

ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ
Εἰς
ἈΝΑΣΤΑΣΙΟΝ Κ. ὈΡΛΑΝΔΟΝ

ΤΟΜΟΣ Β΄

ΑΘΗΝΑΙ 1966

ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ
Εἰς
ἈΝΑΣΤΑΣΙΟΝ Κ. ὉΡΛΑΝΔΟΝ

ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ
Εἰς
ἈΝΑΣΤΑΣΙΟΝ Κ. ὍΡΛΑΝΔΟΝ

ΤΟΜΟΣ Β΄

ΑΘΗΝΑΙ 1966

Π Ε Μ Π Τ Ι Δ Η Σ

Ἄν δὲν ἀπατῶμαι, δύο μόνον μνημεῖα δίδουσι πληροφορίας περὶ τῆς ἐν Θήβαις αὐτοκρατορικῆς λατρείας καὶ τῶν λειτουργῶν αὐτῆς. Τὸ πρῶτον εἶναι ἐπιτύμβιον ἐπίγραμμα τοῦ Β' ἢ Γ' αἰῶνος μ.Χ., W. Peek, *Vers - Inschriften I*, ἀριθ. 1276 (*IG VII*, 2540) δι' ἑνα πολίτην Θηβαῖον, ὅστις καλεῖται Εὐβίων. Ἡ δραστηριότης του περιγράφεται οὕτως ἐν τοῖς στίχοις 3-4:

οὗτος ἀγωνοθέτης ἔ[α]ῖ ρήτωρ¹ ἀρχιερεὺς τ' ἦν]
ἐν πάσῃ δ' ἀρχῇ πρῶτα φέρων ἀέθλα.

Ἄνευ ἀμφιβολίας ὁ Εὐβίων, μέλος πλουσίας θηβαϊκῆς οἰκογενείας, ὥς δεικνύουσιν ἐπαρκῶς οἱ ἀνωτέρω στίχοι, ὑπῆρξεν ἀγωνοθέτης, ρήτωρ καὶ ἀρχιερεὺς, δηλαδὴ ἀρχιερεὺς τῶν Σεβαστῶν².

Τὸ δεύτερον μνημεῖον, ἢ μᾶλλον ἡ δευτέρα ὁμᾶς μνημείων, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συναντήσωμεν τὸν αὐτὸν τίτλον ἤδη κατὰ τὸν Α' αἰ. μ.Χ. Πρόκειται περὶ τριῶν χαλκῶν νομισμάτων³, ἐξ ὧν τὸ ἐν ἐκόπη ἐπὶ αὐτοκράτορος Γάλβα, τὰ δὲ ἕτερα δύο εἶναι τοῦ τύπου τῶν ψευδοαυτονόμων, καὶ τὰ ὅποια μᾶς γνωρίζουν ἕτερον ἀρχιερέα τῶν Σεβαστῶν: ἐπὶ ἀρχι(ερέως) Περμπίδου. Τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχιερέως

¹ Δὲν ἀντιλαμβάνομαι τὴν ἔννοιαν τῆς λέξεως ἡ[γ]ήτωρ, ἡ ὁποία δίδεται ὑπὸ τοῦ PEEK, μετὰ νέαν ἐξέτασιν τοῦ λίθου, ἀντὶ τῆς ῥήτωρ, ἣτις παρείχετο ὑπὸ τοῦ DITTENBERGER, συμφώνως πρὸς τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ LOLLING: ||||| || ΩΡ = [καὶ ῥήτωρ. Ὁ PEEK, *Hermes*, 72 (1936), σελ. 236, ἀριθ. 9, παραδέχεται ὅτι ἡ ἔννοια τῆς λέξεως εἶναι ἀμφίβολος (ἡγήτωρ ist vieldeutig) ἀλλὰ καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Εὐβίων πιθανῶς ἦτο ἄρχων (der Tote war vielleicht Archon). Τὰ σήμερον ὑπάρχοντα ἐπὶ τοῦ λίθου ἔχνη συμφωνοῦσι μᾶλλον πρὸς τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ LOLLING καὶ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ DITTENBERGER.

² Διὰ τὸν τίτλον αὐτὸν ἐν Βοιωτίᾳ, πρβλ. *IG VII*, 3426,9-10 (Χαιρώνεια, Γ' αἰ. μ.Χ.): ἀρχιερεὺς διὰ βίου τῶν Σεβαστῶν. *IG VII*, 2713, III, 27 (Ἀκραιφία) 57 μ.Χ.: ἀρχιερεὺς τῶν Σεβαστῶν διὰ βίου καὶ Νέρωνος Κλαυδίου Καίσαρος Σεβαστοῦ. Ἐν Μεγαρίδι *IG VII*, 109,2, Β' αἰ. μ.Χ.: ἀρχιερεὺς. *IG VII*, 111,1-2, Β'/Γ' αἰ. μ.Χ.: τὴν ἀρχιέρεϊαν τῶν Σεβαστῶν διὰ βίου. *IG VII*, 108,3-4 καὶ 107,8-9, Β'/Γ' αἰ. μ.Χ.

³ Θὰ ἀναφέρω κατωτέρω βιβλιογραφίαν σχετικῶς πρὸς τὰ ἐπὶ ἀρχι(ερέως) Περμπίδου κοπέντα Θηβαϊκὰ νομίσματα.

τούτου, ἐξαιρετικῶς σπάνιον⁴, μᾶς δίδει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπιχειρήσωμεν διαφορὰς ἀσφαλεῖς προσωπογραφικοὺς συσχετισμοὺς καὶ νὰ συνάψωμεν τὸν ἀρχιερέα τοῦτον πρὸς ἄλλους Θηβαίους, οἵτινες ἔφερον τὸ αὐτὸ ὄνομα. Τὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα τοὺς μνημονεύουν, ἦσαν γνωστὰ πρὸ πολλοῦ· πρόκειται περὶ τριῶν ἐπιγραφικῶν κειμένων, ἐξ ὧν τὰ δύο φέρονται ἐν τῷ *Corpus* τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Βοιωτίας⁵, τὸ δὲ τρίτον ἐδημοσιεύθη διὰ πρώτην φορὰν ὑπὸ τοῦ Ἀντωνίου Δ. Κεραμοπούλου⁶. Τὰ κείμενα ταῦτα γνωστοποιοῦσι μέλη τῆς αὐτῆς οἰκογενείας, τὰ ὁποῖα ἤσκησαν διάφορα θρησκευτικὰ λειτουργήματα ἐν Θήβαις. Κατὰ ὄντως περιέργον συγκυρίαν, αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται ἐξηφανίσθησαν καὶ τὰς γνωρίζομεν μόνον ἐξ ἀπογράφων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥτιον πιστῶν. Κατὰ συνέπειαν πρὸ τῆς χρησιμοποίησώς των παρίσταται ἡ ἀνάγκη τῆς ἐκ νέου μελέτης αὐτῶν.

Α'

IG VII, 2490 (= fr. b) + 2491 (= fr. a).

Ὁ Ε. Preuner⁷ ἐσκέφθη νὰ συναρμόσῃ τὰ δύο ταῦτα κείμενα καὶ νὰ δώσῃ ἐξ αὐτῶν ἐν πληρῇ κείμενον. Τὸ fr. a ἀντεγράφη καὶ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ε. D. Clarke, *Travels in various countries*, II 3, σελ. 53, καὶ εἶτα ἀνεδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Böckh ἐν *CIG* 1636. Ὁ Le Bas, *Voyage Arch., Inscr. II*, 507 τὸ ἐδημοσίευσεν ἐκ νέου συμφώνως πρὸς ἴδιον ἀντίγραφον, ὥς καὶ ὁ Κ. Πιττάκης ἐν *Ἐφ. Ἀρχ.* 1856, ἀριθ. 2797. Ὁ Preuner, ἐνθ' ἀν., σελ. 328, παρουσίασεν ἀπόγραφον τῶν C. O. Müller καὶ Ad. Schöll (*Tagebüchern*), φυλασσόμενον ἐν τοῖς ἀρχείοις τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῶν Ἀθηνῶν, τὸ ὁποῖον δικαίως ἀναγνωρίζει ὡς τὸ καλύτερον πάντων. Τὸ fr. b ἀντεγράφη καὶ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ

⁴ Δὲν γνωρίζω ἄλλα παραδείγματα τοῦ ὀνόματος πλὴν ἐκείνων, ἅτινα θ' ἀναφέρω κατωτέρω καὶ τὰ ὁποῖα προέρχονται μόνον ἐκ Βοιωτίας καὶ δὴ καὶ ἐκ Θηβῶν. Εἰς τὰ ἐκ Θηβῶν πρέπει νὰ προστεθῇ τὸ *[Π]εμπίδης Χαρ* — — ἐξ ἀνεκδότου ἐπιγραφῆς ἀποκειμένης ἐν τῷ Μουσείῳ Θηβῶν καὶ ἀποτελούσης πιθανῶς τὸ ἄνω ἀριστερὸν μέρος τῆς ἐν *IG* VII, 2422 ἐπιγραφῆς, Α' αἰ. π.Χ. (;). Τὸ ὄνομα *Πεμπίδης* πρέπει νὰ συσχετισθῇ πρὸς τὰ α) *Πέμπτος* *IG* IX 2, 1228,75 (Γ' αἰ. π.Χ., Φάλαννα). Ὁ PEEK, *Vers - Inschriften* I, 478,2 παρέρχει τὸ ὄνομα *[Π]έμπτος* νομίζω ὅτι ἡ γραφὴ *[π]έμπτος* τοῦ Ad. WILHELM εἶναι πλέον κατάλληλος διὰ τὸ νόημα τοῦ στίχου. β) *Πένπις*, *IG* XII, 9, 56,323 (Ε' αἰ. π.Χ., Στύρα). Διὰ τὰ ὀνόματα ταῦτα, πρβλ. BECHTEL, *Hist. Pers.*, V, *Geburtszeit*, α' *Monatstage*, σελ. 521-522 καὶ KÖRNER, *Die Abkürzung...*, *Sitzungsb. Akad. Berlin, Klasse für Sprachen, Lit. und Kunst.*, Jahrgang 1961, Nr 2, σελ. 60.

⁵ *IG* VII, 2490 + 2491 καὶ 2523.

⁶ *Παναθήναια* 27 (1913 - 1914) 60.

⁷ *Ath. Mitt.* 27 (1902) 327 - 329.

τοῦ Le Bas, ἐνθ' ἀν., ἀριθ. 508, εἴτα ἐξηφανίσθη καὶ τὸ ἀπόγραφόν του παραμένει ὡς μοναδική πηγή δι' ἡμᾶς. Εὐτυχῶς ἡ δημοσίευσίς του ἀποδίδει ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς καί, ὡς θὰ δειχθῇ περαιτέρω, τὸ στοιχεῖον τοῦτο θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ τὴν χρονολογήσωμεν καὶ νὰ τὴν κατατάξωμεν μεταξὺ τῶν ἄλλων κειμένων, τὰ ὁποῖα μᾶς ἐνδιαφέρουν. Δημοσιεύω κατωτέρω τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς κατὰ Preuner ἐκτὸς ἐλαχίστων τροποποιήσεων, ἃς ἄλλωστε θὰ δηλώσω ἐν τῷ κριτικῷ ὑπομνήματι.

Fr. b.

Fr. a.

Θηβαίων ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος
Πῦθιν Ἀριστογείτονος, Περ-
πιδου δὲ τοῦ) γυναικα, ἀρε-
τῆς καὶ σωφροσύνης ἔνεκεν.

Κριτικὸν ὑπόμνημα.

Fr. a, στίχ. 1 [*Ἡ β*]ουλὴ καὶ ὁ δῆμος Clarke, Böckh : [*ῆ*] βουλὴ καὶ ὁ δῆμος Le Bas : — — λῆ καὶ ὁ δῆμος Πιττάκης : ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος Dittenberger : — — ουλὴ καὶ ὁ δῆμο — Müller-Schöll : ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμο[ς] Preuner. Στίχ. 2 [*Θε*]ογείτονος Clarke, Böckh : [*Θ*]εογείτονος Le Bas : — γείτωνος Πιττάκης : Θεογείτονος Dittenberger : — — ογείτονος Müller-Schöll : Ἀριστογείτονος corr. Preuner. Στίχ. 2-3 ΠΕΜ — — ΟΥ· Clarke : ΠΕμ — — ου[ς?] Böckh : ΝΕΜ — — ΟΥ' Le Bas : ΠΕΜ — — Ν< Πιττάκης : Περ[πιδ]ου suppl. C. Keil, *Syll. Inscr. Boeot.*, p. 149, coll. Plut., cf. infra : Νερ[εονί]ου Dittenberger : ΠΕΜ — — ΟΥ, Müller-Schöll : Περπιδου δὲ τοῦ) (= Περπιδου) corr. Preuner. Στίχ. 3-4 ἀρε[τῆς καὶ σωφ]ροσύνης Clarke, Böckh : ἀρε[τῆς καὶ σωφ]ροσύνη[ς] Le Bas : ἀρετ. — — σύνης Πιττάκης ἀρετῆς καὶ σωφροσύνης Dittenberger : ἀρε — — — οσύνης Müller-Schöll : ἀρετῆς καὶ σωφ[ρ]οσύνης Preuner. Στίχ. 4 ἔνεκεν Clarke, Böckh : [*ἐν*]εκεν Le Bas : ἔνεκεν Πιττάκης, Dittenberger : ..εκεν Müller-Schöll : [*ἐν*]εκεν Preuner.

Fr. b. Δὲν κρίνω σκόπιμον νὰ δώσω λεπτομερὲς κριτικὸν ὑπόμνημα διὰ τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο, διότι ὅλαι αἱ προταθεῖσαι συμπληρώσεις ὀρθῶς προετάρησαν καὶ ἐπεβεβαιώθησαν κατόπιν τοῦ συσχετισμοῦ τῶν δύο τεμαχίων ὑπὸ τοῦ Preuner. Οὕτως ὁ Dittenberger ἀποκατέστησε τὸ τυπικὸν τῆς ἐπιγραφῆς, ἀλλ' οὐδὲν προέτεινεν, ὡς ἐπεβάλλετο, διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν δύο κυρίων ὀνομάτων τῶν στίχων 2 καὶ 3. Οὐδὲν γράμμα ἔθεσα ἐντὸς ἀγκυλῶν, διότι ταῦτα ἀνεγνώσθησαν ὅτε μὲν ὑπὸ τοῦ ἐνὸς ὅτε δὲ ὑπὸ τοῦ ἐτέρου τῶν ἀντιγραφάντων τὴν ἐπι-

γραφὴν. Ἡ ἐπιγραφὴ συμφώνως πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ ὧ μεγάλου ὡς τοῦτο δίδεται ὑπὸ τοῦ Le Bas, ω, πρέπει νὰ εἶναι τοῦ Β' αἰ. μ.Χ. ἢ νεωτέρα. Ἡ φύσις τοῦ ἐνεπιγράφου μνημείου δὲν εἶναι σαφῶς ὀρισμένη, ἀλλὰ πιστεύω ὅτι ἡ ἐνδειξις *in magno lapide*⁸ προερχομένη ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ Clarke, ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν βάθρον τιμητικοῦ ἀγάλματος· τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιγραφῆς δὲν ἀντιτίθεται εἰς τοῦτο⁹. Ἡ φράσις *ἀρετῆς καὶ σωφροσύνης ἕνεκα*, λίαν γενικὴ καὶ ἀσαφής, δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συλλάβωμεν τοὺς λόγους, δι' οὓς ἐτιμήθη ἡ Πυθίς ὑπὸ τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου τῶν Θηβαίων.

Τὰ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα μᾶς γνωρίζει ἡ ἐπιγραφὴ, δύνανται ν' ἀπαρτίσωσι τὸ ἐξῆς γενεαλογικὸν δένδρον :

$$\begin{array}{ccc} \text{Ἀριστογείτων} & & \text{Πεμπτίδης (I)}^{10} \\ | & & | \\ \text{Πυθίς} & \sim & \text{Πεμπτίδης (II)} \end{array}$$

Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δυνάμεθα νὰ ταυτίσωμεν τὸν ἀρχιερεᾶ τῶν Σεβαστῶν *Πεμπτίδην* πρὸς τὸν *Πεμπτίδην* (I) τῆς ἡμετέρας ἐπιγραφῆς. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Keil συνεπλήρωσε πρῶτος *Πεμ[πίδ]ου* στηριχθεὶς εἰς τὸν Πλούταρχον, *Ἐρωτικός*, 17 : *παρ' ὑμῶν δ', ὧ Πεμπτίδην, τοῖς Θηβαίοις*.

B'

IG VII, 2523.

Τὴν ἐπιγραφὴν ἐδημοσίευσεν ὁ L. A. Muratori¹¹, *Novus Thesaurus vete-*

⁸ CIG 1636 : IG VII, 2490.

⁹ Οἱ MÜLLER καὶ SCHÖLL παρέχουσι τὴν ἐξῆς περιγραφὴν : In die Stadt (λέξις δυσανάγνωστος) bei einer Quelle grosse Quader, ziemlich 2 Füsse im Quadrat (= ± 66 × 66). Παρέχουσιν ὡσαύτως σχέδιον τοῦ ἐνεπιγράφου λίθου, συμφώνως πρὸς τὸ ὅποιον ἡ μία πλευρὰ τοῦ λίθου, ἡ φέρουσα τὴν ἐπιγραφὴν, εἶναι ἐλαφρῶς κοίλη. Σχετικῶς πρὸς τὴν ὕλην τοῦ λίθου ἀναφέρουσιν ὅτι πρόκειται περὶ « ὑπομέλανος μαρμαροειδοῦς λίθου » (schwärzliche marmorartige Stein). Ἐπειδὴ οἱ MÜLLER-SCHÖLL ἀντέγραψαν μόνον τὸ σωζόμενον ἥμισυ τοῦ ἐνεπιγράφου λίθου (*fr. a*), πρέπει νὰ συναγάγωμεν ὅτι τὸ ἕτερον ἥμισυ (*fr. b*) ἐφέρετο ἐπὶ ὁμοίου κυβόλιθου. Οὕτως οἱ δύο οὔτοι κυβόλιθοι συναρμοζόμενοι πρὸς ἀλλήλους θ' ἀπετέλουν βάθρον τιμητικοῦ ἀγάλματος συνολικοῦ μήκους περίπου 1.22 μ.· ἐπὶ τῆς προσθίας κοίλης πλευρᾶς τοῦ βάθρου τούτου ἐφέρετο ἡ ἀνωτέρω παρεχομένη ἐπιγραφὴ (*fr. a + b*).

¹⁰ Πρβλ. καὶ τὰ ὑπὸ PREUNER, ἐνθ' ἀν., σελ. 329 λεγόμενα.

¹¹ Εὐχαριστῶ τὴν κ. Ἀνναν Ἀβραμέα, ἥτις εὐρισκομένη ἐν Παρισίαις μοι ἀπέστειλεν ἀντίγραφον τῆς δημοσιεύσεως τοῦ MURATORI καὶ τοῦ ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΤΟΥ ΕΞ ΑΓΚΩΝΟΣ, ἅτινα δὲν ἠδυνήθηον νὰ ἀνεύρω εἰς τὰς Ἀθηναϊκὰς βιβλιοθήκας.

rum inscr., τόμος Β', Mediolani, 1750, pag. DCLXI, ἀριθ. 1 : *Thebis. E schedis Barberinis Cyriaci Anconitani misit Abbas Compagnonius.*

Η ΒΟΥΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣ
ΦΛΑΟΥΙΩ ΑΘΗΝΑΙΩΙ ΦΛΑΟΥΙΟΥ ΠΟΝΤΙΛΟΥ
ΘΥΓΑΤΗΡ ΑΠΑΖΑ ΚΟΡΕΥΣΑΣΑ

‘Ο Muratori παραθέτει τὴν ἐξῆς λατινικὴν μετάφρασιν τῆς ἐπιγραφῆς : *Senatus et Populus, Flavio Atheniensi, Flavii Pontili (filio), Apaza filia saltatrix.*

. Τὴν αὐτὴν ἐπιγραφὴν ἐδημοσίευσε καὶ ὁ Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος, ἐν *Epigrammata reperta per Illyricum etc.*, Romae 1747, pag. XXXV, ἀριθ. 233 : *Item apud Thebas in magno lapide.*

Η. ΒΟΥΛΗ. ΚΑΙ. ΔΗΜΟΣ
ΦΛΑΟΥΙΩΙ. ΑΘΗΝΑΙΩΙ. ΦΛΑΟΥΙΟΥ. ΠΟΝΤΙΛΟΥ
ΘΥΓΑΤΕΡΑ. ΠΑΖΑΚΟΡΕΥΣΑΣΑ

Τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς καὶ κατὰ τὰς δύο ταύτας ἐκδόσεις εἶναι ἀπαράδεκτον, ὥς πᾶς τις ἀντιλαμβάνεται· ὁμοίως ἡ μετάφρασις τοῦ Muratori εἶναι ἀναξία προσοχῆς. ‘Ο Osannus ἐν *Auctar. Lex. Gr.* σελ. 160 διώρθωσε τὸ ΠΟΝΤΙΛΟΥ τοῦ 2ου στίχου εἰς Ποντικοῦ καὶ τὸ τοῦ στίχου 3 ΠΑΖΑΚΟΡΕΥΣΑΣΑ εἰς ὑποζακορεύσασα ἢ ἀρχιζακορεύσασα. ‘Ο Böckh ἐν *CIG* 1636 ἀνεδημοσίευσεν τὴν ἐπιγραφὴν οὕτως :

‘Η βουλὴ καὶ (ὁ) δῆμος
Φλαουί(αν) Ἀθηναί(αν) Φλαουτίου Ποντίλου
θυγατέρα (ὑ)π(ο)ζακορεύσασα(ν)

‘Η ἐπιγραφὴ οὕτως ἀποκατασταθεῖσα χάρις εἰς τὴν κριτικὴν σκέψιν τοῦ Böckh παρῆχε πλήρη νόημα. Ὁρθότατα ποιῶν ὁ Böckh ἀντικατέστησε τὰ δύο πρῶτα ἀρσενικά κατὰ δοτικὴν, διὰ δύο θηλυκῶν κατ’ αἰτιατικὴν ὀνομάτων. Αἱ δύο λέξεις ΦΛΑΟΥΙΩΙ ΑΘΗΝΑΙΩΙ, ὥς πρὸς τὰ δύο τελευταῖα γράμματα αὐτῶν, εἶναι ἀναξιόπιστοι καὶ τὰ ΜΙ φαίνεται ὅτι εἶναι αὐθαίρεσαι τῶν πρώτων ἀναγνόντων.

‘Ο Dittenberger, *IG VII*, 2523, προσέτιμησεν ἀντὶ τοῦ Ἀθηναί(αν) τὴν διόρθωσιν Ἀθηνα(κ)ώι καὶ εἰσήγαγε τὴν διόρθωσιν τοῦ Osannus, Ποντι(κ)οῦ, κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως ἠκολούθησε τὸν Böckh. Τὸ ὄνομα Ἀθηνα(κ)ώ φαίνεται ἀμάρτυρον τοῦλάχιστον εἰς τὰς βοιωτικὰς ἐπιγραφὰς καὶ νομίζω ὅτι εἶναι προτιμότερον νὰ γράψωμεν Ἀθηναί(δα)· τὸ ὄνομα μαρτυρεῖται καὶ ἐκ Θηβῶν, *IG VII*, 2658.

ΠΟΝΤΙΑΟΥ· οὔτε τὸ Ποντίλου οὔτε τὸ Ποντι(κ)οῦ δὲν φαίνονται ἱκανοποιητικά. Νομίζω ὅτι ἐπὶ τῆς ἐπιγραφῆς θὰ ἐσφύζετο ΠΟΝΤΙΑΟΥ, τὸ ὁποῖον μετεγράφη ΠΟΝΤΙΑΟΥ. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν τὸν στίχον 2 ὡς ἀκολούθως:

ΦΛΑΟΥΙΩΘΗΝΑΙ ΦΑΟΥΙΟΥ ΠΟΝΤΙΑΟΥ

καὶ νὰ συμπληρώσωμεν Φλαουί(αν) Ἀθηναί(δα Τ.) Φλαουίου Π(εμ)τί(δ)ου. Ὁ πατήρ τῆς Φλαουίας Ἀθηναῖδος, Τίτος Φλαούιος Πεμτίδης εἶναι πρόσωπον μαρτυρούμενον καὶ ὑπὸ ἐτέρας θηβαϊκῆς ἐπιγραφῆς, τὴν ὁποίαν θὰ μελετήσωμεν κατωτέρω. Κατὰ συνέπειαν δυνάμεθα νὰ ἀποκαταστήσωμεν τὴν ἐν IG VII, 2532 ἐπιγραφὴν οὕτως:

Ἡ βουλὴ καὶ (δ) δῆμος
Φλαουί(αν) Ἀθηναί(δα Τ.) Φλαουίου Π(εμ)τί(δ)ου
θυγατέρα (ύ)π(ο)ζακορεύσασα(ν)

Κριτικὸν ὑπόμνημα.

Στίχ. 1 (δ) omm. Mur., Cyr. — Στίχ. 2 ΦΛΑΟΥΙΩ Mur.: ΦΛΑΟΥΙΩΙ Cyr.: Φλαουί(αν) Böckh: — ΑΘΗΝΑΙΩΙ Mur., Cyr.: Ἀθηναί(αν) Böckh: Ἀθηνα(κ)ώι Dittenberger: Ἀθηναί(δα Τ.) — ΠΟΝΤΙΑΟΥ Böckh: Ποντι(κ)οῦ Osan., Ditt.: Π(εμ)τί(δ)ου — ΘΥΓΑΤΗΡ ΑΠΑΖΑ ΚΟΡΕΥΣΑΣΑ Mur.: ΘΥΓΑΤΕΡΑ ΠΑΖΑ-ΚΟΡΕΥΣΑΣΑ Cyr.: θυγατέρα (ύ)π(ο)ζακορεύσασα(ν) [*quod coniecit olim Dornvill., ad Charit. p. 391, Lips.*] vel ἀρχιζακορεύσασαν¹² Osan.: (ύ)π(ο)ζακορεύσασα(ν) Böckh etc.

Ὁ τύπος Πεμτίδης, τὸν ὁποῖον ἀποκατέστησα εἰς τὸν 2ον στίχον τῆς ἐπιγραφῆς, εἶναι ἀπολύτως ὀρθὸς καὶ δὲν παρίσταται ἀνάγκη νὰ γράψωμεν Πεμπτίδης. Δυνάμεθα νὰ παραλληλίσωμεν παρομοίους φωνητικῶς τύπους, ὡς πέμπτος - πέμπος, οἷτινες εἶναι συχνοὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν τῶν μεταγενεστέρων χρόνων¹³ καὶ ἀποτελοῦσι κανόνα διὰ τὴν νέαν ἑλληνικὴν.

Ὡς πρὸς τὸ εἶδος τοῦ μνημείου διαθέτομεν μόνον τὴν πληροφορίαν τοῦ Κυριακοῦ, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν ἡ ἐπιγραφὴ ἐφέρετο *in magno lapide*:

¹² Ἡ λέξις ἀρχιζακορεύσασα εἶναι ἀπαράδεκτος διότι καὶ ἡ λ. ἀρχιζάκορος, ἥτις θὰ ἠδύνατο νὰ ἐμπνεύσῃ τὸν σχηματισμὸν τῆς, προέρχεται ἐκ παραδιορθώσεως, πρβλ. L. ROBERT, REA 62 (1960) 316, σημ. 2.

¹³ Τὸ φαινόμενον τοῦτο μαρτυρεῖται ἤδη εἰς τοὺς παπύρους τῆς Πτολεμαϊκῆς Αἰγύπτου, πρβλ. E. MAYSER, *Grammatik der gr. Papyri aus der Ptolemäerzeit*, σελ. 166.

θὰ ἡδυνάμεθα καὶ πάλιν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι πρόκειται περὶ βάσεως τιμητικοῦ ἀγάλματος.

Ἡ διὰ τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης τιμωμένη Φλαυί(α) Ἀθηναί(ς), θυγάτηρ τοῦ (Τίτον) Φλαουίου Π(εμ)τί(δ)ου, ὅστις θὰ πρέπη νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν Πεμπτίδην (II) τοῦ προσωρινοῦ στέμματος, εἶναι ἐγγονὴ τοῦ ἀρχιερέως Πεμπτίδου. Ὁ συσχετισμὸς οὗτος ἐπιτρέπει νὰ χρονολογήσωμεν τὴν ἐπιγραφήν εἰς τὸν Β'/Γ' αἰ. μ.Χ. καὶ νὰ δίδωμεν τὴν σταδιοδρομίαν τῆς Φλ. Ἀθηναίδος. Ἀνήκει εἰς πλουσίαν καὶ ἐπιφανῇ οἰκογένειαν τῶν Θηβῶν, ἡ μήτηρ αὐτῆς ἐτιμήθη ὑπὸ τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου τῆς γενετείρας τῆς, ἡ ἰδία διετέλεσεν ὑποζάκορος μιᾶς θεότητος, ἐτιμήθη καὶ αὐτὴ ὑπὸ τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου τῆς πατρίδος τῆς, καὶ ὁ πατήρ τῆς — δυνάμεθα νὰ τὸ εἴπωμεν προκαταβολικῶς — κατέσχε σημαντικὸν ἱερατικὸν ἀξίωμα.

Γ'

P. Wolters, *Kabirenheiligum*, 5a.

Ὡς εἶπον, ὁ πατήρ τῆς Φλ. Ἀθηναίδος Τίτος Φλάουιος Πεμπτίδης εἶναι γνωστὸς καὶ ἐξ ἑτέρου ἐπιγραφικοῦ κειμένου, τοῦ ὁποίου θὰ προσπαθῶ νὰ καταδείξω τὴν σπουδαιότητα. Ἡ ἐπιγραφή ἐδημοσιεύθη διὰ τελευταίαν φορὰν παρὰ P. Wolters, *Das Kabirenheiligum bei Theben*, n° 5a. Ὁ Wolters δὲν ἀναφέρει τὰς προγενεστέρας δημοσιεύσεις καὶ μνείας τῆς ἐπιγραφῆς. Εἰς τὴν σελίδα 79 παρέχει φωτογραφίαν τοῦ μοναδικοῦ ἀπογράφου τῆς ἐπιγραφῆς, συνοδευομένην ὑπὸ μεταγραφῆς καὶ σχολίων τοῦ G. Klaffenbach. Τὸ ἀπόγραφον ὀφείλεται εἰς ἐργολάβον δημοσίων ἔργων καὶ ἔχει ὥς ἑξῆς :

ΘΕΟΙΣΣΕΒΑΣΤΟΙΣΜΕΓΙΛΟΙΣΚΑ

ΒΕΙΡΩΝΚΑΙΠΑΙΔΙΘΗΒΑΙΟΙΕΚΤΩΝ

3 ΤΗΣΤΑΜΙΑΣ. ΤΩΝΠΡΟΣΟΔΩΝΤΟ

ΑΝΑΚΤΟΡΟΝΑΝΕΘΗΚΑΝΕΠΙΜΕΛΗΘΕΝ

ΤΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΥΠΟΙΕΡΑΡΧΟΥ

ΤΙΤΟΥ ΦΛΑΒΙΟΥ. ΠΕΜΠΛΥΑ

Ἡ ἐπιγραφή ἐδημοσιεύθη διὰ πρώτην φορὰν ὑπὸ Ἀμύντα Καρανίου (= Ἀ. Δ. Κεραμοπούλλου), *Παναθήναια*¹⁴, τόμος ΚΖ', Ὀκτώβριος 1913 - 1914, σελ. 60 (στήλη 1 - 2). Ἐπειδὴ ἡ δημοσίευσις αὐτὴ εἶναι δυσπρόσιτος, ἀναδημοσιεύω αὐτὴν ὥς ἔχει : « Ἐτέρα τις σκαφή γενομένη εἰς τὸ παρὰ τὰς Θήβας Καβείριον

¹⁴ Πρβλ. *Jahrb., Arch. Anz.* 1914, 123 καὶ *REG* 28 (1915) 456.

ἱερὸν δὲν ὑπῆρξεν εὐτυχής. Κατὰ τινὰς πληροφορίας ἰδιωτῶν συμπληρωθείσας ἐφέτος, εἶχεν ἀνευρεθῆ ἑκεῖ που ἐπιγραφὴ τις πιθανῶς ἐξ ἐπιστυλίου κτηρίου λέγουσα (τὸ ἄνω κείμενον). Κατὰ τὰς εἰκασίας διαφόρων ἰδόντων τὸ ἀντίγραφον τῆς ἐπιγραφῆς ἀναγινώσκεται αὕτη διορθούμενου τοῦ ἀδεξίου ἀντιγράφου ὡς ἑξῆς : Θεοῖς μεγάλοις Κα|βείρων καὶ Παιδὶ Θηβαῖοι ἐκ τῶν | τῆς ταμιεύσεως (ἢ τῶν τεταμιευμένων) προσόδων τὸ | ἀνάκτορον ἀνέθηκαν, ἐπιμεληθέν|τος τῆς κατασκευῆς τοῦ ἱεράρχου | Τίτου Φλαβίου Πομπίδα.

Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἔχουσα μῆκος 2,90 μ., φαίνεται ὅτι εὐρίσκεται ἐγγὺς τῆς ἀρχικῆς θέσεώς της καί, ὡς ἐγνώσθη ἐσχάτως, παράκεινται αὐτῇ καὶ ἄλλα λείψανα τοῦ ἀνακτόρου, εἰς ὃ ἀνῆκεν, ἥτοι κίονες, κιονόκρανα, κλ. Δυστυχῶς ἡ ἔρευνα δὲν ἐπέτυχεν νὰ εὕρῃ τὴν θέσιν τῶν ἔρειπίων τούτων ».

Εἰς τὴν δημοσίευσιν τοῦ Wolters συνέβαλον ὁ Ad. Wilhelm, ὁ Hiller von Gärtringen καὶ ὁ U. von Wilamowitz, ἐκφέροντες τὰς γνώμας των ἐπὶ διαφόρων σημείων τῆς κριτικῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ ἀπογράφου τῆς ἐπιγραφῆς καὶ θὰ ἀναφερθοῦν συμφώνως πρὸς τὰς μνείας τοῦ Wolters. Νομίζω ὅτι τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς δύναται νὰ ἀποκατασταθῇ οὕτως :

Θεοῖς Σεβαστοῖς Με(γ)άλοις Κα-
βείρω(ι) καὶ Παιδὶ Θηβαῖοι ἐκ τῶν
τῆς ταμίας (ἱερ)ῶν προσόδων τὸ
Ἀνάκτορον ἀνέθηκαν, ἐπιμεληθέν-
τος τῆς κατασκευῆς (τοῦ) ἱεράρχου
Τίτου Φλαβίου Πεμ(τί)δ(ο)ν <α>.

Κριτικὸν ὑπόμνημα.

Στίχ. 1-2. ΚΑΒΕΙΡΩΝ : Καβείρων Keram. : Καβείρω(ι) Wolters etc. Στίχ. 3. ΤΗΣ ΤΑΜΙΑΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΟΔΩΝ : τῆς ταμιεύσεως προσόδων vel τῶν τεταμιευμένων προσόδων Keram. : ταμιεύσεως (προσόδων) Hiller : τῆς ταμίας [= ταμείας = ταμείας] (τῶν προσόδων) Wilhelm : ταμίας τῶν (θεῶν) προσόδων Klaffenbach : τῆς ταμιεύσεως (« oder ταμίας ἱερῶν? ») Wolters. Αἱ διορθώσεις τοῦ Κεραμοπούλλου καὶ τοῦ Hiller δὲν φαίνονται πειστικάι, διότι ἀπομακρύνονται πολὺ τοῦ ἀπογράφου. Νομίζω ὅτι ὁ Wilhelm ἤρρε τὸ ὀρθὸν καὶ ἔδωσε τὴν ὀρθὴν ἐρμηνείαν τῆς λέξεως ταμίας. Ἡ πρότασις τοῦ Klaffenbach, ἡ θεωροῦσα τὴν λέξιν θεῶν ὡς παραλειφθεῖσαν, μοῦ φαίνεται τολμηρά. Ἔχω τὴν γνώμην ὅτι ὁ Wolters προτείνων μετὰ δισταγμῶν ταμίας ἱερῶν προσόδων ἀποκατέστησε κατὰ τὸν καλῆτερον δυνατὸν τρόπον τὸ χωρίον τοῦτο τῆς ἐπιγραφῆς. Πιθανῶς ὁ συντάκτης τοῦ ἀπο-

γράφου ἐκ τῆς ἐπὶ τοῦ λίθου φερομένης λέξεως ΙΕΡΩΝ δὲν ἀνέγνωσε διὰ τινὰ λόγον τὰ γράμματα ΙΕ καὶ ἐθεώρησε ἐν ἀποκεκρουμένον Ρ ὡς Τ, καὶ ἔγραψε ΤΩΝ. Ὅθεν προτείνεται νὰ γραφῇ τῆς ταμίας (ιερ)ῶν προσόδων· παρὰ ταῦτα ἡ φράσις φαίνεται πως ἀνώμαλος καὶ θὰ ἀνέμενε τις μᾶλλον ἐκ τῆς ταμίας τῶν ιερῶν προσόδων. Ἐπιγραφή ἐκ Θηβῶν, IG VII, 2480, παρέχει τι ἀνάλογον : [ἐκ τῶν ιερ]ῶν προσόδων (ἢ [ἀπὸ τῶν ιερ]ῶν προσόδων)¹⁵. Ἐτέρα ἐπιγραφή ἐξ Ὀλβίας¹⁶ παρέχει τὴν φράσιν ἐπὶ τε τῆς κοινῆς οἰκονομίας καὶ ταμείας γενόμενος καὶ χειρίσας τὰς μεγίστας τῆς πόλεως προσόδους, ἥτις ἐμφανίζει περισσότερας ἀναλογίας πρὸς τὴν τῆς ἐνταῦθα ἐπιγραφῆς. Ἄν καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκατασταθῇ κατὰ τρόπον ἀναντίρρητον ἡ φράσις, νομίζω ὅτι ἡ σημασία της πρέπει νὰ εἶναι : ἐκ τῆς ἀποταμιεύσεως τῶν ιερῶν προσόδων. Σ τ ί χ. 5 ΥΠΟΙΕΡΑΡΧΟΥ : (τοῦ) ιεράρχου¹⁷ Keram., Wolters : ὑποιεράρχου Klaffenbach. Ὁ νέος οὗτος τίτλος, ὑποιεράρχης, ὁ προτεινόμενος ὑπὸ τοῦ Klaffenbach δὲν μοὶ εἶναι γνωστός ἄλλοθεν. Θὰ ἀνέμενε τις ὑφιεράρχης, ὡς ὑφιμερεύς¹⁸. Ἡ παρουσία τοῦ ἄρθρου τοῦ εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητος διὰ τὴν σύνταξιν τῆς φράσεως, κατὰ συνέπειαν δὲ εἶναι μὲν δυνατόν νὰ δεχθῶμεν τὴν λύσιν ἐπιμεληθέντος τῆς κατασκευῆς (τοῦ) ιεράρχου ἢ ἐπιμεληθέντος τῆς κατασκευῆς (τοῦ) ὑποιεράρχου ἄλλ' ὅχι ἐπιμεληθέντος τῆς κατασκευῆς ιεράρχου ἢ ὑποιεράρχου. Σ τ ί χ. 6 ΠΕΜΠΙΑΔΑ : Πομπίδα Keram. : Πεμπ(τί)δ(ο)ν Wilamowitz : Πεμ(τί)δ(ο)ν <α>. Προφανῶς ἐπὶ τοῦ λίθου ἐφέρετο ΠΕΜΤΙΑΔΟΥ καὶ ὁ συντάκτης τοῦ ἀπογράφου πλανηθεὶς ἀντὶ ΤΙ ἐσημείωσε Π' νομίζω ὅτι παρόμοιαι

¹⁵ Πρβλ. *Kabirenheiligtum*, no 4a, 1-2 ἀπὸ τῶν τελεστηριῶν. Αὐτόθι, no 5, 5-6 ἀπὸ τῶν προσόδων τοῦ θεοῦ.

¹⁶ *Sylloge*³, 495, 166 κ. ἐξ.

¹⁷ Τὸ ἀξίωμα τοῦ ιεράρχου εἶναι γνωστὸν ἐν Βοιωτίᾳ 1) IG VII, 303, Ὁρωπέ:, Γ' αἰ. π.Χ. 2) IG VII, 3200, στίχ. 3-4 (Schwyzer, ἀριθ. 528), Ὁρχομενός, β' ἡμισυ Β' αἰ. π.Χ. 3) IG VII, 3377, στίχ. 4 (Schwyzer, ἀριθ. 515), Χαιρώνεια, Β' αἰ. π.Χ. 4) IG VII, 4157, στίχ. 4 (Schwyzer, ἀριθ. 544), Ἀκραιφία, μετὰ τὰ μέσα τοῦ Γ' αἰ. π.Χ. 5) *Sitzungsb. wien. Akad., Philos. - hist. Klasse*, 179. Band, 6. Abh., σελ. 15, στίχ. 2, Ὁρχομενός, Β' αἰ. π.Χ.

Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ὁρωποῦ προκύπτει ὅτι ὁ ιεράρχης ἔχει μᾶλλον διοικητικὰ ἢ τελετουργικὰ καθήκοντα. Στίχ. 6-9: ...εἶναι δὲ καὶ τῶν πρὸς τοῖς τοίχοις ἀνακειμένων πεπωκότα τινὰ, νόμισμά τε ἐπίσημον χρυσοῦν καὶ ἀργυροῦν καὶ ἕτερα ἄσημα, ἃ ἐμ παραδοσίμοις ἔχουσιν οἱ ιεράρχαι... Στίχ. 39-42: Ἴνα δὲ τ[οῖς ἀναθεῖσ]ιν ὑπομν[ήματα ἢ τῶν] ἀναθεμάτων ὅσα μ[έλλε]ι κατασ[κευασθῆναι, τοὺς] ιεράρχας στήσαντας ἕκαστον τὸ ἀνάθε[μα ἀναγρά]ψαι εἰς στήλην λιθίνην τό τε ὄνομα τοῦ ἀναθέντος...

¹⁸ SEG XVI, no 452, 2-3 (Δήλος, 109/8 π.Χ.). Ἡ λέξις ὑφιμερεύς δὲν φέρεται ἐν LIDDELL-SCOTT-JONES (1953) ἀλλὰ ἡ ὑφιέρεια.

συγχύσεις εἶναι συνήθεις. Ὁ Wolters εἰς οὐδένα προσωπογραφικὸν συσχετισμὸν προέβη, ἀλλ' ἀπλῶς ἐσημείωσε τὴν ἀποψιν τοῦ Wilamowitz: *Den Namen des Hierarchen hat U. von Wilamowitz hergestellt, und in diesem Pemptides den einen Unterredner aus Plutarch 'Ερωτικὸς (12, 13, 17) erkennt*. Νομίζω προσέτι ὅτι ὁ Τ. Φλ. Πεμπτίδης τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Καβειρίου εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν εἰς τὸ προσωρινὸν στέμμα φερόμενον Πεμπτίδην (II) καὶ εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν πατέρα τῆς Φλ. Ἀθηναΐδος. Κατόπιν τούτων δυνάμεθα, νομίζω, νὰ συγκροτήσωμεν τὸ στέμμα τῆς ἔναντι σελίδος.

Πιθανῶς εἰς τὸν Τίτον Φλάβιον Πεμπτίδην (II) πρέπει νὰ ἀναγάγωμεν καὶ τὴν ἐν IG VII, 2514 ἐπιγραφὴν· ἄνευ ἀμφιβολίας πρόκειται περὶ τιμητικῆς ἐπιγραφῆς, ἣτις ἔχει ὡς ἐξῆς κατὰ τὸ ἀπόγραφον τοῦ Lolling:

Ι' ΦΛΑΜΟΥΙΟΥ

ΧΡΙΣΤΑΠΟΛΙΤΟΥΣ

Ὁ Dittenberger μετέγραψε καὶ συνεπλήρωσε τὴν ἐπιγραφὴν οὕτως:

T(ιτον) Φλαούιον — — —

ἄριστα πολ[ε]ιτ[ε]υσά[μενον]

Νομίζω ὅτι δὲν θὰ ἦτο ἄστοχον νὰ ἐκλάβωμεν τὰς δύο καθέτους κεραίας τὰς σφωζόμενας μετὰ τὴν λέξιν Φλαούιον, εἰς τὸν πρῶτον στίχον, ὡς ἐν II καὶ νὰ συμπληρώσωμεν:

T(ιτον) Φλαούιον Π[εμπτίδην?]

ἄριστα πολ[ε]ιτ[ε]υσά[μενον]

[— — — — — ?]

Ἐκ τοῦ σχήματος τῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφὴ δύναται νὰ ἀναχθῇ ἀβιάστως εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Τ. Φλ. Πεμπτίδου (II).

Ἀλλὰ τὸ πλεόν ἐνδιαφέρον πρόβλημα τῆς ἐπιγραφῆς εὐρίσκεται εἰς τοὺς δύο πρώτους στίχους· Θεοὶς Σεβαστοὶς Με(γ)άλοις, Καβειρω(ι) καὶ Παιδὶ κ.τ.λ. Νομίζω ὅτι οἱ στίχοι δὲν ὑπεμνηματίσθησαν ἀρκούντως· οὕτως ὁ Wolters ἐν τῷ ὑπομνήματι τῆς ἐπιγραφῆς παρετήρησεν ὅτι τὰ ἐπίθετα Σεβαστοὶ καὶ Μεγάλοι ἦσαν νέα διὰ τὴν λατρείαν τοῦ Καβειρου καὶ τοῦ Παιδὸς ἐν Θήβαις, ἀλλ' οὐδεμίαν ἐρμηνείαν ἔδωκε¹⁹.

¹⁹ Die Beinamen der Götter sind für Theben neu. Ὁ HEMBERG, ἐνθ' ἄν., παρατηρεῖ: *Erst aus später Zeit ist auch die Bezeichnung Megaloi Theoi belegt...*

Ἀριστοτελείων

Πεμπτίδης (I)

- 1) Ἀρχιερεὺς τῶν Σεβαστιῶν ἐπὶ Γάβρα, 69 μ.Χ., Num. Zeitschr. 44 (1911), σελ. 114.
- 2) Πατὴρ τοῦ Πεμπτίδου (IG VII, 2490 + 2491) Preuner, Ath. Mitt. 27 (1902) 327-329.
- 3) Πλουτ., Ἐρωτικὸς, 12 κ.ξξ.

Πυθίς

Τιμᾶται ὑπὸ τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου Θηβαίων
(IG VII, 2490 + 2491) Ath. Mitt. ξ.δ.

Τίτος Φλαούιος Πεμπτίδης (II)

- 1) Ἱερόφυς, Kabirenheiligtum 5a.
- 2) Σύζυγος τῆς Πύθιδος. A'/B' αἰ. μ.Χ.²⁰
- 3) Πατὴρ τῆς Ἀθηναΐδος, βλ. κατωτέρω.

Φλαοῦτ(α) Ἀθηναΐ(ς)

(᾽Υ)π(ο)ζακορεύσασα, τιμᾶται ὑπὸ τῆς βουλῆς
καὶ τοῦ δήμου Θηβαίων, IG VII, 2523.
B'/Γ' αἰ. μ.Χ.

²⁰ Ποβλ. B. HEMBERG, *Die Kabiren*, σελ. 191, σημ. 11 ...*etwa Ende des 1. oder Anfang des 2. Jhdts n. Chr.*

Τὸ Θεοὶ Μεγάλοι δὲν εἶναι ἄγνωστον διὰ τὴν ἐν γένει λατρείαν τῶν Καβείρων· εἶναι λίαν διαδεδομένον εἰς πλείονας τῆς μιᾶς περιοχᾶς τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου²¹ καὶ δὲν εἶναι ἐκπληκτικὸν τὸ γεγονός, ὅτι τὸ ἀνευρίσκομεν καὶ εἰς τὰς Θήβας. Αὐτὸ τὸ ὅποιον εἶναι τελείως νέον διὰ τὴν λατρείαν τῶν Καβείρων, εἶναι τὸ Θεοὶ Σεβαστοί, τὸ ὅποιον καὶ θὰ προσπαθήσωμεν νὰ ἐρμηνεύσωμεν. Τὸ ἐπίθετον Σεβαστός -ἢ φαίνεται τελείως παράδοξον καὶ ἀπαράδεκτον δι' ἀρχαίαν ἑλληνικὴν θεότητα· εἶναι ἐπίθετον χρησιμοποιοῦμενον προκειμένου νὰ δηλωθῇ μόνον ῥωμαῖος αὐτοκράτωρ ἢ αὐτοκράτειρα.

Ὡς εἶδομεν ἐν τοῖς προηγούμενοις, ὑπάρχει Πεμπτίδης τις, ἀρχιερεὺς τῶν Σεβαστῶν ἐπὶ Γάλβα, τοῦ ὁποίου ὁ υἱὸς ὀνομάζεται Τίτος Φλάβιος Πεμπτίδης. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Γάλβας παρέμεινεν εἰς τὸν θρόνον ἐπὶ βραχύτατον χρονικὸν διάστημα, 68-69 μ.Χ., καὶ ὅτι διάδοχός του ὑπῆρξεν ὁ (Τίτος Φλάβιος) Βεσπασιανός, 69-79 μ.Χ., τὸν ὅποιον διεδέχθη ὁ υἱὸς του Τίτος. Ἄνευ ἀμφιβολίας ὁ Πεμπτίδης (I), πιθανῶς πολίτης Ρωμαῖος, δὲν ἔπαυσε νὰ εἶναι ἀρχιερεὺς τῶν Σεβαστῶν καὶ ἐπὶ τοῦ διαδόχου τοῦ Γάλβα. Εἰς ἐκ τῶν υἱῶν του φέρει τὸ ὄνομα Τίτος Φλάβιος Πεμπτίδης (II), τοῦ ὁποίου τὰ δύο πρῶτα στοιχεῖα (*praenomen* καὶ *nomen gentile*) εἶναι τὰ αὐτὰ πρὸς τὰ τοῦ αὐτοκράτορος Βεσπασιανοῦ· οὗτος, ὡς ἔχων τὰ *tria nomina* πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀναμφιβόλως ῥωμαῖος πολίτης²². Ὁ υἱὸς αὐτοῦ ἐγένετο ἱεράρχης τοῦ Καβείρου καὶ τοῦ Παιδός, οἱ ὅποιοι ὀνομάζονται Θεοὶ Σεβαστοὶ Μεγάλοι, Κάβειρος καὶ Παῖς. Διὰ τὴν ἐρμηνείαν τούτου δὲν βλέπω παρὰ μίαν πιθανὴν λύσιν: ἀπὸ τοῦ 69 μ.Χ. μέχρι τοῦ 81 μ.Χ. ὑφίσταται μία αὐτοκρατορικὴ δυάς, τῶν δύο Φλαβίων, καὶ μία δυάς θεία, ὁ Κάβειρος καὶ ὁ Παῖς, τῶν ὁποίων ἡ λατρεία συγχωνεύεται ἐν Θήβαις. Οἱ δύο Φλάβιοι γίνονται Θεοὶ Σεβαστοὶ Μεγάλοι, Κάβειρος καὶ Παῖς, ἄλλως Βεσπασιανός = Κάβειρος καὶ Τίτος = Παῖς. Δυνάμεθα νὰ σκεφθῶμεν ὅτι ἡ οἰκογένεια τοῦ Πεμπτίδου δὲν εἶναι ξένη πρὸς αὐτὴν τὴν λατρευτικὴν συγχώνευσιν, ἥτις πιθανῶς ἔδωκε νέαν ὥθησιν εἰς τὴν πατροπαράδοτον λατρείαν τοῦ Καβείρου καὶ τοῦ Παιδός ἐπὶ τῶν Φλαβίων. Τρεῖς θηβαϊκαὶ ἐπιγραφαὶ²³ δεικνύουσιν ὅτι οἱ Φλάβιοι εἶχον τιμηθῇ ἐν Θήβαις.

²¹ Πρβλ. BRUNO MÜLLER, *Μέγας Θεός*, Diss. Halle XXI, 1913, 281-299 καὶ κυρίως 286-287. HEMBERG, ἔνθ' ἄν., σελ. 26 κ.εξ. καὶ κυρίως 184-204. Τὸ ἐπίθετον Θεός Μέγας ἢ Θεός μέγιστος ἔφερον ἐπίσης καὶ ῥωμαῖοι αὐτοκράτορες θεοποιηθέντες· ὁ MÜLLER, ἔνθ' ἄν., σελ. 394-395 ἀναφέρει δέκα παραδείγματα.

²² Παρόμοιον παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ ἐπιφανὴς οἰκογένεια τοῦ Τίτου Φλαβίου Μόνδωνος ἐκ Θεσιπῶν (69-96 μ.Χ.), τῆς ὁποίας δίδει τὸ γενεαλογικὸν δένδρον ὁ DITTENBERGER, IG VII, 1830.

²³ IG VII, 2494, 2495 καὶ 2496 (λίαν ἐλλιπής).

Πιθανῶς δὲν θὰ εἴμεθα μακρὰν τῆς πραγματικότητος, ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ λατρευτικὴ συγχώνευσις, περὶ τῆς ὁποίας ἐγένετο λόγος ἐν τοῖς προηγουμένοις, ἔλαβε χώραν μεταξὺ τοῦ 69 μ.Χ. καὶ τοῦ 96 μ.Χ. (θάνατος τοῦ Δομιτιανοῦ). Πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ συγχώνευσις τῆς λατρείας ἐνὸς αὐτοκράτορος καὶ ἐνὸς ἄρχαίου ἑλληνικοῦ θεοῦ εἶναι φαινόμενον λίαν συχὸν εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον τῆς ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς²⁴.

Οὐδεὶς ἀγνοεῖ τὸν μυστηριακὸν χαρακτῆρα τῆς λατρείας τῶν Καβείρων ἐν Θήβαις· τὰ αὐτοκρατορικὰ μυστήρια²⁵ γνωστὰ κυρίως ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ, τὰ ἀνευρίσκομεν πιθανῶς χάρις εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Κεραμοπούλλου περισωθὲν ἀπόγραφον τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Καβειρίου τῶν Θηβῶν καὶ ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι καὶ δὴ καὶ ἐν Θήβαις, κατὰ συγχώνευσιν πρὸς πάτρια μυστήρια.

Θὰ ἐπεθύμουν νὰ προσθῶ λίξεις τινὰς σχετικῶς πρὸς ἐν²⁶ τῶν νομισμάτων, ἀτινα ἐκόπησαν ἐν Θήβαις ἐπὶ ἀρχι(ερέως) Περμπτίδου. Πρόκειται περὶ νομίσματος τοῦ τύπου τῶν ψευδοαυτονόμων· ἐπὶ τῆς προσθίας ὄψεως φέρεται γυναικεῖα κεφαλὴ πυργοφόρος βλέπουσα πρὸς τὰ δεξιὰ (προσωποποίησις τῆς πόλεως τῶν Θηβῶν) καὶ ἡ ἐπιγραφὴ *Θηβαίων*· ἐπὶ τῆς ὀπισθίας Διόνυσος ὄρθιος φέρων μακρὸν ἔνδυμα, βλέπων πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ κρατῶν κἀνθαρον, καὶ ἡ ἐπιγραφὴ ἐπὶ ἀρχι(ερέως) Περμπτίδου. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἐπὶ τῆς δευτερευούσης ὄψεως θεότης ἀνεγνωρίσθη ἐκ τοῦ κανθάρου τὸν ὁποῖον κρατεῖ, ἀλλὰ ὁ κἀνθαρος εἶναι ἐπίσης σύμβολον κατ' ἐξοχὴν τοῦ Καβείρου²⁷, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται λίαν ἐνωρὶς ἐν Θήβαις ἔχων τὴν μορφήν τοῦ Διονύσου²⁸. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι πρόκειται

²⁴ Πρβλ. P. RIEWALD, *De imperatorum romanorum cum certis dis et comparatione et aequatione*, Diss. Halle, XX, 1912. L. ROBERT, *REA* 62 (1960) 285 κ. ἐξ. Διὰ τὴν Βοιωτίαν ἰδὲ, *IG VII*, 2713 (= RIEWALD, σελ. 289), *IG VII*, 3491 (= RIEWALD, σελ. 333).

²⁵ Διὰ τὰ αὐτοκρατορικὰ μυστήρια ἰδὲ L. ROBERT, *REA* 62 (1960) 322, σημ. 3, ἐνθα συζητήσις τῶν γνωμῶν τοῦ M. P. NILSSON καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

²⁶ Ἐπὶ ἀρχιερέως ΠΕΜΠΤΙΔΟΥ ἔχουσι κοπὴν τρία νομίσματα· α) Ἐπὶ αὐτοκράτορος Γάλβα, HEAD, *Num. Chronicle*, 1881, σελ. 271-272, MÜNSTERBERG, *Num. Zeitschr.* 44 (1911), σελ. 114. β) Τοῦ τύπου τῶν ψευδοαυτονόμων, HEAD, ἔ.ἀ., σελ. 271, *Syll. Num. Graec.* (Danish Nat. Mus.) XIII, ἀριθ. 395. γ) Τοῦ τύπου τῶν ψευδοαυτονόμων, HEAD, ἔ.ἀ., σελ. 271, *Syll. Num. Graec.* (Danish Nat. Mus.) XIII, ἀριθ. 396. Ἐκ τῶν νομισμάτων τούτων περιγράφομεν ἐνταῦθα τὸ τρίτον.

²⁷ Εἰς τὸ Καβείριον τῶν Θηβῶν εὐρέθη μέγας ἀριθμὸς κανθάρων ἀνατεθειμένων εἰς τὸν Κάβειρον, *Kabirenheiligtum*, n° 63 κ. ἐξ. καὶ πίν. 5, 8, 13, 18, 19, 31 κτλ.

²⁸ Πρβλ. *Kabirenheiligtum*, σελ. 96 καὶ πίν. 6 (Ε' αἰ. π.Χ.). E. LAPALUS, *Rev. Arch.* 1935, II, 11. BRUNS, *Neue deutsche Ausgrabungen im Mittelmeergebiet und im vorderen Orient* (Deutsches archäologisches Institut) Berlin, 1959, σελ. 239.

περὶ νομίσματος κοπέντος κατὰ τοὺς χρόνους ἐνὸς τῶν Φλαβίων καὶ εἰκονίζοντος τὸν Κάβειρον-Βεσπασιανόν;

Ἐν τῇ ἐπιγραφῇ *Kabirenheiligtum* 5a, λέγεται σαφῶς ὅτι οἱ Θηβαῖοι κατεσκεύασαν τὸ Ἀνάκτορον. Εὐρίσκομεν τὸν ὄρον ἀνάκτορον πάντοτε εἰς ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἱερὰ μυστηριακῆς λατρείας, ὅπως εἰς τὴν Ἑλευσῖνα²⁹ καὶ εἰς τὴν Σαμοθράκην³⁰. Ὁ ὄρος ἀνάκτορον ὁμως ἐμφανίζεται διὰ πρώτην φοράν ἐν Θήβαις καὶ πρέπει ν.λ. ὁρισθῇ τί ἀκριβῶς ἐσήμαινεν. Ὁ πρῶτος ἐκδότης τῆς ἐπιγραφῆς Ἀ. Δ. Κεραμόπουλλος, στηριχθεὶς εἰς πληροφορίας ἐντοπίων ἔγραψεν, ἐνθ' ἂν., σελ. 60, στήλη 2: «...φαίνεται ὅτι εὐρίσκεται (ἡ ἐπιγραφὴ) ἐγγὺς τῆς ἀρχικῆς θέσεως τῆς καί, ὥς ἐγνώσθη ἐσχάτως, παράκειται αὐτῇ καὶ ἄλλα λείψανα τοῦ ἀνακτόρου, εἰς ὃ ἀνήκεν, ἤτοι κίονες, κιονόκρανα κ.λ. Δυστυχῶς ἡ ἔρευνα δὲν ἐπέτυχεν νὰ εὕρῃ τὴν θέσιν τῶν ἑρειπίων τούτων».

Ὁ Wolters, *Kabirenheiligtum* 5a, ἀναφέρει ἐκ πληροφοριῶν τοῦ Κεραμοπούλλου τὰ ἑξῆς ὡς πρὸς τὸν τόπον εὐρέσεως τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τὸ σχῆμα αὐτῆς: «...ὅτι οὐχὶ μακρὰν τοῦ ἱεροῦ τῶν Καβείρων ὑπάρχει κεχωσμένη ἄλλη μία, ἀσφαλῶς μετατοπισμένη, ἐπιγραφὴ. Ὡς τόπος τοῦ ὑπεδείχθη ἡ ἀριστερὰ δυτικὴ ὄχθη τῆς μικρᾶς κοιλάδος ὅπου εὐρίσκεται τὸ ἱερόν, πλησίον τῆς πεδιάδος. Ἐφ' ὅσον ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη, ἀσφαλῶς ἐλθοῦσα εἰς φῶς συνεπεῖα λαθραίας ἀνασκαφῆς, ἐχώθη ἐκ γέου, ἡ δὲ ἔρευνα τὴν ὁποίαν ἀπεσκοπεῖ ὁ Κεραμόπουλλος δὲν ἐπραγματοποιήθη εἰσέτι, παραθέτω ἐδῶ τὸ ὑπὸ τοῦ ἐργολάβου ἐκείνου ἐν σπουδῇ ληφθὲν ἀπόγραφον, ἐκ τοῦ ὁποίου δύναται νὰ συναχθῇ ὡς πρὸς τὴν κατάστασιν τῆς ἐπιφανείας τῆς μαρμαρίνης πλακὸς τοῦτο μόνον, ὅτι δηλαδὴ ἐστέφετο ὑπὸ ἀετώματος, ἄνευ αὐτοῦ δὲ εἶχεν ὕψος 0,40 μ., πλάτος 2,90 μ. καὶ ὅτι εἶχε θραυσθῇ εἰς δύο τεμάχια»³¹.

Φαίνεται ὅτι ὁ Κεραμόπουλλος ἀρχικῶς ἐπίστευσεν ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ εὐρέθη

²⁹ Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, Ἀρχ. Ἐφ. 1950, σελ. 1-16.

³⁰ ΙΠΠΟΛΥΤΟΥ, Κατὰ πασῶν αἰρέσεων ἔλεγχος, V, 8,8-9.

³¹ ...dass nicht weit vom Kabirenheiligtum noch eine, doch wohl verschleppte Inschrift in der Erde verborgen ist. Als Stelle wurde ihm das linke, westliche Ufer des kleinen Bachtals, in dem das Heiligtum liegt, nahe der Ebene angegeben. Da diese, offenbar bei heimlichen Grabungen einmal frei gelegte Inschrift seitdem wieder verschüttet wurde, und die von Keramopoulos beabsichtigte Nachforschung sich noch nicht hat ausführen lassen, gebe ich hier die von jenem Unternehmer herrührende flüchtige Abschrift, welcher über den äusseren Zustand der Marmorplatte nur zur entnehmen ist, dass sie mit einem Giebel bekrönt, ohne diesem 0,40 m. hoch, 2,90 breit, und in zwei Stücke gebrochen ist.

πλησίον τῆς ἀρχικῆς αὐτῆς θέσεως καὶ ὅτι τὸ « ἀνάκτορον » θὰ ἔκειτο ἐκεῖ. Ὁ Wolters, πιθανῶς βασιζόμενος εἰς νεωτέραν σκέψιν τοῦ Κεραμοπούλλου, ἀναφέρει ὅτι αὕτη εὐρέθη μακρὰν τοῦ τόπου ἔνθα ἀρχικῶς ἴστατο. Νομίζω ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ εἶχεν ἰσχυρῶς μετατοπισθῇ καὶ εὐρίσκετο μακρὰν τῆς πρωταρχικῆς θέσεώς της καὶ ὅτι δὲν θὰ πρέπη νὰ ζητηθῇ τὸ « ἀνάκτορον » εἰς τὴν εἰς τὸν Κεραμόπουλλον ὑποδειχθεῖσαν θέσιν. Ὁ Wolters οὐδόλως ἡσχολήθη περὶ τὸ πρόβλημα τοῦ « ἀνακτόρου » ἀρκεσθεὶς ν' ἀναφέρῃ: *zu dem aus Ἀνάκτορον zu erschliessenden Ἀναξ vgl. O. Kern, Beiträge zur Geschichte gr. Philos. und Relig. S. 114.*

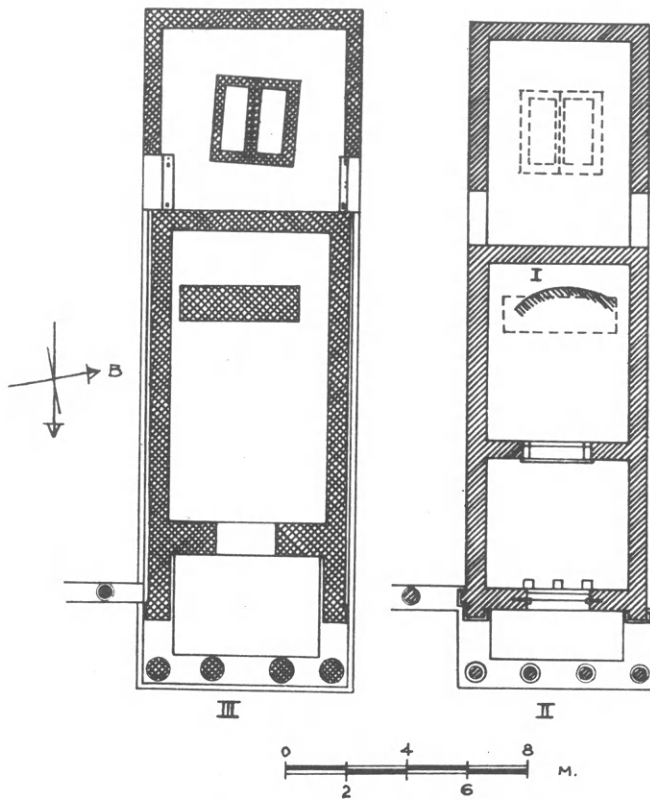
Ἐκκινῶν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ὅτι τὸ ἀνάκτορον ἀποτελεῖ βασικὸν στοιχεῖον τῆς μυστηριακῆς λατρείας ἐσκέφθην ὅτι ἔπρεπε νὰ ζητήσωμεν τοῦτο ἐντὸς τῆς περιοχῆς τοῦ ἱεροῦ καὶ δὴ καὶ ἐντὸς αὐτοῦ τούτου τοῦ ναοῦ. Κατόπιν τῆς μελέτης τοῦ Ἰωάννου Τραυλοῦ³², δι' ἧς οὗτος καθώρισε κατὰ τρόπον ὀριστικὸν τὴν ἐντὸς τῶν Τελεστηρίων τῆς Ἐλευσίνος θέσιν τοῦ ἀνακτόρου, δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι τὸ ὑπὸ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Καβειρίου ἀναφερόμενον ἀνάκτορον πρέπει νὰ εὐρίσκετο ἐντὸς τοῦ ναοῦ τοῦ Καβείρου. Δὲν πρόκειται ν' ἀναφέρω τὰ ἐκ μυστηριακῆς λατρείας ναῶν παράλληλα διότι ὁ Τραυλὸς³³ ὑπεσχέθη νὰ πράξῃ τοῦτο. Κρίνω ὁμῶς σκόπιμον νὰ προσδιορίσω ὅτι καὶ τὸ ἀνάκτορον τοῦ Καβείρου ἔπρεπε νὰ ᾔτο μικρὸς χώρος ἐντὸς τοῦ ναοῦ, ἔχων θύραν μὴ διατεταγμένην κατὰ τὸν κύριον ἄξονα τοῦ ναοῦ, δι' οὗς λόγους παρέθεσεν ὁ Τραυλός³⁴. Ὁ μελετῶν τὴν δημοσίευσιν τοῦ ναοῦ τοῦ Καβείρου ὑπὸ τοῦ W. Dörpfeld, ἐν P. Wolters, *Kabirenheiligtum*, σελ. 10-20, δὲν βλέπει νὰ γίνεταί λόγος περὶ ἀνακτόρου. Ὁ Dörpfeld διακρίνει τρεῖς ναοὺς διαφόρων ἐποχῶν, οἱ ὁποῖοι εὐρίσκονται ὁ εἰς ἐπὶ τοῦ ἄλλου. Τοῦ πρώτου δὲν ἐσφάζετο³⁵ εἰμὴ μέρος ἐλλειψοειδοῦς τοίχου πολυγωνικοῦ συστήματος (Σχ. 1, I - Σχ. 2, α). Τὸν ναὸν τοῦτον διαδέχεται ὁ δεύτερος ναὸς (Σχ. 1, II - Σχ. 2, β, Dörpfeld, σελ. 11-13), τὸν ὁποῖον ἀκολουθεῖ ὁ τρίτος καὶ τελευταῖος ναὸς (Σχ. 1, III - Σχ. 2, γ - Σχ. 3, Dörpfeld, σελ. 13 κ.ἐξ.). Ὁ ναὸς οὗτος ἀποτελεῖται ἐκ βαθέος προνάου, ὅπισθεν τοῦ ὁποίου εὐρίσκεται ὁ σηκός· ἐντὸς τοῦ σηκοῦ εὐρέθη κατὰ τὸν Dörpfeld in situ ἡ « βάσις τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος », Σχ. 4. Ὁ

³² Ἀρχ. Ἐφ. 1950, σελ. 1-16. O. RUBENSOHN, *Jahrbuch*, 70 (1955), σελ. 34 κ.ἐξ. Γ. ΜΥΛΩΝΑ, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Princeton 1961, σελ. 83 κ.ἐξ.

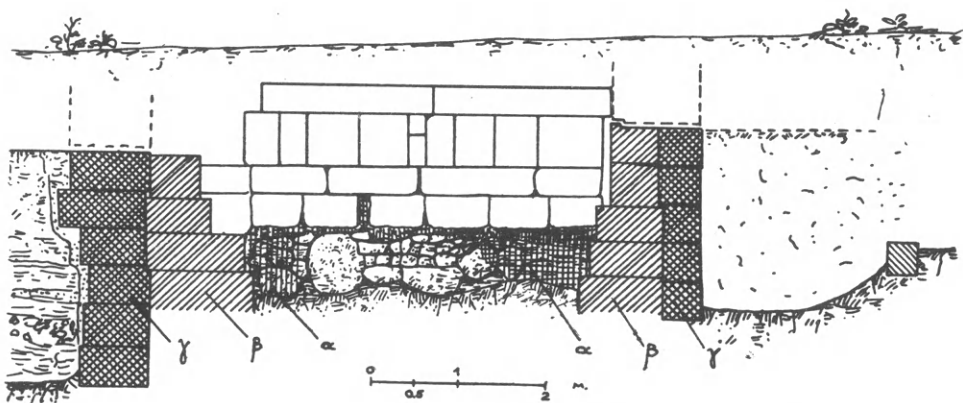
³³ Ἐνθ' ἀν., σελ. 15.

³⁴ Ἐνθ' ἀν., σελ. 15, σημ. 4.

³⁵ Ἡ G. BRUNS, *Neue deutsche Ausgrabungen*, σελ. 242, ἀναφέρει ὅτι τοῦτο κατεστράφη ὀλοσχερῶς. Ἐπισκεφθεὶς κατὰ Νοέμβριον τοῦ ἔτους 1961 τὸ ἱερὸν διεπίστωσα ὅτι τὰ εἱρεῖπια κατεστρέφοντο μὲ ῥυθμὸν ἐκτάκτως ἀνησυχητικόν. Ἡ *Kulibildbasis* ἔχει καὶ αὕτη καταστροφὴ σχεδὸν πλήρως.

Σχ. 1. Τὰ τρία Καβείρια κατὰ Dörpfeld.

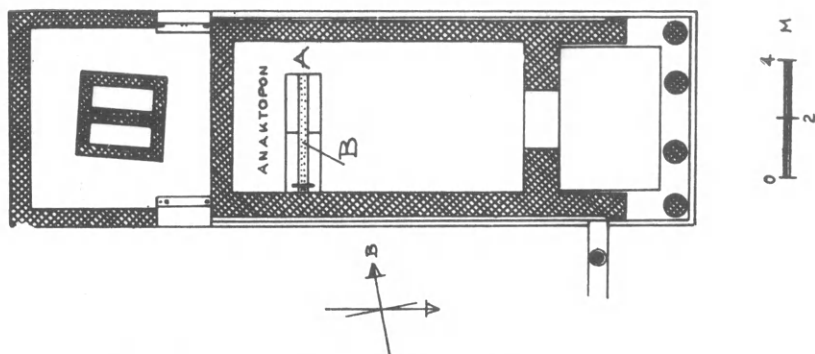
Σχ. 2. Τομή ἐγκαρσία τῶν τριῶν Καβειρίων κατὰ Dörpfeld.

Dörpfeld ἀναφέρει σχετικῶς πρὸς τὴν βάσιν τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τὰ ἑξῆς³⁶: «Τὸ βάθρον τοῦ ἀγάλματος εἶχε πλάτος 1,20 καὶ κατὰ τὴν εὐρεσίαν του διετῆρει μῆκος 4.00 μέτρων. Δεδομένου ὅτι δὲν κεῖται ἀκριβῶς εἰς τὸ μέσον τοῦ σηκοῦ δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἀρχικῶς ἦτο κατὰ τὸ ἐν ἄκρον του κατὰ τι μακρότερον, καίτοι ἡ σήμερον διατηρουμένη ἐπιφάνεια τοῦ βάθρου δὲν δεικνύει εἰς τὴν πλευρὰν αὐτὴν σημεῖα ἀποθραύσεως. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ἐπιμήκης μορφή τῆς βάσεως δικαιολογεῖ τὴν εἰκασίαν ὅτι ὁ θεὸς παρίστατο ἀνακεκλιμένος, ὅπως συμβαίνει καὶ εἰς τινὰς ἀγγειογραφίας³⁷ εὐρεθείσας ἐν τῷ ἱερῷ». Τὰ συμπεράσματα τοῦ Dörpfeld δὲν φαίνονται σύμφωνα πρὸς τὰ πράγματα διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους: 1) Ἡ ὑπόθεσις τοῦ Dörpfeld ὅτι, ἂν καὶ οὐδὲν ἔχνος ἀποθραύσεως (ἡ προσαρμογῆς) ὑπάρχει κατὰ τὸ πρὸς βορρᾶν μέρος τοῦ «βάθρου», πρέπει νὰ ὑπῆρχεν ἀρχικῶς καὶ ἄλλο τεμάχιον, οὕτως ὥστε τὸ μέσον τοῦ «βάθρου» νὰ διέρχεται διὰ τοῦ κυρίου ἄξονος τοῦ ναοῦ, εἶναι οὐ μόνον ἀντίθετος πρὸς τὰ πράγματα ἀλλὰ καὶ τελείως ἀναπόδεικτος καὶ προέρχεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οὗτος θέλει παντὶ σθένει ν' ἀποδείξῃ ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ βάθρου τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν οὕτως συνέβαινεν, ἐπειδὴ δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ τοῦ «βάθρου» θὰ ἔμενε κενὸν ἐλάχιστον, $\pm 0,50$ μ., ὁ ὅπισθεν τῶν ἀγαλμάτων χώρος θὰ ἦτο σχεδὸν ἀπροσπέλαστος καὶ κατὰ συνέπειαν ἄχρηστος. Λογικῶς θὰ ἔπρεπε «τὸ βάθρον» νὰ εὐρίσκεται πλησιέστερα τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ νὰ μὴ ἀφίσταται ὅπισθεν αὐτοῦ κενὸς χώρος 2.00×4.80 μ. περίπου. 2) Ὁ Dörpfeld ἐν τῇ προσπαθείᾳ του ὅπως δικαιολογήσῃ τὸ μέγα μῆκος τοῦ βάθρου, ὑπέθεσεν ὅτι ὁ θεὸς εἰκονίζετο ἀνακεκλιμένος, ὡς εἰς τινὰς ἀγγειογραφίας ἐκ τοῦ Καβειρίου, ἀλλ' οὐδὲν παράδειγμα λατρευτικοῦ ἀγάλματος εἰκονίζοντος ἀνακεκλιμένον³⁸ θεὸν ἔδωκεν. 3) Ὁ Dörpfeld δὲν ἠρμήνευσε τὸν λόγον, διὰ τὸν ὁποῖον ἡ «βάσις» φέρει λάξευμα πλάτους ± 0.20 μ. διῆκον δι' ὅλου τοῦ μήκους αὐτῆς (Σχ. 3 B), καὶ τὸ ὁποῖον δὲν δικαιολογεῖται. Νομίζω ὅτι ὁ Dörpfeld πλανηθεὶς ἐνόμισεν ὅτι μεταξὺ τοῦ πρὸς νότον πέρατος

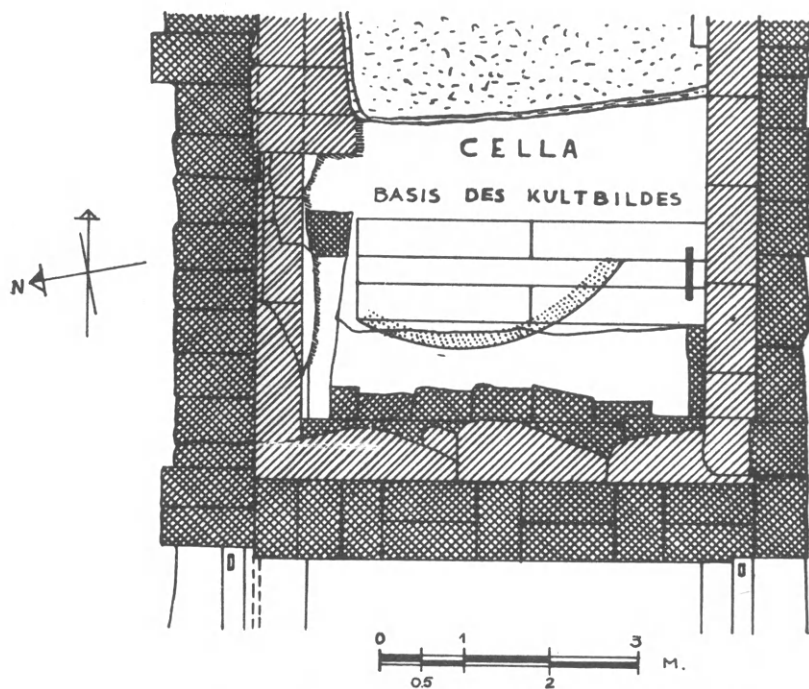
³⁶ Die Basis des Götterbildes war 1, 20 tief und bei der Auffindung noch 4 m. breit. Da sie nicht genau in der Mitte der Cella liegt, darf man annehmen, dass sie ursprünglich nach der einen Seite noch etwas länger gewesen ist, obgleich der jetzige Zustand der Basis an dieser Seite keine Spuren eines Abbruches zeigt. Auf jeden Fall lässt die lang gestreckte Gestalt der Basis vermuten, dass der Gott, ebenso wie dies auf einigen im Heiligtum gefundenen Vasenbildern der Fall ist, auf einem Lager ruhend dargestellt war.

³⁷ Πρβλ. BRUNS, ἐνθ' ἀν., σελ. 247.

³⁸ Θὰ ἀνέμενέ τις δύο ἀγάλματα ὁρθία, τοῦ Καβείρου καὶ τοῦ Παιδός, ὡς ἐν Σαμοθράκη.

Σχ. 3. Τὸ τρίτον Καβείριον μετὰ τοῦ Ἀνακτόρου.

Σχ. 4. Κάτοψις τῆς Kultbildbasis κατὰ Dörpfeld.

τῆς «βάσεως» καὶ τοῦ τοίχου ὑπῆρχε κενὸν ± 0.50 μ., ἀλλ' ἀντιθέτως πιστεύω ὅτι ὁ νότιος τοῖχος τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ ἐφήπτετο τῆς «βάσεως»³⁹. Ἡ μεσαία αὐλαξ ἢ διήκουσα δι' ὅλου τοῦ μήκους τῆς «βάσεως» ἐχρησίμευε διὰ τὴν ὑποδοχὴν καθέτου ἐλαφροῦ διαφράγματος, πιθανῶς λιθίνου, τὸ ὁποῖον ἀπεχώριζε μέρος τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ πιθανῶς δὲ δὲν ἔφθινε μέχρι τῆς ὀροφῆς αὐτοῦ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐδημιουργεῖτο ὀπισθεν τῆς «βάσεως» κλειστὸς χώρος προσπελάσιμος κατὰ τὸ βόρειον μέρος αὐτῆς, ἥτοι δημιουργεῖται δωμάτιον ἔχον θύραν (Σχ. 3 Α) μὴ διατεταγμένην κατὰ τὸν κύριον ἄξονα τοῦ ναοῦ⁴⁰. Ἡ διάταξις αὕτη τῆς θύρας ἀποτελεῖ κανόνα διὰ τὰ ἀνάκτορα-ἄδυτα ναῶν μυστηριακῆς λατρείας. Ὅθεν πρέπει νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὸν χώρον τοῦτον ὡς τὸ ἀνάκτορον τοῦ Καβείρου τῶν Θηβῶν. Κατὰ τὸν Dörpfeld, ἔνθ' ἀν., σελ. 17, ὁ τρίτος ναὸς τοῦ Καβείρου ἰδρύνθη κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, μετὰ τὸν Δ' αἰ. μ.Χ., καὶ ὑπέστη μίαν μερικὴν ἢ γενικὴν ἐπισκευὴν⁴¹ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους⁴². Ὡς εἶδομεν, τὸ Ἀνάκτορον μαρτυρεῖται διὰ πρώτην φορὰν ἐπὶ ἱεράρχου Τίτου Φλαβίου Πεμπτίδου, δηλαδὴ περὶ τὰ τέλη τοῦ Α' αἰ. μ.Χ. ἢ κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῖς (περὶ τὰς ἀρχὰς μᾶλλον) τοῦ Β' αἰ. μ.Χ. Ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἀναφέρεται ὅτι οἱ Θηβαῖοι τὸ ἀνάκτορον ἀνέθηκαν ἐπιμεληθέντος τῆς κατασκευῆς κτλ.· πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχει ναὸς τοῦ Καβείρου τῶν ῥωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, οἱ Θηβαῖοι ἐπὶ ἱεράρχου Τ. Φλ. Πεμπτίδου κατασκευάζουσιν ἐκ βάθρων τὸ ἀνάκτορον τοῦ ναοῦ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀποσαθρωθῇ. Κατὰ τὴν ἐπισκευὴν αὐτὴν ἀνυψώθη καὶ κατὰ 0.45 μ. τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων⁴³. Συνεπῶς ἡ ἐπισκευή, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ὁ Dörpfeld πρέπει, συμφώνως πρὸς τὴν ἐν *Kabirenheiligtum* 5α ἐπιγραφὴν, νὰ τεθῇ εἰς τὸν Α' - Β' αἰ. μ.Χ. Εἰς τί περίπου θὰ συνίστατο ἡ ἐπισκευὴ αὐτή, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀντιληφθῶμεν ἐπιγραφὴ ἐκ Θεσπιῶν, τῆς αὐτῆς σχεδὸν ἐποχῆς, IG VII, 1830: *Φιλεῖνος, Μόνδωνος καὶ Ἀρχέλας υἱός, ἀγωνοθετῶν*

³⁹ Ἴδὲ Σχ. 2, δεξιὸς τοῖχος, σημειούμενος δι' ἐστιγμένης γραμμῆς.

⁴⁰ Πρβλ. ΤΡΑΥΛΟΝ, ἔνθ' ἀν., σελ. 13 καὶ σελ. 15, σημ. 4.

⁴¹ *Der zweite Tempel muss im IV. Jahrhundert entweder vor oder nach der Einnahme des Heiligtums durch die Makedonen errichtet sein. Der dritte Bau endlich ist in hellenistischer Zeit erbaut worden und hat später noch einen teilweisen Umbau oder eine grössere Reparatur erfahren.*

⁴² Ἡ BRUNS, ἔνθ' ἀν., σελ. 246, ἐκ νεωτέρων ἀνασκαφικῶν εὐρημάτων προσδιορίζει ὅτι τὸ ἱερὸν ἦτο ἐν χρήσει μέχρι τῶν ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων.

⁴³ Πρβλ. DÖRPFELD, ἔνθ' ἀν., σελ. 14, εἰκ. 3. Δυστυχῶς ὁ DÖRPFELD δὲν δημοσιεύει κατὰ μήκος τομὴν, ἣτις θὰ ἠδύνατο νὰ μᾶς διαφωτίσῃ πλήρως.

ἀνέθηκε τὸν Ἑρωτα καὶ τὰ ἐν τῷ προναῶν θυρώματα ἐκ τῶν ἰδίων τό τε [ἐρὸ]ν ἐπεσκεύασεν.

Ἡ ἐκ τοῦ Καβειρίου ἐπιγραφὴ κατὰ τὸ χονδροειδὲς σχεδιογράφημα τὸ δημοσιευόμενον ὑπὸ τοῦ Wolters, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 79, καὶ συμφώνως πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Κεραμοπούλλου λεγόμενα, ἔνθ' ἀν., στήλη 1, εἶναι ἐπιστύλιον μήκους 2.90 μ., ὕψους 0.40 μ., κοσμούμενον δι' αἰετώματος. Δὲν διστάζω ν' ἀναγνωρίσω αὐτὸ τοῦτο τὸ ὑπέρθυρον τῆς θύρας τοῦ ἀνακτόρου τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων.

Πρὸ τοῦ νὰ κλείσω τὸ σημείωμα τοῦτο, ἐπιθυμῶ νὰ προσθέσω ὅτι πιθανῶς ἡ τοιαύτη θέσις τοῦ ἀνακτόρου ἐν τῷ Καβειρίῳ τῶν Θηβῶν θὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Καβειρίου τῆς Σαμοθράκης κατὰ τρόπον ὀριστικόν. Προσωπικῶς νομίζω ὅτι τὸ ἀνάκτορον τοῦ ἐν Σαμοθράκῃ Καβειρίου, γνωστὸν μόνον ἐκ φιλολογικῶν μαρτυριῶν, δὲν εἶναι ὁλόκληρον τὸ οἰκοδόμημα⁴⁴ ἀλλὰ μόνον τὸ ἐντὸς αὐτοῦ δωμάτιον, τὸ ἔχον τὴν εἴσοδον αὐτοῦ κατὰ τὸ νοτιοδυτικὸν μέρος⁴⁵. Ὁ Κ. Lehmann⁴⁶ ἐπίστευσεν ὅτι ἀνάκτορον ἐκαλεῖτο ὁλόκληρον τὸ οἰκοδόμημα Α, βασισθεὶς εἰς συνδυασμὸν τῶν κάτωθι φιλολογικῶν μαρτυριῶν:

Ἰππολύτου, Κατὰ πασῶν αἰρέσεων ἔλεγχος, V 8,9-10 (= *Samothrace* I, n° 147, Γ' αἰ. μ.Χ.): ἔστηκε δὲ ἀγάλματα δύο ἐν τῷ Σαμοθράκων ἀνακτόρῳ ἀνθρώπων γυμνῶν, ἄνω τε(τα)μένας ἐχόντων τὰς χεῖρας ἀμφοτέρας ἐς οὐρανὸν καὶ τὰς αἰσχόνας ἄνω ἐστραμμένας.

Varro, *De lingua latina*, V 10, 57-58 (= *Samothrace* I, n° 175, Α' αἰ. π.Χ.): *Terra enim et Caelum, ut (Sa)mothraciam initia docunt, sunt dei magni, et hi quos dixi multis nominibus non quas Samothracia ante portas statuit duas viriles species aeneas dei magni, etc.*⁴⁷.

Εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ Lehmann συνδυάζων τὰ ἐν τῷ Σαμοθράκων ἀνακτόρῳ καὶ *ante portas* κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἀνάκτορον ἐκαλεῖτο τὸ ὅλον οἰκοδόμημα. Δὲν δυνάμεθα, νομίζω, νὰ ὑποστηρίξωμεν ὅτι ὁ Ἰππόλυτος εἶχεν ὥς

⁴⁴ Πρόκειται περὶ τοῦ οἰκοδομήματος Α, παρὰ Κ. LEHMANN, *Samothrace, a guide to the excavations and the Museum*, 1960, παρένθετος πίναξ.

⁴⁵ Πρβλ. LEHMANN, ἔνθ' ἀν., σελ. 46-47 καὶ P. M. FRASER, *Samothrace*, 2 I, *The inscriptions on stone*, n° 63.

⁴⁶ Ἐνθ' ἀν., σελ. 45-49. Πρβλ. FRASER, ἔνθ' ἀν., n° 63. Ἴδὲ ἐπίσης LEHMANN, *AJA* 43 (1939) 138 κ.ἐξ., *AJA* 44 (1940) 328 κ.ἐξ., *Hesperia* 19 (1950) 1-20.

⁴⁷ Πρβλ. SERVIUS, *In Aeneidem* III, 12 (*Samothrace* I, n° 179): *Varro et alii complures magnos deos adfirmant simulacra duo virilia Castoris et Pollucis in Samothracia ante portam sita.*

πηγὴν τὸν Varro σχετικῶς πρὸς τὰ ἀγάλματα τῶν Σαμοθράκων. Ἰδίᾳ τὸ παρὰ Σερβίῳ Varro *et alii complures* μᾶς ἐπιτρέπει νὰ εἰκάσωμεν ὅτι καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς, Ἕλληνες καὶ Λατίνοι, ὁμῶς περὶ τούτου. Φαίνεται ὅτι τὰ ἀγάλματα, περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλεῖ ὁ Ἰππόλυτος, εὐρίσκοντο ἐντὸς τοῦ ἀνακτόρου, ἦτοι τοῦ μικροῦ δωματίου τοῦ οἰκοδομήματος Α, καὶ ἦσαν ὁρατὰ μόνον τοῖς μεμνημένοις⁴⁸, ὡς δηλοῖ καὶ ἡ σχετικὴ δίγλωσσος ἐπιγραφή ἡ εὐρεθεῖσα πρὸ αὐτοῦ⁴⁹: *Deorum sacra, qui non acceperunt, non intrant*. Ἀμύνητον μὴ εἰσιέναι. Ἀντιθέτως πιστεύω ὅτι τὰ ἀγάλματα, περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλεῖ ὁ Varro, ἦσαν προσιτὰ καὶ τοῖς μὴ μεμνημένοις καὶ κατὰ συνέπειαν δὲ θὰ εὐρίσκοντο ἐκτὸς τοῦ ἀνακτόρου.

Ἦδη ὁ Kerényi⁵⁰ ὑπεστήριξεν ὅτι τὸ ἀνάκτορον τῆς Σαμοθράκης ἦτο τὸ μικρὸν δωμάτιον τοῦ οἰδομήματος Α, καὶ νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἐπιστρέψωμεν εἰς τὴν ἄποψιν αὐτήν. Παρὰ ταῦτα δὲν ἀποκλείεται συνεκδοχικῶς νὰ ἀπεκλήθη καὶ τὸ ὅλον κτήριο, ὡς φαίνεται ὅτι τοῦτο συνέβη εἰς μεταγενεστέρους χρόνους καὶ διὰ τὸ ἀνάκτορον τῆς Ἑλευσίνος⁵¹.

Μετὰ τὴν ἀνεύρεσιν ἐν τῷ Καβειρίῳ τῶν Θηβῶν τοῦ πρὸς τέλεσιν μυστηριακῶν τελετῶν θεάτρου⁵², αἱ ὁμοιότητες μεταξὺ Θηβῶν καὶ Σαμοθράκης αὐξάνονται καὶ νομίζω ὅτι οἱ δύο οὗτοι ἐπιφανεῖς ἀρχαιολογικοὶ χώροι καὶ ὡς πρὸς τὰς λεπτομερείας των πρέπει νὰ συνεξετάζωνται στενῶς.

Ἀθῆναι

ΣΤ. Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

Σημειώσεις. Ἐν P. Wolters, *Das Kabirenheiligtum bei Theben*, I, Τὸ ἐπιγραφικὸν μέρος, Kap. IV Inschriften, σελ. 20-79, ὑπογράφεται ὑπὸ τῶν Emil Szanto καὶ Paul Wolters. Ἀνωτέρω, ὅπου ἐπρόκειτο περὶ ἐπιγραφῆς ἔγραψα χάριν συντομίας πάντοτε ὁ Wolters ἀντὶ οἱ Szanto - Wolters.

Σ. Ν. Κ.

⁴⁸ Ἡ θέα τῶν ἐν τῷ ἀνακτόρῳ ἀγαλμάτων ἀπετέλει πιθανῶς μέρος τῆς μύσεως (πρβλ. ΤΡΑΥΛΟΝ, ἔνθ' ἀν., σελ. 14 καὶ σημ. 5) καὶ δὲν νομίζω ὅτι ἤδη ἀπὸ τοῦ Α' αἰ. μ.Χ. θὰ ἦτο θεμιτόν, ἀκόμη καὶ εἰς λατῖνον συγγραφεὰ νὰ ὁμιλῇ περὶ αὐτῶν. Ἀντιθέτως διὰ τὸν ΙΠΠΟΛΥΤΟΝ, ὅστις εἶναι συγγραφεὺς Χριστιανός, οὐδὲν ἐμπόδιον ὑφίσταται.

⁴⁹ *Samothrace*, 2 I, n° 63.

⁵⁰ P. M. FRASER, ἔνθ' ἀν. 2 I, n° 63, σημ. 1.

⁵¹ Πρβλ. ΜΥΛΩΝΑΝ, ἔνθ' ἀν., σελ. 86-88.

⁵² BRUNS, σελ. 241 κ.ἐξ., παρὲνθετος πίναξ 1.

ΕΡΙΧΘΟΝΙΟΣ ΣΠΕΝΔΩΝ

Ἐρυθρόμορφος κύλιξ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (θραύσματα), προερχομένη ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως¹, φέρει ὠραίαν παράστασιν ἐντὸς ἐμβλήματος, μοναδικήν ὥς πρὸς τὸ εἰκονιζόμενον θέμα. Ἐπὶ τῆς παραστάσεως ταύτης τὴν προσοχὴν μου ἐπέστησε πρὸ τινος ὁ Sir John Beazley, εὐχαριστῶ δὲ διὰ τοῦτο αὐτὸν θερμῶς καὶ ἐντεῦθεν.

Ἡ παράστασις αὕτη (εἰκ. 1) σύγκειται ἐκ δύο μορφῶν: Ἀθηνᾶς, ἀριστερᾷ, καὶ ἐπιβλητικοῦ παραστήματος παιδός, δεξιᾷ. Ἡ Ἀθηνᾶ ἴσταται κατ' ἐνώπιον, στρέφουσα τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἀριστερά· φέρει πέπλον, ἐπὶ τῆς κεφαλῆς στεφάνην, ἑξαιρέσει δὲ μιᾷ λόγχης, εἶναι ἄνευ τῶν συνήθων πολεμικῶν της ἑξαρτυμάτων. Ὁ ἐπιβλητικοῦ παραστήματος παῖς ἴσταται ἐπίσης, εἶναι δὲ ἐστραμμένος πρὸς τὰ ἀριστερά, πρὸς τὴν Ἀθηνᾶν εἶναι γυμνός, ἐστεφανωμένος διὰ φύλλων ἐλαίας, ἔχει δὲ ἐπὶ τοῦ ὤμου του μέγα ἱμάτιον. Οὗτος φέρει διὰ τῆς μιᾷ χειρὸς ὠραίαν ἔκτυπον μεσόμφαλον φιάλην εἰς τὰ χεῖλη αὐτοῦ καὶ πίνει ἐξ αὐτῆς. Δεξιᾷ του προβάλλει κλάδος δένδρου (ἐλαίας) καὶ ἐπὶ τοῦ κλάδου τούτου ἴσταται γλαῦξ. Μέγας στέφανος ἐξ ἐλαίας περιτρέχει ὅλην τὴν παράστασιν τοῦ ἐμβλήματος τούτου.

Ἡ ἐρμηνεία τῆς παραστάσεως τοῦ ἐμβλήματος τῆς κύλικος ταύτης ἑξαρτᾶται ἐκ τῆς ταυτίσεως τοῦ ἐπ' αὐτῆς εἰκονιζομένου παιδός. Οὗτος ὅμως οὐδὲν ἄλλο δυνατόν νὰ εἶναι εἰμὴ μόνον ὁ Ἐριχθόνιος - Ἐρεχθεύς. Ἡ παιδικὴ μορφή δηλαδὴ, ἡ εἰκονιζομένη ἐπὶ τῆς κύλικος ταύτης ὅλως ἐγγὺς καὶ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τῆς ἐλαίας, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι μορφή κοινοῦ θνητοῦ, ἀλλ' οὔτε καὶ ἄλλον θείου παιδός. Ἐν ἄλλοις, ἡ μορφή αὕτη δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι εἰμὴ μόνον ἡ μορφή τοῦ Ἀθηναίου θείου παιδός, τοῦ θεοῦ υἱοῦ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ μυθικοῦ γενάρχου τῶν Ἀθηναίων, τοῦ γηγενοῦς Ἐρεχθέως. Παραβάλλεται μάλιστα ἡ μορφή αὕτη ἐπιτυχῶς καὶ πρὸς ἑτέραν μορφήν τοῦ θείου τούτου γενάρχου, καὶ δὴ πρὸς τὴν παιδικὴν μορφήν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος, ὅλως ἐγγὺς ἐπίσης τῆς Ἀθηνᾶς ἱσταμένην (εἰκ. 2). Ἐπὶ τῆς πλευρᾶς ταύτης τῆς ζωφόρου ὁ Ἐριχθόνιος - Ἐρεχθεύς, συμφώνως πρὸς τὰ πορίσματα ἐσχάτως δημοσιευ-

¹ GRAEF καὶ LANGLOTZ, *Die antiken Vasen von der Akropolis zu Athen*, II, πίν. 29, ARV¹, 628, 1.

θείσης μελέτης², εικονίζεται παραδίδων τὸν πρῶτον πέπλον τῆς θείας μητρὸς αὐτοῦ καὶ πολιούχου τῶν Ἀθηνῶν θεᾶς Ἀθηνᾶς εἰς χεῖρας τοῦ μυθικοῦ τῆς ἱερέως καὶ βασιλέως τῶν Ἀθηνῶν Κέκροπος, ἰδρύων οὕτω τὴν μεγάλην ἀθηναϊκὴν ἑορτὴν τῶν Παναθηναίων.

Ἡ γενικὴ ὁμοιότης μεταξὺ τῶν δύο τούτων μορφῶν τοῦ Ἐριχθονίου - Ἐρεχθέως, τῆς μορφῆς αὐτοῦ ἀφ' ἑνὸς ἐπὶ τῆς κύλικος τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου καὶ τῆς μορφῆς αὐτοῦ ἀφ' ἑτέρου ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος, εἶναι λίαν ἀξιοσημείωτος, ἐνδείκνυται δὲ νὰ τονισθῇ, ὅτι καὶ ἐπὶ τῆς κύλικος ταύτης, ὡς καὶ ἐπὶ τῆς ζωφόρου, ἡ Ἀθηνᾶ νοεῖται ὀλιγώτερον ὥς ἢ πολεμικὴ θεὰ τῶν Ἀθηνῶν καὶ περισσότερον ὥς ἡ θετὴ μήτηρ τοῦ παρ' αὐτὴν ἱσταμένου γενάρχου τῶν Ἀθηναίων. Τοῦ γενάρχου τούτου ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος³ κατὰ τὸν 5ον π.Χ. αἰῶνα ἐπεκράτησεν, ὡς φαίνεται, νὰ εἶναι μορφὴ παιδός (βλ. εἰκ. 3)⁴ ἢ νηπίου (σκηναὶ υἱοθεσίας, βλ. εἰκ. 4)⁵.

Μετὰ τὴν ταύτισιν τῆς παιδικῆς μορφῆς τῆς κύλικος ταύτης ἄλλα βοηθητικὰ στοιχεῖα πρὸς ἐξακρίβωσιν τῆς ὅλης παραστάσεως αὐτῆς εἶναι τὰ ἀκόλουθα : α') Ἡ ἑλαία. Αὕτη ὑποδηλοῖ, ὅτι ἡ εἰκονιζομένη σκηνὴ ἐκτυλίσσεται παρὰ τὸ κοινὸν ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ θεοῦ υἱοῦ τῆς Ἐριχθονίου - Ἐρεχθέως⁶. β') Ὁ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἥρωος στέφανος ἐξ ἑλαίας. Οὗτος ἐξυπακούει θρησκευτικὴν τελετὴν⁷, ἀγομένην πρὸς τιμὴν τῆς Ἀθηνᾶς. γ') Ἡ φιάλη. Αὕτη ὑποδεικνύει σπονδὴν, πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς ταύτης ἀσφαλῶς.

Κατὰ τὰ εἰωθότα, οἱ σπένδοντες ἔπινον ἐνίοτε ἐκ τῆς ὑπ' αὐτῶν προσφερομένης σπονδῆς⁸. Συμφώνως πρὸς τὴν κρατοῦσαν ἀρχαίαν Ἀθηναϊκὴν παράδοσιν ἐξ ἄλλου, ἱδρυτῆς τῆς ἑορτῆς τῶν Παναθηναίων καὶ τελετάρχης συνεπῶς καὶ τῆς ἐπακολουθησάσης τὴν κατάθεσιν τοῦ πέπλου θυσίας, ἦτο ὁ Ἐριχθόνιος - Ἐρεχθεύς. Ἐπιτρέπεται ἐπομένως τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐπὶ τῆς κύλικος ταύτης οὐδὲν ἄλλο

² ΑΕ 1961, 115 κ.ε. (Τὸ θέμα τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος).

³ Βλ. BROMMER ἐν Charites (Langlotz), 160. Βλ. ἐπίσης ΑΕ 1961, 124.

⁴ Λονδῖνον Ε 372 : ARV² 1218.

⁵ Μόναχον 2413 : ARV², 495.

⁶ Ἡ ἑλαία εἶναι ἀρχικῶς ἱερὸν δένδρον τῆς λατρείας τοῦ Ἐριχθονίου - Ἐρεχθέως, ἐκ τῶν ὑστέρων δὲ ἀποβαίνει ἱερὸν δένδρον τῆς Ἀθηνᾶς (ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας, 1949, 31 κ.ε., ὡς καὶ 27 καὶ 31).

⁷ Πρβλ. ΞΕΝΟΦ. Ἑλλην. IV 7, 3 : ...ἔπεμψαν ἐστεφανωμένους δύο κήρυκας ὑποφέροντας σπονδάς (οἱ Ἀργεῖοι).

⁸ ΘΕΟΓΝ. Ἑλεγ. 762 : ...ἡμεῖς δὲ σπονδὰς θεοῖσιν ἀρεσάμενοι (ἢ ἀρεσσόμενοι ἢ ἀρυσάμενοι ἢ θεοῖς ἀπαρεσσόμενοι) πίνωμεν.

πιθανῶς εἰκονίζεται εἰμὴ ἢ ὑπὸ τοῦ μυθικοῦ τούτου Ἀθηναίου γενάρχου προσφερεῖσα σπονδὴ κατὰ τὴν πρὸς τιμὴν τῆς πολιούχου μητρός του τελεσθεῖσαν πρώτην θυσίαν, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς πρώτης ἑορτῆς τῶν γενεθλίων αὐτῆς, μετὰ τὴν κατάθεσιν δηλαδὴ τοῦ πρώτου παναθηναϊκοῦ πέπλου⁹. Ὅτι ἡ θυσία αὕτη περιλάμβανε σπονδὰς, καὶ μάλιστα διὰ μεσομφάλου φιάλης, φαίνεται ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος, ἐκ τῶν φιαλοφόρων δηλαδὴ τῶν δύο τμημάτων τῆς πομπῆς, καὶ τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίου πλευρᾶς αὐτῆς.

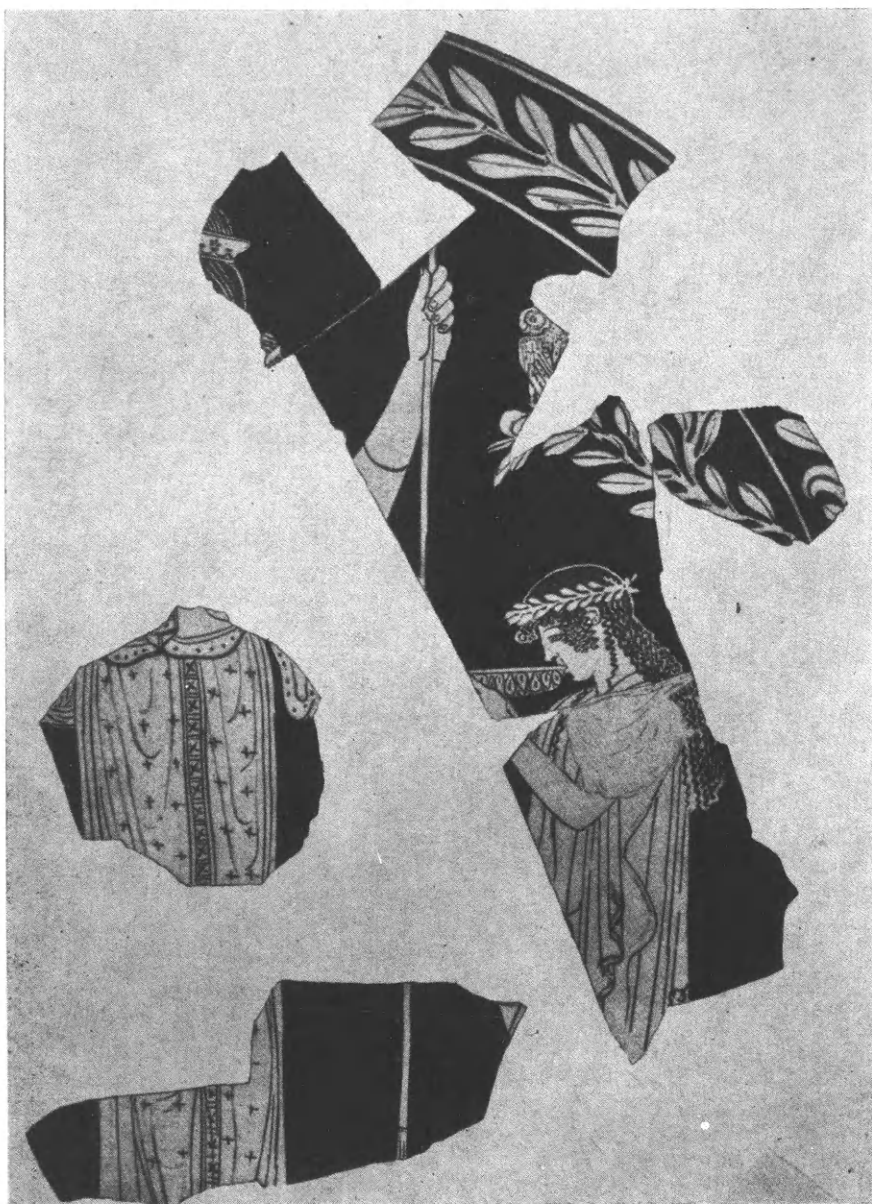
Δυνατὸν νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι ἐπὶ τῆς κύλικος ταύτης δὲν εἰκονίζεται βωμός. Ἐνδεικτικῇ ὁμῶς ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ἡ πρὸς τὰ ἀριστερὰ στροφὴ τῆς κεφαλῆς τῆς Ἀθηνᾶς, καὶ δὴ πρὸς τὸ ἐλλεῖπον τμήμα τοῦ ὅλου χώρου τοῦ ἐμβλήματος. Ἡ στροφὴ αὕτη εἶναι δηλωτικὴ πιθανῶς τῆς ἐκεῖ ὑπάρξεως σοβαροῦ στοιχείου τῆς εἰκονιζομένης σκηνῆς, εὐχερῶς νοουμένου ὑπὸ τοῦ θεατοῦ. Πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην φαίνεται ἐξ ἄλλου κινούμενος καὶ ὁ πρωταγωνιστὴς τῆς εἰκονιζομένης σκηνῆς, ὁ Ἀθηναῖος γενάρχης Ἐριχθόνιος - Ἐρεχθεὺς, λατρευόμενος ἐντὸς ἰδίου ἱεροῦ — ἐξ οὗ καὶ πιθανῶς προέρχεται ἡ ἐρυθρόμορφος κύλιξ —, ὁμοῦ δὲ μετὰ τῆς θείας αὐτοῦ πολιούχου μητρός¹⁰.

Ἀθῆναι

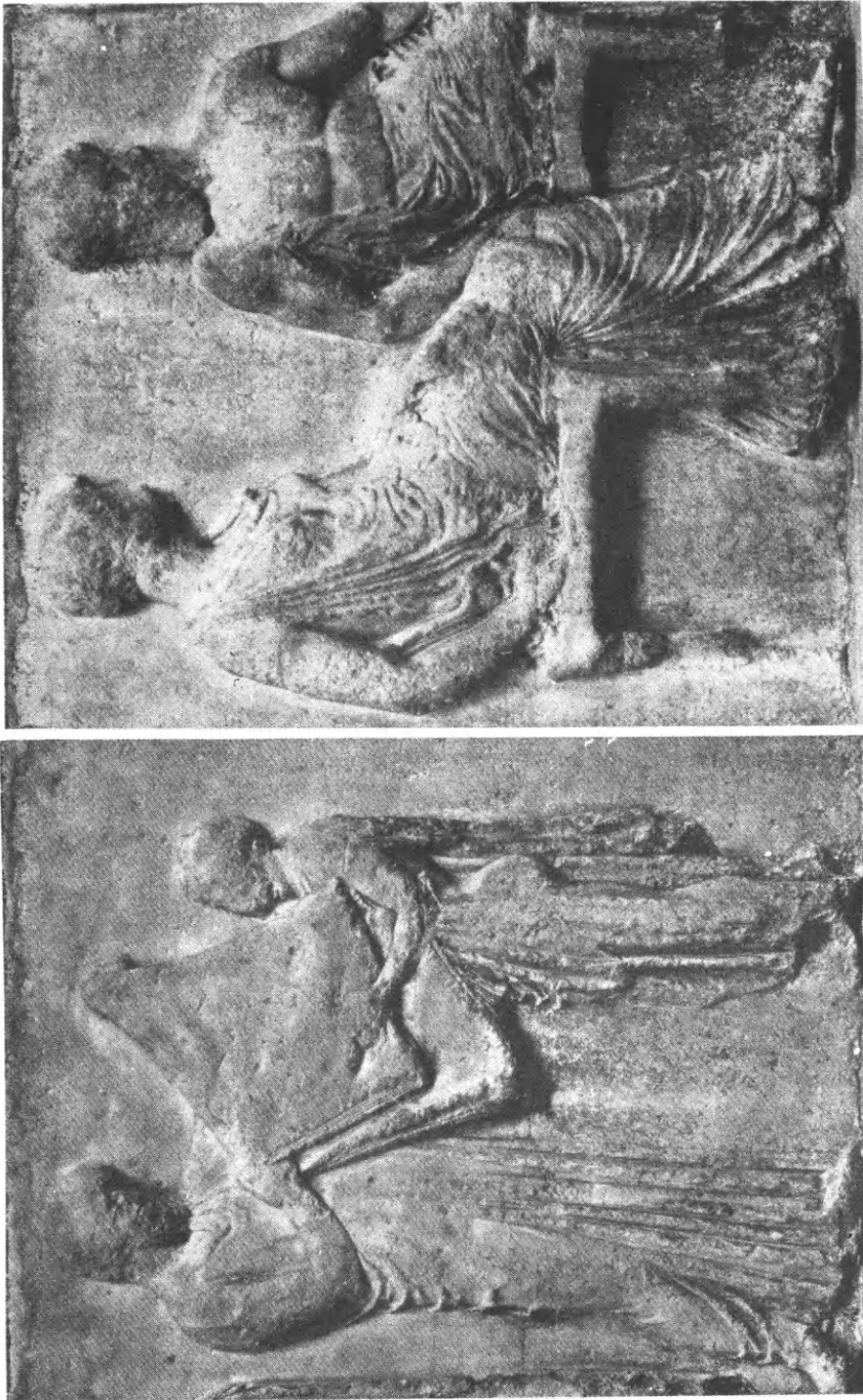
ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΚΑΡΔΑΡΑ

⁹ Βλ. ἔ.ἀ. ΑΕ 1961, 120 - 121. Συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχαίας πηγὰς, ὁ Ἐριχθόνιος - Ἐρεχθεὺς πρῶτος ἀφίερωσε τὸ ξόανον τῆς Ἀθηνᾶς ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, συνέστησε δὲ καὶ τὴν ἑορτὴν τῶν Παναθηναίων. Αὕτη ἀπετελεῖτο ἐκ σειρᾶς θρησκευτικῶν πράξεων ἀφ' ἑνός, ἐν αἷς περιλαμβάνετο καὶ ἡ θυσία, καὶ ἐξ ἀγώνων ἀφ' ἑτέρου. Ἡ θυσία, ὡς φαίνεται ἐκ σφζομένης ἐπιγραφῆς, προσεφέρετο ὑπὸ τῆς πόλεως πρὸς τὴν Ἀθηνᾶν, ὡς καὶ πρὸς ἐτέραν θεότητα, τὴν Γῆν (βλ. αὐτόθι 139 κ.ἐ.). Συμφώνως ἐξ ἄλλου πρὸς ἐτέραν ἀρχαίαν πηγὴν (ΣΟΥΔΑ ἐν λ. *κουροτρόφος* Γῆ), ὁ Ἐριχθόνιος - Ἐρεχθεὺς ἐθέσπισε καὶ τὸ ἔθος τελέσεως προθυσίας πρὸς τιμὴν τῆς Γῆς, ἥτοι πρὸ πάσης θυσίας πρὸς τιμὴν ἄλλης θεότητος, ἀρχῆς γενομένης ἀσφαλῶς ἀπὸ τῶν πρώτων Παναθηναίων (ΑΕ ἔ.ἀ. 139 κ.ἐ.).

¹⁰ Βλ. αὐτόθι 64 κ.ἐ. (Ὁ ἀρχαῖος ναός).

Είχ. 1. Παράστασις κύλικος Ἀθηνῶν

Εἰκ. 2. Ἐπιθρόνιος παραδίδον τὸν πέπλον εἰς τὸν Κέρκυρα
(Ἀνατολική πλευρά τῆς ἑοφύρου τοῦ Παρθενῶνος)

Είχ. 3. Παράστασις πελίκης Λονδίνου

Είχ. 4. Παράστασις στάμνου Μονάχου

QUELQUES REPRÉSENTATIONS DE SALONIQUE DANS LA PEINTURE MÉDIÉVALE SERBE

La tentative de déterminer les valeurs réelles de l'architecture peinte dans l'art de la sphère byzantine, surtout s'il s'agit de la peinture murale, exige une analyse approfondie et une patiente recherche. Et, pourtant, il est tout de même possible de retirer du domain de l'anonyme certaines formes peintes qui étaient jusqu'ici embrassées par des expressions trop générales et imprécises, telles que fantastiques et incompréhensibles, et de démontrer leurs valeurs réelles et leur rapport avec l'architecture vivante qui leur avait servi de modèle. A l'aide de telles recherches il est possible d'élucider, paraît-il, sur l'exemple de quelques représentations qui se rapportent aux miracles de St Démétrios de Salonique, l'origine de l'architecture peinte qui était restée jusque là insuffisamment expliquée dans les études précédentes. Il s'agit là des exemples uniques, conservés et connus dans notre peinture murale, de compositions illustrant les événements des Miracula, qui se trouvent dans deux grands monuments de l'art médiéval serbe—à Dečani et dans l'église de St Démétrios à Peč. Dans l'un et l'autre de ces monuments, ces événements sont représentés par deux compositions chacun. A Dečani on a représenté St Démétrios protégeant Salonique contre les Cumans, sur quoi nous renseigne d'une façon suffisamment claire l'inscription conçue en ces termes (Fig. 1) :

СЪВЛАДНМЪ ПІКЕНЪ БОДѢКЪ МАНЕКОНХТѢХЪ ГРЪЗНОШЬСОУЗНЬОУКРАСТН

La seconde composition de Dečani représente le saint en train de relever une tour écroulée de la ville (Fig. 2). Les illustrations de ces événements dans l'église de St Démétrios à Peč, peintes sur le mur méridional du naos, comprennent des sujets analogues (Fig. 3). On y raconte également un des miracles de St Démétrios — le siège de Salonique, à l'occasion duquel le saint a donné une nouvelle preuve de son attachement protecteur envers cette ville. La composition renferme en effet deux épisodes, embrassés dans un ensemble unique, afin de souligner leur liaison au point de vue de leur contenu. La première dépeint la prière de l'archevêque Eusèbe devant les reliques du

Fig.1. St Démétrios chasse les Cumans de Salonique, Dečani. et qui doivent être re-

saint par laquelle il implore son aide pour sauver la ville de l'ennemi, tandis que la seconde représente l'intervention même de St Démétrios lequel, combattant sur les remparts, repousse l'assaut de l'ennemi. Ici, donc, comme d'ailleurs dans toute notre peinture, on a également respecté la succession chronologique des événements, lesquels, si on les expose dans une suite ininterrompue, se déroulent, presque en règle générale, de gauche à droite et jamais en sens inverse; par conséquent, les événements représentés à droite doivent obligatoirement être considérés comme postérieurs par rapport à ceux qui se trouvent du côté gauche de la composition.

Comme l'un des premiers problèmes dans l'étude de ces représentations il s'impose, de toute façon, la question des sources qui ont servi de base à leur contenu

cherchées, bien entendu, dans les homélies hagiographiques qui relatent les miracles de St Démétrios de Salonique¹. Parmi les représentations dont nous nous occuperons ici, celle qui offre le plus grand nombre de

Fig. 2. St Démétrios relève la tour écroulée de la ville de Salonique, Dečani.

données pour servir aux recherches initiales dans ce sens, est la composition qui se trouve dans l'église de St Démétrios à Peć que la présence du personnage historique de l'archevêque Eusèbe détermine d'une façon

¹ Sous ce rapport le livre de F. BARIŠIĆ, *Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvori* (Miracles de Démétrios de Salonique comme sources historiques — en serbo-croate), Beograd, 1953, nous a été d'une grande utilité.

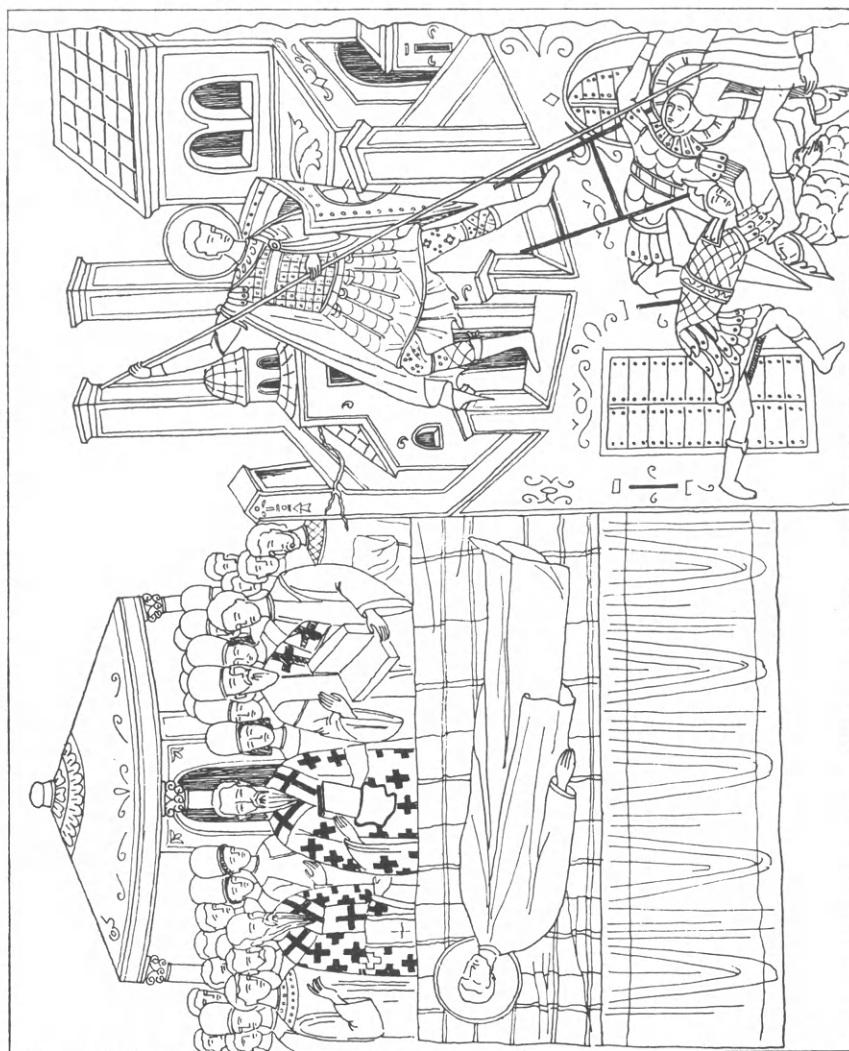

Fig. 3. Archevêque Eusèbe de Salonique priant devant les reliques de St Démétrios (à gauche) et St Démétrios refoulant les ennemis de Salonique (à droite), Ρεά, Église de St Démétrios.

suffisamment nette non seulement au point de vue chronologique, mais aussi en ce qui concerne le choix des homélies auxquelles cette représentation pourrait avoir trait. C'est que, après avoir réduit le nombre d'homélies à celles qui, par leur contenu, auraient pu correspondre aux événements représentés, la présence de l'archevêque Eusèbe nous aide à effectuer une sélection encore plus étroite en éliminant de nos considérations tous les récits qui n'impliquent pas l'époque de son épiscopat. De cette façon toutes les sources qui avaient pu servir de modèle à ces représentations se réduisent à deux seules homélies, à savoir les : Mir. I, 12 et les Mir. I, 13-15. Dans les Mir. I, 12 la défense de Salonique par le saint se rattache à l'incendie du ciborium, pendant lequel l'un des chefs s'était-il écrié : « Les barbares ! » afin de disperser la foule et de protéger les objets précieux contre l'éventualité d'un vol de la part des assistants. Les barbares ayant alors en effet attaqué la ville, la susdite homélie conclut que le saint thaumaturge s'était servi de ce chef pour alerter les citoyens par la bouche de celui-ci et pour sauver ainsi la ville de l'ennemi². Comme ce sujet, bien qu'il traite la défense de la ville par St Démétrios, ne correspond pas à l'événement représenté, il ne nous reste donc que l'homélie des Mir. I, 13-15. Le contenu de ce récit coïncide complètement avec la composition de l'église de St Démétrios de Peć ; il comprend, au point de vue chronologique, deux parties, — tout d'abord l'événement qui avait précédé à l'assaut de l'ennemi, c'est à dire le songe de l'archevêque Eusèbe d'après lequel il avait conclu que la ville serait attaquée et ses prières incessantes devant les reliques du saint, l'implorant de détourner le danger, ainsi que la seconde partie de la narration qui comprend les événements commençant par l'arrivée des ennemis sous les remparts de la ville et les miracles de St Démétrios dans la défense de la ville³.

La concordance intégrale entre la composition de Peć et les Mir. I, 13-15 est parfaitement réussie. Outre l'insistance de donner une description claire de l'un et de l'autre épisode dans les cadres d'une seule composition, car ce sont en effet deux parties d'un même événement lesquelles se succèdent chronologiquement, on y trouve une multitude d'éléments que le peintre avait magistralement extrait de ce vaste ensemble. Il s'était, tout d'abord, attaché à ce qu'il y avait de plus essentiel en ayant soin d'omettre tous les

² Ibid., p. 50.

³ Ibid., p. 56.

épisodes de moindre importance. Ce sont les prières d'Eusèbe, adressées au saint aux jours remplis de terreur devant l'ennemi et ensuite leur exaucement de la part de St Démétrios qui, en sa qualité de protecteur de Salonique, avait répondu à cet appel et prêté de nouveau son assistance aux habitants de Salonique. De cette seconde partie de la narration on a de nouveau tiré les faits les plus impressionnants, — la première journée de la lutte où le saint avait apparu en personne sur les remparts de la ville afin de s'opposer à l'ennemi dont la force dépassait de beaucoup celle des défenseurs. Debout sur les remparts, vêtu en hoplite, avec une chlamyde blanche, d'après la description qu'en donnent les Mir. I, 13 - 15, St Démétrios précipita du haut des remparts le premier soldat ennemi qui en avait l'escalade, ce qui effraya les barbares et fit échouer leur assaut. Et même dans cette description le peintre a simplifié la narration aux proportions les plus essentielles. Ainsi, par exemple, l'épisode sur la défense de la ville a été décrit avec une clarté extraordinaire. Pour cette raison on a réduit la composition à l'aspect lapidaire de la ville, à la figure du saint qui domine les murailles et au soldat ennemi qui tombe du haut de l'échelle, terrassé par un coup de lance du grand martyr, renversant dans sa chute les autres barbares. On y a omis tout ce qui pourrait surcharger la composition et, par conséquent, on n'a représenté aucun guerrier de Salonique quoique ceux-ci, bien entendu, devaient défendre les remparts de leur ville.

On retrouve la même, sinon plus grande, clarté de la description picturale de l'événement des Mir. I, 13 - 15, aussi dans la composition de Dečani qui ne contient que le second épisode — le combat du saint sur les remparts de la ville. Le peintre de Dečani se rapproche même plus près du texte écrit et s'exprime avec plus de netteté encore. Il a conséquemment représenté justement ce moment que l'homélie met en relief — l'instant où St Démétrios perce de sa lance le premier soldat ennemi qui a grimpé, à l'aide d'une échelle, au sommet des murailles, tandis que dans la composition de Peć les ennemis sont représentés tombant en masse. Il est intéressant d'observer que ce détail de la composition de Peć s'accorde extrêmement bien avec l'homélie de Damascène dans laquelle l'auteur dit que le saint ne précipite pas un seul, comme on peut lire dans l'original des Mir. I, 13, mais « de nombreux Slaves »⁴. Comme cette composition de Peć appartient à la peinture de l'épo-

⁴ Damasceni Studitae Laudatio, F. ΒΑΡΙΣΙĆ, op.cit., pp. 26 - 27.

que de la restauration pendant le patriarcat de Pajsije (XVIIème siècle) et l'homélie de Damascène date du XVIème siècle, il n'est pas inutile de constater qu'il y a une concordance entre le texte de Damascène et la représentation de Peć du siège de Salonique. Pourtant, nonobstant toute la clarté de la composition de Dečani représentant le miracle de St Démétrios et sa concordance extraordinaire non seulement avec la narration des Mir. I, 13 - 15 mais aussi avec la composition de Peć qui représente indubitablement l'attaque slave de Salonique en 586⁵, l'inscription de Dečani l'interprète comme une attaque des Cumans. Comme les Cumans apparaissent comme alliés des Bulgares lors de leurs attaques de Salonique vers le milieu du XIème et au commencement du XIIIème siècle, cette composition qui, par son sujet, se rattache, d'une façon absolument certaine, uniquement au siège slave de Salonique que relatent les Mir. I, 13 - 15, fut identifiée, par son inscription avec un événement postérieur de plus de six siècles. Il existe une opinion que ceci aurait pu être conçu comme une allusion intentionnelle dans une fondation que l'empereur Dušan fit ériger après sa victoire de Velbužd⁶. Il est intéressant de remarquer que la composition de Dečani, représentant la défense de Salonique avec l'aide de St Démétrios, bien qu'elle fût appelée la défense contre les Cumans, est intimement liée, comme nous venons de le voir, avec les Mir. I, 13 - 15, tandis qu'elle diffère complètement d'une autre composition qui illustre justement la défense contre les Cumans et qui lui est chronologiquement beaucoup plus rapprochée. C'est la représentation sur le reliquaire de Vatopède, datant du XIIème siècle⁷ qui ne manifeste aucun rapport plus étroit avec le récit des Miracula (Fig. 4).

La seconde composition de Dečani représente St Démétrios en train de relever la tour écroulée de la ville de Salonique. Dans le texte des Miracula il y a plusieurs homélies auxquelles cet événement aurait pu se rapporter, car maint passage parle des dommages qu'ont subis les remparts au cours des sièges successifs de Salonique. Pourtant, c'est toujours, à l'exception d'un

⁵ Ibid., pp. 60 - 64.

⁶ SV. RADOJČIĆ, *Freska Konstantinove cobede u crkvi sv. Nikole Dabarskog* (Fresque représentant la victoire de Constantin dans l'église de St Nicolas de Dabar — en serbo-croate), Glasnik Skopskog naučnog društva 1938, pp. 87 - 102.

⁷ A. GRABAR, *Quelques reliquaires de saint Démétrios et le martyrium du saint à Salonique*, Dumbarton Oaks Papers V, 1950, pp. 1 - 28.

seul passage, une narration accessoire qui accompagne un événement plus important ; pour cette raison il est peu probable qu'une composition monumentale serait consacrée à un sujet qui ne soit pas l'épisode principal ou du moins un des épisodes les plus importants. Uniquement dans les Mir. II, 3

Fig. 4. Reliquaire de Vatopède, XIIème siècle
(d'après Grabar).

le récit fondamental a trait à deux malheurs simultanés dont furent frappés les habitants de Salonique : les tremblements de terre de plusieurs jours qui avaient endommagé même une partie des remparts de la ville et les attaques simultanées des barbares qui espéraient qu'à cause de cela l'entrée de la ville ne présenterait plus aucune difficulté. Cependant, on avait vu le saint

entouré d'anges sur les remparts de la ville monter la garde. Grâce à cela personne n'avait péri dans la ville et les ennemis ne pouvaient pas y pénétrer, car lorsqu'ils s'approchèrent ils s'aperçurent que la forteresse était intacte comme auparavant⁸.

Bien que ces compositions de Dečani et de Peć soient les uniques exemples des illustrations des Miracula dans la peinture monumentale serbe, elles avaient, tout de même, leurs prédécesseurs dans l'art plus ancien de Salonique. Nous trouvons des renseignements sur l'existence de ces représentations dans les Mir. II, 1, où la description du siège slave de Salonique se termine en ces termes : « que chacun de vous qui aimez le martyr soit convaincu de la vérité de mon récit grossier. Pourtant, si quelqu'un croit que j'avais dit des mensonges il n'a qu'à regarder comment ceci (sc. le siège) est représenté dans la peinture devant le très saint temple du martyr Démétrios, digne de commémoration éternelle, où l'on représente le cours entier de la bataille ainsi que notre salut qui fut réalisé grâce à l'intervention du Vainqueur »⁹. Ceci fut confirmé aussi par les découvertes faites en 1907, lorsqu'on trouva sur les murs de la basilique de St Démétrios à Salonique une série de compositions illustrant les épisodes de la vie du saint et, par conséquent, aussi l'épisode de la bataille contre les Slaves¹⁰. Malheureusement ces compositions étaient dans un fort mauvais état de conservation en 1908 déjà, de sorte que les conjectures sur l'illustration de l'épisode représentant la défense de Salonique contre les attaques slaves par St Démétrios étaient, à cette époque déjà, basées plutôt sur l'inscription de la composition correspondante que sur la représentation picturale¹¹.

⁸ F. BARIŠIĆ, op.cit., pp. 100 - 101.

⁹ Ibid., pp. 85 - 86.

¹⁰ DIEHL, LE TOURNEAU, SALADIN, *Les Monuments chrétiens de Salonique*, Paris, 1918, p. 113 ; A. GRABAR, *Martyrium*, I, Paris, 1942, p. 76.

¹¹ Ainsi F. J. USPENSKIJ dans son étude *O vnov otkritich mozaikach v cerkvi Sv. Dimitrij v Soluni*, *Izvestija russkago archeologičeskago instituta v Konstantinopolě*, tom XII str. 1 - 61, Sofija 1909, str. 60, rattache la dernière des huit compositions citées, en vertu de l'inscription, à cet épisode, par la reconstruction selon laquelle l'inscription serait conçue en ces termes :

[ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΑΡΤ]ΥΡΟΣ ΣΚΛΑΒΩΝ
ΑΝΔΡΩΝ [ΚΑΤΑΠΟΛΕΜΗΣΙΣ]... ΩΝ
ΟΙΔΕΝ Ο ΘΕΟΣ ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ

La précision remarquable de la représentation et la concordance entre les compositions des miracles de St Démétrios dans notre peinture et le texte des *Miracula*, nous indiquent l'unique hypothèse possible : que ces compositions prenaient exemple sur la peinture qui était proche des sources, c.à.d. selon toute probabilité de l'illustration des miracles de St Démétrios, peintes sur les murs de son église à Salonique. C'est ici qu'il faut en effet chercher l'origine du culte de St Démétrios qui était l'objet d'une grande vénération dans nos pays et que les Bulgares aussi considéraient, surtout au XIIème et au XIIIème siècle, comme leur protecteur¹². Salonique, comme l'un des grands centres politiques et religieux avait une grande importance dans les relations entre les Byzantins et les Slaves. C'est de là que se répandit dans nos régions le christianisme grâce à l'activité des SS Cyrille et Méthode ; c'est là qu'on allait en pèlerinage ; c'est là qu'on peut chercher l'une des sources de notre culture et de nombreuses impulsions dans notre peinture. Rien d'étonnant, donc, qu'à l'époque où furent, — grâce à l'influence de nombreux facteurs puissants et importants, par rapport à Salonique en tant que l'une des métropoles du christianisme, — exécutées les compositions de Peć et de Dečani, représentant les miracles de St Démétrios, on ait négligé ce contenu désagréable aux Slaves. C'est un nouveau témoignage que le peintre avait traité ces compositions plutôt comme une contribution au culte de St Démétrios que comme illustration d'un événement historique¹³. Vu la précision que nous rencontrons à Peć et à Dečani, il y a beaucoup plus de probabilité qu'on a répété ici les représentations déjà existantes à Salonique qui étaient très proches de la narration encore vivante ou bien des sources même des *Miracula*.

L'idée selon laquelle notre peintre médiéval, pour exécuter ces compo-

¹² O. TAFRALI, *Thessalonique au XIVe siècle*, Paris, 1919, p. 135 ; K. DIETERICH, *Zur Kulturgeographie u. Kulturgeschichte des byz. Balkanhandels*, Byz. Zeitschrift 1931, pp. 55 - 57, parle des localités dans notre pays qui portaient au Moyen Age le nom de St Démétrios ou de celles où avaient lieu les foires lors de la fête de ce saint.

¹³ Ces illustrations ne sont pas, d'ailleurs, un exemple isolé de la description des miracles de St Démétrios chez nous. L'homélie de Damascène, d'origine plus récente, décrit ces événements, seulement d'une façon différente, plutôt verbale, ce qui confirme que ce contenu était en effet conçu plutôt dans le dessein de mettre en relief le culte de St Démétrios que comme description historique des événements ; les siècles écoulés ont effacé toute amertume produite par le souvenir des défaites des Slaves.

sitions, aurait dû étudier lui-même les *Miracula* est presque insoutenable, vu les difficultés d'on aurait dû avoir à se procurer cette œuvre dans nos régions jusqu'à l'époque de Damascène. Par contre, si l'on prend comme exacte l'hypothèse qu'en exécutant ces compositions il imitait les modèles antérieurs, selon toute probabilité ceux de Salonique, ce serait le moyen le plus acceptable de comprendre la concordance exceptionnelle entre le texte écrit et les illustrations qui l'interprètent littéralement. Si c'est exacte, et il nous semble que ce soit l'unique explication possible, s'il s'y agit en même temps des événements se rattachant à Salonique et à son patron, si ces événements sont même illustrés avec une précision frappante par rapport aux *Miracula* qui ont leur origine justement dans cette même ville, s'il est, à la fin, le plus logique de croire que notre peintre avait copié les modèles antérieurs de Salonique dont l'existence dans le passé nous est connue, l'hypothèse la plus vraisemblable serait que l'architecture représentée dans ces compositions est justement celle de cette même ville. Si ces représentations n'étaient que les produits de l'imagination pure, sans aucun lien avec les sources antérieures, l'unique procédé raisonnable serait de les traiter comme fruit d'une idée momentanée, formée au hasard, de l'auteur. Cependant, tous les facteurs énumérés précédemment nous suggèrent l'idée de chercher dans les représentations données, le lien possible avec l'architecture réelle de Salonique¹⁴.

Nous avons déjà fait ressortir qu'il suffit de jeter un coup d'oeil sur ces représentations pour être immédiatement frappé par la simplicité de la narration et la manière de sélectionner les éléments essentiels. Nous avons souligné ce fait déjà dans le rapport entre la composition et le texte où l'on a, en effet, manifesté un grand sens de mesure pour extraire justement la partie la plus impressionnante, la plus importante et, en même temps, la plus dramatique, ce qu'on avait accompli en négligeant tous les éléments secondaires de la narration qui auraient surchargé inutilement la composition. La même sobriété dans le choix des éléments a été appliquée également à la composition de l'ensemble urbain qui entre dans la structure de la narration comme un élément actif. Il n'y apparaît que quelques éléments les plus essentiels, à

¹⁴ Dans sa description de l'une et de l'autre composition de Dečani V. Perkojić constate qu'elles représentent Salonique, pourtant sans apporter des arguments à l'appui de cette assertion et sans s'engager dans l'analyse de l'architecture peinte. *Manastir Dečani* (Monastère de Dečani — en serbo-croate), Beograd, 1941, pp. 58 - 59.

savoir : les murailles de la ville, une basilique, un petit édifice circulaire, la colonne municipale et quelques bâtiments. Si le peintre, par rapport aux autres parties de cet ensemble, n'a utilisé que les éléments les plus éloquents la question se pose de savoir pourquoi a-t-il fait justement ce choix en ce qui concerne l'aspect de la ville.

L'intérêt que nos maîtres médiévaux témoignaient aux représentations des villes, était toujours limité à la composition à l'aide de ces éléments, qui, quoique réels par leur origine, ont en même temps aussi un caractère symbolique. Ils choisissaient, par conséquent, les éléments qui étaient indispensables comme symboles pour exprimer l'essence architectonique de l'ensemble urbain réduit au minimum d'éléments les plus nécessaires¹⁵.

La vie entière de Salonique au Moyen Age était pénétrée du culte de St Démétrios et pour cette raison la ville fut en grande estime dans le monde chrétien de l'Orient. Par conséquent, si l'on considère cette ville du point de vue des critères médiévaux sur l'importance des édifices architecturaux, l'église de St Démétrios devrait incontestablement occuper la première place dans une ville dont ce saint fut le protecteur. C'est pourquoi les Miracula, en parlant de l'architecture de Salonique, mentionnent uniquement l'église de St Démétrios et le ciborium construit sur le tombeau fictive du saint, naturellement dans le cadre de l'ensemble situé à l'intérieur de l'enceinte qui, à l'occasion des attaques des barbares, était placée sous sa protection. Il paraît, donc, le plus logique de reconnaître, dans les représentations des compositions de notre peinture, justement ces édifices les plus caractéristiques de l'architecture de Salonique. Il serait intéressant d'établir si le rapport entre les représentations décrites et l'architecture réelle nous fournit une

¹⁵ A cause d'une idée pareille sur les valeurs de la conception urbaine, le maître médiéval néglige un grand nombre de caractéristiques réelles essentielles de la ville qui ne sont pas en rapport avec son essence symbolique. Ainsi, la ville maritime de Salonique apparaît le plus souvent comme presque toutes les autres villes du même genre, sans son caractère topographique essentiel—la mer, en prenant l'aspect de n'importe quelle ville continentale. Seulement dans les cas où la clarté de la narration exige absolument d'introduire aussi cet élément complémentaire, comme par exemple la composition de Lesnovo « Archange délivrant Constantinople des Sarrasins » où le contenu se rattache à la description de la bataille navale, la mer est exceptionnellement introduite dans la composition comme un élément qui complète la narration. Autrement, c'est une chose normale que la représentation de la ville soit entourée d'un paysage neutre qui, dans la plupart des cas, ne présente aucun trait topographique spécial.

confirmation de cette interprétation, laquelle, comme on le voit, semble être bien fondée par les arguments déjà exposés.

Dans l'une et l'autre composition de Dečani l'aspect de la ville est dominé par la basilique sans transept laquelle, de toute évidence, fut spécialement mise en relief. Même dans la composition où le saint défend la ville contre les ennemis et qui illustre avec une grande fidélité le récit des Mir. I, 13 - 15, St Démétrios apparaît de quelque façon devant cette basilique comme s'il combattait justement en son nom et comme si c'était cette basilique même qu'il protégeait en premier lieu. Ce sont de nouvelles raisons, outre celles qu'on a mentionnées précédemment, pour reconnaître dans cette basilique une représentation pour ainsi dire lapidaire de l'église de St Démétrios dans son ancienne forme. Le fait même qu'on avait choisi justement la basilique dans cet ensemble urbain et non pas quelque autre forme de tant de conceptions possibles qui abondaient dans l'Orient chrétien et même à Salonique, suffirait pour nous indiquer l'église de St Démétrios. Il y a, pourtant, encore d'autres raisons qui y convergent, toutes dirigées justement vers cet édifice. C'est la seule église que mentionnent les Miracula dont cette représentation est l'illustration, elle est l'unique qui se rattachât au saint qui représente le personnage principal de l'action et, finalement, elle symbolise Salonique dont St Démétrios est protecteur. Il n'y a, donc, point de doute qu'en vertu de tout ce qui précède, la basilique représentée sur ces compositions est l'unique qui puisse être identifiée avec la basilique de St Démétrios à Salonique. Nous ne devons pas être déconcertés par le fait que cet édifice y est représenté sans transept, car, selon toute probabilité, il ne l'avait point à l'origine¹⁶. De même, les nefs latérales sont couvertes par le même toit, ce qui pouvait exister dans l'église primitive, vu que cette époque connaissait de telles solutions. En tout cas, cette construction, comme d'ailleurs tous les autres édifices dans notre peinture médiévale, est représentée dans sa conception la plus simplifiée. Il y a plusieurs raisons pour cela. Tout d'abord, la peinture de fresques suppose, par son caractère fondamental déjà, une touche rapide, large et simplifiée, ce qui rend « a priori » impossible toute minutie superflue et indique une vaste conception généralisée que l'on préfère aux détails. Les maîtres médiévaux, en outre ne possédaient pas un sentiment développé pour l'interprétation littérale d'une conception architectonique, se

¹⁶ DIEHL - LE TOURNEAU - SALADIN, op.cit., p. 66.

réglant souvent plutôt sur les valeurs symboliques que sur les valeurs constructives. C'est pourquoi une interprétation pareille de la basilique de type hellénistique, nonobstant le fait qu'elle manque de détails, en vertu de tout ce qu'on a exposé doit indubitablement se rapporter à l'église de St Démétrios. Un fait déconcertant est l'existence de la tour du clocher dont, dans le cas de l'église de St Démétrios à Salonique, nous ne sommes pas fort bien renseignés. Il existe pourtant la probabilité qu'il y avait jadis une tour, car dans la base de l'ancienne église de St Démétrios on trouve un escalier entouré de murs solides qui montait en partant du narthex. Dans la reconstruction effectuée après l'Incendie de 1917 on a élevé en cet endroit une tour carrée, basse et massive, une unique, comme dans les compositions peintes de Peć et de Dečani. En ce qui concerne la hauteur de cette tour, nous ne sommes pas en état de nous prononcer d'une façon plus déterminée à ce sujet : le peintre de Dečani, en exécutant simultanément les deux compositions, avait représenté une fois la tour plus basse et plus large ce qui convenait mieux à la surface de la composition limitée à un rectangle posé en longueur, tandis que la seconde fois la tour était plus étroite et considérablement plus haute, ce qui était cette fois-ci plus approprié à la forme de la composition allongée verticalement.

L'interprétation de cette architecture a été jusqu'ici très arbitraire. Ainsi par exemple M. Baum dans son article intitulé « Une contribution à l'étude de l'architecture peinte sur les fresques »¹⁷, a proclamé, sans aucune argumentation motivée, cette basilique pour une construction de style roman, en prenant cela comme une preuve importante qui établit les éléments occidentaux dans la peinture de Dečani¹⁸. Sans pénétrer dans le fond du problème des influences occidentales dans cette peinture, il paraît absolument difficile d'accepter cet argument car, en premier lieu, la basilique en question appartient, par sa conception générale plutôt au type hellénistique qu'au type latin, et, en second lieu, la basilique comme motif de l'architecture

¹⁷ *Zbornik zaštite spomenika kulture*, T. II, vol. I, Beograd, 1952, pp. 113 - 118 ; c'est d'ailleurs l'opinion de Sv. RADOJČIĆ, v. *Majstori starog srpskog slikarstva* (Les Maîtres de l'ancienne peinture serbe — en serbo - croate), Beograd 1955, p. 38.

¹⁸ M. Baum parle dans son article d'une seule représentation qui illustre les miracles de St Démétrios, savoir de celle où le saint relève la tour écroulée de la ville, bien qu'il existe deux compositions et que l'une et l'autre offrent des données de valeur égale pour l'étude de l'architecture peinte.

peinte apparaît chez nous dans un nombre de monuments qui n'ont indubitablement aucun lien intime avec les influences occidentales, comme par exemple à Gračanica (Fig. 5), à Lesnovo (Fig. 6 et Fig. 7), à Kučevište, à St Nicolas de Prilep (Fig. 8), à Peć (Fig. 9) etc.

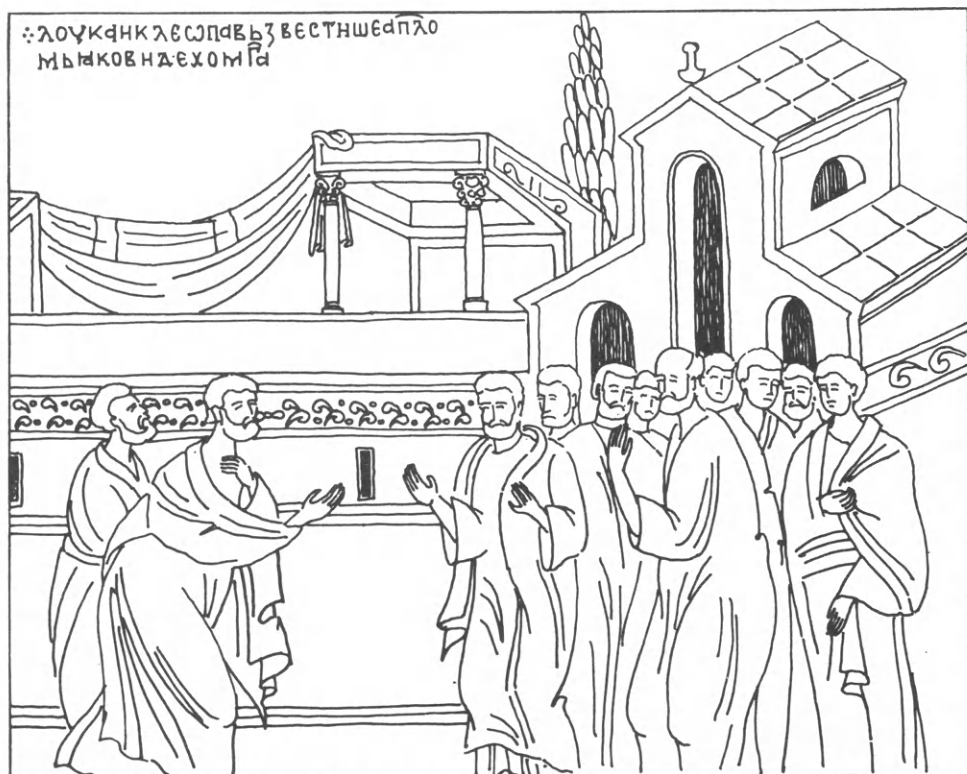

Fig. 5. Luc et Cléopas informent les apôtres d'avoir vu le Christ, Gračanica.

Le même auteur interprète également comme un élément exclusivement occidental, l'existence de la colonne au centre de l'ensemble urbain, ce qui ne peut, en aucun cas, être adopté comme un argument admissible, car la notion de la ville avec une colonne au centre de celle-ci se rattache encore à l'ancienne Égypte et à l'Orient en général, où la construction de la colonne précédait la fondation des habitats urbains. Cette coutume s'était maintenue plus tard même à l'Occident¹⁹. Ainsi, dans la représentation de Jérusalem

¹⁹ Sur ce problème v. P. LAVEDAN, *Histoire de l'Urbanisme, l'antiquité*, Paris 1926, pp. 38 - 39.

sur une mosaïque de Madaba, datant du VIème siècle, la colonne apparaît comme un élément caractéristique de l'habitat ²⁰. C'était d'ailleurs un trait caractéristique de nombreuses villes de Byzance et même de Constantinople. La colonne apparaît, en outre, comme un symbole de l'habitat urbain même

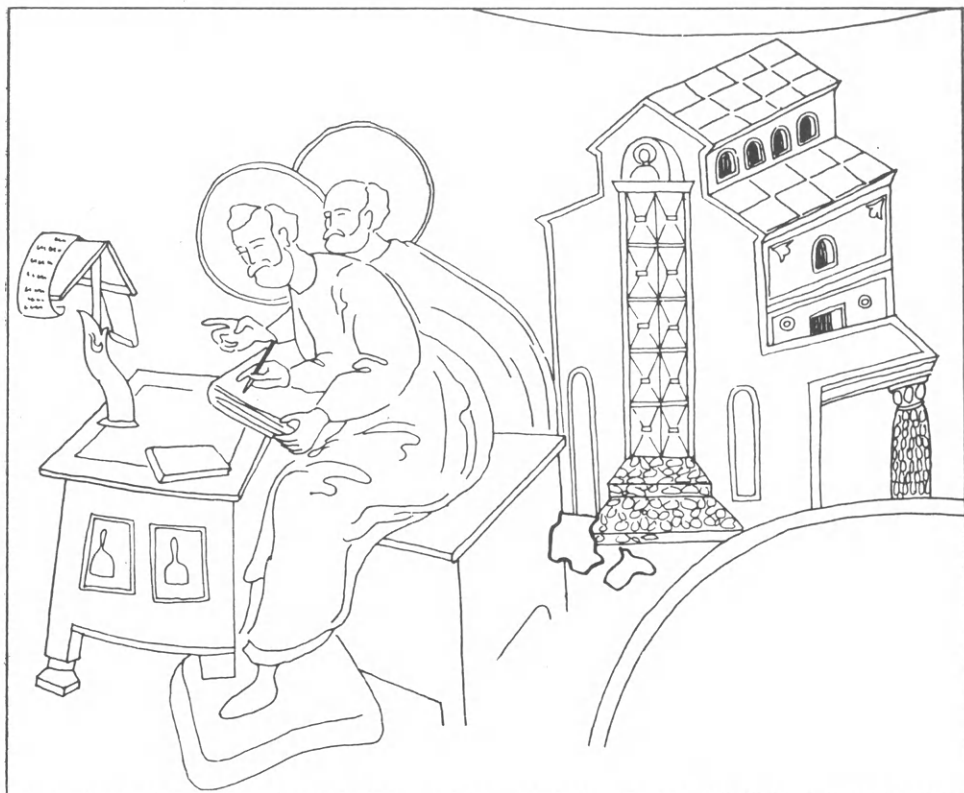

Fig. 6. Enseignement de St Jean Chrysostome, Lesnovo.

dans notre peinture des monuments où il serait difficile de démontrer l'existence de quelques influences que ce soit de l'art occidental. Pour toutes ces raisons il est clair que cet élément ne peut en aucun cas être interprété comme un élément exclusif des ensembles urbains occidentaux et, par con-

²⁰ A. JACOBY, *Das geographische Mosaik von Madaba*, Studien über christliche Denkmäler, Leipzig, 1905 ; C. M. KAUFMANN, *Handbuch der altchristlichen Epigraphik*, Freiburg in Br. 1917, pp. 427-429 ; H. VINCENT et F. M. ABEL, *Jérusalem*, Paris 1922 ; CABROL-LECLERCQ, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, T. X., col. 806 ; P. LAVEDAN, *Représentation des villes dans l'art du Moyen Age*, Paris 1953, Pl. III, 2.

séquent, son existence ne confirme ni ne nie quoi que ce soit, car les possibilités sont égales qu'il fût introduit dans notre peinture soit de l'Orient soit de l'Occident. Ayant indiqué tous ces édifices, embrassant aussi la tour du clocher, comme exclusivement d'origine occidentale, l'auteur conclut que

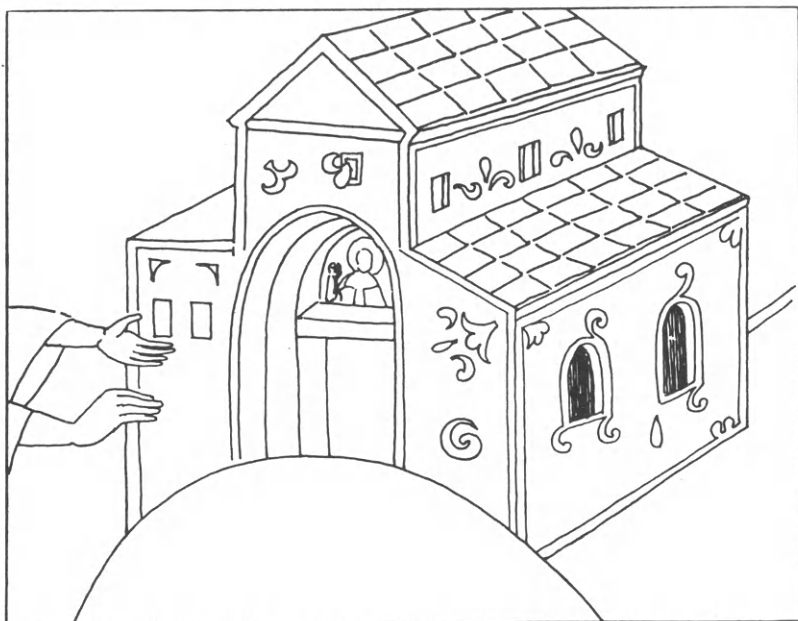

Fig. 7. St Archange guérit sept lépreux, Lesnovo.

l'architecture représentée ici est celle d'une ville occidentale, maritime, sans songer aux possibilités de chercher dans la composition de « St Démétrios relève la tour écroulée de la ville de Salonique » avant tout un lien avec l'architecture réelle de Salonique à laquelle se rattache le contenu de la composition. Prenant pour son point de départ la recherche des éléments occidentaux dans la peinture de Dečani, l'auteur néglige les autres possibilités en essayant de subordonner à tout prix à son idée fondamentale même ces formes qui n'y appartiennent pas. Sans tâcher d'approfondir le problème des influences occidentales dans la peinture de Dečani, nous sommes d'avis que les formes de la ville dans les compositions représentant les miracles de St Démétrios ne constituent pas un exemple très bien trouvé.

Dans la composition de Peć, qui représente la prière de l'archevêque Eusèbe devant les reliques du saint, on a donné, comme arrière-plan architectonique, la représentation d'un ciborium, construction sépulcrale donc, ce

qui témoigne que l'architecture peinte n'était point représentée au hasard, mais qu'elle correspond au contenu de la composition. L'architecture peinte est ici, en effet, un facteur actif qui sert à l'interprétation de l'événement raconté, en fixant et en décrivant l'endroit où l'action a lieu. Si le peintre

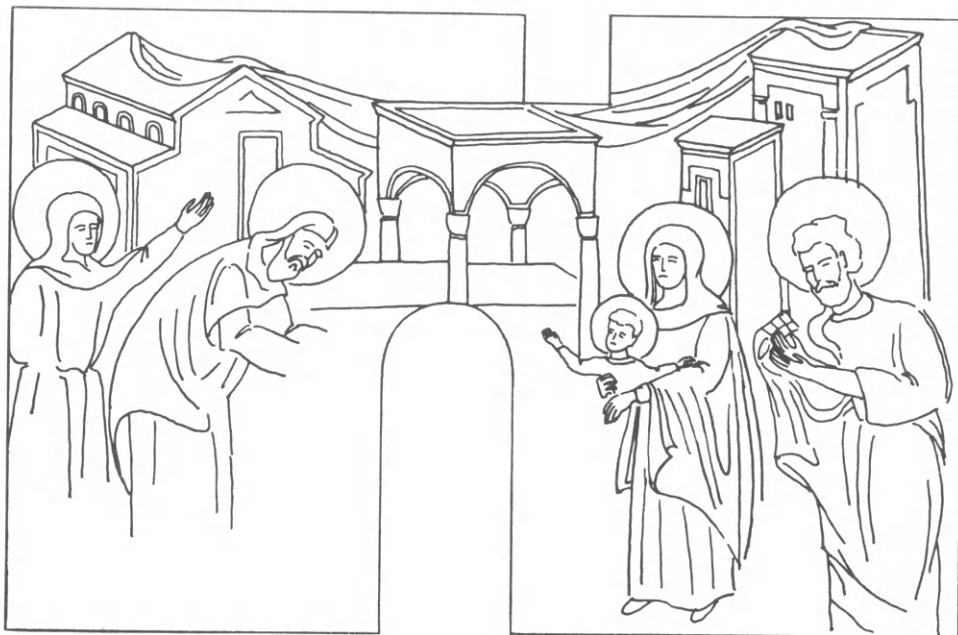

Fig. 8. Visitation, Église de St Nicolas de Prilep.

avait utilisé, d'une façon consciente, la représentation de l'édifice sépulcral comme cadre de la composition qui se rattache, par son contenu, justement à une telle ambiance architectonique, il serait intéressant de savoir si ses connaissances du contenu de la composition étaient suffisamment grandes pour qu'il représentât, par le ciborium mentionné, non seulement une conception générale typique, mais justement les formes réelles du ciborium qui existait dans l'église de St Démétrios à Salonique. En comparant l'architecture peinte avec les formes réelles de ce monument, sur lesquelles nous renseignent les données que renferment les documents ainsi que les restes matériels qui étaient visibles avant la restauration de cette basilique, il devient possible de résoudre le rapport entre la représentation peinte du ciborium et de son ancien aspect réel.

On trouve la première information sur ce ciborium dans les Mir. I, 6,

où l'on mentionne son incendie et d'où l'on apprend qu'il était en argent²¹. Pourtant, dans les Mir. I, 15 (1317, No 150) on mentionne un homme qui porte le titre « illustris » et qui, en racontant ces aventures dans le songe, dit entre autres : « Je m'arrêtai devant une entrecolonne (*πρὸ ἐνὸς μεσοστήλου*) du

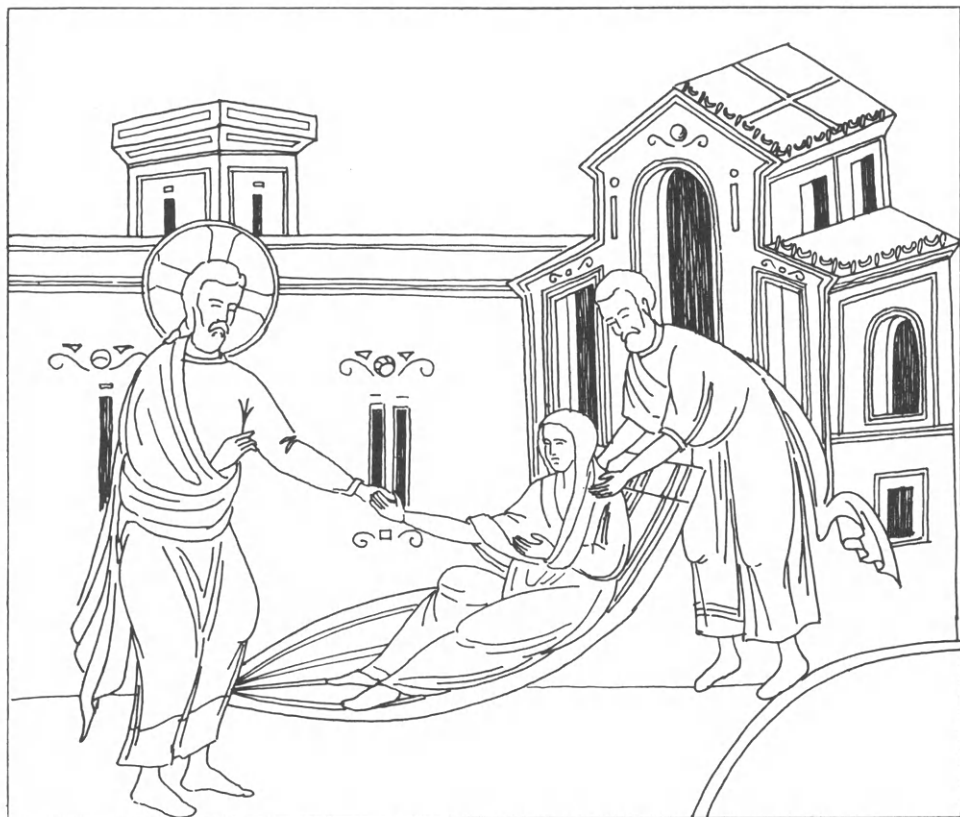

Fig. 9. Christ guérit la belle - mère de Pierre, Peć, narthex.

saint ciborium », ce qui veut dire qu'il s'agit d'une construction reposant sur des colonnes²². Et finalement, dans les Mir. I, 10 nous trouvons sa description complète qui nous offre de nombreuses données exactes sur l'aspect architectural de ce monument, de sorte que nous sommes à même, nous basant sur ces renseignements, de reconstruire d'une façon fort précise son aspect géné-

²¹ F. BARIŠIĆ, op.cit., p. 40 ; nous retrouvons la même donnée dans les Mir. I, 10, MIGNE, P.G. 116, 1265, No 82.

²² Ibid., p. 55.

ral. Les données fondamentales que nous pouvons extraire de ce texte nous parlent de nouveau que c'était un édifice porté sur six colonnes et qu'il avait un toit en forme de coupole se terminant par une boule d'argent au-dessous de laquelle se trouvaient les boutons de lys. D'un intérêt spécial est la donnée qui dans ce texte décrit l'endroit exact dans la basilique de St Démétrios où se trouvait le ciborium : elle nous renseigne qu'il était situé au milieu de l'église, vers le côté gauche²³. Après l'incendie de 1917 on découvrit en effet la base de ce petit édifice, du côté gauche de la nef centrale de l'église de St Démétrios, à peu près au centre de celle-ci, en confirmant complètement tous les éléments de la construction architectonique qui se trouvent mentionnés dans les documents²⁴ (v. Fig. 10). Toutes les données sur le ciborium de St Démétrios que nous avons recueillies de ces sources, soit écrites ou bien matérielles, s'accordent complètement entre elles et indiquent que cet édicule était de forme hexagonale, avec six colonnes supportant le toit en coupole. A l'intérieur de cet édicule, qui rappelle une tholos, il se trouvait une petite pièce qui renfermait le catafalque du saint, dans laquelle on entrait par des portes d'argent²⁵. Cet édicule hexagonal, que l'on considérait comme le

²³ Migne, P.G. 116, 1265, No 82 :

πβ'. *Εἴτα εἰσελθὼν δῆθεν ἐν τῷ ναῷ, καὶ προσευξάμενος, ὁρᾷ ἱερόσκενον ἐκεῖνο, καὶ περικαλλὲς δημιούργημα κατὰ μέσον τοῦ ναοῦ πρὸς τοῖς λαοῖς πλευροῖς ἐφιδρυμένον ἐξαγώνῳ σχήματι, κίονιν ἑξ καὶ τοίχοις ἰσαριθμοῖς, ἑξ ἀργύρου δοκίμου καὶ διαγεγλυμμένον μεμορφωμένον, καὶ τὴν ὀροφὴν ὡσαύτως ἀπὸ τῶν ἐξαγόνων πλευρῶν κυκλοφορικῶς ἀνίσχουσιν καὶ εἰς μίαν στρογγύλην ὥς ἐκ ποδὸς ἀπολήγουσιν σύνδεσιν, σφαῖραν τε ἀργυρεάν μεγέθους οὐ μικροῦ φέρουσιν ἄνωθεν, ὑφ' ἣν ὥς κρήνου βλαστοὶ θαυμάσιοι περιέχονται, ὧν πάντων ἐπάνω τὸ κατὰ τοῦ θανάτου πεπηγὸς τρόπαιον ἀκτινοβολεῖ, τῷ μὲν ἀργυρέῳ δημιουργήματι τὰς τοῦ σώματος ὀφειδας παρασκευάζον ἐκπλήττεσθαι, τῇ δὲ τοῦ Χριστοῦ νοήσει τοὺς τῆς διανοίας ὀφθαλμοὺς τοῖς οὐρανίοις καταναγάζον χαρίσασιν, ὁ ζωοποιός, φημί, καὶ τίμιος τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν σταυρός.*

πγ'. *Τοῦτο δὴ τὸ θεοδώρητον τέχνασμα κατὰ τοὺς ὕπνους ὁ ἀνὴρ ἐν τῷ ναῷ θεασάμενος τὸ παρ' ἡμῖν καλούμενον ἁγιασμένον κιβώριον, ἐπηρώτα δῆθεν τοὺς πλησίον, τί τοῦτο, ἀδελφοί, τὸ καινοθαύμαστον ποίημα, κατὰ τὸ μήκος τοῦ ναοῦ μέσον ἐφίδρυται ; οὐ γὰρ ἂν ταύτην εἰλήφει τὴν χώραν, εἰ μὴ μεγάλης τινὸς ἡξίωτο τῆς προφάσεως...*

Je tiens à exprimer ma gratitude à Gojko Subotić, assistant de la Faculté des Lettres de l'Université de Beograd qui a eu l'obligeance de faire pour moi l'extrait et la traduction littérale de ce texte.

²⁴ G. Sotiriou dans 'Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς, 1929 a écrit sur cet édicule, mais, à mon grand regret, ce numéro de la revue m'est resté inaccessible.

²⁵ Diehl - Le Tourneau - Saladin, op.cit., p. 64.

tombeau du saint et qui représente le type normal de construction pour un martyrium, renfermait dans son intérieur, croyait-on, outre le catafalque, aussi un trône que l'on considérait comme mobilier normal des tombes antiques²⁶. Si l'on essayait, se basant sur toutes ces données, s'imaginer ou de représenter ce petit édifice recouvert de plaques d'argent ciselé, il serait bien difficile de l'accomplir avec plus de précision que ne le fit le peintre de la composition de Peć, qui illustre la prière de l'archevêque Eusèbe devant les reliques du saint des Mir. I, 13 - 15. De six colonnes que l'on mentionne, trois colonnes antérieures sont visibles ; elles portent la coupole au-dessous de laquelle se trouve, au milieu, une petite pièce rectangulaire avec l'ouverture marquée de l'entrée. La coupole est représentée ici exactement d'après la description que nous trouvons dans les Mir. I, 10, se terminant en effet par une boule au-dessous de laquelle se trouve un ornement fleuri stylisé qui, par son aspect, dénote la technique du travail sur métaux. Devant l'édicule l'archevêque Eusèbe prie devant le catafalque sur lequel reposent les reliques du saint que l'on croyait être situées à l'intérieur du ciborium, mais qui, en effet, n'y étaient pas. Bien que dans la composition de la prière d'Eusèbe à Peć on ait représenté, comme arrière-plan architectonique, l'aspect extérieur du ciborium de St Démétrios, la scène entière doit être conçue comme une représentation de l'intérieur selon la pratique en usage dans notre peinture médiévale. C'est que dans notre art médiéval, auquel toute interprétation réaliste de l'espace était étrangère, plus on pénètre en arrière au Moyen Age, de plus en plus disparaissait tout sens du traitement réaliste de l'intérieur que l'on représentait, pour cette raison, à l'aide des éléments recomposés. Une de ces manières, assez fréquente d'ailleurs, est aussi celle où l'on représente simultanément l'extérieur et les éléments de l'intérieur, ce qu'il faut considérer comme représentation d'une action qui se passe à l'intérieur de cette architecture dont on présente l'aspect extérieur. On a représenté ici, donc, un des éléments de l'intérieur du ciborium que l'on mentionne dans les sources comme le lit sépulcral du saint.

Dans cette composition à Peć, où l'on mentionne explicitement l'événement qui se rattache à l'architecture du ciborium de St Démétrios, la précision avec laquelle il est représenté atteint les proportions remarquables. On ne pourrait pas dire la même chose pour la représentation de cet édifice dans

²⁶ A. GRABAR, *Martyrium*, I vol., p. 50, note 1.

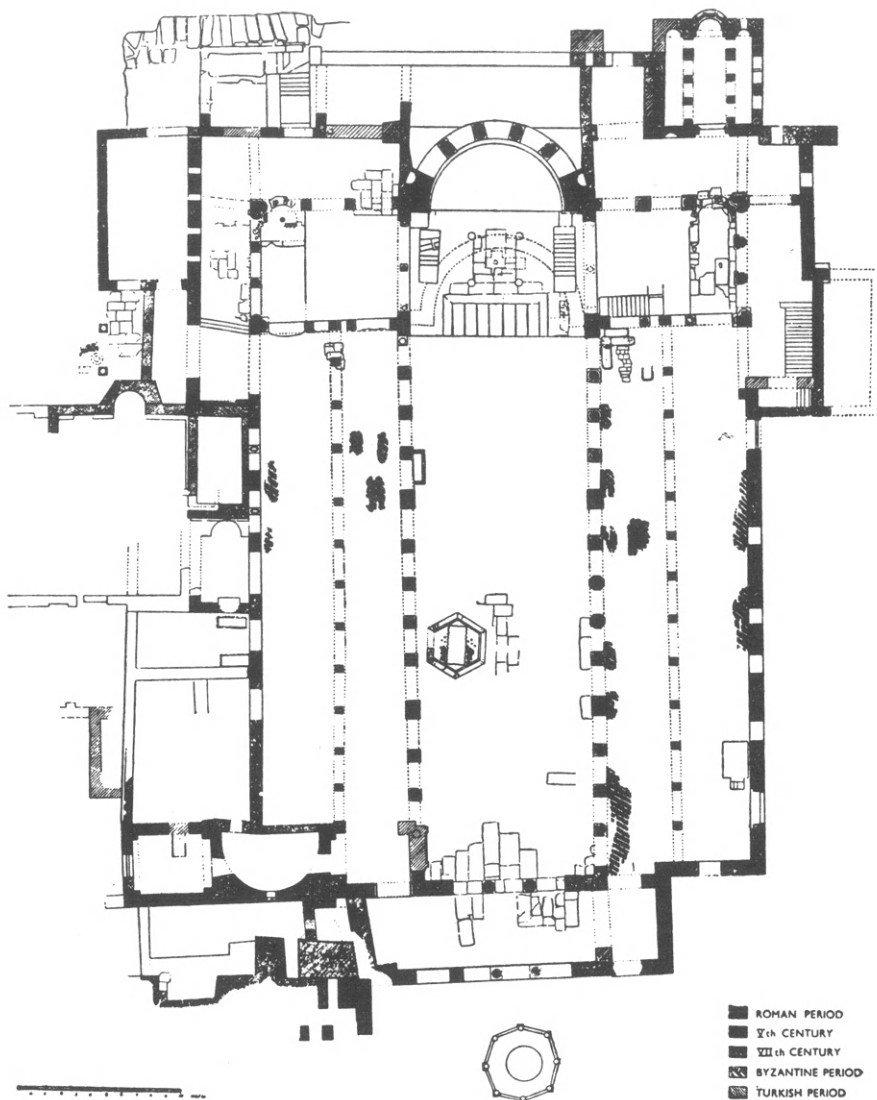

Fig. 10. Plan de l'église de St Démétrios de Salonique avec le ciborium du côté gauche du milieu de la nef principale.

les deux compositions de Dečani, bien que tous les éléments indiquent ce monument²⁷. Le martyrium circulaire, une fois avec une coupole supportée par six colonnes et l'autre fois sans celles-ci, a été représenté ensemble avec la basilique — une fois à côté d'elle lorsque s'était exigé par la forme étirée de la composition, l'autre fois devant l'église, lorsque la composition était limitée à la forme concise et allongé dans le sens vertical²⁸. Pourtant, dans les deux cas il s'agit évidemment du martyrium se rattachant à cette basilique qu'on avait tiré, de la façon usuelle, de son intérieur et représenté à côté de l'église²⁹. Cela veut dire en même temps qu'il s'y agit d'un élément important de l'intérieur qui doit, à cause de ses valeurs symboliques, être nécessairement mis en relief et introduit dans la structure urbaine de la ville représentée³⁰.

Pour toutes les raisons énoncées, l'hypothèse que l'architecture représen-

²⁷ Dans l'étude mentionnée (pp. 20 - 21, T. VII) T. Ouspensky identifie aussi l'architecture peinte dans la composition « la consécration de la Vierge » à St Demétrios avec ce fameux ciborium en faisant remarquer que, malgré la concordance incomplète de cette architecture avec la description des Mir. I, 10 qu'il cite, cette représentation est plus proche de la description que celle qu'ont donnée Texier et Pullan dans leur livre *Architecture byzantine*. La représentation qu'Ouspensky cite comme le ciborium de St Démétrios n'est pas plus proche aux descriptions du ciborium, que celles que nous retrouvons dans les deux compositions de Dečani.

²⁸ Si l'on prenait un point de départ purement réaliste, on pourrait chercher dans cette construction circulaire la représentation sommaire de la rotonde de St Georges. Une telle façon de rechercher serait opposé à l'attitude générale du peintre médiéval dans le domaine de l'art byzantin envers la représentation des villes : il cherchait toujours ce qui est essentiel et concis au point de vue du contenu, en donnant la préférence au symbolique et non au réaliste.

²⁹ M. Baum dans l'article mentionné appelle cet édifice, sans aucune argumentation, baptistère.

³⁰ De façon identique on a représenté, dans un très grand nombre de cas, le ciborium de Saint-Sépulcre à côté de la rotonde d'Anastasis, bien qu'il se trouvât en effet à l'extérieur de celle-ci. On a souligné ainsi la valeur complexe de cette architecture en insistant sur le fait que l'élément de l'intérieur, à cause de son importance, doit prendre part à la description des valeurs substantielles de la ville. C'est cette même conception que l'on trouve dans les représentations de Jérusalem de l'église des SS Apôtres à Salonique, sur l'icône qui représente l'Entrée à Jérusalem de l'occ. Tret. l'al. de l'église de Piva etc. V. A. STOJAKOVIĆ, *Ob izuzenij arhitekturn'ich form na materiale nekotor'ich russk'ich ikon*, Vizantijskij Vremennik, T. XVIII, Moskva 1961.

tée dans ces compositions est celle d'une de nos villes maritimes de type occidental paraît être insoutenable, car il y a, en effet, beaucoup d'éléments qui s'opposent à une interprétation pareille. Sans entrer dans le fond du problème des rapports entre la peinture de Dečani et celle de l'Occident, il nous semble que ces compositions ne constituent pas un heureux choix d'exemples, car elles ne confirment point d'une façon plus certaine ces rapports. Par contre, tous les facteurs mentionnés—le lien intime entre les événements représentés et le texte des Miracula, illustrés avec une précision remarquable même en ce qui concerne les détails, puis le contenu de la composition, la ressemblance entre les formes architecturales peintes d'un côté, et les restes matériels et les données que renferment les sources écrites, de l'autre, font que chacun de ces éléments et tous ensemble nous suggèrent d'identifier dans ces compositions, à juste titre, l'architecture réelle de Salonique et non d'une ville quelconque de type occidental, représentée fortuitement et au hasard.

Beograd

ANKA STOJAKOVIĆ

ΤΑ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΠΑΝΑΧΡΑΝΤΟΥ ΑΝΔΡΟΥ

Ἀπὸ τὴν « Χώραν » τῆς Ἀνδρου, τὴν πρωτεύουσαν τῆς νήσου, ἡ μονὴ μόλις διακρίνεται ἐπὶ τοῦ ὄρους Καταφύγιον, ἐκτισμένη ἐπὶ μιᾷ ἀποκρήμνου πλαγίᾳς, ἀποσυρμένη ἐκ τοῦ κόσμου καὶ ἐν τούτοις ἐποπτεύουσα τὰ ἐγκόσμια. Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα γύρω χωρία, τὰ ἀπλούμενα καὶ διασπίζοντα μὲ τὴν λευκότητά των τὴν ἀπέναντι κλιτύν, ἡ μονὴ εἶναι ὁρατὴ ὑπενθυμίζουσα εἰς τοὺς ἀνθρώπους, τὴν ἡμέραν μὲ τὴν ἐπιβλητικὴν τῆς παρουσίαν καὶ τὴν νύκτα μὲ τὰ ὑποτρέμοντα ἐλάχιστα φῶτά της, ὅτι ἡ ζωὴ ἡμπορεῖ πάντοτε νὰ γίνῃ καλυτέρα καὶ ὅτι ὑπάρχει ἐλπίς ἐπέκεινα τῆς ζωῆς. Τὰ κτίσματά της, ἀπὸ τοῦ μεγάλου ὕψους εἰς τὸ ὁποῖον ἔχουν ἀναρριχηθῇ, ἐποπτεύουν τὴν γοητευτικὴν κοιλάδα τὴν ὀδεύουσαν πρὸς τὴν θάλασσαν καὶ διατέμνουσαν τὴν νῆσον εἰς δύο, ἀντικρύζοντα συγχρόνως τὴν θυωμένην ὄψιν τοῦ Αἰγαίου: τὸν βορρᾶν. Ἡ ἐπίσκεψις τῆς μονῆς ἀποτελεῖ βαθὺ βίωμα, διότι ὑπερβατικὴ, κεκινημένη, καὶ ἀνήσυχος φύσις καὶ γνησία εἰς μορφὴν καὶ ἦθος τέχνη, συνθέτουν ἄρρηκτον καὶ ἱερὰν ἐνότητα.

Ἡ ἰδρυσις τῆς Παναχράντου ἀνάγεται εἰς παλαιοτάτην ἐποχὴν, ἀποδιδόμενη κατὰ τὴν παράδοσιν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρον Φωκᾶν. Σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου ἡ μονὴ κατέστη τὸ ἀξιολογώτερον πνευματικὸν κέντρον εἰς τὴν νῆσον, μὲ ἀκτινοβολίαν καὶ ἔξω αὐτῆς. Κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ἥτις συμπίπτει πρὸς τὴν ἐποχὴν τῆς ἀκμῆς της, εἶχε πολυαριθμούς μοναχοὺς¹, καὶ ἦτο προικισμένη μὲ μεγάλην κτηματικὴν περιουσίαν. Σήμερον ἡ χριστιανικὴ λατρεία συνεχίζεται ὑπὸ μικρᾶς συνοδείας, ἀποτελουμένης ἐκ τοῦ ἡγουμένου Ἀθανασίου Κατῆρ καὶ ἐλαχίστων μοναχῶν. Γόνος τῆς παλαιᾶς οἰκογενείας ὁ Ἀθ. Κατῆρς, φυσιογνωμία πλήρης ἀκτινοβόλου μελιχιότητος, ἐφημερεύει συγχρόνως εἰς τὰ γειτονικά χωρία.

Ἡ μονὴ Παναχράντου ἐμφανίζει, εἰς τὴν γενικὴν τῆς μορφὴν, ἑξόχως ἐνδιαφέρουσαν ἀρχιτεκτονικὴν διάταξιν. Τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς μονῆς ταύτης, καθὼς καὶ τῶν ὑπολοίπων μονῶν τῆς νήσου Ἀνδρου² μετὰ τῶν καθολικῶν των, ὥς

¹ Ἀρχιμ. ΕΜΜ. ΚΑΡΠΑΘΙΟΥ, ἡδὴ Μητροπολίτου Κῶ, *Ἡ ἐν Ἀνδρῶν ἱερὰ μονὴ Παναχράντου*, Ἀθῆναι 1938, σελ. 43, 231, 232.

² Βλ. Δ. ΠΑΣΧΑΛΗ, *Δώδεκα ἐν Ἀνδρῶν βυζαντινὰ μοναστήρια*, ΕΕΒΣ, ΙΒ' (1936), σελ. 19 - 45.

ἀνήκουσαν εἰς τὸν Αἰγαιοπελαγитικὸν κύκλον, ἔχομεν ἀπὸ μακροῦ μελετήσει, δημοσιεύοντες προσεχῶς σχετικὴν ἐργασίαν ἐπὶ τῆς Ἀνδριακῆς μοναστηριακῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐν τῷ συνόλῳ τῆς.

Εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν τὰ δύο μόνον παρεκκλήσια τῆς μονῆς, τὰ εὐρισκόμενα ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῆς: Τὸ τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος καὶ τὸ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου³.

I

Τὸ παρεκκλήσιον τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος⁴. Εὐρίσκεται εἰς τὰ ὑψηλότερα ἐπίπεδα τῆς μονῆς παρὰ τὰ δώματα τῆς ΝΑ πλευρᾶς ἐγειρόμενον ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸ μεσημβρινὸν τεῖχος τοῦ περιβόλου τῆς. Ἡ προσπέλασις γίνεται διὰ λιθίνης κλίμακος καταληγούσης εἰς μικρὰν αὐλὴν μετὰ κτιστῶν καθισμάτων παρὰ τοὺς τοίχους. Τὸ παρεκκλήσιον ἀνήκει τυπολογικῶς εἰς τὰς τρικλίτους ἐπιπεδοστέγους βασιλικὰς μετ' ἰσοῦψῶν κλιτῶν⁵, τὰς καλυπτομένας ὑπὸ ἐνὸς ἐνιαίου καὶ ἀδιασπάστου ὀριζοντίου ἐπιπέδου, τοῦ δώματος. Ἐμφανίζει ἐν κατόψει τετράγωνον σχῆμα ἐσωτερικῶν διαστάσεων 6.90 μ. μήκους καὶ 7.00 μ. πλάτους, ἥτοι παρουσιάζει ἀνεπαισθήτως μεγαλύτερον τὸν κατὰ πλάτος ἄξονα κατὰ 0.10 μ. ἐν σχέσει πρὸς τὸν κατὰ μῆκος. Τὸ πάχος τῆς ἐξωτερικῆς τοιχοποιίας κατὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον μετρεῖ 0.80 μ., κατὰ τὸν βόρειον 0.85 μ., καθιστάμενον κατὰ τὸν ἀνατολικὸν σχεδὸν διπλάσιον, ἐνῶ κατὰ τὸν μεσημβρινὸν τοῖχον συγγέεται προστιθέμενον εἰς τὸ πάχος τοῦ ἐξωτερικοῦ τείχους προστασίας τῆς μονῆς. Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου διανοίγονται ἐντὸς τοῦ πάχους του τρεῖς κόγχαι ἱεροῦ⁶, συνοδευόμεναι ἀπὸ μικρότερα κογχάρια προθέσεως, ἀνὰ μία εἰς ἕκαστον κλίτος μὴ ἐμφανιζομένη ἐξωτερικῶς ὑπὸ μορφὴν ἀψίδος, ἀλλ' ἀφήγουσα τὸν τοῖχον εὐθὺν

³ Κατὰ μὲν Ἑμμ. Καρπάθιον, τοῦ Θεολόγου, βλ. ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 363, κατὰ δὲ Δ. Πασχάλην, τοῦ Προδρόμου, βλ. *Ἡ ἐν Ἀνδρῶ μονὴ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου* κλπ., σελ. 33 ἀνατύπου ἐκ τῶν τόμ. ΚΔ' (1953) καὶ ΚΕ' (1954) τῆς Θεολογίας.

⁴ Ὁ ναὸς ἐορτάζει τὴν 27ην Ἰουλίου, ὅτε τελεῖται μεγάλη πανηγυρις συγκεντρώνουσα πλῆθος προσκυνητῶν. Σημειωτέον ὅτι εἰς τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς φυλάσσεται ἡ κἀρα τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος.

⁵ Βλέπε ἐκτενῶς περὶ αὐτῶν εἰς Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, *Αἱ ἐπιπεδοστέγοι μεταβυζαντιναὶ βασιλικαὶ τῶν Κυκλάδων*, ἐν Ἑπετ. Ἑτ. Κυκλ. Μελ., Β' (1962), σελ. 219 - 226, εἰκ. 108 - 112 ἀνατύπου.

⁶ Ἐπὶ τῆς κόγχης τοῦ βορείου κλίτους εἶναι ἐντετοιχισμένη μαρμαρίνη πλάξ μετ' ἐπιγραφῆς τοῦ ἔτους 1740, δημοσιευθείσης ὑπὸ Ἑμμ. Καρπαθίου, βλ. ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 259, 362.

καὶ ἀδιάρθρωτον, κατὰ τρόπον συνήθη εἰς τὴν μεταβυζαντινὴν αἰγαιοπελαγίτικὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν.

Τὸ ἱερὸν εὐρίσκεται κατὰ βαθμίδα ὑψηλότερον τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀποχωριζόμενον ἀπ' αὐτοῦ διὰ τέμπλου.

Ἡ τετράγωνος κάτοψις διαιρεῖται εἰς τρία ἰσοπλατῇ κλίτη πλάτους 1.90 μ. ἕκαστον, διὰ δύο κατὰ μῆκος βαινουσῶν τοξοστοιχιῶν - πεσσοστοιχιῶν (εἰκ. 1). Ὁ τύπος τῆς τρικλίτου ἐπιπεδοστέγου βασιλικῆς μετ' ἰσοῦψῶν κλιτῶν εἰς τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν παραλλαγὴν, τὴν ἐμφανίζουσαν δηλαδὴ τὰ κλίτη ἐπὶ πλέον ἰσοπλατῇ καὶ παρουσιάζουσαν προσέτι συνολικὸν σχῆμα κατόψεως τετράγωνον, εἶναι σπανιώτατος. Τὰ μέχρι σήμερον δύο γνωστὰ παραδείγματα τοιαύτης βασιλικῆς, προερχόμενα τὸ ἓν ἐκ Σερίφου καὶ τὸ ἕτερον ἐκ Τήνου, ἔχομεν ἤδη δημοσιεύσει⁷.

Ἡ μελετωμένη παραλλαγή ἀποτελεῖ ἐνδιάμεσον μορφὴν κατόψεως, εἰς τὴν ἐξελικτικὴν πορείαν τὴν ὁποίαν ἠκολούθησεν ὁ τύπος τρικλίτου ἐπιπεδοστέγου βασιλικῆς, μέχρις ὅτου διαφοροποιηθῇ δι' ἀνισοῦψῶν κλιτῶν. Ἡ ἀπλουστέρα καὶ ἀρχέγονος μορφή τρικλίτου βασιλικῆς μετ' ἰσοῦψῶν κλιτῶν εἶναι ἡ ἐμφανίζουσα ἐν κατόψει ἐν πλαγιαστὸν ὀρθογώνιον μὲ τὸν κατὰ πλάτος ἄξονα λίσαν μεγαλύτερον τοῦ κατὰ μῆκος⁸, ἥτοι κάτοψιν κυριαρχουμένην καὶ ἐκφράζουσαν εὐγλώττως ἐν πνεῦμα παραθέσεως κλιτῶν. Ἡ ἀμέσως ἐπομένη μορφή κατόψεως εἶναι ἡ ἐξεταζομένη, ὅπου αὕτη καθίσταται τετράγωνος, μὲ τὸν κατὰ πλάτος ἄξονα ἐξισούμενον πρὸς τὸν κατὰ μῆκος, καὶ ὅπου τὸ πνεῦμα παραθέσεως τῶν κλιτῶν⁹ δὲν εἶναι τόσον ἐντόνως παρόν. Τέλος ἡ ἐν συνεχείᾳ μορφή κατόψεως ἐξελίσσεται πρὸς ὀρθογώνιον σχῆμα δρομικὸν ἢ κατὰ μῆκος, ὅπου ὁ κατὰ μῆκος ἄξων κυριαρχεῖ ἐπὶ τοῦ κατὰ πλάτος ὅχι τόσον ἐντόνως καὶ ἰσχυρῶς, πάντως ὅμως κατὰ τρόπον τοιοῦτον ὥστε ἡ παράθεσις τῶν κλιτῶν ἐξασθενεῖ, ἀτονοῦσα ἔτι πλέον¹⁰.

Αἱ κατὰ μῆκος τοξοστοιχίαι - πεσσοστοιχίαι, αἱ διαιροῦσαι τὸν ναὸν εἰς τρία κλίτη, εἶναι δίτοξοι φέρουσαι ἐκίστη πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἕτερον μικρότερον τοξωτὸν ἄνοιγμα ἐπικοινωνίας ἱερῶν, τὸ ὁποῖον, λόγῳ περιορισμένων διαστάσεων,

⁷ Βλέπε τὰ παραδείγματα ταῦτα εἰς Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, *Αἱ ἐπιπεδόστεγοι μεταβυζαντιναὶ βασιλικαὶ τῶν Κυκλάδων*, ΕΕΚΜ, Β' (1962), ἀνατύπου σελ. 222, εἰκ. 110, σελ. 224, εἰκ. 111, 112.

⁸ Βλ. τοιοῦτον παράδειγμα εἰς Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σελ. 219 - 221, εἰκ. 108, 109.

⁹ Περὶ τῶν ἀνατολικῶν προτύπων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐπηρεάζεται καὶ τὰ ὁποῖα ἀκολουθεῖ ἐν γένει ἡ τρικλίτος ἐπιπεδόστεγος βασιλικὴ τῶν Κυκλάδων, βλέπε Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, *Αἱ ἐπιπεδόστεγοι μεταβυζαντιναὶ βασιλικαὶ τῶν Κυκλάδων*, ΕΕΚΜ, Β' (1962), σελ. 248 - 257.

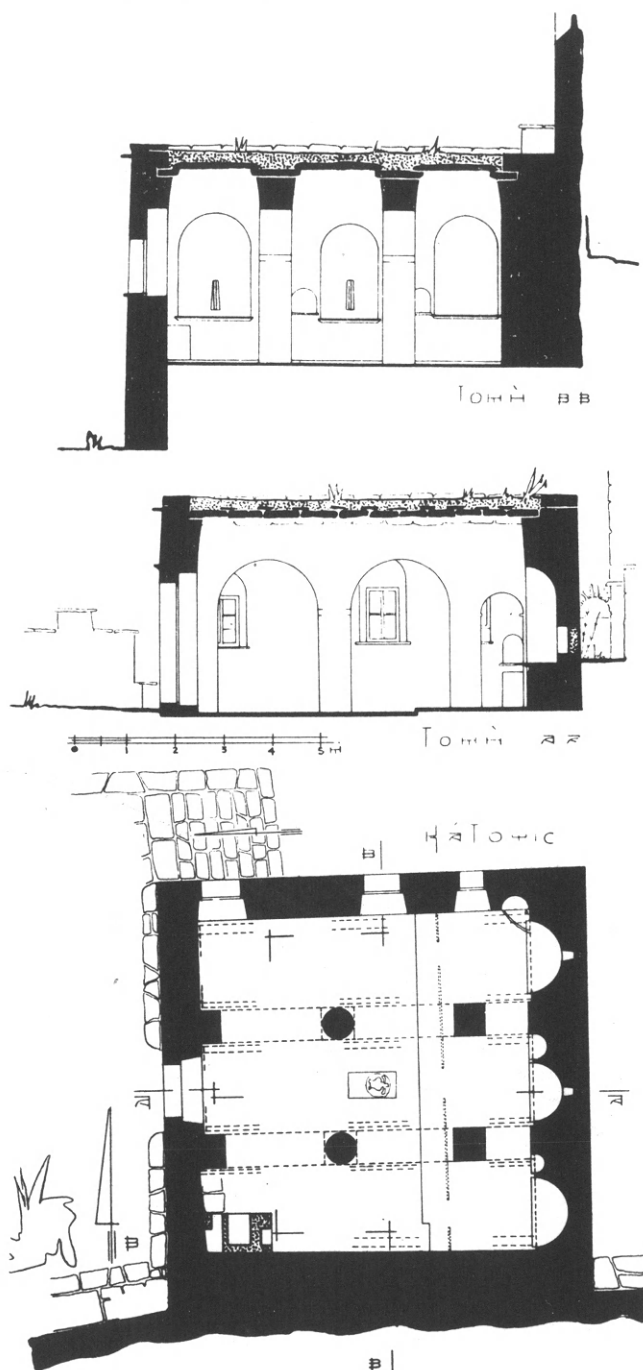
¹⁰ Βλ. σχετικὸν παράδειγμα, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σελ. 224, εἰκ. 111.

δὲν μετέχει εἰς τὴν συγκρότησιν τῆς τοξοστοιχίας ὥστε νὰ καταστήσῃ ταύτην τρίτοξον (βλ. κατὰ μῆκος τομὴν ἐν εἰκ. 1). Τὰ δύο τόξα ἐκάστης τῶν ὑπ' ὄψιν τοξοστοιχιῶν - πεσσοστοιχιῶν εἶναι ἡμικυκλικά, στηριζόμενα τὸ πρὸς ἀνατολὰς ἐπὶ τετραγώνου πεσσοῦ καὶ κυκλικοῦ κτιστοῦ ὑποστηρίγματος, εἶδους κυκλικοῦ ὀγκώδους κορμοῦ, ἐπιστεφομένου ὑπὸ ὑποτυπώδους ἄβακος μὴ σαφῶς διαγραφομένου καθ' ὅλας αὐτοῦ τὰς πλευρὰς καὶ συγχεομένου πρὸς τὸν ὑπερκείμενον τοῖχον. Διὰ τοῦ μορφικῶς ἀκαθορίστου τούτου μέλους συντελεῖται ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ κυκλικοῦ ὑποστηρίγματος πρὸς τὸ τετράγωνον σχῆμα τῆς ὑπερκείμενης τοιχοποιίας. Τὸ πρὸς δυσμὰς τόξον τῆς τοξοστοιχίας στηρίζεται ἐπὶ τοῦ ἰδίου κυκλικοῦ ὀγκώδους ὑποστηρίγματος διαμέτρου 0.65 μ. καὶ ἐπὶ παραστάδος ἱκανῆς ἐξοχῆς, ἐκφυομένης ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ παρεκκλησίου. Αἱ τοξοστοιχίαι - πεσσοστοιχίαι ὑπερῶν τῶν κλειδῶν τῶν τόξων διευρύνονται, ἐμφανίζουσαι μικρὰν ἐπεξοχὴν τῆς τοιχοποιίας των ἀνὰ 5 ἐκ. ἑκατέρωθεν των, συμπληρουμένην διὰ τῆς ἐντόνου ἐξοχῆς τῆς τελευταίας πρὸς τὴν ὀροφὴν στρώσεως τοῦ τοίχου, μετρούσης ἑκατέρωθεν ἀνὰ 15 ἐκ. (βλ. κατὰ πλάτος τομὴν ἐν εἰκ. 1) καὶ ἐμφανιζομένης δίκην συνεχοῦς λιθίνου προβόλου¹¹.

Ἡ συγκρότησις τῶν τοξοστοιχιῶν - πεσσοστοιχιῶν δι' ὀγκωδῶν παχέων στηριγμάτων καὶ δι' ἀνοιγμάτων μικροῦ σχετικῶς εὗρους, καθὼς καὶ ἡ κατασκευὴ τῶν ὑπερκείμενων τοίχων δι' ἐπεξοχῆς καὶ μονῆς « κορδοनिᾶς », παρέχουν εἰς αὐτὰς βαρύτητα καὶ στιβαρότητα σφραγίζουσιν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ ἑσωτερικοῦ χώρου τοῦ παρεκκλησίου διὰ πιεζούσης δυνάμεως. Ἡ αἴσθησις αὕτη τοῦ πιέζοντος χώρου διαφοροποιεῖται πρὸς κάτω ἐλαφρότερον, διὰ τῆς δημιουργίας τῶν τριῶν κατὰ μῆκος ὀρθογωνίων βαθύνσεων τῆς ὀροφῆς, ἐν εἵδει ὑπερμεγέθων φατνωμάτων, τὰς ὁποίας σκιαγραφοῦν πρὸς τὰ ἄνω ἐπὶ τῆς ὀροφῆς αἱ « κορδονιαί » μὲ τὰς ἐπ' αὐτῶν στηριζομένας λιθίνας πλάκας καλύψεως. Πράγματι ἡ στέγασις καὶ τῶν τριῶν κλιτῶν γίνεται διὰ παχειῶν λιθίνων φερουσῶν πλακῶν καὶ στρώσεως ἀργιλικοῦ χώματος¹², κατὰ τὸν γνωστὸν εἰς ἡμᾶς τρόπον στεγάσεως

¹¹ Εἰς τὰς Κυκλάδας ὁ πρόβολος οὗτος λέγεται « κορδοनिᾶ ».

¹² Σήμερον τὸ δῶμα φέρει διὰ στεγανότητα, ὑπερῶν τοῦ ἀργιλικοῦ χώματος, ἐπίστρωσιν σιμεντοσκυροκονιάματος ἐν εἵδει πλακός, ἐξεχούσης τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τῶν τοίχων καὶ σχηματιζούσης γείσωμα διὰ τὴν προστασίαν ἐκ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων. Ἡ τοιαύτη διαμόρφωσις, παρὰ τὴν χρησιμότητά της, κατέστρεψε καὶ παρεποίησε ἀνεπανορθώτως τὴν ἀρχικὴν πλαστικὴν ἀπόληξιν τοῦ δώματος. Τῆς ἀπολήξεως ταύτης διεσώθησαν πενιχρὰ λείψανα κατὰ θέσεις, αἱ προεξέχουσαι λεπτὰι σχιστολιθικαὶ πλάκες, τὰ « φτερώματα », εἰς τὰ ὑψηλότερα τμήματα τῶν τοίχων.

Είχ. 1. Ἡ κάτοψις καὶ αἱ τομαὶ
τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονος.

τῶν ἐπιπεδοστέγων μεταβυζαντινῶν βασιλικῶν τῶν Κυκλάδων¹³. Σημειωτέον ὅτι καὶ οἱ ἐξωτερικοὶ κατὰ μῆκος τοῖχοι τοῦ παρεκκλησίου σχηματίζουν ἐπίσης ἐπεξοχήν ἐσωτερικῶς, ὀλοκληρουμένην πρὸς τὰ ἄνω διὰ τοῦ ἐντόνου ἐξοχῆς συνεχοῦς λιθίνου προβόλου, ἥτοι « κορδονιαῖς » (βλ. κατὰ πλάτος τομὴν ἐν εἰκ. 1).

Ἡ εἴσοδος εἰς τὸ παρεκκλήσιον γίνεται διὰ μιᾶς θύρας, ὃ δὲ φωτισμός του εἶναι ἐπαρκῆς ἐξασφαλιζόμενος διὰ τριῶν παραθύρων ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, εὐρνομένων πρὸς τὰ ἔσω. Τὰ δύο μικρὰ ἐν εἵδει πολεμιστρῶν ἀνοίγματα, τὰ διανοιγόμενα κατ' ἄξονα τῶν δύο ἐκ τῶν τριῶν κογχῶν τῶν ἱερῶν, σήμερον εἶναι φραγμένα πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τοῦ τοίχου.

Ἐντὸς τοῦ παρεκκλησίου καὶ κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν του ἐγείρεται ὑψηλὸν κτίσμα ὑπεράνω ρεούσης πηγῆς ἀγιάσματος, φθάνον ὀλίγον κάτω τῆς ὀροφῆς, φέρον ἐντετοιχισμένην ἐνεπίγραφον πλάκα¹⁴ καὶ ποικίλας ὀρθογωνίους κόγχας.

Εἰς τὸ μέσον τοῦ δαπέδου τοῦ παρεκκλησίου καὶ πρὸ τῆς ὥραιας πύλης ὑπάρχει ὁμαλὸς πλάξ κοσμουμένη δι' ἐπιπεδογλύφου δικεφάλου αἵτου, περιβαλλομένη ὑπὸ ἐνδιαφερούσης πλακοστρώσεως ἐκ λευκῶν καὶ σχεδὸν μελαινῶν μαρμαρίνων πλακῶν διαφορετικῶν ὀρθογωνίων σχημάτων, ἐναλλασσομένων ἐλευθέρως ἀνὰ δύο, ἀνὰ τρεῖς κλπ., εἰς ἀκανονίστους συνδυασμοὺς πλήρεις γραφικότητος.

Τὰ πάντα εἰς τὸ ἐσωτερικὸν εἶναι ἀσβεστόχριστα, τοῖχοι, τόξα, κτιστοὶ κορμοὶ κλπ., πλὴν τῆς ὀροφῆς ἐκ λιθίνων πλακῶν, αἱ ὁποῖαι διατηροῦν τὸν φυσικὸν χρωματισμὸν τοῦ πετρώματος.

Τέλος συναντῶνται πολυάριθμα ἐντετοιχισμένα ἄγγεῖα ἐπὶ τοίχων καὶ τόξων, ἀνερχόμενα συνολικῶς εἰς 20.

Ἐξωτερικὴ διαμόρφωσις. Τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ παρεκκλησίου δὲν μαρτυρεῖ τὸν θρησκευτικὸν του προορισμόν, ἐστερημένον παντελῶς οἰουδήποτε ἐκκλησιαστικοῦ ὕφους καὶ ἐπηρεασμένον ἰσχυρῶς ὑπὸ τῆς κοσμικῆς αἰγαιοπελαγίτικης ἀρχιτεκτονικῆς, ὥς συνηθέστατα τοῦτο συμβαίνει εἰς τὰς ἐπιπεδοστέγους ἰδίᾳ ἐκκλησίας¹⁵. Προσέτι τὸ ἀκολουθούμενον τρίκλιτον σχέδιον δὲν ὑποδηλοῦται ποσῶς

¹³ Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, *Ἡ ἀξονικὴ τοξοστοιχία στὴν αἰγαιοπελαγίτικη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονική*, Τεχνικὰ Χρονικά, XXXII (1955), τευχ. 369 - 370, σελ. 114 - 117, ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Εἰσαγωγή στὴν αἰγαιοπελαγίτικη λαϊκὴ ἀρχιτεκτονική*, Ἀθήνα 1955, σελ. 54, εἰκ. 46, σελ. 69, εἰκ. 62, 63, ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Αἱ ἐπιπεδόστεγοι μεταβυζαντινὰ βασιλικά τῶν Κυκλάδων*, ΕΕΚΜ, Β' (1962), ἀνατύπου σελ. 6 - 8.

¹⁴ Βλέπε τὴν ἐπὶ τοῦ κτίσματος τοῦ ἀγιάσματος ἐπιγραφὴν, τοῦ ἔτους 1741, εἰς ΕΜΜ. ΚΑΡΠΑΘΙΟΝ, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 269.

¹⁵ Περὶ τῆς ἐπιρροῆς ταύτης βλέπε Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, *Αἱ ἐπιπεδόστεγοι μεταβυζαντινὰ βασιλικά τῶν Κυκλάδων*, ΕΕΚΜ, Β' (1962), ἀνατύπου σελ. 265 - 267.

ἐξωτερικῶς, λ.χ. δι' ἀψίδων ἱεροῦ, ἄλλης ἀρθρώσεως ἢ διαρθρώσεως ἐνδεικτικῆς κλπ., εἰς τρόπον ὥστε πληροφορούμεθα περὶ αὐτοῦ μόνον ὅταν εἰσέλθωμεν ἐντὸς τοῦ ναοῦ. Τὸ ὀρθογώνιον παραλληλεπίπεδον τοῦ συνολικοῦ του ὄγκου μειοῦται ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἄνω, εἶναι γυμνὸν ἄνευ κοσμημάτων καὶ ἀπέριτον, στερεῖται κωδωνοστασίου¹⁶, διατρυπώμενον ὑπὸ ἀπλῶν κοινῶν παραθύρων ἄνευ οἰουδήποτε τονισμοῦ τοῦ περιγράμματός των. Μόνον ἡ θύρα τοῦ παρεκκλησίου φέρει μαρμάρινον ἐνεπίγραφον ὑπέρθυρον κοσμούμενον διὰ σταυροῦ, πτηνῶν κλπ., μόλις διαφανομένων σήμερον ὑπὸ τὸ παχὺ στρώμα τῶν ἀλλεπαλλήλων ἐπιχρίσεων τῆς διαλελυμένης ἀσβέστου. Ἡ ἐπιγραφή αὕτη πληροφορεῖ περὶ τοῦ χρόνου κτίσεως τοῦ παρεκκλησίου, ἀναγομένου εἰς τὸ ἔτος 1740 κατὰ Ἑμμ. Καρπάθιον¹⁷, τὸν καὶ ἀναγνώσαντα παλαιότερον τὴν ἐπιγραφὴν, πρὶν ἢ αὕτη ἐπικαλυφθῇ καὶ καταστῇ ἀφανής¹⁸.

Οἱ τοῖχοι ἐξωτερικῶς ἐμφανίζουν ἀδρὰν ἐπίχρισιν, μὲ πλούσιον μύστρισμα τῶν ἀρμῶν, φέρουσιν τὰς πολυαρίθμους διακοπτομένας ὀριζοντίους μικρὰς γραμμάς τοῦ νησιωτικοῦ « σαρδελλώματος » καὶ τὰ πάντα πλέουν εἰς τὸ λευκὸν τῆς διαλελυμένης ἀσβέστου.

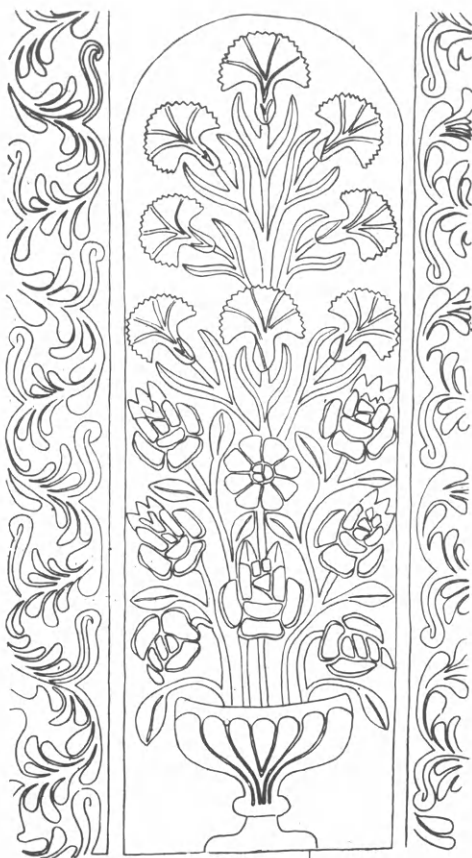
Τέμπλον. Μανουάλια. Εἰκόνες. Τὸ τέμπλον εἶναι μεικτῆς κατασκευῆς, κατὰ κύριον λόγον ξυλόγλυπτον καὶ ἐν τούτοις φέρον μαρμάρινα θωράκια. Τὸ ξύλινον τμήμα του συνηρολογήθη ἐκ τεμαχίων ἄλλων τέμπλων, ὡς σαφῶς τοῦτο διαπιστοῦται ἐκ τῶν διαφορετικῶν διακοσμητικῶν θεμάτων τῶν συνθετῶν τὴν ζυφόρον, καὶ ἐκ τοῦ διαφόρου σχεδίου καὶ τρόπου ἐκτελέσεως τούτων, συγκρινομένων τόσον πρὸς τὰ ὑποκείμενα ξυλόγλυπτα μέλη, ὅσον καὶ πρὸς τὰ ὑπερκείμενα καὶ καταλαμβάνοντα τὴν θέσιν τοῦ δωδεκαόρου. Ἀξιοπρόσεκτος τυγχάνει ἐπίσης ἡ διαφορὰ ἢ διαπιστουμένη εἰς τὸ σύστημα ἐπιστέψεως τοῦ τέμπλου, διὰ δρακόντων, ἀγγέλων κλπ., τὸ ὅποιον ἐκφράζει καθαρῶς λαϊκὴν θρησκευτικὴν τέχνην. Αἱ ὀκτὼ μαρμάριναι πλάκες τῶν θωρακίων εἶναι διακεκοσμημέναι πλουσίως δι' ἀσθενῶς ἀναγλύφων καὶ οἶονεὶ ἐπιπεδομόρφων παραστάσεων ἀρίστης τέχνης, ἐκ τῶν ποικίλων νατουραλιστικῆς ἀποδόσεως φυτομορφικῶν θεμάτων καὶ συνθέσεων, καίτοι ἀνεπαισθήτως ἐσχηματοποιημένων, τῶν τόσον ἀγαπητῶν εἰς τὴν μεταβυζαντινὴν αἰγαιοπελαγικὴν διακοσμητικὴν παράδοσιν (βλ. εἰκ. 2 καὶ 3).

¹⁶ Εἰς δένδρον εὐρισκόμενον παρὰ τὴν δυτικὴν θύραν εἶναι ἀνηρημένος ὁ κώδων τοῦ παρεκκλησίου.

¹⁷ ΕΜΜ. ΚΑΡΠΑΘΙΟΥ, *Ἡ ἐν Ἀνδρῶ ἱερὰ μονὴ Παναχράντου*, Ἀθήναι 1938, σελ. 268, 362.

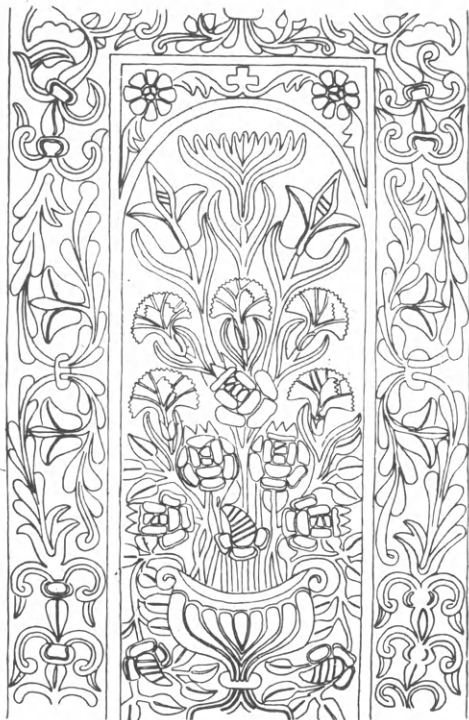
¹⁸ Δ. ΠΑΣΧΑΛΗ, *Ἡ ἐν Ἀνδρῶ μονὴ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου* κλπ., σελ. 32 ἀνατύπου ἐκ τῶν τόμ. ΚΔ' (1953) καὶ ΚΕ' (1954) τῆς Θεολογίας.

Τὰ δύο θωράκια τῶν εἰκ. 2 καὶ 3 καταλαμβάνουν τὰς δύο ἀριστερὰ τῆς ὥραιας πύλης, ὥς πρὸς τὸν εἰσερχόμενον, ἐν συνεχείᾳ θέσεις. Ἡ διακοσμησις τοῦ ἐνὸς (εἰκ. 2) παριστᾷ ἀνθοδοχεῖον, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου ἀναπτύσσονται καθ' ὕψος σειραὶ ἐκ ρόδων καὶ γαρυφάλλων, συμμετρικῶς πρὸς ἄξονα κατακόρυφον διατετα-

Εἰκ. 2. Θωράκιον
τέμπλου Ἁγίου Παντελεήμονος.

ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΝ
ΜΟΝΗΣ ΠΑΝΑΧΡΑΝΤΟΥ
ΑΝΔΡΟΥ

Εἰκ. 3. Ἅτερον θωράκιον
τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος.

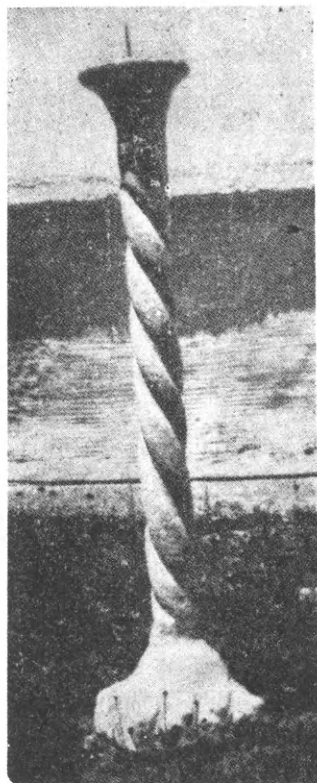
γμέναι, ἐντὸς τοξωτοῦ πλαισίου εὐρισκόμεναι καὶ περιβαλλόμεναι ὑπὸ περιπλοκάδος. Ἡ διακοσμητικὴ σύνθεσις τοῦ ἑτέρου θωρακίου τῆς εἰκ. 3 συνιστᾷ πλουσιωτέραν παραλλαγὴν τῆς προηγουμένης. Τὰ ξύλινα βημόθυρα φέρουν γραπτὴν ἐπιγραφὴν, τοῦ ἔτους 1788, δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ἑμμ. Καρπαθίου¹⁹.

¹⁹ Ἐνθ' ἄνωτ. ΕΜΜ. ΚΑΡΠΑΘΙΟΥ, σελ. 269. Ἐπίσης καὶ ἕτεραι ἐπιγραφαί, προσε-

Εἰς τὰ ἀκραῖα κλίτη εὐρίσκονται δύο μαρμάρινα μανουάλια τῆς γνωστῆς νησιωτικῆς μορφῆς καὶ διακοσμῆσεως, μετὰ βάσεως, κορμοῦ μειουμένου, καταλήγοντος εἰς εἶδος κιονοκράνου κωδωνοειδοῦς - καλυκοειδοῦς μορφῆς εὐρυνομένης πρὸς τὰ ἄνω, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπικολλῶνται τὰ κηρία. Τὸ σύνολον ἐκάστου μανουαλίου συνιστᾷ μικρὸν ἐλευθέρως ἱστάμενον κιονίσκον, σεμνὸν καὶ κομψόν, μορφῆς περικόμπου στήλης. Ὁ λεπτός κορμὸς τοῦ ἑνὸς μανουαλίου διακοσμεῖται ὑπὸ ἐγγχαράκτου ἐσχηματοποιημένης κυπαρίσσου μετὰ καμπτομένης ὑπὸ τοῦ ἀνέμου κορυφῆς. Τὸ σχῆμα τῆς κυπαρίσσου προσαρμόζεται εὐστόχως εἰς τὸ μειούμενον καὶ λεπτοφυὲς μικρὸν σῶμα τοῦ κορμοῦ τοῦ κιονίσκου τοῦ μανουαλίου. Ὁ κορμὸς τοῦ δευτέρου μανουαλίου ἀποτελεῖται ἐκ δέσμης λεπτοτέρων κορμῶν καὶ εἶναι συνεστραμμένος (εἰκ. 4). Αἱ διακοσμήσεις διὰ κυπαρίσσου μὲ ἀνεμιζομένην κορυφήν καὶ ἡ συνεστραμμένη δέσμη ἐκ λεπτοτέρων στοιχείων ἀποτελοῦν συνήθη κοσμήματα Κυκλαδικῶν μανουαλίων μεταβυζαντινῶν ναῶν. Ἐπίσης εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος ἀπόκειται μικρόσωμον ξυλόγλυπτον μανουάλιον ἀρίστης τέχνης, ἐγγιζούσης τὸ πολύπλοκον ἵνα μὴ εἴπωμεν τὸ ἐξεζητημένον, ἄγνωστον πόθεν προερχόμενον καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει μὴ ἀνῆκον εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν παρεκκλήσιον λόγῳ τέχνης.

Ἐπὶ τοῦ τέμπλου ὑπάρχουν νεώτεραι καὶ νέαι κακῆς τέχνης εἰκόνες, μηδεμίαν σχέσιν ἔχουσαι πρὸς τὴν βυζαντινὴν καὶ μεταβυζαντινὴν ἀγιογραφικὴν παράδοσιν τῶν φορητῶν εἰκόνων. Μερικαὶ μόνον μετρίας ἕως καλῆς τέχνης, πεπαιωμένοι καὶ δυσδιάκριτοι ἐκ τῆς φθορᾶς, συναντιῶνται διασπάρτως ἐν τῷ ἱερῷ.

Χρονολόγησις. Ὁ Ἑμμ. Καρπάθιος κρίνων ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ὑπερθύρου τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ παρεκκλησίου, ἥτις ὡς ἤδη ἐμνημονεύσαμεν δὲν εἶναι σήμερον ὁρατὴ, καὶ στηριζόμενος προσέτι ἐπὶ τοῦ Μεγάλου Κώδικος τῆς

Εἰκ. 4. Μαρμάρινον μανουάλιον.

χόμεναι ἐξ εἰκόνων τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγ. Παντελεήμονος, ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ ΕΜΜ. ΚΑΡΠΑΘΙΟΥ, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 260, 262.

μονῆς²⁰, θεωρεῖ ὅτι τὸ παρεκκλήσιον τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος ἐκτίσθη τὸ ἔτος 1740.

Ἡ ὥς ἄνω χρονολόγησις κρίνεται πιθανή καὶ εὐλογος, μὴ ἐρχομένη εἰς ἀντίθεσιν καὶ πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ ναοῦ.

II

Τὸ παρεκκλήσιον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου. Εὐρίσκεται πλησιέστατα τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸ μεσημβρινὸν τεῖχος τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς. Ἡ προσπέλασις εἰς αὐτὸ εἶναι ὀλίγον πολύπλοκος καὶ γίνεται διὰ κλίμακος ἀπὸ τῆς πρώτης μικρᾶς αὐλῆς τοῦ μοναστηρίου, τῆς ὁδηγούσης εἰς τὰ δώματα τῆς ΝΔ πλευρᾶς του.

Τὸ παρεκκλήσιον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου ἀπετυπώσαμεν ἐκ νέου, διότι διεπιστώσαμεν ὅτι τὰ δημοσιευθέντα ὑπὸ τοῦ Δ. Κωνσταντινίδου σχέδια (βλέπε Τεχνικά Χρονικά, τόμ. XXXI (1954), τευχ. 363-364, σελ. 241-245, *Ἡ ἰδιότυπος μορφή τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τῆς μονῆς Παναχαράντου ἐν Ἀνδρῶν*) εἶναι πολλαπλῶς λανθασμένα²¹, μὴ ἀποδίδοντα τὴν πραγματικὴν του μορφήν. Ἐπίσης

²⁰ ΕΜΜ. ΚΑΡΠΑΘΙΟΥ, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 268, 362.

²¹ Οὕτω διεπιστώσαμεν: α) Ὅτι ἡ κάτοψις τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι ὀρθογώνιος, ἀλλ' ἐμφανῶς παραγώνος. β) Ὅτι ὁ πρὸς ἀνατολὰς πεσσὸς σχεδιάζεται ὀρθογώνιος, ἐνῶ εἶναι τετράγωνος πλευρᾶς 68 ἐκ. γ) Ὅτι ὁ ἀνωτέρω πεσσὸς δὲν ἐνσωματοῦται εἰς τὸ κτιστὸν τμήμα τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ ναοῦ ὡς σχεδιάζεται. δ) Ὅτι τὰ δύο τόξα τῆς ἀξονικῆς τοξοστοιχίας δὲν εἶναι ἴσου ἀνοίγματος ὡς παρίστανται, ἀλλ' ἄνισα. ε) Ὅτι ἡ μορφὴ τῶν τόξων τῆς ἀξονικῆς τοξοστοιχίας δὲν εἶναι ἡ σχεδιαζομένη ἡμικυκλική, ἀλλ' ἡ ἐλαφρῶς τεθλασμένη. ς) Ὅτι τὰ τόξα τῆς ἀξονικῆς τοξοστοιχίας σχεδιάζονται ἰσοπαχῇ, ἐνῶ ἀμφότερα ἐμφανίζουν κατασκευὴν ἐντονωτάτης ἐπεξοχῆς, τοῦ πάχους των εἰς τὰς κλειδας σχεδὸν διπλασιαζομένου. ζ) Ὅτι ὅλοι οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι κατακόρυφοι ὡς σχεδιάζονται, ἀλλ' αἱ ἐσωτερικαὶ ἐπιφάνειαι των ἐμφανίζουν ἐντόνους, κυμαινομένας ἐπεξοχάς. Ἐπίσης κλίσιν πρὸς τὰ ἔσω παρουσιάζει καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων. η) Ὅτι παραλείπονται καὶ δὲν σχεδιάζονται οἱ κιλλίβαντες τοῦ μαρμαρίνου ὑπερθύρου τῆς μοναδικῆς θύρας εἰσόδου εἰς τὸν ναόν. θ) Ὅτι δὲν ὑπέπεσεν εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ μελετήσαντος ἡ χαρακτηριστικὴ ἄρθρωσις τῶν μαρμαρίνων πλαισίων θύρας καὶ παραθύρων ἐν ἐσοχῇ πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τῆς τοιχοποιίας. ι) Ὅτι διέφυγον τὴν προσοχὴν τοῦ μελετητοῦ τὰ πολυάριθμα ἐντοιχισμένα πηλῖνα ἀγγεῖα τοῦ ναοῦ, εἴκοσι δύο (22) τὸν ἀριθμόν. καὶ ια) Ὅτι ὡς κατασκευὴ καλύψεως σχεδιάζονται παχεῖαι σχιστολιθικαὶ κεκλιμέναι πλάκες μόνον, παραλειπομένης τῆς ἐκ λεπτῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν ἐπικαλύψεως, ἥτις ἐξέχει τῶν τοίχων ἐν εἰδει γεισώματος κατὰ 25 ἐκ.

μελετώμεν ἐκ νέου λεπτομερῶς τὸν ναόν, διότι τόσον αἱ δοθεῖσαι περιγραφαὶ εἶναι ἀτελεῖς καὶ ἐλλιπεῖς ἐν πολλοῖς, ὅσον καὶ τὰ ἐκ τοῦ δικλίτου σχεδίου τοῦ ναοῦ συναγόμενα συμπεράσματα δὲν εἶναι ἀκριβῆ, τοποθετουμένου τυπολογικῶς ἐπὶ ἐσφαλμένης βάσεως²² καὶ παρεχομένης εἰκόνας αὐτοῦ ἀπὸ πάσης πλευρᾶς διαφόρου τῆς πραγματικῆς.

Τὸ παρεκκλήσιον ἀνήκει τυπολογικῶς εἰς τὰς δικλίτους βασιλικὰς μετ' ἰσοπλατῶν κλιτῶν²³. Ἐμφανίζεται ἐν κατόψει παράγωνον, περίπου παραλληλόγραμμον, σχῆμα ἀφιστάμενον τοῦ ὀρθογωνίου, μέσων ἐσωτερικῶν διαστάσεων 9.10×4.45 μ. παρουσιάζον ἀναλογίαν ὑπερβαίνουσαν κατὰ τι τὸ 1:2.

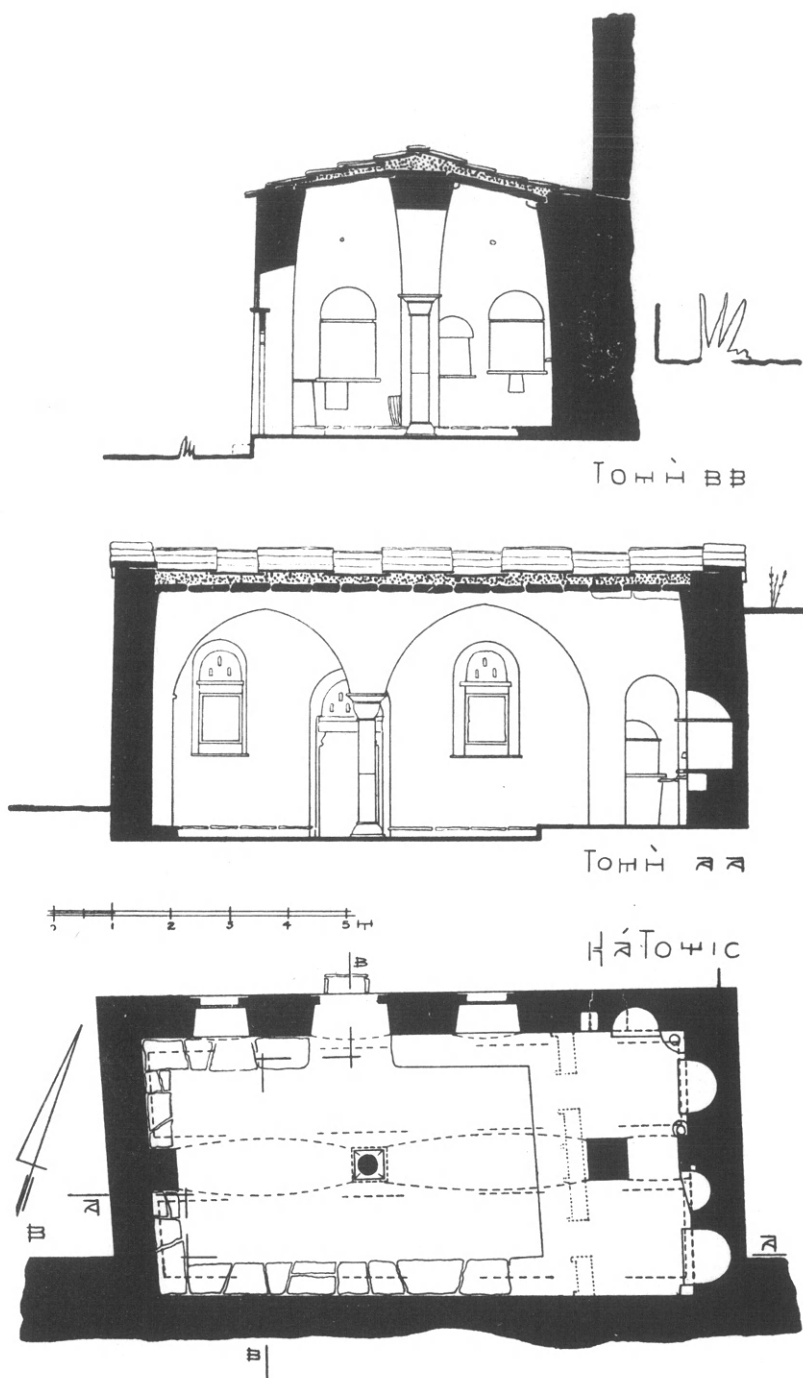
Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου διανοίγονται ἐντὸς τοῦ πάχους του δύο κόγχαι ἱεροῦ, μία ἀνὰ κλίτος, μὴ ἐμφανιζόμεναι ἐξωτερικῶς ὑπὸ μορφὴν ἀψίδων, συνοδευόμεναι ἑκάστη ὑπὸ μικροτέρας κόγχης προθέσεως.

Τὸ διμερὲς ἱερὸν εὐρίσκεται κατὰ βαθμίδα ὑψηλότερον τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀποχωριζόμενον ἀπ' αὐτοῦ διὰ μαρμαρίνου τέμπλου στηριζομένου ἐκ τῶν ὀπισθεν ἐπὶ κτιστοῦ τμήματος. Τὸ παραλληλόγραμμον τῆς κατόψεως διαιρεῖται εἰς δύο ἰσοπλατῇ κλίτη μέσου πλάτους 1.85 μ., διὰ τοξοστοιχίας - πεσσοστοιχίας (εἰκ. 5). Ἡ τοξοστοιχία αὕτη εἶναι δίτοξος φέρουσα πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἕτερον τοξωτὸν ἄνοιγμα, χρησιμεῦον διὰ τὴν ἐπικοινωνίαν τῶν ἱερῶν, μὴ συμμετέχον ἐν τούτοις εἰς τὴν συγκρότησίν της λόγῳ θέσεως καὶ διαστάσεων. Τὰ δύο τόξα τῆς τοξοστοιχίας εἶναι ἄνισα διαφέροντα κατὰ 37 ἐκ., τοῦ πρὸς ἀνατολὰς ὄντος μεγαλυτέρου, ἐμφανίζουν δὲ ἀμφοτέρω ἑλαφρῶς τεθλασμένην μορφὴν. Τὸ πρὸς ἀνατολὰς στηρίζεται ἐπὶ τετραγώνου πεσσοῦ καὶ κίονος, καὶ τὸ πρὸς δυσμὰς ἐπὶ τοῦ ἰδίου κίονος καὶ ἐπὶ παραστάδος ἱκανῆς ἐξοχῆς ἐκφυομένης ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου.

Ὁ κίων ἀποτελεῖται ἐκ καμπυλομόρφου τετραγώνου βάσεως μὲ ἑλαφρὰς θλάσεις κατὰ τὰς γωνίας, εἰδους ἀνεστραμμένου κιονοκράνου, μετὰ ταινίας κάτω καὶ μικρᾶς σπείρας ἄνω, ἐξ ἄρραβδώτου κυλινδρικοῦ κορμοῦ ἐκ δύο τεμαχίων συνιστα-

²² Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, *Ἡ ἀξονικὴ τοξοστοιχία στὴν αἰγαιοπελαγίτικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, Τεχνικὰ Χρονικά, XXXII (1955), τεύχ. 369-370, σελ. 114-117, ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Μονόκλιτες βασιλικὲς μὲ δύο κόγχας ἱεροῦ*, Ζυγός, ἔτος 7ον (1962), ἀρ. τεύχ. 78-79, σελ. 69-73, ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Γύρω ἀπὸ τὶς δίκλιτες μεταβυζαντινὲς βασιλικὲς τῶν Κυκλάδων*, Τεχνικὰ Χρονικά, Γεν. ἔκδ. τεύχ. 211-212 Μαρτ. - Ἀπριλ. 1962, σελ. 38-45, ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Αἱ ἐπιπεδόστεγοι μεταβυζαντιναὶ βασιλικαὶ τῶν Κυκλάδων*, ΕΕΚΜ, Β' (1962), σελ. 144-219 ἀνατύπου, ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἡθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια*, λ. Αἰγαιοπελαγίτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, τόμ. Α' (1962), στ. 967-970, καὶ λ. Χριστιανικὰ μνημεῖα Ἀνδρου, τόμ. Β' (1963), στ. 730-731.

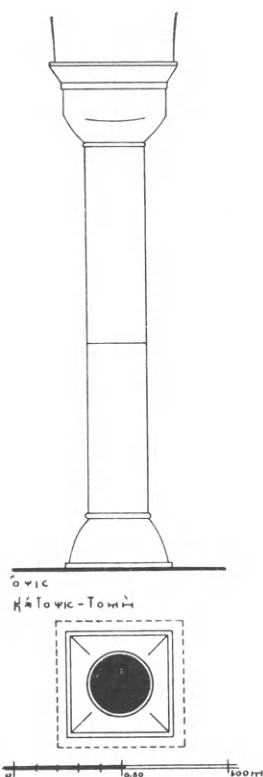
²³ Βλέπε Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, *Αἱ ἐπιπεδόστεγοι βασιλικαὶ κλπ.*, σελ. 145-178 ἀνατύπου.

Εἰκ. 5. Ἡ κάτοψις καὶ αἱ τομαὶ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου.

μένου, καὶ ἐξ ἐνδιαφέροντος κιονοκράνου (εἰκ. 6). Τὸ κιονόκρανον συγκροτεῖται ἐκ λοξοτμήτου ἄβακος, ἐν εἶδει ἐπιθήματος ὑποδεχομένου τὰ ὑπερκείμενα τόξα, καὶ ἐκ λεβητοειδοῦς χαμηλοῦ καλάθου ἀρθρουμένου πρὸς τὸν ὑποκείμενον κορμὸν τοῦ κίονος μέσφ μικρᾶς σπείρας. Ρυθμολογικῶς τὸ κιονόκρανον χαρακτηρίζομεν ὡς ἀπλοῦν ρωμανικὸν ἀκόσμητον κιονόκρανον συνήθους τύπου²⁴. Καὶ τοῦτο διότι παρουσιάζει τὰ ἐξῆς βασικά χαρακτηριστικά τῶν ἀπλῶν ρωμανικῶν κυβικῶν κιονοκράνων²⁵: α) Λοξότμητον ἄβακα. β) Κάλαθον ἐν εἶδει κύβου μὲ ἀποτετημένas τὰς ὑποκειμένas γωνίας του ὑπὸ σφαιρικῆς ἐπιφανείας. γ) Μικρὰν σπείραν ὑπὸ τὸν κάλαθον. δ) Ἀκοσμήτους ἐπιφανείas. Ὡς πρὸς τὴν βάσιν τοῦ κίονος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου σημειοῦμεν ὅτι καὶ αὕτη ἀκολουθεῖ τὸν τύπον ρωμανικῆς βάσεως ὡς ἔχουσα μορφήν προσεγγίζουσαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον πρὸς ἀνεστραμμένον ρωμανικὸν κιονόκρανον²⁶. Ἡ διαπιστωμένη ὁμοιότης πρὸς δυτικὰ μεσαιωνικὰ πρότυπα κιονοκράνων καὶ βάσεων εἶναι σημαντικωτάτη, διότι ἀποτελεῖ σοβαρὰν ἔνδειξιν ρυθμολογικοῦ χαρακτήρος περὶ κτίσεως τοῦ ναοῦ ἐπὶ φραγκοκρατίας ἢ τοῦλάχιστον εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν, ὑπὸ ἔντονον φραγκικὴν ἐπιρροήν. Σημειωτέον ὅτι ἀνεύρομεν καὶ ἑτέρας ἀξιολόγους ἔνδειξεις περὶ δυτικῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ παρεκκλησίου, περὶ τῶν ὁποίων θὰ ὁμιλήσωμεν εἰς τὴν οἰκίαν θέσιν.

Τὸ παρεκκλήσιον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου ἀπὸ παλαιότητας ἐποχῆς ἐχρησιμο-

Εἰκ. 6. Ὁ κίων τῆς ἀξονικῆς τοξοστοιχίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου.

²⁴ Ὁ Δ. Κωνσταντινίδης δὲν κατέταξε τὸ κιονόκρανον τοῦτο ρυθμολογικῶς, ἀλλ' ἡρέκεσθη εἰς μορφολογικὴν περιγραφὴν του χαρακτηρίσας αὐτὸ ἰδιότυπον (βλ. Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Ἡ ἰδιότυπος μορφή τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τῆς μονῆς Παναχράντου ἐν Ἀνδρῶν*, Τεχνικὰ Χρονικά, XXXI (1954), τευχ. 363 - 364, σελ. 241 κ.ἐξ.).

²⁵ Βλέπε περὶ αὐτῶν A. CHOISY, *Histoire de l'Architecture*, τόμ. II, Paris 1899, σελ. 168, 169, εἰκ. 5 D, 7 B. — C. ENLART, *Manuel d'Archéologie Française*, τόμ. I, 3ème éd., Paris 1927, σελ. 394, 397, 398, εἰκ. 182 A, 184, 185 A. — B. FLETCHER, *A History of Architecture*, London 1954, Ἔκδ. 16^η, σελ. 268, 322 A - C - D, 323, 354 B, 391 C, 450 C, 453 A.

²⁶ Βλ. λ.χ. C. ENLART, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 413, εἰκ. 210 A. — B. FLETCHER, *A History of Architecture*, London 1954, Ἔκδ. 16^η, σελ. 268, 323, 450 H.

ποιεῖτο πρὸς θεραπείαν τῶν ψυχοπαθῶν. Ἰδιάζουσιν σημασίαν εἰς τὴν καταβαλλομένην προσπάθειαν ἰάσεως κατεῖχεν ὁ ἀνωτέρω περιγραφεὶς μοναδικὸς κίων τοῦ ναοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον προσεδένετο ἐπὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας ὁ φρενοβλαβής, προσερχομένου τοῦ ἱερέως καθ' ὠρισμένας ὥρας τῆς ἡμέρας διὰ τὸν « διαβάση », δηλαδὴ τὴν ἀναγνώσῃ τὰς ὑπὸ τῶν ἁγίων Πατέρων καὶ τῆς Ἐκκλησίας προβλεπομένης εὐχάς. Πιθανῶς ἡ θεραπεία ἐβασίζετο, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ εἰς εἰδός τι ψυχικοῦ κλονισμοῦ τοῦ πάσχοντος. Μέχρι τοῦ ἔτους 1938 συνεχίζετο ἡ τοιαύτη χρῆσις ναοῦ καὶ κίονος, ὥς πληροφορεῖ ὁ Ἑμμ. Καρπάθιος²⁷.

Ἄλλ' ἃς ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν κατασκευὴν τῆς τοξοστοιχίας. Ἡ τοξοστοιχία - πεσσοστοιχία ὑπεράνω τῶν γενέσεων τῶν δύο τόξων ἐμφανίζει ἐντονωτάτην ἀμφίπλευρον ἐπεξοχὴν τῆς τοιχοποιίας τῆς μετροῦσαν εἰς τὴν ὀροφὴν τοῦ παρεκκλησίου 42 ἐκ., ἐφ' ὅσον εἰς τὰς γενέσεις τῶν τόξων ἡ τοιχοποιία ἔχει πάχος 56 ἐκ. εἰς δὲ τὴν κλεῖδα 86 ἐκ. αὐξανόμενον ἔτι πλέον περὶ τὴν ὀροφὴν καὶ φθάνον τὰ 98 ἐκ. τοῦ μέτρου (βλ. κατὰ πλάτος τομὴν ἐν εἰκ. 5). Ἀνάλογον ἐπεξοχὴν ἐμφανίζουν καὶ οἱ μακροὶ ἑξωτερικοὶ τοῖχοι τοῦ ὀρθογωνίου τῆς κατόψεως, προκρεμάμενοι ἕκαστος ἀπὸ τὴν βάσιν του κατὰ 28 ἐκ. ὁ μεσημβρινὸς καὶ κατὰ 20 ἐκ. ὁ βόρειος. Τέλος μικρὰν ἐπεξοχὴν ἐμφανίζουν καὶ οἱ τοῖχοι τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου, 12 ἐκ. ὁ ἀνατολικὸς καὶ ἴσην περίπου ὁ δυτικὸς, μὴ ἐμφανῇ ἐν τούτοις σήμερον λόγφ ἀποκλίσεως τοῦ τοίχου τούτου πρὸς τὰ ἔξω. Ὡστε διὰ τῶν ἐντονωτάτων τούτων ἐπεξοχῶν τοίχων καὶ τοξοστοιχίας ἐλαττοῦνται σοβαρῶς τὰ πρὸς γεφύρωσιν ἀνοίγματα, τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου παρέχοντος τὴν αἴσθησιν καμαροσκεποῦς βασιλικῆς καλυπτομένης δι' εἰδους τινὸς λοξῶς ἀποκεκομμένων ὀξυκορύφων θόλων.

Ἄλλωστε ἡ τάσις πρὸς τὸ μέγα σχετικῶς ὕψος καὶ γενικώτερον τὸ ὀξυκόρυφον σχῆμα ἐκφράζεται προσέτι σαφῶς εἰς τὴν κατὰ πλάτος τομὴν τῆς εἰκ. 5, ἀντιπαραβαλλομένην πρὸς τὰς τομὰς ἐτέρων δικλίων βασιλικῶν, αἱ ὁποῖαι συνήθως ἐμφανίζουν πεπιεσμένην μορφήν καὶ λίαν μικρότερον ὕψος²⁸. Ἐνδεικτικὴ περὶ τοῦ ὅτι τὸ μέγα ὕψος καὶ ἡ ἀνατεινομένη μορφή τῶν ψευδοθόλων τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν παρεκκλησίου δρεῖλονται εἰς δυτικὴν ἐπιρροήν, εἶναι ἡ ἤδη διαπιστωθεῖσα ἀνωτέρω, ἐπὶ καθαρῶς ρυθμολογικοῦ ἐπιπέδου, ρωμανικὴ ἐπίδρασις ἐπὶ τῆς βάσεως καὶ τοῦ κιονοκράνου τοῦ κίονος τῆς ἀξονικῆς τοξοστοιχίας. Ἡ στέγασις τῶν δύο κλιτῶν συντελεῖται διὰ λιθίνων φερουσῶν παχειῶν πλακῶν, κατὰ τὸν συνήθη τρό-

²⁷ ΕΜΜ. ΚΑΡΠΑΘΙΟΥ, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 363.

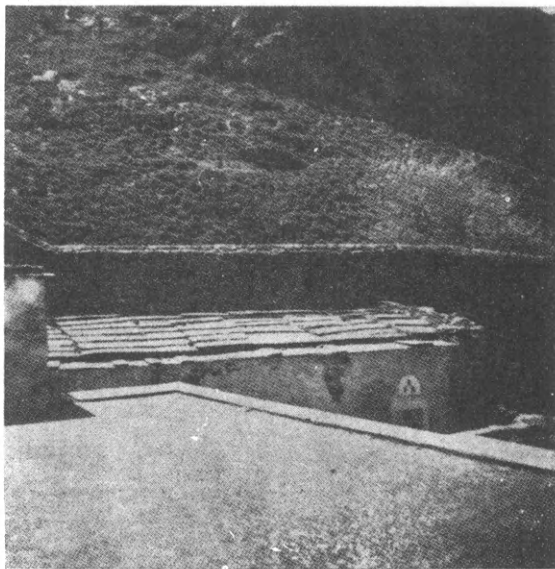
²⁸ Βλέπε πρὸς σύγκρισιν σχέδια δικλίων βασιλικῶν εἰς Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, Αἱ ἐπιπεδόστεγοι κλπ., σελ. 145 - 192, εἰκ. 73 - 105 ἀνωτ.

πον στεγάσεως τῶν ἐπιπεδοστέγων μεταβυζαντινῶν βασιλικῶν τῶν Κυκλάδων¹⁹. Ἀσυνήθης κατασκευαστικῶς εἶναι ἡ παρουσιαζομένη ἔντονος κλίσις τῶν φερουσῶν πλακῶν ἀπὸ τῆς τοξοστοιχίας πρὸς τοὺς μακροὺς τοίχους (βλ. κατὰ πλάτος τομὴν ἐν εἰκ. 5). Ἐπίσης ἀσυνήθης εἰς τὰς δικλίτους βασιλικὰς τῶν Κυκλάδων εἶναι ἡ ἐπικάλυψις τῶν φερουσῶν παχειῶν λιθίνων πλακῶν τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγίου Ἰωάννου διὰ δικλινοῦς ἐπιστροφῆς ἐκ λεπτῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν ἐπικαλυπτούσων ἀλλήλας καὶ τοποθετημένων ἐναλλάξ ἐν ὑποχωρήσει καὶ ἐξάρσει (εἰκ. 5 τομὴ καὶ εἰκ. 7). Διὰ τῆς τοποθετήσεως ταύτης τῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν ἐπικαλύψεως ἀπομακρυνόμεθα ἐκ τῆς κατασκευῆς τοῦ δώματος δι' ἀργιλικοῦ χώματος, προσεγγίζοντες εἰς μορφὴν δικλινοῦς ἐπικαλύψεως, εἰδους ἐπικεραμώσεως, μὲ τοὺς οἰονεὶ εὐρυτάτους στρωτῆρας (λούκια) καὶ καλυπτῆρας (καβαλλάρηδες). Ἡ ἐπικάλυψις αὕτη ἐξέχει πέραν τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ παρεκκλησίου κατὰ 25 ἐκ. σχηματίζουσα εἶδος προστατευτικοῦ γεισώματος. Ἐν τούτοις πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ἀσυνήθης καὶ σπανίζουσα αὕτη διάταξις ἐπικαλύψεως, διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν εἰς ἐπιπεδοστέγους βασιλικὰς, ὡς ἡ ἐμφανιζομένη εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην ἀπομιμουμένη εἰδός τι ἐπικεραμώσεως, ἀντιθέτως εἶναι συνηθεστάτη ἐν Ἀνδρῶν προκειμένης ἐπικαλύψεως οἵασδῆποτε μορφῆς θόλων, ἀρχομένης ἀπὸ τῶν τρουλῶν καὶ ἐκτεινομένης μέχρι τῶν τεταρτοσφαιρίων τῶν κογχῶν - ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ.

Ἡ εἴσοδος εἰς τὸ παρεκκλήσιον γίνεται διὰ μοναδικῆς θύρας, ὃ δὲ φωτισμός του ἐξασφαλίζεται διὰ τριῶν παραθύρων εὐρυνομένων πρὸς τὰ ἔσω, πάντων συγκεντρωμένων ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, καθ' ὅσον ἡ συνήθης τοποθέτησις ὧλων τῶν ἀνοιγμάτων κατὰ προτίμησιν ἐπὶ τοῦ μεσημβρινοῦ τοίχου δὲν ἦτο ἐν προκειμένῳ δυνατή, λόγῳ τῆς συμπτώσεως τοῦ τοίχου τούτου τοῦ ἁγίου Ἰωάννου πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν περίβολον τῆς μονῆς. Θύρα καὶ παράθυρα πλαισιοῦνται διὰ μαρμαρίνων ἀκοσμήτων πλαισίων, εὐρισκομένων ἐν ἐσοχῇ 5 ἐκ. ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τῆς τοιχοποιίας, ὑπεράνω δὲ τῶν ἀνωφλίων φερόντων λεπτὰ λοξότμητα γεισώματα ὑπάρχουν παραβολοειδῆ ἀνακουφιστικὰ τόξα, φρασσόμενα διὰ μαρμαρίνων διατηρήτων φεγγιτῶν νησιωτικοῦ τύπου (εἰκ. 5 τομὴ ΑΑ, εἰκ. 7). Οἱ μαρμαρίνοι φεγγῖται φέρουν μικρὰς φωτιστικὰς ὁπὰς ἐν σχήματι μονοτόξων ἀνοιγμάτων. Εἰς νεωτέραν ἐποχὴν ἐφράχθησαν τὰ ἀνοίγματα τῶν παραθύρων διὰ σταθερῶν μαρμαρίνων πλακῶν, διατρυπωμένων ὑπὸ μεγάλων ὑαλοφράκτων κυκλικῶν ὀπῶν· ἡ τοιαύτη πρόσφατος διάταξις τῶν παραθύρων δὲν ἐσημειώθη εἰς τὰ σχέδια.

¹⁹ Βλέπε περὶ τῶν διαφόρων τρόπων στεγάσεως Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 6 - 8 ἀνατ.

Τὸ περιθύρωμα διαμορφοῦται πλουσιώτερον τῶν πλαισίων τῶν παραθύρων διὰ δύο κιλλιβάντων, μορφῆς ἐν προόψει τομῆς λεσβίου κυματίου, ἀρθρουμένων εὐστόχως πρὸς αὐτὸ κατὰ τρόπον συνήθη εἰς τὴν αἰγαιοπελαγίτικὴν κοσμικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν, τοῦ ὑπερθύρου του κοσμουμένου δι' ἐλαφρῶς ἀναγλύπτου σταυροῦ μετὰ χρονολογίας.

Εἰκ. 7. Ἡ δικλινὴς ἐπικάλυψις,
εἶδους ἐπικεραμώσεως, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου.

Τὸν κυρίως ναὸν περιτρέχει χαμηλὴ κτιστὴ πλακόστρωτος βάσις, ἐν εἵδει ποδίου, χρησιμεύουσα ἄλλοτε διὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν στασιδίων, τῶν ὁποίων σήμερον στερεῖται τὸ παρεκκλήσιον.

Ἡ πλακόστρωσίς του συγκροτεῖται ἐξ εὐμεγέθων τεφρῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν ὀρθογωνίου σχήματος καὶ κυμαινομένων μεγεθῶν. Τὸ ἐσωτερικὸν εἶναι ἐπιχρισμένον καὶ « γαλακτισμένον » διὰ διαλελυμένης ἀσβέστου. Τέλος ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ τῶν τόξων συναντῶμεν πολυάριθμα ἐντοιχισμένα ἀγγεῖα, εἴκοσι δύο (22) τὸν ἀριθμόν.

Ἐξωτερικὴ διαμόρφωσις. Τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ παρεκκλησίου ἐμφανίζει στοιχειῶδες ἐκκλησιαστικὸν ὕψος, ὡς τοῦτο διεμορφώθη εἰς τὰς ἐπιπεδοστέγους μεταβυζαντινὰς βασιλικάς, ἐμφανὲς ἄλλ' ὄχι ἔντονον. Τὸ δίκλιτον ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον τὸ ὁποῖον ἀκολουθεῖται δὲν ὑποδηλοῦται εἰς τὸ ἐξωτερικόν, τοῦ παρεκκλησίου δυναμένου κάλλιστα νὰ ἐκληφθῇ καὶ ὡς μονοκλίτου, ὅταν θεωρῇται ἐκ τῶν ἔξω.

Τὸ ὀρθογώνιον παραλληλεπίπεδον τοῦ συνολικοῦ ὄγκου τοῦ ναοῦ μειοῦται ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἄνω, εἶναι γυμνὸν καὶ ἀδιάθροτον, ποικιλλόμενον καὶ κοσμοῦμενον διὰ τῶν ἀνοιγμάτων θύρας καὶ παραθύρων, εὐρισκομένων ἐν γραφικῇ ἀνισοσταθμίᾳ, περιβαλλομένων ὑπὸ μαρμαρίνων πλαισίων μετὰ γεισώματος καὶ τονιζομένων διὰ τῶν μαρμαρίνων φεγγιτῶν. Τέλος ἐξωτερικῶς ἐμφανίζεται ἀρίστη ἀνεπίχριστος ἐκ σχιστολίθων νησιωτικῇ τοιχοποιία.

Περὶ τὸ δίκλιτον σχέδιον. Ὁ τύπος τῆς δικλίτου βασιλικῆς μετ' ἰσοπλατῶν κλιτῶν εἰς τὴν μελετωμένην παραλλαγὴν τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγίου Ἰωάννου, τὴν ἐμφανίζουσιν δηλαδὴ τὴν ἀξονικὴν τοξοστοιχίαν - πεσσοστοιχίαν τοῦ δίτοξου, εἶναι συνηθέστατος παρουσιαζόμενος διὰ πολυαρίθμων παραδειγμάτων ὅχι μόνον ἐν Ἀνδρῶ, ἀλλὰ καὶ εἰς ὅλας τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Παρὰ ταῦτα τὸ δίκλιτον σχέδιον τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου ἐξελήφθη ὑπὸ τοῦ Δ. Κωνσταντινίδου ὡς ἰδιότυπον³⁰ καὶ μοναδικὸν παράδειγμα ἀρχιτεκτονικῆς καὶ μορφολογικῆς διαρθρώσεως τοῦ χώρου μεταβυζαντινοῦ ναοῦ.

Ἐδείξαμεν τὸ πεπλανημένον τῆς τοιαύτης γνώμης³¹, τῆς στηριχθείσης ἐπὶ ἀνεπαρκoῦς γνώσεως καὶ ἐρεῦνης τῶν χριστιανικῶν μνημείων ἐν τῇ νήσῳ Ἀνδρῶ καὶ ἔξω ταύτης, προσκομίσαντες σωρεῖαν παραδειγμάτων δικλίτων ναῶν. Οὕτως ἀπεδείξαμεν ὅτι τὸ δίκλιτον σχέδιον, τόσον ἐν Ἀνδρῶ ὅσον καὶ εἰς πλῆθος νήσων τοῦ Αἰγαίου, ἀποτελεῖ τὸν κανόνα εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν διαμόρφωσιν πολυαρίθμων ναῶν³² καὶ ναΐσκων.

Ἐπίσης τὸ δίκλιτον σχέδιον εἰς τὴν μεταβυζαντινὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ Αἰγαίου ὑπηρετοῦν καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐξειλίχθη εἰς ἐπιχωριάζοντα ἀρχιτεκτονικὸν τύπον ναοῦ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἔθιμου τῶν μεικτῶν ἐκκλησιῶν ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν χριστιανῶν, τῆς συλλειτουργίας εἰς αὐτάς, τῶν μεικτῶν γάμων κλπ. Τὸ ἔθιμον ὑπηρετοῦν ἐπὶ Φραγκοκρατίας καὶ μετὰ ταῦτα ἐπεβίωσεν ἐπὶ Τουρκοκρατίας μερικῶς διὰ τῶν μεικτῶν γάμων, ἀποτελέσαν τὸ γενεσιουργὸν αἴτιον τῆς δημιουργίας τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου δικλίτου ναοῦ, εἰς τὴν

³⁰ Βλέπε Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, *Ἡ ἰδιότυπος μορφή τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τῆς μονῆς Παναχράντου*, Τεχνικὰ Χρονικά, XXXI (1954), τεῦχ. 363 - 364, σελ. 241 κ.ἑξ.

³¹ Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, *Ἡ ἀξονικὴ τοξοστοιχία στὴν αἰγαιοπελαγίτικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονική*, Τεχνικὰ Χρονικά, XXXII (1955), τεῦχ. 369 - 370, σελ. 114 - 117.

³² Βλ. Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, *Γύρω ἀπὸ τὶς δίκλιτες μεταβυζαντινὲς βασιλικὰς τῶν Κυκλάδων*, Τεχνικὰ Χρονικά, Γεν. Ἔκδ. τεῦχ. 211 - 212 Μαρτ. - Ἀπριλ. 1962, σελ. 38 - 45, ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Αἱ ἐπιπεδόστεγοι μεταβυζαντινὰ βασιλικά τῶν Κυκλάδων*, ΕΕΚΜ, Β' (1962), σελ. 144 - 219 ἀνατύπου.

ἔκτασιν βλέπομεν μέχρι σήμερον τοῦτον ἐπιβιώσαντα καὶ διασωζόμενον εἰς τὰς πολυαριθμούς μεταβυζαντινὰς βασιλικὰς τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου.

Ἀγνοῶν τὴν ὑπαρξίν τοῦ πολυπλεύρου τούτου ἐθίμου τῶν μεικτῶν ἐκκλησιῶν, συλλειτουργίας κλπ. ὁ Δ. Κωνσταντινίδης, προσεπάθησε νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ ἰδιότυπον καὶ μοναδικὸν κατ' αὐτὸν σχέδιον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Παναχράντου Ἄνδρου ἀποδίδων τοῦτο εἰς κατασκευαστικούς λόγους³³. Φυσικῶ τῷ λόγῳ ἡ προσπάθειά του αὕτη ἀπεδείχθη ἐκ τῶν πραγμάτων ἄστοχος. Τὸ ἐπιχείρημά του, ὅτι ἡ ἀξονικὴ τοξοστοιχία ἐφηρμόσθη διότι διηυκόλυνε τὴν κάλυψιν τοῦ χώρου ἐνὸς ναοῦ διὰ δώματος, δὲν εὐσταθεῖ, ἐφ' ὅσον ἐδείξαμεν διὰ πολυπληθῶν παραδειγμάτων πόσον ἐκτεταμένη εἰς τὴν μεταβυζαντινὴν αἰγαιοπελαγίτικὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν εἶναι ἡ διάρθρωσις δι' ἐγκαρσίως βαινόντων τόξων³⁴ τοῦ ὀρθογωνίου τῆς κατόψεως τῶν μονοκλίτων ναῶν τῶν καλυπτομένων διὰ δώματος. Ὡς σημειωθῇ προσέτι, ὅτι τὰ ἐγκαρσίως βαίνοντα τόξα τὰ διαρθροῦντα τὰς ἐπιπεδοστέγους βασιλικὰς τῶν Κυκλάδων κατασκευάζονται εἰς ναοὺς μεγάλου πλάτους μέχρις 6-7 μ., ἐμφανίζοντα καθαρὸν ἄνοιγμα τόξου ἄνευ τῶν παραστάδων περὶ τὰ 5.50-6.50 ὁλόκληρα μέτρα. Ὡστε, ἐφ' ὅσον ὑπῆρχεν, εἰς τὰς Κυκλάδας γενικῶς καὶ ἐπίσης ἐν Ἄνδρῳ εἰδικώτερον, λίαν διαδεδομένος καὶ ἐφαρμοζόμενος τρόπος διαρθρώσεως ἐνυρτάτων χώρων δι' ἐγκαρσίως βαινόντων τόξων προκειμένης καλύψεως διὰ δώματος, θὰ ἦτο τοῦλάχιστον παράλογον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐπενοήθη τὸ δίκλιτον σχέδιον ναοῦ ἢ ὅπερ ταῦτόν ἡ ἀξονικὴ τοξοστοιχία διὰ νὰ ὑποβοηθήσῃ εἰς τὴν στήριξιν τοῦ δώματος κατὰ τὴν κάλυψιν τοῦ ναοῦ. Θὰ ἦτο δὲ παράλογον, διότι, ἐνῶ τὰ ἐγκάρσια τόξα ὑποστηρίξεως τοῦ δώματος δὲν καταλείπουν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ στηρίγματα, ἡ ἀξονικὴ τοξοστοιχία ἐμφανίζει ὑποστηρίγματα κατὰ τὸν ἄξονα τῆς κατόψεως τοῦ ναοῦ καὶ μάλιστα ὀγκώδη, ὡς εἶναι οἱ κίονες, οἱ πεσσοί, καὶ οἱ πεσσοειδεῖς τοῖχοι. Τὰ ἀξονικὰ ὑποστηρίγματα, ὡς γνωστόν, εἶναι ἄκρως ἀνεπιθύμητα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἐν γένει καὶ ἀποφεύγονται συστηματικῶς, ὡς διασπῶντα τὴν ἐνότητα τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τὴν προϋποτιθεμένην καὶ ἀναγκαίαν εἰς οἰανδήποτε λατρείαν, ὡς παρεμποδίζοντα διὰ τῆς κατ' ἄξονα τοποθετήσεώς των τὴν ἐπικοινωνίαν καὶ προσπέλασιν ἐν τῷ ναῷ, ὡς δημιουργοῦντα δύο ἄξονας ἐν τῷ χώρῳ ἴσης ἀκριβῶς σημασίας καὶ διὰ τοῦτο ἀντιστρατευομένους ἀλλήλους καὶ δημιουργοῦντας χασμωδίαν περὶ τὴν σύνθεσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, κλπ.

³³ Βλ. Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, *Ἡ ἰδιότυπος μορφή κλπ.*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 241 κ.ἐξ.

³⁴ Βλ. σχετικὰ παραδείγματα εἰς Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, *Αἱ ἐπιπεδόστεγοι μεταβυζαντινὰ βασιλικὰ τῶν Κυκλάδων*, ΕΕΚΜ, Β' (1962), σελ. 47-98 ἀνατύπου.

*Αντιθέτως εις μίαν μεικτὴν θρησκευτικὴν κοινότητα, ἀποτελουμένην ἐκ χριστιανῶν διαφόρου δόγματος ὡς ἐν προκειμένῳ ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν, οἷα ἡ δημιουργηθεῖσα κατὰ τὴν Φραγκοκρατίαν καὶ μετ' αὐτὴν εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους, ἀπητεῖτο, ἐπεδιώκετο, καὶ προφανῶς ἀπετέλει τὴν ἰδεώδη ἀρχιτεκτονικὴν λύσιν ἡ ὑπαρξίς ἐν τῷ ἰδίῳ ναῷ μιᾶς ἄξονικῆς τοξοστοιχίας, διαιρούσης αὐτὸν εἰς δύο ἴσα καὶ ἴσης σημασίας κλίτη, προοριζόμενα ἀνὰ ἐν διὰ τὴν λατρείαν ἐκάστου δόγματος, τελουμένην ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην εἴτε συγχρόνως, εἴτε καὶ κεχωρισμένως. Μίαν ἀρχιτεκτονικὴν λύσιν συμβολίζουσιν, ἀλλὰ καὶ πραγματοποιοῦσαν, τὴν ἐνότητα τῶν δύο δογμάτων καὶ ὑπαινισσομένην τὰς μεταξὺ αὐτῶν διαφορὰς. *Αλλὰ πέρα τούτων ἡ ἔρευνά μας ἔφερεν εἰς φῶς καὶ ἕτερον νεοφανῆ τύπον ναοῦ σχετιζόμενον καὶ ὑπαγορευθέντα ἐκ τῆς συλλειτουργίας: τὸν τύπον τῆς μονοκλίτου μετὰ δύο κογχῶν ἱεροῦ βασιλικῆς³⁵.

Τοιοῦτον λοιπὸν ἔθιμον, μεικτῶν ναῶν καὶ συλλειτουργίας ὑπὸ διαφόρους μορφάς, κατέλειπεν ἡ Φραγκοκρατία εἰς τὴν νησιωτικὴν Ἑλλάδα, ὡς πληροφοροῦν ἡμᾶς ἱστορικαὶ εἰδήσεις καὶ μαρτυραὶ ἀξιόπιστοι καὶ πολυάριθμοι³⁶. Τὸ ἔθιμον τοῦτο διεμόρφωσε τὸν ἄλλως πὼς ἀνεξήγητον γενετικῶς, τόσον ἀπὸ ἀπόψεως οἰκοδομικῆς ὅσον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ἀρχιτεκτονικῆς μορφολογίας καὶ ἱστορίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τύπον δικλίτου ναοῦ γνησίου καὶ ἐξ ὑπαρχῆς κατεσκευασμένου οὕτω πῶς.

*Αλλὰ πέρα τῶν ἀδιαφιλονεικῆτων τούτων ἐπιχειρημάτων ἡ συνεχιζομένη ἔρευνά μας ἔφερεν εἰς φῶς κατάλοιπα ἐπιβιώσεως τοῦ ἐθίμου τῶν μεικτῶν ἐκκλησιῶν εἰς τινὰς ναοὺς τῶν Κυκλάδων μέχρι σήμερον³⁷: κατάλοιπα ἀποδεικνύοντα, κατὰ τρόπον μὴ ἐπιδεχόμενον ἀντίρρησην, τὴν ἀλήθειαν τὴν προβαλλομένην ὑπὸ τῶν μνημείων καὶ τῆς ἱστορίας των.

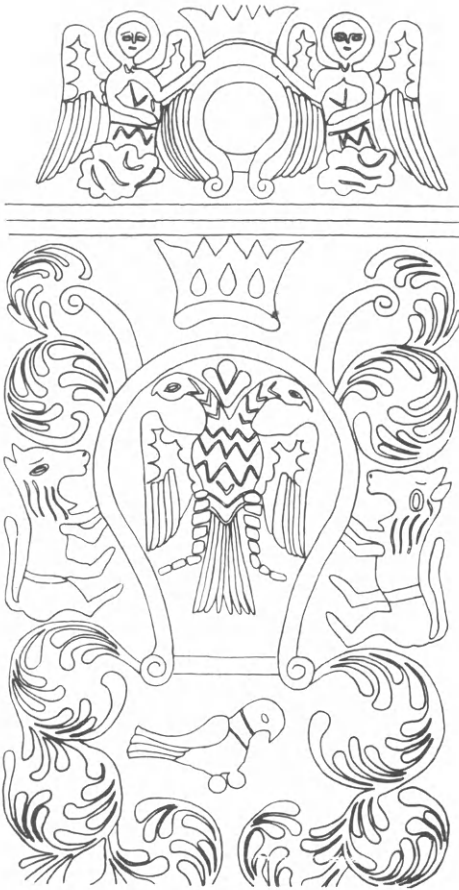
Τέμπλον. Μανουάλια. Εἰκόνας. Τὸ τέμπλον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου εἶναι μαρμάρινον, στηριζόμενον ὀπισθεν ἐπὶ κτιστοῦ τμήματος, ἐμφανίζον ἀξιόλογον λαϊκὴν - θρησκευτικὴν τέχνην, ἐκφραζομένην διὰ ποικίλων θεμάτων καὶ συνθέσεων. Τὸ μαρμάρινον τοῦτο τέμπλον ἐπηρεάζεται ἰσχυρῶς ὑπὸ τῶν ξυλογλύπτων τέμπλων τῆς νήσου, ἀκολουθοῦν τὴν μορφολογίαν, ἄρθρωσιν καὶ διάρθρωσιν τῶν

³⁵ Βλ. Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαιδεία*, λ. Αἰγαιοπελαγικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, τόμ. Α' (1962), στ. 969, ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Μονόκλιτες βασιλικὲς μὲ δύο κόγχες ἱεροῦ*, Ζυγός, ἔτος 7ον (1962), τευχ. 78 - 79, σελ. 69 - 73, ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Αἱ ἐπιπεδόστεγοι βασιλικαὶ κλπ.*, ΕΕΚΜ, Β' (1962), σελ. 109 - 124 ἀνατ.

³⁶ Βλ. Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 192 - 219 ἀνατ.

³⁷ Περὶ τῶν καταλοίπων τούτων ἐπιβιώσεως τοῦ ἐθίμου τῆς κοινῆς λατρείας βλέπε Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 214 - 216 ἀνατ.

ἀπλουστέρων ἔξ αὐτῶν. Διατρυπᾶται ὑπὸ δύο θυρῶν, ἀντιστοιχουσῶν ἀνὰ μιᾷ εἰς ἕκαστον ἱερὸν καὶ κλῖτος κατ' ἄξονά του τοποθετημένην, ἀρθρούμενον διὰ λεπτῶν κιονίσκων πλαισιούντων κάτω μὲν πέντε μαρμάρινα θωράκια, ἄνω δὲ ἰσαρίθμους εἰκόνας. Ἐκαστον θωράκιον διακοσμεῖται: ἄνω μὲν διὰ θυρεοῦ μετὰ στέμματος, δορυφορουμένου ἑκατέρωθεν ὑπὸ ὀλοσώμων κατὰ μέτωπον ἀγγέλων ἐπὶ νεφῶν· κάτω δὲ διὰ δικεφάλου αἰετοῦ ἐντὸς θυρεοῦ μετὰ στέμματος, φρουρουμένου ὑπὸ δύο ἀντιμετώπων κατὰ κρόταφον ὀρθίων ζώων (λεόντων;) (βλ. εἰκ. 8), παρεμβαλλομένης ἐντὸς φυτομορφικῆς διακοσμῆσεως μιᾶς περιστρεφῆς ὑπὸ τὸν δικεφάλον αἰτόν.

Εἰκ. 8. Θωράκιον τέμπλου Ἁγίου Ἰωάννου.

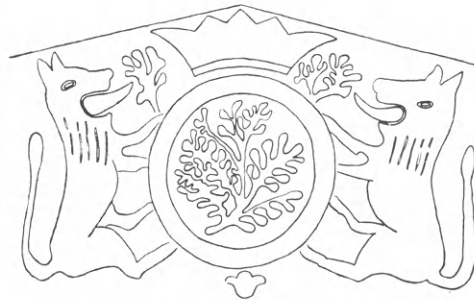
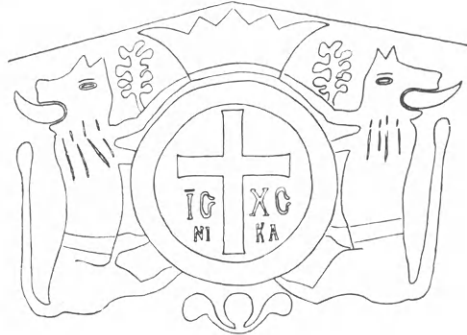
ὑπεράνω τῶν εἰκόνων ἀπλοῦται ζωφόρος κοσμουμένη ὑπὸ ἀνθοπλοκάμου, τὴν θέσιν δὲ τοῦ δωδεκάορθου καταλαμβάνουν τοξύλλια ἐπιπεδόγλυφα. Ἐκαστον τμήμα τοῦ διμεροῦς τέμπλου καταλήγει εἰς ἐλαφρῶς τριγωνικὴν αἰτωματοειδῆ ἐπίστεψιν ἄνευ ἐξέχοντος σταυροῦ. Ἡ ἀριστερὰ ἐπίστεψις φέρει κατ' ἄξονα θυρεὸν ἀποτελούμενον ἐκ κύκλου μετὰ γραπτοῦ σταυροῦ (μεταγενεστέρου;), φέροντος τὸ IC - XC NI - KA, ἐπιστεφομένου ὑπὸ στέμματος, τοῦ συνόλου δορυφορουμένου ὑπὸ ὀρθίων ἀντιμετώπων κατὰ κρόταφον λεόντων στρεφόντων τὰς κεφαλὰς πρὸς τὰ ἔξω (εἰκ. 9 ἄνω). Ὁ ἴδιος θυρεὸς ἐπαναλαμβάνεται καὶ εἰς τὴν ἐπίστεψιν τοῦ

παρακειμένου δεξιὰ τέμπλου (εἰκ. 9 κάτω), ἐμφανίζων ὥς κυρίας διαφορὰς τὸ ὅτι τὰ δύο ἀντιμέτωπα ζῶα στρέφουν τὰς κεφαλὰς των πρὸς τὸν θυρεόν, διακοσμούμενον διὰ γραπτῶν φυλλοφόρων κλάδων (μεταγενεστέρων;) ἀντὶ σταυροῦ. Αἱ παραστάσεις αὗται εἶναι ἐκτελεσμέναι εἰς ἐλαφρὸν ἀνάγλυφον σχεδὸν ἐπιπεδόμορφον.

Παρομοίους θυρεοὺς συνηντήσαμεν μέχρι σήμερον εἰς ἕτερα δύο μαρμάρινα τέμπλα ἐν Ἀνδρῶ, εὐρισκόμενα τὸ ἓν εἰς τὸν ναῖσκον τοῦ ἁγίου Δημητρίου

Ἀποικίων, ἄλλοτε εὐκτήριον τῆς οἰκογενείας Κατρη, καὶ τὸ δεύτερον εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ νεκροταφείου τῆς μονῆς Ἀγίας Γαυρείου.

Ὁ Δ. Πασχάλης τὸν ἀνωτέρω θυρεὸν τοῦ ναῖσκου τοῦ ἁγίου Δημητρίου Ἀποικίων, τὸν ἐπίσης δορυφορούμενον ὑπὸ δύο ὀρθίων ἀντιμετώπων λεόντων καὶ σχεδὸν ὅμοιον πρὸς τὸν θυρεὸν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Παναχράντου, χαρακτηρίζει ὡς οἰκόσημον τῆς οἰκογενείας Κατρη³⁸. Ἐπίσης ὁ Δ. Πασχάλης χαρακτηρίζει ἀλλαχοῦ ὡς οἰκόσημον τοῦ οἴκου Κατρη καὶ ἕτερον ὅλως διάφορον τοῦ προηγουμένου θυρεόν, εὐρισκόμενον εἰς τὸ ὑπέρθυρον τῆς μεσαιᾶς θύρας τοῦ ἁγίου Νικολάου Μεσαριᾶς καὶ παριστῶντα λέοντα ὀρθιον ἐντὸς κυκλικοῦ μεταλλίου³⁹. Ὡστε ἐκ τῶν ἀντιφατικῶν αὐτῶν διαπιστώσεων δὲν δυνάμεθα νὰ ἀρυσθῶμεν θετικόν τι περὶ τοῦ θυρεοῦ τοῦ τέμπλου τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν παρεκκλησίου τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Παναχράντου. Ἀλλωστε τὸ θέμα τῶν μεταλλίων - θυρεῶν - οἰκοσήμων εἶναι εὐρὺ καὶ δὲν δυνάμεθα βεβαίως νὰ ἐπεκταθῶμεν εἰς τὰ ὄρια τοῦ παρόντος.

Εἰκ. 9. Ἡ διὰ θυρεῶν διακόσμησις τῶν ἀπολήξεων τοῦ τέμπλου τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου.

Σημειοῦμεν ἀπλῶς ὅτι ἡ ἐμφάνισις τοῦ θυρεοῦ δορυφορούμενου ὑπὸ ὀρθίων ζώων πεντάκις εἰς τὸ ὑπ' ὄψιν τέμπλον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου, δις εἰς τὴν αἰετωματοειδῇ αὐτοῦ ἀπόληξιν καὶ τρίς εἰς τὰ θωράκιά του, ὑποδηλοῖ, πέρα τῆς ἐνδεχομένης συμβολικῆς σημασίας του, ὅτι εἰς τὸ ὑπ' ὄψιν εἰκονοστάσιον μετέπεσεν εἰς ἐπαναλαμβανόμενον διακοσμητικὸν θέμα. Καὶ τοῦτο ἀσχέτως καὶ ἀνεξαρτήτως τοῦ ὅτι εἰς τὸν ὑπὸ ἐξέτασιν ναὸν ὡς δίκλιτον, διασώζοντα ἔντονον τὴν δυτικὴν ἐπιρροὴν ὡς ἀνεπτύξαμεν ἀνωτέρω, πιθανὸν νὰ ἐξέφραζε προσέτι τὴν σχέσιν καὶ ἐπιμειξίαν τοῦ ἀνατολικοῦ στοιχείου πρὸς τὸ δυτικόν, διὰ τοῦ συνδυασμένου ἀνατολι-

³⁸ Δ. ΠΑΣΧΑΛΗ, *Βυζαντιναὶ καὶ μεταβυζαντιναὶ ἐκκλησίαι τῆς Ἀνδρου*, σελ. 23 ἀνατύπου ἐκ τῶν τόμ. ΚΖ' (1956) καὶ ΚΗ' (1957) τῆς Θεολογίας.

³⁹ Δ. ΠΑΣΧΑΛΗ, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σελ. 43.

κοῦ - δυτικοῦ θέματος τῶν θωρακίων, ἥτοι τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ καὶ τοῦ θυρεοῦ μετὰ στέμματος καὶ ὀρθίων ζώων (βλ. εἰκ. 8), κατὰ τρόπον γενικὸν καὶ ἀφηρημένον.

Τέλος θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ἐπίσης ὅτι ἐξέπεσεν εἰς ἐπαναλαμβανόμενον διακοσμητικὸν θέμα ἡ σύνθεσις τῶν ἐπὶ νεφῶν δλοσώμων ἀγγέλων τῶν κρατούντων ὑπεράνω τοῦ θυρεοῦ στέμμα, ἡ ἐμφανιζομένη εἰς τὸ ἄνω τμήμα τῶν τριῶν μεσαίων θωρακίων τοῦ τέμπλου τοῦ ἁγίου Ἰωάννου (βλ. εἰκ. 8 ἄνω), παρὰ τὴν δυτικὴν προέλευσιν τοῦ θέματος τούτου, καθ' ὅσον συναντᾶται καὶ ἐπὶ ἐτέρων ἐν τῇ νήσῳ τέμπλων.

Ἐντὸς τοῦ παρεκκλησίου εὐρίσκεται σήμερον μαρμαρίνον μανουάλιον τοῦ συνήθους μεταβυζαντινοῦ τύπου, τὸ ὁποῖον περιεγράψαμεν, καὶ δύο τεθραυσμένα.

Τέλος ἐπὶ τοῦ τέμπλου ὑπάρχουν νεώτεραι εἰκόνες, ἐκτὸς δύο - τριῶν παλαιῶν μετρίας τέχνης εὐρισκομένων ἐπ' αὐτοῦ καὶ ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ.

Χρονολόγησις. Εἰς τὸ ὑπέρθυρον τῆς μοναδικῆς θύρας τοῦ παρεκκλησίου εἶναι λαξευμένη, ἐκατέρωθεν ἐλαφρῶς ἀναγλύπτου σταυροῦ, ἡ χρονολογία 1757, τὴν ὁποίαν ἀνέγνωσε παλαιότερον ὁ Δ. Πασχάλης⁴⁰ καὶ εἵχομεν καὶ ἡμεῖς προσφάτως τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἴδωμεν ἐκ νέου. Περιέργως τὴν χρονολογίαν ταύτην, καίτοι σαφέστατα διακρινομένην μέχρι σήμερον, ἀναγινώσκει ὁ Δ. Κωνσταντινίδης⁴¹ ὡς 1754. Τὸ παρεκκλήσιον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου ὁ Ἐμμ. Καρπάθιος θεωρεῖ προγενέστερον τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος⁴², δηλαδὴ προγενέστερον τοῦ ἔτους 1740, στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ δεδομένου ὅτι ἡ προμνημονευθεῖσα θεραπεία τῶν ψυχοπαθῶν ἐγένετο ἀνέκαθεν εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην καὶ ὄχι εἰς τὸν ναὸν τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἱαματικοῦ ἁγίου Παντελεήμονος, ὡς θὰ ἤρμοζε. Ἡ διαπίστωσις αὕτη εἶναι εὐλογος. Ἀλλὰ καὶ ὁ Δ. Πασχάλης θεωρεῖ τὸν ἅγιον Ἰωάννην πολὺ παλαιότερον τοῦ ἔτους 1757, ὡς ἐκ πολλῶν ἐλέγχεται τεκμηρίων, καθὼς λέγει⁴³. Ἐν τούτοις δὲν ἀναφέρει τὰ τεκμήρια ταῦτα. Τέλος ὁ Δ. Κωνσταντινίδης τηρεῖ ἐπιφυλακτικὴν στάσιν⁴⁴.

Ἐκ τῆς προηγηθείσης ὁμως ἐξετάσεως τοῦ μνημείου προκύπτουν πράγματι

⁴⁰ Δ. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, *Ἡ ἐν Ἀνδρῶν μονὴ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου κλπ.*, σελ. 33 ἀνατύπου ἐκ τῶν τόμ. ΚΔ' (1953) καὶ ΚΕ' (1954) τῆς Θεολογίας.

⁴¹ Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Ἡ ἰδιότυπος μορφή τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τῆς μονῆς Παναχράντου ἐν Ἀνδρῶν*, Τεχνικὰ Χρονικά, XXXI (1954), τευχ. 363 - 364, σελ. 241 - 245.

⁴² ΕΜΜ. ΚΑΡΠΑΘΙΟΥ, *Ἡ ἐν Ἀνδρῶν ἱερὰ μονὴ Παναχράντου*, Ἀθῆναι 1938, σελ. 364.

⁴³ Δ. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 33 ἀνατύπου Θεολογίας.

⁴⁴ Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Ἡ ἰδιότυπος κλπ.*, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 241.

ἐνδείξεις κατασκευαστικοῦ καὶ μορφολογικοῦ χαρακτηῆρος συνηγοροῦσαι ὑπὲρ τῆς κτίσεως τοῦ ἁγίου Ἰωάννου πρὸ τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος, καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει πρὸ τῆς ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου του λαξευμένης χρονολογίας 1757, ἣτις θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἀναφέρεται εἰς ἐπισκευὴν τινα ἢ ἀνακαίνισιν. Αἱ ἐνδείξεις αὗται παλαιότητος εἶναι αἱ ἀκόλουθοι: α) Ἡ ἔντεχνος κατασκευὴ τῶν ψευδοθόλων καλύψεως τῶν δύο κλιτῶν καὶ ἰδιαιτέρως ἡ ἀνατεινομένη καὶ σχεδὸν ὀξυκόρυφος μορφή τῆς διατομῆς των, συγκρινόμεναι πρὸς ἄλλα παραδείγματα ψευδοθόλων δικλῖτων βασιλικῶν. β) Ἡ κατασκευὴ τῶν πλαισίων θύρας καὶ παραθύρων τοῦ ἁγίου Ἰωάννου ἐν ἐλαφρῷ ἔσοχῇ πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τῆς τοιχοποιίας. γ) Ἡ ὑπαρξίς τοῦ ρωμανικῆς ρυθμολογίας κιονοκράνου, ὡς καὶ τῆς βάσεως τοῦ κίονος τῆς ἀξονικῆς τοξοστοιχίας. δ) Ἡ παρουσία ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου διακοσμητικῶν θεμάτων ἀναγομένων εἰς τὸν κύκλον τοῦ δυτικοῦ θεματολογίου, καὶ μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι τὸ τέμπλον κατεσκευάσθη συγχρόνως πρὸς τὸν ναὸν ἢ ὀλίγον μετ' αὐτόν.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐνδεικτικῶν διαπιστώσεων, μαρτυρουσῶν σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὴν ἰσχυρὰν δυτικὴν ἐπιρροὴν τὴν ἀσκηθεῖσαν ἐπὶ τοῦ παρεκκλησίου, θὰ ἦτο ἄρκετὰ πιθανὸν νὰ θεωρήσωμεν ὅτι τοῦτο ἐκτίσθη περὶ τὰ τέλη τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἀνδρῷ ἢ τὰς ἀρχὰς τῆς Τουρκοκρατίας, ἥτοι μεταξὺ ΙΕ' καὶ ΙΣ' αἰῶνος.

Ἀθῆναι

Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ

BYZANTINAI EKKΛΗΣΙΑΙ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ

(Πίν. IV - VII)

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν πλοῦτον τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Λέσβου¹, τὴν ἔρευναν καὶ μελέτην τῶν ὁποίων καλύπτει σχεδὸν ἕξ ὁλοκλήρου ἡ δραστηριότης τοῦ τιμωμένου διδασκάλου², ἐντύπωσιν προξενεῖ ἡ σπάνις τῶν βυζαντινῶν τῆς νήσου μνημείων, ἧ, ἐπὶ τὸ ἀκριβέστερον, τῶν ἐκκλησιῶν, διότι καὶ κάστρα³ καὶ οἰκισμοὶ δύνανται μετ' ἀσφαλείας νὰ θεωρηθοῦν βυζαντινοί, ἐκκλησίαι ὅμως βυζαντιναὶ μόνον δύο ἦσαν μέχρι τοῦδε γνωσταὶ — καὶ αὗται ἀδημοσίεуютι — ἀμφότεραι δὲ μικραὶ καὶ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν τῆς νήσου ἰδρυμέναι. Ἡ νοτιωτέρα, καὶ μόνη ἀνέπαφος, εἶναι ὁ ναῖσκος τῆς Παναγίας Τουρλωτῆς εἰς τὸ ἄνω, βορειοδυτικὸν τμήμα τῶν περὶ τὴν δεκάδα χιλιομέτρων πρὸς βορρᾶν τῆς Μυτιλήνης Πύργων Θεσμῆς (πίν. IV α καὶ β), ἡ δ' ἑτέρα ὁ εἰς τὴν παραλιακὴν περιοχὴν τοῦ Μανταμάδου, περὶ τὰ τριάκοντα χιλιόμετρα πρὸς Β. τῆς Μυτιλήνης, Ἅγιος Στέφανος, οὗτινος ὁ τροῦλλος καταπεσὼν ἀνακατεσκευάσθη ἀτέχνως (πίν. V α καὶ β).

Τρίτην, σταυρικοῦ ὠσαύτως τύπου ἐκκλησίαν, διεπίστωσα ἡρειπωμένην κατὰ τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν τῆς νήσου, μεταξὺ ὧν δύο πρότερον γνωστῶν. Αὕτη, τιμωμένη ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Νικολάου, κεῖται εἰς τὴν θέσιν Κάλαμος, πρὸς βορρᾶν

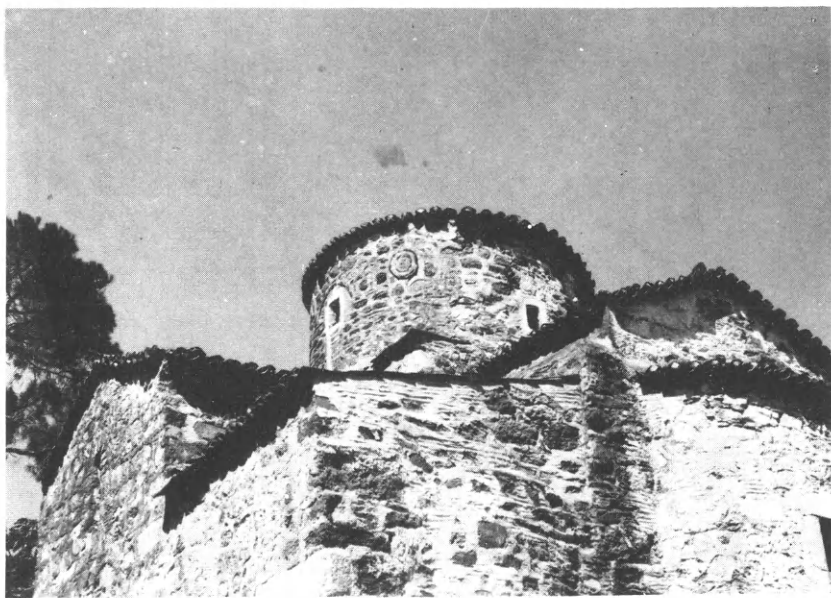
¹ Πλὴν τῶν ἐν Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ABME 3, 1937, 115 σημ. 1 ἀπαριθμουμένων πολλὰ ἄλλαι βασιλικαὶ διεπιστώθησαν μεταγενεστέρως (ὑπερβαίνουσαι νῦν τὰς πενήτηκοντα ἐν ὧν). Πρβλ. καὶ ΑΔ 16, 1960, Χρονικά 236 - 238.

² Ἐκτὸς τῶν ἐν ΑΔ 12, 1929, 1 - 72 καὶ ABME 3, 1937, 115 - 127 δημοσιευθεῖσων καὶ ἄλλαι βασιλικαὶ τῆς Λέσβου ἡρευνήθησαν καὶ ἐμελετήθησαν ὑπὸ τοῦ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ· βλ. καὶ λ. Λέσβος τοῦ βιβλίου του: *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική*, Εἰρηνηριον τοῦ Α' καὶ Β' τόμου (Ἀθήναι 1957), 22.

³ Πρβλ. ΑΔ 16, 1960, Χρονικά 240 - 242. Τὴν εἰς τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν ἀναγωγὴν τοῦ κάστρου τοῦ Μολύβου πιστοῖ, ἐκτὸς τῶν ἱστορικῶν μαρτυριῶν (ἐπίθεσις Τζαχᾶ μνημονευομένη παρ' Ἀννῇ Κομνηνῇ, Ἀλεξιάδος VII, σ. 205, ἐν ἔτει 1089) καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Α. CONZE, *Reise auf der Insel Lesbos*, Hannover 1865, 22, πίν. 10 (κάτω), δημοσιευόμενον ἐπιστύλιον μνημονεῦον ἀνακαίνισιν τοῦ ἔτους 1085.

α. Παναγία ή Τουρλωτή εις Πύργους Θερμής

β. Παναγία ή Τουρλωτή Θερμής. Όψις τοῦ ἄνω μέρους ἀπὸ Ν.Α.

α. Ἁγ. Στέφανος Μανταμάδου

β. Ἁγ. Στέφανος Μανταμάδου. Νοτία πλευρά

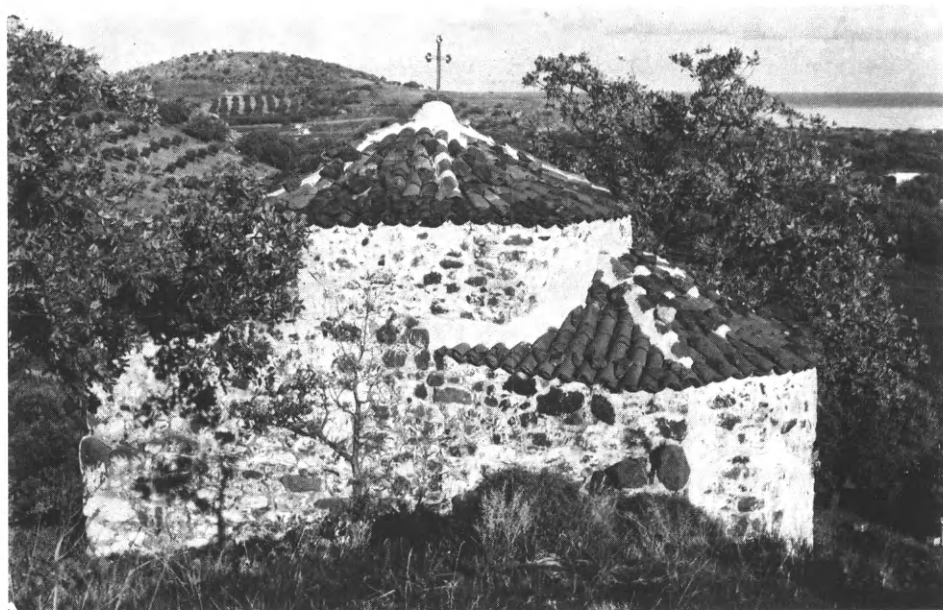
β. Τσουκαλογόρι. Ἁγ. Θεόδωρος Σαλβαράδων

α. Ἁγ. Νικόλαος εἰς Κάλαμον Μιστεγγῶν

α. Ἁγ. Ἀλέξανδρος Ἐρρесоῦ ἀπὸ Β.Δ.

β. Ἁγ. Βασίλειος παρὰ τὸν Γαβαθᾶν (Ἁντισσα)

τῶν Μιστεγνῶν⁴, ὅπως δὲ φαίνεται καὶ ἐκ τῆς φωτογραφίας (πίν. VI α), ἴσταιται εἰς ὕψος τριῶν περίπου μέτρων σφύζουσα ἐν μέρει καὶ τὴν γένεσιν τῶν τόξων. Ἡ ἐκκλησία ἀνήκει εἰς ἐκτεταμένον οἰκισμὸν, τὰ ἴχνη τοῦ ὁποίου εἶναι διάσπαρτα περὶ ξ, εἰς τὸν αὐτὸν δὲ οἰκισμὸν φαίνεται ὅτι ἀνήκει καὶ ἡ ἐν θεμελίοις σχεδὸν μόνον σφυζομένη ἐκκλησία τοῦ Ταξιάρχου, ἀνατολικώτερον τῆς πρώτης, παρὰ τὴν δημοσίαν ὁδὸν καὶ ἐντὸς τοῦ κτήματος τοῦ Σταύρου Ταλέλη. Τὸ σχέδιον ταύτης, λόγῳ τῆς κακῆς διατηρήσεως, δὲν δύναται μετ' ἀσφαλείας ν' ἀνασυσταθῇ, διαφέρει ὅμως ὁπωσδήποτε τῶν λοιπῶν κατὰ τὴν ὕπαρξιν μικροῦ νάρθηκος. Ὁ οἰκισμὸς δύναται μετ' ἀσφαλείας νὰ ταυτισθῇ μὲ τὴν εἰς παλαιοὺς χάρτας καὶ περιηγητὰς σημειουμένην Κυδῶναν⁵ (ἢ Κυδωνίαν).

Δύο ἄλλας σταυρικοῦ τύπου ἐκκλησίας ἀνεκάλυψα εἰς ἐρείπια εἰς τὸ δυτικὸν τῆς νήσου τμήμα. Ἡ πρώτη εὐρίσκεται εἰς τὴν βορείαν ἀκτὴν τῆς νήσου παρὰ τὴν ἀπὸ Τσαμουρ λιμάνι, τὸ ἐπίνειον τοῦ Τσουκαλοχωρίου, εἰς ἀρχαίαν Ἀντισσαν (Ὁβριόκαστρον) ὁδὸν καὶ εἰς τὴν θέσιν Σαλβαράδες. Τιμᾶται εἰς μνήμην τῶν Ἀγίων Θεοδώρων καὶ σφύζεται εἰς ὕψος δύο περίπου μέτρων κατὰ τὴν ΝΑ. πλευράν, ὅπου σαφῶς διαγράφεται τὸ σταυρικὸν σχῆμα (πίν. VI β).

Ἡ ἑτέρα κεῖται εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἐρεσοῦ καὶ εἰς τὴν θέσιν Μέγας Λάκος ἐντὸς βαθυτάτης κοιλάδος, κατὰ τὴν δεξιὰν παρειὰν τῆς ὁποίας διέρχεται ἡ δημοσία ὁδὸς καὶ παρὰ τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ δι' αὐτῆς διερχομένου χειμάρρου. Αὕτη, τιμωμένη εἰς μνήμην τοῦ Ἀγίου Ἀλεξάνδρου, σφύζεται εἰς ὕψος μέχρι δύο μέτρων καθ' ὅλην αὐτῆς τὴν περίμετρον (πίν. VII α).

Παραβάλλοντες τὰ σχέδια τῶν κατόψεων (σχέδ. 1 καὶ 2) τῶν δύο εἰς σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ ἐκκλησιῶν τῆς Ἐρεσοῦ καὶ τῶν Μιστεγνῶν διαπιστοῦμεν πόσον ὁμοιάζουν⁶ οἱ δύο οὗτοι εἰς διαμετρικῶς ἀλλήλων ἀπέχοντα σημεῖα τῆς νήσου

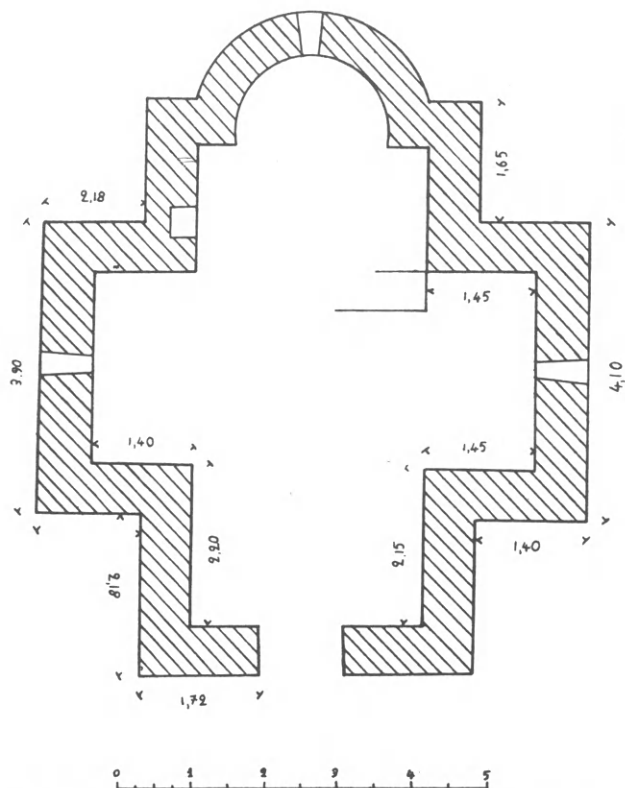
⁴ Τὴν ἐκκλησίαν ταύτην εἶχεν ἤδη ἐπισημάνει εἰς τὸ ἀξιοθάυμαστον διὰ τὴν ἀκρίβειάν του καὶ τὸ πλῆθος τῶν τοπογραφικῶν πληροφοριῶν βιβλίον του ὁ οἰκονόμος Σ. ΤΑΞΗΣ, *Ἱστορία καὶ τοπογραφία τῆς Λέσβου*³, Κἀΐρον 1909, 94. Καίτοι ἡ ἔνδειξις τῆς θέσεως δὲν εἶναι σαφής, ἡ ταύτισις εἶναι ἀσφαλὴς ἐκ τῆς ὑπ' αὐτοῦ σημειουμένης ἐπιγραφῆς *Μνήμη | Μαρίας*, ἧτις εὐρῆται ἐντετοιχισμένη, εἰς δευτέραν προφανῶς χορῆσιν, εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ. (Ἡ ἐπιγραφή IG XII, 2, 446).

⁵ Τὰ περὶ τοῦ κάστρου τῆς Κυδῶνας γνωστὰ στοιχεῖα βλ. εἰς Λεσβιακά (Δελτ. Ἑταιρ. Λεσβ. Μελετῶν) 4, 1962, 57-58.

⁶ Φαινομενικὴ εἶναι ἡ διαφορὰ τῆς ἐλλείψεως παραθύρων ἀπὸ τὸν Ἅγιον Ἀλέξανδρον Ἐρεσοῦ, τῆς ὁπουσίας των ἀπὸ τὸ σχέδιον ὀφειλομένης εἰς τὴν χειροτέρεον, κάτω τοῦ ὕψους τῶν παραθύρων, διατήρησιν τῶν τοίχων του (σχέδ. 2).

ἱδρυμένοι ναοί, τῆς ὁμοιότητος των ἐξικνουμένης μέχρι ταυτότητος σχεδὸν καὶ εἰς αὐτὰς τὰς διαστάσεις.

Εἰς τὰ βυζαντινὰ ταῦτα παραδείγματα ἀξίζει νὰ προστεθῇ ἡ μόνη γνωστὴ μοι περίπτωσις χρησιμοποίησεως τρούλλου εἰς δημιουργήματα γνησίως λαϊκῶς τέ-

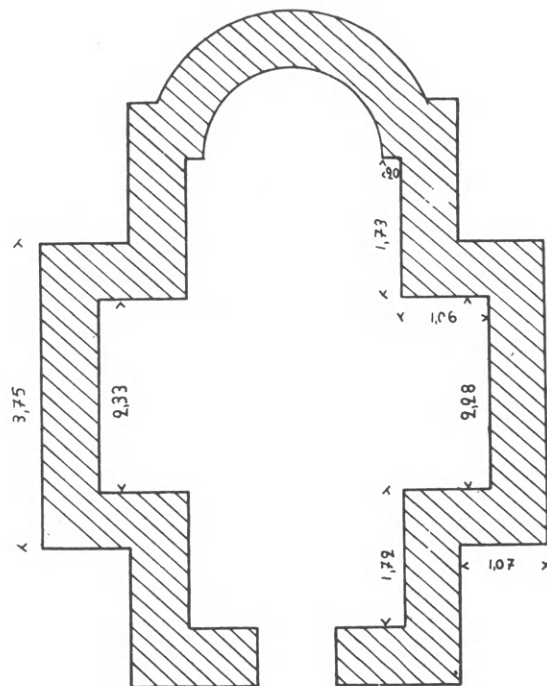
Σχέδ. 1. Ἅγιος Νικόλαος εἰς Κάλαμον Μιστεγνῶν. Κάτοψις.

χνης⁷, μεταβυζαντινῶν προφανῶς χρόνων. Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ ὑπὲρ τὴν πρὸς τὸν Γαβαθᾶν, τὸ ἐπίνειον τῶν Τελωνίων, τῆς σημερινῆς Ἀντίσσης, ὁδόν, δεξιὰ, ἐξωκλήσιον τοῦ Ἁγίου Βασιλείου (πίν. VII β).

Οἱ τέσσαρες ἐκ τῶν πέντε σημειωθέντων ναῶν ἔχουν σχῆμα ἐλευθέρου

⁷ Τονίζεται οὕτω ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὸν ἐπείσακτον, κατὰ κύριον λόγον εἰς τὸ ἀκαλαίσθητον συνονθύλευμα παντὸς ρυθμοῦ τοῦ πρὸς τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἀνεγερθέντος ὑπὸ ἀρχιτέκτονος ναοῦ τοῦ Ἁγίου Θεράποντος ἐν Μυτιλήνῃ ἀναγόμενον συρμὸν τῶν μετὰ τρούλλου ἐκκλησιῶν, αἵτινες πλήρως ἀπέδουσι πρὸς τὸ ἐπικρατῆσαν διὰ μακρᾶς παραδόσεως καὶ ἐπιτοπίου καλλιεργείας καὶ ἀναπτύξεως κλίμα τῶν « νεοελληνικῶν βασιλικῶν » τῆς νήσου.

σταυροῦ εἶναι δὲ πάντες μικρῶν διαστάσεων. Ὡστε καὶ οὗτοι δὲν ἀναπληροῦν ἱκανοποιητικῶς τὸ εἰς βυζαντινὰς ἐκκλησίας ἐπὶ τῆς Λέσβου ὑφιστάμενον κενόν, ὅπωςδὴποτε ὁμως ἀποτελοῦν σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὸ ἐξ αὐτοῦ ἐγειρόμενον πρόβλημα.

Σχέδ. 2. Ἅγιος Ἀλέξανδρος εἰς Μέγαν Λάκκον Ἑρεσοῦ. Κάτοψις ἐρειπίων.

Κατὰ τὴν συνήθως προτεινομένην λύσιν τοῦ προβλήματος πιστεύεται ὅτι αἱ βασιλικαί, ἐπιζήσασαι ἐπὶ μακρόν, ἐξηκολούθουν χρησιμοποιούμεναι εἰς τὴν λατρείαν. Πρὸς ἐπίρρωσιν τῆς ἀπόψεως ταύτης ὑπάρχουν πολλὰ στοιχεῖα καὶ κατὰ πρῶτον λόγον, αὕτη αὕτη ἡ ὅλον ἐν πληρέστερον καταφανομένη ἀφθονία τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, ἐπιπροσθέτως δὲ εἰς τινὰς περιπτώσεις, ὅπως εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου τῆς Ἑρεσοῦ, αἱ διαπιστούμεναι ἐπανειλημμέναι ἐπισκευαὶ καὶ μετασκευαί, μαρτυροῦσαι ὅπωςδὴποτε παρατεταμένην χρῆσιν, ἐνῶ καὶ ἀλλαχοῦ συχνὴ εἶναι ἡ παρουσία μεταγενεστέρων, πρωίμων βυζαντινῶν συνήθως, ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων, ὥς εἰς τὸ Μνὸς παρὰ τὸν Μόλυβον, τοῦς Πύργους Θεσμῆς, τὸν Ἅγιον Νικόλαον εἰς Κόκκινο παρὰ τὸ Τσαμοῦρ λιμάνι, τὰ ἐξ

*Αμαλῆς θωράκια εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Μαρίνης τοῦ ὁμωνύμου χωρίου κ.ἄ.

Περίπτωσιν δέ, ὅπου ἡ μέχρι τοῦ 17^{ου} αἰ. χρησιμοποίησις τῶν βασιλικῶν πιστοῦται μετὰ βεβαιότητος, ἀποτελεῖ ἡ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς Γέρνας, δι' ἣν ὁ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17^{ου} αἰῶνος μητροπολίτης Μηθύμνης Γαβριήλ⁸ ἀναφέρει ὅτι «ἔχει ναὸν τῶν ἀρχαγγέλων παλαιότατον». Οὗτος μετ' ἀσφαλείας δύναται νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὰ ὁρατὰ εἰσέτι λείψανα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς⁹, ἐπὶ τῶν ὁποίων καὶ σήμερον τελεῖται ἡ λατρεία τοῦ Ταξιάρχου. Ἀκριβῶς ὅμως ἡ ἐμφαντικὴ ἑξαρχὶς τῆς παλαιότητος, μοναδικὴ εἰς τὴν ἀπαρίθμησιν δεκάδων ἐκκλησιῶν τῆς ἐπαρχίας Μηθύμνης, μαρτυρεῖ ὅτι τὸ πρᾶγμα δὲν ἦτο τόσον σύνηθες, ὅσον ἐκ τῶν προσαχθέντων τεκμηρίων θὰ ἡδύνατο νὰ συμπεράνῃ τις.

*Ἄλλη προτεινομένη λύσις εἶναι ἡ τῆς ὑπὸ τῶν κατὰ καιροὺς ἐπιδρομῶν καὶ τῶν Τούρκων ὀλοκληρωτικῆς καταστροφῆς τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν. Ἀλλὰ τοῦτο φαίνεται ὑπερβολικόν, ὅταν εἰς αὐτὴν τὴν Κρήτην, καὶ εἰς πλείστας, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μικρὰς, νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν γειτονικὴν Χίον τόσαι ἐκκλησίαι ἐπέζησαν εἰς σχετικῶς καλὴν κατάστασιν.

*Ἀκριβῶς δὲ ἡ σύγκρισις πρὸς τὴν γειτονικὴν, ἀλλὰ τόσον διάφορον κατὰ τὰς ἱστορικὰς τύχας, Χίον, ὑποδεικνύει τὴν ἀναζήτησιν τρίτης λύσεως, διότι ἡ Χίος δὲν διαφέρει μόνον κατὰ τὴν παρουσίαν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπαρξιν οἰκισμῶν μεσαιωνικοῦ χαρακτῆρος, ὧν γνωστότερος τυγχάνει τὸ Πυργί, ὁ ἀρτιώτερον ὅμως διατηρούμενος εἶναι τὰ Μεστά¹⁰, κατὰ τὸ ΝΔ. ἄκρον τῆς νήσου, εἰς ταῦτα δὲ ἱκανὰ προσέτι χωρία, ὡς τὸ Λιθί, ὁ Ἄη Γιώργης (Συκούσης), ἡ Καλαμωτή, Ὁλυμποὶ κ.ἄ. δύνανται νὰ προστεθοῦν. Ἀντιθέτως, εἰς τὴν Λέσβον ἐπικρατεῖ νεώτερος τύπος, πολυανθρώπων κατὰ τὸ πλεῖστον χωρίων, μὲ χαρακτηριστικὰς κεραμοσκεπεῖς οἰκίας «ἡπειρωτικοῦ» τύπου¹¹ ἀντὶ τῶν μὲ δώματα «νησιωτικοῦ» τύπου οἰκιῶν τῆς Χίου¹². Ὁ διὰ μέσου δυτικομακεδονικῶν ἴσως προ-

⁸ Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, Γαβριήλ Μητροπολίτου Μηθύμνης, *Περιγραφή τῆς Λέσβου*, Ἀθῆναι 1960, 36, παράγρ. 29.

⁹ Πρώτη μνεῖα τῶν ἐρειπίων: ΧΡ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΗΣ, *Ἡ Παλαιὰ Ἀγία Παρασκευή*, Μυτιλήνη [1936], 13.

¹⁰ Βλ. σχετικῶς Α. ΛΑΜΠΑΚΗΣ - Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Τὰ μεσαιωνικὰ χωριά τῆς Χίου*, εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Ε. Μ. Πολυτεχνείου, *Τὸ Ἑλληνικὸ λαϊκὸ σπίτι*, Ἀθῆναι 1960, 5 - 40. Εἰδικῶς διὰ τὰ Μεστά πρβλ. καὶ W. A. EDEN, *The Plan of Mesta* ἐν BSA 45, 1950, 16 - 20. Πρβλ. καὶ A. SMITH, *The Architecture of Chios*, London 1962, εἰδικώτερον 61 - 72.

¹¹ Βλ. ΕΛ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *Τὸ παλὸν λεσβιακὸ σπίτι* (Τὸ Ἑλληνικὸ λαϊκὸ σπίτι, σ. 126 - 146) κυρίως διὰ σχέδια οἰκιῶν.

¹² Οἱ συνήθως προσαγόμενοι κλιματικοὶ λόγοι δὲν εὐσταθοῦν, διότι καὶ εἰς τὴν Λέ-

τύπων ἐκσυγχρονισμὸς οὗτος τῆς Λέσβου φαίνεται ὅτι συνετελέσθη ἐντὸς ἑνὸς καὶ ἡμίσεος περίπου αἰῶνος, εἰς τὸ διάστημα καθ' ὃ χρονολογοῦνται καὶ αἱ συμφυεῖς πρὸς τοὺς νεωτέρους τούτους οἰκισμούς νεώτεραι μεγάλαι βασιλικαὶ τῶν χωρίων, ἥτοι ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 18^{ου} μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 19^{ου} αἰῶνος. Ἡ ἀνακαινιστικὴ αὕτη μανία, τῆς ὁποίας τόσον πικρὰν πείραν ἔχομεν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας, φυσικὸν εἶναι νὰ ἐξωλόθρευσε τὰς μικρὰς καὶ ἀσυμβιβάστους πρὸς τὴν αἰσθητικὴν τῆς ἐποχῆς βυζαντινὰς ἐκκλησίας τῶν χωρίων.

Καὶ ἡ λύσις αὕτη δὲν ἱκανοποιεῖ βεβαίως πλήρως καὶ καταλείπει σχεδὸν ἀνεγμήνευτον τὸ κενὸν τοῦ ἀφανισμοῦ τῶν ἔξω τῶν χωρίων βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν, ἐναρμονίζεται ὁμως πληρέστερον πρὸς τὴν ὅλην οἰκοδομικὴν καὶ πολιοδομικὴν ἱστορίαν τῆς νήσου.

Μυτιλήνη

Σ. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ

σβον παλαιότερον ἐκτίζοντο οἰκίαι μὲ δώματα, πολλαὶ τῶν ὁποίων ὑπῆρχον εἰσέτι μέχρι τῶν μεγάλων σεισμῶν τοῦ 1867 καὶ τοῦ 1889, τὰ τελευταῖα δὲ ὑπολείμματα τούτων ἐπέζων μέχρις ἐσχάτων εἰς ὄρεινὰ χωρία, ὡς ἡ Κλειού, εἰς τὰ βόρεια τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς νήσου. Εὐρυτέρα χρησιμοποίησις τοῦ τρόπου τούτου στεγάσεως γίνεται σήμερον εἰς τὰ ἐξοχικὰ καλύβια, ὅπου αἱ οἰκοδομικαὶ καὶ βιοτικαὶ ἀξιώσεις εἶναι μετριώτεραι. Χαρακτηριστικὸν μάλιστα εἶναι ὅτι ὁλόκληρον συνοικισμὸν οἰκίσκων μὲ δώματα ἀποτελοῦν τὰ παρὰ τὴν βυζαντινὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Στεφάνου τῆς περιοχῆς τοῦ Μανταμάδου ἐργαστήρια (καὶ θερινὰ κατοικίαι) τῶν ἀγγειοπλαστῶν.

ΠΑΤΜΙΑΚΑ*

ΠΡΟΣΤΑΞΕΙΣ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΜΑΝΟΥΗΛ Α΄ ΚΟΜΝΗΝΟΥ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΕΝ ΠΑΤΜΩ ΜΟΝΗΣ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

(Πίν. VIII)

Εἰς τὸ ἀρχεῖον τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, γνωστὸν διὰ τὸν πλοῦτον τῶν ἐν αὐτῷ φυλασσομένων βυζαντινῶν ἐγγράφων, σφύζεται μεταξὺ ἄλλων καὶ μία *πρόσταξις* τοῦ αὐτοκράτορος Μανουῆλ Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ (1143-1180), ἡ ὁποία ὡς μόνην χρονολογικὴν ἔνδειξιν φέρει τὸ μηνολόγιον: *μηνὸς ἀπριλλίου*, καὶ τὴν ἰνδικτιῶνα: *ἰνδικτιῶνος θ΄*.

Εἰς τὴν καταγραφὴν τοῦ ἀρχαιοφυλακείου τῆς Πάτμου, τὴν ὁποίαν συνέταξε τὸ 1867 ὁ λόγιος ἀδελφὸς τῆς μονῆς Ἰερόθεος Φλωρίδης, τὸ ἐν λόγῳ ἐγγράφον ἀναγράφεται ὡς « Ἰσον βασιλικῆς προστάξεως Μανουῆλ τοῦ Κομνηνοῦ » ἄνευ χρονολογικῶν ἐνδείξεων¹.

Εἰς τὴν συλλογὴν τῶν Miklosich καὶ Müller *Acta et Diplomata*, τῆς ὁποίας ὁ 5^{ος} τόμος (1890) ἀπετελέσθη, ὡς γνωστόν, ἀπὸ τὸ ὕλικόν τοῦ ἀρχαιοφυλακείου τῆς Πάτμου, ἡ ἐν λόγῳ *πρόσταξις* ἐκδίδεται (σ. 117-119) ὡς ἐγγράφον (ἄνευ ἄλλου τινὸς χαρακτηρισμοῦ) τοῦ αὐτοκράτορος Μανουῆλ Κομνηνοῦ ἀπολυθὲν κατὰ μῆνα Μάιον τῆς ἐνάτης ἰνδικτιῶνος, τὴν ὁποίαν οἱ ἐκδότης ταυτίζουσιν πρὸς τὸ ἔτος (6669 =) 1161².

* Πρβλ. ἘΡΑΣ Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Πατμακὰ Α΄ - Χρυσόβουλλον τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου τοῦ Βοτανειάτου ὑπὲρ τῆς ἐν Στροβίλῳ μονῆς τοῦ Προδροῦμον (1079)*, ἐν « Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν » 33 (1964) σ. 52-69.

¹ ΙΕΡΘΘ. ΦΛΩΡΙΔΟΥ, *Ἀπογραφή τῶν ἐν τῇ Μονῇ τῆς Πάτμου σφωζομένων ἐπισήμων ἐγγράφων*, περιοδ. « Πανδώρα » 19 (1868/9) σ. 375, ἀριθ. 60.

² FR. MIKLOSICH - JOS. MÜLLER, *Acta et Diplomata graeca medii aevi, sacra et profana*, vol. VI - (Acta et Diplomata monasteriorum et ecclesiarum Orientis, tomus III: *Diplomata et Acta monasterii Sanctis Ioannis Theologi in Patmo insula*), Vindobonae 1890, σ. 117-119, ἀριθ. XXX. — Ἡ πρόσταξις ἀπελύθη κατὰ μῆνα Ἀπρίλιον, ἀλλὰ κατεστρώθη εἰς τὸ σέκρετον τοῦ μεγάλου λογαριαστοῦ καὶ εἰς τὸ σέκρετον τῶν οἰκειακῶν κατὰ

Εἰς τὴν ἀναγραφὴν τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων τοῦ καθηγ. F. Dölger (*Regesten*, ἀριθ. 1439) τίθεται ὑπὸ ἀμφισβήτησιν ἡ ἀνωτέρω χρονολόγησις τῶν Miklosich καὶ Müller, καὶ ἡ πρόσταξις τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ θεωρεῖται ὡς δυναμένη νὰ τοποθετηθῇ ἢ εἰς τὸ ἔτος 1161 (μῆνα Μάιον) ἢ εἰς τὸ ἔτος 1176 (μῆνα Μάιον ἐπίσης)³. Περαιτέρω ὁ καθηγ. Dölger, βασιζόμενος, ὡς γράφει, εἰς χειρογράφους σημειώσεις τοῦ P. Marc⁴, βεβαιώνει ὅτι τὸ ἐν λόγῳ ἐγγραφον εἶναι ἀντίγραφον τοῦ πρωτοτύπου καὶ ὅτι αἱ συνοδεύουσαι τὸ κείμενον ὑπογραφαὶ ἔχουν γραφῇ διὰ τῆς αὐτῆς μελάνης⁵.

Ἀργότερον ὁ καθηγ. F. Dölger, ἐπισκεφθεὶς τὴν Πάτμον, ἀφιέρωσε διεξοδικὸν μελέτημα εἰς τὰ αὐτοκρατορικὰ ἐγγραφα τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς⁶. Τὸ γεγονός ὅτι οὐδὲν σημειώνει περὶ τῆς ἐν λόγῳ προστάξεως τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ, σημαίνει, προφανῶς, ὅτι τὸ ἐγγραφον τοῦτο δὲν τὸν ἀπησχόλησε πλέον.

Ἡ παροῦσα ἐργασία — ἡ ὁποία ἀπετέλεσε καὶ τὸ θέμα εἰδικῆς ἀνακοινώσεώς μου εἰς συνεδρίαν τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν (6·XII·1963) — παρέχει πληρεστέραν παρουσίαν καὶ ὀριστικὴν χρονολόγησιν τοῦ ἐγγράφου, παραλλήλως δὲ προεκτείνεται εἰς χρονολογικά, προσωπογραφικά καὶ ἄλλα ζητήματα, σχετιζόμενα μὲ πρόσωπα καὶ πράγματα τῆς ἐποχῆς.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ ΤΟΥ ΕΓΓΡΑΦΟΥ. — Ἐν πρώτοις πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῇ ὅτι τὸ διασωθὲν ἐγγραφον — τὸ ὁποῖον παρατίθεται ἐνταῦθα καὶ ἐν φωτοτυπικῷ πίνακι (πίν. VIII) — δὲν εἶναι ἀπλοῦν ἀντίγραφον τῆς βασιλικῆς προστάξεως, ἀλλὰ κεκυρωμένον ἀντίγραφον τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας, φέρον τὰς ἰδιοχείρους ὑπογραφὰς τῶν ἐπικυρούντων τὴν γνησιότητά του ἀξιωματούχων.

μῆνα Μάιον. Ταῦτα ἀναγράφονται σαφῶς εἰς τὸ τέλος τοῦ κειμένου τοῦ ἐγγράφου (τὸ μὴνι ἀπριλλίῳ, Ἰνδικτιῶνος θ', δι' ἐρθερῶν γραμμάτων τῆς βασιλικῆς καὶ θείας χειρὸς...κατεστρώθη ἐν τῷ σεκρέτῳ... κατὰ μῆνα μάιον κλπ.).

³ Διὰ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησιν τοῦ ἐγγράφου βλ. τὴν προηγουμένην σημείωσιν.

⁴ Ὁ P. Marc εἶχεν ἐπισκεφθῇ τὴν Πάτμον καὶ ἐμελέτησε τὸ ἀρχεῖον τῆς μονῆς κατὰ τὸ ἔτος 1911· βλ. Ε. Α. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Πατμιακὰ Α' - Χρυσόβουλλον Νικηφόρου τοῦ Βοτανειάτου* κτλ., ΕΕΒΣ 33 (1964) σ. 55.

⁵ FRANZ DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, Teil 2, München 1925, σ. 75, ἀριθ. 1439.

⁶ F. DÖLGER, *Die Kaiserurkunden des Johannes - Theologos - Klosters auf Patmos*, ἐν «Byzantinische Zeitschrift» 28 (1928) σ. 332 - 371.

Ἀποτελεῖται ἐκ δύο τεμαχίων (0,396+0,077) χάρτου βαμβυκίνου, συνολικῶν διαστάσεων 0,473×0,295. Ἐπικεκολλημένον μεταγενεστέρως ἐπὶ ἄλλου χάρτου. Γεγραμμένον μέρος : 0,40×0,275. Περιθώρια : ἀριστερὰ 0,013, δεξιὰ 0,007. Διατήρησις μετρία. Ἐλλείπει τὸ ἄνω δεξιὰ τμήμα. Σχισμαὶ ἐκ τῶν διπλώσεων, ὅπαι ὀφειλόμεναι εἰς σκώληκας, καὶ ἄλλαι φθοραί. Μελάνη καστανόχρους, ἐνιαχοῦ καὶ ἐξίτηλος, εἰς τὸ κείμενον· ζωηροτέρα δὲ μαύρη εἰς τὰς ὑπογραφάς. Εἰς τὸ κάτω μέρος διακρίνονται αἱ ὅπαι διὰ τὴν μῆρινθον τῆς ἀπολεσθείσης κηρίνης βούλλας.

Τὸ κείμενον τοῦ ἐγγράφου (ἄρχ. : *† Τοῖς ἐνασκουμένοις ἐν τῇ κατὰ τὴν νῆσον Πάτμον...*), ὡς ἐλέχθη, ἔχει ἐκδοθῇ ἐν MM (τόμ. *Σ'*, σελ. 117 - 119, ἀριθ. XXX), ἀλλ' οἱ ἐκδότης δὲν ἔχουν ἀναγνώσει ὅλας τὰς συνοδευούσας τὸ κείμενον ὑπογραφάς.

Τὸ ἐγγράφον (« ἡ παροῦσα τῆς βασιλείας μου πρόσταξις ») ἀπολύεται ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος κατόπιν αἰτήσεως τοῦ καθηγουμένου τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς Λεοντίου καὶ ὀρίζει ὅπως ἡ ἐν λόγῳ μονή, ἡ ὁποία ἐλάμβανεν ἐκ Κρήτης ὠρισμένην ποσότητα σίτου, λαμβάνη τοῦ λοιποῦ ἀνάλογον ποσὸν νομισμάτων.

Περὶ τῆς παροχῆς σίτου εἰς τὴν μονὴν « ἀπὸ τοῦ ἀκροστίχου τῆς Κρήτης » εἶναι γνωστὰ τὰ ἐξῆς ἐξ ἐγγράφων τοῦ ἐν Πάτμῳ ἀρχιεπισκόπου :

Ὁ Ὁ Ἀλέξιος Α' ὁ Κομνηνὸς (1081-1118), ὁ ὁποῖος διὰ τοῦ γνωστοῦ χρυσοβούλλου τοῦ Ἀπριλίου 1088⁷ ἐπέτρεψεν εἰς τὸν ὅσιον Χριστόδουλον τὴν ἰδρυσιν τῆς μονῆς, παρεχώρησεν εἰς τοὺς ἐν Πάτμῳ μοναχοὺς διὰ τινος ἄλλου χρυσοβούλλου λόγου, μὴ διασωθέντος⁸, 300 μοδίους σίτου⁹ ἀπὸ τῆς νήσου Κρήτης, τῇ αἰτήσῃ τῶν μοναχῶν Ἰωσήφ Ἰασίτου¹⁰ καὶ Θεοκτίστου, ὀλίγον μετὰ τὸν θάνα-

⁷ MM τ. *Σ'*, σ. 44-49, ἀρ. XIII.

⁸ Πρβλ. τὴν Διαθήκην τοῦ καθηγουμένου Θεοκτίστου, συνταχθεῖσαν τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1157 (MM τ. *Σ'*, σ. 106-110, ἀρ. XXVII), ὅπου ἀναγράφονται (σ. 106-107) τὰ ἐξῆς : *...εἰσῆλθομεν δὲ ἅμφω [ὁ μοναχὸς Ἰωσήφ Ἰασίτης καὶ ὁ Θεοκτίστης] εἰς τὴν βασιλίδαν τῶν πόλεων καὶ δι' αἰτήσεως αὐτοῦ τοῦ μοναχοῦ κυροῦ Ἰωσήφ ἀνελαβόμεθα παρὰ τοῦ αἰοδύμου βασιλέως κυροῦ Ἀλεξίου τὸν χρυσόβουλλον λόγον τὸν παρακελεύόμενον δίδοσθαι ἡμῖν ἐτησίως ἀπὸ τῆς νήσου Κρήτης ψυχικὸν αὐτοῦ σίτου μοδίους τριακοσίους...* — Πρβλ. κατωτέρω σημ. 13.

⁹ Περὶ τῆς χωρητικότητος τοῦ βυζαντινοῦ μοδίου Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, *Περὶ τῆς τιμῆς τοῦ σίτου ἐν Βυζαντίῳ*, ἐν « Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν » 12 (1936) σ. 390 κ.ἑ.

¹⁰ Ἐξ ὧσαν συμπεραίνω ἀπὸ τὴν μελέτην τῶν ἐγγράφων τῆς μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, φαίνεται ὅτι ὁ μοναχὸς Ἰωσήφ Ἰασίτης ἤσκει ἐν Πάτμῳ καθήκοντα καθηγουμένου μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου, καίτοι οὐδαμοῦ μνημονεύεται ἐπισήμως ὡς καθηγούμενος. Πάντως εἰς χρυσόβουλλον Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ τοῦ ἔτους 1119 ὑπὲρ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς (MM τ. *Σ'*, ἀρ. 24, σ. 100) γίνεται μνεῖα τοῦ Ἰασίτου ὡς ἂν εἶχε διατελέσει καθηγούμενος τῆς μονῆς, καὶ μάλιστα τίθεται εἰς τὴν αὐτὴν μοῖραν μὲ τὸν ἰδρυτὴν τῆς μονῆς Χριστόδουλον : *...ἐπεὶ δὲ μετὰ τὸν σεβασμὸν ἐκείνον [...]* Χριστόδουλον

τον τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου¹¹, δηλ. μετὰ τὸ 1093 καὶ ἄρκετὰ πρὸ τοῦ 1118, ἔτους θανάτου τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ.

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰασίτου, ἄλλοι μοναχοὶ ἔλαβον ἀπὸ τὸν Ἀλέξιον χρυσόβουλλον σιγίλλιον, μὴ σφωζόμενον ὡσαύτως¹², διὰ τοῦ ὁποίου παρείχοντο εἰς τὴν μονὴν ἐκ Κρήτης, ἐκτὸς τῶν 300 μοδίων σίτου, καὶ 24 νομίσματα. Τὴν ἀκριβή

[...] καὶ τὸν μετ' ἐκείνον τῇ ταύτῃ ἐνασχέσαντα τιμιώτατον μοναχόν, κυρὸν Ἰωσήφ τὸν Ἰασίτην, οἱ τούτων μαθηταί... — Ἐκ καταλόγου βιβλίων καὶ σκευῶν τῆς μονῆς, καταρτισθέντος ἐπὶ καθηγουμένου Ἀρσενίου τὸ 1201 (CH. DIEHL, *Le trésor et la bibliothèque de Patmos au commencement du 13e s.*, « Byz. Zeitschr. » 1, 1892, σ. 488 ἐξ.) — ἢ μᾶλλον τὸ 1200, διότι ὁ ἐν λόγῳ κατάλογος φέρει χρονολογίαν: Σεπτέμβριος τοῦ ψψθ' [= Σεπτ. 6709 = 1200] — φαίνεται ὅτι ὁ Ἰωσήφ Ἰασίτης ἦτο κάτοχος πολλῶν βιβλίων, τὰ ὁποῖα ἐδώρησεν εἰς τὴν μονὴν Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. — Οὐδὲν γνωρίζομεν περὶ τῆς προελεύσεώς του. Πιθανὸν νὰ ἦλθεν εἰς Πάτμον ἐκ τῆς γνωστῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει παρὰ τὴν μονὴν τοῦ ἁγίου Μάμαντος μονῆς Ἰασίτου, περὶ ἧς βλ. R. JANIN, *Les couvents secondaires de Psamatthia*, ἐν « *Échos d'Orient* » 31 (1932) σ. 332 καὶ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, Paris 1953, μέρος Α', τόμ. Γ', σ. 264. — Περὶ τῶν Ἰασιτῶν γενικώτερον Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ, *Ἰασίτης - Διασίτης*, περ. « *Ἑλληνικά* » 3 (1930) σ. 208-209 καὶ σ. 531, V. LAURENT, *Ἰασίτης - Διασίτης*, αὐτόθι, σ. 529-531, Α. Ι. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Χρονικά τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τουρκοκρατουμένης Ἡπείρου*, Ἰωάννινα 1962, σ. 53-54.

¹¹ Περὶ τῆς χρονολογίας τοῦ θανάτου τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου βλ. ὅσα γράφονται ἐν τῇ ὑπὸ ἑκδοσιν πραγματείᾳ ἡμῶν « *Τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου* ». Μέχρι τοῦδε ἐπιστεύετο (βλ. E. LEBARBIER, *Saint-Christodule et la Réforme des Couvents Grecs au XIe s.*, Paris 1863, β' ἔκδ., σ. 55. — P. RENAUDIN, *Christodoule, Higoumène de Saint-Jean à Patmos*, ἐν « *Revue de l'Orient Chrétien* » 5 (1900) σ. 241. — DELEHAYE-WIEGAND, *Der Latmos* (Milet, III, 1), Berlin 1913, σ. 188 — R. JANIN, *Saint-Christodule* ἐν « *Dict. d'Histoire et de Géographie Ecclési.* », τόμ. IB', στήλ. 777. — F. HALKIN, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*³, Bruxelles 1957, τ. I, σ. 107. — H. BECK, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München 1959, σ. 647. — V. LAURENT, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, τ. Ε', Paris 1963, σ. 529, ἀρ. 698) ὅτι ὁ ὁσιος Χριστόδουλος ἀπέθανε τὸ 1100 ἢ 1101. Ἀλλ' ἐκ τῆς μελέτης τῶν ἐγγράφων τοῦ ἐν Πάτμῳ ἀρχιεπισκόπου οὐδόλως δικαιολογεῖται ἡ τοιαύτη ἐκδοχὴ περὶ τῆς χρονολογίας τοῦ θανάτου τοῦ ὁσίου. Ἀντιθέτως, ὡς ἀποδεικνύεται, ἐν τῇ ἀνωτέρῳ μνημονευθείσῃ πραγματείᾳ ἡμῶν, ὁ ὁσιος Χριστόδουλος ἀπέθανε μετὰ τὴν 15 Μαρτίου τοῦ 1093 καὶ πρὸ τῆς 5 Μαρτίου 1094.

¹² Μνημονεύεται εἰς μεταγενέστερον χρυσόβουλλον σιγίλλιον Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ (MM τ. Σ', ἀριθ. XIV, σ. 100), ὅπου ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: ...οἱ τούτων [τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου καὶ τοῦ Ἰωσήφ Ἰασίτου] μαθηταὶ καὶ μονάζοντες [...] τῷ τρισμακαρίστῳ αὐθέντῃ καὶ πατρὶ τῆς βασιλείας μου [...] προσδεδραμήκασιν [...] καὶ χρυσόβουλλον σιγίλλιον ἀπειλήφασιν τοῦ θεοσεβοῦς κράτους ἐκείνου, τυποῦν ἐτησίως δίδοσθαι τούτοις [...] σίτου μὲν μοδίους

χρονολογίαν τῆς ἀπολύσεως τοῦ ἐγγράφου τούτου δὲν εἴμεθα εἰς θέσιν, ἑλλείψει στοιχείων, νὰ καθορίσωμεν¹³.

Ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ (1118 - 1143) παρέχεται εἰς τοὺς μοναχοὺς τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς νέα προσθήκη σίτου. Τὸ σχετικὸν χρυσόβουλλον σιγίλλιον τοῦ Ἰωάννου, διὰ τοῦ ὁποίου χορηγεῖται, ἐκτὸς τῶν 300 μοδίων σίτου καὶ τῶν κδ' νομισμάτων, καὶ προσθήκη 100 ἀκόμη μοδίων σίτου, σφύζεται ἐν τῷ ἀρχεῖῳ τῆς Πάτμου¹⁴. Ἐπειδὴ ὅμως παραδίδεται ἐν τῇ Διαθήκῃ τοῦ καθηγουμένου Θεοκτίστου ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος παρεχώρησεν εἰς τὴν μονὴν προσθήκην 200 μοδίων σίτου¹⁵, εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ μοναχοὶ εἶχον ζητήσῃ καὶ ἔλαβον ἀπὸ τὸν βασιλέα Ἰωάννην καὶ δευτέρον χρυσόβουλλον μὲ νέαν προσθήκην 100 μοδίων σίτου (ἦτοι σύνολον 500 μοδίους). Τὸ δευτέρον τοῦτο ἔγγραφον τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ δὲν περιῆλθεν εἰς ἡμᾶς.

Ἐπὶ Μανουὴλ Κομνηνοῦ (1143 - 1180) χορηγεῖται εἰς τὴν μονὴν — ἄγνωστον πότε ἀκριβῶς, μᾶλλον ὅμως, ὥς συνήθως, ὀλίγον μετὰ τὴν ἀνάρρησιν τοῦ αὐτοκράτορος, δηλ. τὸ 1144, ὥς ὑποθέτω — προσθήκη ἄλλων 200 μοδίων σίτου καὶ ἄλλων κδ' νομισμάτων¹⁶, κατόπιν αἰτήσεως καὶ πάλιν τοῦ καθηγουμένου Θεο-

τριακοσίους, νομίσματα δὲ εἰκοσιτέσσαρα κομνηνᾶτα θεοτοκία παρὰ τῶν κατὰ καιροὺς δουκῶν Κρήτης. — Πρβλ. H. AHRWEILER - GLYKATZI, *L'administration militaire de la Crète byzantine*, ἐν « Byzantion » 31 (1961) σ. 226 - 227.

¹³ Ἐκ τῶν ἀνωτέρω (σημ. 8 καὶ 12) παρατεθεισῶν μαρτυριῶν καταφαίνεται ὅτι ὁ Ἀλέξιος ἀπέλυσε δύο διαφορετικὰ καὶ χρονικῶς ἀπέχοντα μεταξύ των χρυσόβουλλα: τὸ πρῶτον (χρυσόβουλλον λόγος, ἐκδοθεὶς αἰτήσῃ τοῦ Ἰασίτου) παρεχώρει εἰς τὴν μονὴν τῆς Πάτμου μόνον 300 μοδίους σίτου (ἀνωτέρω, σημ. 8)· τὸ δεύτερον (χρυσόβουλλον σιγίλλιον, δοθὲν εἰς τοὺς διαδόχους τοῦ Ἰωσήφ Ἰασίτου) παρεχώρει 300 μοδίους σίτου καὶ ἐπὶ πλέον 24 νομίσματα (ἀνωτέρω, σημ. 12). — Ο F. DÖLGER (*Regesten*, II, σ. 41, ἀρ. 1170), μὴ ἀντιληφθεὶς ὅτι πρόκειται περὶ δύο ἔγγραφων, ἀναγράφει ἐν μόνον χρυσόβουλλον σιγίλλιον (ἀπολυθὲν — μετὰ τὸν Μάρτιον τοῦ 1093 — αἰτήσῃ τοῦ Ἰωσήφ Ἰασίτου), διὰ τοῦ ὁποίου παρεχωρήθησαν εὐθὺς ἕξ ἀρχῆς καὶ ταυτοχρόνως, καὶ οἱ 300 μόδιοι σίτου καὶ τὰ 24 νομίσματα.

¹⁴ MM τ. Γ', σ. 99 - 101, ἀρ. XIV (ἡ ἐκδοσις ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει ἀντιγράφου καὶ οὐχὶ τοῦ σφωζομένου ἐν Πάτμῳ πρωτοτύπου). — Πρβλ. DÖLGER, *Regesten*, τ. II, σ. 58, ἀρ. 1296. — ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Kaiserurkunden auf Patmos*, σ. 340 - 342.

¹⁵ Πρβλ. Διαθήκην Θεοκτίστου (ἐνθ' ἀνωτ., σ. 107): [...] εἰσηλθον [ὁ Θεόκτιστος, ὡς καθηγουμένος πλέον] αὐθις [...] ἐν τῇ βασιλευσίᾳ καὶ ἐπορισάμεθα παρ' αὐτοῦ τοῦ βασιλέως κυροῦ Ἰωάννου προσθήκην σίτου μοδίους διακοσίους δι' ἔγγραφον προστάξεως ἡγουν σιγιλλίου, χρυσοβούλλον λόγον [τόπον] ἐπέχοντος...

¹⁶ Πρβλ. Διαθήκην Θεοκτίστου, αὐτόθι: [...] τοῦ κυροῦ Μανουὴλ, τοῦ νῦν βασιλεύον-

κτίστου¹⁷, ἦτοι σύνολον ($500 + 200 =$) 700 μόδιοι σίτου καὶ ($24 + 24 =$) 48 νομίσματα.

Εἰς τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν πρόσταξιν τοῦ Μανουήλ, τοῦ μηνὸς Ἀπριλλίου, Ἰνδικτιῶνος ἐννάτης, ἀνακεφαλαιώνονται τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα ἐν ὀλίγοις: ὅτι ἡ μονὴ λαμβάνει, καθὼς ὀρίζουν χρυσόβουλλα Ἀλεξίου, Ἰωάννου καὶ Μανουήλ τῶν Κομνηνῶν, ἑπτακοσίους μοδίους σίτου (δὲν ἀναφέρει τὰ νομίσματα). Ἐπειδὴ ὁμως οἱ ἐν Κρήτῃ δὲν ἔχουν ἀρκετὸν σῖτον διὰ νὰ τὸν παραδώσουν εἰς τὴν μονὴν κατὰ τὰ κανονισμένα, ὁ καθηγούμενος αὐτῆς Λεόντιος ἐζήτησεν ὅπως ἀκρωθοῦν προηγούμεναι περὶ τούτου βασιλικαὶ προστάξεις, «*τυπωθῆναι δὲ αὐτῇ, ἀντὶ τῆς τοιαύτης τοῦ σίτου ποσότητος, νομισματικὴν δόσιν ἀπὸ τοῦ ἀκροστίχου*¹⁸ *τῆς αὐτῆς νήσου Κρήτης*». Διὰ τῆς παρουσίας προστάξεως ὁ βασιλεὺς, ἀκυρώνων ὅλα τὰ προγενέστερα σχετικὰ ἔγγραφα τῶν προκατόχων του, κατὰ τὴν θέλησιν τοῦ καθηγούμενου Λεοντίου, ὀρίζει ὅπως, ἀντὶ τῶν ἑπτακοσίων μοδίων σίτου, δίδονται εἰς τὴν ἐν Πάτμῳ μονὴν «*ἀπὸ τοῦ ἀκροστίχου τῆς Κρήτης νομίσματα τρικέφαλα, τὰ κατὰ τὴν ἡμέραν προτιμώμενα, λίτραι δύο*». Ἡ πρόσταξις ἐκδίδεται, ὡς ἐλέχθη, κατὰ μῆνα Ἀπρίλιον, ἀλλ' ἡ ἰσχὺς αὐτῆς ὀρίζεται ἀναδρομικῶς ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ τρέχοντος τότε ἔτους, ἦτοι «*ἀπ' ἀρχῆς τοῦ Σεπτεμβρίου μηνὸς τῆς τρεχούσης ἐνάτης Ἰνδικτιῶνος*». Μὲ αὐτὰς τὰς δύο λίτρας, συνεχίζει ἡ πρόσταξις, οἱ μοναχοὶ δύνανται ν' ἀγοράζουν ἐκ Κρήτης ὅ,τιδήποτε θελήσουν καὶ νὰ τὸ ἐξάγουν ἀδασμολόγητον. Ἐπειδὴ δὲ «*οἱ ἐν Κρήτῃ ἐνεργήσαντες*» κατεκράτησαν τοὺς χορη-

τος, τῆς βασιλείας κρατήσαντος, εἰσῆλθον πάλιν [...] ἐν τῇ βασιλευσῇ [...] καὶ παρ' αὐτοῦ ὡσαύτως ἐπορισάμεθα σιγίλλιον ἑτερον, χρυσοβούλλου λόγου [τόπον] ἐπέχον, εἰς προσθήκην ἑτέρου σίτου μοδίους διακοσίους καὶ ἑτέρων νομισμάτων τρικεφάλων προτιμηταίων κδ', ἃ καὶ λαμβάνειν ἡ μονὴ ἀπὸ τῆς αὐτῆς νήσου Κρήτης εἰς τὸ διηνεκές... — Πρβλ. DÖLGER, *Regesten*, II, σ. 63-64, ἀρ. 1339, ὅπου ἡ ἀπόλυσις τοῦ ἐγγράφου τοποθετεῖται περὶ τὸ 1145. — Τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ἔγγραφο τοῦ Μανουήλ ἀναφέρει (MM τ. Γ', σ. 117): [...] ἀλλὰ δὴ καὶ παρ' αὐτῆς τῆς βασιλείας μου παρέχονται σίτου μόδιοι ἑπτακόσιοι [...].

¹⁷ Ὡς συνάγεται ἐκ τῶν ἐγγράφων τοῦ ἀρχείου τῆς Πάτμου, ὁ Θεόκτιστος διετέλεσε καθηγούμενος τῆς ἐν λόγῳ μονῆς ἐπὶ μίαν τριακονταετίαν περίπου. Ἄλλωστε τὸ ὁμολογεῖ καὶ ὁ ἴδιος ἐν τῇ Διαθήκῃ του: ...ὡς ἐγγὺς πον ἄρτι τῶν τριάκοντα χρόνων ὑπάρχοντός μου ἐν τῇ ἀρχῇ (MM τ. Γ', σ. 107).

¹⁸ Περὶ τῆς σημασίας τοῦ ὅρου ἀκρόστιχον βλ. F. DÖLGER, *Beiträge zur byzantinischen Finanzverwaltung besonders des X. und XI. Jhs.*, (Byz. Archiv 9), Leipzig - Berlin 1927, σ. 107 καὶ 126, καὶ N. SVORONOS, *Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe s. : Le cadastre de Thèbes*, Paris 1959, σ. 32 [= Bull. Corr. Hell. 83 (1959) σ. 32].

γηθέντας εἰς τὴν μονὴν 700 μοδίους ἐπὶ τέσσαρα ἔτη καὶ τὰ 48 νομίσματα ἐπὶ τρία ἔτη, ὁ βασιλεὺς δρίζει διὰ τοῦ παρόντος ἐγγράφου ὅπως καὶ ταῦτα ἀποδοθῶν εἰς τὴν μονήν¹⁹.

Τὸ ἐγγραφον, ἐν συνεχείᾳ, ὡς ἐπίσημον κεκυρωμένον ἀντίγραφον, περιγράφει τὸ πρωτότυπον:

« Τὸ μηνὶ ἀπριλλίῳ, ἰνδικτιῶνος θ', δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων τῆς βασιλικῆς καὶ θείας χειρός· ἡ διὰ κηροῦ συνήθης βασιλικὴ σφραγίς· καὶ τὸ διὰ τοῦ λογοθέτου τοῦ δρόμου· καὶ ἔξωθεν τὸ κατεστρώθη διὰ χειρὸς τοῦ σεβαστοῦ καὶ μεγάλου δρουγγαρίου· τὸ κατεστρώθη ἐν τῷ σεκρέτῳ τοῦ μεγάλου λογαριαστοῦ κατὰ μῆνα μάιον, ἰνδικτιῶνος θ'· καὶ τὸ κατεστρώθη ἐν τῷ σεκρέτῳ τῶν οἰκειακῶν, μηνὶ μαίῳ, ἰνδικτιῶνος θ' ».

Ἀκολουθοῦν αἱ ἰδιόχειροι ὑπογραφαὶ τῶν ἐπικυρούντων τὸ ἐγγραφον, τέσσαρες τὸν ἀριθμόν, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον μίαν, τὴν β', ἀνέγνωσαν πλήρως καὶ ὀρθῶς οἱ ἐκδόται. (Τὰ ὑφ' ἡμῶν διὰ πρώτην φορὰν ἀναγνωσθέντα τυπώνονται μὲ ἀραιωμένα τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα):

α') / τὸ παρὸν ἴσον τῷ ἐμφανισθέντι μοι | πρωτοτύπῳ κατεστρωμένῳ²⁰ προσκνητῷ βασιλικῷ καὶ θείῳ προστάγματι | ἐξ ἀντιβολῆς ἰσάζον εὐρῶν ὑπέγραφα | / ὁ σεβαστὸς καὶ μέγας δρουγγάριος Ἀνδρόνικος ὁ Καματηρὸς²¹ |

β') / ὁ πρωτασηκρῆτις Νικόλαος ὁ Ζωναρᾶς τὸ παρὸν ἴσον μετὰ τοῦ ἐμφανισθέντος μοι | πρωτοτύπου προσκνητοῦ προστάγματος ἀντιβαλὼν ὡς ἰσάζον τῷ πρωτοτύπῳ ὑπέγραφα / |

γ') / ὁ δικαιοδότης Θεόδωρος²² ὁ Παντεχνῆς ὁμοίως ὑπέγραφα / |

δ') / ὁ κοιαιστὼρ Γεώργιος ὁ Μαγγάνης²³ καὶ αὐτὸς ἀντιβαλὼν ὁμοίως ὑπέγραφα /

¹⁹ Μνεῖα τοῦ ἐγγράφου τούτου καὶ περίληψις τοῦ περιεχομένου του παρέχεται ὑπὸ ἄλλου ἐγγράφου τοῦ ἀρχείου τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς, ὑπὸ τῆς Δεήσεως τοῦ καθηγουμένου Ἀρσενίου πρὸς τὸν βασιλέα Ἀλέξιον Γ' τὸν Ἀγγελον, τοῦ 1196, ὅπου, μεταξὺ ἄλλων, ἀναφέρεται ὅτι: ἐξεκόπη καὶ ἡ πρὸς ἡμᾶς γνωμένη δόσις τῶν ἐπτακοσίων μοδίων ἐτυπώθησαν δὲ ἡμῖν ἀντ' αὐτῶν λίτραι [...] δύο... (ΜΜ τ. Γ', σ. 131, ἀριθ. 36).

²⁰ κατεστρωμένον παρὰ ΜΜ.

²¹ Ἀνδρόνικος ὁ Καματηρὸς ἐλλείπει παρὰ ΜΜ.

²² Θεοδόσιος παρὰ ΜΜ, κατὰ προφανῆ παρανόγησιν (βλ. πανομοιότυπον).

²³ ὁ Μαγγάνης ἐλλείπει παρὰ ΜΜ. — Αἱ αὐταὶ ἀκριβῶς παραλείψεις καὶ παραναγνώσεις τῶν δυσῆς μβλήτων ὑπογραφῶν καὶ εἰς τὴν δημοσίευσιν τοῦ ΙΕΡΟΘ. ΦΛΩΡΙΔΟΥ, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 375.

Τὰς ἀναγνώσεις τῶν ἀνωτέρω ὑπογραφῶν ἐπιβεβαιώνουν, ὥς θὰ δειχθῇ κατωτέρω, καὶ αἱ ὑπάρχουσαι περὶ τῶν βυζαντινῶν τούτων ἀξιωματούχων μαρτυρίαι.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΙΣ ΤΟΥ ΕΓΓΡΑΦΟΥ. — Εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Μανουὴλ Α' τοῦ Κομνηνοῦ (1143 - 1180) ἐνάτη ἰνδικτιῶν συμπίπτει μὲ τὰ ἔτη 1146, 1161 καὶ 1176. Διὰ τὰ καθορίσωμεν εἰς ποίαν ἐκ τῶν τριῶν τούτων χρονολογιῶν ἀνήκει ἡ ἐνάτη ἰνδικτιῶν τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν ἐγγράφου, μᾶς βοηθεῖ ἡ ἐν αὐτῷ μνεία τοῦ καθηγουμένου τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς Λεοντίου. Ὁ μοναχὸς οὗτος, ὁ ὁποῖος, λόγῳ τῆς μεγάλης του ἀρετῆς²⁴ ἀνεκηρύχθη μετὰ θάνατον ὁσίου²⁵, εἶχεν ἀναδειχθῇ καὶ πατριάρχης Ἱεροσολύμων. Καθηγούμενος τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς ἐγένετο, ὥς συνάγεται ἐκ τῶν ἐγγράφων τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς, μετὰ τὴν 23 Σεπτεμβρίου τοῦ 1157 καὶ πρὸ τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1158²⁶, παρέμεινε δὲ ἐν Πάτμῳ μέχρι τῆς ἐκλογῆς του ὡς πατριάρχου Ἱεροσολύμων, γεγονὸς τὸ ὁποῖον θὰ χρονολογήσωμεν κατωτέρω.

Συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω, ὁ Λεόντιος δὲν εἶναι καθηγούμενος τῆς μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου πρὸ τοῦ 1157/8. Ἐπομένως ἡ θ' ἰνδικτιῶν, ἡ ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὸ ἔτος 1146, ἀπορρίπτεται ἄνευ περαιτέρω σχολίων. — Ὑπολείπονται τὰ ἔτη 1161 καὶ 1176.

Ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι ὁ Λεόντιος ἀνῆλθεν εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῶν Ἱεροσολύμων περὶ τὸ 1174 ἢ τὸ 1175, συμφώνως πρὸς τὴν μέχρι τοῦδε ἐπικρατούσαν γνώμην²⁷, θὰ εἶναι μᾶλλον ἀπίθανον νὰ ὑπογράφη οὗτος ἐγγραφα πρὸς τὸν

²⁴ Ὁ σύγχρονός του Νικήτας Χωνιάτης ἀναμνησκεται αὐτοῦ ὡς « ἀνδρὸς χαρίεντος τὸ ἦθος καὶ διαβοήτου τὴν ἀρετὴν » (ἐκδ. Βόννης, σ. 529 - 530).

²⁵ F. HALKIN, B.H.G.³, τ. 2, σ. 55, ἀρ. 985.

²⁶ Τὸ τελευταῖον ἐγγραφοῦ τοῦ προγενεστέρου καθηγουμένου τῆς μονῆς Θεοκτίστου (Διαθήκη Θεοκτίστου, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 106 - 107) εἶναι τῆς 23 Σεπτ. 1157, ἐνῷ τὸ πρῶτον σφζόμενον ἐγγραφοῦ, τὸ μνημονεύον τὸν Λεόντιον ὡς καθηγούμενον (Δέσεις Λεοντίου πρὸς τὸν βασιλέα Μανουὴλ, ἐν ΜΜ, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 110 - 112, ἀριθ. 28), πρέπει νὰ ἐγράφη τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1158. Συνεπῶς ὁ Λεόντιος ἐγένετο καθηγούμενος τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς μετὰ τὴν 23 Σεπτ. 1157 καὶ πρὸ τοῦ Σεπτ. 1158.

²⁷ Κατὰ τὸν ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΝ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΝ (Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων, Ἱεροσόλυμα 1910, σελ. 400), ὁ Λεόντιος ἐξελέγη πατριάρχης Ἱεροσολύμων τὸ 1170. Τοῦτο εἶναι ἀνακριβές, διότι μέχρι τοῦ Ἰουλίου 1173 μνημονεύεται ὡς πατριάρχης Ἱεροσολύμων ὁ Νικηφόρος (βλ. GRUMEL, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, μέρος III, σ. 155 - 156, ἀρ. 1126). Ὁ αὐτὸς GRUMEL (*La Chronologie*, Paris 1958, σ. 452) ἀμφιταλαντεύεται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1174 καὶ 1175 ἀναφερόμενος εἰς τὸ ἔτος ἐκλογῆς τοῦ νέου πατριάρχου Λεοντίου. Εἰς τὰς συνόδους ἡ τὰ ἐγγραφα τῶν ἐτῶν τούτων οὐδα-

αυτοκράτορα τὸ 1176 ὡς ἀπλοῦς καθηγούμενος τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς. Διὰ τοὺς λόγους τούτους, ὑποθέτω, οἱ μέχρι τοῦδε ἐρευνηταὶ ἀπέρριπτον τὴν χρονολογίαν 1176 καὶ κατέληξαν εἰς τὸ ἔτος 1161 διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἐν λόγῳ προστάγματος τοῦ Μανουήλ.

Τὰ δεδομένα ταῦτα ἔρχεται ν' ἀνατρέψῃ ἡ ἀνάγνωσις τῶν δυσαναγνώστων ὑπογραφῶν τοῦ ἐγγράφου μας. Τὴν πρόσταξιν ταύτην, ὡς εἶδομεν (σ. 84), ἐπικυροῦν: ὁ σεβαστὸς καὶ μέγας δρογγάριος Ἀνδρόνικος ὁ Καματηρός, ὁ πρωτασηκρῆτις Νικόλαος ὁ Ζωναράς, ὁ δικαιοδόχης Θεόδωρος ὁ Παντεχνῆς καὶ ὁ κοιὰστωρ Γεώργιος ὁ Μαγγάνης. Ἀνάγκη νὰ ἐνδιατρίψωμεν ὀλίγον περὶ τὰ πρόσωπα ταῦτα, διότι αἱ ἱστορικαὶ λεπτομέρειαι τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεώς των θὰ μᾶς χρησιμεύσουν.

Ἀνδρόνικος ὁ Καματηρός. — Ὁ ἀνὴρ οὗτος, ὁ ὁποῖος ἐπὶ Μανουὴλ ἀνῆλθεν εἰς τὰ ἀνώτατα ἀξιώματα τῆς βυζαντινῆς ἱεραρχίας, ἦτο ἐκ μητρὸς Δούκας²⁸. Ὑπῆρξεν ὡσαύτως δόκιμος συγγραφεὺς, συγγράψας τὴν «Ἱερὰν Ὀπλοθήκην»²⁹. Εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Σκυλίτζη συνταχθὲν «Ἐπίγραμμα εἰς τὴν Ἱερὰν Ὀπλοθήκην»³⁰, ἐγκωμιάζεται ὁ συγγραφεὺς αὐτῆς,

ὅς ἐστιν Ἀνδρόνικος ἐκ μητρὸς Δούκας,
ὁ πανσέβαστος Καματηρὸς πατρόθεν
μέγας τε δρογγάριος ἐκ τῆς ἀξίας.

μοῦ μνημονεύεται ὀνομαστικῶς ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων, καθ' ὅσον γνωρίζω. Συνεπῶς παρέμενε μέχρι τοῦδε προβληματικὴ ἡ χρονολογία ἀναρρήσεως τοῦ Λεοντίου εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῶν Ἱεροσολύμων.

²⁸ Πρβλ. BECK, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 626. — V. LAURENT, *Un sceau inédit du protonotaire Basile Kamatéros*, ἐν «Byzantion» 6 (1931) σ. 261, ὅπου γίνεται λόγος περὶ πολλῶν μελῶν τῆς περιφανοῦς ταύτης οἰκογενείας. Εἰς τὴν μελέτην τοῦ G. STADTMÜLLER, *Zur Geschichte der Familie Kamateros*, ἐν «Byz. Zeit.» 34 (1934) σ. 352-358, δὲν γίνεται λόγος περὶ τοῦ Ἀνδρονίκου Καματηροῦ. — R. GUILLAND, *Contribution à l'histoire administrative de l'empire byzantin. Le Drongaire et le Grand Drongaire de la Veille*, ἐν «Byz. Zeit.» 43 (1950) σ. 353. Βλ. ὡσαύτως Γ. ΛΑΔΑ, *Βιογραφικαὶ τινες σημειώσεις περὶ τῶν Καματηρῶν καὶ τῶν ἐν τῷ πατριαρχικῷ σιγίλλῳ τῆς Μονῆς τοῦ Παντοκράτορος τῆς Ταῶ ἀναφερομένων ἀττικῶν ἀνδρῶν*, «Συλλέκτης» 2 (1952-1958), Ἀθήναι 1958, σ. 64-74, ὅπου ὁμως ἡ τεκμηρίωσις δὲν εἶναι πλήρης.

²⁹ Ἐκδίδεται παρὰ MIGNÉ, P. G., τ. 141, στ. 396-613. Πρβλ. LAURENT, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 261, καὶ BECK, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 626-627, ὅπου καὶ ἡ λοιπὴ βιβλιογραφία.

³⁰ Τὸ ἐπίγραμμα ἐκδίδει ὁ Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁρθόδοξος Ἑλλὰς ἦτοι περὶ τῶν γραφάντων κατὰ Λατίνων καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν*, Λιψία 1872, σ. 29.

Τὰ αὐτὰ στοιχεῖα περὶ τῆς γενεαλογίας, τῶν τίτλων καὶ τῶν ἀξιωματῶν τοῦ βυζαντινοῦ τούτου ἄρχοντος περιέχονται καὶ εἰς σειρὰν ἐπιγράμμάτων χαραχθέντων εἰς διάφορα ἀφιερώματα τοῦ ἰδίου καὶ διασωθέντων εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμ. 524 κώδικα τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης³¹. Οὕτω π.χ. ἐπίγραμμα «Ἐπὶ τῇ κοσμηθείσῃ εἰκόνι τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ὑπὸ τοῦ πανσεβάστου σεβαστοῦ» περιέχει τοὺς στίχους:

*αἰτῶ σεβαστὸς Ἀνδρόνικος δουκὸθεν
καὶ Καματηρὸς ἐκ πατρὸς γεναρχίας
μέγας τε δρουγγάριος ἐκ τῆς ἀξίας.*

Εἰς ἄλλο ἐπίγραμμα οἱ στίχοι:

*Ἀνδρόνικος δὲ Δουκὸβλαστος μητροθεν
σεβαστὸς, ἐκφὺς Καματηρὸς πατροθεν
μέγας τε δρουγγάριος.*

Εἰς ἄλλο ἐπίγραμμα οἱ στίχοι:

*ἐγὼ δὲ Δούκας Καματηρὸς πατροθεν
σεβαστὸς Ἀνδρόνικος εὐγνώμων λάτρεις
μέγας τε δρουγγάριος ἐκ τῆς ἀξίας.*

Ἐσαύτως ὁ Τζέτζης μνημονεύει: «τοῦ σεβαστοῦ ἐπάρχου Ἀνδρονίκου τοῦ Δούκα καὶ Καματηροῦ»³².

Συνεπῶς ὡς Δούκας ὁ Ἀνδρόνικος Καματηρὸς ἦτο συγγενῆς τοῦ βασιλεύοντος οἴκου τῶν Κομνηνῶν διὰ τῆς Εἰρήνης Δουκαίνης, συζύγου τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ, μητρὸς τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ καὶ μάμμης τοῦ νῦν βασιλεύοντος Μανουὴλ Κομνηνοῦ.

Τὸ ὄνομα Δούκας δὲν ἀναφέρεται πάντοτε εἰς τὰ ἔγγραφα ἢ εἰς τὰς συνοδικὰς πράξεις εἰς τὰς ὁποίας συμμετέσχεν ὁ Ἀνδρόνικος Καματηρὸς, καὶ τοῦτο χάριν συντομίας, ὡς παραδέχεται ὁ πατὴρ V. Laurent³³. Ἀλλωστε οἱ δεσμοὶ του μὲ τὸν βασιλικὸν οἶκον συνεσφίχθησαν ἀκόμη περισσότερον μετὰ ταῦτα, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

Ὁ Ἀνδρόνικος Καματηρὸς, ἔξ ὧσων γνωρίζομεν, ἐμφανίζεται εἰς τὸ πολιτικὸν προσκήνιον τὸ 1157: Εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει συνελθοῦσαν Σύνοδον τοῦ Μαΐου τοῦ 1157 (κατ' ἄλλους 1156), ἣ ὁποία καθήρεσε τὸν διάκονον Σωτή-

³¹ Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ὁ Μαρκιανὸς κώδιξ 524*, περ. «Νέος Ἑλληνομνήμων» 8 (1911) σ. 3-57.

³² Βλ. G. HART, *De Tzetzarum nomine, vitis, scriptis*, Λιψία 1830, σ. 22 καὶ 23.

³³ V. LAURENT, *Un sceau inédit...*, σ. 261 ἐξ.

ριον Παντεύγενον, ὑποψήφιον πατριάρχην Ἀντιοχείας, ὁ Ἀνδρόνικος Καματηρὸς παρευρίσκειτο ὡς πανσέβαστος σεβαστὸς καὶ ἑπαρχος³⁴.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ Ἀνδρόνικος Καματηρὸς μνημονεύεται ὡς μέλος τῆς πρεσβείας ἣ ὁποία ἐστάλη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Κομνηνοῦ εἰς Ἀντιόχειαν κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1161³⁵ διὰ νὰ παραλάβῃ τὴν μέλλουσαν σύζυγον τοῦ αὐτοκράτορος Μαρίαν. Κατὰ τὸν Κίνναμον, ἐκτὸς τοῦ δουκὸς Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ καὶ τοῦ Νικηφόρου Βρυεννίου, μετέβη εἰς Ἀντιόχειαν καὶ ὁ ἑπαρχος τῆς πόλεως Ἀνδρόνικος ὁ Καματηρὸς³⁶.

Ἡ ἐπομένη γνωστὴ μαρτυρία περὶ τοῦ Ἀνδρονίκου εἶναι ἡ τῆς Συνόδου τοῦ Μαΐου τοῦ 1166 ἢ 1167³⁷. Εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου ταύτης (τῆς ὁποίας θέμα ἦτο τὸ ρητὸν « ὁ πατήρ μου μείζων μου ἐστίν ») γίνεται μνεία τοῦ πανσεβάστου σεβαστοῦ καὶ μεγάλου δρουγγαρίου κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Καματηροῦ³⁸.

Εἰς τὴν Σύνοδον τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1170, ἣ ὁποία καθήρεσε τὸν Κωνσταντῖνον Κερκύρας, γίνεται ὡσαύτως μνεία τοῦ πανσεβάστου σεβαστοῦ καὶ μεγάλου δρουγγαρίου κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Καματηροῦ³⁹. Αὕτη εἶναι κατὰ τὸν π. Laurent⁴⁰ ἡ τελευταία μνεία τοῦ ὡς μεγάλου δρουγγαρίου.

Ἡ σφριζομένη σφραγὶς τοῦ Ἀνδρονίκου Καματηροῦ οὐδόλως μᾶς διαφωτίζει, διότι τὸν ἀναφέρει ἀπλῶς ὡς σεβαστόν⁴¹. Δὲν δυνάμεθα ἐξ ἄλλου νὰ καθορίσωμεν

³⁴ MIGNE, P. G., τ. 140, στήλη 177, καὶ I. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *Πατριακή Βιβλιοθήκη ἥτοι ἀναγραφή τῶν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς κατὰ τὴν νῆσον Πάτμον [...] μονῆς τοῦ [...] Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τεθησανρισμένων τευχῶν*, Ἀθῆναι 1890, σ. 316, ὅπου ἐκδοσις τοῦ *Συνδοικοῦ Τόμου* τῆς συνόδου τοῦ Μαΐου 1157 ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πατριακῶν κωδίκων ΡΟΗ', ΣΠΕ' καὶ ΤΞΖ'. Περὶ τῆς χρονολογίας βλ. GRUMEL, *Regestes*, III, ἀρ. 1043, σ. 110.

³⁵ Πρβλ. DOLGER, *Regesten*, III, σ. 75, ἀριθ. 1442. — GUILLAND, *Le Drongaire...*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 353.

³⁶ ΚΙΝΝΑΜΟΣ, ἔκδ. Βόννης, σ. 210 : « ...ἐν οἷς καὶ Ἀνδρόνικος ἦν ὁ Καματηρὸς, δὲ τὴν ἑπαρχον τότε διεῖπεν ἀρχήν... ».

³⁷ MIGNE, P. G., τ. 140, στήλ. 253 Γ καὶ L. PETIT, *Documents sur le Concile de 1166 et ses derniers adversaires*, ἐν « *Vizantijskij Vremennik* » 11 (1904) σ. 465 - 478. Περὶ τῆς χρονολογίας βλ. GRUMEL, *Regestes*, III, σ. 126 - 127, ἀρ. 1075. — Πρβλ. καὶ C. MANGO, *The Conciliar edict of 1166*, ἐν « *Dumbarton Oaks Papers* », 17 (1963) σ. 317 - 330.

³⁸ Τὸ κείμενον ἐκδίδει ὁ Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Μνημεῖα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τοῦ ΙΒ' αἰῶνος*, περ. « *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* » 4 (1884) σ. 476.

³⁹ L. PETIT, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 479.

⁴⁰ V. LAURENT, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 261.

⁴¹ N. LICHACHEV, *Istoričeskoe značenie italolgrečeskoj ikopisi izobratenija bogomateri*, Πετρούπολις 1911, σ. 124.

πότε ἀκριβῶς διετέλεσεν «ἐπὶ τῶν δεήσεων»⁴². Μᾶλλον κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον τῆς πολιτικῆς του σταδιοδρομίας, ἤτοι πρὸ τοῦ 1156/7⁴³.

Κατὰ τ' ἀνωτέρω, ὁ Ἀνδρόνικος Καματηρὸς, μέχρι τοῦλάχιστον τοῦ θέρους τοῦ 1161 ἦτο ἑπαρχὸς τῆς πόλεως, ἀργότερον δὲ ἔγινε μέγας δρουγγάριος. Κατὰ συνέπειαν, ἡ ὑπὲρ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς πρόσταξις τοῦ Μανουήλ, ἡ φέρουσα τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Καματηροῦ ὡς μεγάλου δρουγγαρίου, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κατεστρώθῃ τὸν Μάϊον τοῦ 1161, δηλ. πρὸ τῆς πρεσβείας εἰς Ἀντιόχειαν, ἐφ' ὅσον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πρεσβείας ταύτης (θέρος τοῦ 1161) ὁ Ἀνδρόνικος εἶναι ἀκόμη ἑπαρχὸς τῆς πόλεως.

Ἀποκλειομένου λοιπὸν καὶ τοῦ ἔτους 1161, δὲν ὑπολείπεται πλέον, παρὰ μόνον τὸ ἔτος 1176, τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν τελευταίαν ἐνάτην ἰνδικτιῶνα τῆς βασιλείας τοῦ Μανουήλ. Ὑπὲρ τῆς χρονολογήσεως ταύτης συνηγοροῦν, ὡς θὰ ἴδωμεν, καὶ πολλοὶ ἄλλοι λόγοι.

Θεόδωρος ὁ Παντεχνής. — Πρώτη μνεῖα τοῦ ἀξιωματοῦχου τούτου ἀπαντᾷ, καθ' ὅσον γνωρίζω, εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου τοῦ 1157, εἰς τὴν ὁποίαν παρεκάρθησεν, ὡς ἤδη ἐλέχθη (σ. 87), καὶ ὁ Ἀνδρόνικος Καματηρὸς ὡς ἑπαρχὸς τῆς πόλεως. Ἐκεῖ γίνεται μνεῖα τοῦ μεγαλεπιφανεστάτου πρωτοκουροπαλάτου νομοφύλακος καὶ ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν κυροῦ Θεοδώρου τοῦ Παντεχνῆ⁴⁴. Ὀλίγον βραδύτερον, τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1164, ὁ Θεόδωρος ὁ Παντεχνής ἐπικυρῶνει Τυπικὸν τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Μάμαντος (τοῦ ἔτους 1158) καὶ ὑπογράφει: ὁ κοιαίστωρ καὶ νομοφύλαξ Θεόδωρος ὁ Παντεχνής⁴⁵. Ἐν συνεχείᾳ, εἰς τὴν Σύνοδον τοῦ 1166, ὅπου παρίσταται καὶ ὁ Ἀνδρόνικος Καματηρὸς ὡς σεβαστὸς καὶ μέγας δρουγγάριος, γίνεται ἐκ νέου μνεῖα τοῦ δικαιοδότου καὶ ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν Θεοδώρου τοῦ Παντέχνη (sic)⁴⁶. Τὸν ἐπανευρίσκομεν εἰς τὴν Σύνοδον τοῦ 1170, εἰς τὴν ὁποίαν παρίστατο καὶ πάλιν ὁ Ἀνδρόνικος Καματηρὸς ὡς μέγας δρουγγάριος (ἀνωτέρω σ. 88). Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ὁ Θεόδωρος ὁ Παντεχνής ἔχει καὶ πάλιν προαχθῇ: τοῦ μεγαλεπιφανεστάτου πρώτου δικαιοδότου καὶ ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν

⁴² Πρβλ. ἐπιστολὴν Γεωργίου τοῦ Τορνίκη, «Νέος Ἑλληνομν.» 13 (1916) σ. 11.

⁴³ Τὴν γνώμην ταύτην διατυπώνει ὁ GUILLAND, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 353.

⁴⁴ ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη*, σ. 316. Πρβλ. καὶ M. MILLER, *Description d'une chasse à l'once par un écrivain byzantin du XIIe siècle*, ἐν «Annuaire de l'Association pour l'encouragement des Études Grecques» 6 (1872) σ. 31.

⁴⁵ Μιλήτου ΑΙΜΙΔΙΑΝΟΥ [ΤΣΑΚΟΠΟΥΛΟΥ], *Περιγραφικὸς κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Οἰκονμ. Πατριαρχείου*, περ. «Ὁρθοδοξία» 38 (1963) σ. 402-403, ἀριθ. 17.

⁴⁶ ΓΕΔΕΩΝ, «Ἑκκλ. Ἀλήθεια» 4 (1884) σ. 476.

Θεοδώρου τοῦ Παντεχνῆ⁴⁷. Ἀκολουθεῖ ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1176 ὑπογραφή του ὡς δικαιοδότου⁴⁸ εἰς τὸ ἔγγραφόν μας. Μετὰ ταῦτα ὁ Θεόδωρος ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης ὡς παριστάμενος εἰς τὴν δίκην τῶν συνωμοτησάντων κατὰ τῆς λατινογενοῦς βασιλομήτορος Μαρίας καὶ τοῦ υἱοῦ της Ἀλεξίου. Πρόκειται περὶ γεγονότων τὰ ὁποῖα λαμβάνουν χώραν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ (1180) καὶ πρὸ τῆς ἀναρρήσεως τοῦ Ἀνδρονίκου (1183), δηλ. μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1180 καὶ 1183⁴⁹. Ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, ἀναφερόμενος εἰς τὴν δίκην ταύτην, ὑπογραμμίζει τὸν ρόλον «τοῦ βαθυτάτου Θεοδώρου τοῦ Παντεχνῆ, τοῦ δικαιοδότου καὶ ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν, καθ' οὗ θελήσας ἐνστήναι ὁ μέγας ἐν πατριάρχαις [Θεοδόσιος Α΄ ὁ Βοραδιώτης, 1179 - 1183] ἔσχασε πᾶσαν ἐν κenoῖς μηχανήν. Ἦν γὰρ ὁ Παντεχνῆς ἀληθῶς παντεχνῆς»⁵⁰.

Ὡσαύτως ὁ Νικήτας Χωνιάτης μνημονεύει τὸν Θεόδωρον Παντεχνῆν ὡς εὐνοούμενον τῆς βασιλομήτορος Μαρίας. Κατὰ τινὰ μάλιστα φάσιν τῆς στάσεως τοῦ λαοῦ ἐναντίον τῆς βασιλομήτορος καὶ τοῦ εὐνοουμένου της πρωτοσεβαστοῦ Ἀλεξίου ὁ ὄχλος καταστρέφει μεταξὺ ἄλλων καὶ τὴν οἰκίαν τοῦ Παντεχνῆ, ἐνῶ ἐκεῖνος, κατορθώνει νὰ διαφύγῃ: «...καὶ εἰς αὐθάδειαν οἱ πολλοὶ τραχυνόμενοι οἶκους λαμπροτάτους κατέσπασαν καὶ τὰ ἐντὸς τούτων διήρπασαν [...], σὺν οἷς καὶ τὸ τοῦ Παντεχνῆ Θεοδώρου περικαλλές οἶκημα, ἐπ' ἀρχοῦ ὄντος τῆς πόλεως καὶ τὸ τῶν οἰκειακῶν διέποντος σέκρετον, τῷ δικαιοδοτικῷ τε θρόνῳ ἐμπρέποντος. Καὶ αὐτὸς μὲν ἐξήλυξε δασμῷ τὸ πεσεῖν...»⁵¹.

Καὶ τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ Χωνιάτου ἀναφέρεται εἰς τὴν αὐτὴν ταραχώδη ἐποχὴν τοῦ 1182. Ἐκ τούτου ὅμως συνάγεται ὅτι ὁ Θεόδωρος ὁ Παντεχνῆς εἶχε γίνεи ἐπαρχος τῆς πόλεως ἐπὶ βασιλομήτορος Μαρίας. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης δὲν τὸν μνημονεύει ὡς ἐπαρχον, εἶναι φυσικὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ ἀξίωμα τοῦτο τοῦ ἐδόθη μετὰ τὴν περιφημον δίκην τῶν συνωμοτησάντων

⁴⁷ L. PETIT, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 479.

⁴⁸ Ἀσφαλῶς χάριν συντομίας ὑπογράφει μόνον ὡς δικαιοδότης.

⁴⁹ Κατὰ τὸν GRUMEL, *Regestes*, III, σ. 171 - 172, ἀρ. 1154, 1155, 1156, τὰ γεγονότα ταῦτα γενικῶς λαμβάνουν χώραν περὶ τὸν Φεβρουάριον καὶ Μάρτιον τοῦ 1182 ἢ καὶ ὀλίγον ἐνωρίτερον. Πρβλ. καὶ M. J. SJUZJUMON, *Vnutrennjaja politika Andronika Komnina i razgrom prigorodon Konstantinopolja v 1187 godu*, ἐν «Viz. Vrem.» 12 (1957) σ. 62.

⁵⁰ EUSTAZIO DI TESSALONICA, *La espugnazione di Tessalonica*, ἔκδ. Σ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ - V. ROTOLO, Παλέρμο 1961, σ. 20/21.

⁵¹ ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, ἔκδ. Βόννης, σ. 306. — Τὴν στάσιν ταύτην τοῦ λαοῦ ἀναφέρει καὶ ὁ SJUZJUMON (ἐνθ' ἄνωτ., σ. 62), ἀλλὰ δὲν μνημονεύει ὀνομαστικῶς τὸν ἐπαρχον τῆς πόλεως τοῦ ὁποίου ἡ οἰκία κατεστράφη ὑπὸ τοῦ ὄχλου.

κατὰ τῆς Μαρίας — ἴσως καὶ χάρις εἰς τὰς εἰδικὰς ὑπηρεσίας τὰς ὁποίας προσέφερε τότε εἰς τὴν βασιλομήτορα — ὅπωςδὴποτε δηλ. οὐχὶ πρὸ τοῦ 1182.

Αἱ σφωζόμεναι σφραγίδες τοῦ Θεοδώρου τοῦ Παντεχνῆ τὸν ἐμφανίζουν εἴτε ἄνευ ἀξιώματος⁵², εἴτε ὡς πρωτονοβελίσσιμον⁵³, εἴτε ὡς πρωτονοβελίσσιμον καὶ ἑπαρχον⁵⁴. Ἡ ἰδιότης τοῦ πρωτονοβελισσίμου δυνατὸν νὰ συμβαδίσῃ μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ δικαιოდότου καὶ τοῦ ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν, ὡς ἐπίσης καὶ μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἑπάρχου. Εἶναι πάντως βέβαιον, ὅτι ἡ τελευταία σφραγὶς του, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Παντεχνῆς φέρεται ὡς πρωτονοβελίσσιμος καὶ ἑπαρχος, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογῇται πρὸ τοῦ 1182.

Μετὰ τὴν ἀνάρρησιν εἰς τὸν θρόνον τοῦ Ἀνδρονίκου Κομνηνοῦ (1183-1185) χάνονται τὰ ἔχνη του. Προφανῶς ἔπεσεν εἰς δυσμένειαν ἢ ἐθανατώθη⁵⁵.

Γεώργιος δ Μαγγάνης. — Εἰς τὴν Σύνοδον τοῦ 1166, παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου Ἀνδρονίκου τοῦ Καματηροῦ καὶ τοῦ δικαιოდότου Θεοδώρου τοῦ Παντεχνῆ, γίνεται μνεῖα τοῦ νοβελισσίμου καὶ κοιαιστόρος Γεωργίου τοῦ Μαγγάνη⁵⁶. Ἐν συνεχείᾳ ἐμφανίζεται πάλιν, ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς τίτλους, μετὰ τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου Ἀνδρονίκου τοῦ Καματηροῦ καὶ τοῦ δικαιოდότου Θεοδώρου τοῦ Παντεχνῆ εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν Σύνοδον τοῦ 1170⁵⁷.

⁵² V. LAURENT, *Bulles métriques*, περ. « Ἑλληνικά » 4 (1931) σ. 223, ἀρ. 96 :

Γραφῶν σφράγισμα Παντεχνῆ Θεοδώρου.

⁵³ V. LAURENT, « Ἑλληνικά » 7 (1934) σ. 283, ἀρ. 614 :

*Γραφῶν σφράγισμα Παντεχνῆ Θεοδώρου
τοῦ ἀξίαν δὲ πρωτονοβελισσίμου.*

⁵⁴ V. LAURENT, « Ἑλληνικά » 8 (1935) σ. 49, ἀρ. 682 :

*Σφραγὶς ἐπάρχου Παντεχνῆ Θεοδώρου
τὸ δ' ἀξίωμα πρωτον(ω)βελισσίμου.*

⁵⁵ Ὡς πρωτονοβελίσσιμον τὸν μνημονεύει καὶ ὁ καθηγ. DÖLGER, *Der Kodikellos des Christodoulos in Palermo, ein bisher unbekannter Typus der byzantinischen Kaiserurkunde*, ἐν « Archiv für Urkundenforschung » 11 (1929) σ. 28 [= DÖLGER, *Byzantinische Diplomatik*, München 1956, σ. 31].

⁵⁶ Συγγενεῖς τοῦ Θεοδώρου εἶναι ἴσως καὶ ἄλλοι γνωστοὶ Βυζαντινοὶ φέροντες τὸ ἐπώνυμον Παντεχνῆς, περὶ τῶν ὁποίων Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Varia Graeca Sacra, Sbornik grečeskich neizdannych bogoslovskich tekstov IV - XV věku* (Zapiski Istoriko-Filolog. Fakulteta Imperatorskago S.-Peterburgskago Universiteta, τόμ. XCV), Πετρούπολις 1909, σελ. XXXIV - XXXVII.

⁵⁶ ΓΕΔΕΩΝ, « Ἑκκλ. Ἀλήθεια » 4 (1884) σ. 476.

⁵⁷ PETIT, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 479.

Νικόλαος ὁ Ζωναρᾶς. — Νικόλαος Ζωναρᾶς πρωτασηκρήτης ἀναφέρεται εἰς τὴν Σύνοδον τοῦ 1157⁵⁸, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Ἀνδρόνικος Καματηρὸς παρίστατο ὡς ἑπαρχος, ὁ δὲ Θεόδωρος ὁ Παντεχνὴς εἶναι ἀκόμη νομοφύλαξ καὶ ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν. Πρόκειται, πιθανώτατα, περὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου μὲ τὸν ὑπογράφοντα καὶ τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν πρόσταξιν τοῦ Μανουήλ⁵⁹.

Εἶναι λοιπὸν βέβαιον ὅτι τὰ πρόσωπα τὰ ὁποῖα προσυπογράφουν εἰς τὴν πρόσταξιν τοῦ Μανουήλ ὑπὲρ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς κατὰ τὸ 1176, εὐρίσκονται ἐν δράσει ἐπὶ μίαν τοῦλάχιστον εἰκοσαετίαν: 1157-1177. Τοῦτο ὀφείλεται καὶ εἰς τὸ ὅτι κατὰ τὴν εἰκοσαετίαν αὐτήν ἐπὶ τοῦ θρόνου εὐρίσκεται τὸ αὐτὸ πάντοτε πρόσωπον, ὁ Μανουήλ Κομνηνός, ὁ ὁποῖος διατηρεῖ καὶ προωθεῖ, φαίνεται, τοὺς στενοὺς του συνεργάτας.

Κατόπιν τῶν ὧσων ἐξετέθησαν ἀνωτέρω, οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει πλέον, νομίζω, ὅτι ἡ ἐνάτη ἰνδικτιῶν, καθ' ἣν ἀπελύθη ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος πρόσταξις τοῦ Μανουήλ, εἶναι ἡ ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὸ ἔτος 1176.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει, ἐξ ἄλλου, ὅτι ὁ καθηγούμενος τῆς Πάτμου Λεόντιος, ὁ προκαλέσας τὴν ἀπόλυσιν τοῦ ἐγγράφου τούτου, δὲν εἶχεν ἀκόμη ἐκλεγῆ πατριάρχης Ἱεροσολύμων μέχρι τοῦλάχιστον τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1176. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐπιβεβαιώνει καὶ ἄλλη ἀξιόπιστος πηγὴ, ἡ ὁποία παρέχει πληροφορίας περὶ τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας ἀπελύθη τὸ παρὸν ἐγγράφον.

Πρόκειται περὶ τοῦ *Βίου τοῦ ὁσίου Λεοντίου*, ἀγιολογικοῦ κειμένου σημαντικοῦ διὰ τὰς μαρτυρίας τὰς ὁποίας μᾶς προσφέρει περὶ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, περὶ προσώπων καὶ πραγμάτων τῆς ἐποχῆς⁶⁰. Ὁ μνη-

⁵⁸ ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη*, σ. 316.

⁵⁹ Ἐγγράφον τῆς μονῆς Δεμβιωτίσσης τοῦ ἔτους 1251 (ΜΜ Δ', σ. 83, ἀρ. 28) ἀναφέρει Νικόλαον Ζωναρᾶν. Ὡς εἶναι εὐνόητον ἐκ τῆς χρονολογίας τοῦ ἐγγράφου δὲν πρόκειται περὶ τοῦ προσώπου τὸ ὁποῖον προσυπογράφει εἰς τὴν πρόσταξιν τοῦ Μανουήλ τοῦ ἔτους 1176.

⁶⁰ Τὸ κείμενον τοῦτο ἔχει ἐκδοθῆ εἰς τὸ βιβλίον: *Λόγοι Πανηγυρικοὶ ΙΔ' τοῦ πανιερωτάτου ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας [...]* κυροῦ ΜΑΚΑΡΙΟΥ τοῦ ΧΡΥΣΟΚΕΦΑΛΟΥ [...]
Οἱς καὶ ἕτερα ἅττα προσετέθησαν, ὡς Βίος τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Λεοντίου πατριάρχου Ἱεροσολύμων [...], Ἐν Κοσμοπόλει (ἐν Βιέννῃ), [1794], σ. 380-434. — Πρβλ. Β.Η.Γ.³ τ. 2, σ. 55, ἀρ. 985. Ὡσαύτως βλ. BECK, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 629 καὶ 698. — Χαρακτηριστικὸν διὰ τὴν σύγχυσιν ἡ ὁποία ἐπικρατεῖ περὶ τὴν χρονολογίαν τοῦ θανάτου τοῦ ὁσίου (πρόβλημα τὸ ὁποῖον θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἄλλοτε) εἶναι ὅτι εἰς τὴν σ. 629 τοῦ ἔργου τοῦ Beck ὁ Λεόν-

μονευόμενος ὅσιος διετέλεσε μοναχὸς καὶ καθηγούμενος τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς, καὶ ὡς ἐκ τούτου φυσικὸν εἶναι ὁ βιογράφος τοῦ νὰ ἀναφέρεται εἰς τὴν μονὴν ταύτην· ἂψ' ἐτέρου δέ, ὁ συγγραφεὺς τοῦ *Βίου*, Θεοδόσιος ὁ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, εἶναι βέβαιον ὅτι ἔζησεν ἐν Πάτμῳ ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ βιογραφουμένου ὁσίου Λεοντίου⁶¹.

Αἱ ἱστορικοῦ περιεχομένου πληροφορίες, τὰς ὁποίας παρέχει τὸ ἀγιολογικὸν τοῦτο κείμενον, εἶναι ἀξιόπιστοι, ὡς συνάγεται καὶ ἐκ τῆς συγκρίσεώς των πρὸς ἔγγραφα τῆς μονῆς⁶². Ἀλλωστε, ὡς παραδίδει τὸ κείμενον τοῦ *Βίου*⁶³, πληροφοριοδότης τοῦ βιογράφου εἶναι ὁ μαθητὴς καὶ διάδοχος τοῦ Λεοντίου εἰς τὴν ἡγουμενείαν τῆς μονῆς Ἀρσένιος⁶⁴, κατὰ κόσμον Ἀντώνιος: ...ὅς δὴ καὶ τὰ πλείω τῶν γεγραμμένων ἐγγράφως μοι παραδέδωκε, γράφει ὁ βιογράφος. Καὶ κατωτέρω: ... καὶ λαβὼν [ὁ Λεόντιος] καὶ αὐτὸν δῆτα τὸν Ἀντώνιον [= Ἀρσένιον] τὸν ταῦτά μοι ἀφηγησάμενον...⁶⁵.

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν παροχὴν σίτου εἰς τὴν μονὴν Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐκ μέρους τοῦ ἀκροστίχου τῆς Κρήτης, ὁ *Βίος* τοῦ ὁσίου Λεοντίου παρέχει τὰ κάτωθι στοιχεῖα:

...εἰς τοῦτιον ἔτος εὐδόκησεν ὁ ἄγων αὐτὸν [τὸν Λεόντιον] Κύριος καὶ πάλιν ἅμα τῷ Ἀντωνίῳ [= Ἀρσένιῳ] τὴν νῆσον Κρήτην ἰδεῖν· ἔφ' ᾧ καὶ τὸ σύνθηες λήψεσθαι σιτηρέσιον, καὶ τοῖς ἐκέισε φιλοῦσί τε καὶ φιλουμένοις ἐντυχεῖν, ἀλλ' ἅττα

τιος φέρεται ὡς ἀποθανὼν τὴν 14 Μαΐου 1185, ἐνῶ εἰς τὴν σ. 698, ὡς ἀποθανὼν τὸ 1190! — Νεοελληνικὴ παράφρασις τοῦ *Βίου* τοῦ ὁσίου Λεοντίου εἰς τὸ *Νέον Ἐκλόγιον* περιέχον βίους ἀξιολόγους διαφορῶν Ἀγίων [...] ἐκ πολλῶν καὶ διαφορῶν βιβλίων μεταγλωττισθὲν [...], Β' ἔκδοσις, Κωνσταντινουπόλις 1863 (πλήρη τὸν τίτλον βλ. παρὰ ΓΚΙΝΗ - ΜΕΞΑ, *Ἑλλ. Βιβλιογραφία*, ἀρ. 9758), σ. 253 - 270. Τὴν πρώτην ἔκδοσιν τοῦ *Νέου Ἐκλογίου* (Βενετία 1803, ΓΚΙΝΗ - ΜΕΞΑ, ἐνθ' ἄνωτ., ἀρ. 221) δὲν ἠδυνήθη νὰ συμβουλευθῶ μέχρι στιγμῆς. — Ὁ *Βίος* τοῦ ὁσίου Λεοντίου διασφύζεται εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 187 πατμιακὸν κώδικα, χειρόγραφον τοῦ ΙΔ' αἰῶνος (πρβλ. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝΟΣ, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη...*, σ. 108). Ὁ συνάδελφος κ. Ἀθ. Κομίνης, ὁ ὁποῖος παρασκευάζει νέον κατάλογον τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς, ἀνεῦρε καὶ ἕτερον κώδικα περιέχοντα τὸν ὡς ἄνω *Βίον*.

⁶¹ Πλείονα περὶ τούτου ἐν τῇ ἀνεκδότῳ πραγματεῖᾳ ἡμῶν περὶ τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὸν ὅσιον Χριστόδουλον.

⁶² Εἰς προσεχὲς δημοσίευσμά μου θὰ ἐξετασθοῦν αἱ ἱστορικαὶ μαρτυρίαι τοῦ *Βίου* τοῦ ὁσίου Λεοντίου ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς.

⁶³ *Βίος* ὁσίου Λεοντίου, ἐν Μακαρίου Χρυσοκεφάλου Λόγοι κλπ., σ. 403.

⁶⁴ Ὁ καθηγούμενος οὗτος εἶναι γνωστότατος ἐξ ἐγγράφων τοῦ ἀρχιεπίσκοπου τῆς μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Βλ. ΜΜ Ξ', ἀρ. 33 (σ. 122), ἀρ. 36 (σ. 130) κέ.

⁶⁵ *Βίος* ὁσίου Λεοντίου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 409.

οικονομήσασθαι· ἀλλὰ τὸ μὲν σιτηρέσιον, ἐν τε σίτῳ καὶ χρυσίνων λευκῶν ὀλκῇ ὀλιγίστη θεωρούμενον, οὐ τὸ πᾶν αὐτοῖς δέδοτο· ὑποκεκράτητο γὰρ ὁ σίτος παρὰ τοῦ τότε τὴν ἐν Κρήτῃ τῶν δημοσίων φορολογημάτων ποιούμενον εἰσπραξίν, πρὸς τὸν μέγαν [καθηγούμενον] εἰπόντος, ὥς ἰδοὺ οἱ χρύσινοί σοι δέδονται⁶⁶· ὁ δὲ σίτος δοθήσεται, ἐπὰν βασιλικὸς ὀρισμὸς γένηται τοῖς (ὥς ἢ κατὰ σέ μόνῃ) ἐκ Κρήτης λαμβάνουσι σιτηρέσια, νομίσματα ἀντὶ σίτου δίδοσθαι· ἐπὶ γὰρ τῷ ἐκ Κρήτης σίτῳ, ἄλλη τις οἰκονομία γέγονε...⁶⁷.

Μετὰ ταῦτα, ὁ Λεόντιος ἐπανερχεται εἰς Πάτμον καὶ ἐκεῖ οἱ μοναχοὶ τὸν πιέζουσιν νὰ μεταβῇ εἰς τὴν βασιλεύουσαν καὶ λάβῃ βασιλικὸν ὀρισμὸν διὰ τὴν εὐθυμίσιν τοῦ ζητήματος. Ἐκεῖνος ὁμως ἀρνεῖται, καὶ ἀπαντᾷ: ...εἰ [...] ἀναχθῶ πρὸς τὴν βασιλῖδα τῶν πόλεων, ὥς ἀπὸ διόδου εἰσέπειτα τὴν Πάτμον ὄψομαι⁶⁸, προλέγων, τρόπον τινά, τὴν ἐκλογὴν τοῦ ὡς πατριάρχου Ἱεροσολύμων.

Πράγματι, μόλις φθάνει εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὁ Λεόντιος, γνωρίζεται, λέγει ὁ Βίος, μὲ σημαντικὸν πρόσωπον, συγγενεῦον μὲ τὸν βασιλικὸν οἶκον: Τὸ πρόσωπον τοῦτο ἦτο δρουγγάριος καὶ μία συγγενῆς του ἔγινεν αὐγούστα κατάρξαντος Ρωμαίων, δηλ. σύζυγος αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου⁶⁹. Ὁ δρουγγάριος οὗτος συνέστησε τὸν Λεόντιον εἰς τὸν βασιλέα Μανουήλ, ὁ ὁποῖος ἐξετίμησε τόσον πολὺ τὸν ὄσιον, ὥστε νὰ τὸν ἀναδείξῃ μετ' ὀλίγον πατριάρχην Ἱεροσολύμων, διότι κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἐχίρρευεν ἡ ἔδρα τῆς Ἱερουσαλὴμ.

Δὲν εἶναι δύσκολον ν' ἀντιληφθῇ κανεὶς ὅτι εἰς τὸ χωρίον τοῦτο γίνεται λόγος περὶ τῆς μεταβάσεως τοῦ καθηγούμενου Λεοντίου εἰς τὴν βασιλεύουσαν μὲ σκοπὸν ὅπως προκαλέσῃ τὴν ἐκ μέρους τοῦ αὐτοκράτορος Μανουήλ ἀπόλυσιν τοῦ ἐγγράφου μας. Ἄς ἐνθυμηθῶμεν τί ζητεῖ ὁ Λεόντιος κατὰ τὴν σφριζομένην πρόσταξιν: ...τυπωθῆναι [...] ἀντὶ τῆς τοιαύτης τοῦ σίτου ποσότητος, νομίσματα κὴν δόσιν ἀπὸ τοῦ ἀκροστίχου τῆς [...] Κρήτης...⁷⁰,

καὶ τί εἶχον ζητήσῃ οἱ ἐν Κρήτῃ, κατὰ τὸν Βίον τοῦ ὁσίου:

...ὁ δὲ σίτος δοθήσεται, ἐπὰν βασιλικὸς ὀρισμὸς γένηται τοῖς [...] ἐκ Κρήτης λαμβάνουσι σιτηρέσια, νομίσματα ἀντὶ σίτου δίδοσθαι...⁷¹.

⁶⁶ Πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ τῆς χρυσοτελοῦς εἰσπράξεως (βλ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 85, σημ. 1) ἢ περὶ τῆς παλαιᾶς χρυσοτελείας, περὶ τῆς ὁποίας βλ. J. ΚΑΡΑΥΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Die Chrysoteleia der Iuga*, ἐν «Byz. Zeit.» 49 (1956) σ. 72-84.

⁶⁷ Βίος, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 411.

⁶⁸ Αὐτόθι.

⁶⁹ Βλ. κατωτέρω, σ. 94-95.

⁷⁰ Βλ. ἄνωτ., σ. 83.

⁷¹ Βλ. ἄνωτ., σ. 93-94.

Ἐξ ἄλλου, ὁ μὴ μνημονευόμενος ὀνομαστικῶς ὑπὸ τοῦ Βίου *δρουγγάριος*, ὁ φίλος τοῦ δσίου, τοῦ ὁποίου ἡ οἰκογένεια συνεδέετο μὲ τὸν βασιλικὸν οἶκον, δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸν *δρουγγάριον* ὁ ὁποῖος ὑπογράφει τὸν ὀρισμὸν τοῦ Μανουήλ, δηλ. μὲ τὸν Ἀνδρόνικον Καματηρόν. Ἴδου τί παραδίδει περὶ αὐτοῦ ὁ Βίος :

...ἐντυγχάνει [ὁ Λεόντιος] ἀνδρὶ σοφῷ μὲν τὰ θεῖα, σοφωτέρῳ δὲ τὰ ἀνθρώπινα, καὶ οἰκειότητά πλουτοῦντι πολλήν παρὰ τοῖς βασιλεύουσιν [...] καὶ ἐς βασιλέας τὸν τοῦ γένους δεδεκῶτι σύνδεσμον [...] καὶ μεγίστῳ τετιμημένον ἀξιώματι, *δρουγγάριον* οἶδεν ἀνὴρ Ῥωμαίων καλεῖν, προστιθεὶς καὶ τὸ μέγαν τὸν τοῦτο λαχόντα κληρώσασθαι· οὗ καὶ μία τῶν θυγατέρων ἐς ὕψος ἀνήχθη βασιλεῖον καὶ Ῥωμαίων ἐγνωρίσθη ἀγούστα, τοῦ συζύγου Ῥωμαίων αὐτοκρατορικῶς κατάρξαντος...⁷².

Κατὰ ταῦτα : α') Ὁ μνημονευόμενος φίλος τοῦ Λεοντίου εἶναι μέγας *δρουγγάριος*, ὥς καὶ ὁ Ἀνδρόνικος Καματηρὸς κατὰ τὸ 1176⁷³.

β') Ὁ *δρουγγάριος* οὗτος εἶναι συγγενὴς τοῦ βασιλέως, ὥς καὶ ὁ Ἀνδρόνικος Καματηρὸς⁷⁴.

γ') Μία τῶν θυγατέρων τοῦ *δρουγγαρίου* τούτου ἐγένετο αὐγούστα Ῥωμαίων. Καὶ βεβαίως αἱ πηγαὶ δὲν ἀναφέρουν ὅτι θυγάτηρ τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Καματηροῦ ἐγένετο σύζυγος βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος. Γνωστὸν ὅμως εἶναι, ἐξ ὅσων παραδίδουν ὁ Νικήτας Χωνιάτης⁷⁵ καὶ ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης⁷⁶, ὅτι ὁ λογοθέτης Βασίλειος ὁ Καματηρὸς ἦτο γυναικάδελφος τοῦ βασιλέως Ἀλεξίου Γ' τοῦ Ἀγγέλου, δηλ. ἀδελφὸς τῆς δεσποίνης Εὐφροσύνης. Συνεπῶς δὲν εἶναι δύσκολον, βοηθοῦ-

⁷² Βίος, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 412.

⁷³ Βλ. ἀνωτ., σ. 88.

⁷⁴ Βλ. ἀνωτ., σ. 87.

⁷⁵ ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, ἔκδ. Βόννης, σ. 641 : ...ὁ ταύτης [τῆς δεσποίνης Εὐφροσύνης] ὁμαίων ὁ Καματηρὸς Βασίλειος...

⁷⁶ ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΟΥ, *Τὰ Σωζόμενα*, ἔκδ. Σ. Λάμπρου, Ἀθῆναι 1879, τόμ. Α', σ. 312 : « Προσφώνημα εἰς τὸν γυναικάδελφον τοῦ βασιλέως καὶ λογοθέτην κῆρ Βασίλειον τὸν Καματηρόν ». — Εἶναι πολὺ φυσικὸν νὰ ἐμφανίζεται ὁ λογοθέτης Βασίλειος ὁ Καματηρὸς εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας (LAURENT, *Un sceau...*, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 263), ἐφ' ὅσον ἐσυγγένευε πρὸς τὸν Θεόδωρον Α' τὸν Λάσκαριν διὰ τοῦ γάμου τοῦ τελευταίου (Νικ. Χωνιάτης, σ. 674· πρβλ. STADTMÜLLER, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 354) μετὰ τῆς θυγατρὸς τῆς Εὐφροσύνης καὶ τοῦ Ἀλεξίου Γ' Ἀγγέλου Ἀννης — μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πρώτου συζύγου τῆς (Χων. σ. 660) ἀποστάτου Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἔγινε κύριος τῆς Κύπρου (Χων. σ. 377), παρέδωκε τὴν νῆσον ταύτην εἰς τὸν Ριχάρδον τὸν Λεοντόθυμον (Χων. σ. 547).

μενοι καὶ ἀπὸ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Βίου τοῦ δόσιου Λεοντίου, νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ Εὐφροσύνη, σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Γ' Ἀγγέλου καὶ ἀδελφὴ τοῦ λογοθέτου Βασιλείου τοῦ Καματηροῦ, ἦτο θυγάτηρ τοῦ σεβαστοῦ καὶ μεγάλου δρογγαρίου Ἀνδρονίκου τοῦ Καματηροῦ.

δ') Αἱ μνημονευόμεναι φιλικαὶ σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο πεπαιδευμένων ἀνδρῶν, τοῦ Λεοντίου καὶ τοῦ Καματηροῦ, ἐπιβεβαιώνονται καὶ ἀπὸ τὸ ἔργον των, τὸ ὁποῖον διέπεται ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἀντιλατινικοῦ πνεύματος⁷⁷.

ε') Τὸ γεγονός ὅτι ἡ θυγάτηρ τοῦ μεγάλου δρογγαρίου (ἡ Εὐφροσύνη) ἀναφέρεται εἰς τὸ κείμενον τοῦ Βίου ὡς σύζυγος *κατάρξαντος* Ρωμαίων, ἦτοι διατελέσαντος βασιλέως καὶ ὄχι βασιλεύοντος, ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ Βίος τοῦ δόσιου Λεοντίου ἐγράφη μετὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Ἀλεξίου Γ' τοῦ Ἀγγέλου, δηλ. μετὰ τὸ 1203.

Συμφώνως πρὸς ὅσα ἐξετέθησαν ἀνωτέρω, οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει πλέον περὶ τοῦ χρόνου τῆς ἀναρρήσεως τοῦ Λεοντίου εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον: ἡ ἐκλογή του ὡς πατριάρχου Ἱεροσολύμων ἔλαβε χώραν ἀσφαλῶς μετὰ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1176, μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τοῦ ἐγγράφου, διὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ ὁποίου εἶχε μεταβῆ εἰς τὴν βασιλεύουσαν.

Ἀνακεφαλαιώνοντες ὅλα τὰ ἀνωτέρω, καταλήγομεν εἰς τὰ κάτωθι συμπεράσματα:

1ον: Τὸ σφζόμενον ἔγγραφον τῆς προστάξεως τοῦ Μανουὴλ δὲν εἶναι ἀπλοῦν ἀντίγραφον, ἀλλὰ κεκυρωμένον ἀντίγραφον τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας.

2ον: Αἱ ὑπογραφαὶ τῶν ἀξιωματούχων, οἱ ὅποιοι ἐπικυροῦν τὴν ἐν λόγῳ πρόσταξιν τοῦ βασιλέως Μανουήλ, ὄχι μόνον ἀναγινώσκονται καὶ συμπληρώνονται, ἀλλὰ πρέπει αἱ ἀναγνώσεις αὗται νὰ θεωροῦνται καὶ ἀπολύτως ἀσφαλεῖς, ἀφοῦ ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τόσας ἄλλας μαρτυρίας.

3ον: Ἡ πρόσταξις αὕτη ἀπελύθη τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1176 καὶ ὄχι τὸν Μάιον τοῦ 1161, ὡς μέχρι τοῦδε ἐπιστεύετο.

4ον: Ὁ Ἀνδρόνικος Καματηρός, τοῦ ὁποίου τελευταία γνωστὴ μνεῖα ἐθεωρεῖτο μέχρι τοῦδε ἡ τοῦ ἔτους 1170, ἐξακολουθεῖ νὰ δρᾷ μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου δρογγαρίου καὶ σεβαστοῦ μέχρι τοῦλάχιστον καὶ τοῦ Μαΐου τοῦ 1176.

5ον: Ἡ Εὐφροσύνη, σύζυγος τοῦ βασιλέως Ἀλεξίου Γ' τοῦ Ἀγγέλου, καθὼς

⁷⁷ Περὶ τοῦ ἔργου ἐνὸς ἐκάστου τῶν δύο ἀνδρῶν βλ. προχείρως ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΝ, *ἐνθ'* ἀνωτ., σ. 32 - 33 καὶ 25 - 29. — ВЕСК, *ἐνθ'* ἀνωτ., σ. 626 - 627 καὶ 629.

καὶ ὁ ἀδελφός της λογοθέτης Βασίλειος ὁ Καματηρός, ἦσαν τέκνα τοῦ σεβαστοῦ καὶ μεγάλου δρουγγαρίου Ἀνδρονίκου τοῦ Καματηροῦ.

6ον: Ὁ Βίος τοῦ δασίου Λεοντίου συνετάχθη μετὰ τὸ 1203, ἐφ' ὅσον ἡ θυγάτηρ τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Καματηροῦ ἀναφέρεται ἐν αὐτῷ ὡς σύζυγος οὐχὶ βασιλεύοντος, ἀλλὰ «κατάρξαντος» Ρωμαίων, ὁ δὲ σύζυγός της Ἀλέξιος Γ' ὁ Ἀγγελος ἐξεθρονίσθη τὸ 1203.

7ον: Ἡ ἀνάδειξις τοῦ καθηγουμένου τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς Λεοντίου εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῶν Ἱεροσολύμων πρέπει νὰ τοποθετηθῇ μετὰ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1176, καὶ συνεπῶς πρέπει νὰ διορθωθῇ ἀντιστοίχως ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ πατριαρχικὸς κατάλογος Ἱεροσολύμων.

Ἀθῆναι

Ε. Α. ΒΡΑΝΟΥΣΗ

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΛΑΞΕΥΤΩΝ ΤΑΦΩΝ
ΕΙΣ ΤΑ ΒΟΛΙΜΙΔΙΑ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
(Πίν. IX - X)

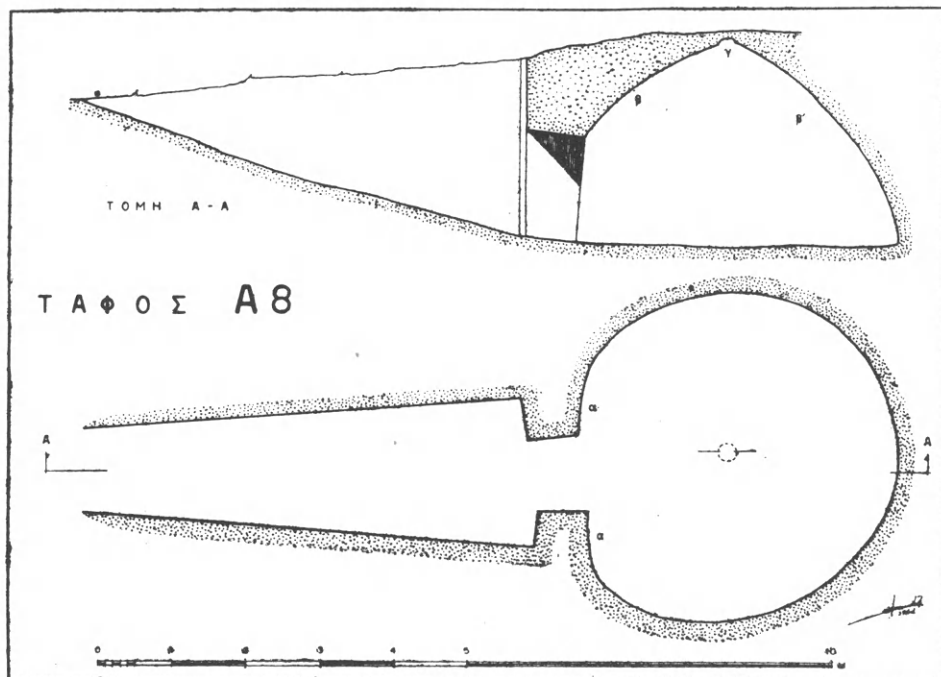
Εἰς ἀπόστασιν πέντε περίπου χιλιομέτρων πρὸς Β. τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ἐγκλιανοῦ, κοντὰ εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Αἰγαλέου ὄρους, εἰς τὴν θέσιν Βολιμίδια, ὁ καθηγητὴς κ. Σπ. Μαρινᾶτος ἀνεκάλυψε καὶ ἀνέσκαψε τρεῖς γειτονικὰς συστάδας μυκηναϊκῶν τάφων¹, λαξευμένων μέσα εἰς τὴν στρῶσιν τοῦ μαλακοῦ πωρολίθου πού συναντιᾶται ἐκεῖ ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους, καὶ πού χρησιμοποιεῖται ἀκόμη καὶ σήμερον ἀπὸ τοὺς οἰκοδόμους τῆς περιοχῆς. Ὁ πωρόλιθος αὐτός, ὡς πέτρωμα, εἶναι ἰδεώδης διὰ τὴν κατασκευὴν παρομοίων τάφων: ἀρκετὰ στερεὸς καὶ συνεκτικὸς ὥστε νὰ ἐπιτρέπη μεγάλα ἀνοίγματα καὶ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν διατήρησίν των ἐπὶ αἰῶνας, συγχρόνως δὲ ἀρκετὰ μαλακὸς ὥστε νὰ λαξεύεται μὲ εὐκολίαν καὶ χωρὶς νὰ χρειάζωνται ἐργαλεῖα ἰδιαιτέρως σκληρά. Ὡς ἐκ τούτου οἱ κατασκευασταὶ των δὲν εἶχον νὰ ἀντιμετωπίσουν ἀξιολόγους δυσκολίας τεχνικῆς φύσεως καὶ ἐπομένως εἶναι βέβαιον ὅτι τὸ εἶδος τοῦ πετρώματος δὲν ἐπέδρασεν εἰς τὴν λάξευσίν των, καὶ ὅτι ἡ μορφή πού τοὺς ἔδωσαν εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνη πού ἐπεθύμουν νὰ τοὺς δώσουν. Τὰ χαρακτηριστικὰ ὅμως πού τὴν ἀπαρτίζουν, τὸ σχῆμά των δηλαδὴ καὶ τὸ μέγεθός των, τοὺς καθιστοῦν τελείως διαφορετικoὺς ἀπὸ τοὺς συνήθεις θαλαμοειδεῖς τάφους τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων καὶ μοναδικoὺς εἰς τὸ εἶδός των². Ἡ ἰδιοτυπία των αὐτῇ, ἀκριβῶς διότι εἶναι

¹ Περὶ τῆς ἀνασκαφῆς τῶν τάφων αὐτῶν βλ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1952, σ. 473 - 496, 1953, σ. 238 - 250, 1954, σ. 299 - 305 καὶ Das Altertum 1, 1955, σ. 141 κ.ἐξ. Ἐπίσης Ἔργον 1960, σ. 146 - 149, καθὼς καὶ E. T. VERMEULE, Boston University Graduate Journal 1961, σ. 76 - 80.

² Τὰ σχετικὰ πρὸς τοὺς τάφους αὐτοὺς προβλήματα μὲ ἀπασχόλησαν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀνασκαφῆς, ὅπου εἶχον ἀναλάβει τὴν ἀποτύπωσίν των καὶ τὴν ἐκπόνησιν τῶν σχεδίων. Εἰς τὸν καθηγητὴν κ. Μαρινᾶτον, μὲ τὸν ὅποιον εἶχον συχνὰ τὴν εὐκαιρίαν νὰ συζητήσω τὰς ἐπὶ τῶν ζητημάτων αὐτῶν σκέψεις μου, ὀφείλω τὴν ἄδειαν νὰ ἀναφερθῶ εἰς παρατηρήσεις καὶ νὰ χρησιμοποιήσω σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς ἀ δημοσιευτα ἀκόμη. Διὰ τὴν βοήθειάν του αὐτὴν τὸν εὐχαριστῶ θερμότατα.

ἡθελημένη, χρειάζεται ἐρμηνείαν, καὶ τὴν ἐρμηνείαν αὐτὴν θὰ ἐπιχειρήσω νὰ δώσω κατωτέρω.

Οἱ τάφοι τῶν Βολιμιδίων εἶναι καθ' ὅλα ὅμοιοι μεταξύ των καί, ἐκτὸς ἀπὸ δύο³ πού φαίνεται νὰ κατεσκευάσθησαν μὲ κάποιαν προχειρότητα, ἔχουν λαξευθῇ

Σχέδιον 1.

μὲ μεγάλην ἐπιμέλειαν καὶ μὲ ἀξιοθαύμαστον προσοχὴν εἰς τὰς λεπτομερείας⁴. Ἀκολουθοῦν ὅλοι ἕνα κοινὸν πρότυπον μὲ ἀπόλυτον προσήλωσιν εἰς τὴν διάταξιν καὶ τὰς ἀναλογίας του, διαφέροντες μόνον κατὰ τὰς διαστάσεις. Τῶν περισσοτέρων ἡ ὁροφὴ εὐρέθῃ πεσμένη, τὴν διετήρησαν ὅμως τόσοι⁵ ὥστε νὰ ὑπάρχουν ἀρκε-

³ Τοὺς Κ 5 καὶ Κ 6 κατὰ τὴν ἀρίθμωσιν τοῦ ἀνασκαφέως.

⁴ Περὶ τοῦ σχήματος τῶν τάφων βλ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ἑ.ἀ. ἐπιπλέον δὲ Ἀρχ. Δελτ. 16, 1960, σ. 112-113 καὶ La Parola del Passato 1961, σ. 220. Ἐπίσης, E. T. VERMEULE, ἑ.ἀ., σ. 80 καὶ 126, καθὼς καὶ BCH 1954 (Chronique des Fouilles 1953), σ. 122.

⁵ Οἱ Τ 1, Τ 2, Κ 3, Α 8, Α 9 καὶ ὁ Τ 6. Αὐτοῖς, ἀνασκαφεῖς τελευταῖος, δὲν ἀπετυπώθη ἀκόμη.

τοὶ ἀνέπαφοι πρὸς συστηματικὴν μελέτην. Ἀπὸ αὐτοὺς εἰκονίζεται ἐδῶ ὁ Α8, ποὺ ἀποτελεῖ ὡς πρὸς τὸ σχῆμά του κατ' ἐξοχὴν ἀντιπροσωπευτικὸν δεῖγμά των (σχέδ. 1).

Οἱ δρόμοι των εἶναι σχετικῶς βραχεῖς καὶ πλατεῖς, μὲ κάθετα τοιχώματα, εὐρυνόμενοι κάπως πρὸς τὴν εἴσοδον ποὺ ἔχει πρόσοψιν κατακόρυφον. Συμμετρικῶς εἰς τὸ μέσον τῆς προσόψεως αὐτῆς ἀνοίγεται ἡ θύρα, τετράπλευρος, μὲ μικρὰν μείωσιν τοῦ πλάτους της ἐπάνω, τὸ ὑπέρθυρον δέ, περίπου ὀριζόντιον, καθὼς καὶ αἱ παραστάδες, σχεδὸν κατακόρυφοι, σχηματίζουν τὸ πλαίσιον τοῦ ἀβαθοῦς στομίου τῆς εἰσόδου, ποὺ εἶναι καὶ αὐτό, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κάπως εὐρύτερον πρὸς τὰ μέσα (πίν. IX α). Μέχρις ἐδῶ, οἱ τάφοι αὐτοὶ δὲν διαφέρουν ἀπὸ τοὺς συγχρόνους των θαλαμοειδεῖς. Αἱ ἰδιομορφίαι των παρουσιάζονται εἰς τὸν θάλαμον, καὶ συνίστανται βασικῶς εἰς τὰ ἑξῆς:

1) Οἱ θάλαμοι εἶναι στρογγυλοὶ καὶ ἔχει καταβληθῇ προσπάθεια νὰ τοὺς δοθῇ τὸ σχῆμα τοῦ τελείου κύκλου. Οἱ ἄλλοι θαλαμοειδεῖς παρουσιάζονται μὲ κάτοιψιν τετράπλευρον, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον συμμετρικὴν, ἢ, τὸ πολὺ, πεταλοειδῆ.

2) Αἱ διαστάσεις των εἶναι γενικῶς μεγάλαι ἐν σχέσει πρὸς τὰς διαστάσεις τῶν συνήθων θαλαμοειδῶν. Ὁ μικρότερος, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ ἐξαίρεσιν, ὁ T2, ἔχει διάμετρον 3,13 μ., ὁ μεγαλύτερος, ὁ Α1, 6,13 μ., ὁ μέσος ὅρος δὲ κυμαίνεται μεταξὺ τῶν 4,93 μ. τοῦ Α4 καὶ τῶν 4,28 μ. τοῦ Α8.

3) Εἰς τὸ τμήμα του τὸ πρὸς τὴν εἴσοδον ὁ κύκλος τοῦ θαλάμου παρουσιάζεται εἰς τὴν κάτοιψιν κάπως συμπιεσμένος, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι ἡ καμπύλη του δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς θύρας ἀνοίγει, πλησιάζουσα τὴν εὐθείαν (σχέδ. 1, α, α).

4) Ἡ ὀροφή τῶν θαλάμων ἔχει σχῆμα κυψελοειδοῦς θόλου, πρᾶγμα ποὺ αὐξάνει τὸ ὕψος της ἀπὸ τὸ δάπεδον σημαντικῶς ἐν σχέσει πρὸς τὰς ὀριζοντίας ὀροφὰς τῶν κοινῶν θαλαμοειδῶν τάφων (σχέδ. 1, τομή).

5) Εἰς τὸ πρὸς τὴν εἴσοδον τμήμα της, τὸ μεταξὺ ὑπερθύρου καὶ κορυφῆς δηλαδή, ἡ θόλωσις παρουσιάζει μικροτέραν καμπυλότητα ἀπὸ ὅσην ἔχει τὸ πρὸς τὸ βάθος τοῦ θαλάμου τόξον της (σχέδ. 1, τομή, β, β'). Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ἐσωτερικῶς αἱ παρειαὶ τῶν παραστάδων ἔχουν λαξευθῇ σχεδὸν κάθετοι, καὶ συνεπῶς ἡ θόλωσις ἀρχίζει κατ' οὐσίαν μόλις ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρον, ἐνῶ εἰς τὸν ὑπόλοιπον θάλαμον ἀρχίζει ἤδη ἀπὸ τὸ δάπεδον.

6) Ἡ κορυφή τοῦ θόλου, εἰς σημεῖον περίπου ἀντίστοιχον πρὸς τὸ οἶονεϊ κέντρον τοῦ θαλάμου, ἀπολήγει εἰς μίαν μικρὰν κοιλότητα, ὅχι πολὺ κανονικοῦ σχήματος (σχέδ. 1, τομή, γ). Εἰς τοὺς τάφους ὅπου ἐσώθησαν,

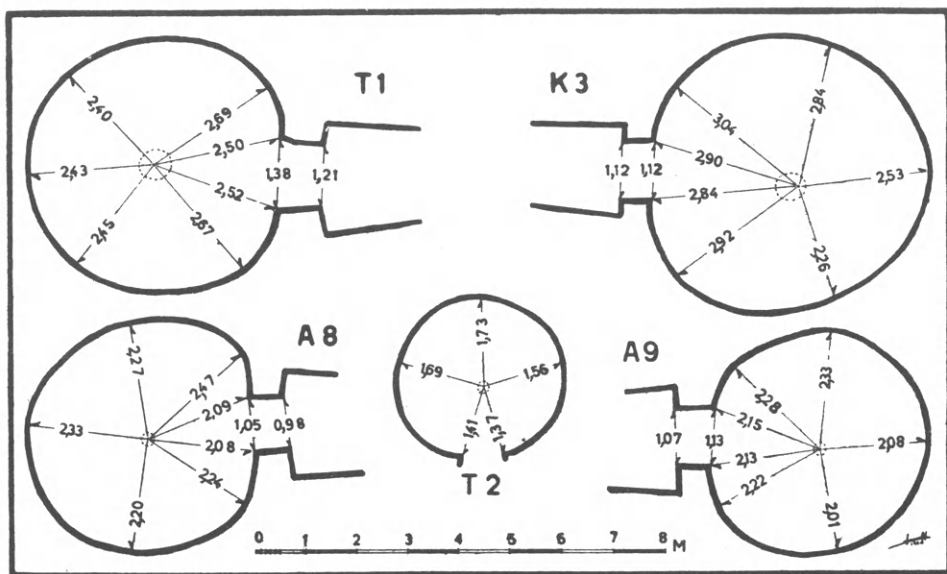
αἱ κοιλότητες αὐταὶ οὔτε ἰδιαιτέρως συμμετρικαὶ εἶναι, οὔτε παρουσιάζουν σταθερὰς ἀναλογίας εἰς τὸ σχῆμα καὶ τὰς διαστάσεις των (πρβλ. καὶ σχέδ. 3). Εἰς τὸν τάφον T1 π.χ. ἡ διάμετρος τῆς κοιλότητος εἰς τὴν γένεσίν της εἶναι 0,65 καὶ τὸ βάθος της 0,18, πρᾶγμα ποὺ τῆς δίνει σχῆμα ἀσύμμετρον μαστοειδές. Ὁμοία, ἀλλὰ συμμετρικῇ, εἶναι καὶ ἡ κοιλότης τοῦ K3, μὲ διάμετρον 0,59 καὶ βάθος 0,20. Ἐντελῶς ἀβαθής, μόλις διακρινομένη, εἶναι εἰς τὸν T2, διαμέτρου 0,23 καὶ βάθους 0,06, ἐνῶ ἡ τοῦ τάφου A8, μὲ ἀντιστοιχοὺς διαστάσεις 0,23 καὶ 0,09 καὶ τοῦ A9 μὲ 0,33 καὶ 0,16 εἶναι κυπελλοειδεῖς καὶ πολὺ ἐντονώτεραι.

Ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα ἐδόθη ἀρχικῶς ἡ ἐρμηνεία ὅτι ἦσαν ὑποδοχαὶ διὰ τὸ ἐπάνω ἄκρον ξυλίνου τριγωνοειδοῦς πλαισίου, ποὺ ἐχρησίμευε, περιστρεφόμενον, ὡς ὁδηγὸς διὰ τὴν χάραξιν τῶν τοιχωμάτων τοῦ τάφου κατὰ τὴν λάξευσίν των⁶. Εἰς τὴν περίπτωσιν ὅμως αὐτὴν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχουν ἀντίστοιχοι κοιλότητες εἰς τὸ δάπεδον, ποὺ δὲν ὑπάρχουν. Θὰ ἔπρεπε ἀκόμη, ὅπως ὅλαι αἱ κοιλότητες ποὺ διαμορφώνονται ἀπὸ τὴν περιστροφὴν εὐθυγράμμου κατακορύφου στελέχους εἰς τὸ ἐσωτερικὸν των, νὰ ἔχουν σχῆμα κυλινδρικὸν καὶ πυθμένα ἐπίπεδον, πρᾶγμα ποὺ δὲν συμβαίνει. Τέλος δέ, καὶ κυριώτερον, θάλαμοι λαξευμένοι μὲ τὴν βοήθειαν μηχανικοῦ μέσου λειτουργοῦντος τρόπον τινὰ ὡς διαβήτην, θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν τὸ σχῆμα τελείου κύκλου μὲ τὴν κοιλότητα ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὸ κέντρον του. Ἀλλὰ, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ σχέδιον 2, οἱ θάλαμοι δὲν εἶναι τέλειοι κύκλοι, αἱ δὲ κοιλότητες καὶ μάλιστα αἱ κορυφαί των, μὴ ἀπέχουσαι ἐξ ἴσου ἀπὸ τὰ διάφορα σημεῖα τῆς περιμέτρου τῶν θαλάμων, δὲν συμπίπτουν πρὸς τὸ σημεῖον ποὺ θὰ ἐπεῖχε κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τὴν θέσιν κέντρον. Ἄλλος εἶναι λοιπὸν ὁ λόγος τῆς ὑπάρξεώς των, καὶ ὅχι κατασκευαστικός.

Ὅλα αὐτὰ τὰ ἰδιαίτερα γνωρίσματα τῶν τάφων τῶν Βολιμιδίων εἶναι μὲν ἀσυνήθη καί, κυρίως εἰπεῖν, μοναδικὰ εἰς λαξευτοὺς τάφους, δὲν εἶναι ὅμως ἄγνωστα εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ταφικὴν ἀρχιτεκτονικὴν γενικώτερον. Ὅλα μαζὶ καὶ ἓνα ἕκαστον χωριστὰ τοὺς καθιστοῦν ἀπολύτως ὁμοίους πρὸς τοὺς θολωτοὺς τάφους, εἰδικώτερον δὲ πρὸς τοὺς θολωτοὺς τάφους τῆς περιοχῆς των, τῆς νοτιοδυτικῆς Πελοποννήσου δηλαδή. Τοῦτο φαίνεται σαφέστατα εἰς τὸ σχέδιον 3, ὅπου, σχεδιασμένοι ὑπὸ τὴν ἰδίαν μὲ αὐτὸν κλίμακα, συγκρίνονται οἱ τάφοι ποὺ διετηρήθησαν ἀνέπαφοι πρὸς τὸν μοναδικὸν θολωτὸν τάφον τῆς περιοχῆς ποὺ διέσωσε τὴν κορυ-

⁶ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1952, σ. 494. Πρβλ. ΠΑΕ 1953, σ. 241 - 242 καὶ BCH 1954 (Chronique des Fouilles 1953), σ. 122.

φήν τοῦ θόλου του, τὸν τάφον Ι εἰς Μάλθι-Δώριον⁷. Τὴν ὁμοιότητα αὐτήν, ποὺ σημαίνει κατ' ἀρχὴν ὅτι οἱ μὲν εἶναι ἀπομιμήσεις τῶν δέ, διέκρινε πρῶτος ὁ ἀνασκαφεὺς των ποὺ ἐξέφρασε τὴν ἀποψιν ὅτι, καθὼ παλαιότεροι τῶν θολωτῶν, ἐχρησίμευσαν εἰς αὐτοὺς ὡς πρότυπα⁸, θεωρῶν κατὰ ταῦτα τὰς ἰδιομορφίας των ὡς πρωτογενεῖς. Τὴν διεπίστωσαν ἐπίσης ἡ Vermeule⁹ καὶ ὁ Hood, ποὺ εἰς ὑπόμνημα

Σχέδιον 2.

χάρτου δημοσιευομένου εἰς σχετικῶς πρόσφατον μελέτην του ἀφήνει νὰ ἐννοηθῇ ὅτι τοὺς θεωρεῖ ἀπομιμήσεις θολωτῶν¹⁰.

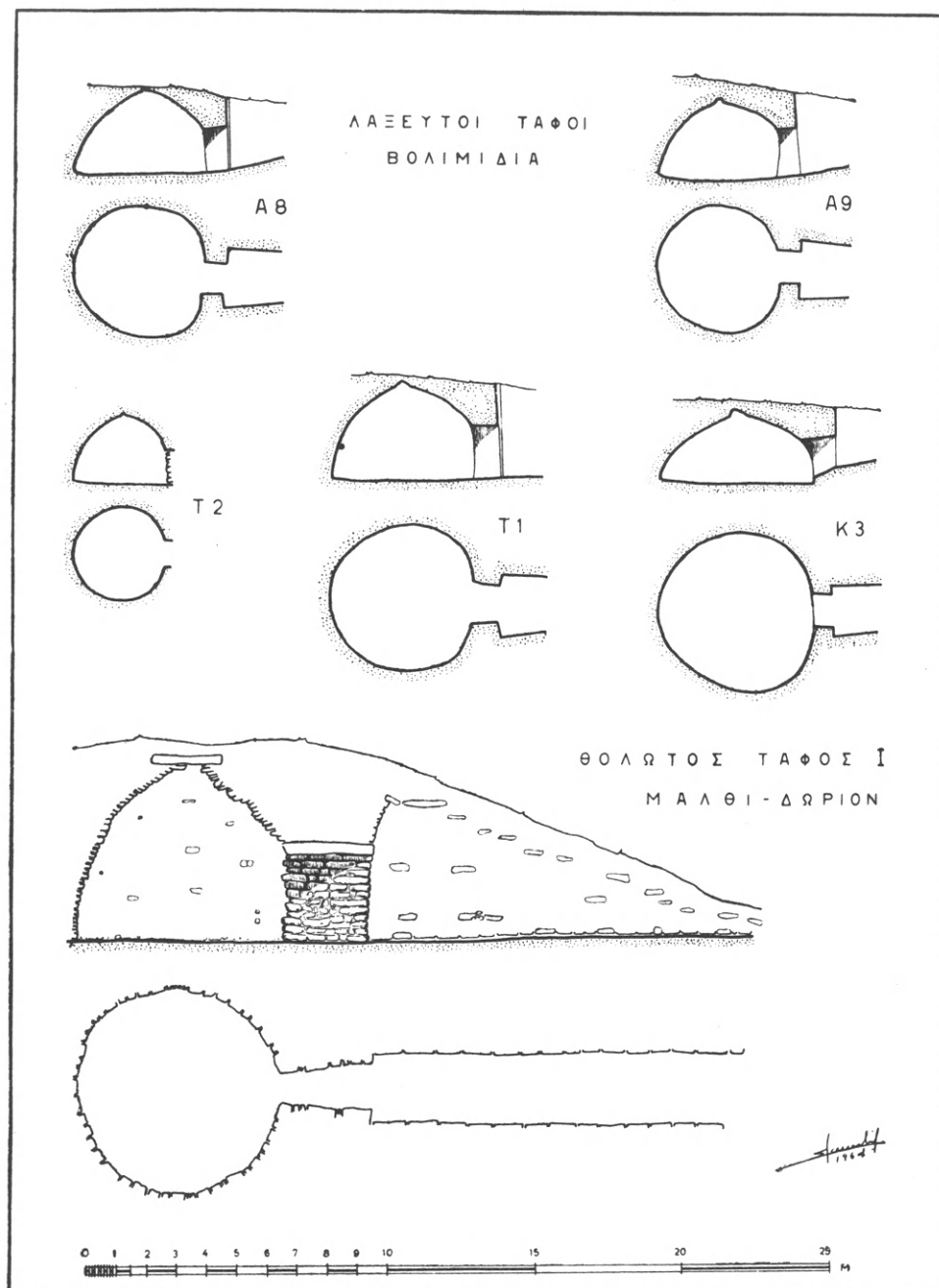
Ἡ χρονολογία τῶν τάφων, τὸ πρόβλημα δηλαδὴ τοῦ ἐὰν οἱ λαξευτοὶ προηγοῦνται χρονικῶς τῶν θολωτῶν ἢ ἀντιστρόφως εἶναι βεβαίως σοβαρώτατον, καὶ ἀποτελεῖ ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν ὑπὲρ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἀπόψεως, ὅα ἐξετασθῇ δὲ ἐν συνεχείᾳ. Διδακτικώτερα ὅμως, διότι αὐτὰ κυρίως ἔχουν ἀποδεικτικὴν σημασίαν, εἶναι τὰ συμπεράσματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν μελέτην τῶν μορφο-

⁷ N. VALMIN, *The Swedish Messenia Expedition*, Lund 1938. Ὁ τάφος εἰς τὸ σχέδ. 3 εἶναι ἀντίγραφον τοῦ πίνακος Plan V τῆς δημοσιεύσεως τοῦ Valmin.

⁸ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1952, σ. 494. Das Altertum 1, 1955, σ. 142, Ἀρχ. Δελτ. 16, 1960, σ. 113, Κρητικά Χρονικά ΙΓ', 1963, σ. 179. Βλ. καὶ Ἔργον 1960, σ. 148.

⁹ Boston University Graduate Journal 1961, σ. 80 καὶ 126.

¹⁰ Antiquity 1960, σ. 167, ὑπόμνημα εἰς εἰκ. 1.

λογικῶν στοιχείων τῶν τάφων ἐν σχέσει πρὸς τὴν μέθοδον καὶ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς κατασκευῆς των.

Ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ λοιπὸν ποὺ διακρίνουν τοὺς τάφους τῶν Βολιμιδίων ἀπὸ τοὺς συγχρόνους των λαξευτοὺς καὶ τοὺς ἑξομοιώνουν πρὸς τοὺς θολωτοὺς κανένα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθῇ πρακτικῶς. Γενικῶς, ἡ λάξευσις ἐνὸς σχήματος συμμετρικῶς καμπύλου καὶ μάλιστα κυψελοειδοῦς, μεγέθους ὑπερβαίνοντος τὸ κανονικὸν καὶ κατασκευῆς σχολαστικῶς προσεκτικῆς εἶναι ἔργον δυσχερέστατον, ἀσύμφορον καὶ ἄσκοπον ἐν σχέσει πρὸς τὸν συνήθη χαμηλὸν τετράπλευρον θάλαμον. Αἱ ἰδιοτυπίαὶ αὐταὶ ποὺ ἠῤῥησαν ὑπερμέτρως τὰς δυσκολίας τῆς λαξεύσεως καὶ περιώρισαν σημαντικῶς, λόγῳ τοῦ ὕψους τῶν ὀροφῶν, τὰ περιθώρια ἀντοχῆς των, δὲν ὑπαγορεύονται ἀπὸ καμμίαν ἀνάγκην ποὺ νὰ ἀπορρῇ ἀπὸ τὸν τρόπον τῆς κατασκευῆς των καὶ ἐπομένως νὰ ἐπιδρῷ ἐπὶ τῆς μορφῆς των. Ἀπεναντίας, ἀντιβαίνουν τόσον πρὸς τὴν πρακτικὴν ἀντίληψιν τῶν πραγμάτων ὅσον καὶ πρὸς τὴν καθιερωμένην ἀρχιτεκτονικὴν τῶν θαλαμοειδῶν τάφων. Εἰδικώτερον, αἱ κοιλότητες τῆς κορυφῆς τῶν θόλων εἶναι ὅχι μόνον κατασκευαστικῶς ἀνεξήγητοι ἀλλὰ καὶ ἐπικίνδυνοι διὰ τὴν ἀσφάλειάν των διότι ἡ λάξευσις των εἰς τὸ ὑψηλότερον σημείον των, ποὺ εὗρίσκετο ἤδη πλησιέστατα πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν, ἀδυνατίσεν ἀκόμη περισσότερον τὸ πάχος τοῦ πετρώματος ποὺ ἐκάλυπτε τοὺς θόλους¹¹ καὶ διηυκόλυνε, ἐὰν μάλιστα δὲν ἐπέφερε, τὴν βύθισίν των εἰς τοὺς περισσοτέρους τάφους.

Ἀντιθέτως, εἰς τοὺς θολωτοὺς, ποὺ εἶναι οὕτως ἢ ἄλλως μεγάλου μεγέθους καὶ κυκλικοὶ κατὰ τὸ σχῆμα, αἱ λεπτομέρειαι αὐταὶ ἔχουν ὅλαι νόημα, διότι τὰς ἐπιβάλλουν αἱ οἰκοδομικαὶ ἀνάγκαι καὶ τὸ εἶδος τοῦ ὕλικου.

Εἴδομεν ἐν πρώτοις ὅτι ἡ περίμετρος τοῦ θαλάμου τῶν τάφων ἀποκτᾷ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς θύρας, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῶν παραστάδων, μικροτέραν καμπυλότητα, πλησιάζουσαν πρὸς τὴν εὐθείαν. Τοῦτο εἰς τοὺς λαξευτοὺς ἀποτελεῖ ἀπλὴν ἰδιοτροπίαν, εἰς τοὺς θολωτοὺς ὅμως εἶναι φυσικὸν διότι οἱ μεγάλοι κανονικοὶ τετράπλευροι λίθοι ποὺ τοποθετοῦνται εἰς τὰς ἀκμὰς τῶν παραστάδων σχηματίζουν μὲ τὴν πρὸς τὸ στόμιον πλευρὰν των γωνίαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὀρθήν, ποὺ τὸ πρὸς τὸν θάλαμον σκέλος της προχωρεῖ μέχρι τινὸς εὐθυγράμμως (πίν. IX β). Ἡ μετὰβασις πρὸς τὴν κυκλικὴν καμπύλην τοῦ θαλάμου σχηματίζεται βαθμηδόν, καθὼς οἱ ἐπόμενοι λίθοι τοποθετοῦνται λοξῶς πρὸς τοὺς πρώτους αὐτούς. Εἰδικῶς εἰς τὸν τάφον τοῦ Δωρίου (σχέδ. 3, κάτοψις θολωτοῦ τάφου) οἱ κατασκευασταὶ του

¹¹ Εἰς τὸν Α 9 τὸ πάχος τοῦ πετρώματος ἐπάνω ἀπὸ τὴν κοιλότητα εἶναι 0,31, εἰς τὸν Τ 2 0,26, εἰς τὸν Κ 3 0,25, εἰς τὸν Τ 1 0,18 καὶ εἰς τὸν Α 8 μόλις 0,10 μ.

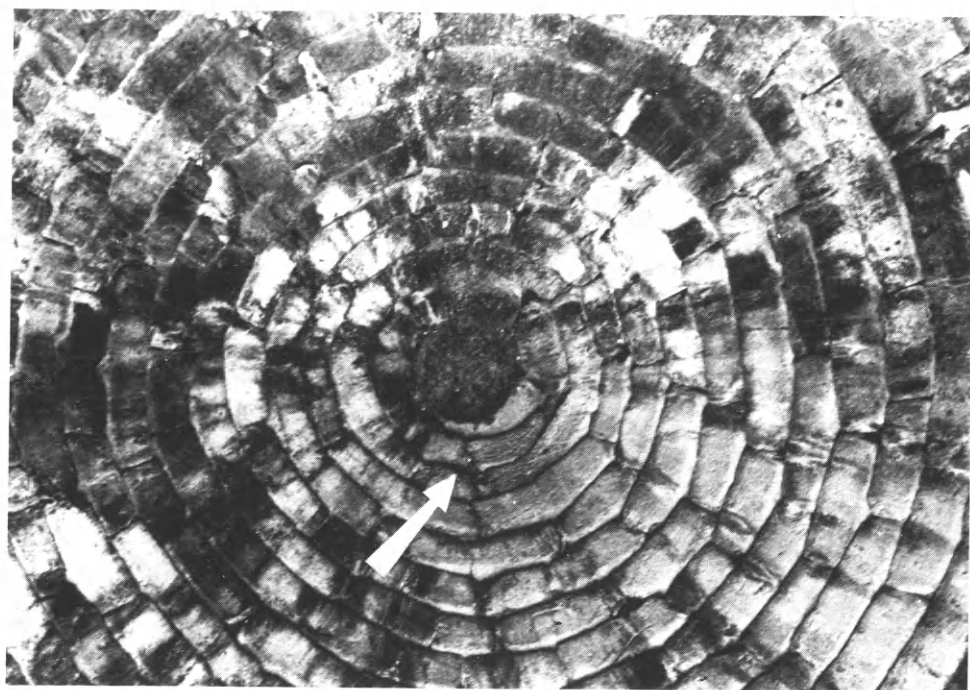
α. Ὁ δρόμος καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ τάφου Α 4

β. Θολωτὸς τάφος Βουφράδος (Βοῦδοκοιλιᾶς). Φαίνεται ἡ μετάβασις ἀπὸ τὴν εὐθύγραμμον παραστάδα εἰς τὸ κυκλικὸν τοίχωμα τοῦ θαλάμου

α. Ὁ θόλος τοῦ τάφου τῆς Κορώνης, ὀξυκόρυφος, μὲ ὀριζοντίαι στρώσεις

β. Ἡ κορυφή τοῦ θόλου τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως
μὲ τοὺς λίθους τοῦ τελευταίου ἐξισωτικοῦ δακτυλίου

τὸ ἀπέφυγον, μὲ τὸ νὰ στενεύσουν τὸ στόμιον πρὸς τὰ μέσα καὶ νὰ τοποθετήσουν τοὺς γωνιακοὺς λίθους λοξότερον ἀκόμη ἀπὸ ὅσον θὰ τοὺς ἔφεραν οὕτως ἢ ἄλλως αἱ συγκλίνουσai γραμμαὶ τῶν παραστάδων. Ἀπεφεύχθη ἐπίσης καὶ εἰς τὸν θησαυρὸν τοῦ Ἀτρέως καθὼς καὶ εἰς τοὺς ἀναλόγου κατασκευῆς θολωτοὺς τάφους, ὅπου αἱ ὀψεῖς τῶν λίθων ὑπέστησαν λάξευσιν ποὺ τοὺς προσέδωσε τὴν ἀναγκαίαν καμπυλότητα. Εἰς τοὺς παλαιότερους ὅμως — καί, καθὼς θὰ ἴδωμεν, μὲ αὐτοὺς πρέπει νὰ συγκριθοῦν οἱ τάφοι τῶν Βολιμιδίων — γενικῶς δὲ εἰς τοὺς ἀπλουστεράς κατασκευῆς τάφους, ὅπου ἐκρησιμοποιήθησαν λίθοι ἀκατέργαστοι ἢ στοιχειωδῶς μόνον πελεκημένοι, τοῦτο ἀποτελεῖ τὸν κανόνα.

Ἀφ' ἐτέρου, τὸ σχῆμα τοῦ κυψελοειδοῦς θόλου ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὸ ἐκφορικὸν σύστημα ποὺ ἐφηρομόσθη εἰς τὴν στέγασιν τῶν θολωτῶν τάφων¹². Τὸ ὑλικὸν ποὺ ἐπεβάλλετο διὰ λόγους στερεότητος καὶ διαρκείας, οἱ λίθοι δηλαδή, ὑπῆρχον ἄφθονοι, εἰς μικρὸν σχετικῶς μέγεθος καὶ σχήματα ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀκανόνιστα. Μὲ αὐτούς, καὶ μὲ τὰς τεχνικὰς γνώσεις ποὺ διέθετον οἱ οἰκοδόμοι τῆς ἐποχῆς, τὸ σύστημα αὐτὸ ἦτο τὸ μόνον ποὺ τοὺς ἐπέτρεπε νὰ στεγάσουν χωρὶς ἐσωτερικὰ ὑποστυλώματα χώρους μὲ ἄνοιγμα ποὺ νὰ ὑπερβαίνει τὰς διαστάσεις τῆς μεγαλυτέρας διαθεσίμου λιθίνης πλακός. Ὡς ἐκ τούτου τὸ ἐκφορικὸν σύστημα καὶ ἐπομένως ὁ κυψελοειδὴς θόλος ἦτο διὰ τοὺς θολωτοὺς τάφους ὄχι ἁπλῶς οἰκοδομικὴ μέθοδος, ἀλλὰ ἀνάγκη ἀναπόδραστος.

Ἡ διαφορὰ καμπυλότητος μεταξὺ τοῦ πρὸς τὴν θύραν καὶ τοῦ πρὸς τὸ βάθος τμήματος τοῦ θόλου (βλ. σχέδ. 3) εἶναι φαινόμενον ἀκόμη συναφέστερον πρὸς τὰς στατικὰς ἀπαιτήσεις τῶν κτιστῶν θόλων. Ὅπως εἶδομεν, ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι αἱ παραστάδες εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς θύρας εἶναι σχεδὸν ἐντελῶς κάθετοι, ἐπομένως ἡ θόλωσις ἀρχίζει μετὰ τὸ ὑπέρθυρον, ἐνῶ εἰς τὰ ἄλλα σημεία τοῦ θαλάμου καὶ ἰδίως εἰς τὸ βάθος τοῦ ἀρχίζει ἀμέσως ἐπάνω ἀπὸ τὸ δάπεδον. Εἰς τοὺς λαξευτοὺς τίποτε δὲν ἀναγκάζει τὰς παραστάδας καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ἐν γένει ἐπιφάνειαν τῆς θύρας νὰ εἶναι κατακόρυφοι. Εἰς τοὺς θολωτοὺς ὅμως, καὶ μάλιστα τοὺς παλαιότερους, τοὺς κατασκευασμένους ἀπὸ μικροὺς καὶ ἀπελεκήτους λίθους, τὸ πρᾶγμα ἀλλάζει: τὸ ὑπέρθυρον ἀποτελεῖται κάποτε ἀπὸ ἕνα, ὅπως εἰς τὸ Δώριον (σχέδ. 3), κατὰ κανόνα ὅμως ἀπὸ δύο ἢ τρεῖς βαρεῖς πλακοειδεῖς μονολίθους, τοποθετημένους ὀριζοντίως καὶ κατὰ σειρὰν ἐπάνω εἰς τὴν κορυφὴν τῶν παραστάδων. Ἐὰν λοιπὸν ὁ ἐσωτερικώτερος ἀπὸ αὐτοὺς ἐξεῖχε κατὰ πολὺ μέσα εἰς τὸν χώρον τοῦ τάφου, ὅπως θὰ συνέβαινεν ἐὰν αἱ παραστάδες ἠκολούθουν ἀπὸ τὰ θεμέλια τὴν

¹² Περὶ τῆς καλύψεως χώρων μὲ ἐκφορικοὺς θόλους κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Υλικά Δομῆς*, 2, 1958, σ. 287 - 295.

καμπύλην τῆς θολώσεως, τὸ βάρος του, πολλαπλασιασμένον ἀπὸ τὸ πρόσθετον βάρος τῆς ὑπερκατασκευῆς, δὲν θὰ μετεβιβάζετο κανονικῶς μέχρι τοῦ ἐδάφους, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀπειληθῇ τὸ σύνολον μὲ κατάρρευσιν. Ἐπρεπε λοιπὸν εἰς τοὺς θολωτοὺς τάφους αἱ παραστάδες ἢ νὰ μὴ κλίνουν καθόλου πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ θαλάμου ἢ νὰ κλίνουν ἐλαφρῶς μόνον καὶ πάντως πολὺ ὀλιγώτερον ἀπὸ ὅσον τὸ ὑπόλοιπον τοίχωμα.

Τοῦτου τεθέντος, καὶ προκειμένου νὰ ἐξουδετερωθῇ ἡ διαφορὰ αὐτὴ καὶ νὰ συναντηθοῦν αἱ καμπύλαι εἰς σημεῖον περίπου ἀντίστοιχον πρὸς τὸ κέντρον τοῦ θόλου, οἱ μυκηναῖοι οἰκοδόμοι ἀντιμετώπισαν τὸ πρόβλημα κατὰ δύο βασικῶς τρόπους.

Ὁ πρῶτος συνίστατο εἰς τὸ νὰ κατασκευάζουν θόλους ὑψηλοὺς καὶ δξυκορύφους ὅπου ἡ ἀπόστασις ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρον μέχρι τῆς κορυφῆς, χωρὶς νὰ εἶναι βεβαίως ἴση πρὸς τὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τὴν κορυφὴν μέχρι τοῦ δαπέδου, εἶναι ὅμως τόση ὥστε ἡ διαφορὰ τῆς καμπύλης νὰ ἐξουδετερώνεται. Παρόμοιοι τάφοι, ὅπου τὸ ὕψος τοῦ θόλου εἶναι μεγαλύτερον ἀπὸ τὴν διάμετρον τοῦ θαλάμου, εἶναι μεταξὺ ἄλλων τοῦ Μενιδίου¹³, τοῦ Μαραθῶνος¹⁴ καὶ ὁ μικρὸς τῆς Κορώνης¹⁵ (πίν. X α). Παραλλαγήν νεωτέραν καὶ πολυτελεῖ τοῦ συστήματος αὐτοῦ ἀποτελοῦν ὁ θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως καὶ ὁ τάφος τῆς Κλυταιμνήστρας εἰς τὰς Μυκῆνας ὅπου τὸ ὕψος εἶναι κάπως μικρότερον (ἴσον πρὸς τὴν διάμετρον), τόσον ὅμως ὥστε νὰ ἐπιτρέπη καὶ εἰς τὰς παραστάδας νὰ παρακολουθοῦν ἐσωτερικῶς τὴν καμπύλην τῆς θολώσεως τοῦ τάφου χωρὶς νὰ ὑπερβαίνουν τὰ ὅρια ἀσφαλείας τοῦ ὑπερθύρου. Τὸ σύστημα αὐτὸ πού ἐπέτρεψε καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις τὴν κατασκευὴν θόλων σχήματος παραβολοειδοῦς ἐκ περιστροφῆς, ἐντελῶς δηλαδὴ συμμετρικῶν, ἀπαιτεῖ ἐργασίαν μακροχρόνιον καὶ προετοιμασίαν τοῦ ὕλικου ἀκριβέστατα ὑπολογισμένην, κοπιώδη καὶ πολυδάπανον, τόσον ὥστε νὰ μὴ συναντᾶται πούθεν ἄλλοῦ, ἐκτὸς ἴσως τοῦ Ὁρχομενοῦ.

Ὁ δεῦτερος τρόπος εἶναι ἐκεῖνος πού ἐφηρμόσθη γενικῶς εἰς τοὺς θολωτοὺς τάφους τῆς ΝΔ. Πελοποννήσου, καὶ χαρακτηρίζει κατὰ κανόνα τοὺς παλαιότερους καὶ ἀπλουστερούς. Εἰς αὐτούς, τὸ ὕψος εἶναι μικρότερον ἀπὸ τὴν διάμετρον. Ὡς ἐκ τούτου τὸ πρὸς τὸ μέρος τῆς εἰσόδου τόξον τῆς θολώσεως παρουσιάζει, ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν ὑπόλοιπον θάλαμον, καμπυλότητα διαφορετικὴν καὶ συγκεκριμέ-

¹³ Διάμετρος 8,35 μ., σωζόμενον ὕψος, σχεδὸν μέχρι τῆς κορυφῆς, 8,74 μ. (LOLLING κ.ἄ., *Das Kuppelgrab von Menidi*, 1880, σ. 46 καὶ Πίν. I).

¹⁴ Διάμετρος 7 μ., σωζόμενον ὕψος 7,25 μ. (ΣΑΤΗΡΙΑΔΗΣ, ΠΑΕ 1935, σ. 105, εἰκ. 6α).

¹⁵ Ἔργον 1958, σ. 154.

νως μικροτέραν, πλησιεστέραν δηλαδή πρὸς τὴν εὐθειαν. Ἄν καὶ κανεῖς ἀπὸ τοὺς γνωστούς, πλὴν ἑνός, δὲν διετήρησε τὴν κορυφὴν τοῦ θόλου τοῦ ¹⁶ καὶ τὰ τοιχώματα των σπανίως εὐρίσκονται νὰ ὑπερβαίνουν τὸ ὕψος τοῦ ὑπερθύρου, εἶναι ὅμως φανερόν ὅτι ὅλοι ἠκολούθουν τὴν διάταξιν πού παρουσιάζει αὐτὸς πὺν ἐσώθη ἀνέπαφος μέχρι καὶ τῆς κορυφῆς του, ὃ τάφος τοῦ Δωρίου (σχέδ. 3), μὲ διάμετρον 6,85 καὶ ὕψος 5,80 μ. ¹⁷ Εἰς τοὺς τάφους λοιπὸν αὐτοὺς τὸ τμήμα τοῦ θόλου πὺν ἀρχίζει ἐπάνω ἀπὸ τὸ ὑπερθυρον, δηλαδή 2 - 3 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδον, διαθέτει, προκειμένου νὰ συγκλίνη πρὸς τὸ κέντρον, μόλις τὸ ἥμισυ περίπου τοῦ ἀριθμοῦ τῶν στρώσεων ἀπὸ ὅ,τι τὰ πλάγια καὶ ἡ πλευρὰ τοῦ βάθους, πρᾶγμα πὺν ὁδηγεῖ εἰς τὴν διαμόρφωσιν καμπύλης μὲ κλίσιν ἐπικίνδυνον. Διὰ νὰ ἐξουδετερωθῇ λοιπὸν ἐν μέρει ἡ ἀνάγκη τῆς ἰσχυρᾶς αὐτῆς κλίσεως σχηματίζεται ἡ κορυφὴ πλησιέστερα πρὸς τὴν εἴσοδον, ἀπομακρυνομένη ἀντιστοιχῶς ἀπὸ τὸ κέντρον τοῦ θόλου. Εἰς τὸν τάφον τοῦ Δωρίου, τὸ σημεῖον τὸ ἀντίστοιχον πρὸς τὴν κορυφὴν ἀπέχει ἀπὸ τὸ τοίχωμα τοῦ βάθους μὲν 3,80 μ. ἀπὸ τὴν εἴσοδον δὲ 3,05 μ. Ὡστε καὶ τὸ χαρακτηριστικὸν αὐτό, πὺν εἰς τοὺς λαξευτοὺς τάφους δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα συγκεκριμένης ἀνάγκης, ἐπιβάλλεται εἰς τοὺς θολωτοὺς ἀπὸ λόγους κατασκευαστικούς.

Καὶ τώρα, τὸ τελευταῖον κοινὸν χαρακτηριστικὸν τῶν λαξευτῶν τάφων μὲ τοὺς θολωτοὺς: ἡ κοιλότης εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ θόλου. Διότι, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸν τάφον τοῦ Δωρίου, καὶ τούτων ἡ κορυφὴ εἶχε τὴν περιέργον αὐτὴν ἀπόληξιν. Ἀπὸ τὴν περιγραφὴν πὺν δίνει ὁ ἀνασκαφεὺς τοῦ τάφου καὶ ἀπὸ τὸ σχέδιον πὺν τὴν συνοδεύει ¹⁸ (βλ. καὶ σχέδ. 3) προκύπτει ὅτι τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ θόλου ἦτο κτισμένον ἀπὸ λίθους κάπως πελεκημένους, καὶ τοποθετημένους κατὰ τὸ ἐκφορικὸν σύστημα μὲν, ἀλλὰ καὶ μὲ κάποιαν κλίσιν πρὸς τὸ ἐσωτερικόν. Τὴν κλίσιν αὐτὴν, αὐξανομένην ὅσον ἀνῆρχοντο οἱ δόμοι καὶ φθάνουσαν τὰς 30° ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν κορυφὴν, διεπίστωσε καὶ ὁ Dörpfeld εἰς τοὺς θολωτοὺς τάφους τοῦ Κακοβάτου ¹⁹, παρατηρήθη δὲ καὶ εἰς τοὺς περισσοτέρους ἀπὸ τοὺς τελευταίως ἀνασκαφέντας θολωτοὺς τάφους εἰς τὴν Μεσσηνίαν. Δὲν εἶναι οὕτε ἀρκετὰ ἔντο-

¹⁶ Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τάφον τοῦ Δωρίου καὶ τὸν θησαυρὸν τοῦ Ἀτρέως ὑπάρχει καὶ ὁ θολωτὸς τάφος πλησίον τοῦ Γεωργικοῦ (Τσαούση) Καρδίτης (BCH 44, 1920, σ. 395 καὶ Ἀρχ. Δελτ. 16, 1960, σ. 171), πὺν σώζεται καὶ αὐτὸς ἀνέπαφος, ἀλλὰ ἀδημοσίευτος καί, κυρίως εἰπεῖν, ἄγνωστος. Ἡ μόνη σχετικὴ μνεῖα ἔγινε ἀπὸ τὸν ἔφορον ἀρχ. κ. Δ. Θεοχάρην κατὰ τὴν διάρκειαν διαλέξεώς του τὴν 20 - 3 - 1964.

¹⁷ N. VALMIN, *The Swedish Messenia Expedition*, σ. 212.

¹⁸ N. VALMIN, ἔ.ἀ., σ. 213 - 215 καὶ Plan V, πρβλ. καὶ Bull. Lund 1926 - 1927, σ. 67.

¹⁹ AM 1908, σ. 303.

νος, ιδίως ἐπάνω, οὔτε ἀρκετὰ συστηματικὴ ὥστε νὰ ἐπιτρέψη τὴν ἄποψιν ὅτι οἱ οἰκοδόμοι τῶν τάφων ἐγνώριζαν ἔστω καὶ στοιχειωδῶς τὴν ἀρχὴν τῆς κατασκευῆς τοῦ κλειδοτοῦ ὀργανικοῦ θόλου. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι ἡ ἐμπειρία τῶν τοῦς εἶχε κάμει νὰ ὑποψιασθοῦν ὅτι ἡ κλίσις αὐτὴ συντελεῖ εἰς τὴν καλυτέραν σφηνώσιν τῶν λίθων μεταξύ των. Ὁπωσδήποτε, ὁ τρόπος αὐτὸς τοῦ κτισίματος συνεχίζεται μέχρι τῶν προτελευταίων στρώσεων τῆς κορυφῆς. Ἡ ἀνωτάτη καὶ τελευταία ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγαλυτέρους λίθους τοποθετημένους *ὀριζοντίως*, σφηνωμένους εἰς τὴν θέσιν των μὲ ἄλλους, μικροὺς, καὶ πελεκημένους καταλλήλως ὥστε νὰ σχηματίζουν δακτύλιον μὲ τὴν ἐσωτερικὴν ὄψιν κατακόρυφον. Ὁ δακτύλιος αὐτὸς σκεπάζεται ἀπὸ μεγάλον μονόλιθον, διαστάσεων $2,40 \times 1,80 \times 0,30$ μ., ὀριζόντιον καὶ αὐτόν, ποὺ ἐξέχει πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις καὶ κλείει τὸ δακτυλίσχημον ἄνοιγμα τῆς κορυφῆς τοῦ τάφου (σχέδ. 3, θολωτὸς τάφος, τομὴ). Μὲ ἄλλους λόγους, εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ θολωτοῦ αὐτοῦ τάφου σχηματίζεται ρηχὸν κοίλωμα τοῦ ἰδίου σχήματος καὶ ἀναλογίων καὶ εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν ὅπως εἰς τοὺς λαξευτοὺς τάφους τῶν Βολιμιδίων. Τὸ φαινόμενον δὲ αὐτὸ παρατηρεῖται — ἀλλὰ εἰς πολὺ μικρὸν βαθμόν, ἀνεπαίσθητον σχεδόν — καὶ εἰς τὸν ἄλλον θολωτὸν τάφον ποὺ διετήρησε τὴν κορυφὴν του ἀνέπαφον, τὸν θησαυρὸν τοῦ Ἀτρέως. Καθὼς πιστοποιεῖ ὁ ἐδῶ τιμώμενος ἔρευνητὴς καὶ γνώστης κατ' ἐξοχὴν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν θεμάτων :

«...εἰς τινὰς κυκλοτερεῖς θολωτοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους ἡ καμπύλη τῶν συγκλινόντων τοιχωμάτων των παρουσιάζει παρὰ τὴν κορυφὴν μίαν ἐλαφρὰν πρὸς τὰ ἄνω καμπήν, ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο νὰ σχηματισθῇ ὀπὴ καπνοδόχου. Τοῦτο παρατήρησα καὶ εἰς τὴν ἀναστηλωθεῖσαν θόλον τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμνήστρας (βλ. σχέδιον τοῦ Ε. Στίκα παρὰ G. Mylonas, *Anc. Mycenae*, εἰκ. 36) καὶ εἰς τὴν τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως... »²⁰. Πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ τῆς ἰδίας βασικῶς περιπτώσεως, τροποποιημένης καὶ προσηρμοσμένης εἰς τὴν κατὰ πολὺ τελειότεραν καὶ συστηματικώτεραν κατασκευὴν τῶν μυκηναϊκῶν θησαυρῶν. Ποία ὅμως ἦτο ἡ χρησιμότης τῆς κατασκευῆς αὐτῆς;

Μία ἀπὸ τὰς κυριώτερας δυσκολίας ποὺ δημιουργεῖ τὸ κτίσιμον μὲ ἀκατεργάστους ἢ στοιχειωδῶς μόνον πελεκημένους λίθους εἶναι τὸ νὰ κρατηθοῦν αἱ στρώσεις ὀριζόντιαι. Αὐτὸ εἰς ἓνα τοῖχον εἶναι ἐνδεχομένως ὀλιγώτερον σπουδαῖον. Εἰς ἓνα ἐκφορικὸν θόλον ὅμως ἡ στατικὴ τῆς κατασκευῆς ἀπαιτεῖ οἱ ἐπάλληλοι δόμοι νὰ εἶναι ὀριζόντιοι καὶ κατὰ τὸ δυνατόν ὁμοιόμορφοι. Ἀλλ' ἡ ἀνωμαλία τῶν δόμων ἐπετείνετο ἀκόμη περισσότερον ἀπὸ τὴν κλίσιν τῶν λίθων πρὸς τὰ μέσα. Διὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς, οἱ κτίσαντες τοὺς τάφους παρενέβαλλον κατὰ διαστήματα,

²⁰ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Ὑλικὰ Δομῆς*, 2, σ. 295, ὑποσ. 1.

ὁπωσδήποτε δὲ εἰς τὸ ὕψος τοῦ ὑπερθύρου, ἀπὸ μίαν ἐξισωτικὴν στρώσιν (ντουζένι)²¹. Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν ἔφθανον μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ θόλου καὶ μέχρι τοῦ λίθου ποὺ τὴν ἐκάλυπτε. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ λίθος αὐτός, προκειμένου νὰ μείνῃ εἰς τὴν θέσιν του καὶ νὰ μὴ ὀλισθήσῃ παρασύρων καὶ μέρος τοῦ θόλου, ἔπρεπε νὰ ἔχῃ θέσιν αὐστηρῶς ὀριζοντίαν, διὰ νὰ τὴν ἔχῃ δὲ ἔπρεπε νὰ πατήσῃ ἐπὶ στρώσεως καταλλήλως προσαρμοσμένης εἰς τὴν κάτω ἐπιφάνειάν του. Αἱ τελευταῖαι ὁμῶς στρώσεις καθὼς εἶδομεν ἔκλιναν πρὸς τὰ μέσα.

Ἐχρειάζετο λοιπὸν ἓνας τελευταῖος δακτύλιος ἀπὸ λίθους τοποθετημένος ὀριζοντίως, στηριζόμενος καλὰ ἐπὶ τῶν ἀποκάτω του καὶ ποὺ νὰ μὴ ἐξέχῃ πλεόν πρὸς τὰ μέσα διὰ νὰ μὴ ἀναγκασθῇ νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν κλίσιν των. Ὁ δακτύλιος αὐτός, τὸ στηρίγμα τοῦ καλύμματος τῆς κορυφῆς, ἦτο συνάμα καὶ ἡ τελευταία ἐξισωτικὴ σειρὰ, τὸ τελευταῖον ντουζένι, τὸ ἐξασφαλίζον τὴν ἐπιβαλλομένην θέσιν εἰς τὸν καλυπτήριον λίθον τοῦ θόλου. Πόσον ἀναγκαῖον ἦτο φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν κορυφὴν τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως, τοῦ κατ' ἐξοχὴν προσεκτικὰ κτισμένου θόλου μὲ τοὺς ἰσοῦψεῖς δόμους του, ὅπου καὶ ἐκεῖ ἐχρειάσθησαν οἱ τελευταῖοι λίθοι νὰ κοποῦν διαφορετικὰ ἀπὸ τοὺς ἄλλους διὰ νὰ ἐξισώσουν τὸν τελευταῖον δακτύλιον (πίν. Χ β).

Συνεπῶς καὶ αὐτὸ τὸ τελευταῖον στοιχεῖον, τὸ ἀνεξήγητον καὶ ἐν μέρει ἐπιζήμιον εἰς τοὺς λαξευτοὺς τάφους, εἶναι εἰς τοὺς θολωτοὺς λύσεις προκύπτουσα ἀπὸ λόγους στατικούς, καὶ ἀπαραίτητος προϋπόθεσις διὰ τὴν κατασκευὴν καὶ τὴν διατήρησίν των.

Μένει νὰ ἐξετασθῇ τὸ τελευταῖον ἐρώτημα: Ποία ἡ χρονικὴ σχέσις μεταξὺ τῆς ομάδος τῶν τάφων εἰς τὰ Βολιμίδια καὶ τῆς κατηγορίας τῶν θολωτῶν, ἰδίως δὲ τῶν θολωτῶν τῆς Μεσσηνίας;

Ἡ παλαιότερη κεραμεικὴ εἰς τὰ Βολιμίδια, ἐκείνη ποὺ χρονολογεῖ τοὺς πρώτους ἐνταφιασμοὺς καὶ συνεπῶς τὴν κατασκευὴν τῶν τάφων εὐρέθη μέσα εἰς τὰς κογχοειδεῖς κοιλότητας τὰς ἀνοιγμένας ἐκ τῶν ὑστέρων κατὰ μῆκος τῆς περιμέτρου τῶν θαλάμων, ὅπου κατὰ καιροὺς ἐστοιβάζοντο τὰ λείψανα τῶν παλαιῶν ταφῶν²².

²¹ Βλ. μεταξὺ ἄλλων N. VALMIN, *The Swedish Messenia Expedition*, σ. 213, καὶ WACE, BSA 25, 1921-1923, σ. 361-362. Αἱ παχύτεραι στρώσεις εἰς τὸ ὕψος τοῦ ὑπερθύρου τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως καὶ τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμνήστρας ἀποτελοῦν πιθανάτατα ἀναμνήσεις τῆς μεθόδου αὐτῆς.

²² Τὰς κόγχας αὐτάς, πολλὰς τὸν ἀριθμὸν καὶ ἀρκετὰ μεγάλας κάποτε, καθὼς καὶ τοὺς διαφόρους λάκκους, ποὺ εὐρέθησαν εἰς μερικοὺς θαλάμους ἔκριναν περιττὸν νὰ ση-

*Η κεραμεική αὐτὴ τοὺς τοποθετεῖ εἰς τὴν ΥΕ I ἐποχὴν²³. Συγκεκριμένως, εὐρέθησαν μόνωτα κύπελλα τοῦ τύπου Βαφειοῦ²⁴, ἀπὸ τὸν τάφον Κ3 δὲ προέρχονται κύπελλον ΥΕ I - II²⁵ καθὼς καὶ ἀγγεῖον ὅμοιον μὲ χαμηλὸν εὐρύστομον προχοῦδιον ἀπὸ τὸν τάφον III τοῦ ταφικοῦ περιβόλου Α τῶν Μυκηνῶν²⁶. Τὰ κύπελλα ἀνήκουν εἰς τοὺς ὑστέρους χρόνους τοῦ ΥΕ I, ὃ δὲ τάφος III τῶν Μυκηνῶν εἶναι, μαζὶ μὲ τὸν I, ὃ τελευταῖος χρονολογικῶς τοῦ περιβόλου²⁷. Ὡστε ἡ κατασκευὴ τῶν τάφων τῶν Βολιμιδίων πρέπει νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸ προχωρημένον ΥΕ I, πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς αὐτῆς.

*Απὸ τοὺς θολωτοὺς, οἱ περισσότεροι ποὺ ἀνεκαλύφθησαν καὶ ἀνεσκάφησαν μέχρι σήμερον ἀνήκουν εἰς τὴν ἀμέσως ἐπομένην περίοδον, τὴν ΥΕ II²⁸. Ὅχι ὅμως ὅλοι. Εἰς τὴν Περιστεριάν, κοντὰ εἰς τὸ χωρίον Μοῖρα τῆς Κυπαρισσίας, διεπιστώθη ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ τελευταίως ἐρευνηθέντος θολωτοῦ τάφου 1 προεκάλεσε τὴν καταστροφὴν καὶ ἀχρήστευσιν μιᾶς ΜΕ - ΥΕ οἰκίας. Ἡ οἰκία περιεῖχε κεραμεικὴν ἀμαυρόχρωμον καὶ ΥΕ I, μὲ κύπελλον «Kefti» μεταξὺ τῶν ἄλλων²⁹. Ἀφ' ἑτέρου, ἡ κεραμεικὴ τοῦ τάφου ἀνάγεται καὶ αὐτὴ εἰς τοὺς ἰδίους χρόνους, μὲ συνύπαρξιν ἀμαυροχρῶμων καὶ ΥΕ I ὀστράκων³⁰. Ὡστε ὁ τάφος κατεσκευάσθη ἀμέσως μόλις ἐγκατελείφθη ἡ οἰκία. Ἐπίσης, ἀγγεῖα προχωρημένα ΥΕ I εὐρέθησαν καὶ εἰς δύο τάφους τῆς Κουκουνάρας³¹. Ὁ τάφος τοῦ Γεωργικοῦ φαίνεται νὰ εἶναι καὶ αὐτὸς ΥΕ I³². Τέλος δέ, καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ ἀποφασιστικώτερον ἀπὸ ὅλα τὰ σχετικὰ στοιχεῖα, ὑπάρχει ὁ τάφος τοῦ Κορυφασίου³³, μὲ κεραμεικὴν ΜΕ

μειώσω εἰς τὰ σχέδια ποὺ συνοδεύουν τὴν μελέτην αὐτὴν διότι δὲν ἔχουν σχέσιν μὲ τὸ βασικὸν σχῆμα τῶν τάφων.

²³ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1952, σ. 474, ΠΑΕ 1953, σ. 248 καὶ εἰκ. 9, *Das Altertum* 1, 1955, σ. 142 καὶ *La Parola del Passato* 1961, σ. 220. Ἐπίσης ΜΥΛΩΝΑΣ, *Hesperia* XXXI, 1962, σ. 299.

²⁴ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1953, σ. 248 καὶ εἰκ. 9.

²⁵ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1952, εἰκ. 6, σ. 480.

²⁶ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1952, σ. 478 - 479.

²⁷ Βλ. ΜΥΛΩΝΑΣ, *Ancient Mycenae*, 1957, σ. 124.

²⁸ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *La Parola del Passato* 1961, σ. 220 - 221 καὶ BLEGEN, *Hesperia* XXIII, 1954, σ. 162.

²⁹ Ἔργον 1961, σ. 167 καὶ εἰκ. 168.

³⁰ E. T. VERMEULE, *Boston University Graduate Journal* 1961, σ. 120, 121 καὶ *Year Book of the American Philosophical Society* 1962, σ. 640.

³¹ Ἔργον 1960, σ. 146 καὶ εἰκ. 157, 158.

³² Ἀρχ. Δελτ. 16, 1960, σ. 171.

³³ Τὰ εὐρήματα τοῦ τάφου αὐτοῦ ποὺ ἀνέσκαψεν ὁ ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ (ΠΑΕ 1952 -

καὶ πρῶμιον μυκηναϊκὴν, καὶ ἀγγεῖον ὅμοιον μὲ πρόχουν τοῦ παλαιότερου ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ περιβόλου Α τῶν Μυκηνῶν, τοῦ VI³⁴. Ὁ τάφος αὐτός, σημαντικὰ παλαιότερος ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἀποδεικνύει ὅτι οἱ θολωτοὶ ἦσαν γνωστοὶ εἰς τὴν Δ. Πελοπόννησον ἤδη ἀπὸ τὴν περίοδον τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τοὺς ΜΕ εἰς τοὺς ΥΕ χρόνους. Οἱ δὲ ἄλλοι, τόσον οἱ θολωτοὶ ὅσον καὶ οἱ λαξευτοί, εἶναι σύγχρονοι μεταξὺ τους, ἀνῆκοντες ὅλοι εἰς τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ΥΕ I περιόδου, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ κοινὴ εἰς ὅλους κεραμεικὴ. Τοῦτο ἄλλωστε εἶναι σύμφωνον καὶ πρὸς τὴν γενικωτέραν διαπίστωσιν ὅτι κατὰ τὸ χρονικὸν αὐτὸ διάστημα, οἱ τρεῖς τύποι τάφων, δηλαδὴ οἱ βασιλικοὶ λαγκοειδεῖς, οἱ θαλαμοειδεῖς καὶ οἱ θολωτοὶ συνυπῆρξαν³⁵.

Ἡ σύγκρισις τῶν λαξευτῶν τάφων τῶν Βολιμιδίων καὶ τῶν θολωτῶν, ἰδίως δὲ τῶν θολωτῶν τῆς περιοχῆς των, ἔδειξε τὴν ἀπόλυτον ὁμοιότητα τῶν μὲν πρὸς τοὺς δέ. Ἡ ἐξέτασις ἀφ' ἑτέρου τῶν κοινῶν μορφολογικῶν στοιχείων ποὺ δημιουργοῦν τὴν ὁμοιότητα αὐτὴν ὠδήγησεν εἰς τὸ ἀναμφισβήτητον συμπέρασμα ὅτι τὰ στοιχεῖα αὐτά, αὐθαίρετα, τρόπον τινά, καὶ ξενίζοντα εἰς τοὺς λαξευτούς, εἶναι, εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν θολωτῶν, ἀπόρροια στατικῶν ἀναγκῶν καὶ ἐπιβεβλημένων οἰκοδομικῶν μεθόδων. Μὲ αὐτὰς τὰς μορφολογικὰς καὶ καθαρῶς τεχνικὰς παρατηρήσεις συμφωνοῦν καὶ τὰ δεδομένα ὥς πρὸς τὴν χρονολογικὴν διαδοχὴν τῶν τάφων ποὺ διδάσκουν ὅτι οἱ ὑπὸ ἐξέτασιν λαξευτοὶ τάφοι εἶναι νεώτεροι ἐνὸς τοῦλάχιστον ἀπὸ τοὺς θολωτούς καὶ σύγχρονοι τριῶν - τεσσάρων ἄλλων. Ἄρα, ἀποτελοῦν αὐτοὶ ἀπομιμήσεις τῶν θολωτῶν, οἱ δὲ θολωτοὶ ὑπῆρξαν τὸ πρότυπον. Καὶ ἐπειδὴ τὸ πρότυπον αὐτὸ τὸ ἠκολούθησαν μὲ τόσην σχολαστικὴν ἀκριβείαν καὶ τόσην προσήλωσιν εἰς τὴν γενικὴν του διαμόρφωσιν καὶ εἰς τὰς λεπτομερεῖας του, καταλήγουν νὰ ἀποτελοῦν, λόγῳ τῆς καλυτέρας των διατηρήσεως, πολύτιμα στοιχεῖα διὰ τὴν μελέτην τῆς κατασκευῆς τῶν θολωτῶν.

Ἀθῆναι

ΣΠ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

1926, σ. 140 - 141) ἐδημοσιεύθησαν διεξοδικῶς ἀπὸ τὸν BLEGEN (Hesperia XXIII, 1954, σ. 158 - 162 καὶ Πίν. 37 - 38).

³⁴ BLEGEN, ἔ.ἀ., σ. 154 καὶ Πίν. 38, 8.

³⁵ ΜΥΛΩΝΑΣ, ΑΕ 1958 (Ἀθῆναι 1961), σ. 171 καὶ Hesperia XXXI, 1962, σ. 299.

ΟΣΤΡΑΚΟΝ ΜΕ ΠΑΡΑΣΤΑΣΙΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΜΟΡΦΗΣ ΕΚ ΚΝΩΣΟΥ

Τὸ δημοσιευόμενον ἐδῶ τεμάχιον ἀγγείου προέρχεται ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ καὶ ἀνευρέθη κατὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως καὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ ἀνακτόρου¹. Εὐρίσκεται εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου, εἰς τοὺς καταλόγους τοῦ ὁποίου εἶναι καταγεγραμμένον ὑπ' ἀριθμὸν 13236. Μέγιστον μῆκος ἔχει 8 ἐκ., καὶ πᾶχος 1,5 ἐκ., παρουσιάζει δὲ ἐλαφρὰν κυρτότητα, ἣτις καθιστᾷ πιθανὸν ὅτι τὸ ὄστρακον ἀνήκει εἰς μέγα ἀγγεῖον, ἴσως «τρίωτον ἀνακτορικὸν ἀμφορέα». Τὸ μικρὸν πᾶχος τοῦ ὄστράκου καὶ ἡ κυρτότης ἀποκλείει νὰ ἀνήκη τοῦτο εἰς λάφρανα. Ὁ πηλὸς εἶναι χονδρόκοκκος, οὐχὶ καθαρὸς.

Ἐπὶ τοῦ ὄστράκου εἶναι ἐξωγραφημένον διὰ βαθέως καστανοῦ χρώματος ἐπὶ ὠχροῦ ἐπιχρίσματος τὸ πρόσωπον ἀνθρωπίνης μορφῆς βλεπούσης ἀριστερά. Διατηρεῖται τὸ ἥμισυ τοῦ προσώπου, περιλαμβάνον τὸ μέτωπον, τὸ πλεῖστον τῆς ρινὸς καὶ τὸν ὀφθαλμὸν μετὰ τῆς ὀφρύος. Τῆς κόμης σώζεται τὸ πρόσθιον τμήμα. Αὕτη συγκρατεῖται διὰ δικτύου, δηλουμένου δι' ἐξηρημένων τεμνομένων γραμμῶν καὶ ταινίας φερούσης σειρὰν διακοσμητικῶν δισκίων. Σώζονται τρεῖς βόστρυχοι, ἐκ τῶν ὁποίων εἷς, μεγαλύτερος, πίπτει ἐλισσόμενος ἄνωθεν τῆς ταινίας ἔμπροσθεν τοῦ μετώπου.

Τὸ τεμάχιον εἶναι σημαντικὸν λόγῳ τῆς σπανιότητος τῶν παραστάσεων ἀνθρωπίνων μορφῶν ἐπὶ τῶν μινωϊκῶν ἀγγείων. Ἐνθ' ὃ ἄνθρωπος ἐμφανίζεται συχνὰ καὶ μάλιστα εἰς ὁλοκλήρους συνθέσεις κατὰ τοὺς χρόνους ἀκμῆς τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ ἐπὶ λιθίνων ἀγγείων, ὥς τὸ περίφημον ρυτὸν τῶν θεριστῶν, τὸ ρυτὸν τῶν ἀθλητικῶν ἀγώνων, τὸ κύπελλον τοῦ «Ἀρχηγοῦ» ἐξ Ἀγίας Τριάδος καὶ ἐπὶ σειρᾷ τεμαχίων ἄλλων ἀναλόγων λιθίνων ἀγγείων², καθ' ὅλην τὴν διάρ-

¹ Εὐχαριστῶ τὸν κ. Ν. Πλάτωνα, ὅστις διηύθυνε τὰς σχετικὰς ἐργασίας, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ὁποίων ἀνεκαλύφθη μετὰξὺ ἄλλων καὶ τὸ δημοσιευόμενον ἐδῶ ἀντικείμενον, διὰ τὴν παραχώρησιν τούτου. Τὸ ἀκριβὲς σημεῖον εὐρέσεως δὲν εἶναι γνωστόν.

² Πρβ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ - HIRMER, *Kreta und das Myk. Hellas*, εἰκ. 100 - 108, ZERVOS, *L'art de la Crète*, εἰκ. 480 - 483, Κρητικὰ Χρονικὰ 13, 1959, πίν. ΔΕ'. Τελευταίως προήλθε μία ἀκόμη ἐξαίρετος παράστασις ἀνθρωπίνων μορφῶν ἐν ἀναγλύφῳ ἐπὶ ἐλεφαντίνης πυξί-

κειαν τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ ἀνθρώπιναι μορφαὶ πολὺ σπανίως παρίστανται ἐπὶ ἀγγείων πηλίνων. Τοῦτο προφανῶς συμβαίνει, διότι διὰ τὴν μινωϊκὴν καλλιτεχνικὴν ἀντίληψιν τὸ ἀνάγλυφον εἶναι καταλληλότερον διὰ τὴν ἀπόδοσιν ἀνωτέρων ἐν γένει ὀργανισμῶν κινουμένων ἐν τῷ χώρῳ.

Εἶναι σκόπιμον νὰ ὑπενθυμίσωμεν ἐδῶ τὰ κυριώτερα δείγματα παραστάσεων ἀνθρωπίνων μορφῶν ἐπὶ τῆς μινωϊκῆς κεραμεικῆς. Ἀπαντοῦν τοιαῦται ἤδη ἀνάγλυφοι ἐπὶ τῶν ΠΜ ΙΙ προχοῦδιων ἐκ Κουμάσας (Ξανθουδίδου, *Vaulted Tombs*, πίν. ΙΙ 4116) καὶ χαρακται ἐπὶ ΜΜ Ι προχόης ἐκ Μαλίων (P. Demargne, *Deux représentations de la déesse minoenne*, *Mélanges Glotz*, Ι, σ. 305 ἐξ., πίν. ΙΙΙ καὶ *Mallia*, *Nécropoles I*, πίν. XXXVIII - IX), γραπτὰ δὲ ἐπὶ ΜΜ ΙΙ ἀμφορίσκου ἐκ Φαιστοῦ (*Festos*, πίν. XXVIII, *Annuario I - II N.S.* 1939 - 1940, σ. 25, εἰκ. 32, Zervos, *L'art de la Crète*, σ. 249, εἰκ. 346)³, ἐπὶ ΜΜ ΙΙ φιάλης καὶ ὀπωροδόχης ἐκ Φαιστοῦ (D. Levi ἐν *Bolletino d'arte* 1955, σ. 145, εἰκ. 7 καὶ 1956, σ. 250, εἰκ. 26, Zervos, ἔ.ἀ., σ. 275, εἰκ. 393) καὶ ἐπὶ τοῦ συγχρόνου ἀμφορίσκου ἐκ Φαιστοῦ (D. Levi ἐν *Bolletino d'arte* 1956, σ. 254 - 256, εἰκ. 33). Ἀπαντοῦν ἐπίσης ἀνθρώπιναι μορφαὶ ἐπὶ ἐνὸς ΜΜ ΙΙ ὀστράκου ἐκ Καμαρῶν (Mon. Ant. VI, πίν. IX, 10) καὶ ἐπὶ ἀγγείου καὶ ὀστράκων ἐκ Φυλακωπῆς (Zervos, *L'art des Cyclades*, εἰκ. 272, εἰκ. 171 - 172, *Excavations at Phylakopi* [JHS Suppl. 4, 1904], πίν. XIII 14, 17, 18). Γνωστὸν εἶναι ἐξ ἄλλου τὸ κυλινδρικοὺν ἀγγεῖον ἐκ Φυλακωπῆς μὲ παραστάσεις ἀνδρῶν φερόντων ἰχθῦς (Zervos, ἔ.ἀ., εἰκ. 312 - 315).

Ἐκ τῶν μετανακτορικῶν δειγμάτων ἀναφέρομεν τὰς μορφὰς τὰς ἀπεικονιζόμενας ἐπὶ τῶν σαρκοφάγων ἐκ Μιλάτου (Evans, *Myc. Tree and Pillar Cult*, σ. 76 [174] ἐξ., εἰκ. 50 καὶ *Prehist. Tombs of Knossos*, σ. 99, εἰκ. 107) καὶ Βαθειανοῦ Κάμπου (Archäol. Anzeiger 1934, σ. 247, εἰκ. 1 καὶ σ. 250, Zervos, *L'art de la Crète*, εἰκ. 778) ὡς καὶ ἐπὶ τῆς ἀδημοσιεύτου λάρνακος ἐξ Ἐπισκοπῆς Ἱεραπέτρας, ἐπὶ κρατῆρος ἐκ Μουλιανῶν (Ἀρχ. Ἐφημ. 1904, πίν. 3, Zervos, ἔ.ἀ., εἰκ. 784 - 785) καὶ ἐπὶ ἀγγείων μετὰ παραστάσεων ἀρμάτων ἐκ Χανίων καὶ

δος ἐκ τῶν ἡμετέρων ἀνασκαφῶν εἰς Κατσαμπᾶν. (Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1963, σ. 181, εἰκ. 191).

³ Περὶ τῶν ἀναλόγων παραστάσεων τῶν καλουμένων « Krötendarstellungen », αἵτινες εἰς τὴν πραγματικότητα εἶναι ἀνθρώπιναι μορφαὶ ἐσχηματοποιημένα, συνδεόμενα πρὸς τὰς λατρείας τῆς φυσικῆς γονιμότητος, ἀπαντῶσαι εἰς εὐρὺν κύκλον πολιτισμῶν τῆς « Bandkeramik » καὶ τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τῆς Δ' χιλιετηρίδος βλ. QUIITTA, *Forschungen zur Vor- und Frühgeschichte*, *Varia Praehistorica*, Nr 2, σ. 51 ἐξ. καὶ Κρητικά Χρονικά 12, 1958, σ. 222, σημ. 146.

Σούδας (Fr. Matz, *Forschungen auf Kreta*, πίν. 3, 1-2). Ὑπάρχει ἐπίσης καὶ ἐν ὄστρακον ΥΜ ΙΙΙ χρόνων μὲ παράστασιν ἀνθρωπίνης μορφῆς ἐκ Κνωσοῦ ἐν τῷ Μουσεῖῳ Ἑρακλείου.

Ἐκ τῆς συγκρίσεως τοῦ τεμαχίου ἡμῶν πρὸς τὰ ἀνωτέρω μνημονευόμενα παραδείγματα καθίσταται ἀμέσως φανερόν ὅτι ἡ ἐπ' αὐτοῦ παράστασις δὲν συνδέεται ἀπὸ ἀπόψεως ρυθμοῦ οὔτε πρὸς τὰς παλαιότερας αὐτῆς προανακτορικὰς καὶ παλαιοανακτορικὰς ἀνθρωπομόρφους παραστάσεις οὔτε πρὸς τὰς νεωτέρας, μετανακτορικὰς. Ἡ διέπουσα τὴν παράστασίν μας καλλιτεχνικὴ ἀντίληψις εἶναι τελείως διαφορετικὴ τῆς τῶν καμαραϊκῶν δειγμάτων, ὅπου ὁ ἀνθρώπινος ὁργανισμὸς μεταβάλλεται εἰς διακοσμητικὸν θέμα, μόλις ἀναγνωρίζομενος. Ἐκεῖ ἔχει κανεῖς τὴν ἐντύπωσιν ὅτι πρόκειται κατ' οὐσίαν περὶ ἀφηρημένων διακοσμητικῶν μοτίβων, τὰ ὅποια ἀενάως ποικίλλοντα τείνουν ἐνίοτε νὰ καταστοῦν ἀνθρωπόμορφα. Ἡ μορφή τοῦ ὄστράκου μας ἔχει ἀντιθέτως τὰς ρίζας τῆς εἰς τὰς φυσιοκρατικὰς παραδόσεις τῶν ΜΜ ΙΙΙ - ΥΜ Ι χρόνων, κατὰ τοὺς ὁποίους ὁ καλλιτέχνης ἔλκεται ζωηρῶς πρὸς τὸ ἀντικείμενον. Εὐρισκόμεθα ὅμως ἤδη εἰς τὴν προχωρημένην καὶ ὄχι πλέον ἐλευθέραν φάσιν τοῦ μινωϊκοῦ «νατουραλισμοῦ». Τὸ πρότυπον τῆς ἀγγειογραφίας μας, ἡ ὁποία, ὡς εἶδομεν, στερεῖται προδρομῶν εἰς τὴν κεραμεϊκὴν, πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν κνωσιακὴν τοιχογραφίαν. Ἡ δὲ ἡῤῥξημένη κλίμαξ, ὁ τρόπος ἀποδόσεως τοῦ περιγράμματος καὶ τῶν λεπτομερειῶν, τῆς κόμης, τῆς ρινός, τοῦ ἐντατικῶς ἀτενίζοντος ὀφθαλμοῦ, δεικνύουν ὅτι εὐρισκόμεθα μακρὰν τοῦ ἐλευθέρου ΜΜ ΙΙΙβ «μικρογραφικοῦ» καὶ τοῦ ἀμέσως ἐπομένου ΥΜ Ι ρυθμοῦ (*P.M.* ΙΙΙ, σ. 32-35 καὶ σ. 210-211) καὶ ἤδη ἐντὸς τῶν ΥΜ ΙΙ ἢ «ἀνακτορικῶν» χρόνων. Ἡ τεχνικὴ τοῦ χρώματος καὶ τοῦ ἐπιχρίσματος εἶναι ἄλλως ἐπίσης χαρακτηριστικὴ τῆς περιόδου αὐτῆς. Δὲν νομίζω ὅμως ὅτι δύναται κανεῖς νὰ διαβλέψῃ εἰς τὴν πρωτοφανῆ αὐτὴν ἀπεικόνισιν ἀνθρωπίνης μορφῆς ἐπὶ κορητικοῦ ἀγγείου ἐπίδρασιν τοῦ ἀχαικοῦ, ἐλληνικοῦ πνεύματος, καίτοι ἀσφαλῶς ἡ ἀγγειογραφία μας ἀνάγεται εἰς τοὺς χρόνους τῆς μυκηναϊκῆς κυριαρχίας. Εἶναι ἀκόμη πολὺ ἐνωρὶς διὰ νὰ ὀμιλήσῃ κανεῖς περὶ μιᾶς «στροφῆς πρὸς τὸν ἀνθρώπον» κατ' ἐπίδρασιν τῆς εἰκόνης, τὴν ὁποίαν ἔχομεν σχηματίσει διὰ τὴν Ἑλλάδα τῆς πρώτης χιλιετηρίδος.

Ὡς πρὸς ὠρισμένας λεπτομερείας ἡ παράστασις μας ἐνθυμίζει τὴν ἐκ Κνωσοῦ ΥΜ Ια τοιχογραφίαν ἀκροβάτιδος, ὅπου ἐπίσης ἀπαντᾷ ἡ λευκὴ ταινία τῆς κεφαλῆς καὶ οἱ ἄνωθεν καὶ κάτωθεν αὐτῆς ἐκφεύγοντες βόστρυχοι (*P.M.* ΙΙΙ, πίν. XXI παρὰ σ. 216), ἔτι δὲ παλαιότερον τὸ ΜΜ ΙΙΙβ «Miniature Fresco», ὅπου ἐπίσης αἱ γυναῖκες ἔχουν τὴν κόμην «confined by a band over the forehead» καὶ ἀνάλογον διάταξιν τῶν βοστρύχων (*P.M.* ΙΙΙ, σ. 46 ἐξ., πίν. XVI καὶ XVII,

εἰκ. 29·34, πρβ. σ. 49). Ἡ νεωτέρα ἀφ' ἑτέρου ἐξέλιξις τοῦ τύπου ἀπαντᾷ ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Τίρυνθος, ἔνθα ἡ κόμη ἀποδίδεται κατὰ τρόπον ἔτι περισσότερον σχηματικὸν προσεγγίζουσα πρὸς ὠρισμένα φυτικὰ θέματα. Σημειωτέον ὅτι ἐν Τίρυνθι ἀπαντᾷ καὶ τὸ « Haarband von weissen Pünktchen umsäumt » (*Tiryns* II, πίν. VIII καὶ IX, πρβ. σ. 81, εἰκ. 33). Ἀναλόγους ταινίας μετὰ

Τμήμα ΥΜ II ἀγγείου ἐκ Κνωσοῦ (μῆκ. 8 ἐκ., πλ. 6 ἐκ., πάχ. 1,5 ἐκ.).

μεγαλυτέρων δισκίων μιμουμένων πιθανῶς μετάλλινα τοιαῦτα φέρουν δύο εἰδωλα ὑπομινωϊκῶν χρόνων ἐκ Καρφίου (Κρητικά Χρονικά 12, 1958, σ. 193, πίν. Γ', εἰκ. 1). Ἡ μορφή ἡμῶν διαφέρει τῶν προηγουμένων κατὰ τὴν χρῆσιν δικτύου περιορίζοντος τὸ ἄνωθεν τῆς ταινίας μέρος τῆς κόμης, ὅτι δὲ πρόκειται πράγματι περὶ δικτύου καθιστᾷ βέβαιον ἀνάλογος ἀπόδοσις δικτύων εἰς τοιχογραφίας τῆς Τίρυνθος (*Tiryns* II, πίν. XIV 8, σ. 132, εἰκ. 57).

Ὡς πρὸς τὸ θέμα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἴπη τις τίποτε θετικόν. Εἶναι κοῖμα ὅτι δὲν ἐσώθη ἄλλο τεμάχιον τοῦ μοναδικοῦ τούτου ἀγγείου, τὸ ὁποῖον θὰ μᾶς διηυκόλυνεν εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ ἀντικειμένου τῆς παραστάσεως. Λαμβανομένου

ὕπ' ὅσιν πάντως τοῦ κατ' ἐξοχὴν θρησκευτικοῦ χαρακτήρος τῆς μινωϊκῆς παραστατικῆς τέχνης γενικῶς καὶ τῆς ἀποστροφῆς αὐτῆς πρὸς θέματα τοῦ καθημερινοῦ βίου⁴, καθίσταται πολὺ πιθανὸν ὅτι καὶ ἡ παροῦσα μορφή ἀποτελεῖ τμήμα σκηνῆς λατρευτικῆς. Ἦδη ὠρισμέναι ἐκ τῶν μνημονευθεισῶν παραστάσεων ἀνθρωπίνων μορφῶν ἐπὶ ἀγγείων τῶν προανακτορικῶν, παλαιοανακτορικῶν καὶ μετανακτορικῶν χρόνων ἔχουν χαρακτήρα λατρευτικόν. Τὸ πρᾶγμα εἶναι ἰδιαιτέρως σαφές διὰ τὰς μορφάς, αἱ ὁποῖαι ἀπαντοῦν ἐπὶ τῆς πρόχου τῶν Μαλίων καὶ ἐπὶ τῆς φιάλης καὶ ὀπωροδόχης ἐκ Φαιστοῦ (ὅπου ἀπεικονίζεται θεὰ μεταξὺ χορευτριῶν), ὡς καὶ διὰ τὰς ὑψούσας τὰς χεῖρας μορφὰς ἐπὶ ὀστράκων ἐκ Καμαρῶν καὶ Μήλου καὶ διὰ τὴν ἀνάλογον μορφήν τῆς λάρνακος ἐκ Βαθειανοῦ Κάμπου, ἰδιαιτέρως δὲ διὰ τὴν κατερχομένην ἐξ οὐρανοῦ μορφήν, ἣτις ἀπεικονίζεται ἐπὶ τῆς λάρνακος τῆς Μιλᾶτου (πρβ. Κρητικὰ Χρονικὰ 12, 1958, πίν. ΙΑ', εἰκ. 1 καὶ σ. 293).

Ἦσως καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ ὀστράκου ἐκ Κνωσοῦ μορφή, ἡ ὁποία τόσον ξενίζει ἐν μέσῳ τῆς σχεδὸν ἀπολύτου κυριαρχίας θαλασσιῶν καὶ φυτικῶν μοτίβων εἰς τὴν σύγχρονον ἀγγειογραφίαν, εἶναι χαρακτήρος λατρευτικοῦ καὶ ἀπεικονίζει θεὰν ἢ ἱέρειαν. Ἦσως ἀπεικονίζετο πομπὴ γυναικείων μορφῶν ρυθμικῶς περιβάλλουσα τὸ ἄγγειον, ὡς αἱ περίπου σύγχρονοι μορφαὶ τῆς λάρνακος ἐξ Ἀγίας Τριάδος (Μαρινᾶτος - Hirmer, *Kreta und das Myk. Hellas*, πίν. XXVIII - IX). Δὲν ἀποκλείεται ὅμως καὶ νὰ ἀνῆκεν ἡ μορφή εἰς πολυπλοκωτέραν λατρευτικὴν σύνθεσιν⁵.

⁴ Εἶναι ζήτημα ἂν τὸ θέμα τὸ ἐρμηνευθὲν ὑπὸ τοῦ Evans ὡς ἀπεικονίζον «ἀστραγαλίζοντας» παῖδας ἐπὶ μικροῦ τμήματος τοιχογραφίας ἐκ Κνωσοῦ (*P.M.* III, σ. 396, πίν. XXV) παριστᾷ πράγματι ἀνθρωπίνας μορφάς. Τὸ πρόβλημα προέκυψε κατὰ τὴν ἐργασίαν ἐκθέσεως τῶν μικρῶν τεμαχίων τοιχογραφιῶν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, ἣτις πραγματοποιεῖται τώρα ὑφ' ἡμῶν. Ἡ ὑπὸ τοῦ Evans δοθεῖσα ἐρμηνεία εἰς τὸ δυσδιάκριτον καὶ μᾶλλον ἐντύπωσιν φυτικῶν μοτίβων παρέχοντος τμήμα τῆς τοιχογραφίας δὲν πείθει, θὰ ἦσαν δὲ καὶ πρωτοφανεῖς διὰ τὴν μινωϊκὴν τέχνην αἱ στάσεις καὶ κινήσεις τῶν ὑποτιθεμένων προσώπων.

⁵ Παραστάσεις λατρευτικοῦ χαρακτήρος ἀνευ ὅμως ἀνθρωπίνων μορφῶν ἀπαντοῦν ἐπὶ ἀγγείων τῶν νεοανακτορικῶν καὶ «ἀνακτορικῶν» χρόνων, ὡς ταυροκεφαλαὶ καὶ διπλοὶ πελέκεις ἐπὶ πίθου ἐκ Παχυάμμου (ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ - HIRMER, ἔ.ἀ., εἰκ. 81), ἱεροὶ κόμβοι καὶ πελέκεις ἐπὶ ἀγγείων ἐξ Ἀγ. Τριάδος, Φαιστοῦ, Ψύρρας κ.λ. καὶ ἐκ Πρασᾶς (αὐτ. εἰκ. 82, 83, ΠΑΕ 1951, σ. 549 - 550), διπλοὶ πελέκεις ἐπὶ πίθου ἐκ Κνωσοῦ (*P.M.* IV, εἰκ. 285 παρὰ σ. 342), κράνη καὶ ὀκτώσχημοι ἀσπίδες ἐπὶ ποτηρίων ἐκ τάφου τῶν Ἰσοπάτων (EVANS, *The Tomb of the D. Axes*, σ. 27, εἰκ. 37α, β), περικεφαλαῖαι ἐπὶ τριώτου ἐκ Κατσαμπᾶ (*Antiquity* 28, 1954, σ. 211, πίν. 8), κέρατα καὶ ρυτὰ ἐπὶ ὀστράκων ἐκ Κνωσοῦ (*P.M.* IV, σ. 345, εἰκ. 289). Τὸ μετὰ ρυτῶν ἄγγειον τοῦτο περιελάμβανε πιθανῶς καὶ ἀνθρωπίνας μορφάς. Ἐνδιαφέρων εἶναι καὶ μυκηναϊκὸς κρατὴρ ἐκ Κύπρου ἀριθ. C 391 τοῦ Βρε-

Πάντως εἰς τὴν τάξιν τῶν μετὰ λατρευτικῶν παραστάσεων ἀγγείων, πιστεύω ὅτι ἀνῆκε καὶ τὸ παρόν, τοῦ ὁποῖου τὸ διασωθὲν τμήμα δημοσιεύω ἔδῳ ὥς μικρὰν συμβολὴν εἰς τὸν ἐορτασμὸν τῆς 75ετηρίδος τοῦ σεβαστοῦ διδασκάλου μου κ. Ἀναστασίου Ὁρλάνδου.

Ἡράκλειον

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

ταννικοῦ Μουσείου, EVANS, *Myc. Tree and Pillar Cult*, σ. 14, εἰκ. 6 μετὰ παραστάσεως γυναικείων μορφῶν ἐντὸς ἱερῶν. Ἐπὶ μυκηναϊκῶν ἀγγείων ἐκ τῆς κυρίως Ἑλλάδος ἔχομεν παραστάσεις συνήθως πολεμιστῶν, ὡς ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ ἀγγείου ἐκ Μυκηνῶν MARINATOS - HIRMER, ἔ.ά., 232 - 233, ἔνθα ἀπαντοῦν καὶ γυναικεῖαι μορφαί, καὶ ἐπὶ σειρᾷ ὀστράκων τοῦ Ἑθν. Μουσείου ἀριθ. 1141, 1272, 1294, 2673, 2681, 4691 κ.λ.

118 ΕΚ ΤΟΥ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ (IV)¹
(Πίν. XI)

1

Εἰς IG II² 1766

Ἐπὶ τοῦ ἐνεπιγράφου τεμαχίου μαρμάρου E.M. 4154, ἐφ' οὗ ἡ ὥς ἄνω ἐπιγραφὴ, συνεκολλήθη, κατὰ τὸ δεξιόν του, μικρὸν ἐνεπίγραφον τεμάχιον, τὸ E.M. 4203 (πίν. XI α). Τὸ μῆκος τῆς ἐπιγεγραμμένης ἐπιφανείας καὶ τῶν δύο ὁμοῦ μετρεῖ 0.17 μ. μετὰ τὴν συγκόλλησίν των, τὸ δὲ ἐπ' αὐτῶν κείμενον ἔχει ὡς ἀκολούθως:

Γοργί[λο]ς ---
Ἀσκληπιάδης Σοβά[ρον].
Ἐρικαιεῖς
Πάννυχος Ἡρακλείδου.
5 Διομα[ιεῖς]

Εἰς τὸν πρῶτον στίχον συνεπλήρωσα ὡς ἀνωτέρω καὶ ὄχι Γόργι[ππος] ὡς ἐν IG II², ἀφοῦ εἰς τὸ κενὸν ὑπάρχει χώρος διὰ δύο μόνον καὶ ὄχι τρία γράμματα.

Εἰς τὸν δεύτερον στίχον, τὸ διὰ τοῦ νέου τεμαχίου ἀποκτηθὲν ὄνομα πατρὸς πρυτάνεως ἀπαντιᾷ καὶ ἐπὶ δύο ἀκόμῃ ἀττικῶν ἐπιγραφῶν, ἥτοι τῶν ἐν IG II² 1806, στίχ. 9 (Κλ. Σόβαρος Μαραθώνιος, πρύτανις κατὰ τὴν χρονικὴν περίοδον 190-200 μ.Χ.) καὶ 2208, στίχ. 124 (Ἀττικὸς Σοβάρου Μα(ρ)αθώνιος, υἱὸς πιθανῶς τοῦ προηγουμένου, ἔφηβος ἐν ἔτει 212/13 μ.Χ.).

¹ Ἴδὲ καὶ Ἀρχ. Ἐφημ. 1961, σ. 198 εἵς.

2

Εἰς IG II² 2051

Ἐπὶ τῆς ἐν τῷ πίνακι XI β ἀναγλύφου ἐπὶ μαρμάρου ἀσπίδος ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα τῶν Ἀθηναίων ἐφήβων κατὰ φυλάς, ὡς τοῦτο ἐγίνετο κατ' ἔτος. Ἐν προκειμένῳ ἡ ἀναγραφή ἀφορᾷ εἰς τοὺς ἐφηβεύσαντας καθ' ὃ ἔτος ἄρχων μὲν ἦτο ὁ Σύλλας (144/5 - 148/9), κοσμητὴς δὲ τῶν ἐφήβων ὁ Ἀλκίμαχος.

Κατὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ κειμένου τῆς ἐπιγραφῆς παρενεβλήθησαν ἀνακρίβειαι, ἃς σημειῶνω κατωτέρω, ἥτοι: εἶναι γνωστόν, ὅτι ἡ φυλὴ Ἀτταλὶς εἶναι ἡ τελευταία κατὰ σειρὰν ἀναγραφομένη ἐπὶ τῶν ἀττικῶν ἐπιγραφῶν, μετὰ δηλαδὴ ἀπὸ τὴν Ἀντιοχίδα. Ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν ὅμως τῆς ἐπιγραφῆς, αὕτη ἀναγράφεται ὥς 9^η κατὰ σειρὰν, ἥτοι μετὰ τῆς Οἰνηίδος καὶ τῆς Κεκροπίδος. Τοῦτο δέ, διότι ὁ χαράκτης κατὰ τὴν ἀντιγραφὴν τῶν ὀνομάτων εἰς τὰς δύο πρώτας στήλας δὲν ἐκάλυψε μὲ τὴν ἀναγραφὴν ὀνομάτων ὅλον τὸν εἰς τὴν διάθεσίν του μέχρι τοῦ κάτω ἄκρου τῆς ἀσπίδος χώρον, ἀλλ' ἐσταυάτησεν εἰς σημεῖον ἀπέχον 0.13 ἐκείθεν. Διὰ τὴν ἐπιτύχη δέ, ὥστε ὁ τελευταῖος στίχος τῆς δευτέρας στήλης νὰ εὐρίσκεται εἰς τὴν αὐτὴν παράλληλον γραμμὴν μὲ τὸν τελευταῖον στίχον τῆς πρώτης στήλης, ἄφησε κενὸν μετὰ τὸν τελευταῖον στίχον ὀνομάτων τῆς Ἀδριανίδος καὶ τῆς λέξεως Οἰ ν ῖ δ ο ς. Ἀφοῦ δὲ οὕτως ἐπέτυχε τὴν ὀριζοντίωσιν τῶν δύο τελευταίων στίχων τῶν δύο πρώτων στηλῶν, ἥτις δὲν εἶναι ἐμφανὴς εἰς τὰς παλαιότερας δημοσιεύσεις, ἐπροχώρησεν εἰς τὴν ἀναγραφὴν ἐπὶ τῆς τρίτης στήλης, τὴν ὁποίαν ἐκλείψε μὲ τὴν ἀντιγραφὴν τῶν ὀνομάτων ἐφήβων τῆς Ἀντιοχίδος φυλῆς. Ὑπελείπετο ἐν τούτοις ἡ ἀναγραφή τῶν ἐφήβων μιᾷ εἰσέτι φυλῆς, τῆς Ἀτταλίδος· τούτους ἀνέγραψεν εἰς τὸν ὑπάρχοντα κενὸν χώρον κάτωθεν τῆς δευτέρας στήλης, ἥτοι κατὰ τὸ κέντρον τῆς ἀσπίδος, ἀφοῦ ἀφῆκε μικρὸν κενὸν χώρον μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ τελευταίου ἐφήβου τῆς Οἰνηίδος. Ἐπακολούθημα τῆς τοιαύτης διατάξεως τῆς ὕλης, ἥτις ὑπγορεύθη προφανῶς ἐξ αἰσθητικῶν λόγων, ὑπῆρξεν ὅτι ὁ τελευταῖος ἔφηβος τῆς Οἰνηίδος φυλῆς, Εὐ ὁ δ ο ς, ἀπεσπάρθη τῆς στήλης, ἐφ' ἧς ἦσαν οἱ συνέφηβοι τῆς φυλῆς εἰς τὴν οὗτος ἀνῆκε, καὶ ἀνεγράφη ἐν ἀρχῇ τῆς τρίτης στήλης· ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν δὲ τῆς ἐπιγραφῆς ἀπεδόθη εἰς τὴν Ἀτταλίδα, ἐνῶ εἰς τὴν πραγματικότητα οὗτος εἶναι ἔφηβος τῆς Οἰνηίδος φυλῆς.

Τὸ δημοτικόν, τὸ ὁποῖον εἰς τὰς ὁμοίας ἐπιγραφὰς συνοδεύει τὸ ὄνομα ἐφήβου, ἀναγράφεται ἐπὶ τῆς ὡς ἄνω ἐπιγραφῆς διὰ τινὰς τῶν ἐφήβων μόνον· προστίθεται ὅμως πάντοτε τὸ δημοτικὸν τοῦ ἐφήβου, ἐκείνου ὅστις ἀκολουθεῖ μετὰ

ἀπὸ τὸ ὄνομα φυλῆς. Εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς μὴ ἀναγραφῆς δημοτικοῦ νοεῖται προφανῶς, ὅτι ὁ ἐν λόγῳ ἔφηβος ἀνήκει εἰς ὃν δῆμον καὶ ὁ προηγούμενός του. Οὕτω π.χ. ἐν *IG* II² 2041 στίχ. 14 καὶ 15 τὸ δημοτικὸν Κ λ ω (π ί δ ης) ἐτέθη εἰς τὸν πρῶτον μόνον τῶν δύο στίχων, μετὰ δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ὄνομα πατρὸς τοῦ πρώτου ἀδελφοῦ (;). Ἡ ἰδίᾳ περίπτωσις εἶναι καὶ ἐν *IG* II² 1967 στίχ. 15 καὶ 16: II² 2128 στίχ. 101 καὶ 102.

Ἀθῆναι

ΜΑΡΚΕΛΛΟΣ Θ. ΜΙΤΣΟΣ

α. Ὁ ἐν IG II² 1766 κατάλογος πρυτάνεων

β. Ὁ ἐν IG II² 2051 κατάλογος ἐφήβων

APPIUS CLAUDIUS PULCHER

(Πίν. XII - XIII)

Εἶναι κοινοτοπία ἴσως νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἡ μελετῶσα τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας τέχνης βασίζεται εἰς μερικά, συνήθως ὀλίγα, καλῶς χρονολογημένα μνημεῖα, διὰ νὰ τακτοποιήσῃ ὅλα τὰ ἄλλα περὶ αὐτὰ καθὼς καὶ εἰς τὰ μεταξὺ των διαστήματα, ὥστε νὰ προκύψῃ μία ἐνιαία, λογικὴ κατὰ τὸ δυνατόν γραμμὴ ἐξελίξεως τῶν μορφῶν τῆς τέχνης. Τὴν ἐπαναλαμβάνω ὁμως ἐδῶ, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν θέλω νὰ τονίσω ἅπαξ ἔτι πόσον σημαντικὸν μέρος διαδραματίζει πολλάκις εἰς τοὺς συλλογισμοὺς αὐτοὺς ἡ ὑποκειμενικὴ κρίσις καὶ μάλιστα ὅταν πρόκειται περὶ περιόδων πτωχῶν εἰς τοιαῦτα μνημεῖα, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι θέλω νὰ ὑπογραμμίσω τὴν ὅλως ἐξαιρετικὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν ἔχει πάντοτε ἡ προσθήκη ἑνὸς καλῶς χρονολογημένου ἔργου εἰς τὰ ἔργα τῶν περιόδων αὐτῶν. Αἰφνιδίως ρίπτεται τότε ἰσχυρὸν φῶς εἰς τὴν πολλάκις συσκοτισμένην εἰκόνα καί, ὅσα μὲν μνημεῖα φωτίζονται ἤδη ἀμέσως ἀπὸ τὸ νέον μνημεῖον, προβάλλουν πλέον ἀνάγλυφα καὶ βλέπει κανεὶς ὁλοκάθαρα ὅ,τι πρὶν δὲν ἐνόει καλῶς παρ' ὅλα τὰ « συστήματα », ἐνῶ ἄλλα προχωροῦν ἀπὸ τὸ σκότος εἰς τὸ ἡμίφως, γενικῶς δὲ σχηματίζεται μία ἐντελὺς διάφορος ἢ πρὶν εἰκὼν.

Αὐτῆς τῆς κατηγορίας εἶναι νομίζω καὶ ἡ εἰκονιστικὴ ἄσπις, τὴν ὁποίαν δημοσιεύω εἰς τὸν τόμον τοῦ σεβαστοῦ μου καθηγητοῦ. Διότι ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀκριβεστάτη χρονολόγησις τῆς καὶ οὕτω ἀποκαλύπτονται σπουδαῖαι πτυχαὶ τῆς τέχνης τῆς δημοκρατικῆς λεγομένης ρωμαϊκῆς περιόδου. Ὁ σκοπός μου πάντως εἶναι κυρίως νὰ τὴν παρουσιάσω καὶ νὰ τὴν ἐρμηνεύσω ἀπλῶς δὲ νὰ δηλώσω ποῖαι προοπτικαὶ ἀνοίγονται διὰ τὴν ἐπιστήμην ἀπὸ τὴν ἐρμηνείαν ταύτης. Διότι ἡ ἐξαγωγή τῶν ἀπαραιτήτων συμπερασμάτων εἶναι κάτι τὸ ὁποῖον θὰ μὲ ἀπασχολήσῃ εἰς τὸ μέλλον.

Ἡ ἄσπις αὕτη (πίν. XII, φωτογραφία Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου) εἶναι εὔρημα τοῦ συναδέλφου μου κ. Σερ. Χαριτωνίδη, ὁ ὁποῖος μοῦ ἐπέτρεψε νὰ τὴν δημοσιεύσω μὲ τὴν γνωστήν του καλωσύνην. Δι' ὃ καὶ τοῦ ἐκφράζω ἐντεῦθεν τὰς θερμότερας μου εὐχαριστίας. Εὗρέθη τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1956 εἰς τὸν λόφον τοῦ Φιλοπάππου ὄχι μακρὰν τοῦ ναυδρίου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Λουμπαρδιάρη, κατὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ ἐκεῖθεν διερχομένου ἀρχαίου δια-

τειχίσματος. Ἡ ἀκριβὴς θέσις προσδιορίζεται ὡς ἐξῆς ὑπὸ τοῦ κ. Χαριτωνίδου εἰς τὴν πρὸς τὴν Ἑφορείαν Ἀθηνῶν ἀναφορὰν τοῦ τῆς 24ης τοῦ μηνὸς ἐκείνου : « Ἀκριβῶς ἐπὶ τῶν πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν (ἀνατολικὴν) πλευρὰν δόμων καὶ εἰς ἀπόστασιν 6-7 μ. ἀπὸ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ πύργου τῆς ἐκεῖ ἀρχαίας πύλης ».

Ἡ εἰκὼν τοῦ εὐρήματος (εἰσαχθέντος εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀκροπόλεως μὲ τὸν ἀριθμὸν 372 τοῦ βιβλίου τῶν ἐκ περισυλλογῆς ἀντικειμένων) παρουσιάζει τοῦτο συμπεπληρωμένον μὲ γύψον, εὐκόλα ὅμως διακρίνει κανεῖς πόσον πολὺ λείπει ἀπὸ τὸ ἀρχικὸν ἔργον. Καὶ ὅ,τι εἶχε κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς εὐρέσεως σωθῆ ἦτο τεθραυσμένον εἰς 5 τεμάχια, ἐκ τῶν ὁποίων συνεκολλήθησαν τέσσαρα, ἐνῶ τὸ πέμπτον ἐτοποθετήθη κατὰ τὴν συμπλήρωσιν εἰς τὸν γύψον ἐκεῖ ὅπου ὑπετέθη ὅτι ἦτο ἡ θέσις του. Τὸ μάρμαρόν του εἶναι Πεντελικόν. Ἡ ἐξωτερικὴ συνολικὴ διάμετρος τοῦ κύκλου ὑπολογίζεται ὅτι ἦτο 0.725, τὸ μέγιστον ὅμως σημερινὸν ὕψος εἶναι 0.68 καὶ ἡ διάμετρος ἄνευ τοῦ πλαισίου εἶναι 0.545.

Τὸ πλάσιον τῆς ἀσπίδος ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν μερῶν, ἦτοι δύο ἐξωτερικῶν ὀρθογωνίου τομῆς καὶ ἑνὸς μεσαίου καμπύλης τομῆς. Τοῦτο διακοσμεῖται ἐν ἀναγλύφῳ μὲ δύο βλαστοσπείρας, αἱ ὁποῖαι ἐκφυόμεναι κατὰ τὸ κάτω μέρος ἐκ φύλλων καὶ ἐκβάλλουσιν κατ' ἀποστάσεις ἄλλους μίσχους μὲ καρπὸν (ροῖας ;), βότρυν καὶ ροδακοειδὲς ἄνθος, συναντῶνται τελικῶς εἰς σπείρας εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ κύκλου (πίν. XIII α-β).

Ἐντὸς τοῦ πλαισίου τούτου εἰκονίζεται εἰς ἔκτυπον ἀνάγλυφον ἡ προτομὴ ἀγενεῖου ἀνδρός, μὲ βραχυτάτην κόμην, ἡλικίας περὶ τὰ πενήντα. Τοὺς ὤμους καὶ τὸ στῆθος του καλύπτει ἔνδυμα πολύπτυχον. Εἰς τὴν κορυφὴν τῆς (ὕψους 0.25) κεφαλῆς του ὑπάρχει ὀπὴ μὲ λείψανα σιδήρου ἐντὸς περιβλήματος ἐκ μολύβδου, πιθανῶς προερχόμενα ἐκ μηνίσκου. Ὀλόκληρον τὸ δεξιὸν ἥμισυ τοῦ προσώπου του εἶναι κτυπημένον κατὰ βάρβαρον τρόπον μὲ τὸ κοινῶς καλούμενον « βελόνι », εἰς τοῦ ὁποίου τὴν ἐνέργειαν ὀφείλεται καὶ ἡ ἀποκοπὴ τῶν ἐλλειπόντων τμημάτων, ὅπως ὑποδηλοῦν καὶ τὰ εἰς τὰς σχετικὰς ἀκμὰς ἔχνη. Μερικὰ τοιαῦτα κτυπήματα ὑπάρχουν καὶ ὑπὸ τὴν σιαγόνα.

Ἡ ἐργασία εἶναι καλὴ, προδίδουσα τὴν χεῖρα ἐμπείρου τεχνίτου, λείπει ὅμως ἡ τελευταία λείανσις τῶν ἐπιφανειῶν, διὰ τὴν ὁποίαν προφανῶς δὲν ἐνδιεφέρθη ὁ τεχνίτης, εἰς τρόπον ὥστε νὰ διακρίνονται εὐκρινῶς τὰ χρησιμοποιοιθέντα ἐργαλεῖα : ἡ « ράσπα » διὰ τὸ πρόσωπον, τὸ καλούμενον « λουκλούδικον » διὰ τὸ πλάσιον καὶ τὸ « γλωσσάκι » διὰ τὰ περιγράμματα τῶν κοσμημάτων τοῦ πλαισίου. Ἡ δπισθία ἐπιφάνεια τοῦ μεταλλίου εἶναι ἄδρά, κτυπημένη μὲ τὸ χονδρὸν « ποντίλι »¹,

¹ Τὰς πληροφορίας περὶ τῶν χρησιμοποιοιθέντων ἐργαλείων ὀφείλω εἰς τὸν γλύπτην τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως κ. Δημ. Δημητριάδην. Τὸν εὐχαριστῶ θερμῶς.

εἰς δὲ τὸ ἄνω μέρος της ἔχει παρασταθῆ ἔγγλυφον ἀντικείμενόν τι, ἵσως διαβήτης μὲ καμπύλα σκέλη.

Ἐὰν προσέξωμεν τὰς εἰκόνας ἄνω καὶ μέσου τοῦ σχεδίου 1 θὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἐφ' ὅσον συνεχισθοῦν νοητῶς αἱ καμπύλαι τῶν ἀπέναντι τμημάτων θὰ προκύψῃ τομὴ ἀσπίδος. Ἡ ἀσπίς λοιπὸν εἶναι ἡ ὑπὸ τῶν Ρωμαίων καλουμένη *imago clipeata*², ἡ ὁποία ἐπίσης ὠνομάζετο καὶ *clipeus*, *clipeum*, *clupeus*, *clipeus et imago*, *clipeus cum imagine*, *imago cum clipeo*³. Ὁ ἀντίστοιχος πρὸς τὴν *imago clipeata* ἑλληνικὸς ὅρος ἦτο *εἰκὼν ἐν ὄπλῳ*, ἀναφερόμενος ἤδη εἰς τινὰς ὑστεροελληνιστικὰς ἐπιγραφὰς τοῦ τέλους τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου⁴, ἀντὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο χρῆσις καὶ τοῦ ἀπλοῦ ὀρου *ὄπλον* ἀντιστοιχοῦντος πρὸς τὸν ρωμαϊκὸν ὄρον *clipeus*.

Αἱ παλαιότεραι σωζόμεναι τοιαῦται *imagines clipeatae*⁵ εἶναι αἱ τοῦ Μιθρι-

² Ὁ ὅρος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ χωρίον τοῦ ΜΑΚΡΟΒΙΟΥ, *Sat.* II, 3, 4 ὅπου γίνεται λόγος περὶ μιᾶς τοιαύτης εἰκόνης τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Κικέρωνος Κοίντου.

³ W. H. GROSS, *Clipeata imago und εἰκὼν ἐνοπλος* εἰς *Convivium*, Festgabe für K. Ziegler, σελ. 66 κέξ. καὶ 74.

⁴ Ἀττικὰς *IG II² 1012 = Syll³ 706*, στ. 25 τοῦ ἔτους 112/1 π.Χ. καὶ 1639, στ. 35, τῶν ἐτῶν 83 - 78 π.Χ. καὶ ψήφισμα τῶν Δαυλιέων εἰς Δελφοὺς τοῦ 86 π.Χ. *F. de D.* III, 4, 69, στ. 14 - 15, βλ. καὶ DAUX, *Delphes au Iie et au Ier siècle*, σελ. 402, βλ. SALATCH, *Rev. Arch.* 9, 1937, σελ. 14 - 25 καὶ ἰδίως 19 - 20 καὶ GROSS, *ἔ.ἀ.*, σελ. 74 - 75.

⁵ DURRBACH, *Choix d'inscriptions de Délos*, 1, ἀρ. 133. CHAPOUTHIER, *Délos*, 16, σελ. 34 κέξ. GROSS, *ἔ.ἀ.*, σελ. 76. Διὰ τὴν γένεσιν τοῦ τύπου δὲν ὑπάρχει συμφωνία, ἄλλοι τὸν θέλουν Ρωμαϊκόν, ἄλλοι ὁμως βλέπουν εἰς αὐτὸν μίαν ἀκόμη ἑλληνικὴν δημιουργίαν. Πρότυπα ἑλληνικά: BOLLEN, *Imago clipeata*, σελ. 13. VESSBERG, *Studien zur Kunstgeschichte der Römischen Republik*, σελ. 79. PICARD, *Religions préhelléniques*, σελ. 215 (ἀπωτάτη καταγωγή ἐκ Κρήτης). JUCKER, *Vom Verhältnis der Römer zur bildenden Kunst der Griechen*, σελ. 55, σημ. 4. BIANCHI - BANDINELLI, *Archeologia e Cultura*, σελ. 182. Ἱταλικὴ προέλευσις: HERBIG, *Das neue Bild der Antike*, II, σελ. 87. CURTIUS, *Wandmalerei Pompejis*, σελ. 378 καὶ *Die Antike* 1931, σελ. 244. WEST, *Römische Porträtplastik*, σελ. 34 καὶ σημ. 26a. GROSS, *ἔ.ἀ.*, σελ. 83 καὶ *Antike und Abendland* IV, 1954, σελ. 112. DEUBNER, *AM* 1937, σελ. 81. Ἐπίσης Ἱταλικὴν προέλευσιν φαίνεται νὰ δέχεται καὶ ὁ SCHWEITZER, *Bildniskunst der Römischen Republik*, σελ. 30 κέξ. Αἱ ἐνδείξεις πάντως νομίζω ὅτι ρίπτουν σαφῶς τὸ βάρος τῶν ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς προελεύσεως, εἶναι δὲ αὗται ἐν συνόψει: Πρῶτον αὐτὸ τοῦτο τὸ σχῆμα, τὸ ὁποῖον μιμεῖται ὄχι τὴν ρωμαϊκὴν ἀσπίδα τοῦ ὀπλίτου (*scutum*), ἀλλὰ τὴν ἑλληνικὴν, τὴν ὁποίαν ἄλλωστε δηλώνει καὶ ὁ ρωμαϊκὸς ὅρος *clipeus*. Ἡ ἑλληνικὴ ἀσπίς εἶναι γνωστὸν ὅτι ἀπὸ παλαιῶν χρόνων ἐκοσμεῖτο μὲ ποικιλίαν σημάτων. Αἱ παλαιότεραι ἀσπίδες μὲ πορτραῖτα τὰς ὁποίας γνωρίζομεν εἶναι αἱ ὑπὸ τοῦ ΛΙΒΙΟΥ XXV, 39, 11 - 17 καὶ τοῦ ΠΛΙΝΙΟΥ, *NH* 35, 14, ἀναφερόμεναι Καρχηδονιακαί, μίαν τῶν ὁποίων, φέρουσιν τὸ πορτραῖτον τοῦ Ἀσδρούβα, ἐκυρίευσεν κατὰ τὸν β' Καρχηδο-

δατείου τῆς Δήλου τοῦ ἔτους 102/1 π.Χ., αἱ ὁποῖαι κοσμοῦν τὸ ἀέτωμα καὶ τὰς τρεῖς ἐσωτερικὰς πλευρὰς αὐτοῦ μὲ προτομὰς προσώπων τοῦ κύκλου τοῦ Μιθριδάτου Εὐπάτορος καὶ τοῦ ἀναθέτου ἱερέως Ἑλιάνακτος⁶. Ἀπὸ τὴν σύγκρισίν

νιακὸν πόλεμον ὁ Μάρκιος εἰς τὴν Ἰσπανίαν καὶ ἀνέθεσεν εἰς τὸ Καπιτώλιον (*supra fores*), ὅπου καὶ ἐσώζετο μέχρι τῆς ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς πρώτης καταστροφῆς τοῦ τὸ ἔτος 83 π.Χ. Ἐπειδὴ οἱ Καρχηδόνιοι ἐστεροῦντο ἰδίας δημιουργικῆς τέχνης αἱ ἐν λόγῳ ἀσπίδες εἶναι προφανὲς ὅτι ἦσαν ἔργα Ἑλλήνων, τῶν ὁποίων ἡ δρᾶσις εἰς τὴν Καρχηδόνα εἶναι ἐξ ἄλλου γνωστὴ (Βόηθος). (Ὁ Gross, ἔ.ἀ., σελ. 77 κἑξ. ἰδίως 83 καὶ *Antike und Abendland* IV, 1954, σελ. 114 θεωρεῖ τὰς πληροφορίας ὡς εὐρήματα τῶν χρονογράφων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἤντησαν οἱ ἀνωτέρω ἱστορικοί). Ἑλληνιστικῆς ὁπωσδήποτε τέχνης θὰ ἦσαν καὶ αἱ κεφαλὰὶ τοῦ πατρὸς καὶ θείου, τὰς ὁποίας εἶχεν ὡς ἐπίσημα εἰς τὴν ἀσπίδα τοῦ ὁ Σκιπίων, *Sil. Ital. Punica* XVII, 395. Ἀλλὰ καὶ ἄλλα νήματα συνδέουν τὸ εἶδος μὲ τὴν ἑλληνικὴν τέχνην. Ἡ θέσις λ.χ. τὴν ὁποίαν καταλαμβάνουν οἱ εἰκονιστικοὶ *clipei* εἰς τὰ ἀετώματα π.χ. ἢ τὰ ἐπιστύλια τῶν κτηρίων ἦτο θέσις, ὅπου συνήθως ἀνηρτῶντο πραγματικαὶ ἀναθηματικαὶ ἀσπίδες (βλ. ELDERKIN, *AJA* 1938, σελ. 227 κἑξ. καὶ DEUBNER, *AM* 1937, σελ. 78 - 79 καὶ τὴν προμνημονευθεῖσαν πληροφορίαν διὰ τὴν ἀσπίδα τοῦ Ἀσδρούβα), τὰς ὁποίας ἤρχισαν ἀργότερον νὰ μιμοῦνται εἰς τὸν λίθον βλ. παραδείγματα τοῦ DEUBNER, αὐτ. σελ. 79, σημ. 1. Ἡ δὲ διὰ προτομῶν διακόσμησις κυκλικῶν ἐπιφανειῶν εἶναι συχνὴ εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν τέχνην, λ.χ. ἐπὶ φιαλῶν, ἐπίπλων, μνημείων κ.ἄλ. (παραδείγματα εἰς DEUBNER, ἔ.ἀ., σελ. 80, σημ. 2). Τὰ παλαιότερα γνωστὰ τοιαῦτα μνημειακὰ παραδείγματα εἶναι αἱ τέσσαρες ἀνάγλυφοι προτομαὶ θεῶν τοῦ βωμοῦ τοῦ ἐν Πριήνῃ ἐκκλησιαστηρίου WIEGAND, *Priene*, σελ. 224, εἰκ. 216, τοῦ 2ου ἴσως αἰῶνος π.Χ. KLEINER ἐν λ. εἰς *Realencyclopädie* (ἐξ ἀνατύπου εἰς χειρὰς μου, στ. 22), τὰς ὁποίας ἀκολουθοῦν αἱ ὁλόγλυφοι προτομαὶ θεῶν καὶ ἡρώων τοῦ Ἡρώου τῆς Καλυδῶνος DYGGVE - POULSEN - RHOMAIOS, *Das Heroon von Kalydon*, σελ. 73 κἑξ., τῶν περὶ τὰ 100 π.Χ. χρόνων. Αἱ παλαιότεραι πάλιν εἰκονιστικαὶ προτομαὶ εἶναι αἱ τοῦ Μιθριδατείου τῆς Δήλου, βλ. κατωτέρω σημ. 6, ἢ προαναφερθεῖσα ὁμως ἀττικὴ ἐπιγραφή *IG* II², 1012 βεβαιώνει ὅτι τὸ εἶδος ἦτο ἤδη γνωστὸν εἰς τὰς Ἀθήνας κατὰ τὰ τέλη ἀκρόμῃ τοῦ 2ου αἰῶνος. Τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ἐπεκράτει ἤδη εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν ἡ συνήθεια τῆς ἀναθέσεως ἡμιτόμων ἀγαλμάτων εἰς ναῖσκους - ἡρώα, COLLIGNON, *Statues funéraires*, σελ. 301 κἑξ. ἢ τῆς ἀπεικονίσεως τοιούτων ἡμιτόμων εἰς ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα (παραδείγματα εἰς JUCKER, *Das Bildnis im Blätterkelch*, πίν. 1) βλ. καὶ Gross, ἔ.ἀ., σελ. 83, σημ. 41.

Κανεῖς λοιπὸν δὲν συντρέχει λόγος νὰ καταφύγωμεν εἰς τὸ Ρωμαϊκὸν πορτραῖτον τῶν προγόνων διὰ νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν ἐμφάνισιν τοῦ εἶδους εἰς τὴν τέχνην. Αὕτη ἐξηγεῖται ὁμολώτερον ἀπὸ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, ἡ ὁποία εἰς τὰς δυσμὰς τοῦ βίου της παραδέχεται τὴν ἄλλοτε ἀπαράδεκτον ἀπεικόνισιν τμημάτων τῆς ὅλης μορφῆς τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τὴν Ρώμην τὸ εἶδος ἔκαμε τὴν ἐμφάνισίν του τὴν γ' δεκαετίαν τοῦ 1ου αἰῶνος. Κατὰ ἐν γνωστότατον χωρίον τοῦ ΠΛΙΝΙΟΥ, *NH* 35, 12, πρῶτος ἀνέθεσε τοιοῦτους «*clipei*» εἰς δημόσιον μέρος ὁ Appius Claudius, ἀναθέσας τοὺς προγόνους του εἰς τὸν ναὸν τῆς Bellona καὶ μετ' αὐτὸν ὁ M. Aemilius εἰς τὴν Αἰμιλιαν Βασιλικήν, ὡς καὶ εἰς τὴν οἰκίαν του.

⁶ MICHALOWSKI, *Délos*, 13, πίν. VIII καὶ σελ. 9 κἑξ. CHAPOUTHIER, *Délos*, 16, σελ.

των μὲ τὸν « clipeus » τοῦ Φιλοπάππου φαίνεται ὅτι αἱ διαφοραὶ των (τὸ μεσαῖον πλαίσιον δὲν φέρει διακόσμησιν καὶ ἡ καμπύλη του εἶναι περισσότερον κλειστή ὑπενθυμίζουσα καθαρώτερον τὴν ἀσπίδα, ἡ ὁποία ὑπόκειται εἰς τὸν τύπον, τὸ στενὸν πλαίσιον, τὸ ὁποῖον ἔχει ἐδῶ προστεθῇ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἄκρον τῆς καμπύλης ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει, τέλος ἡ κεφαλὴ ἦτο χωριστὰ εἰργασμένη, ἐνῶ ἐδῶ τὸ ὅλον εἶναι ἐξ ἐνὸς τεμαχίου μαρμάρου) δὲν εἶναι τόσον σημαντικαὶ καὶ ἡ ὁμοιότης των εἶναι ἐπικρατεστέρα. Συνεπῶς ὁ clipeus τοῦ Φιλοπάππου πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἀνήκει εἰς τὸ ἴδιον μὲ αὐτοὺς γενικὸν χρονικὸν πλαίσιον. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ διατύπωσις του εἶναι κάπως πλουσιωτέρα, εἶναι πιθανὴ μία κάπως νεωτέρα χρονολογία του ἐν συγκρίσει μὲ τοὺς « clipei » τοῦ Μιθριδατείου, τῶν ὁποίων ἡ ἀπέρिटτος μορφή μαρτυρεῖ ὅτι τὸ εἶδος ἦτο ἀκόμη εἰς τὰς ἀρχάς του.

Τὸ ἄνω μέρος τῆς προτομῆς τοῦ Φιλοπάππου ἔχει, ὅπως καὶ αἱ προτομαὶ τοῦ Μιθριδατείου, μεγαλυτέραν προβολὴν ἀπὸ τὸ κάτω διὰ νὰ φαίνεται καλύτερον εἰς τὸ ὕψος ὅπου ἦτο τοποθετημένον ἀπὸ τὸν κάτω ἱστάμενον θεατὴν (σχέδιον 1). Πάντως ἡ προβολὴ αὕτη δὲν εἶναι τόσον ἰσχυρὰ ὅσον εἶναι εἰς τοὺς μεταγενεστέρους « clipei » (βλ. τὸ ἐκ Κορίνθου παράδειγμα Ἀδριανείου ἐποχῆς⁷ καὶ τὸν Μᾶρκον Αὐρῆλιον τοῦ αἰτωμάτος τῶν Μεγάλων Προπυλαίων τῆς Ἐλευσίνος⁸, ὁ ὁποῖος δίδει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι προκύπτει ἐκ τινος ἀνοίγματος), οἱ ὁποῖοι καὶ εἰς τοῦτο ἀκολουθοῦν τὴν τάσιν τῶν μεταγενεστέρων περιόδων τῆς τέχνης πρὸς ἔμφασιν. Τὴν ἰδίαν τάσιν παρουσιάζουν καὶ τὰ ἰταλικά παραδείγματα, ἐκεῖ ὅμως ἐπειδὴ εἶναι barock ἡ ὅλη τάσις τῆς τέχνης, αἱ ἰσχυρῶς ἐξέχουσαι προτομαὶ ἐμφανίζονται ἐνωρίτερον⁹, ἡ δὲ διακόσμησις τῶν πλαισίων των εἶναι γενικῶς πολυτελεστέρα, φθάνουσα καὶ μέχρι πλήρους ἀλλοιώσεως τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ « clipeus ». Εἰς τὴν Ἑλλάδα οἱ τεχνῖται, συντηρητικώτεροι, κρατοῦν ἕως ἀργὰ τὴν ἀνάμνησιν τῆς ἀσπίδος εἰς τὰ πλαίσια τῶν « clipei » καὶ τὴν διακόσμησιν των περιορίζουν εἰς τὴν βλαστώσπειραν, ὅσονδῆποτε πλουσίαν καὶ ἂν τὴν διατυπώνουν εἰς τὰ μεταγενέστερα παραδείγματα.

Ἐδῶ ἡ βλαστώσπειρα εἶναι λιτή, ἔχει σχεδὸν τὴν « συρματίνην » στεγνότητα

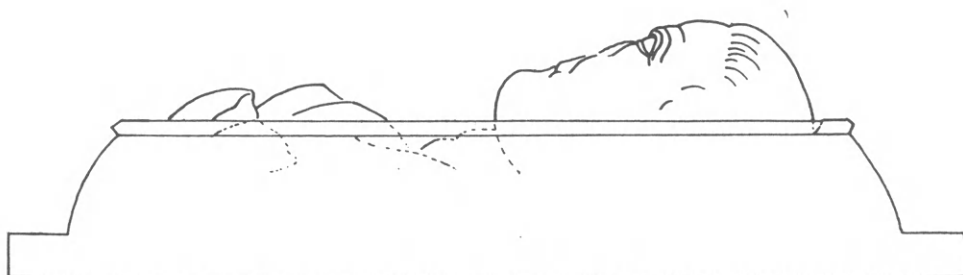
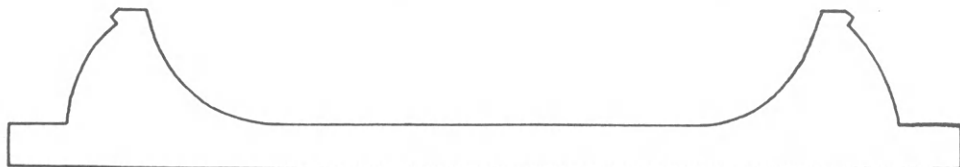
13-42. DYGGVE κλπ. *Kalydon*, σελ. 407, εἰκ. 128-129. GROSS, *Die Mithradates-Kapelle auf Delos* εἰς *Antike und Abendland* IV, 1954, σελ. 105-117.

⁷ *Corinth* IX, ἀρ. 173, σελ. 90. DEUBNER, AM 1937, σελ. 78, σημ. 5.

⁸ *Unedited Antiquities of Attica* II, πίν. 2. BULLE, *Jahrb.* 1919, σελ. 161. NOACK, *Eleusis*, 74, 222. WEGNER, *Die Herrscherbildnisse in Antoninischer Zeit*, σελ. 93, 104, 112, 172, 282, 286. DEUBNER, ἑ.ἀ., πίν. 39-41, σελ. 73 κἄξ.

⁹ Βλ. λ.χ. τὸν « clipeus » τοῦ ἐπιτυμβίου τοῦ Museo Capitolino, JONES, *Catalogue*, πίν. 23, ἀρ. 65 καὶ σελ. 138, ὁ ὁποῖος ἀνήκει ἀκόμη εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Φλαβίων.

τῶν ἀττικῶν διακοσμήσεων τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνος¹⁰. Ἀφ' ἑτέρου ὁμοιάζει μὲ τὴν βλασιόσπειραν τῆς βάσεως τῆς Civitā Castellana, ἡ ὁποία ἀνήκει εἰς τὸ γ' τέταρτον τοῦ 1ου αἰῶνος¹¹, μολονότι ἐκείνη εἶναι κάπως πλουσιωτέρα. Καὶ ἀπὸ τὴν διακόσμησιν λοιπὸν τοῦ πλαισίου, ὅπως καὶ ἀπὸ τὴν μορφήν αὐτοῦ τούτου τοῦ

Σχέδ. 1. Τομή, πλαγία ὄψις καὶ λεπτομέρεια τοῦ περιφερειακοῦ κοσμήματος.

« clipeus », ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ clipeus τοῦ Φιλοπάππου πρέπει νὰ ἀνήκη κάπου μεταξὺ τῶν ἀρχῶν καὶ τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 1ου αἰῶνος π.Χ.

Διὰ τὴν ἐγγυτέραν ὅμως χρονολογικὴν τοποθέτησίν του, θὰ βοηθήσῃ ἡ τεχνολογικὴ ἐξέτασις τῆς κεφαλῆς.

Καὶ πρῶτον ἡ βραχυτάτη, « βελονωτή » κόμη : εἶναι γνωστὴ ἀπὸ σειρὰν ὁλό-

¹⁰ Βλ. KRAUS, *Die Ranken der Ara Pacis*, σελ. 52 - 54 καὶ MÖBIUS, *Ornamente der griechischen Grabstelen*, σελ. 46 - 48.

¹¹ HERBIG, RM 1927, σελ. 129 κέξ.

κληρον ἔργων τοῦ 1^{ου} αἰῶνος. Βεβαίως, τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς κόμης ἔχει ὑστεροελληνιστικὰς τὰς ρίζας¹² καὶ διαρκεῖ μέχρι καὶ τῆς πρωίμου αὐτοκρατορικῆς περιόδου¹³, κυρίως ὅμως συναντᾶται εἰς τὰ ἔργα τῆς ὑπὸ τοῦ Schweitzer συγκροτηθείσης ομάδος Ε, τὰ ὁποῖα αὐτὸς χρονολογεῖ μεταξὺ τῶν ἔτῶν 70 καὶ 55 π.Χ. Εἰς τὸν τυπικώτερον εκπρόσωπον τῆς ομάδος, τὴν ἐν Νεαπόλει χαλκὴν προτομὴν τοῦ C. Norbanus Sorex¹⁴, ἡ κόμη ἐμπρὸς μὲν ὁμοιάζει ἄρκετὰ μὲ τὴν τοῦ ἀγνώστου τοῦ Φιλοπάππου (μὲ τὴν ἐξαίρεσιν ὅτι οἱ βράχεις ἐν εἵδει κόμματος βόστρυχοι στρέφουν δεξιὰ, ἐνῶ ἐδῶ ἀριστερά), εἰς τὸ ὑπόλοιπον ὅμως τμῆμα τῆς κεφαλῆς αἱ λεπτομέρειαι εἶναι κάπως διαφορετικαί. Οἱ βόστρυχοι δηλαδὴ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ὑποδιαίρεσιν μεγαλυτέρων ἢ μικροτέρων ζωνῶν κόμης διὰ τῆς ἐγχαράξεως, ἐνῶ εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ Φιλοπάππου εἶναι μεμονωμένοι καὶ λεπτοὶ χωρὶς ἐσωτερικὰς ἐγχαράξεις. Καὶ ὅπως ἡ κόμη τοῦ Sorex εἶναι ἐξέλιξις τῆς κόμης τοῦ Arringatore¹⁵ πρὸς τὸ πεζότερον καὶ ρηχότερον, δηλαδὴ πρὸς τὸ ρωμαϊκώτερον, μὲ τὴν σειρὰν τῆς ἡ κόμης τῆς προτομῆς τοῦ Φιλοπάππου ἀντιπροσωπεύει ἀκόμη μεταγενέστερον στάδιον, καθὼς οἱ βόστρυχοι ἔχουν φθάσει ἐδῶ τὴν ἐκλέπτυνσιν. Αἱ χρονολογίαι λοιπὸν τὰς ὁποίας ὁ Schweitzer προτείνει διὰ τὸν Arringatore καὶ τὸν Sorex ἦτοι 80 ἕως 70 π.Χ. διὰ τὸν πρῶτον καὶ 70 ἕως 65 π.Χ. διὰ τὸν δεύτερον μᾶς ἐπιτρέπουν τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ προτομή μας μᾶλλον εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ ἀνωτέρω περιγραφέντος χρονικοῦ πλαισίου ἀνήκει. Παρατηροῦμεν ἐπίσης ὅτι οἱ βόστρυχοι δὲν εἶναι τόσον ὀξεῖς ὅσον οἱ βόστρυχοι ἄλλων κεφαλῶν τοῦ 1^{ου} αἰῶνος π.Χ., οὔτε ἔχουν τὴν ἐσωτερικὴν αὐλάκωσίν των, οὔτε καὶ τὴν πρὸς τὰ πρόσω ροήν των (λ.χ. τῆς χαλκῆς προτομῆς νέου τοῦ Μουσείου τῆς Νέας Ὑόρκης¹⁶, τῆς ὑπ' ἀριθ. 570 α μαρμαρίνης κεφαλῆς τοῦ Μουσείου τῆς Κοπεγχάγης¹⁷, μιᾶς

¹² Βλ. λ.χ. τὴν ὠραίαν χαλκὴν κεφαλὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ἀπὸ τὴν Δῆλον.

¹³ Μαρμαρίνη κεφαλὴ Μονάχου SIEVEKING, Münchn. Jahrb. d. Bild. Kunst II, 1 (1937-1938), σελ. 173 κέξ., εἰκ. 1-2. F. POULSEN, Δράγμα Nilsson, σελ. 410a.

¹⁴ A/BR 457/8. HEKLER, πίν. 130. KLUGE-LEHMANN, *Die Antiken Grossbronzen* II, 4. GOETHERT, *Zur Kunst der Römischen Republik*, σελ. 23 κέξ. SIEVEKING, *Gnomon* 1932, σελ. 424 καὶ Münchn. Jahrb. 1937/8, σελ. 182. CURTIUS, RM 1935, σελ. 302, σημ. 2. F. POULSEN, *Probleme*, σελ. 22 καὶ Δράγμα Nilsson, σελ. 413. VESSBERG, σελ. 228 κέξ. SCHWEITZER, εἰκ. 99, 103, σελ. 79 κέξ. HARRISON, *The Athenian Agora I, Portrait Sculpture*, σελ. 15. BIEBER, *The History of the Greek and Roman Theater*, σελ. 165, εἰκ. 592.

¹⁵ SCHWEITZER, ἔ.δ., σελ. 81.

¹⁶ F. POULSEN, *Ikonographie* κλπ., σελ. 21 κέξ. RICHTER, *Roman Portraits*, ἀρ. 8. SCHWEITZER, ἔ.δ., σελ. 42 (Ε 3), σημ. 5, 79, 81.

¹⁷ F. POULSEN, Δράγμα Nilsson, σελ. 409 κέξ., εἰκ. 1-3 καὶ Acta Arch. 1941, σελ.

ἄλλης εἰς Wilton House¹⁸, ἄλλης εἰς Τουλούζην¹⁹ κλπ.), ὅλαι αὐταὶ ὅμως αἱ κεφαλαι εἶναι εἴτε ἀντίγραφα εἴτε ἔργα τῶν ἐντελῶς τελευταίων δημοκρατικῶν χρόνων καὶ ὥς ἐκ τούτου μᾶς ἐμποδίζουν νὰ κατέλθωμεν πολὺ χαμηλὰ εἰς τὸν 1ον αἰῶνα π.Χ.

Ἀπὸ τὴν κόμμωσιν ἐπίσης τῆς προτομῆς τοῦ Φιλοπάππου ἀπουσιάζει μία χαρακτηριστικὴ διευθέτησις τῶν τριχῶν, τὴν ὁποίαν ἔχουν μερικὰ ἀπὸ τὰ πορτραῖτα τοῦ Κικέρωνος καὶ πολλὰ ἔργα τῆς πρωίμου Αὐγουστείου περιόδου, ἡ διαφορετικὴ δηλαδὴ φορὰ τῶν τριχῶν κατὰ τὰς δύο πλευράς τῆς κεφαλῆς (ἡ ὁποία μιμεῖται ὡς γνωστὸν τὴν τυπικὴν κόμμωσιν τοῦ Μενάνδρου). Τὴν ἔχει ὅμως μία κεφαλὴ τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς²⁰, τῆς ὁποίας οἱ ἐπὶ μέρους βόστρυχοι εἶναι ἐπίσης «βελωντοὶ» καὶ τὰ ἄλλα χαρακτηριστικά της εἶναι κοινὰ μὲ τὰ τῶν ἔργων τῆς ομάδος Ε τοῦ Schweitzer, ἀκριβῶς δὲ δι' αὐτοὺς τοὺς λόγους θεωρεῖται ὑπὸ τῆς Harrison νεωτέρα ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔργα τῆς ομάδος καὶ χρονολογεῖται εἰς τὰ μέσα περίπου τοῦ αἰῶνος. Ἀπὸ τὴν ἀπουσίαν λοιπὸν τῆς διευθετήσεως αὐτῆς τῆς κόμης ἐπιτρέπεται μὲ κάποιαν ἐπιφύλαξιν τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ προτομὴ μας δὲν πρέπει νὰ χρονολογηθῇ πολὺ χαμηλὰ εἰς τὸν 1ον αἰῶνα π.Χ.

Ἡ ἐξυρρημένη ζώνη πάλιν ὀπισθεν τοῦ ὠτός συναντᾶται εἰς πλῆθος ρωμαϊκῶν κεφαλῶν τοῦ 1ου αἰῶνος, κατὰ τὸν Schweitzer ἀπὸ τοῦ 70 περίπου π.Χ.²¹,

39 κέξ., εἰκ. 37 - 38. SCHWEITZER, σελ. 84 κέξ., εἰκ. 127 (Ε 4). VESSBERG, ἔ.ἀ., πίν. 64, σελ. 225 κέξ.

¹⁸ F. POULSEN, *Greek and Roman Portraits in English Country Houses*, ἀρ. 35 (τὴν χρονολογεῖ εἰς τοὺς πρωίμους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους) καὶ *Probleme der Römischen Ikonographie*, πίν. 44, εἰκ. 50, σελ. 22 καὶ 25 (μεταβάλλει γνώμην καὶ χρονολογεῖ περὶ τὰ 70 π.Χ.).

¹⁹ F. POULSEN, *Probleme*, πίν. 39 - 40, εἰκ. 45 - 46 καὶ σελ. 2. Εἰς τὰ νομίσματα ἡ ροὴ δὲν συναντᾶται πρὸ τῶν μέσων τοῦ 1ου αἰῶνος, ὀφείλεται δὲ εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν πορτραίτων τοῦ Καίσαρος, τὰ ὁποῖα ὅπως ἀπὸ τὰ πολυάριθμα νομίσματά του φαίνεται (VESSBERG, πίν. VI κέξ.) ἀπεικονίζον τὴν γνωστὴν συνήθειάν του νὰ καλύπτῃ τὴν προοῦσαν φαλακρότητά του διὰ τῆς καταλλήλου πρὸς τὰ πρόσω διευθετήσεως τῆς κόμης του Sueton. *Divus Julius*, 45: «*Deficientem capillum revocare a vertice adsueverat*». Παλαιότερα παραδείγματα κεφαλῶν μὲ ροὴν κόμης: ὁ πορθητὴς τῶν Συρακουσῶν Cl. Marcellus ἐπὶ νομισμάτων τοῦ P. Cornelius Lentulus Marcellinus τοῦ ἔτους 42. Ἐν ἐκ τῶν παλαιότερων πλαστικῶν παραδειγμάτων εἶναι ὁ P. Gessius τοῦ ἐπιτυμβίου τῆς Βοστώνης, F. POULSEN, *Probleme*, σελ. 23 κέξ., εἰκ. 52. VESSBERG, πίν. 35, σελ. 190 κέξ., 268 κέξ. Museum of Fine Arts, *Greek and Roman Portraits*, εἰκ. 30. SCHWEITZER, σελ. 130, σημ. 1: μετὰ τὰ 40 π.Χ.

²⁰ HARRISON, *The Athenian Agora, I, The Portrait Sculpture*, ἀρ. 4.

²¹ Ἐ.ἀ., σελ. 81. Βλ. λ.χ. τὸν ἐπὶ νομισμάτων τοῦ υἱοῦ του εἰκονιζόμενον δήμαρχον

Εἰκονιστικὴ προτομὴ τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως ἀπὸ τὸν λόφον Φιλοπάπου

α. Κόσμημα τοῦ πλαισίου τῆς εἰκονιστικῆς προτομῆς

β. Λεπτομέρεια τοῦ κοσμήματος ἐκ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ πλαισίου

τουλάχιστον μέχρι και του « Καίσαρος » του Acireale, τὸν ὁποῖον αὐτὸς χρονολογεῖ περὶ τὰ 40 π.Χ.²².

Δὲν εἶναι ὅμως μόνον ἡ κόμη ἡ ὁποία συνδέει στενὰ τὴν προτομὴν τοῦ Φιλοπάππου μὲ τὰ ἔργα τῆς ομάδος E τοῦ Schweitzer, εἶναι καὶ ἡ ὅλη ἀπλὴ δομὴ τῆς, ἡ ὁποία περιορίζεται ἐντὸς κανονικωτάτου περιγράμματος, καθὼς καὶ ἡ ἔντασις τῶν χαρακτηριστικῶν, ἡ ὁποία ἀκτινοβολεῖ τὴν ἀποφασιστικότητα μιᾶς ἀδამάστου ἀσφαλῶς προσωπικότητος. Καὶ ἀπλὴ φυλλομέτρησης τῶν οἰκείων πινάκων τοῦ βιβλίου τοῦ Schweitzer διὰ τὰ ρωμαϊκὰ πορτραῖτα τῆς δημοκρατικῆς περιόδου πείθει ὅτι ὁ ἄγνωστος τοῦ Φιλοπάππου εἰς αὐτὴν τὴν ομάδα θὰ εἶχε τὴν θέσιν του, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὸ σύνολον ἐδῶ εἶναι ἀκόμη περισσότερον σφιγκτὸν καὶ γεωμετρικόν, ἔχει σχεδὸν τὴν σκληρότητα καὶ τὴν διαύγειαν κρυστάλλου.

Ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ ἔργα τὸ πλησιέστερον εἶναι ἀσφαλῶς μία ἀνδρική προτομὴ ἐπὶ ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου τοῦ Μουσείου τῶν Θερεμῶν ἀπὸ τὴν Villa Matei²³, εἰς τὴν ὁποίαν, ὅπως καὶ ὁ Vessberg τὸ ὑποδηλώνει, διακρίνεται ἐπίδρασις τῶν συγχρόνων πορτραίτων τοῦ Καίσαρος. Κατὰ τὸν Vessberg ἡ κεφαλὴ ἐξελίσσει τὴν « sachliche » τεχνοτροπίαν τῆς προηγουμένης περιόδου πρὸς τὸ καθαρώτερον καὶ καλύτερον ὀργανωμένον, μὲ ὀξύτερον καὶ κομψότερον, συνάμα δὲ ξηρότερον, περίγραμμα, χαρακτηῖρας δηλαδὴ τοὺς ὁποίους ἐπανευρίσκομεν ἐδῶ. Τὸ ἐπιτύμβιον χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Vessberg εἰς τὰ 45 π.Χ.²⁴

Ἀπὸ τὰ λεχθέντα λοιπὸν ἐδραιοῦται, νομίζω, ἡ πεποίθησις ὅτι τὸ ἐκ τοῦ Φιλοπάππου εὔρημα ἀνήκει εἰς τὸ μεσαῖον τρίτον τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνος καὶ πιθανώτατα εἰς χρόνους ὅχι πολὺ ἀπέχοντας τῶν μέσων αὐτοῦ.

Ὅτι ἀπεικονίζει δὲ Ρωμαῖον φαίνεται καὶ ἀπὸ ὀρισμένα φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικά του ὅπως εἶναι τὸ μέγα οὖς καὶ ἡ ὀπισθεν αὐτοῦ ἐξυρμένη ζώνη, διὰ

Antius Restio, BERNOULLI, *Röm. Ikon. I, Münztafel* II, 28 - 29. GRUEBER, *Coins of the Roman Republic in the British Museum*, I, 521, III, πίν. 51, 6.

²² BOEHRINGER, *Der Caesar von Acireale*, πίν. 1 - 7 καὶ 47, σελ. 18 κέξ. SCHWEITZER, *ἔ.ἀ.*, εἰκ. 182/3, σελ. 146, βλ. καὶ σελ. 114 κέξ. Ἐν ἄλλο παράδειγμα ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸν χῶρον, τὴν μαρμαρίνην κεφαλὴν ἀπὸ τὴν ἐν Δήλῳ οἰκίαν τοῦ Διαδουμένου, MICHALOWSKI, πίν. X - XI, εἰκ. 6 καὶ σελ. 14, ὁ BUSCHOR, *Bildnis*, σελ. 51 χρονολογεῖ εἰς τὴν δεκαετίαν 40 - 30 π.Χ. Τὴν ἔχει καὶ μία κεφαλὴ ἱερώς ἀπὸ τὴν Κόρινθον, βλ. κατωτέρω σελ. 131, ἡ ὁποία εἶναι φυσικὰ νεωτέρα τοῦ 45 π.Χ.

²³ VESSBERG, *ἔ.ἀ.*, πίν. 38, 2 καὶ σελ. 198.

²⁴ Ἐξ αἰτίας τῆς ὁμοιότητός της μὲ ἄλλην ἀνδρικήν κεφαλὴν ἐπὶ ἐπιτυμβίου τῆς Villa Colonna, *ἔ.ἀ.*, πίν. 38, 1 καὶ ZADOKS, *Ancestral Portraiture in Rome* κλπ., πίν. 18 B, τοῦ ὁποίου ἡ χρονολόγησις ἐπιτυγχάνεται χάρις εἰς τὰ γράμματα καὶ τὴν κόμμωσιν τῆς γυναικός.

τὴν ὁποίαν ἔγινε λόγος προηγουμένως, πρὸ πάντων ὁμως ἀπὸ τὸ ὅλον ἦθος, τὴν παγεράν, ἐγγίζουσιν τὰ ὅρια τοῦ σκληροῦ, ἔκφρασιν, τὴν ἀνάμεικτον μὲ τὴν ἀλαζονικὴν ὑπερηφάνειαν ἀνθρώπου πεπεισμένου ὅτι ἀνήκει εἰς ἄρχουσιν φυλὴν (Herrenvolk)²⁵. Διότι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ σύγχρονα πορτραῖτα τῶν Ἑλλήνων παρ' ὅλας τὰς συσπάσεις τοῦ προσώπου των ἢ τὰ ὑπολείμματα τοῦ πάθους, τὰ ὁποῖα σιγοκαίουν εἰς τὰ παλαιότερά των, ἀντανάκουν τὴν ψυχικὴν των κόπωσιν καὶ τὴν ὑποταγὴν των εἰς τὴν ἀφευκτοῦ μοῖραν τῆς παρακμῆς²⁶.

Ἄν ἦτο Ρωμαῖος ὁμοῦς ὁ ἄγνωστος τοῦ Φιλοπάππου, ἀσφαλῶς δὲν εἶναι ρωμαϊκὴ ἡ ἔργασία. Ὅχι μόνον διότι ὁ τόπος εὐρέσεως ἀποκλείει τὴν ἐκ τῆς Ἰταλίας εἰσαγωγὴν, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ πλαστικὴ του ἀντίληψις καὶ ἰδίως ἡ διάπλασις τῶν παρειῶν καὶ τῆς περὶ τὸ στόμα περιοχῆς μαρτυροῦν Ἀθηναῖον τεχνίτην καὶ μάλιστα συγγενῇ πρὸς τὸν καλλιτέχνην τῆς ὥραίας κεφαλῆς ἱερέως ἀπὸ τὴν Ἀγοράν²⁷. Ἡ σὰρξ παρέχει καὶ ἐδῶ τὴν ἐντύπωσιν τῆς πλουσίας καὶ λιπαρᾶς μάξης, ὅπου ἀπουσιάζει ὁ ὑποκείμενος σκελετός, τὴν ὁποίαν γνωρίζομεν ἀπὸ τὸν ἱερέα καὶ ἀπὸ σειρὰν ἄλλων ἔργων τοῦ 1ου αἰῶνος π.Χ., ἀπὸ τὴν ἐποχὴν ἤδη τῆς χαλκῆς κεφαλῆς ἀνδρὸς τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου ἀπὸ τὴν Δῆλον. Δὲν εἶναι πάντως τόσον πλαδαρὰ ἡ σὰρξ ὅσον εἶναι ἡ τῆς κεφαλῆς τῆς Δήλου καὶ τοῦ ἱερέως τῆς Ἀγορᾶς, ἀλλὰ σφιγκτοτέρα, συγχρόνως ὁμοῦς ὀλιγώτερον εὐαίσθητος. Ἐπίσης λείπουν αἱ πολλαὶ ρυτίδες καὶ ἀνωμαλῖαι τῆς ἐπιφανείας, ὅχι τόσον διότι τὸ εἰκονιζόμενον ἄτομον ἦτο νεαρώτερον, ὅσον διότι διάφορος ἦτο ἡ τεχνοτροπικὴ ἀντίληψις τοῦ τεχνί-

²⁵ Τὴν ὁποίαν τόσον παραστατικὰ ἀποδίδουν οἱ γνωστότατοι στίχοι τοῦ ΒΙΡΓΙΛΙΟΥ εἰς τὴν *Αἰνείδα* VI, 852 - 854 :

*tu regere imperio populos, Romane, memento ;
(haec tibi erunt artes) ; pacique imponere morem,
parcere subiectis, et debellare superbos.*

Πρβλ. τὴν ὥραϊαν κεφαλὴν Ρωμαίου στρατηγοῦ εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀντιοχείας F. PoulSEN, Syria 1938, πίν. 38 - 40, σελ. 355 κέξ. Buschor, ἔ.ἀ., σελ. 46 - 47.

²⁶ Ἀκόμη καὶ ὅταν παριστάνουν ἐπιφανεῖς προσωπικότητας, ὅπως λ.χ. ὁ λεγόμενος « Προουσίας » τοῦ Μουσείου Ρόδου Cl. Rh. X, 4 κέξ. LAURENZI, *Ritratti Greci*, πίν. 31, ἀρ. 78. Buschor, εἰκ. 39, σελ. 47, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν Buschor εἰκονίζει τὸν Στωϊκὸν Ποσειδῶνιον. Φυσικὰ δὲν εἶναι πάντοτε εὐκόλος ὁ διαχωρισμός, εἰς μερικὰς περιπτώσεις χωρεῖ ἀμφιβολία. Τοιαῦτα παραδείγματα ἀπαριθμεῖ ὁ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ εἰς Mon. Piot 51, σελ. 45.

²⁷ Hesperia IV, 1935, σελ. 405 κέξ. F. PoulSEN, *Ikonogr. Probleme*, πίν. 54 κέξ. LAURENZI, ἔ.ἀ., σελ. 43, ἀρ. 110. Buschor, ἔ.ἀ., εἰκ. 44, σελ. 49, 55 : 50 - 40 π.Χ. HARRISON, *The Athenian Agora, I, Portrait Sculpture*, ἀρ. 3, σελ. 12 κέξ. : Μέσα τοῦ 1ου αἰῶνος π.Χ.

του. Μὲ τὴν ἡρεμωτέραν ἀπόδοσιν τῶν μαζῶν, τὴν ἐξαφάνισιν τῶν πολλῶν ἀνωμαλιῶν καὶ λεπτομερειῶν καὶ τὴν σχεδὸν κρυσταλλίνην καθαρότητα τοῦ περιγράμματος εἶναι φανερόν ὅτι οὗτος ἠθέλησε νὰ ἀντιδράσῃ πρὸς τὰς ὑπερβολὰς τῆς τότε ἐπικρατούσης « βεριστικῆς » τέχνης καὶ νὰ ἀνασυγκροτήσῃ ἐνιαίαν μορφὴν « κλασσικοῦ » τύπου. Τὸ ἴδιον νόημα ἔχει καὶ ἡ διάφορος διαμόρφωσις τῶν ὀφθαλμῶν. Τὰ βλέφαρα ἔχουν σχεδὸν προσλάβει τὴν ὀξύτητα τοῦ μετάλλου, ἡ γραμμὴ τῶν εἶναι μακρὰ καὶ τεταμένη χωρὶς ἔχνος ἀπὸ τὴν διστακτικὴν εὐαισθησίαν τῶν βλεφάρων τοῦ ἱερέως τῆς Ἀγορᾶς. Αὐτὰ ὅλα βεβαίως εἶναι ἀσφαλῆ συμπτώματα κλασικίζουσας διαθέσεως τοῦ τεχνίτου τῆς. Ὁ κλασικισμός του ὅμως εἶναι ἐδῶ ἀκόμη εἰς τὸ ἀρχικόν, ἀρνητικόν του στάδιον, τὸ στάδιον τῆς « ἐκκαθαρίσεως » τῆς μορφῆς ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴν « φόρμαν », τῆς ἀντιδράσεως κατὰ τοῦ προσφάτου « βεριστικοῦ » παρελθόντος καὶ ὅχι τῶν θετικῶν λύσεων καὶ τῆς ἐνσυνειδήτου ἐπιστροφῆς εἰς τὰς μορφὰς τῆς κλασσικῆς περιόδου (λ.χ. ἡ κόμη δὲν εἶναι ἀκόμη κλασσικὴ). Αὕτῃ ἡ κλασικίζουσα γραμμὴ εἶναι πλέον ἢ πιθανὸν ὅτι δὲν ἐπεβλήθη ἀμέσως εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅχι μόνον διότι αἱ μορφαὶ τῆς τέχνης δὲν σταματοῦν ἀπὸ τὴν μίαν στιγμὴν εἰς τὴν ἄλλην καὶ μάλιστα εἰς ἐποχὴν, τῆς ὁποίας ἡ τέχνη δὲν ἐξελίσσεται καθόλου ἐνιαίᾳ²⁸, ἀλλὰ καὶ διότι τὴν ἀπόδειξιν παρέχει μία ἐξαιρετικῶς ρεαλιστικὴ κεφαλὴ ἱερέως ἀπὸ τὴν Κόρινθον, προῖον Ἀθηναϊκοῦ ἀσφαλῶς ἐργαστηρίου, ἡ ὁποία πρέπει φυσικὰ νὰ εἶναι νεωτέρα τοῦ 45 π.Χ., ἀνήκει δηλαδὴ εἰς ἐποχὴν ἥδη πλουσίαν εἰς εἰκονιστικὰ ἔργα « μὲ αὐστηροτέραν δομὴν καὶ φόρμαν ἐκ νέου συνεσφιγμένῃ μὲ τὴν κλασσικὴν ἔννοιαν » (Buschor)²⁹.

Ἡ προτομὴ πάντως τοῦ Φιλοπάππου φαίνεται νὰ προϋποθέτῃ τὸν ἱερέα τῆς Ἀγορᾶς (καὶ ἐπομένως νὰ εἶναι νεωτέρα), τοῦ ὁποίου ὁ πλαστικὸς πυρὴν παρ' ὅλον τὸν ὥμὸν ρεαλισμὸν τῶν περιφερειῶν του παραμένει συμπαγής, ἐνῶ ἡ κεφαλὴ τῆς Κόρινθου ἀνήκει εἰς ἄλλην περισσότερον « ἑλληνιστικὴν » καλλιτεχνικὴν γραμμὴν, καθὼς αἱ πλαστικαὶ μᾶζαι τῆς φαίνονται νὰ ὀλισθαίνουν ὑπὲρ τὸν σκελετὸν διὰ τὴν ἐπίτευξιν ἰσχυρῶς ἱμπερσιονιστικοῦ ἀποτελέσματος³⁰.

Ἐὰν εἶναι μία Ἀθηναϊκὴ κεφαλὴ μὲ τὴν ὁποίαν δύναται νὰ ἔχῃ στενὴν συγγένειαν ἢ προτομὴ τοῦ Φιλοπάππου, εἶναι ἡ ὑπ' ἀριθ. 331 κεφαλὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου³¹, ἡ ὁποία παριστάνει ἄνδρα μέσης ἡλικίας μὲ βραχυτάτην, μόλις ὑπο-

²⁸ Βλ. RICHTER, JRS 1958, σελ. 10 κέξ.

²⁹ Ε.ά., σελ. 49.

³⁰ Ὀλίγον παλαιότερον παράδειγμα τῆς ἰδίας ἱμπερσιονιστικῆς σχολῆς εἶναι αἱ εἰκονιστικαὶ κεφαλαὶ 458 Α τῆς Κοπεγχάγης Hafner A 13 καὶ Δήλου Hafner A 14, τὰς ὁποίας ὁ Schweitzer συσχετίζει μὲ τὰ ὑπ' αὐτοῦ καλούμενα *altrömische Bildnisse* (ὁμάς D).

³¹ ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, *Γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου*, σελ. 243. Α/BR 813. KASCHNITZ -

δηλουμένην κόμην. Καὶ εἰς αὐτὴν κυριαρχεῖ ἀπολύτως τὸ ἀπλοῦν καὶ καθαρόν περίγραμμα τοῦ κρανίου ὅπως ἐδῶ, ὁμοία εἶναι καὶ ἡ πλαστικὴ ἀπόδοσις τῆς σαρκός (μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι αἱ ρυτίδες τοῦ μετώπου δηλώνονται πλαστικῶς ἐνῶ ἐδῶ εἶναι ἐγχαράκτοι), ἐξ ἴσου κλασσικίζοντα εἶναι τὰ βλέφαρα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τῆς ὀφρύος ὑπάρχει καὶ ἐκεῖ, ὅπως καὶ ἐδῶ, ἡ γνωστή, εἰς τὰ Ἀθηναϊκὰ ἔργα διαχωριστικὴ αὐλαξ. Εἴμαι λοιπὸν πεπεισμένος ὅτι εἶναι ἔργον τοῦ ἰδίου ἐργαστηρίου, ἂν ὅχι καὶ τῆς ἰδίας χειρός. Βέβαια εἰς τὸν Ρωμαῖον τοῦ Φιλοπάππου αἰσθάνεται κανεῖς περισσοτέραν «ἐντασιν» καὶ ἡ κλασσικίζουσα ἐκκαθάρισις τῆς μορφῆς ἔχει προχωρήσει εἰς τὰ ἄκρα, καθὼς τὸ συνολικὸν περίγραμμα καὶ αἱ γραμμαὶ τῶν βλεφάρων ἔχουν ἀκαμψίαν σχεδὸν γεωμετρικὴν, ἡ δὲ ψυχικὴ ἔκφρασις χάρις πρὸ πάντων εἰς τὸ μικρότερον πλάτος τῶν βλεφάρων εἶναι ἐδῶ σκληρά, ἐνῶ ἐκεῖ ρεμβώδης σχεδὸν μελαγχολικὴ. Ἀλλ' αἱ διαφοραὶ εἶναι ἀσφαλῶς ἐκφραστικὰ μέσα τοῦ καλλιτέχνου, ὁ ὁποῖος εἶχε νὰ παραστήσῃ ἐντελῶς διαφορετικὰς προσωπικότητας, ἐνῶ ἡ καλλιτεχνικὴ σύλληψις καὶ ἡ πλαστικὴ ἀπόδοσις εἶναι ἀσφαλῶς αἱ αὐταί.

Συνοψίζω ἤδη καὶ πάλιν τὰ μέχρι τοῦδε ἐξαχθέντα συμπεράσματα :

- 1) Τὸ ἔργον δὲν ἀπέχει πολὺ τῶν μέσων τοῦ 1^{ου} π.Χ. αἰῶνος.
- 2) Ὁ εἰκονιζόμενος εἶναι Ρωμαῖος.

Ἄς ἴδωμεν τώρα μήπως δυνηθῶμεν νὰ ἀποσπάσωμεν ἀπὸ τὸ μνημεῖον περισσοτέρας πληροφορίας. Σημαντικὴν ἐν πρώτοις βοήθειαν θὰ προσφέρῃ αὕτη αὕτη ἡ θέσις εὐρέσεώς του. Διότι χωρὶς φυσικὰ νὰ ἀποκλείεται νὰ ἔχῃ τοῦτο κυλίσει ἡ μεταφερθῇ ἄλλοθεν, εἶναι, νομίζω, σχεδὸν βέβαιον ὅτι ἐκόσμει εἴτε τὸ τεῖχος εἴτε τὸ αἶτωμα τῆς εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν ἀνυψουμένης πύλης τοῦ ἀρχαίου ἄστεος, ἡ ὁποία ἦτο, ὅπως φαίνεται, τὸ εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ 307/6 π.Χ. ἀναφερόμενον «*Δίπυλον τὸ ὑπὲρ τῶν πυλῶν*»³². Ὅτι συχνὰ τὰ αἰτώματα ἐκοσμοῦντο μὲ ἀναθηματικὰς ἀσπίδας εἶναι γνωστότατον. Ὅτι ὅμως εἰς τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους ἔφερον καὶ «*clipei*» μὲ εἰκονιστικὰς προτομὰς τὸ γνωρίζομεν λ.χ. ἀπὸ τὰ Μεγάλα Προπύλαια τῆς Ἐλευσίνης. Ὅπουδῆποτε ὅμως καὶ ἂν εὐρίσκετο ὁ *clipeus* ἢ εἰς τὸ τεῖχος ἢ εἰς τὸ

WEINBERG, *Mag. Vat.* 258 εἰς ἀρ. 596. HAFNER A 3, πίν. 25 καὶ σελ. 61 (ὅπου ἐσφαλμένως ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἀριθμὸς τοῦ γλυπτοῦ εἶναι 512).

³² IG II², ἀρ. 463, στ. 53, βλ. H. THOMPSON καὶ R. SCRANTON εἰς *Hesperia* 1943, σελ. 312 - 324 καὶ 352 - 356. ΤΡΑΥΛΟΣ, *Πολεοδομικὴ Ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν*, σελ. 78. Τὰ σωθέντα τεμάχια δυστυχῶς δὲν παρέχουν βέβαιον συμπέρασμα διὰ τὸν τρόπον τῆς συγκρατήσεως τοῦ «*clipeus*» εἰς τὸ κτίσμα. Ὅπισθεν δὲν φαίνεται ὅπῃ συνδέσμου καὶ μόνον κάτω ὑπάρχει λείψανον προεξοχῆς τινος, διὰ τῆς ὁποίας ὁ *clipeus* ἴσως ἐνεσφηνόυτο εἰς τὴν ὑποκάτω ἐπιφάνειαν.

ἀέτωμα τῆς πύλης³³ ὁ ἄγνωστος Ρωμαῖος τοῦ «clipeus» ἐσχετίζετο στενῶς μὲ κάποιαν ἐπισκευὴν τῶν τειχῶν ἢ τῆς πύλης. Θὰ ἦτο δηλαδὴ ὁ εἰς ὃν ὠφείλετο αὕτη. Εἶδομεν ὅμως ὅτι ὁ clipeus ἀνήκει εἰς ἐποχὴν ὅχι πολὺ ἀπέχουσαν τῶν μέσων τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνος, ἐνῶ τὰ τείχη τῶν Ἀθηνῶν μετὰ τὴν κατεδάφισίν των ἀπὸ τὸν Σύλλαν τὸ 86 π.Χ.³⁴ γνωρίζομεν ὅτι ἀνικοδομήθησαν καὶ πάλιν τὸ α' ἡμισυ τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνος, ταυτοχρόνως μὲ τὴν ἐκκαθάρισιν τῆς πόλεως ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς καταστροφῆς τοῦ Σύλλα ἢ τὸ ἀργότερον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 2ου αἰῶνος μ.Χ.³⁵ Καὶ ὅμως ἀπὸ μίαν πληροφορίαν τοῦ Δίωνος Κασσίου συμπεραίνομεν ὅτι εἶχον ἐπισκευασθῇ καὶ ἐνδιαμέσως, καὶ μάλιστα ὀλίγον χρόνον μετὰ τὸν Σύλλαν. Ἡ πληροφορία αὕτη, μολοντί δὲν εἶναι ρητὴ, εἶναι ὅμως ἐντελῶς διαφανῆς καὶ ἀποκαλυπτική. Μετὰ τὴν ἐκρηξιν δηλαδὴ τοῦ μεταξὺ Πομπηίου καὶ Καίσαρος ἐμφυλίου πολέμου — λέγει ὁ Δίων (42, 14, 1) — ὁ ὑπὸ τοῦ Καίσαρος προαποσταλεὶς εἰς τὴν Ἑλλάδα στρατηγὸς τοῦ Καλῆνος, ἐκτὸς τῶν ἄλλων τόπων τοὺς ὁποίους κατέλαβεν, ἐκυρίευσεν καὶ τὸν Πειραιᾶ «*ἅτε καὶ ἀτελίστον ὄντα*», τὰς Ἀθῆνας ὅμως «*καίπερ πλεῖστα τὴν χώραν αὐτῶν κακώσας, οὐκ ἡδυνήθη πρὸ τῆς τοῦ Πομπηίου ἡττης λαβεῖν*», προφανῶς διότι τὰ τείχη των εἶχον ἔστω καὶ προχειρῶς ἐπισκευασθῇ ἀπὸ τοὺς Πομπηϊανούς³⁶. Ὁ ἄγνωστος λοιπὸν τοῦ Φιλοπάππου θὰ εἶναι ὁ Ρωμαῖος ἐκεῖνος Πομπηϊανός, εἰς τὸν ὁποῖον οἱ Ἀθηναῖοι ὠφείλον τὸν νέον τειχεισμόν των, σημαντικὸν δὲ ὑπαινιγμὸν τῆς δρθότητος τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἀσφαλῶς ὑπὸ τῶν ἀντιπάλων του ἐπιχειρηθεῖσα παραμόρφωσις τοῦ προσώπου του μετὰ τὴν παρὰ τὰ Φάρσαλα νίκην τοῦ Καίσαρος τὸν Αὐγουστον τοῦ 48.

Ἡ οὕτω ἐπιτευχθεῖσα ὅμως χρονολόγησις τοῦ ἔργου ἐντὸς στενοτάτων χρονικῶν ὁρίων καὶ ἡ συσχέτισίς του μὲ τὸν ἐμφύλιον ἀγῶνα τῆς ἐποχῆς, μᾶς ἐπιβάλλει πλέον τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐπιχειρήσωμεν καὶ τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς ταυτότητος τοῦ εἰκονιζομένου.

³³ Διὰ τῶν «clipei» ἐτιμάτο ὁ εἰκονιζόμενος ὑπὸ τῆς ἐξ αὐτοῦ ὠφεληθείσης κοινότητος, βλ. KOLLWITZ, *Gnomon* 1941, σελ. 222 κἑξ.

³⁴ Ὁ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ λέγει (*Σύλλας* 14, 3, 4) ὅτι κατὰ τὴν ἐφοδὸν του πρὸς κατάληψιν τῆς πόλεως ὁ Σύλλας κατεδάφισεν τὸ μεταξὺ Πειραιῆς καὶ Ἱερᾶς πύλης τμήμα τοῦ τείχους. Ἄν καὶ δὲν ἀναφέρεται ρητῶς ὅτι μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς πόλεως κατεδαφίσθησαν καὶ τὰ λοιπὰ τμήματά του τοῦτο εἶναι πλέον ἢ πιθανόν, JUDGE, *Topographie von Athen*, σελ. 96. ΤΡΑΥΛΟΣ, ἔ.δ., σελ. 93. Ὁ ΣΤΡΑΒΩΝ παραδίδει (IX, C, 396) ὅτι ὁ Σύλλας κατεδάφισεν τὰ Μακρὰ Τείχη.

³⁵ Βλ. ΤΡΑΥΛΟΝ, ἔ.δ., σελ. 94.

³⁶ THOMPSON-SCRANTON, *Hesperia* 1943, σελ. 362. ΤΡΑΥΛΟΣ, ἔ.δ., σελ. 94, σημ. 2.

Εἰς Ρωμαῖος τόσον στενὰ συνδεδεμένος μετὰ τὰς Ἀθήνας τοῦ μεταξὺ Πομπηίου καὶ Καίσαρος πόλεμος, ἔχων μάλιστα ἀποφασιστικῶς συντελέσει εἰς τὴν ἐναντίον τοῦ Καίσαρος ἄμυναν τοῦ ἄστεος, ποῖος θὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Appius Claudius Pulcher, διοικητὴν τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἐμφυλίου πολέμου³⁷ καὶ γνωστότατον ἀπὸ τὰ Μικρὰ λεγόμενα Προπύλαια τῆς Ἑλευσίνος;

Τούτων τὴν ἀνέγερσιν ἠυχήθη οὗτος (νονίτ) συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἐπιστυλίου³⁸ ὡς ὕπατος, δηλαδὴ τὸ ἔτος 54 π.Χ., ἤρχισε δὲ (probavit) ὡς imperator, ἦτοι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐν Κιλικίᾳ θητείας του ὡς ἀνθυπάτου μεταξὺ τῶν ἔτων 53 καὶ 51 π.Χ.³⁹, τὴν ἀνέγερσιν ὁμῶς τοῦ κτηρίου ἀνέλαβεν, ὅπως φαίνεται, σοβαρῶς μόνον μετὰ τὰ 50 π.Χ. καὶ μάλιστα, ὅπως πιστεῦει ὁ ἐκδότης αὐτῶν Hörmann⁴⁰, μετὰ τὴν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους 49 π.Χ. συμβᾶσαν ἐκρηξιν τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, κατὰ τὸν ὁποῖον ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα⁴¹ ὡς διοικητῆς (« ἀνθύπατος τῆς Ἀχαΐας ») διορισθεὶς ὑπὸ τοῦ Πομπηίου, τοῦ ὁποῖου ἦτο φίλος⁴² καὶ ἐξ ἀγχιστείας συγγενῆς⁴³. Διὰ τὴν ἄμυναν τῆς χώρας κατὰ τοῦ Καίσαρος ἦτο φυσικὰ ἐντεταλμένος νὰ μεριμνήσῃ καὶ συνεπῶς ὁ τειχισμὸς τῶν Ἀθηναίων θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἰδικόν του ἔργον. Ἐπωφελήθη ὁμῶς τοῦ χρόνου κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ Καίσαρ ἦτο ἀπασχολημένος ἄλλοῦ διὰ νὰ ἐπαναλάβῃ τὴν οἰκοδόμησιν τῶν Προπυλαίων τῆς Ἑλευσίνος⁴⁴, τιμηθεὶς διὰ τοῦτο ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων

³⁷ Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic*, II, σελ. 261 καὶ 276.

³⁸ *CIL I*², 2. 775. LIBERTINI, *Annuario* 1916, σελ. 212 κξξ. HÖRMANN, *Die Inneren Propyläen von Eleusis*, σελ. 49.

³⁹ Διὰ τὸν τίτλον τοῦ Imperator βλ. Broughton, ἔ.ἀ., σελ. 229 καὶ 549 καὶ τοὺς κιστοφόρους τῆς Λαοδικείας BMC *Phrygia*, πίν. I, 14 καὶ σελ. 282 καὶ Ἀπαμείας ἔ.ἀ., πίν. I, 5 καὶ σελ. 73. Ἐπίσης βλ. Cic. *Fam.* III, 1 καὶ 2 καὶ τὴν Ἀθηναϊκὴν ἐπιγραφὴν CIA III, 566: « Ὁ δῆμος καὶ ἡ βουλὴ ἡ ἐξ Ἀρείου Πάγου | Ἀππιον Κλώδιον Ἀππίου υἱὸν Πόλχεα | αὐτοκράτορα τὸν ἑαυτῶν εὐεργέτην. Οἰκοδομικαὶ ἐργασίαι διεξήγοντο εἰς τὸ κτήριον εἰς τὰ τέλη τοῦ 51 ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 50 π.Χ., ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Κικέρωνος πρὸς τὸν Ἀττικόν, *Att.* VI, 1, 26 (βλ. ἔκδ. Budé IV, σελ. 154), ἀπὸ ἄλλην ὁμῶς ἐπιστολὴν του ἐξάγεται ὅτι αἱ ἐργασίαι εἶχον διακοπῇ ὀλίγον ἀργότερον *Att.* VI, 6, 2 (βλ. ἔκδ. Budé IV, σελ. 238).

⁴⁰ Ἐ.ἀ., σελ. 4.

⁴¹ Παρ' ὅλους τοὺς ἀρχικούς μου δισταγμούς. Val. Max. 1, 8, 10. Oros. 6, 15, 11. Bl. Luau. 5, 120 - 197 καὶ Schol. Bern. 156 Usener.

⁴² Cic. *Fam.* VIII, 6, 3.

⁴³ Ἡ κόρη του εἶχε συζευχθῇ τὸν Cnaeus πρωτότοκον υἱὸν τοῦ Πομπηίου Cic. *Fam.* III, 4, 2 καὶ 10, 10.

⁴⁴ Τὸ β' ἐξάμηνον τοῦ ἔτους 49, Hörmann, ἔ.ἀ., σελ. 2.

δι' ἀνδριάντος⁴⁵. Δὲν ἐπρόλαβεν ὅμως νὰ ἴδῃ τὸ τέλος οὔτε τοῦ ἔργου του οὔτε καὶ τοῦ πολέμου διότι ἀπέθανεν ἐξ ἀσθενείας εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 48 π.Χ., ἀρκετοὺς μῆνας δηλαδὴ πρὸ τῆς ἐν Φαρσάλοις ἀποφασιστικῆς ἀναμετρήσεως Πομπηίου καὶ Καίσαρος. Ὁ θάνατος τὸν εὔρεν εἰς τὴν Εὐβοίαν, ὅπου εἶχεν ἐν τῷ μεταξὺ ἀποσυρθῆ, παρορηθεὶς ἀπὸ κάποιον Δελφικὸν χρησμόν⁴⁶.

Δὲν εἶναι λοιπὸν καθόλου τολμηρὸν νὰ σκεφθῇ κανεὶς ὅτι αὐτὸν παριστάνει ἡ προτομή. Θὰ ἴδωμεν ὅμως ὅτι ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι λόγοι πείθοντες διὰ τὴν ὁρθότητα τῆς ὑποθέσεως. Ὁ πρῶτος εἶναι ἡ ἡλικία τοῦ εἰκονιζομένου. Τοῦ Claudius Pulcher τὸ ἔτος γεννήσεως δὲν εἶναι γνωστόν, ἡμποροῦμεν ὅμως νὰ τὸ ὑπολογίσωμεν μὲ βάσιν τὸν *cursus honorum* του. Οὕτω praetor ἔγινε τὸ 57 π.Χ.⁴⁷, ὕπατος τὸ 54⁴⁸ καὶ τιμητῆς τὸ 50⁴⁹, γνωρίζομεν δὲ ὅτι μὲ τὰς *leges annales* τῶν Villius (τοῦ 180 π.Χ.) καὶ Σύλλα (τοῦ 81 π.Χ.) καθωρίσθη ἡ σειρὰ τῶν ἀξιωματίων καὶ ἡ ἡλικία, τὴν ὁποίαν ἔπρεπε κανεὶς τὸ ἐνωρίτερον νὰ ἔχῃ διὰ κάθε ἀξίωμα⁵⁰. ἐπίσης ἀπὸ τὸν Κικέρωνα μαρτυροῦμεν ὅτι τοῦ ὑπάτου ἡ νόμιμος ἡλικία ἦτο τὸ 43^{ον} ἔτος⁵¹ καὶ ὅτι αὐτὸς (ὁ Κικέρων)⁵² εἶχε καταλάβει κάθε ἀξίωμα *suo anno* καὶ τέλος γνωρίζομεν ὅτι ὁ Κικέρων ἔγινε πραιτωρ τὸ 66 π.Χ.⁵³ εἰς ἡλικίαν 40 ἐτῶν⁵⁴. Ἐὰν ἐφαρμόσωμεν δηλαδὴ τὰ λεχθέντα καὶ εἰς τὸν Appius Claudius Pulcher, θὰ πρέπει οὗτος νὰ ἐγεννήθῃ τὸ 97 π.Χ. (57 σὺν 40 ἢ 54 σὺν 43), ἦτοι νὰ ἀπέθανε 50-51 ἐτῶν, ἀκριβῶς δηλαδὴ εἰς τὴν ἡλικίαν τῆς ἐκ τοῦ Φιλοπάππου προτομῆς. Δι' αὐτὸν δὲ τὸν λόγον θὰ πρέπει νὰ ἀπορριφθῇ καὶ

⁴⁵ Βλ. ἀνωτ. σημ. 39.

⁴⁶ Βλ. ἀνωτ. σημ. 41, καὶ RE III², ἀρ. 297, στ. 2849 κξ. Τὰ Προπύλαια συνεπληρώθησαν ἀργότερον ἀπὸ τοὺς (ἀνεπιούς του) Appius Claudius καὶ Rex Marcius, HÖRMANN, σελ. 4. Ἡ δρᾶσίς του εἰς τὴν Ἀττικὴν εἶχεν, ὡς φαίνεται, συμπεριλάβει καὶ τὸν Ὠρωπὸν, βλ. τὴν τιμητικὴν ἐπιγραφὴν IGS I, 428.

⁴⁷ Broughton, ἔ.ἀ., σελ. 200.

⁴⁸ Ἔ.ἀ., σελ. 221.

⁴⁹ Ἔ.ἀ., σελ. 247-248.

⁵⁰ Βλ. Mommsen, *Römisches Staatsrecht* I³, σελ. 563 κξ. RE XIV, I, ἐν λ. *magistratus*, στ. 405-406. Badian, JRS 1959, σελ. 81 κξ. (*Caesar's cursus and the intervals between offices*).

⁵¹ Phil. V, 48.

⁵² *De Off.* II, 39. *Brut.* 323. *De Leg. Agr.* II, 3.

⁵³ Broughton, ἔ.ἀ., σελ. 152.

⁵⁴ Ἐγεννήθη τὴν 3ην Ἰανουαρίου τοῦ ἔτους 106 π.Χ. Gellius, *N.A.* XV, 28, 3. Cic. *Att.* VII, 5, 3-XII, 42, 3. *Brut.* 161. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Κικ.* 2, 1.

ἡ πρότασις τοῦ L. Curtius⁵⁵ ὅτι τὸν Pulcher παριστάνει ἡ ὑπ' ἀριθ. 569 κεφαλὴ τῆς Κοπεγχάγης⁵⁶, ἀφοῦ αὕτη παριστάνει ἄτομον πολὺ μεγαλυτέρας ἡλικίας (κατὰ τὸν Curtius μάλιστα ἑβδομηκοντούτη).

Τὸ δεύτερον ἐπιχείρημα εἶναι ὅτι εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ « clipeus » παριστάνεται κάλυξ φύλλων, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐκφύεται ἡ κοσμοῦσα τὸ πλαίσιον βλαστόσπειρα· διότι εἶναι ἀποδεδειγμένον πλέον σήμερον⁵⁷ ὅτι αἱ προτομαὶ μὲ κάλυκα φύλλων εἰς τὸ κάτω μέρος εἰκονίζουσιν πρόσωπα τὰ ὁποῖα δὲν εὐρίσκονται πλέον εἰς τὴν ζωὴν⁵⁸, ἀκριβῶς δηλαδὴ ὅπως ὁ Appius Claudius Pulcher, ὁ ὁποῖος ἀπέθανεν, ὅπως ἐλέχθη, εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 48 π.Χ. Ἡ ἐποχὴ μάλιστα τοῦ θανάτου του προσδιορίζει καὶ τὸν χρόνον εἰς τὸν ὁποῖον ἐξετελέσθη ἡ προτομὴ μὲ ἀπίστευτον ὄντως ἀκριβειαν· Εἰς τοὺς πρώτους δηλαδὴ μῆνας τοῦ ἔτους 48, ἀφοῦ ἡ μάχη τῶν Φαρσάλων παρέχει βέβαιον χρονικὸν ὄριον πρὸς τὰ κάτω.

Ἄν ἐνθυμηθῶμεν τέλος ὅτι ὁ ἐπίσης Appius καλούμενος πατήρ τοῦ Appius Claudius Pulcher, ὕπατος τοῦ 79 π.Χ., πρῶτος ἀνέθεσεν εἰς τὴν Ρώμην τοιούτους « clipei » τῶν προγόνων του εἰς τὸν ναὸν τῆς Bellona⁵⁹, τότε ἔχομεν ἐν ἀκόμῃ ἐπιχείρημα ὑπὲρ τοῦ προταθέντος ὀνόματος καὶ συγχρόνως ἐξηγεῖται ἴσως διατὶ οἱ εὐγνώμονες Ἀθηναῖοι ἐπροτίμησαν τὸν « clipeus » διὰ τὰ διαιωνίσουν τὴν μνήμην τοῦ (νεκροῦ πλέον) εὐεργέτου των.

Βεβαιοῦται λοιπὸν μὲ ὅσα ἀνωτέρω ἐλέχθησαν ἡ ταυτότης τῆς ἐκ τοῦ Φιλοπάππου προτομῆς. Καὶ εἶναι βεβαίως ἐξαιρετικῶς λυπηρὸν ὅτι αὕτη μᾶς παρεδόθη οἰκτρῶς ἀκρωτηριασμένη εἰς σημείον ὥστε ἡ εἰκονογραφικὴ αὐτῆς χρησιμότης νὰ καταντῇ σχεδὸν μηδαμινὴ (δὲν κατώρθωσα νὰ ἀνεύρω ἄλλο πορτραῖτον τοῦ ἰδίου), πάντως μέγα παραμένει τὸ κέρδος διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς εἰκονιστικῆς τέχνης τοῦ 1ου αἰῶνος. Διότι εἶναι ὀλοφάνερρον ὅτι ἀνοίγει ἐξαιρετικὰς δυνατότητας ἐπανεξε-

⁵⁵ RM 1939, σελ. 128 - 129.

⁵⁶ Αὐτόθι, εἰκ. 11 - 12. A/BR 77/8. Billedtavler, πίν. 45, εἰκ. 569. WEST, *Römische Porträtplastik*, σελ. 61, πίν. 13, εἰκ. 50. HEKLER, πίν. 142 B. SCHWEITZER, ἔ.ά., εἰκ. 157/163 (G 13), σελ. 92, 103 κἑξ.

⁵⁷ JUCKER, *Das Bildnis im Blätterkelch*, σελ. 133 κἑξ. ἰδίως 138 καὶ σελ. 216. BL. καὶ PICARD, BCH 1958, σελ. 461.

⁵⁸ Τὰ φύλλα ὡς αἰσθητοποιοῦντα τὴν ἰδέαν τῆς παντοδυνάμου φύσεως συμβολίζουν τὴν ἐλπίδα τῆς ἀναστάσεως τοῦ νεκροῦ.

⁵⁹ Τὴν ταύτισιν τοῦ Appius Claudius τοῦ χωρίου τοῦ Πλινίου βλ. σημ. 5 εἰς σελ. 3 μὲ τὸν ὕπατον τοῦ ἔτους 79 π.Χ. ἀντὶ τοῦ Appius Claudius Caecus ὑπάτου τῶν ἐτῶν 307 καὶ 296 π.Χ. εἶχε κάμει πρὸ ἐνὸς ἡδὴ αἰῶνος ὁ STARK, *Verh. Philolog. Vers.* 1876, 38 κἑξ. καὶ 1879, 43, σήμερον δὲ ἔχει γίνεи γενικῶς πλέον ἀποδεκτὴ.

τάσεως καὶ σταθμίσεως τῶν χρονολογικῶν συστημάτων καὶ τῶν χρονολογιῶν, αἱ ὁποῖαι ἔχουν προταθῇ διὰ τὸν τόσον πολὺπλοκον αὐτὸν αἰῶνα. Καὶ διὰ ν' ἀναφέρω δύο μόνον ἀπὸ τὰς σκέψεις αἱ ὁποῖαι μοῦ ἔρχονται προχείρως εἰς τὸν νοῦν : θὰ χρειασθῇ λ.χ. ἡ ὁμὰς Ε τοῦ Schweitzer νὰ μετατεθῇ τοῦλάχιστον μίαν δεκαετίαν πρὸς τὰ κάτω, ὅπως τὸ ἔχει ἤδη διαισθανθῇ ἡ Harrison⁶⁰, διὰ νὰ συνδεθῇ μὲ τὸν ἀναγεννώμενον κλασικισμὸν τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 1ου αἰῶνος, καὶ ἀντιστρόφως νὰ μετατεθῇ ἡ χρονολογία τοῦ Buschor διὰ τὸν τόσον σημαντικὸν εἰς τὴν τέχνην τοῦ 1ου αἰῶνος ἱερέα τῆς Ἀγορᾶς μικρὸν διάστημα πρὸς τὰ ἄνω, ὥστε νὰ καταλάβῃ οὗτος τὴν ὁρθήν, ὅπως νομίζω, θέσιν του περὶ τὰ 60 π.Χ. ἢ τὸ πολὺ εἰς τὴν δεκαετίαν 60 ἕως 50 π.Χ.

Κέρκυρα

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΠ. ΔΟΝΤΑΣ

⁶⁰ *The Athenian Agora*, I, *Portrait Sculpture*, σελ. 43 καὶ 16 σημ. 1, ὅπου προτείνει τὴν καταβίβασιν τῶν χρονολογιῶν τοῦ Schweitzer κατὰ 20-30 ἔτη.

BYZANTINA MNHMEIA THΣ MEΓAΛHΣ ΠPEΣΠAΣ

(Πίν. XIV-XX)

Ἡ στάθμη τῶν Πρεσπῶν εὐρίσκεται 857 μ. ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης. Τὰ ὕδατα τῆς Μεγάλης (Γκολέμοτο), ἢ Ἄνω (Γκόρνια) Πρέσπας εἶναι εἰς χαμηλοτέρα ὑψόμενα τῶν τῆς Μικρᾶς (Μάλοτο) ἢ Κάτω (Ντόλνια) Πρέσπας. Ἡ λαϊκὴ παράδοσις ἀναφέρει ὅτι τὰ νερὰ τῆς Μεγάλης Πρέσπας διοχετεύονται διὰ μιᾶς ὑπογείου σήραγγος κάτωθεν τοῦ βουνοῦ Γκάλιτσα εἰς τὴν λίμνην τῆς Ἀχρίδος ἢ ὁποία ἔχει ὑψόμετρον 687 μ., παρὰ τὴν θέσιν Ζαβίρ Ν. τοῦ χωρίου Γκόριτσα, πλησίον τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Ναοῦ¹. Αἱ λίμναι ἐπικοινωνοῦν μεταξὺ τῶν παρὰ τὸ φυλάκιον τῆς «Κούλας» διὰ μιᾶς φυσικῆς διόδου, ἐνὸς διαύλου, ὁ ὁποῖος τέμνει τὴν εἰσχωροῦσαν μικρὰν λωρίδα τῆς ἄμμου ἐκ τοῦ Γκλάντνο Πόλε πρὸς τὴν βραχώδη πλευρὰν τοῦ βουνοῦ. Μεταξὺ τοῦ σημείου αὐτοῦ καὶ τοῦ χωρίου Ψαράδες (Νίβιτσα) ὑψοῦται ὁ ὄρεινός ὄγκος Νιβιτσάνσκα Πλανίνα.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐξεγέρσεως τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, πολλὰ χωρία τῆς περιοχῆς ἐγκατελείφθησαν. Μεταξὺ τούτων ἦτο καὶ ἡ Νίβιτσα τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι μετηνάστευσαν, κατὰ τὴν παράδοσιν, εἰς Κέρκυραν καὶ εἰς τὴν πρὸς Β. ἔναντι ταύτης περιοχὴν τῆς Ἡπείρου².

Ἐντὸς τοῦ χωρίου Ψαράδες ὑπάρχουν δύο τρίκλιτοι ξυλόστεγοι βασιλικάι. Ἡ πρώτη, ἡ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, ἀνηγέρθη τὸ ἔτος 1893, ἡ δευτέρα, ἡ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, τὸ ἔτος 1897³. Ἐναντι τοῦ χωρίου ἐπὶ τῶν βράχων τῆς ΝΔ. ὁχθῆς τῆς λίμνης τῆς Μεγάλης Πρέσπας, σώζονται τὰ εἱρεῖπια ἐνὸς πλήθους ἀσκητηρίων ἐκ τῶν ὁποίων σήμερον ἐλάχιστα εἶναι προσπελάσιμα. Τὰ πλεῖστα τούτων ἔχουν καταστραφῇ καὶ τὰ ἔχρη των δυσκόλως διακρίνονται σκαρφαλωμένα ἐπὶ τῶν βράχων δίκην φωλεῶν ὀρνέων. Λεῖψανά τινα τοιχογραφιῶν

¹ ΓΟΡΔ. ΙΒΑΝΩΦ, *Ἡ πρωτεύουσα τοῦ τσάρου Σαμουήλ εἰς τὴν Πρέσπαν*, Bulletin de la Société Archéologique Bulgare I, Σόφια 1910, σελ. 56 (βουλγ.).

² ΠΟΒΛ. Ι. ΙΒΑΝΩΦ, ἔ.ἀ. σελ. 66.

³ ΠΟΒΛ. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΝ, *Ἐκκλησίαι τοῦ Νομοῦ Φλωρίνης*, Ἐκδοσις Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν καὶ Ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, Ἀριθ. 69, Θεσσαλονίκη 1964, σελ. 7.

ἐφ' ὕγραῖς διακρινόμενα εὐκρινῶς καὶ σήμερον, μαρτυροῦν τὴν θέσιν καὶ ἐτέρων ἀσκητηρίων⁴.

Τοιχογραφίαι ἐπὶ τῶν βράχων

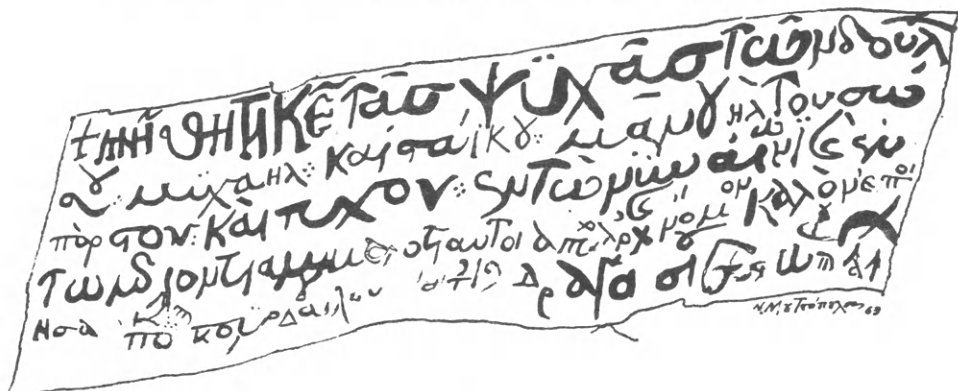
Ἐναντι τοῦ χωρίου Ψαράδες (Νίβιτσα) ἐπὶ τῶν ἀποτόμων βράχων τῆς ὄχθης τῆς λίμνης διασώζονται εἰκόνες ἐφ' ὕγραῖς (in fresco) κοσμοῦσαι ἄλλοτε ἐρημητήρια τὰ ὅποια ὁμῶς σήμερον ἔχουν καταστραφῇ⁵.

Ἡ πρώτη εἰκὼν τῆς Παναγίας δεξιοκρατούσης (πίν. XIV α) ἔχει τὴν ἐπιγραφὴν:

[Μ(ΗΤΗ)Ρ] Θ(ΕΟ)Υ

Η ΠΑΝΤΩΝ ΧΑΡΑ

Κάτωθεν τῆς εἰκόνος ὑπάρχει μικρογράμματος ἐπιγραφὴ (πίν. XIV β, εἰκ. 1):

Εἰκ. 1. Σχέδιον τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ πίνακος XIV β.

Τὴν ἐπιγραφὴν διαβάζομεν:

«† Μνήστητη κ(ύρι)ε τᾶς ψυχᾶς τῶν δούλ(ων) | σου Μυχαήλ καὶ Σταΐκου
Μανουὴλ του Σώπαρστον καὶ τυχον · · ἐν τῶ νῦν αἰώνι κ(αὶ) ἐν | τῶ μέλλοντι
αἰῶνι — ὅτι αὐτοὶ ἀπ-ρχ κ(αὶ) νόμον καλόν ἐποίησαν [~ 20] Δραγάσι ἔτους
᾿ΩΠΑ' (;) (= 1373)»⁶.

⁴ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ Λίμνη τῆς Πρέσπας, ΗΜΕ 1926, ἔ.ἀ. σελ. 157.

⁵ Μὲ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν Πρέσπων ἡσχολήθη πρὸ ἐτῶν ὁ ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Ἐκδοσις Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν καὶ Ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, Ἀριθ. 35, Θεσσαλονίκη 1960.

⁶ Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην ὁ ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, ἔ.ἀ. σελ. 133, ἐδιάβασεν μὲ πολλὰς παραλείψεις μόνον τὴν ἀρχήν, τὴν κατέγραψεν ἐπίσης εἰς λανθασμένους στίχους.

πῶς ἡ χρονολογία εἶναι 1452 καὶ οὐχὶ 1399, ὅπως τὴν ἐδιάβασεν ὁ Στ. Πελεκανίδης⁷.

Ἐπὶ βράχου ΒΑ. τοῦ χωρίου Ψαράδες ὑπάρχει εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Νικολάου⁸ μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς: «*Ο ἉΓΙ(ος) ΝΙΚΟΛΑΟΣ*» καὶ ἀριστερὰ εἰς τὸ φωτοστέφανον κάτωθεν τῆς λέξεως «*Ἁγιος*» ἡ ἐπιγραφή:

*Ἰ δέησις τοῦ [(δοῦλου)]
τοῦ θεοῦ ναοῦ καὶ
στωϊάνη καὶ τῶν γο-
νέων αὐτοῦ πέτρου
καὶ νέτο*

1827

Ἀσκητήριον τῆς Μικρᾶς Ἀναλήψεως

Μετὰ ἀπὸ τὰς εἰκόνας τῶν βράχων καὶ τὸ Ἀσκητήριον τῆς Μεταμορφώσεως ἐπὶ μιᾷ ἀποκρήμνου τοποθεσίας κρυμμένος εἰς ἀγρίαν βλάστησιν εὐρίσκεται ὁ ναῖσκος τοῦ ἀσκητηρίου τῆς Μικρᾶς Ἀναλήψεως. Μόνον ἐντόπιοι γνωρίζουν τὸ δύσκολον μονοπάτι τὸ ὁποῖον ὁδηγεῖ εἰς τὸ μικρὸν πλάτωμα τοῦ βράχου, δπόθεν δύναται τις νὰ σκαρφαλώσῃ εἰς τὸν ναόν. Αἱ ἐσωτερικαὶ διαστάσεις τοῦ ναῖσκου εἶναι 2.40×3.10 καὶ ἡ Α. καὶ Ν. πλευρά του ἔχουν διαμορφωθῇ ἐπὶ τοῦ βράχου καὶ μόνον ἡ Β. καὶ Δ. τοιχοποιία προσδιορίζουν τὸν ἐσωτερικόν του χώρον. Ἡ κάλυψις τοῦ ναοῦ διενεργεῖται διὰ μιᾷς ἡμικυλινδρικῆς καμάρας.

Ἐλάχιστα λείψανα ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ διασώζονται εἰς τὴν Α. πλευράν (πίν. XVI α). Εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται ἡ Παναγία ἀνήκουσα εἰς τὸν τύπον τῆς Βλαχερνιωτίσσης. Κάτωθεν τῆς παραστάσεως ταύτης εἰκονίζεται ὁ Μελισμός. Εἰς τὴν κόγχην τῆς προθέσεως εἰκονίζεται πιθανώτατα ὁ Ἅγιος Στέφανος καὶ εἰς τὴν κορυφὴν ἡ Πεντηκοστή. Μεταξὺ τῆς κόγχης τοῦ

⁷ Ἐ.ἀ. σελ. 132. Εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ ὑπάρχουν μεγάλαι παραλείψεις, τὴν χωρίζει μάλιστα εἰς στίχους (;). Τὸ ὄνομα τῆς συζύγου τοῦ κτήτορος ἐδιάβασεν ὁ Π. Ν. ΜΙΛΙΟΥΚΟΦ, *Χριστιανικαὶ Ἀρχαιοτήτες εἰς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν*, Δελτίον τοῦ Ρωσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως IV, I, 1899, σελ. 58, ὡς «*Ἀριέκα*» (τὸ ὀρθὸν εἶναι Ἀρμέκα). Τὸ γυναικεῖον αὐτὸ ὄνομα παραλείπει ὁ ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ συμπληρώνοντας ὅτι: «*σήμερον ἀπεσβέσθη*». Εἶναι ὅμως ἡ λέξις ἡ διακρινομένη καλύτερον εἰς τὴν ἐπιγραφὴν (πρβλ. εἰκ. 2).

⁸ Πρβλ. ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ, ἔ.ἀ. πίν. LIII.

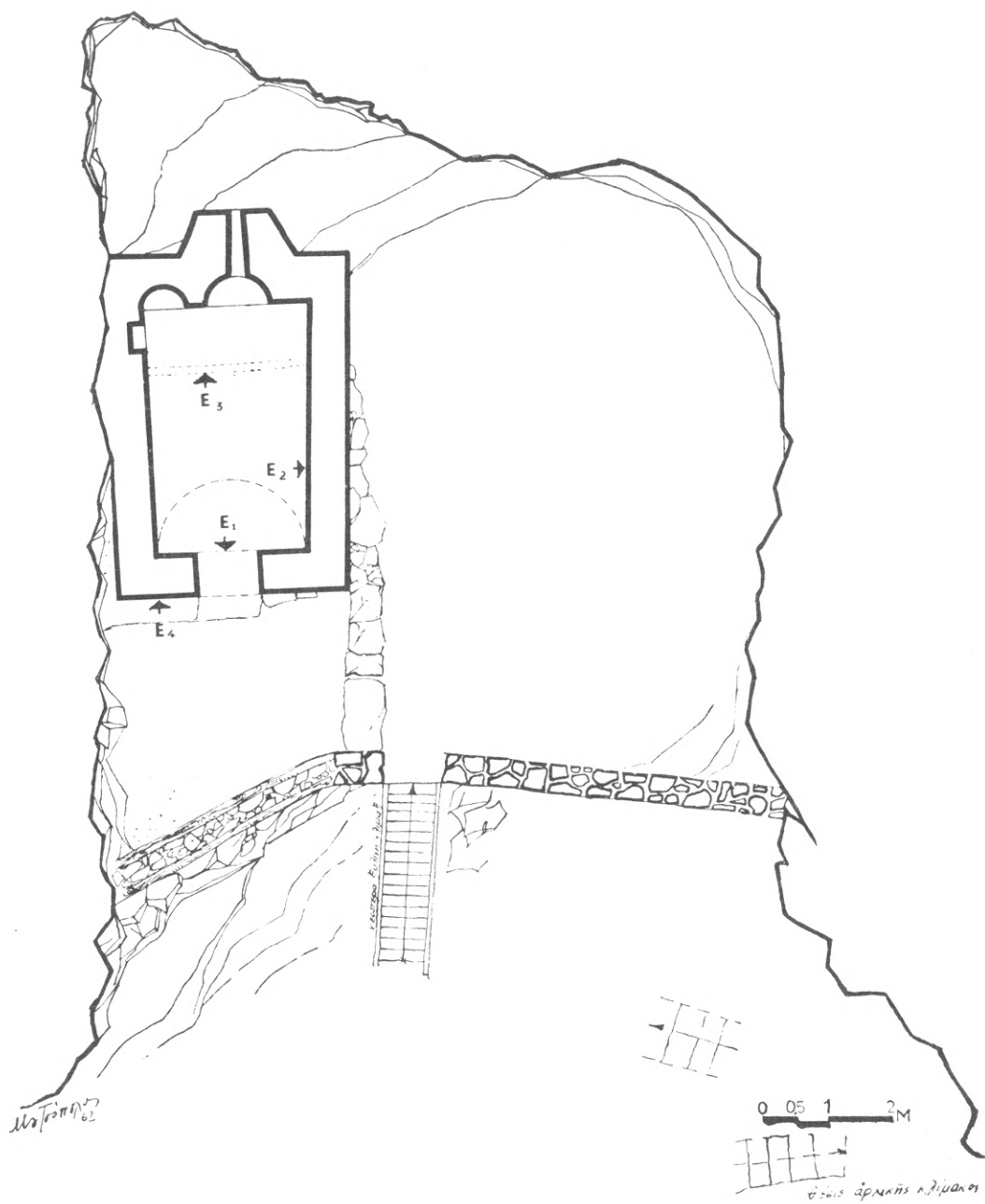
ἱεροῦ καὶ τῆς προθέσεως ὁ λαμπὰς ποὺ μεσολαβεῖ διαμορφώνεται εἰς κιονίσκον ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται «ὁ Ἅγιος Σιμεὼν ὁ Στιλῆτης».

Ἐκ τῶν ἐλαχίστων τούτων τοιχογραφιῶν καὶ ἐκ τῆς μορφολογίας τῶν γραμμάτων τῶν ἐπιγραφῶν δυνάμεθα νὰ χρονολογήσωμεν τὰς τοιχογραφίας εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς δευτέρας τοιχογραφήσεως τοῦ καθολικοῦ τῆς Παναγίας τῆς Πορφύρας ἐπὶ τῆς νησίδος τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου τῆς Μικρᾶς Πρέσπας, δηλαδὴ περὶ τὰ μέσα τοῦ 18^{ου} αἰῶνος.

Παναγία ἡ Ἐλεοῦσα

Ἐπὶ τῆς ΝΔ. πλευρᾶς τῆς λίμνης τῆς Μεγάλης Πρέσπας, εὐρίσκεται ἡ Παναγία ἡ Ἐλεοῦσα ἐντὸς σπηλαίου σχηματιζομένου εἰς τὸ ἀσβεστολιθικὸν πέτρωμα τοῦ βράχου, εἰς ὑψηλὸν σημεῖον ἀπὸ τὴν στάθμην τῆς λίμνης. Εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ σπηλαίου δημιουργεῖται ἄνοιγμα δίκην ὀπαίου. Τὸ ἔδαφος τοῦ σπηλαίου εἶναι λίαν ἀπότομον φθάνον, εἰς τὸ ὑψηλότερον σημεῖόν του, περὶ τὰ 100 μέτρα ἀπὸ τῆς στάθμης τῆς λίμνης. Αἱ διάφοροι προεξοχαὶ καὶ τὰ κοιλώματα τῶν ἀποκρήμνων τοιχωμάτων τοῦ σπηλαίου ἐμφανίζουν ἔχνη τῆς δραστηριότητος τῶν μοναστῶν, ἀσκητῆρια καὶ κελλίαι, ἀπροσπέλαστα σήμερον. Ἐπὶ τοῦ σχηματιζομένου εἰς τὸ βαθύτερον καὶ ὑψηλότερον σημεῖον τοῦ σπηλαίου πλατώματος εἶναι δύσκολος ἡ ἀνάβασις διὰ τοῦ πεπαλαιωμένου ξυλίνου καὶ κατεφθαρμένου ἐκ τοῦ χρόνου καὶ τῆς ὑγρασίας κλιμακοστασίου, τὸ ὁποῖον ὀδηγεῖ εἰς μικρὸν ἄνοιγμα ἐπὶ τοῦ ἡρειωμένου ὄχυροῦ περιβόλου. Ἄλλοτε ἡ προσπέλασις διενεργεῖτο δι' ἑνὸς κλιμακοστασίου, τοῦ ὁποίου αἱ βαθμίδες ἦσαν ἐκτισμέναι ἢ λελαξευμέναι ἐπὶ τοῦ βράχου (εἰκ. 3). Ὁ μικρὸς μανδρότοιχος ποὺ ἔφραζεν τὸ φυσικῶς ὠχυρωμένον τοῦτο σημεῖον τοῦ σπηλαίου, ἐκτελοῦσε καὶ χρέη ἀμυντικοῦ περιβόλου καὶ προσέφερε τὴν ἀπαραίτητον ἀσφάλειαν εἰς τοὺς πατέρας τῆς μικρᾶς μοναχικῆς κοινωρίας τοῦ σπηλαίου εἰς ὥρας κατατρεγμοῦ.

Ἐπὶ τοῦ μικροῦ τούτου ἐπιπέδου πλατώματος τοῦ ἔχοντος περὶ τὸ μέσον διαστάσεις βάθους καὶ πλάτους 10 περίπου μέτρων, ὑπάρχει τὸ μικρὸν ἐκκλησίδιον τῆς Παναγίας τῆς Ἐλεούσης, μονόχωρος δρομικὸς ναῖσκος μὲ ἐσωτερικὴν διάστασιν μήκους 3.82 καὶ πλάτους, εἰς τὴν Α. πλευρὰν 2.48 καὶ εἰς τὴν Δ. 2.21 καὶ συνεπῶς ἐμβαδὸν περίπου 9.0 μ². Ἡ κάλυψις τοῦ ναῖσκου διενεργεῖται διὰ κτιστοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου, ὁ ὁποῖος ἐξωτερικῶς διαμορφοῦται εἰς δίρρικτον (σαμαρωτὴν) στέγην. Ἡ θύρα εἰσόδου εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς Δ. πλευρᾶς. Εἰς τὴν Α. πλευρὰν, εἰς μικρὰν Ν. ἀπόκλινιν ἐκ τοῦ ἄξονος, εὐρίσκεται ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ βήματος διαμορφουμένη ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικῶς (ἐν κατόψει) (βέλος : 0.45,

Εικ. 3. Μεγάλη Πρέσπα. Ἀσκητήριον τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης.
Κάτοψις τοῦ ναοῦ καὶ κατατομὴ τοῦ σπηλαίου.

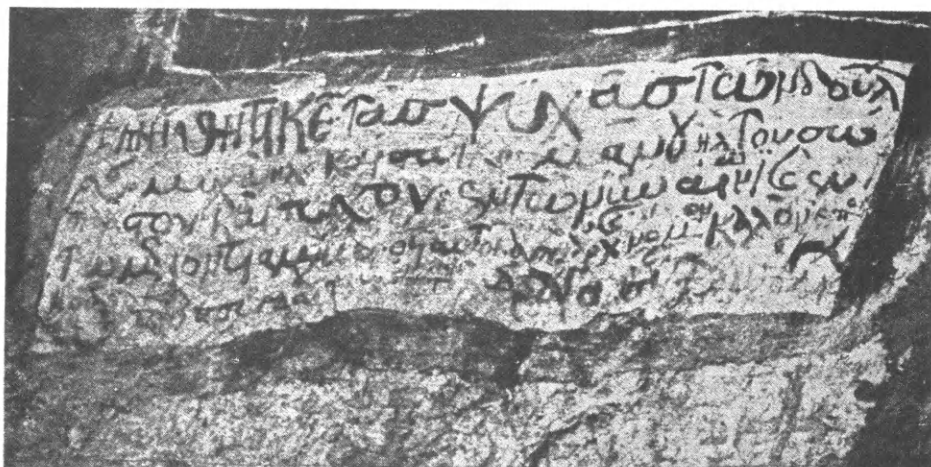
χορδή: 0.95) καὶ ἐξωτερικῶς ἡμιεξαγωνικῶς. Τὸ πάχος τῆς τοιχοποιίας τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ μετρούμενον ἐπὶ τῆς Α. φωτιστικῆς (;) σχισμῆς εἶναι 1.08. Ἀριστερὰ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ βήματος ὑπάρχει ἡ κόγχη τῆς προθέσεως (εἰκ. 3). Ἡ τοιχοποιία τοῦ μικροῦ ναΐσκου ἔχει σχετικῶς μέγα πάχος (0.68 - 0.75) καὶ ἔχει ἐπιμελῶς κατασκευασθῇ διὰ τὴν προφυλάσσειν τὸ ἐσωτερικὸν ἐκ τῆς μεγάλης ὑγρασίας καὶ τῶν σταλαγμάτων τοῦ σπηλαίου. Ἡ τοιχοποιία διαιρεῖται καθ' ὕψος εἰς τρία ἄνισα μεταξὺ των τμήματα, τῶν ὁποίων τὸ μεγαλύτερον (ὑψηλότερον) εὐρίσκεται εἰς τὸ χαμηλότερον σημεῖον (πίν. XVIII α). Τὰ τμήματα ταῦτα τῆς τοιχοποιίας διαχωρίζονται μεταξὺ των διὰ ξυλοδέσμων (ξυλοδεσιῶν, ἱμαντώσεων), οἵτινες δημιουργοῦν ἐλαστικὰς στρώσεις μεταξὺ τῶν δύο τμημάτων τῆς τοιχοποιίας καὶ διακρίνονται καὶ εἰς τὰς ἐξωτερικὰς ὀψεις τοῦ ἐκκλησιδίου. Τὰ ξύλα αὐτά, τὰ «χατίλια», αἱ ἱμαντώσεις τῶν βυζαντινῶν, εἶναι δρύινα καὶ ἐκ κέδρου (κέντρινα) καὶ τοποθετοῦνται συνήθως δύο ἢ τρία παραλλήλως μεταξὺ των (κατὰ τὴν μεγάλην διάστασιν) καὶ πρὸς τὸ μῆκος τῆς τοιχοποιίας. Οἱ ἐξωτερικοὶ ξυλόδεσμοι εἶναι συνήθως ὄρατοί, εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ὅμως τοῦ ναοῦ καλύπτονται διὰ τοῦ ἐπιχρίσματος τῶν τοιχογραφιῶν. Οἱ ξυλόδεσμοι συνδέονται εἰς τὰς γωνίας δι' ἐντορμιῶν καὶ κατὰ διαστήματα τοποθετοῦνται κάθετοι σύνδεσμοι (οἱ κλάπες), οἵτινες εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἐξέχουν κατὰ διαστήματα καὶ ἐμφανίζονται εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τῆς τοιχοποιίας, διὰ λόγους μεγαλυτέρας ἀσφαλείας καὶ διατηρήσεως τῶν ξύλων. Ἡ πρώτη στρώσις τῶν ξυλοδέσμων ἀρχίζει ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὸ θεμέλιον. Ἡ δευτέρα προσδιορίζει τὸ ὑπέρθυρον τῆς θύρας καὶ ἡ τρίτη συμπίπτει περίπου μετὰ τῶν γενέσεων τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου. Τῆς τρίτης σειρᾶς οἱ ξυλόδεσμοι, οἱ εὐρισκόμενοι εἰς τὴν Δ. ὀψιν, προεξέχουν πέραν τοῦ σημείου συναντήσεως μετὰ τῶν καθέτων ξυλοδέσμων τῆς Ν. πλευρᾶς καὶ δημιουργοῦν ἐν προστέγασμα (πίν. XVIII α). Τὴν ἰδίαν προεξοχὴν ἐμφανίζει καὶ ἑτέρα ξυλίνη δοκὸς ἐπεκτεινομένη καὶ ἐσωτερικῶς ἀποτελοῦσα τὸν ἐλκυστήρα τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς (πίν. XIX α, XX β).

Ἡ τοιχοποιία τοῦ ναΐσκου ἔχει κατασκευασθῇ διὰ τοῦ ἀφθόγου ἀσβεστολιθικοῦ ὕλικου τοῦ σπηλαίου καὶ δι' ἀσβεστοκονιάματος. Ἐξωτερικῶς ἔχει ἁρμολογηθῇ ἄνευ ἰδιαίτερας ἐπιμελείας ἀλλὰ μετὰ γνώσεως καὶ ἐλευθερίας ἀξιολόγου, ὥστε ἀφήνονται κατ' ἀποστάσεις ἀνεπίχριστοι αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τῶν μεγαλυτέρων λίθων. Κεραμοπλαστικαὶ διακοσμήσεις, πλὴν τῆς μοναδικῆς ὀδοντωτῆς ταινίας, ἣτις περιθεῖται τὸ ἀέτωμα καὶ τὴν ἀνωτέραν ἀπόληξιν τῆς Ν. πλευρᾶς τοῦ ναοῦ δὲν ὑπάρχουν (πίν. XVIII α). Ἀντιθέτως ἀξία παρατηρήσεως καὶ μελέτης εἶναι ἡ ζωγραφικὴ μίμησις κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων καὶ πλινθοπεριβλήτων κατασκευῶν, ἰδιαίτερος ἐπὶ τῆς Δ., τῆς Ν. (πίν. XVIII β) ἀλλὰ προχείρως καὶ

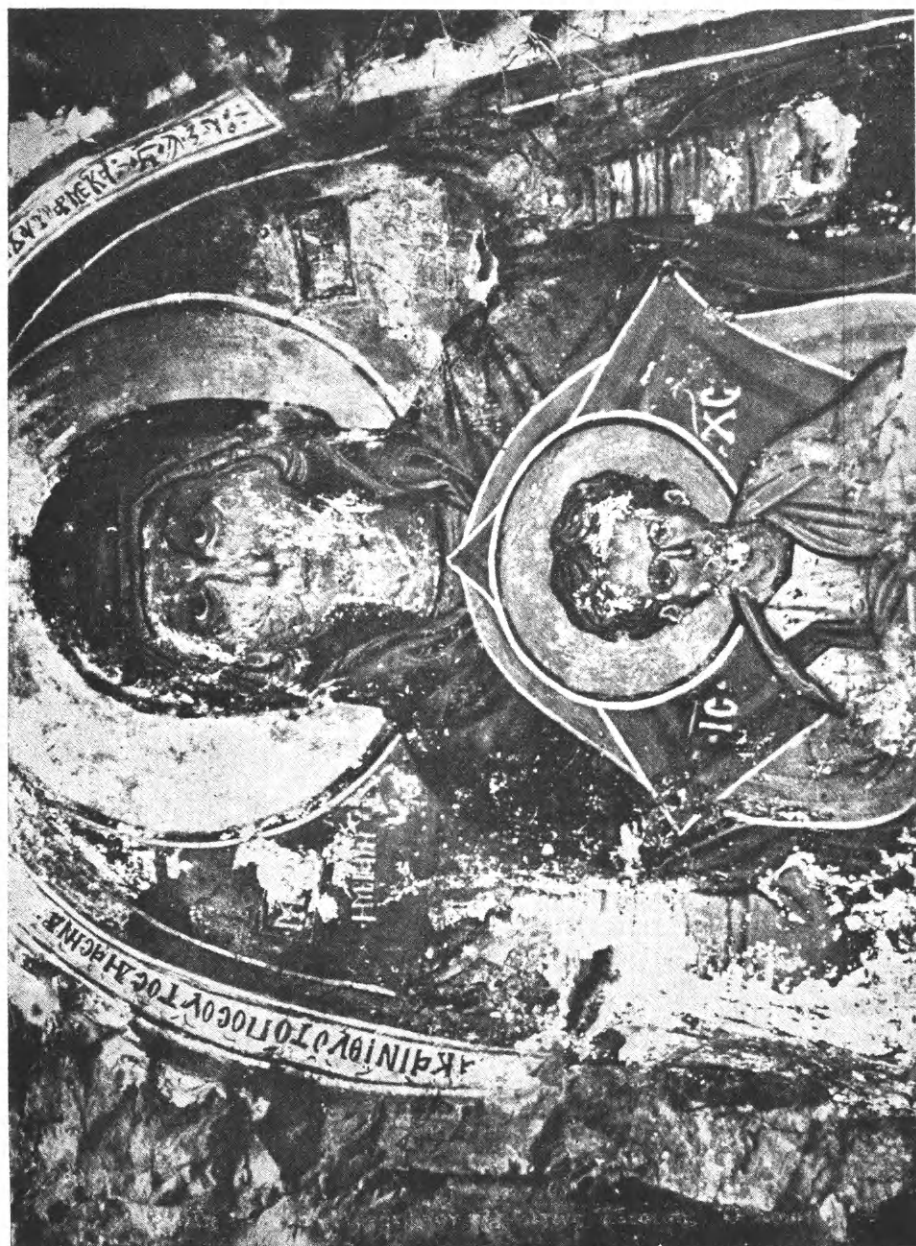

α. Μεγάλη Πρέσπα.

Τοιχογραφία τῆς Παναγίας ἐπὶ τῶν βράχων τῆς ὄχθης
τῆς λίμνης πλησίον τοῦ χωρίου Ψαράδες (Νιβίτσα)

β. Λεπτομέρεια τῆς ἐπιγραφῆς τῆς εἰκ. 1

Εἰκὼν τῆς Παναγίας Βλαχερνιώτισσης ἐπὶ τῶν βράχων τῆς λίμνης τῆς Μεγάλης Πρώτας ἔναντι τοῦ χωρίου Ψαράδες (Νίβιτσα). Διακρίνεται ἡ ἐπιγραφή ἐπὶ τοῦ τόξου (πρὸ βλ. εἰκ. 2)

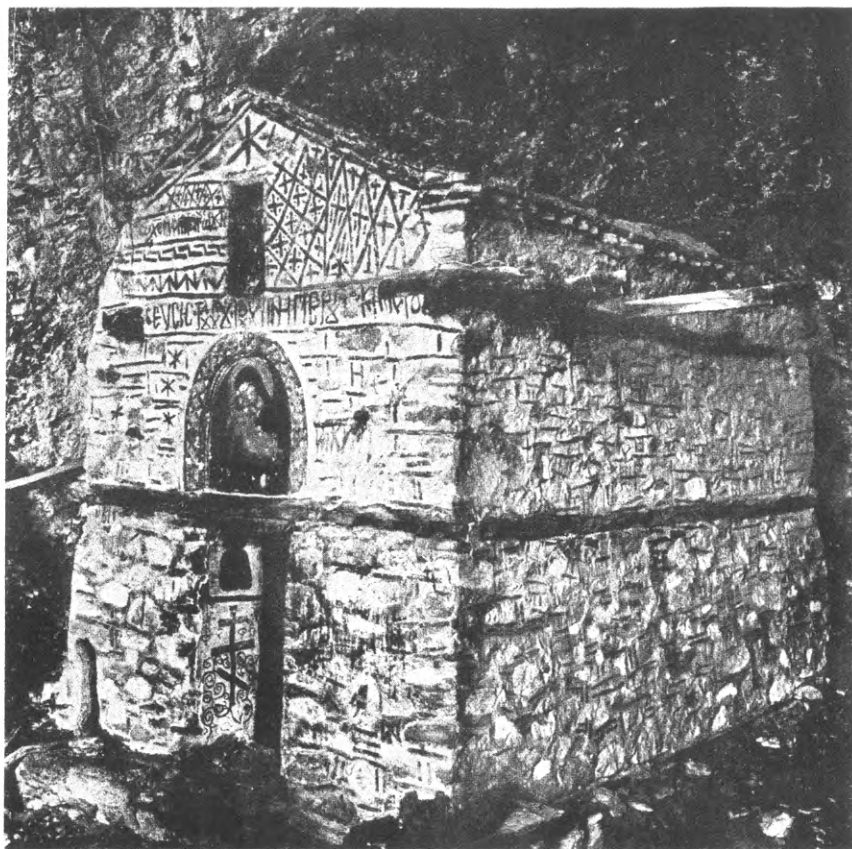
α. Μεγάλη Πρέσπα. Ἀσκητήριον τῆς Μικρᾶς Ἀναλήψεως.
Τοιχογραφίαι τῆς Α. ἐσωτερικῆς πλευρᾶς

β. Μεγάλη Πρέσπα. Ἀσκητήριον τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης. Ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος

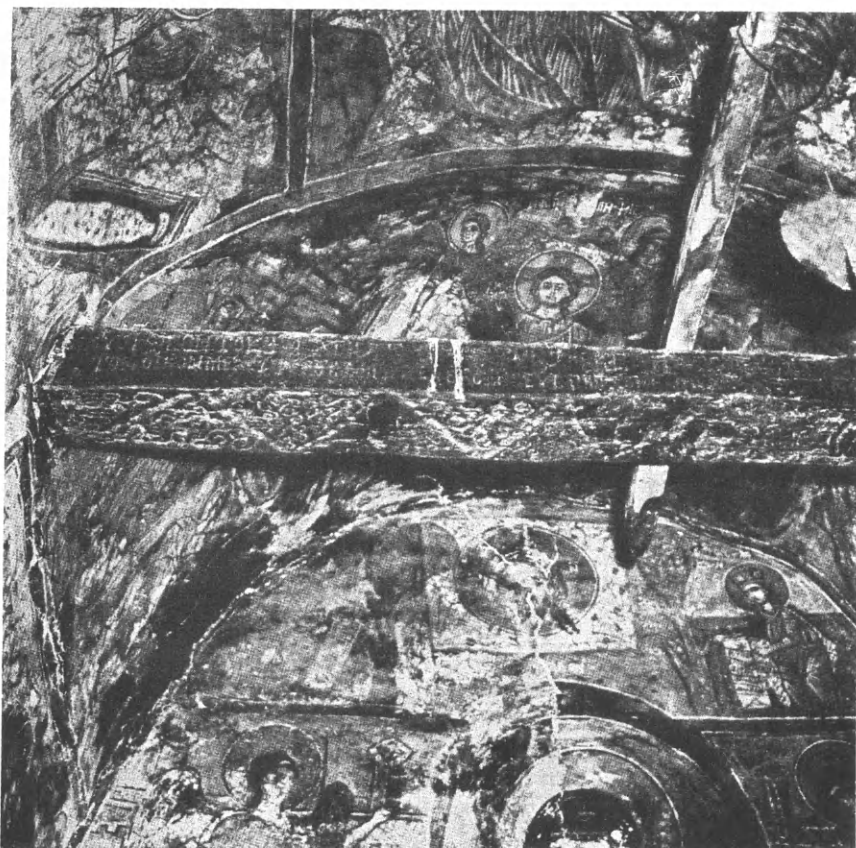
Μεγάλη Πρέσπα. Ἀσκητήριον τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης. Ὁ Χριστὸς

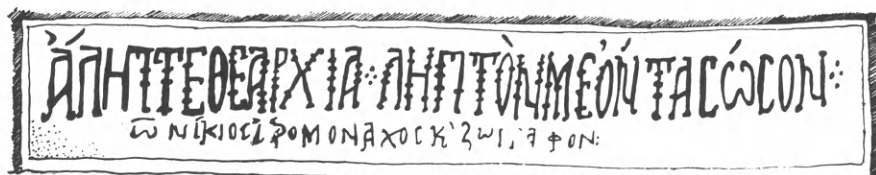
α. Μεγάλη Πρέσπα. Ἀσκητήριον τῆς Ἁγίας Ἐλεούσης.
Ἐξωτερικὴ ἄποψις τοῦ καθολικοῦ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ σπηλαίου

β. Μεγάλη Πρέσπα. Ἀσκητήριον τῆς Ἁγίας Ἐλεούσης.
Λεπτομέρεια ἐπιγραφῆς ἐφ' ὕγραῖς (al fresco) εἰς τὴν ἐξωτερικὴν Δ. ὄψιν

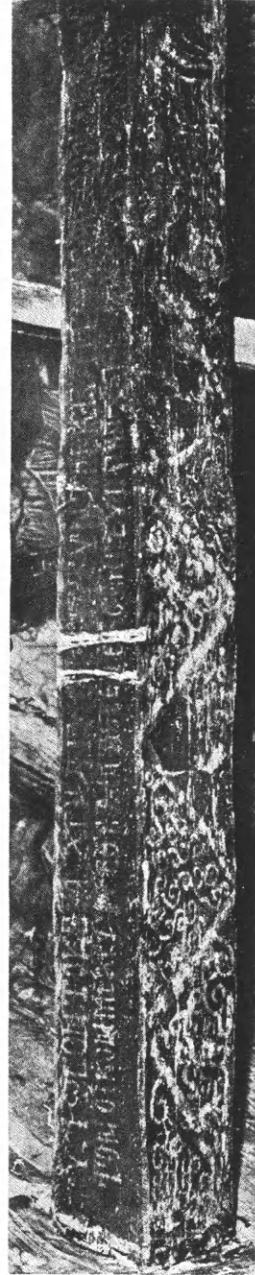
α. Μεγάλη Πρέσπα. Ἀσκητήριον τῆς Ἁγίας Ἐλεούσης. Ἐσωτερικὴ ἄποψις.
Διακρίνεται ἡ ἐπιγραφὴ ἐπὶ τοῦ ξυλίνου ἐλκυστήρος

β. Μεγάλη Πρέσπα. Ἀσκητήριον τῆς Ἁγίας Ἐλεούσης.
Ἐπιγραφὴ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν κόγχην τῆς Ν. πλευρᾶς

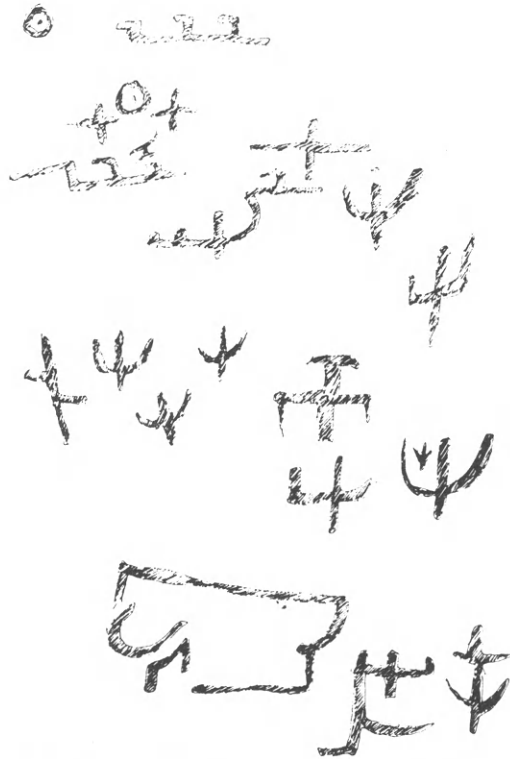

α. Μεγάλη Πρόστα. Ἀσκητήριον τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης.
Ἐπιγραφή ἐφ' ὅροις ἐπὶ τῆς Δ. ἐξωτερικῆς ὀψευς

β. Μεγάλη Πρόστα. Ἀσκητήριον τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης.
Ἡ ἐπιγραφή ἐπὶ τοῦ ξυλίνου ἐλκυστήρος

ἐπὶ τῆς Α. πλευρᾶς (εἰκ. 4). Αἱ ζωγραφισταὶ αὗται διακοσμήσεις μιμοῦνται τὰς σειρὰς πλίνθων, μονᾶς, διπλᾶς καὶ πολλαπλᾶς, ὀριζοντίους ἢ καθέτους καὶ διάφορα κεραμοπλαστικά συμπλέγματα καὶ τὰ γνωστὰ συμβολικὰ μονογράμματα *

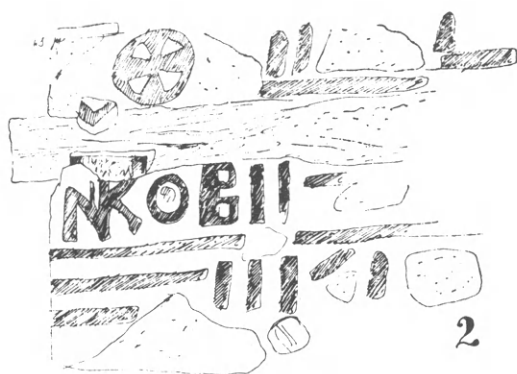
Εἰκ. 4. Μεγάλη Πρέσπα. Ἀσκητήριον τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης.
Διακοσμητικὰ καὶ συμβολικὰ θέματα εἰς τὴν ἐξωτερικὴν Α. πλευράν.

[= Ἰ(ησοῦς) Χ(ριστός)], ἡλίους⁹ καὶ διάφορα γράμματα καὶ σύμβολα ἢ σχήματα: +, ○, Ψ καὶ ἄλλα διακοσμητικὰ ἢ συμβολικὰ θέματα (εἰκ. 4), μαιάνδρους καὶ ἰδιαιτέρως ἐπιγραφὰς ἐχούσας πιθανώτατα σχέσιν πρὸς τὸν ἢ τοὺς ἀρχικοὺς κτήτορας τοῦ καθολικοῦ (εἰκ. 5). Μεταξὺ τούτων ἀνεγνώσαμεν: ΑΜΚΤΗΤΟΡ ἢ ΠΑΜΚΤΗΤΟΡ (εἰκ. 5,4), ΝΚΟΒ (εἰκ. 5,2) κλπ.

Ἡ μοναδικὴ θύρα τῆς εἰσόδου εὐρίσκεται εἰς τὸ μέσον τῆς Δ. πλευρᾶς (εἰκ. 3) καὶ ἐπὶ τῶν λαμπάδων τῆς ὑπάρχουν, εἰς μὲν τὸν ἀριστερὸν ἢ Ἀγία Βαρβάρα εἰς προτομὴν καὶ κάτωθεν ταύτης διπλοῦς σταυροῦς (Σταυρώσεως καὶ

⁹ Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, ΔΧΑΕ τ. Ζ', 1907, πίν. Δ' καὶ σελ. 57, *Μυστικοὶ Ἀστέρες καὶ Μυστικοὶ Ἥλιοι τῆς Ἀποκαλύψεως*.

Ἀναστάσεως) ἐκ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύεται πλῆθος ἀσυμμέτρων ἐλίκων (πίν. XVIII α) καὶ τὰ συμβολικὰ γράμματα: Ἰ(ησοῦ)C - Χ(ριστό)C, Ν(ι) - Κ(ῥ) καὶ Φ(ῶ)ς Χ(ριστοῦ) - Φ(αίνει) Π(ᾶσιν). Ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ λαμπᾶ ὁ αὐτὸς διπλοῦς σταυρὸς

Εἰκ. 5. Μεγάλη Πρέσπα. Ἀσκητήριον τῆς Ἁγίας Ἐλεούσης.
Λεπτομέρειαι ἐγχρώμων διακοσμήσεων μιμούμεναι κεραμοπλαστικὸν
διάκοσμον καὶ ἐπιγραφαί, εἰς τὴν ἐξωτερικὴν Δ. ὄψιν.

μετὰ τῶν συμβόλων τοῦ πάθους καὶ μετὰ πλῆθους ἐλικοειδῶν βλαστῶν συμμετρικῶν φυομένων ἐκ τῆς βάσεως τοῦ κεντρικοῦ στελέχους καὶ ἀποληγόντων εἰς ἄνθη¹⁰, καὶ τὰ ἀρχικά¹¹:

¹⁰ Πρβλ. ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, ΑΒΜΕ τ. Δ', 1938, σελ. 69.

¹¹ Πρβλ. Π. Ν. ΜΙΛΙΟΥΚΩΦ, ἔ.ἀ. σελ. 61.

	IC	XC	
		X X X X	
;			ΣΤ
	E E	E E	
	N	K	
	Φ	XY	
Δ			Δ
	Φ	Π	
	ζ ΣΤ	ΑΙ ΘΥ	
	A B Δ B		
	T K	Π Γ	

Ἐκτὸς τῆς γνωστῆς φράσεως: IC · XC N · K, τὰ συμβολικὰ γράμματα ἀπο-
τελοῦν ἀρχικὰ στοιχεῖα ἐκκλησιαστικῶν ρητῶν, ὅπως:

$X \bar{X} \bar{X} \bar{X} = X(\text{ριστὸς}) \ X(\text{ἀριν}) \ X(\text{ριστιανοῖς}) \ X(\text{αρίζει})^{12}$, $\bar{E} \bar{E} \bar{E} \bar{E} =$
Ἑ(λένη) Ἑ(κ Θεοῦ) Ε(ὑρημα) Ἑ(δόθη)¹³, $\bar{\Phi} \bar{X} \bar{Y} \bar{\Phi} \bar{\Pi} = \Phi(\omega\varsigma) X(\text{ριστοῦ}) \Phi(\alphaῖνει)$
 $\Pi(\alphaῖσιν)$, $\bar{T} \bar{K} \bar{\Pi} \bar{\Gamma} = T(\acute{o}\pi o\varsigma) K(\rho aνί oυ) \Pi(a\rho \acute{\alpha} d e i \sigma o\varsigma) \Gamma(\acute{\epsilon} g o n e n) \kappa \lambda \pi.$

Τὸ ὕφος καὶ ἡ χάραξις τῶν διπλῶν σταυρῶν παρουσιάζει ὁμοιότητα μεγάλην
πρὸς ἀντίστοιχον σχῆμα πεσσοῦ τοῦ Ταξιάρχου Μητροπόλεως Καστορίας, τὸν
ὁποῖον ὁ Ἀν. Ὁρλάνδος¹⁴ χρονολογεῖ εἰς τὰ μέσα τοῦ 14^{ου} αἰῶνος.

Ὑπεράνω τοῦ ξυλίνου ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου, ἐντὸς κόγχης, εὐρίσκεται ἡ
τοιχογραφία τῆς Παναγίας δεξιοκρατούσης μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς (πίν. XVIII α):

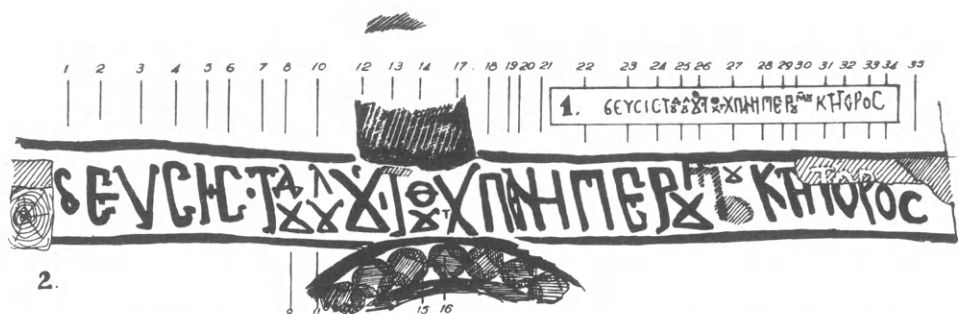
ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ Η ΕΛΕΟΥΣΑ

Εἰς τὸ ἀέτωμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἀνωτέραν στρῶσιν τῶν
ξυλοδέσμων, ὑπάρχει ἐπὶ μιᾶς ζώνης ἐξωγραφημένη ἐπιγραφή μετὰ τὸ αὐτὸ χρῶμα
τῆς σιέννας, ὅπως ὅλαι αἱ ἑγχρωμοὶ διακοσμήσεις τῶν ὀψων (εἰκ. 3 E₄, πίν.
XVIII α, XX α). Ἐπειδὴ παλαιότερον ἔχουν γίνει ὠρισμένα λάθη περὶ τὴν ἀνά-
γνωσιν τῆς ἐπιγραφῆς, παραθέτομεν σκαρίφημά της (ἐκ φωτογραφικῆς μεγεθύν-
σεως ἐπαληθευθείσης καὶ ἐπὶ τόπου) μετὰ ἀρίθμησιν τῶν γραμμάτων ἀπὸ 1-35
(εἰκ. 6) (πρβλ. πίν. XVIII α, XIX α, XX α):

¹² Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, ΔΧΑΕ τ. Β', σελ. 49.

¹³ ΑΝΑΣΤ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΒΜΕ τ. Δ', 1938, σελ. 70. Ὁ Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, ἔ.ἀ. σελ.
49, ἐρμηνεύει ὡς ἐξῆς: Ἑλένης Εὐρεσις Ἑβραίων Ἑλεγχος.

¹⁴ ΑΒΜΕ, ἔ.ἀ. σελ. 98.

Εἰκ. 6. Ἀσκητήριον τῆς Ἁγίας Ἑλεούσης. Ἐπιγραφή ἐπὶ τῆς Δ. ἐξωτερικῆς ὀψews τοῦ ναοῦ. 1. Ὅπως τὴν ἀντέγραψεν ὁ Μιλιούκωφ. 2. Σχέδιον τῆς ἐπιγραφῆς.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15
 ΔΕΥΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟΥ)
 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35
 ΤΟΥ ΠΑΝΗΠΕΡΤΟΥ ΚΤΗΤΟΡΟΣ

Τὴν ἐπιγραφὴν μεταγράφομεν: «Δέσεις τοῦ δούλου τοῦ Θ(εοῦ) τοῦ πανηπερτίμου κτήτορος».

Ὁ Μιλιούκωφ (ἔ.ἄ. σ. 60) ἐδιάβασεν: «δέυσις τοῦ δοῦλου (του Θεου?) του πανηπέρουμου κτήτορος» (εἰκ. 6,2). Ἐπλησίασε δηλαδὴ ἐκτὸς μερικῶν σφαλμάτων (δέυσις, τοῦ Θεοῦ, κτήτορος, ὅπου δὲν ἀνεγνώρισεν τὸ δεύτερον «Ταῦ» ὅτι εἶναι ξεχωριστὸν) πρὸς τὴν ὀρθὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἐπιγραφῆς.

Ὁ Στυλ. Πελεκανίδης (ἔ.ἄ. σ. 127) ἐδημοσίευσεν τὴν ἐπιγραφὴν ὥς ἑξῆς:

[Δ]ΕΥΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟΥ) ΓΙΑΝΝΗ ΠΕΤΡΟΥ ΚΤΗΤΟΡΟΣ

Τὸ ἀρχικὸν δ ὅμως τῆς λέξεως «δέυσις» διακρίνεται καθαρῶς εἰς τὴν ἐπιγραφὴν (πρβλ. πίν. XX α, εἰκ. 6) ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν πίνακα XXXIX ποὺ παραθέτει ὁ ἴδιος, ὅτι δὲν εἶναι κεφαλαῖον ἀλλὰ μικρὸν καὶ εὐδιάκριτον. Τὰ γράμματα ἐπίσης 16, 17 (= ΤΟΥ) τὰ παραλείπει καὶ τό:

18 19 20 21 22 23 24 25 26 27
 Π Α Ν Η Π Ε Ρ Ο Υ Μ Ο Υ

(= ΠΑΝΗΠΕΡΤΟΥ) διαβάξει ΓΙΑΝΝΗ ΠΕΤΡΟΥ.

Διακρίνονται ὅμως εὐκρινῶς εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ πίνακος XX α καὶ εἰς τὴν εἰκόνα 6 τὰ γράμματα 18-24 (= ΠΑΝΗΠΕΡ) καὶ ἐν συνεχείᾳ τὰ 25-27 (ΟΥΜΟΥ). Ἐκ τούτων μετὰ δυσκολίας συμπληρώνει τις τὸ Μ ἀπὸ τὰ διακρινόμενα ἴχνη, ἐὰν πλησιάζῃ καὶ καθαρίσῃ μετὰ προσοχῆς τὴν ἐπιγραφὴν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο.

*Εξ ἄλλου καὶ ὁ Μιλιούκωφ ἐδιάβασε καθαρῶς τὸ Μ, διότι τὴν ἐποχὴν του θὰ ἐσώζετο καλύτερον (εἰκ. 6,1). Τὸ γράμμα 25 (= \widehat{OY}) ἔχει προστεθῇ κατὰ λάθος. Εἰς τὸ Μ ὅμως πιθανώτατα ἀπὸ ἴχνη τὰ ὅποια διακρίνονται καὶ σήμερον «ἐνυπάρχουν» τὰ γράμματα Τ καὶ Ι, ὅπως συνηθίζονται κάποτε ἀλλὰ καὶ ὅπως διακρίνομεν εἰς τὰ 29, 30, ἔνθα συνδέεται τὸ Τ μετὰ τοῦ Η. Κατόπιν τούτων συμπληρώνομεν τὴν λέξιν:

18 19 20 21 22 23 24 25 26 27
Π Α Ν Η Π Ε Ρ { \widehat{OY} } [\widehat{TIM}] \widehat{OY}

*Ὁ Στυλ. Πελεκανίδης (ἔ.δ. σ. 127) τὰ γράμματα 18-21 (= ΠΑΝΗ), τὰ ὅποια διακρίνονται εὐκρινῶς, ἀνέγνωσε ΓΙΑΝΝΗ. Ἔστω καὶ ἐὰν τὸ Π τὸ ἐδιάβασε ΓΙ, τὸ δεύτερον Ν ὅμως πῶς ἀνευρέθη. Τὰ γράμματα ἐπίσης:

22 23 24 25 26 27
Π Ε Ρ \widehat{OY} Μ \widehat{OY}

ἐδιάβασε: ΠΕΤΡΟΥ. Ἴσως ὅμως τὴν ἀνάγνωσιν του ὁ Στυλ. Πελεκανίδης: ΓΙΑΝΝΗ ΠΕΤΡΟΥ ἐβάσισεν ἐπὶ τῶν ἀπόψεων αἷς παραθέτει (ἔ.δ. σ. 128): «1) διότι τὰ υπάρχοντα γράμματα, ἀνεξαρτήτως ἐὰν τινὰ ἐξ αὐτῶν ἐτέθησαν προθυσιέρως, δηλοῦσι τὰ δύο ὀνόματα, τὸ βαπτιστικὸν καὶ πατρωνύμιον τοῦ κτήτορος, 2) διότι εἶναι ἄνευ περιεχομένου ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ἄλλοτε ἀγνώστου τίτλου παννυπερτίμου, μὴ δηλουμένου καὶ τοῦ προσώπου εἰς ὃ ἀναφέρεται. Εἶναι δύσκολον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ κτήτωρ χαρακτηρίζεται ὡς παννυπερτίμος ἄνευ μνείας τοῦ ὀνόματός του καὶ 3) ἡ σημερινὴ κατὰ παράδοσιν ὀνομασία τοῦ ἀσκητηρίου τῆς Παναγίας τῆς Ἑλεούσης εἶναι “Ἁγιος Πέτρος”».

Εἰς τὴν πρώτην ἀποψιν τοῦ Στυλ. Πελεκανίδη ἔχομεν ἤδη ἀπαντήσῃ. Ἡ λέξις ΠΑΝΗΠΕΡΟΥΜΟΥ, ἡ ὅποια διακρίνεται εὐκρινῶς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαβασθῇ ΓΙΑΝΝΗ ΠΕΤΡΟΥ, διότι δὲν ὑπάρχει οὔτε τὸ δεύτερον Ν, οὔτε τὸ Τ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν λέξιν ΚΤΗΤΟΡΟΣ ὑπάρχουν μερικὰ γράμματα. Δὲν εὐσταθεῖ πάντως ἡ ἀποψις τοῦ Στυλ. Πελεκανίδη ὅτι «εἶναι ἄνευ περιεχομένου ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ἄλλοτε ἀγνώστου τίτλου παννυπερτίμου, μὴ δηλουμένου καὶ τοῦ προσώπου εἰς ὃ ἀναφέρεται». Ὁ ἐκκλησιαστικὸς τίτλος τοῦ ὑπερτίμου συνοδεύεται συχνῶς καὶ ἀπὸ τὸν τίτλον τοῦ ἐξάρχου: «Μητροπολίταις προσήκει ἔστιν ὅτι ὁ τίτλος Α' τοῦ ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου»¹⁵. Διὰ τῶν τίτλων τούτων μάλιστα προσαγορεύονται οἱ

¹⁵ Κ. Μ. ΡΑΛΛΗ, *Περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν τίτλων τῶν ὑπερτίμων καὶ ἐξάρχων*, Πρακτ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 13 (1938), σελ. 155.

Μητροπολίται γειτονικῶν Μητροπόλεων: « τῷ Μ. Οὐζίτζης καὶ Βαλιόβου ὁ τοῦ ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου πάσης Ἰλλυρικῆς, ... τῷ Μ. Τυρνάβου ὁ τοῦ ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου πάσης Βουλγαρίας, τῷ Μ. Πελαγονίας ὁ τοῦ ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου ἄνω Μακεδονίας, τῷ Μ. Βερροίας καὶ Ναούσης ὁ τοῦ ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου Θετταλίας, τῷ Μ. Σεργῶν ὁ τοῦ ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου πάσης Μακεδονίας, τῷ Μ. Δράμας ὁ τοῦ ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου πάσης Μακεδονίας, τῷ Μ. Σισανίου καὶ Σιατίστης ὁ τοῦ ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου πάσης Μακεδονίας, »¹⁶.

Ὅπως ἐδίδοντο οἱ τίτλοι « ἀγιώτατος » καὶ « παναγιώτατος » εἰς τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως¹⁷, ὅπως ἐσυνηθίζοντο οἱ τίτλοι « πανευτυχέστατος », « πανευγενέστατος », « πανυψηλότατος »¹⁸, ὅπως ἐσυνηθίζοντο ἀπὸ τὸ ἅγιος τὸ « πανυπεράγιος »¹⁹, οὕτω καὶ οἱ τίτλοι « ὑπέρτιμος » καὶ « πανυπέρτιμος » ἐδίδοντο εἰς Μητροπολίτας καὶ πιθανὸν εἰς Ἀρχιεπισκόπους. Τὸν τίτλον ὁμως « πανυπέρτιμος » ἀπαντῶμεν τοῦλάχιστον ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνος²⁰.

Ὁλίγον ὑψηλότερον τῆς ἐπιγραφῆς τὴν ὁποίαν ἀνεφέραμεν καὶ ἀριστερὰ τοῦ στενοῦ παραθύρου τοῦ ἀετώματος ὑπάρχει μεταξὺ πλήθους ἐγχρώμων διακοσμητικῶν θεμάτων ἢ ἐπιγραφή (πίν. XVIII β):

Ω Χ(ΡΙCΤ)Ε ΜΟΥ ΦΙΛΑΤΕ ΤΟΥC ΩΔΕ (:) ΚΤΗ[ΤΟΡΑC]²¹

Ἐπὶ τοῦ Δ. ἐσωτερικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ, ὑπεράνω τοῦ ὑπερθύρου ὑπάρχει κτητορικὴ ἐπιγραφή διαστάσεων 0.575×0.26 διὰ μελανῶν γραμμάτων ἐπὶ λευ-

¹⁶ Ἐ.ά. σελ. 156 - 157. Σχετικῶς μὲ τὸν τίτλον τοῦ ὑπερτίμου πρβλ. E. A. SORHOCLES, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, Cambridge 1914, σελ. 1115.

¹⁷ ΒΑΣ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, Ἱστορία τῶν Ἐπισκοπικῶν τίτλων, Θεολογία ΚΓ' (1952), σελ. 350.

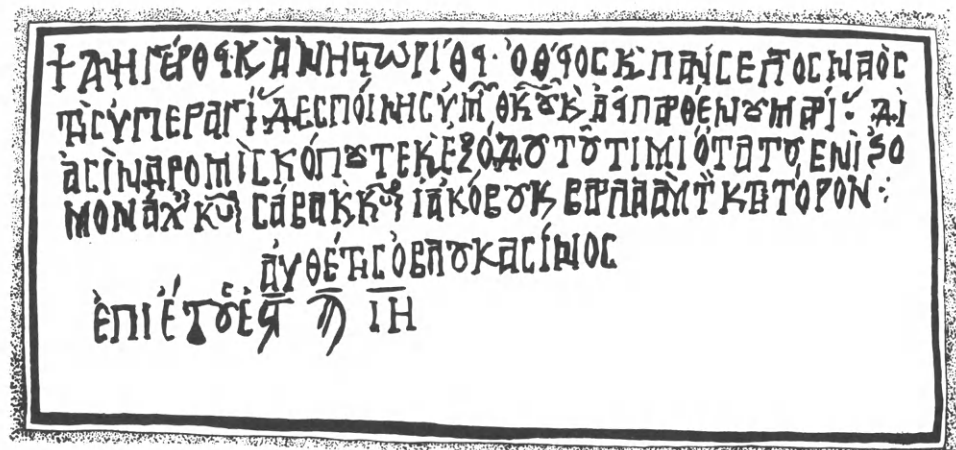
¹⁸ Πρβλ. τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας εἰς τὴν νῆσον Mali - Grad τῆς Μεγάλης Πρέσπας, τοῦ 1369. ΓΟΡΑ. ΙΒΑΝΩΦ, *Βουλγαρικαὶ Ἀρχαιοῦτες εἰς τὴν Μακεδονίαν*, ἔ.ά. σελ. 59.

¹⁹ Πρβλ. ἐπιγραφὴν εἰς τὸ καθολικὸν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Κλήμεντος εἰς Ἀχρίδα: « Ἀνγγέρθῃ ὁ θεὸς καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος τῆς πανυπεραγίου Λεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου... ». Μ. ΔΗΜΙΤΣΑΣ, *Ἡ Μακεδονία*, τ. Α', Ἀθήνησιν 1896, σελ. 381, Νο 351 (23).

²⁰ G. ROUILLARD - P. COLLOMB, *Actes de Lavra*, 48,25: « πανυπέρτιμος, ὑπέρτιμος, δικαιοφύλαξ καὶ ἀναγραφεὺς Βολεροῦ Στρυμόνος καὶ Θεσσαλονίκης » (1094). Ἐπίσης ὁ F. DÖLGER, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, σελ. 330. Μολυβδόβουλλον τοῦ Μοναχοῦ, πανυπερτίμου, δικαιοφύλακος καὶ ἀναγραφεὺς Βολεροῦ, Στρυμόνος καὶ Θεσσαλονίκης, Γρηγορίου Ξηροῦ τοῦ ἔτους 1094.

²¹ Ὁ ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, ἔ.ά. σελ. 127, διαβάξει: Ω Χ(ΡΙCΤ)Ε Μ(ΟΥ) ΦΙΛΑΤΕ ΤΟΥC ...ΚΤΗ(ΤΟΡΑC).

κοῦ πεδίου (διάστιχον : 1.0-1.2 ἐκ., διαστάσεις γραμμάτων : Α : 2.3-2.8 ἐκ., Κ : 2.2-2.5 ἐκ., Ν : 2.0-2.2 ἐκ.). Τὴν ἐπιγραφὴν πλαισιώνουν δύο ἐξωγραφημένοι ταινίαι, ἡ ἐσωτερικὴ μαύρη καὶ ἡ ἑτέρα ἡ περιβάλλουσα ἐξωτερικῶς ἐρυθρὰ (εἰκ. 3 Ε₁, 7) ²².

Εἰκ. 7. Ἀσκητήριον τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης. Ἐπιγραφὴ εἰς τὴν Δ. πλευρὰν (ἐσωτερικῶς).

Ἀντιγράφομεν τὴν ἐπιγραφὴν διατηροῦντες τὴν ὀρθογραφίαν τῆς :

« Ἀνηγέρθει. καὶ ἀνηστωρίθει. ὁ θεὸς καὶ πάνσεπτος ναὸς | τῆς ὑπεραγγέ(ας) δεσποίνης ὑμ(ῶ)ν Θ(εοτό)κου καὶ αἰ) αἰμαπαρθένου Μαρ(ί)ας. διὰ συνδρομῆς κόπου τε καὶ αἰ) ἐξόδου τοῦ τιμιότατου ἐν ἱερομονάχ(οις) κῶρ { Σάβα καὶ αἰ) κῶρ Ἰακώβου καὶ αἰ) Βαρλαάμ τ(ῶν) κτητόρων. | αὐθέ[ν]της ὁ Βλουκασίνος | ἐπὶ ἔτους 1141 ».

Ὑπεράνω τῆς κόγχης τῆς Ν. πλευρᾶς εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ καὶ κάτωθεν τῆς τοιχογραφίας τῆς Ὑπαπαντῆς καὶ τῆς Ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου, ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφὴ (εἰκ. 3 Ε₂, πίν. XIX α) :

ΑΛΗΠΤΕ ΘΕΑΡΧΙΑ · ΛΗΠΤΟΝ ΜΕ ΟΝΤΑ ΣΩΣΟΝ ·
[Ι]Ω[Α]ΝΝΙΚΙΟΣ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΟΝ ·

Ταύτην μεταγράφομεν : « Ἀληπτε θεαρχία ληπτὸν με ὄντα σώσον · [Ι]ω[αν]νίκιος ἱερομόναχος καὶ ζωγραφῶν ».

²² Ὁ ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, ἔ.δ. σελ. 125, δημοσιεύει τὴν ἐπιγραφὴν μὲ ὠρισμένα λάθη. Εἰς τὸν 1^{ον} στίχον ἀντὶ ΑΝΗΓΕΡΘΕΙ γράφει ΑΝΗΓΕΓΘΗ, ἀντὶ ΑΝΗΓΕΡΘΕΙ γράφει ΑΝΙΣΤΟΡΙΘΕΙ, εἰς τὸν 3^{ον} στίχον ἀντὶ ΣΥΝΔΡΟΜΙΣ γράφει ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ. Εἰς τὸν 4^{ον} στίχον ἀντὶ ΙΑΚΟΒΟΥ γράφει ΙΑΚΩΒΟΥ.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ὁμῶς τοῦ ναοῦ ὑπάρχει καὶ ἑτέρα λίαν ἐνδιαφέρουσα ἐπιγραφὴ, ἣ ὁποία διέφυγε τῆς προσοχῆς τοῦ Στυλ. Παλεκανίδου, ἐπὶ τῆς Δ. ὀψευς τοῦ ξυλίνου καθέτου ἐσωτερικοῦ ἐλκυστήρος (εἰκ. 3 E₃, πίν. XIX α, XX β) :

''ΥΨΩΣΟΝ ΤΟ ΚΕΡΑΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΚΡΑΤΟΥΝΤΩΝ
 ΣΚΗΠΤΡΟΝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΩΝ ΕΥΣΕΒΩΝ - - - -
 ΤΟΝ ΟΪΚΟΝ ΜΕΧΡΙ ΤΕΛΟΥΣ ΔΙΑ ΤΙΣ - - - -
 ΕΥΣΠΛΑΧ(ΝΙΑ)Σ Κ(ΥΡΙ)Ε

Ἡ τοιχογράφησις τοῦ ναοῦ ἀκολουθεῖ βασικῶς δύο ζώνας. Ἡ κατωτέρα περιλαμβάνει ὁλοσώμους ἁγίους καὶ ἡ ἀνωτέρα σκηνὰς ἐκ τοῦ Δωδεκαόρτου. Εἰς τὸ κέντρον τῆς ἡμικυλινδρικῆς καμάρας εἰκονίζεται « Ο ΠΑΝΤΩΚΡΑΤΩΡ » καὶ ὁ τῆς Μεγάλης Βουλῆς Ἄγγελος (πίν. XVII) καὶ ἐν συνεχείᾳ ἡ Βάπτισις, ἡ Μεταμόρφωσις, ἡ Σταύρωσις καὶ ὁ Λίθος. Εἰς τὸ τμήμα τῆς καμάρας τὸ εὐρισκόμενον ἔμπροσθεν τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψις. Κάτωθεν τῆς Πλατυτέρας τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ βήματος, ἧτις εἰκονίζεται εἰς τὸν τύπον τῆς Βλαχερνιωτίσσης, ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἐπιγραφὴ :

† ΑΜΝΟC ΠΡΩΚΥΜΕ ΚΑΘΑΠΕΡ ΕCΦΑΓΜΕΝΟC
 ΜΕΛΙΖΟΜΕ ΤΑΙ Κ(ΑΙ) ΤΡΕΦΩ ΤΟΥC ΑΞΙΟΥC.
 ΦΡΕΙΞΟΝ ΑΝΘΡΩΠΕ ΜΙ ΛΑΒΗC ΑΝΑΞΙΟC . .

Ἐν συνεχείᾳ, κάτωθεν τῆς Πλατυτέρας εἰκονίζεται ὁ Μελισμὸς καὶ ἐκατέρωθεν ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καὶ ὁ Ἅγιος Βασίλειος ὁ Μέγας. Ἐκατέρωθεν τῆς Πλατυτέρας εἰκονίζεται ὁ Εὐαγγελισμὸς (πίν. XIX α). Εἰς τὴν κορυφὴν τὸ Ἅγιον Μανδύλιον καὶ δεξιὰ ὁ προφήτης « CΩΔΟΜΩΝ ». Συμμετρικῶς, κάτωθεν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ εἰκονίζονται ὁ Ἅγιος Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς καὶ ἀριστερὰ ὁ Ἅγιος Συμεὼν ὁ Στυλῆτης. Εἰς τὴν Ν. πλευρὰν εἰκονίζεται ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ, ἡ Γέννησις, ἡ Ὑπαπαντὴ καὶ ἡ Ἑγερσις τοῦ Λαζάρου. Εἰς τὴν Β. πλευρὰν, ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ, εἰκονίζονται : ἡ Βαῖοφόρος, ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος (πίν. XVI β) καὶ ἡ Ἀνάστασις. Εἰς τὴν κάτω ζώνην, εἰς τὴν Β. πλευρὰν, εἰς τὸ ἱερόν, εἰκονίζεται τὸ Ὄραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας, ἡ Δέησις (πίν. XVI β) καὶ οἱ Ἅγιοι Δημήτριος καὶ Γεώργιος ἐπὶ τοῦ ξίφους τοῦ οὐοῦ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφὴ « ΓΕΩΡΓΙΟC ΚΑΠΑΔΟΞ », πού ὁμοιάζει μὲ τὴν γνωστὴν ἐπιγραφὴν « ΧΕΙΡ ΜΙΧΑΗΛ ΤΟΥ ΑΣΤΡΑΠΑ » ἐπὶ τοῦ ξίφους τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου εἰς τὸν ναὸν τῆς Περιβλέπτου (Ἁγ. Κλήμεντος) τῆς Ἀχρίδος, τοῦ 1295²³.

²³ Ποβλ. Sv. РАДОЈЏИЋ, *Les maîtres de l'ancienne peinture Serbe*, Académie Serbe

Ἐπὶ τοῦ Ν. τοῖχου κατὰ τὴν αὐτὴν σειρὰν εἰκονίζονται : ὁ Ἅγιος Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρείας καὶ ἐν συνεχείᾳ ἡ Θεοτόκος μὲ τὸν Χριστὸν κατ' ἐνώπιον ἐπὶ τῶν γονάτων τῆς καὶ συμμετρικῶς οἱ δωρεταὶ εἰς στάσιν δεήσεως στρέφονται πρὸς τὴν Παναγίαν. Ἀριστερὰ μία γυναικεία μορφή καὶ δεξιὰ ἀνὴρ προσφέρει ὁμοίωμα τῆς ἐκκλησίας²⁴. Τὸν Δ. τοῖχον καταλαμβάνει ἕξ ὁλοκλήρου ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ παραθύρου δύο προφήτες, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ εἰς εἶναι ὁ Ἰεζεκιήλ.

Ὑπεράνω τοῦ υπερθύρου τῆς θύρας εἰσόδου καὶ ἐπὶ τῆς τοιχογραφίας τῆς Κοιμήσεως ὑπάρχει ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή²⁵ τοῦ 1410, ἡ ὁποία ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς ἀνηγέρθη διὰ κόπων καὶ ἐξόδων τριῶν ἱερομονάχων Σάββα, Ἰακώβου καὶ Βαρλαάμ καὶ συμπληρώνει « αὐθέντης ὁ Βλουκασίνος ». Οὐδεὶς ὅμως ἐκ τῶν μοναχῶν κτητόρων εἰκονίζεται μεταξὺ τῶν δωρητῶν τῆς εἰκόνης πού ἐμνημονεύσαμεν. Ὁ εἰς εἶναι κοσμικός, ἴσως ἄρχων καὶ προσφέρει τὸ ὁμοίωμα τῆς ἐκκλησίας. Ἡ γυναικεία μορφή δυνατὸν νὰ εἶναι σύζυγός του ἢ καὶ μήτηρ του. Μία δεσποτικὴ εἰκὼν, τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου, σώζεται ἀρκετὰ κατεστραμμένη εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ.

Εἰς τὸν δημοσιευόμενον ὑπὸ τοῦ Στυλ. Πελεκανίδη πίνακα XLVII, ἡ θέσις τῆς ἐπιγραφῆς διαταράσσει τὴν ἰσορροπίαν τῆς εἰκονογραφικῆς συνθέσεως καὶ μᾶς ἐμβάλλει τὴν ὑποψίαν ὅτι ἐγράφη μεταγενεστέρως. Θὰ προσπαθίσωμεν νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι ἡ ἐπιγραφή εἶναι σύγχρονος τῶν τοιχογραφιῶν, αἱ ὁποῖαι ὅμως ἀντικατέστησαν ἀρχαιοτέρας εἰκονογραφήσεις. Τὴν θέσιν μάλιστα τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς κατελάμβανεν ἑτέρα, ἀρχαιότερα ἐπιγραφή. Εἰς τὸν λόγον τοῦτον ἴσως ὀφείλεται ἡ κακὴ τοποθέτησις τῆς ἐπὶ τοῦ πλαισίου τῆς εἰκονογραφικῆς συνθέσεως. Ἐκ τῆς προηγουμένης παλαιοτέρας ἐπιγραφῆς ἀντεγράφησαν στοιχεῖά τινα συγχυσθέντα μετὰ τῆς χρονολογίας καὶ μετὰ τῶν προσώπων, ἅτινα εἰργάσθησαν διὰ τὴν νεωτέραν τοιχογράφειαν τοῦ ναοῦ. Θὰ ἀσχοληθῶμεν ὅμως ἀναλυτικώτερον μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς.

Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή (εἰκ. 7) εἶναι σύγχρονος μὲ τὰς ἄλλας δύο ἐπιγρα-

des Sciences, Monographies, τεῦχος CCXXXVI, No 3, Beograd 1955, p. 22, εἰκ. 13, p. 23, εἰκ. 14, καὶ ANDRÉ XYNGOPOULOS, *Thessalonique et la Peinture Macédonienne*, Athènes 1955, σελ. 36, εἰκ. 4c. Πρβλ. καὶ ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ, *Ὁ Ζωγράφος Μιχαὴλ Ἀστραπᾶς, Μακεδονικά Δ'*, 1955 - 1960, σελ. 545 - 546.

²⁴ Ὁ ἀνὴρ προσφέρει τὸ ὁμοίωμα (πρόπλασμα) τῆς ἐκκλησίας καὶ οὐχὶ ἡ γυναικεία μορφή, ὅπως γράφει ὁ ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, ἔ.ἀ. σελ. 112.

²⁵ Πρβλ. ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ, ἔ.ἀ. πίν. XLVII.

φάς, τοῦ ἑλκυστήρος (πίν. XIX α, XX β) καὶ τοῦ Ἰωαννικίου (πίν. XIX β) διότι ἐμφανίζουν μεγάλην ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὴν χάραξιν καὶ τὴν μορφήν τῶν γραμμάτων. Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι σύγχρονος ἐπίσης καὶ μὲ τὰς τοιχογραφίας καὶ ἀναφέρεται μάλιστα εἰς τὴν τοιχογράφειαν τοῦ ναοῦ (ἀνιστορήθη) καὶ οὐχὶ εἰς τὴν ἀνοικοδόμησιν (παρ' ὅλον τὸ ἀνηγέρθη), σύγχυσις ἣτις συμβαίνει συνεχῶς εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τὰς ἀναφερομένας εἰς μεταγενεστέρas ἐπισκευάς.

Εἰς τὸ συμπέρασμα αὐτὸ κατελήξαμεν βασιζόμενοι οὐχὶ μόνον ἐπὶ τῆς μεγάλης ὁμοιότητος ὡς πρὸς τὴν μορφήν τῶν γραμμάτων καὶ τὴν γραμμικὴν τεχνοτροπίαν τῶν τοιχογραφιῶν (πρβλ. τὴν μορφήν τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ἰωαννικίου (πίν. XIX β) καὶ τὸ ἐρεισίνωτον τοῦ θρόνου τῆς Παναγίας ἐπὶ τῆς Ν. πλευρᾶς μετὰ τῶν δωρητῶν, ἔνθα ἐμφανίζονται οἱ ἴδιοι μικροὶ κόμποι, ὅπως καὶ εἰς τὰ γράμματα, διὰ τὰ δηλώσουν τὸ ψαθωτόν), ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἐπαναλήψεως τῶν ἰδίων διακοσμητικῶν θεμάτων, λόγου χάριν τῶν ἑλικοειδῶν κοσμημάτων εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ξυλίνου ἑλκυστήρος (πίν. XX β) καὶ εἰς τὰς διακοσμήσεις τοῦ διπλοῦ σταυροῦ ἐπὶ τῶν λαμπάδων τῆς ἐξωτερικῆς θύρας (πίν. XVIII α).

Δυνάμεθα ὁμως νὰ εἰσέλθωμεν καὶ εἰς λεπτομερείas διὰ νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι αἱ ἐσωτερικαὶ τοιχογραφίαι εἶναι σύγχρονοι τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιγραφῶν, συγκρίνοντες μόνον τὰς ἐπιγραφὰς των. Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν: Ο ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ (πίν. XVII) τὰ γράμματα ὁμοιάζουν μὲ τὰ ἀντίστοιχα τοῦ ξυλίνου ἑλκυστήρος (πίν. XX β). Αἱ ἐπιγραφαὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀναφέρονται εἰς μίαν μεταγενεστέραν ἐπισκευὴν καὶ τοιχογράφειαν τοῦ ναοῦ, διότι διαφέρουν οὐσιαστικῶς ὡς πρὸς τὴν μορφολογίαν τῶν γραμμάτων τῶν ἐξωτερικῶν ἀρχαιότερων ἐπιγραφῶν. Ὡς λάβωμεν παραδείγματα τινὰ γραμμάτων. Τὸ ΟΥ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ ὑπερθύρου (εἰκ. 7) καὶ τὸ ἀντίστοιχον τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιγραφῆς (εἰκ. 6) διαφέρουν τελείως μετὰξὺ των. Τὸ Υ ἐπίσης διαφέρει τελείως εἰς τὰς ἐσωτερικὰς καὶ ἐξωτερικὰς ἐπιγραφὰς. Τὸ Ε ἐπίσης εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιγραφὴν ἐμφανίζει ἑλλειψοειδῆ χάραξιν (Ε), ἐνῶ εἰς τὰς ἐσωτερικὰς ἐπιγραφὰς ἔχει γωνιώδεις ἀπολήξεις. Τὸ Ω εἰς τὰς ἐσωτερικὰς ἐπιγραφὰς χαράσσεται ὡς δύο ἡμισέληνοι ἀντιμέτωποι, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὴν συνάντησίν των διχάζονται καὶ στρέφονται ἀντινῶτως. Ἀντιθέτως τὸ Ω εἰς τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιγραφὰς τῆς Δ ὅπως, ἀκολουθεῖ παλαιότερα πρότυπα εἰς ᾧ τὰ δύο τμήματα κατὰ τὴν συνάντησίν των, ἐνοῦνται καὶ συνεχίζουν καθέτως εἰς μίαν γραμμὴν μέχρι τοῦ ἀνωτέρου ὕψους (πίν. XVIII β). Τὸ Μ εἰς τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιγραφὰς ἀκολουθεῖ ἀρχαιότερα πρότυπα, γράφεται ὡς Η μὲ τὴν ὀριζόντιον γραμμὴν ὑψηλότερον καὶ εἰς τὸ μέσον μίαν ἄλλην κάθετον γραμμὴν, ἣ ὁποία ἀρχίζει ἐκ τοῦ μέσου τῆς ὀριζοντίου. Εἰς τὰς ἐσωτερικὰς ἐπιγραφὰς τὸ Μ

διαφοροποιείται εις δύο καθέτους γραμμάς, ὀλίγον κάτωθεν τῶν κορυφῶν τῶν ὁποίων ἄρχονται δύο καμπύλα τμήματα, ἅτινα ἐνοῦνται ἀκολούθως μέχρι τῆς βάσεως.

Ἡ σύγκρισις τῶν δύο ὁμάδων ἐπιγραφῶν τῶν ἐσωτερικῶν καὶ τῆς Δ. ἐξωτερικῆς ὄψεως τοῦ ναοῦ μᾶς ὠδήγησεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αἱ ἐπιγραφαὶ τῆς Δ. ἐξωτερικῆς ὄψεως εἶναι ἀρχαιότεραι τῶν ἐσωτερικῶν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν « ἱστορίαν » τοῦ ναοῦ, τὸ ἔτος 1410.

Ὁ Στυλ. Πελεκανίδης²⁶ ἐβασίσθη διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς Παναγίας Ἑλεούσης ἐπὶ τῆς χρονολογίας 1410 τῆς ἐσωτερικῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς. Διερωτᾶται ὁμοῦς: « περίεργος εἶναι ἡ παράθεσις εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ὀνόματος τοῦ Βλουκασινοῦ ἢ Βουλκασινοῦ (Ulkašin)²⁷ μὲ τὸν χαρακτηρισμὸν ὡς αὐθέντου ».

Γνωρίζομεν ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ἐπὶ τῆς νήσου Mali Grad τῆς Μεγάλης Πρέσπας, ἣτις ἀναφέρει « αὐφθεντευβ(ον)τος παννυφλοτάτου Κραλήου του Βεληκασίνου » (1368/1369)²⁸ ὅτι ἡ κυριαρχία του εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Πρεσπῶν ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1368 καὶ 1371²⁹. Ὁ Στυλ. Πελεκανίδης (ἔ.ἀ. σ. 126) γνωρίζει ὅτι ὁ Vlkašin εἶχεν ἀποθάνει τὸ ἔτος 1371 καὶ διερωτᾶται: « μεταξὺ τοῦ θανάτου τοῦ βασιλέως καὶ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Ἑλεούσης μεσολαβοῦν τεσσαράκοντα περίπου ἔτη καὶ ἐξακολουθεῖ εἰσέτι νὰ θεωρῇται « αὐθέντης », ἥτοι κυρίαρχος τῆς περιοχῆς, ὁ Ulkašin (τὸ ὀρθὸν Vlkašin). Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθῇ ἡ ζωηρὰ αὐτὴ ἀνάμνησις τοῦ ἄλλως οὐχὶ σπουδαίου ἡγεμόνος; ». Τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα δίδει ὁ ἴδιος: « Ἐπίγονοι ἢ μᾶλλον μέλη τῆς οἰκογενείας τοῦ Ulkašin (τὸ ὀρθὸν Vlkašin) διὰ διαφόρων τρόπων ἐπέτυχον τὴν ἐπὶ ἔτη ἀκόμη ἐπιβολὴν των εἰς τὸ παλαιὸν φέουδον τὸ ὁποῖον πιθα-

²⁶ Ἑ.ἀ. σελ. 126.

²⁷ Vlkašin καὶ ὄχι Ulkašin.

²⁸ Π. Ν. ΜΙΛΙΟΥΚΩΦ, ἔ.ἀ. σελ. 69. ΙΒΑΝΩΦ, *Βουλγ. Ἀρχ.*, ἔ.ἀ. σελ. 59, Νο 7, καὶ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *ΗΜΕ* 1926, σελ. 154, ὑποσ. 1, σελ. 155.

²⁹ C. JIREČEK, *Geschichte der Serben*, τ. Α', Gotha 1911, σελ. 430, 433. Ὁ Βουλκασινὸς μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του Δεσπότη Ἰωάννου Οὐγκλεση, ἄρχοντος τῶν Σεργῶν, ἐφρονεύθησαν τὴν 26ην Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 1371, ἡμέραν Παρασκευὴν, εἰς μάχην ἐναντίον τῶν Τούρκων, εἰς τοποθεσίαν παρὰ τὸν Ἑβρον, ὀνομαζομένην Τζερνομιάνον. Εἰς τὰ τουρκικὰ κείμενα ἡ μάχη αὕτη ἀναφέρεται ὡς μάχη τοῦ Σίρφ Σιντουγι δηλαδὴ « ἦτα τῶν Σέρβων ». Πρβλ. Χρονικὸν Ἡσαίου τοῦ μοναχοῦ περὶ τοῦ Κράλη Βουλκασινοῦ (παλαιοσλαωνικὸν κείμενον). FR. MIKLOSISCH, *Chrestomathia Palaeslovenica*, Vindobonae 1854, σελ. 72-76. Μετάφρασις τοῦ κειμένου ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Ν. Τ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Σερραϊκὰ Χρονικὰ Γ'*, Ἀθῆναι 1959, σ. 241 ἑξ.

νὸν καὶ ἐκυβέρνων ὡς ὑποτελεῖς ἐντολοδόχοι τῶν Τούρκων. Οὕτω μόνον, νομίζω, δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ἡ μνεῖα ἀκόμη εἰς τὸ ἔτος 1410 τοῦ Vlkašin (γράφει Vlkašin) ὡς αὐθέντου τῆς περιοχῆς τῆς Πρέσπας». Ὁ ἴδιος ὅμως θεωρεῖ ὅτι ὁ ναὸς ἐκτίσθη τὸ 1410. Ἐὰν ὅμως ἐκτίσθη ὁ ναὸς τὸ ἔτος 1410 προκύπτει τὸ ἐρώτημα διὰ ποῖον λόγον οἱ κτήτορες, ἔστω ἀπόγονοι τοῦ Vlkašin μνημονεύουν τὸ ὄνομά του καὶ οὐχὶ τὸ ἰδικόν των ὄνομα; Οὕτε ὅμως καὶ ἡ ἄποψις τοῦ Ivan Snjegarov³⁰ εὐσταθεῖ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποίαν, ἡ ἐπιγραφή πρέπει νὰ εἶναι μεταγενεστέρα τοῦ 1410 καὶ ἐκφράζει τοπικὴν παράδοσιν, ὅτι ὁ ναὸς ἰδρύθη ἐπὶ βασιλείας Βουλκασινοῦ καὶ ἐπειδὴ ὁ συντάξας τὴν ἐπιγραφὴν δὲν ἐγνώριζε πότε ἔδρασεν ὁ αὐθέντης αὐτός, ἔθεσεν αὐθαίρετως τὴν χρονολογίαν 1410, ἣ μὲ μίαν ἄλλην ἄποψιν, διὰ τῆς φράσεως «αὐθέντης» ὁ συντάξας τὴν ἐπιγραφὴν δὲν ἠννόει ἀρχηγὸν Κράτους ἀλλὰ βογιάρων - γαιοκτῆμονα, σπαχὴν τοῦ τμήματος τούτου τῆς Πρέσπας. Ἐν συνεχείᾳ ὁ Snjegarov ὑποστηρίζει ὅτι ἐὰν ὁ συντάξας τὴν ἐπιγραφὴν εἶχεν ὑπ' ὄψει του τὸν βασιλέα Βουλκασινό, θὰ τὸν ἀποκαλοῦσε «κράλην», ὅπως ἀποκαλεῖται εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ 1369, εἰς τὸν ναὸν τῆς Παναγίας τοῦ Mali Grad τὴν ὁποίαν προηγουμένως ἐμνημονεύσαμεν.

Ἡ ἐπιγραφή τῆς νησίδος ὅμως Mali Grad, ἥτις σύγχρονος τοῦ Vlkašin, ἀντιθέτως, ὡς ὑπεστηρίζαμεν ἂνωτέρω, ἡ ἐπιγραφή τῆς Παναγίας τῆς Ἑλεούσης, μνημονεύει τὸν ἀρχικὸν κτήτορα Vlkašin, καὶ τὸν ἀποκαλεῖ αὐθέντην, μεταφράζοντας ἑλληνιστὶ τὸν τίτλον τοῦ «κράλη».

Ἡ μνεῖα πάντως εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιγραφὴν, ἥτις ἀναφέρεται εἰς τὴν τοιχογράφειν τοῦ ναοῦ, τοῦ Vlkašin, μᾶς ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἄποψιν ὅτι καὶ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐπισκευῆς, δηλαδὴ τὸ ἔτος 1410, τὴν περιοχὴν ταύτην διαφέντευον ἀπόγονοι τῆς οἰκογενείας τοῦ κράλη Vlkašin. Ὁ πρωτότοκος υἱὸς τοῦ Vlkašin, ὁ κράλης Μάρκο (1371 - 1394)³¹ εἶχεν ἔδραν του τὸν Πρίλαπον (Περλεπέν), εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ κάστρου εἰς τὴν θέσιν ἔνθα καὶ σήμερον σώζονται ἐρείπια πλησίον τοῦ χωρίου Vagoš. Εἰς τὸ καθολικὸν τῆς γειτονικῆς μονῆς τῶν Ἀρχαγγέλων, ὑπάρχει τοιχογραφία τοῦ κράλη Μάρκο μὲ ἐπίσημον στολὴν, μὲ στέμμα καὶ σλαυικὴν ἐπιγραφὴν³². Ὁ κράλης Μάρκο ὅμως ἐφονεύθη τὸ ἔτος 1394 ἢ 1395 μαχόμενος παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ κυριάρχου τῆς περιοχῆς σουλτάνου Βαγιαζίτ,

³⁰ Ἡ Πρέσπα ὅπως τὴν βλέπει Ἕλλην Ἀρχαιολόγος (βουλγ.) εἰς τὸ περιοδικὸν *Izvestija na Instituta za Istorija* 11, Sofia 1962 (ἔκδ. τῆς Βουλγ. Ἀκαδ. τῶν Ἐπιστ.) σελ. 241 - 250.

³¹ C. JIREČEK, ἔ.δ. τ. Β', σελ. 104 - 106.

³² Π. Ν. ΜΙΛΙΟΥΚΟΦ, ἔ.δ. σελ. 109. *ΙΒΑΝΟΦ*, Βουλγ. Ἀρχ., ἔ.δ. σελ. 224.

έναντίον τοῦ ἐπαναστάτου Βλάχου πρίγκιπος Јован Мiрѣа³³, ἐξ ἄλλου ἢ ὥς ἄνω τοιχογραφία δὲν προσομοιάζει μὲ τὸν δωρητὴν (τὸν εἰκονιζόμενον παρὰ τὸ τέμ- πλον εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Παναγίας προσφέροντα τὸ ὁμοίωμα τῆς ἐκκλη- σίας), ὅστις εἶναι ἀνὴρ ξανθὸς μὲ μακρυὰν κόμην, ἐλάχιστον μύστακα καὶ ἐλαφρὸν ὑπογένειον. Ἦσως πρόκειται περὶ τοῦ ἄλλου ἀδελφοῦ τοῦ κράλη Μάρκου, τοῦ Ἀνδρέα, ὅστις ἀνήγειρεν τὸ δμῶνυμον καθολικὸν τὸ ἔτος 1389, τὸ ἔτος τῆς μάχης τοῦ Κοσσιφοπέδιου (Kossovo), εἰς τὴν χαράδραν τῆς Τρέσκας παρὰ τὰ Σκόπια³⁴ ἢ ὁ νεώτερος Δημήτριος (Dimitar ἢ Dimitraš), ὅστις μνημονεύεται τὸ ἔτος 1407³⁵ ἢ ἕτερός τις ἄγνωστος εἰς ἡμᾶς ἀπόγονος τῆς οἰκογενείας.

Ἐπιγραφαὶ κτητορικαὶ ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τῶν κτισμάτων διὰ τῆς μεθόδου τῶν κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων, ἐσυνηθίζοντο εἰς τὸ Βυζάντιον τὸν 13ον³⁶, τὸν 14ον³⁷ αἰῶνα καὶ ἀργότερον³⁸. Ἰδιαιτέρα ὅμως χρῆσις ἐπιγραφῶν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τῶν κτισμάτων ἐφηρμόζετο τὸν 14ον αἰῶνα, εἰς τὸ γ' τέταρ- τον τοῦ ὁποίου ἀνήκουν καὶ αἱ ἡμέτεραι ἐξωγραφημέναι ἐπιγραφαί, αἱ μιμούμε- ναι προφανῶς κεραμοπλαστικὰς ἐπιγραφὰς ἐπισήμων γειτονικῶν ἐκκλησιαστικῶν μνημείων.

Ὁ Vikašin, τὸν ὁποῖον ἀνεφέραμεν, ἦτο ὁ Ζουπᾶνος (Zupan) τοῦ τσάρου

³³ A. DEPOKO, Starinar V - VI, 1954 - 1955, σελ. 102.

³⁴ C. JIREČEK, ἔ.ἀ. τ. Β', σελ. 105.

³⁵ C. JIREČEK, ἔ.ἀ. τ. Α', σελ. 430 - 431, τ. Β', σελ. 106.

³⁶ Πρβλ. ἐπιγραφὰς εἰς τὰ τεῖχη τῆς Θεσσαλονίκης. Ν. ΔΗΜΙΤΕΑΣ, *Ἡ Μακεδονία*, τ. Α', σελ. 534. Ἐπιγραφή εἰς τὴν Α. πλευρὰν τῆς Κάτω Παναγίας εἰς τὴν Ἀρταν. G. ΛΑΜ- ΡΑΚΙΣ, *Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce*, Athènes 1902, σελ. 45, εἰκ. 87. ΑΝΑΣΤ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ABME τ. Β', 1936, σελ. 80, εἰκ. 11, σελ. 86.

³⁷ Ἐπιγραφή εἰς τὴν Α. ἀψίδα τῆς Παναγίας Ljeviša, εἰς τὸ Πρίζρεν (1306 - 1307). S. M. ΝΕΝΑΔΟΝΙČ, *Ποῖα ἦτο ἡ ἀνακαίνισις τοῦ βασιλέως Milutin, εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Πα- ναγίας Ljeviša εἰς τὸ Πρίζρεν*, Starinar V - VI, 1954 - 1955, σελ. 209, εἰκ. 6. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιγραφή τοῦ νάρθηκος τῆς Ἀγίας Σοφίας εἰς τὴν Ἀχρίδα, ἡ ἀναφερομένη εἰς τὰς ἐπι- σκευὰς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Γρηγορίου τὸ 1314 ἢ 1317, πρβλ. ΜΑΡΓ. ΔΗΜΙΤΕΑΝ, *Ἡ Μα- κεδονία*, τ. Α', Ἀθήνησιν 1896, σελ. 379. D. ΚΟČΟ, Arch. Jugosl. II, 1950, σελ. 140. Ἡ ἐπιγραφή εἰς τὸν πύργον τοῦ Κάστρου τῶν Σεργῶν τοῦ 1350, πρβλ. Ν. ΒΕΝ, *Οἱ κτίσται ἐν Σέρραις πύργου τῆς Αὐγούστης Ἑλένης*, Viz. Vrem. XX (1913), μέρ. III, 1914, σελ. 303 ἔξ. εἰς τὴν Α. πλευρὰν τοῦ Ἀγίου Κηρύκου Βεροίας. Εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῆς Παμμα- καρίστου τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Φετιχιέ - Τζαμισί) εἰς τὴν ζυφόρον.

³⁸ Πρβλ. τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Δεσπότης Djurdje, τοῦ 1430, εἰς τὴν ὄψιν τοῦ ὀχυροῦ πύργου τοῦ Smederevo: A. DEPOKO, *Τὸ ὄχυρόν τοῦ Smederevo* (σερβικά), Starinar, Νέα σειρά, τ. Β', Beograd 1951, σελ. 90, εἰκ. 54, σελ. 93, εἰκ. 58 - 61.

Dušan εις τὴν περιοχὴν τοῦ Πριλάπου. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Dušan ἀνεκηρύχθη τσάρος, τὸ ἔτος 1365³⁹. Τὸ ὅτι αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιγραφαὶ εἶναι ἀρχαιότεραι τῆς κτητορικῆς, τοῦ 1410, καὶ ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν διαφέντενε τὴν περιοχὴν ὁ Vlkašin (1368 - 1371), ἐκτὸς τῶν ὅσων ἀνεφέραμεν ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ ὕφους καὶ τῆς μορφολογίας τῶν γραμμάτων⁴⁰ καὶ ἐκ τοῦ ὕφους τῶν διακοσμήσεων τοῦ ἀετώματος τῆς Δ. ὄψεως, αἵτινες παρ' ὅλην των τὴν λαϊκότητα καὶ τὴν ἀφέλειαν μιμοῦνται πρότυπα ὅπωςδῆποτε ἀρχαιότερα τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰῶνος.

Τοὺς συμβολικοὺς ἡλίους τῆς Ἀποκαλύψεως, τοὺς ὁποίους διακρίνομεν ἐξωγραφημένους εἰς τὴν τοιχοποιίαν τοῦ ναοῦ (πίν. XVIII α), τὰ διάφορα συμβολικὰ μονογράμματα *, τὰ διάφορα σχέδια ἐντὸς ρόμβων, κλπ. τὰ συναντῶμεν εἰς μνημεῖα χρονολογούμενα ἀπὸ τοῦ 11ου μέχρι τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ ἰδιαιτέρως εἰς Καστοριάν, εἰς Ἀγίους Ἀναργύρους (β' ἢ γ' τέταρτον τοῦ 11ου αἰῶνος)⁴¹, εἰς τὸν Ταξιάρχην τῆς Μητροπόλεως (1359 - 60)⁴², εἰς τὸν Ἅγιον Στέφανον (τέλος 13ου, ἀρχαὶ 14ου αἰῶνος)⁴³, εἰς τὴν Κουμπελίδικην⁴⁴ καὶ εἰς τοὺς τρουλλίσκους, τοὺς συγχρόνους περίπου μὲ τὴν Κουμπελίδικην, τῶν παραβημάτων τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου καὶ τοῦ Ἀγίου Γερμανοῦ. Ὁμοιότητα ὑπάρχει ἐπίσης καὶ ὥς πρὸς τὰς ἐξωτερικὰς κεραμοπλαστικὰς διακοσμήσεις τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Κασνίτζη⁴⁵ (ὁ Ἀν. Ὁρλάνδος χρονολογεῖ τὸν ναὸν τὸ α' ἡμισυ τοῦ 13ου αἰῶνος)⁴⁶, αἱ ὁποῖαι ἐμφανίζουσιν ἔντονον γραφικότητα. Τὸ ὅλον ὕψος ὁμῶς τῆς τοιχοποιίας τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Κασνίτζη, μὲ τὴν ἀκαταστασίαν εἰς τὰς στρώσεις τῶν πλίνθων⁴⁷ ὁμοιάζει πολὺ μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ πίνακος XVIII α. Καὶ μὲ τὰς κεραμοπλαστικὰς διακοσμήσεις τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 14ου αἰῶνος, παρουσιάζουσιν ὁμοιότητα αἱ ζωγραφικαὶ μιμήσεις τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης καὶ ἰδιαιτέρως μὲ τὰς διακοσμήσεις τῶν Ἀγίων Ἀπο-

³⁹ Α. ΔΕΡΟΚΟ, *Τὸ Κάστρον τοῦ Πριλάπου*, Starinar V - VII, 1954 - 1955, σελ. 102.

⁴⁰ Μία πλέον διεξοδικὴ μελέτη θὰ δυνηθῇ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι τὰ διάφορα μονογράμματα τὰ εὗρισκόμενα διασκορπισμένα μεταξὺ τῶν κεραμοπλαστικῶν τῆς Δ. ὄψεως (πίν. XVIII α) ἀναφέρονται εἰς τὸ ὄνομα, πιθανώτατα, τοῦ κτήτορος.

⁴¹ ΑΝΑΣΤ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΒΜΕ τ. Δ', 1938, σελ. 14, εἰκ. 6, σελ. 17, εἰκ. 9, σελ. 60.

⁴² ΑΒΜΕ, ἔ.ἀ. σελ. 64, εἰκ. 44, σελ. 65, εἰκ. 45, σελ. 98.

⁴³ ΑΒΜΕ, ἔ.ἀ. σελ. 110, εἰκ. 77, σελ. 115.

⁴⁴ ΑΒΜΕ, ἔ.ἀ. σελ. 129, εἰκ. 90.

⁴⁵ ΑΒΜΕ, ἔ.ἀ. σελ. 140, εἰκ. 97.

⁴⁶ Ἐ.ἀ. σελ. 145.

⁴⁷ ΑΒΜΕ τ. Δ', 1938, σελ. 140, εἰκ. 97.

στόλων (1312-1315)⁴⁸, τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης⁴⁹ (13ος αἰών)⁵⁰, ἀλλὰ καὶ μὲ μνημεῖα τῆς Ἁρτης⁵¹ καὶ τῆς Βεροίας⁵².

Ἐξ ὧσων ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν, διεπιστώθη ὅτι ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ 1410 ἀναφέρεται εἰς μεταγενεστέραν ἐπισκευὴν τοῦ ναοῦ καὶ ἔλαβε τὴν θέσιν τῆς ἀρχικῆς, ἣτις ἐμνημόνευε τὸ ὄνομα τοῦ κτήτορος Vlkašin. Τὸ ὄνομα τοῦ ἰδρυτοῦ οἱ εὐλαβεῖς ἀνακαινισταὶ μετέγραψαν παρὰ τὴν χρονολογίαν τῆς ἐπισκευῆς καὶ τοιχογραφήσεως τοῦ ναοῦ καὶ εἶναι αὐτὸ ἡ αἰτία τῆς ἀμφιβολίας διὰ τὴν ὀρθὴν χρονολόγησιν τῆς δευτέρας ταύτης ἐπιγραφῆς. Τὸ ὅτι μνημονεύεται τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχικοῦ κτήτορος, ὅπως κάποτε συνειθίζεται, καὶ δὲν ἀπεσβέθη μᾶς ἄγει εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὴν ἐποχὴν ταύτην, δηλαδὴ τὸ ἔτος 1410, ἀπόγονοι τῆς οἰκογενείας τοῦ Vlkašin, διαφεντεύουν τὸν τόπον, ὑπὸ τὴν τουρκικὴν ἐπικυριαρχίαν.

Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας ἀνηγέρθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1368 καὶ 1371 τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν αὐθέντης τῆς περιοχῆς ἦτο ὁ Vlkašin. Τότε θὰ ἐγράφη ἡ ἀρχικὴ κτητορικὴ ἐπιγραφή, ἣτις θὰ ἐμνημόνευε τὸν Κράλην, εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ, καὶ τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα «αὐθέντης ὁ Βουλκασῖνος» ἀντεγράφη εἰς τὴν μεταγενεστέραν ἐπιγραφὴν τῶν τριῶν μοναχῶν Σάββα, Ἰακώβου καὶ Βαρολάμ, οἵτινες ἐπεσκεύασαν τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ, διὰ τὴν μνημονεύεται ὁ ἀρχικὸς κτήτωρ, ὅστις ἦτο πατὴρ τοῦ αὐθέντου τῆς περιοχῆς, ἴσως τοῦ Δημητρίου, τὴν ἐποχὴν ταύτην.

Ὁ τίτλος τοῦ πανυπερτίμου, τίτλος ἐκκλησιαστικός, τῆς ἐξωτερικῆς παλαιᾶς ἐπιγραφῆς, ἀναφέρεται πιθανώτατα εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἀχρίδος ἢ Ἀχριδῶν, ὅπως τὸν μνημονεύει καὶ ἡ ἐπιγραφή τῆς Παναγίας τοῦ Mali Grad⁵³:

«αὐφθεντεύβ(ον)τος πανυφιλοτάτου κραλήου τοῦ Βεληκασίνου, ἀρχαιερατεύωντος δὲ τῆς ἁγιοτάτης ἀρχιεπισκοπῆς τῆς πρώτης Ιουστινιανῆς : ἔτους ς'ωοζ' (6877 = 1369)».

Θεσσαλονίκη

Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

⁴⁸ Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Πίνακες Κεραμοπλαστικῶν διακοσμήσεων, Α' τῶν ναῶν τῆς Θεσσαλονίκης*, ἀνάτυπον ἐκ τῶν Τεχνικῶν Χρονικῶν, 1962, I, σελ. 10, πίν. VI, σελ. 12, πίν. VIII.

⁴⁹ Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ.ἀ. σελ. 6, πίν. II, σελ. 7, πίν. III, σελ. 24, πίν. XX β.

⁵⁰ Πρβλ. CH. DIEHL - M. LE TOURNEAU - H. SALADIN, *Les monuments chrétiens de Salonique*, Paris 1918, σελ. 185 - 186 (α' ἡμισυ τοῦ 13ου αἰ.). CH. DIEHL, *Manuel d'art byzantin*, Paris 1910, σελ. 705, 712 (14ος αἰών).

⁵¹ Πρβλ. προχείρως : G. LAMPAKIS, *Mémoire*, ἔ.ἀ. σελ. 48, εἰκ. 90, σελ. 49, εἰκ. 92, σελ. 50, εἰκ. 93.

⁵² G. LAMPAKIS, ἔ.ἀ. σελ. 52, εἰκ. 95.

⁵³ Π. Ν. ΜΙΛΙΟΥΚΚΩΦ, ἔ.ἀ. σελ. 69.

NOTES ON SOME CENTAURS* FROM CYPRUS

(Pl. XXI - XXV)

The origin of the centaur in religion and art is a subject which the present writer does not feel competent to treat adequately and in full; the purpose of this article is to re-assemble the so far known material evidence about Cypriote centaurs and to associate it with some recent archaeological discoveries which have a bearing on the problem of the origin of the Cypriote centaurs. Whether by doing so we may contribute in the better understanding of the original nature of the centaurs in the Near Eastern and the Aegean region is a matter for specialists in religious problems.

The centaur is known in Greek classical iconography as a monster combining an animal (horse) body and a human torso. Though this monster is known to Homer¹ it is not so far represented in works of art from the Minoan or the Mycenaean periods. The gem from the Argive Heraeum², quoted by Nilsson³ as representing two centaurs, represents, in fact goats⁴. There is another alleged representation of a centaur on a seal from

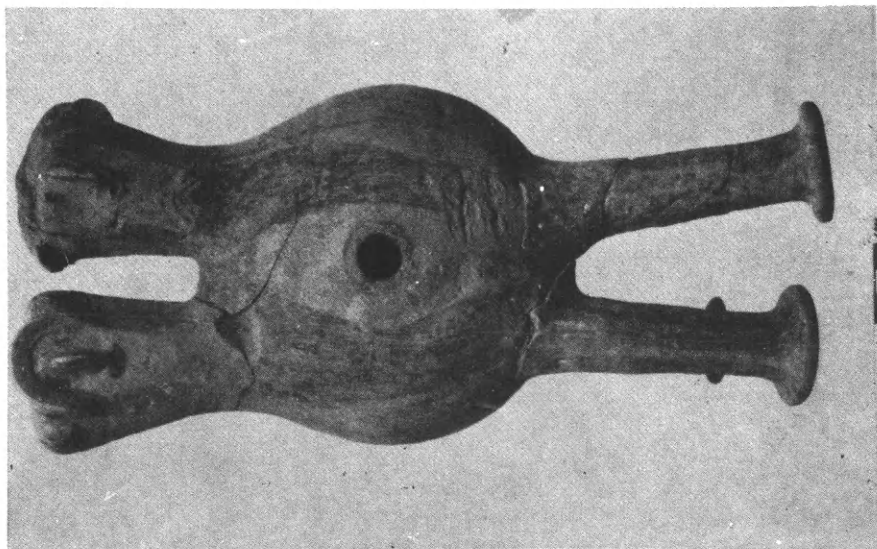
* The word *Centaur* is properly used for the monster with a human and horse's body; the monster with a human and bull's body is called by GJERSTAD a *Minotaurus* (*The Swedish Cyprus Expedition* vol. IV (2), 126 f. 366, 371; also *ibid.* vol. II, 820ff). Here, however, we use the term centaurs for both, since we discuss the evolution of the same monster.

¹ Eg. *Iliad* 1, 268 - 9 and *Odyssey* XXI, 295 - 304.

² C. BLEGEN, *Prosymna*, 277, f., fig. 589.

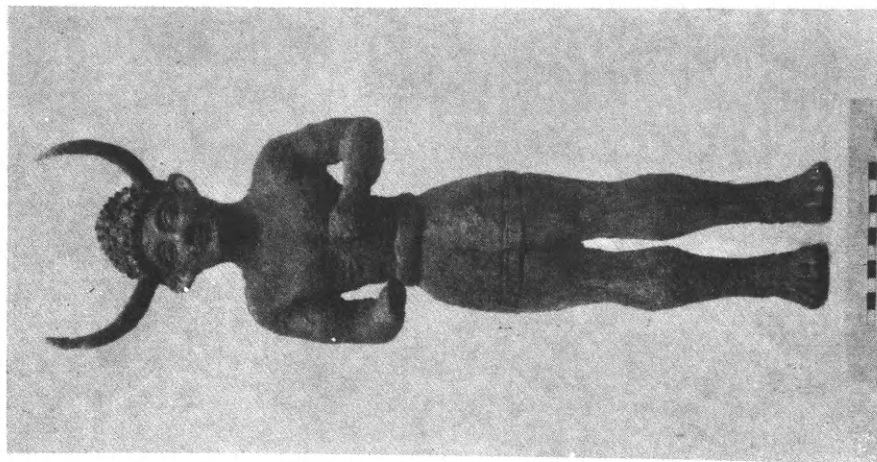
³ MARTIN P. NILSSON, *The Minoan - Mycenaean Religion and its survival in Greek religion* (Lund 1950) 37, fig. 4; see also *idem. The Mycenaean Origin of Greek Mythology* (California 1932), 158 n. 79.

⁴ This information has been supplied by the Rev. Dr. V. E. G. KENNA who studied the seal and kindly sent us a long and interesting account which we publish at the end of this article at an Appendix. The Appendix deals also with two seals from Crete and Prosymna respectively (see below, note 5) which were supposed to represent centaurs.

a. Bicephalic centaur from Enkomi

(Copyright Prof. Schaeffer,
Director of the French Archaeological Mission)

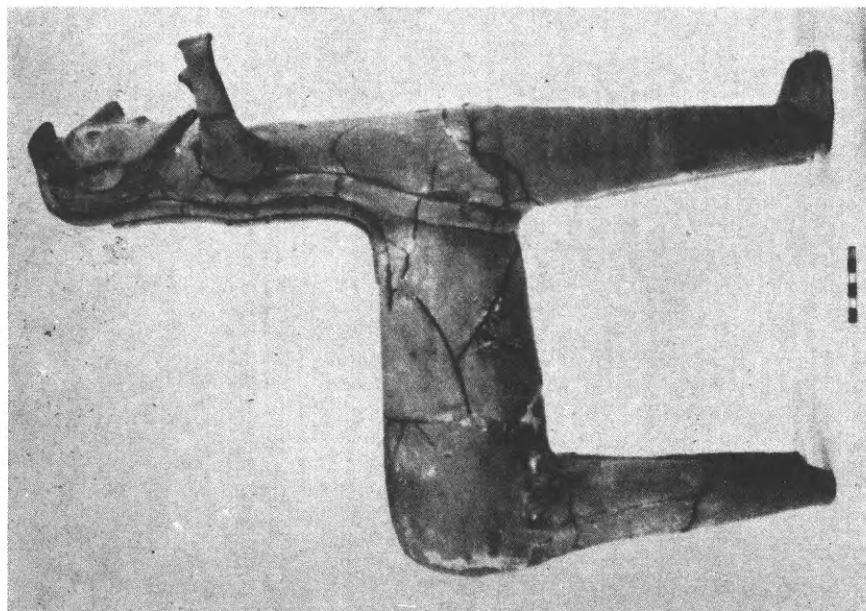
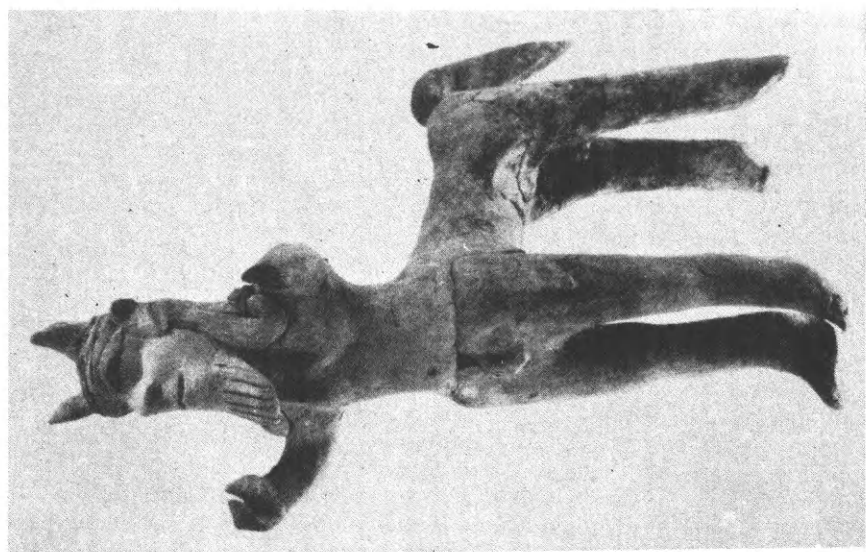

b. A statue of a horned god from Enkomi

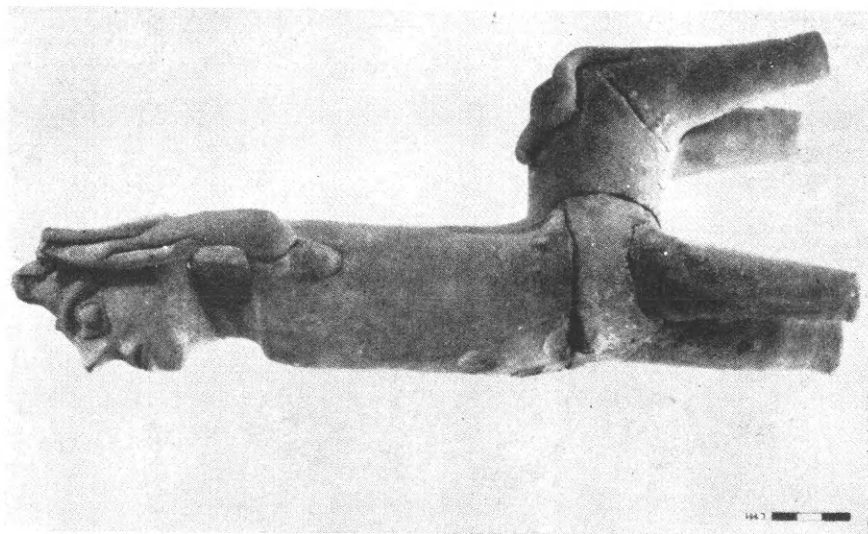
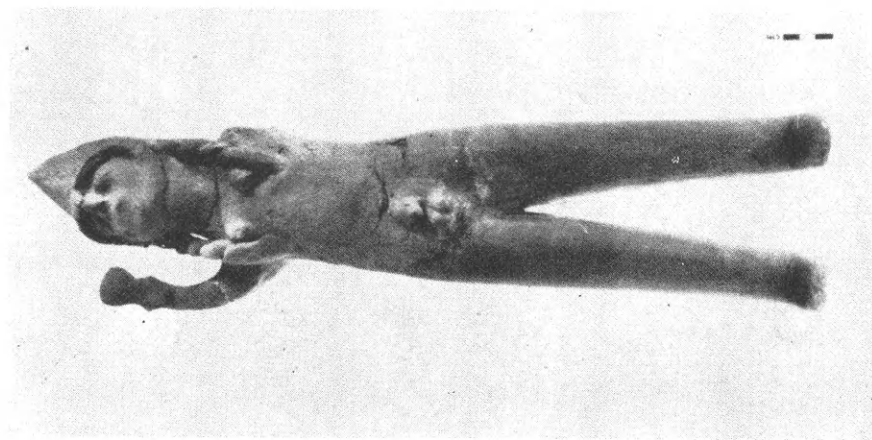
(Cyprus Museum)

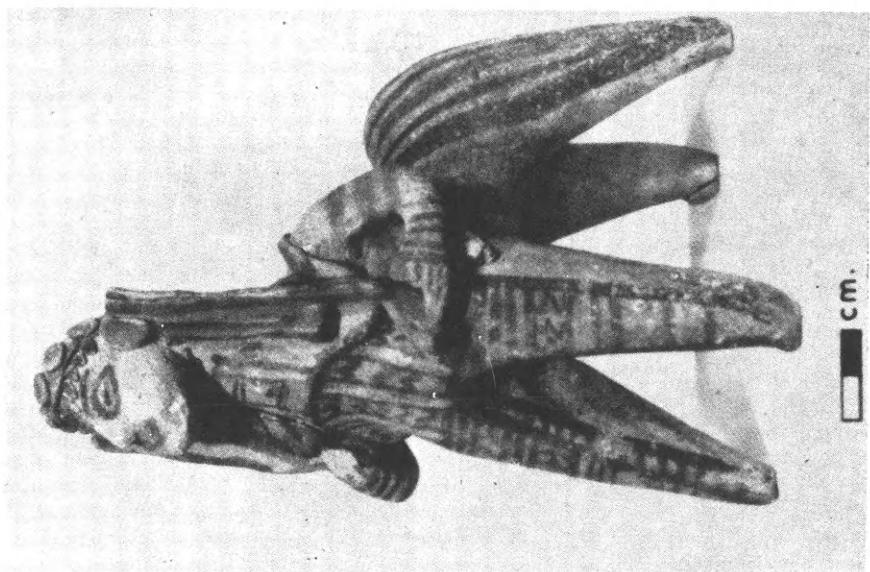
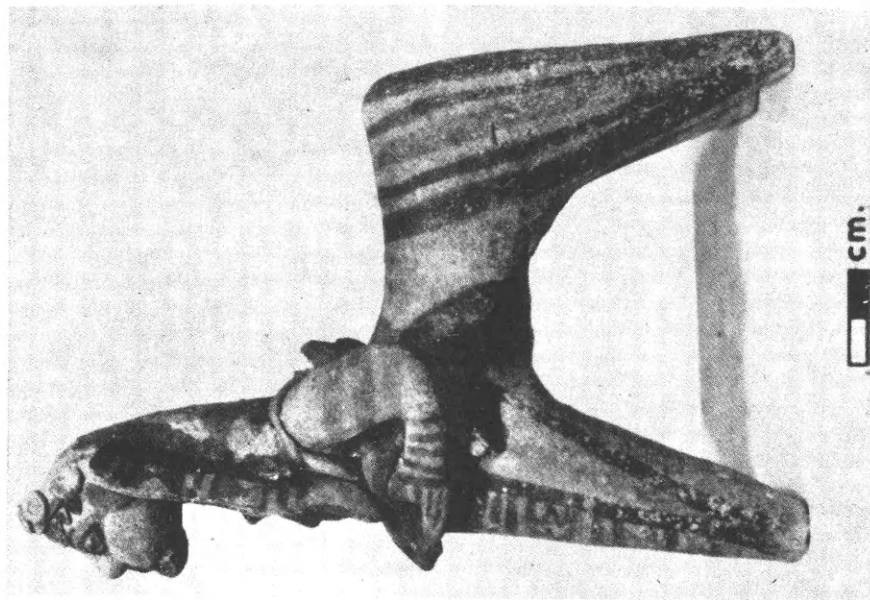
Detail from an Early Bronze Age clay model of a sanctuary from
Vounous showing figures wearing bull's masks (Cyprus Museum)

a - b. Terra-cotta figures of centaurs (minotaurs) from Ayia Irini (Cyprus Museum)

a - b. Terra-cotta figures of centaurs (minotaurs) from Ayia Irini (Cyprus Museum)

a - b. A terra - cotta figure of a centaur (Cyprus Museum)

Crete⁵. Demargne, commenting on the latter, rightly observed that the figure is « trop énigmatique et trop isolée aussi pour être prise en considération »⁶. Nilsson seems to be in agrément over this with Demargne⁷.

We are not going to examine here the development of the centaur in the Greek geometric and archaic periods. What interests us here is the question of representations of centaurs in Aegean art. We agree with Demargne that « l'art préhellénique ne nous a laissé aucune représentation de centaure »⁸. The first centaurs in Greek art appear in the 8th century B.C.⁹ at the end of the geometric period, when the first oriental influences started appearing in Greek art. Demargne suggests that the origin of the centaur should be sought in Asia and may have been introduced to Greece proper through Cyprus or Rhodes¹⁰. Nilsson, however, rejected this suggestion because he believed that there were no good oriental prototypes¹¹.

This, however, may not be absolutely true. In the autumn of 1962 such centaurs, dating to the very end of the Bronze Age, have been found at Enkomi, in a sanctuary. Professor Schaeffer, leader of the French Expedition which brought them to light, and M. Courtois, his Assistant, very generously laid at our disposal a description of the two centaurs and an illustration of one of them (Pl. XXI a). We used their information in our *Chronique des fouilles*, 1962, from which I quote the following¹²:

« Il s'agit de terres cuites figurées, représentant des sortes de centaures, à corps d'animal quadrupède (taureau ou cheval?) schématisé et à deux

⁵ EVANS, *Cretan pictographs* 76, fig. 69 = *Scripta Minoa* I, 11, fig. 5b. See note 4 and Appendix at the end.

⁶ P. DEMARGNE, *A propos d'une représentation de centaure*, BCH 53 (1929) 123.

⁷ NILSSON also rejects this seal as not representing a centaur, in *The Mycenaean Origin of Greek Mythology*, 158 n. 79.

⁸ *Ibid.*; see also *Reallexikon der Vorgeschichte* 6. Band, 326 (G. Karo, 1926), where it is stated that the Minoan-Mycenaean art has left no representations of centaurs.

⁹ DEMARGNE, *ibid.*, and KARO, *op. cit.*; see also NILSSON, *ibid.*

¹⁰ *Ibid.* 125 ff. He very ingeniously remarks (p. 127) that « à Rhodes, aux confins du monde grec, les influences de l'Orient voisin se sont mêlées aux survivances mycénienes, demeurées, comme à Chypre et en Crète, plus vivaces qu'ailleurs ». This remark is important for our discussion later on.

¹¹ *Ibid.* «...This assumption seems questionable (that the centaur was borrowed from the oriental art) in view of the fact that there are no good oriental prototypes ».

¹² BCH 87 (1963) 370 ff., fig. 68a.

têtes humaines. Le décor géométrique peint sur leur corps cylindrique rappelle encore le «Close Style». Les deux têtes, peintes également pour mieux souligner les traits du visage, présentent quelques différences de détail, destinées à les individualiser. La tête unique conservée d'un second de ces êtres hybrides et bicéphales se distingue par un grand nez busqué, des yeux pastillés, un décor peint géométrique en rouge, et de longues mèches rectilignes modelées et rapportées qui descendent de la nuque, le long du cou cylindrique. Les pattes de ces monstres sont stylisées également et se terminent par des renflements circulaires. La terre ocre-rouge du centaure au long cou est fort mal cuite et friable, ce qui explique son état fragmentaire. Ces deux centaures reposaient ensemble, contre le mur Nord du grand hall, qui a restitué en outre 25 crânes de taureau...». Professor Schaeffer very rightly associated these centaurs with those of the sanctuary of Ayia Irini excavated by the Swedish Cyprus Expedition and dating to the 6th century B.C. Here an effort will be made to penetrate even further into some aspects of the affinities of the cult of the Enkomi sanctuary and that of Ayia Irini, based mainly on the material evidence from these two sanctuaries. Before doing so, however, we should expand briefly on the character and the identification of the god who was worshipped in the sanctuary of Enkomi, excavated by Professor Schaeffer. In this we are greatly helped by the results of the excavations of September-October 1963, of which a preliminary communiqué has already been issued, and on some details given in the short report which we published in BCH 1963. A large number of bucrania were found on the floor of the sanctuary¹³ associated with pottery which dates the last phase of the sanctuary to the 11th or the 10th century B.C. There is evidence however, that the same sanctuary existed earlier and that the character of the cult was the same. The 1963 campaign brought to light a statuette in solid bronze, measuring 35 cm. in height¹⁴. This is obviously the statue of a god, standing on an ingot, wearing greaves, a short kilt and a tunic, and on the head a conical

¹³ Several dozens more bucrania and skulls of stags were found in the autumn campaign of 1963. See also *ibid.* fig. 68b, showing one of the skulls *in situ*.

¹⁴ This discovery has been announced through the press in Cyprus and in France. A short account about it was read in the Académie des Inscriptions et Belles Lettres. For more information however and a photo showing the head of the god see our *Chronique* for 1963 in BCH 88 (1964), pp. 353 ff., pl. XVI.

helmet which has bull's horns on either side. The god holds in one hand a shield, while in the other he brandishes a spear. This is evidently a warlike god. Professor Schaeffer in his communiqué, identified this god as «the god of Alasia», patron of the city who protects the copper mines of the island. It is, obviously, in honour of this god that the skulls of oxen and stags were sacrificed and the two figures of the centaurs were offered.

Not very far from the sanctuary excavated by Professor Schaeffer, another sanctuary was excavated by Dr. Dikaïos for the Department of Antiquities, working jointly with Professor Schaeffer, in 1948. Another bronze statue of a god was found wearing «a conical skin headdress from which emerge two horns like those of a bull¹⁵». Unlike the other god of the 1962 sanctuary, this is a peaceful god, refined in the expression of his face. He has been identified as Apollo-Alasiotas or as Apollo-Kereatas¹⁶ and is dated to the beginning of the 12th century B.C. (Pl. XXI b). What is interesting, however, is that here, in the 1948 sanctuary, similar cult rites were observed as in the 1962 sanctuary. Skulls of oxen, stag's antlers and other animal bones were found on the floors of the sanctuary, which suggest animal sacrifices in honour of the god. A statuette of a bronze bull was also found, as well as gold-leaf horns. Dr. Dikaïos observes that the above is «a clear testimony that the ritual had some connection with the ox as an attribute of the deity worshipped»¹⁷. He very rightly recalls that the bull played a prominent part in the iconography of the Early Bronze Age as attested by the Vounous Sanctuary model¹⁸ (Pl. XXII). Both Dikaïos and Schaeffer, in commenting on their discoveries recalled the cult of the Ayia Irini sanctuary, where the bull was the attribute of the god worshipped in that sanctuary from the Late Bronze Age to the Archaic period. What is important for the subject of our research is that the centaurs, found in the 1962 sanctuary, are offerings to a god of fertility whose cult was very prominent at Enkomi, as seen from

¹⁵ The discovery of this Bronze statue has been fully published by Dr. Dikaïos in an article *'The Bronze Statue of a Horned God from Enkomi'*, *Archaeologischer Anzeiger* 1962, 1 ff. from where we get information regarding the statue itself and the sanctuary in which it was found.

¹⁶ *Ibid.* 35.

¹⁷ *Ibid.* 11.

¹⁸ *Archaeologia* 88 (1940) 7 ff.; in this connection see also DUSSAUD, in *Syria* 27 (1950), 72 ff.

the finds in the two sanctuaries hitherto excavated. They are obviously connected with the idea of fertility and they embody some of the qualities of the anthropomorphic god to which they were offered. The god himself is anthropomorphic, with the bull's horns signifying his connection with the idea of fertility. His attributes, the centaurs, are half bulls and half human beings, in other words monsters which served the god as his attendants. That they have an important place in the cult is quite obvious by their size (ca 50 cm. in height) and the unique character of their modelling for such an early period.

Religious ideas do not usually change very abruptly, and in a conservative place like Cyprus they may even survive for several centuries. This is the case of the centaurs. In the sanctuary of Ayia Irini, excavated by the Swedish Cyprus Expedition in 1930, a number of such terra-cotta centaurs were found¹⁹ (Pl. XXIII a-b, XXIV a-b). The sanctuary was in honour of a fertility god, who had the bull as one of his main attributes²⁰. The important element is that these centaurs have almost exactly the same characteristics as the Late Bronze Age centaurs of Enkomi²¹. They have a cylindrical body with four legs and a human bust and head. There are of course several variants of this form²², but the essential characteristics are the same. They all have a human face, one of them with horns (Pl. XXIII b). They have their arms uplifted, as if in adoration. They are either male or in some cases dual sexed (Pl. XXIV b), with male genitals and female breasts. This may be a survival of the bicephalic centaur of the Late Bronze Age, where probably two heads represented the head of a male and of a female²³. In

¹⁹ The sanctuary has been published in full in the second volume of the *Swedish Cyprus Expedition* (Stockholm 1935), 642 ff.

²⁰ The cult of Ayia Irini has been studied by E. SJÖQVIST, *Die Kultgeschichte eines Cyprischen Temenos*, Archiv für Religionswissenschaft XXX, Heft 3/4, 1933, 308 ff. There is also a summary with a description of the centaurs (minotaurs) in *Swed. Cypr. Exped.* II, 820 ff., by Gjerstad.

²¹ For other terra-cotta figurines representing horned centaurs not unlike those of Ayia Irini see OHN. - RICHTER, *Kypros — The Bible and Homer*, 247 ff., pl. XLVII, 8 - 18. They come from Paphos, Amathus and Limniti. Richter dates them to the 7th cent. B.C.

²² *Swed. Cypr. Exped.* II, 875, plates CCXXVII, CCXXVIII.

²³ Duality in the representation of the human figure has very deep roots in Cyprus. Already in the Chalcolithic period we come across steatite statuettes representing a male and a female figure arranged in a cross-like position, BCH 83 (1959) 244,

the archaic developed form this bisexual idea is rendered in a different way. The essential, however, i.e. the combination of the two sexes in one, denoting the idea of fertility, is the same.

We do not know the form of the god who was worshipped at Ayia Irini, but it is quite possible, as Dikaïos suggested, that the statue of the god of Ayia Irini was probably conceived in a human form, like the god of Enkomi. He rightly emphasises the importance of the bulls' skulls in the sanctuary of Enkomi, some of which might have been worn by the priests during ritual dances as in the case of the Ayia Irini figurine wearing a bull-mask²⁴. Did the horned god survive into the geometric and archaic periods? We have, of course, the indication that the Apollo Alasiotas, if this is the name of the god of Enkomi, survived as late as the classical period²⁵. We also possess a statuette from the archaic period representing a youthful horned head, not unlike that of the god of Enkomi²⁶. In this connection one should also mention that the cult of Apollo Kereatas continued in Cyprus as late as the classical-hellenistic period²⁷.

I do not propose to enter into details with regard to the purely religious aspect of the subject. This has already been done by Sjöqvist²⁸, and other scholars are in agreement with his interpretations. Hill²⁹ summarises the importance of the centaurs from Ayia Irini as follows: « All these monsters hold up their hands in adoration. They are not, therefore, images of the deity himself, and it is suggested that they represent the spirits and daemons

fig. 2. In the Early and Middle Cypriote periods we find plank-shaped idols with a single body, two necks and two heads (cf. OHN.-RICHTER, *op. cit.* pl. XXXVI, 4,10). This idea is found in several other places of the Mediterranean. In Crete, the Goddess Eileithyia was worshipped at Amnisos in the shape of two stalagmites. The connections of this Goddess with the idea of fertility is well-known. In Rhodes, in the Archaic period we find terra-cotta figurines with one body, and two female necks and heads (cf. *Clara Rhodes* VI-VII (1932-33), 89 ff., fig. 101; see *ibid.* 92, for more references).

²⁴ P. DIKAIOS, *A Guide to the Cyprus Museum* (Nicosia 3rd edit. 1961), 86. In this connection see also SJÖQVIST, *op. cit.* 344 and BCH 84 (1960) 275 note 3, fig. 54, which indicates that a similar cult existed also at Kourion and elsewhere.

²⁵ DUSSAUD, *op. cit.* 74 and note 1.

²⁶ MURRAY and others, *Excavations in Cyprus* (London 1960) 112, fig. 164 no. 5.

²⁷ See note 16 above.

²⁸ *Op. cit.*

²⁹ HILL, *The History of Cyprus* I (Cambridge 1940), 61.

with which primitive man peoples nature; which he fears, but which are at the same time subordinated to the chief deity. And it seems to follow that if these servants of the deity are now conceived in a semi-anthropomorphic form, the deity himself must be fully anthropomorphized». Gjerstad expressed the same opinion earlier when he first published the Ayia Irini centaurs³⁰.

What we shall try to clarify, as far as possible, is the iconographic aspect of our subject. There is a general agreement among scholars that the centaur, like most of the monsters which penetrated the west during the so-called Orientalizing period, had an oriental origin. Demargne already in 1929 pointed out that the centaur could have come to the West during the 8th century B.C. through Cyprus³¹. The role of Cyprus in the contacts between East and West from the Mycenaean period onwards is very well known. Gjerstad points out that the centaurs (what he calls minotaurs) were transmitted by the Cypriotes to the West³². The problem now is how did this type come to Cyprus and when. Centaurs were known in the Orient much earlier than the Enkomi centaurs. On a post-Akkadian cylinder, dated to the 21st or 22nd century B.C., a kneeling centaur is represented. It has an animal's body and a human bust³³. The frequent occurrence of the bull-man and the human-headed bull on Sumero-babylonian seals is also well known³⁴. Sjöqvist, however, has drawn up clearly the difference between the Cypriote centaurs from those of the Sumero-babylonian and other oriental arts³⁵.

The Cypriote centaur is, in conception, like the type we know from Greek art (with the exception that the body of the horse is replaced with the body of the bull); it is, therefore, more humanized than the oriental monsters.

We have already mentioned that the power of fertility was conceived, in the religious ideas of the Cypriotes, in the shape of a bull as early as the 3rd millennium B.C. That they should adopt a kind of a monster connected

³⁰ *Swed. Cypr. Exped.* II (Stockholm 1935), 822.

³¹ *Op. cit.* 125 f.

³² *Swed. Cypr. Exped.* IV (2) 371 and note 16 for other references.

³³ E. PORADA, *Corpus of Near Eastern seals in North American Collections* (USA 1948) pl. XLI, no 264e.

³⁴ For a detailed study see H. FRANKFORT, *Cylinder seals* (London 1913), 46, 61, 161.

³⁵ *Op. cit.* 333 ff.

with the bull as a servant for their fertility god — whether this monster was the bull-man or the human headed bull of the Orient—is quite natural, since in the early periods Cyprus was under strong Oriental cultural influences. What is interesting, however, is that this monster, which has now been found at Enkomi as the servant or attendant of an anthropomorphic fertility god, who retained the bull's horns as a symbol of his association with the idea of fertility, survived throughout the historic period in the same form, whereas in the rest of the Greek world we have another type of centaur, which had the same form, but the body of a horse and not of a bull.

Did this change occur in Greece or was the horse-bodied centaur borrowed from the Orient in that form? As Demargne has pointed out³⁶, there were true horse-bodied centaurs in Oriental representations, dating from the 14th and the 13th cent. B.C. Was this type borrowed by the Greeks from the Orient through Cyprus? This is quite possible.

On the base of a Black Slip Painted II ware dish from Cyprus, now in the Louvre, and dating to ca 950-850 B.C., there is a representation of « un centaure armé d'une branche de pin et un petit cerf »³⁷. The body is cylindrical and in silhouette, while the bust and the head (bearded) are human. It is difficult to say whether the animal part is that of a horse or a bull, but the legs look rather like those of a horse. If this is so, we have here the earliest representation of a horse-bodied centaur from Cyprus, holding a branch of a tree, not unlike the earlier oriental horse-bodied centaurs which we mentioned above, and not unlike the one from Crete, which Demargne discusses in an article cited above (note 6), in which he dates it to the 7th or 6th cent. B.C.

A terra-cotta figurine from Kourion, dating perhaps about the 8th century B.C. represents a centaur with a horse-body, holding a small figure of an ox under his left arm³⁸. Is this the time, that is the early part of the first millennium, when the change was accomplished in Cyprus, when the centaur

³⁶ *Ibid.* 124.

³⁷ CVA France, 191/14.

³⁸ M. OHN. - RICHTER, *op. cit.* p. 255 ff. pl. CIV; for another similar terra-cotta figure from Kourion see MURRAY and others, *Excavations in Cyprus*, 70, fig. 73; cf. also a warrior bisexual centaur wearing helmet and holding shield and spear, in A. P. DI CESNOLA, *Salamina*, 220 no. 247.

changed his bull-body for a horse-body but still retained as a reminiscence of his old associations with the god of fertility a bull figure under his arm? The centaur, however, continued at Ayia Irini in its old type, while in other parts of the island it changed into a horse-bodied centaur. Under the influence of Hellenism it was reintroduced into the island in the 6th cent. in mytho-

Fig. 1. A seal impression showing a centaur and a human figure (?) (from the Collection of Mr. Zenon Pierides, Larnaca).

logical contexts, as we see on a scarab where he is represented in the well-known scene of Nessos, Heracles and Deianira³⁹, and from a beautiful terra-cotta figurine in the Cyprus Museum where the centaur is represented carrying a quiver⁴⁰ (Pl. XXV a - b). We should also mention an unpublished archaic seal in the Zeno Pierides Collection, Larnaca, where a horse-bodied centaur is represented in front of a human figure⁴¹ (fig. 1).

³⁹ BCH 85 (1961) 299, fig. 52.

⁴⁰ P. DIKAIOS, *A Guide to the Cyprus Museum*, 88 f. no. 11. There are two more terra-cotta figurines of centaurs in the Cyprus Museum, with a human face, and a horse's body (Inv. Nos. 1937/V - 10/1 and 1952/III - 18/2).

⁴¹ This representation may recall the well known Herakles and Pholos (?) group, in the Metropolitan Museum of New York (GISELA M. A. RICHTER, *Handbook of the Greek Collection. The Metropolitan Museum of Art* (Harvard 1953), pl. 13b) and another representation of two centaurs attacking Kaineus, from Olympia (7th cent. B.C.), GISELA RICHTER, *Archaic Greek Art* (New York 1949) fig. 89.

In the above discussion we have tried to show that in Cyprus, where the worship of the god of fertility dates back to the Early Bronze Age, it is quite natural that the idea of a god, associated with the bull, should have been conceived; we have seen that in the Late Cypriote period he is represented as an anthropomorphic god with horns. We should not forget, in this connection, the Minoan Minotaur, but the iconography of this beast of Minoan-Mycenaean religion is different from that of the Enkomi horned god and also different from that of the centaur which forms the subject of this study⁴². That the idea of the centaur connected with the god of fertility came from the Orient there is no doubt. In Cyprus, however, this monster as seen at Enkomi, developed on different lines than in the Orient and as early as the end of the second millennium; it acquired a more humanised form, which continued down to the Archaic period, as represented by the Ayia Irini centaurs.

The centaur with a horse's body is also known in the Orient from the 14th cent. onwards and may have penetrated the Greek world through Cyprus during the Orientalizing period, as early as the 8th cent. B.C. In fact, already by that period, if not earlier, in Cyprus too there are representations of centaurs with a horse's body. Side by side with the bull-bodied centaurs later, however, in the archaic period, the centaur was reintroduced to Cyprus from Greece in its new mythological form which this monster acquired in Greece, like so many other oriental monsters.

Λευκωσία Κύπρου

V. KARAGEORGHIS

⁴² For a recent discussion on the problem of the minotaur and references, see AGNÈS XÉNAKI-SAKELLARIOU, *Les Cachets Minoens de la Collection Giamalakis* (Études Crétoises X, 1958) 63 ff. Mrs. Sakellariou is rather sceptical about the oriental origin of the minotaur. « Nous n'oserions l'affirmer », she states, « tout en reconnaissant, malgré tout, que nous n'avons trouvé dans le répertoire oriental aucune figure susceptible d'avoir inspiré directement le Minotaure ». This argument, however, is rather weak, as one does not expect to find accurately exact parallels in the Orient. We have seen how the centaurs changed their type in the conceptions and cultural background of the Cypriotes, and then the Greeks of Greece proper, though they ultimately derive from Oriental prototypes.

APPENDIX

The three sided prism bead, *Scripta Minoa* I, 77, fig. 5b, earlier published by Furtwängler in the *Beschreibung der Geschnittenen Steine im Antiquarium* (1896) may, on stylistic grounds, be dated towards the beginning of the First Transitional Phase at the closing of the Early Minoan Age. If, in style there is an archaistic tendency, which seems probable if the advanced character of side C, the variation in the position of the male figures on side B, and the form of the goat on side A is considered, the piece could perhaps be more reasonably dated to the end of the First Transitional Phase. Facing the goat is a strange form, which viewed at one angle, seems to bear the resemblance of a primitive centaur. There is some excuse for a *prima facie* identification of this kind, for the form consists of three cup sinkings joined in such a way at right angles, that the subsidiary members which spring from the main complex, appear to be limbs; and one of these is terminated by what appears to be a claw or hand.

But there are reasons against such an identification. In general, it must be observed, that if the form is a centaur, it does not appear again on any extant Cretan seal. And if this stone can be dated with some degree of probability to the First Transitional Phase when in seal use, the general development was towards the sole use of natural subjects — except for a schematic treatment of forms for pictographic use — and when there are few new forms added to the repertory, the possibility of the intrusion of a mythological form, foreign both to the motifs of the earlier and later periods, is remote. Indeed all the forms used on the earlier prism beads reappear in a developed or related form in subsequent seal use.

If the over all style of this piece is considered, it will be seen that it conforms to a tendency elsewhere observed of certain disparity between the style of the sides (*Cretan Seals*, 21). The style of side C is certainly advanced, as is that of side A. Side B still keeps to the earlier treatment of the man's form, and only betrays its modernity in breaking the uniformity of line. The motifs of sides A and C match in style and arrangement. In each, an animal is confronted with something alien to it. The dog by a serpent behind the scrub, the goat with a form perhaps unknown.

At this point an examination of the engraving of the stone and the condition of side A may be of help. It is regretted that in the otherwise excellent drawing of the impression in *Scripta Minoa* I, 77, fig. 5 b, side A is defective and misleading in some respects. While rendering the body and muzzle correctly, the remains of the engraving of the lower horn have been unjustifiably extended; and several score lines on the surface of the stone are unrecorded. These, no doubt later additions, were thought unnecessary and would obscure the design, but as one of them may be crucial to a proper reading of the original form, they should be mentioned. There are four horizontal score lines across face A, which are roughly parallel. The first is near the top of the goat's head, there are two more below, while the most considerable is one which extends from behind the back legs to the forelegs, crossing them just above the feet. Matching these but at right angles to them, are two more, one at the rear of the goat, and the other in front. The latter is in such a position as to extend above and below the fore part of the 'centaur'. In the drawing (*op. cit.*) the lower half of this line has been shortened and so accentuated, that it appears to be a fore leg. That the dept of the engraving in the upper limbs is far greater than that of the vertical score mark, even in its lower quarter, there can be no question.

If this vertical line was not originally part of the engraving, then the form consists of three cup sinkings (like those used for chests and hind-quarters of animals and human heads), joined at right angles, from which issue two members, one of which is like an arm. The nearest parallels to the engraved form in its present state, would be either an insect subject, seen frequently on the early three-sided prism beads, or the arrow sign of the later Hieroglyphic Script.

If on the other hand the vertical line or score mark only appears by accident to be part of an engraved line in the lower quarter, and that this lower mark, although not so great in dept as the other limb, was for all that, part of the original engraving, the form then could quite well be two ants conjoined; a phenomenon not unknown in nature¹. This also by chance,

¹ For a motif which includes a quadruped and an ant see HM91 (HM = Heraklion Museum) on the base of a decorated conoid of brown steatite. For the joining together of the bodies of animals on early Cretan seals, see HM 1178 from Gournes Pedeadia and HM 1202 from the Messara. On HM 1039, a large section of an ivory tusk from the

except for the higher limb, bears a distinct resemblance to the latter Hieroglyphic arrow sign².

The possibility too, of later engraving and additions in ancient or modern times must always be considered. This has been noticed on other ancient pieces. While these explanations and identifications may only be hypothetical, they are at least in closer conformity with the evidence of the stone itself and Minoan seal use in general, than that which sees on an ancient three-sided prism bead a later creation of classical mythology.

A similar identification of two animals on the Late Bronze Age lentoid from Tomb XLVI, Prosymna, has less to commend it. This stone³ shows two goats facing inward in quasi-attendant position; and as is common to this arrangement in its more advanced treatment, their heads are slightly raised and turned inward. The forelegs of the left hand goat, its right horn, and the rear off leg of the right goat have been lost by wear, but sufficient remains to show the character of the motif to be related to the tradition of attendant animals.

Two technical and one stylistic feature together incline against the identification of these two animals with Centaurs. The engraving of the horns is not that used for human arms. It is basically different. The heads and muzzles are engraved in a manner similar to many others of the LH III — also related to another traditional technique on the Lentoids of LM III,

larger tholos at Platanos in the inner circle of walking bees on the reverse, one presses closely on another, apparently about to join with it. That this is not a mistake by the engraver is evidenced by the exact placing of the lions on the same side and of the scorpions on the obverse. Moreover the insect which is crowded and crowding has eight limbs instead of six; the shape in all other respects being the same.

For a late example of cup sinkings conjoined and limbed to make an animal of some kind, see HM 398 from Gournia, a rock crystal of LMIIb date, reviving an older shape. The closest parallels for the extension and variation of the insect forms, however, occur on three early stones from the R. Seager Collection in the Metropolitan Museum of New York. On the base of MM 26.31.16, a steatite conoid, are three insects — one has only one limb — and an animal, rear limbs reversed, consisting of three cup sinkings at right angles to make its body and head. Another of the same kind is on side C of MM 26.31.21. Two other fantastic combinations of cup sinkings with an insect like character can be found on side B of MM 26.31.9.

² Cf. KENNA, *Cretan Seals* K 148; EVANS, *Scripta Minoa* I, 156, P 44b.

³ BLEGEN, *Prosymna*, 227, fig. 589; NILSSON, *Minoan - Mycenaean Religion*, 37, fig. 4.

quite different from that used for engraving human heads. The tails of these animals, too, are certainly engraved like the tails of goats.

Two features of style are also of some importance. The first : had the animal heads been human, the groups of hatching in the upper part of the field would have been differently disposed, or would have been given a larger space between them; or alternatively the bodies of the animals would have been engraved lower in the field. The second : if these animals are centaurs and the horns are human arms thrown out in tragic gesture, we have a posture which could only be assigned to a period of gem engraving which properly belongs to the Hellenistic or Graeco-Roman periods.

It is gratifying to see that Mr J. Boardman⁴ also believes that these two animals are goats.

Aylesbeare, December 6th 1963

V. E. G KENNA

⁴ BOARDMAN, *Island Gems* 55.

ΠΤΥΚΤΟΝ ΚΑΤΟΠΤΡΟΝ ΕΞ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ

(Πίν. XXVI - XXIX)

Τὸ δημόσιευόμενον ἐνταῦθα κάτοπτρον εὑρέθη εἰς τὸ Ἀσκληπιεῖον τῆς Ἐπιδάουρου κατὰ τὸν Αὐγούστον τοῦ 1961 ἐντὸς τάφου κειμένου εἰς τὸ σημεῖον, ὅπου ἀνηγέρθη ἔπειτα ὁ νέος ξενών. Ὁ τάφος ἀπεκαλύφθη καὶ ἠρευνήθη τὸ πρῶτον ὑπὸ στρατιωτῶν, οἵτινες ὠδηγήθησαν εἰς τὴν ἀνακάλυψίν του ἀπὸ σχηματισθεῖσαν ὑπὸ ἔρπετοῦ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁπλὴν ἐντὸς τοῦ ἐδάφους. Κατὰ τὴν ἐπακολουθήσαν ἔπειτα ἐκ μέρους ἡμῶν συστηματικώτεραν ἐξερεύνησίν του οὐδὲν ἕτερον ἀντικείμενον ἀνευρέθη¹.

Ὅπως ὅλα τὰ κάτοπτρα τοῦ ἰδίου τύπου, ἀπαρτίζεται καὶ τὸ παρὸν ἀπὸ δύο μέρη: ἀπὸ τὸν δίσκον, τοῦ ὁποίου ἡ ἄνω ἐπιφάνεια, ἐντελῶς λεία καὶ ἐστιλβωμένη, ἐχρησίμευε πρὸς ἐνόπτρισιν, καὶ ἀπὸ τὸ προστατεύον τὴν ἐπιφάνειαν ταύτην κάλυμμα (πίν. XXVI α - β).

Ὁ δίσκος εἶναι χυτὸς καὶ διατηρεῖται εἰς καλὴν κατάστασιν ἐξαιρέσει μικροῦ ρήγματος κατὰ τὴν περιφέρειαν. Ἔχει διάμ. 0.183 μ. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια ἡ χρησιμεύουσα διὰ τὴν ἐνόπτρισιν εἶναι ἐπίπεδος, ἔφερε δὲ ἀρχικῶς πρὸς καλυτέραν ἀνταύγειαν ἐλαφρὰν στίλβωσιν δι' ἐπαργυρώσεως, ὅπως δεικνύει ἡ διατηρηθεῖσα εἰς τινὰ σημεῖα τῆς ἐπιφανείας μελανὴ ὀξειδωσις. Ἡ κάτω πλευρὰ κοσμεῖται διὰ σειρᾶς ὁμοκέντρων κύκλων σχηματισθέντων διὰ τοῦ τόρνου (πίν. XXVII α). Διὰ τορευτοῦ ἐπίσης κυματίου συνισταμένου ἐκ σπείρας καὶ διπλῆς ἐκατέρωθεν αὐλάκωσος κοσμεῖται τὸ ἐστραμμένον πρὸς τὰ κάτω περιχέλωμα τοῦ δίσκου, τὸ ὁποῖον πλὴν τοῦ καθαροῦ διακοσμητικοῦ χαρακτῆρός του ἐχρησίμευεν ἐπὶ πλέον

¹ Ὁ τάφος ἦτο ὀρθογώνιος, ἔχων μῆκος 1.85 μ., πλάτος 0.60 μ. καὶ βάθος 0.40 μ. Εἶχεν ἐπενδεδυμένας τὰς πλευράς του μετ' ὀρθίας ἀσβεστολιθικὰς πλάκας, τοποθετημένας ἀνὰ δύο εἰς τὰς μακρὰς πλευράς καὶ ἀνὰ μίαν εἰς τὰς στενάς. Ὅμοιαι τρεῖς πλάκες ἐχρησίμευον ὡς καλυπτῆριοι. Τὰ ὀστά ἔκειντο ἐν ἀταξίᾳ λόγῳ τῆς προηγηθείσης ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν διαταράξεως τοῦ τάφου, ἀλλ' ἦτο φανερόν ὅτι ἀνήκον εἰς σκελετὸν νεαρᾶς γυναικός. Ἡ θέσις τῆς νεκρᾶς ἐν τῷ τάφῳ ἦτο ὑπτία μετ' ἐπὶ τὴν κεφαλὴν τοποθετημένην εἰς τὰ ἀνατολικά. Παραπλεύρως τοῦ ἀνωτέρω τάφου εὑρέθη καὶ δεύτερος, τοῦ ὁποίου ὁμως ἔλειπον αἱ καλυπτῆριοι πλάκες καὶ ὅστις εἶχεν ἐρευνηθῇ εἰς παλαιότερους χρόνους.

καὶ ὡς στήριγμα τοῦ ἀντικειμένου. Τὸ πλάτος τοῦ περιχειλώματος εἶναι 0.013 μ. καὶ τὸ πάχος εἰς τὴν ἔδραν στηρίζεως 0.002 μ.

Τὸ πῶμα τυγχάνει μετριωτέρας διατηρήσεως. Ἀποτελεῖται ἀπὸ σφυρήλατον ἔλασμα ἔχον ἐλαφρῶς καμπυλωμένην τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν καὶ γυρισμένον πρὸς τὰ κάτω τὸ περιθώριον (πίν. XXVII β). Ἔχει διάμ. 0.185 μ., ἐλαφρῶς δηλαδὴ μεγαλυτέραν τοῦ δίσκου, διὰ τὰ δύναται νὰ τὸν καλύπτῃ ἐξ ὁλοκλήρου, τὸ πλάτος δὲ τοῦ γυρίσματος εἶναι 0.008 μ. Εἰς τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν καὶ ἐγγὺς τῆς περιφερείας ὑπάρχουν δύο δμόκεντροι κύκλοι ἀχθέντες διὰ τοῦ διαβήτου: ἀποτελοῦν τὸ πλαίσιον τῆς ἐπιφανείας, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἦτο προσκεκολλημένον τὸ φέρον τὴν ἀνάγλυφον διακόσμησιν χαλκοῦν ἔλασμα.

Συμφώνως πρὸς τὴν ἀνωτέρω μορφήν του τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κάτοπτρον ἀνήκει εἰς τὸν τύπον C 1 τοῦ Züchner², ἔστω καὶ ἂν τὸ πῶμα ἐδῶ εἴναι σφυρήλατον καὶ οὐχὶ χυτόν. Ὁ τύπος οὗτος ἀπαντᾷ ἀπὸ τοῦ β' τετάρτου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. καὶ ἀποβαίνει ἔκτοτε ὁ συνηθέστερος ἔνεκα ἴσως τῆς ἀπλουστερας κατασκευῆς του.

Τὰ δύο μέρη τοῦ κατόπτρου συνεδέοντο διὰ γιγγλύμου (πίν. XXVII β καὶ XXVIII α)³, ὑπολειπομένου, ὡς συνήθως, ἀπὸ ἀπόψεως κατασκευῆς τῶν λοιπῶν μερῶν τούτου, τυγχάνει δ' ὡσαύτως καὶ μετριωτέρας κάπως διατηρήσεως⁴.

Εἰς τὴν ἀπέναντι τοῦ γιγγλύμου πλευρὰν στερεοῦται μικρὰ λαβή, πεταλοειδοῦς σχήματος, μὲ ἐστραμμένα πρὸς τὰ ἔξω τὰ ἄκρα, χρησιμεύουσα διὰ τὸ ἀνοιγμα τοῦ κατόπτρου. Τὸ στέλεχος τῆς σχηματίζεται τειρᾶ πλευρον εἰς τὸ μέσον, ἐνῶ ἕκαστος τῶν πρὸς τὰ ἔξω ἐστραμμένων βραχιόνων εἶναι κυλινδρικής τομῆς καὶ σχηματίζει πλαστικούς δακτυλίους εἰς τὸ ἄκρον, ἀπολήγοντας εἰς στρογγυλουμένην κεφαλὴν. Στερεοῦται ἐπὶ τοῦ πώματος διὰ δύο μεταλλικῶν συνδετήρων, οἱ ὅποιοι προσηλούμενοι εἰς τὴν κάτω ἐπιφάνειαν προβάλλουν ἄνω ὑπὸ μορφήν δακτυλίων, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἡδύνατο αὕτη νὰ περιστρέφεται ἐλευθέρως. Ἔχει πλάτος εἰς τὰ σημεῖα στερεώσεώς της 0.02 μ. καὶ ὕψος 0.03 μ.

Τὸ φέρον τὴν ἔκτυπον διακόσμησιν ἔλασμα εἶναι ἀποκεκομμένον κατὰ τὸ περίγραμμα τῶν εἰκονιζομένων μορφῶν, ἔχει δηλαδὴ μεγαλύτερον πλάτος ἄνω καὶ μικρότερον κάτω μὲ ἀδροὺς κυματισμοὺς εἰς τὰ πλάγια (πίν. XXVIII α-β). Τὸ ὕψος αὐτοῦ εἶναι 0.13 καὶ τὸ πλάτος του 0.105 μ. ἄνω καὶ 0.065 κάτω. Ἐπὶ

² W. ZÜCHNER, *Griech. Klappspiegel*, 128 κέ., εἰκ. 58-60.

³ Μῆκος 0.054 μ., πλάτος 0.025 μ. Περὶ τοῦ τρόπου κατασκευῆς βλ. ZÜCHNER, ἔ.ἀ. 126.

⁴ Κατὰ τὴν παράδοσιν τοῦ ἀντικειμένου ὁ δίσκος ἦτο ἀπεσπασμένος ἀπὸ τῆς θέσεώς του, ἡ ζημία δὲ αὕτη ὠφείλετο πιθανῶς εἰς τοὺς ἀνευρόντας στρατιώτας, ὅπως καὶ ἡ ἄλλη τοῦ μικροῦ ρήγματος κατὰ τὴν περιφέρειαν τοῦ δίσκου.

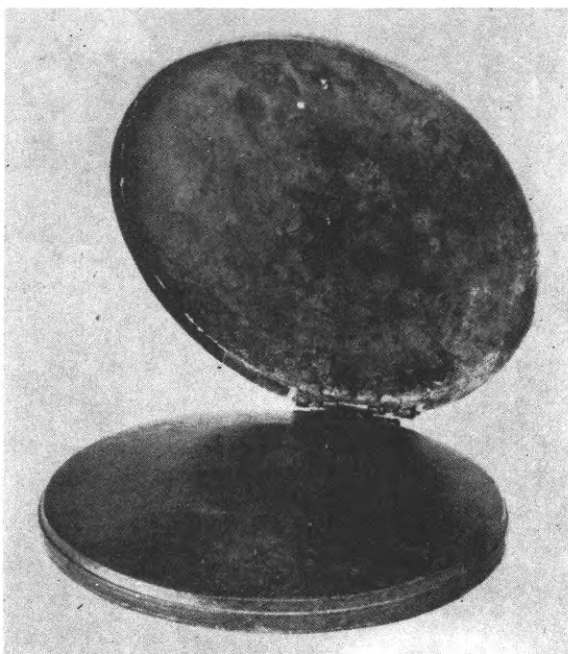
τοῦ πώματος προσεκολλᾶτο δι' ἄσημοκόλλας, σαφῇ ἵχνῃ τῆς ὁποίας διετηροῦντο ἀκόμη κατὰ τὴν τελικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἀντικειμένου εἰς τὰ Ἑργαστήρια τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν⁵.

Εἰς τὸ ἀνάγλυφον εἰκονίζονται ἀριστερὰ Ἑλλήν πολεμιστῆς καὶ δεξιὰ Ἀμαζὼν εἰς στιγμὴν βιαίας συγκρούσεως. Ὁ πολεμιστῆς παρίσταται εἰς νεαρὰν ἡλικίαν. Φορεῖ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς κράνος μετὰ τριῶν λόφων, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἀριστερὸς δὲν ἀπεικονίσθη, καθιστάμενος ἀφανῆς λόγῳ τῆς στροφῆς τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἀπὸ τοῦ ἄκρου τῶν λόφων κατέρχεται εἰς ἀνεμιζομένους θυσάνους ἢ ἱππουρις. Αἱ λεπτομέρειαι τόσον τῶν λοφίων ὅσον καὶ τῆς ἱππούριδος ἔχουν ἀποδοθῇ διὰ λεπτῆς χαράξεως.

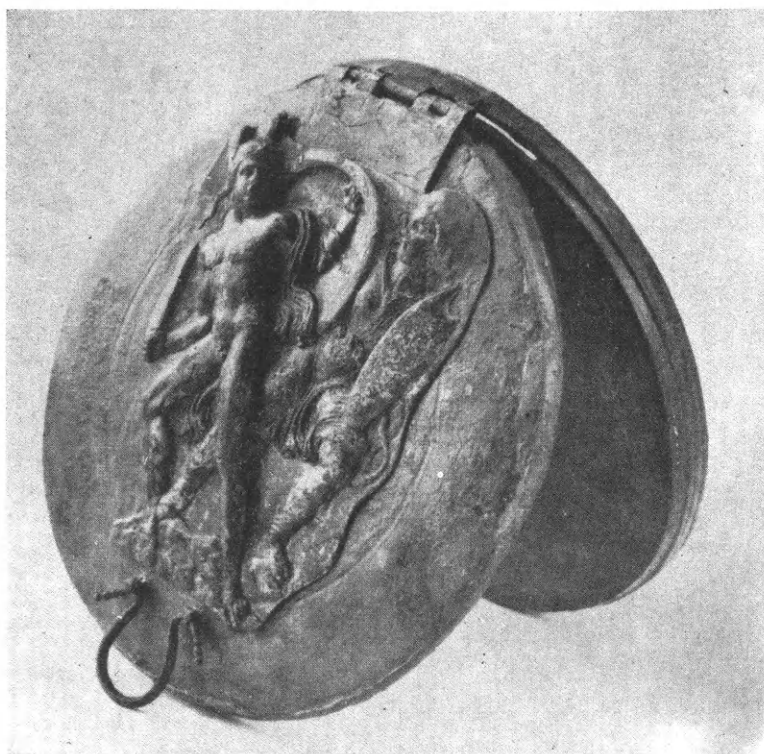
Διὰ τῆς ὑψουμένης ἀριστερᾶς χειρὸς κρατεῖ στρογγύλην ἀσπίδα μὲ πεπλατυσμένον γύρον· τὰ σχηματιζόμενα ἐκατέρωθεν τοῦ ὀχάνου ἀνθέμια, ὑποδηλοῦνται τὸν τρόπον καθ' ὃν τὸ ἐξάρτημα προσηρμόζετο ἐπὶ τῆς ἀσπίδος, ἀπεδόθησαν ἐπίσης διὰ χαράξεως· κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐδηλώθη καὶ ὁ ἐκ στρεπτοῦ σχοινίου ἱμᾶς τῆς ἀσπίδος, τὸν ὅποιον ὁ πολεμιστῆς κρατεῖ σταθερῶς διὰ τῆς χειρὸς. Διὰ τῆς κατερχομένης μέχρι τοῦ μηροῦ δεξιᾶς κρατεῖ ξίφος μὲ τὴν αἰχμὴν ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἄνω. Διὰ τῆς τοιαύτης φορᾶς τοῦ φονικοῦ ὅπλου καὶ διὰ τῆς ὅλης στάσεως τοῦ πολεμιστοῦ ὁ τεχνίτης ἠθέλησε νὰ ἀποδώσῃ τὴν στιγμὴν ἀκριβῶς, καθ' ἣν ὁ ἥρωας ἐτοιμάζεται νὰ καταφέρῃ κατὰ τῆς ἀντιπάλου του τὸ τελικὸν πλήγμα.

Τὸ σῶμα τοῦ πολεμιστοῦ, τοῦ ὁποίου τὴν θαυμασίαν ἐντύπωσιν ἐκ τῆς τελείας ἀνατομικῆς διαπλάσεως δὲν κατορθώνουν νὰ μειώσουν αἱ ἐπελθοῦσαι ἐκ τοῦ χρόνου σημαντικαὶ φθοραὶ καθ' ὅλον τὸ ὕψος τοῦ ἀριστεροῦ ποδός, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον αἱ ἄλλαι μικρότεραι εἰς τὸν ἄνω δεξιὸν μηρὸν καὶ εἰς τὸ στήθος, παρίσταται κατὰ τὰ $\frac{3}{4}$ μὲ στροφὴν πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ μὲ κλίσιν πρὸς τὴν ἀντίθετον κατεύθυνσιν. Ὁλόκληρον τὸ βάρος του πίπτει ἐπὶ τοῦ προβαλλομένου καὶ ἰσχυρῶς καμπτομένου κατὰ τὸ γόνυ δεξιοῦ ποδός, ὅστις πατεῖ σταθερῶς δι' ὀλοκλήρου τοῦ πέλματος, ἐνῷ ὁ τεταμένος ἀριστερὸς μόλις ἄπτεται τοῦ ἐδάφους διὰ τῶν δακτύλων. Ἡ σχηματιζομένη τοιουτοτρόπως ἰσχυρὰ τάσις τοῦ ἀριστεροῦ ποδός, τὴν ὁποίαν παρακολουθεῖ ἀνάλογος ἔντασις τοῦ κορμοῦ, ἀφήνει νὰ διαγράφηται σαφέστερον τὸ ἀθλητικὸν παράστημα τοῦ πολεμιστοῦ καὶ τονίζει ἐπαρκῶς τὴν ἐλαστικότητα καὶ τὴν εὐλυγισίαν τοῦ σώματός του.

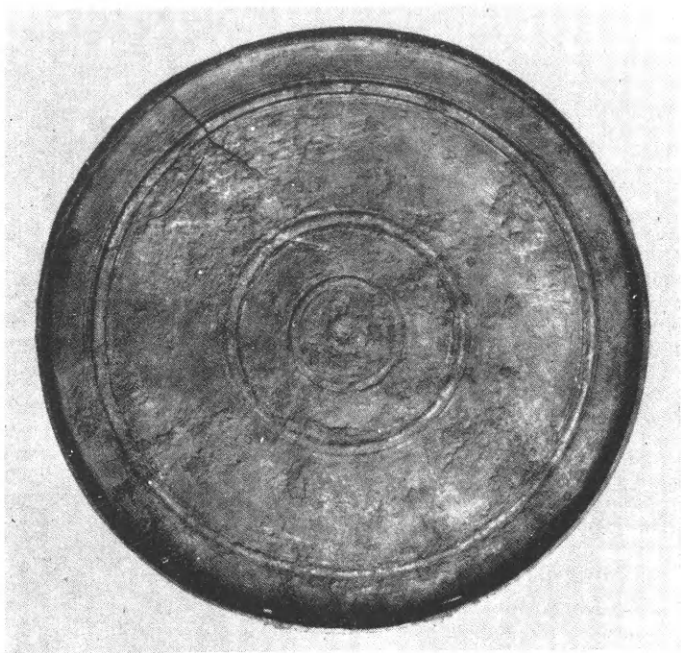
⁵ Ἡ πρώτη ἀποκατάστασις τοῦ ἀντικειμένου ἔγινεν εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Ναυπλίου ὑπὸ τοῦ Χαρ. Δεϊλάκη, ἡ δὲ ὀριστικὴ εἰς τὸ Ἑθνικὸν Μουσεῖον ὑπὸ τοῦ Ἀνδρέα Μαυραγάνη. Ἀμφοτέρους εὐχαριστῶ θερμῶς καὶ ἐντεῦθεν. Θερμὰς ἐπίσης εὐχαριστίας ἐκφράζω εἰς τὸν κ. καὶ τὴν κ. Καρούζου διὰ τὸ ἐνδιαφέρον των διὰ τὴν τελικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἀντικειμένου.

α. Χαλκοῦν κάτοπτρον ἐξ Ἐπιδάουρου (ἀνοικτὸν)

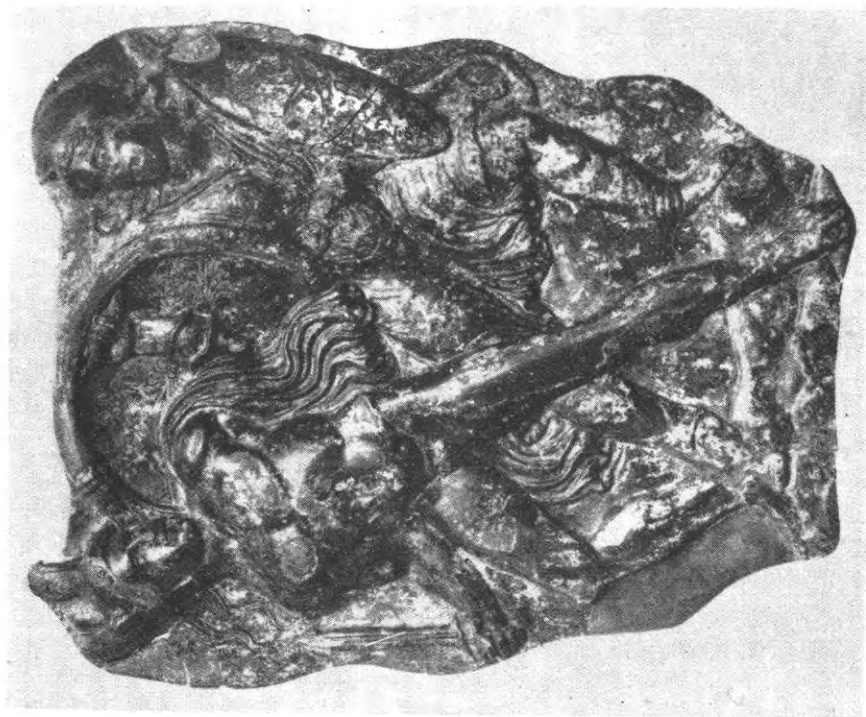
β. Τὸ κάτοπτρον τῆς ἀνωτέρω εἰκόνος (ἡμιάνοικτον)

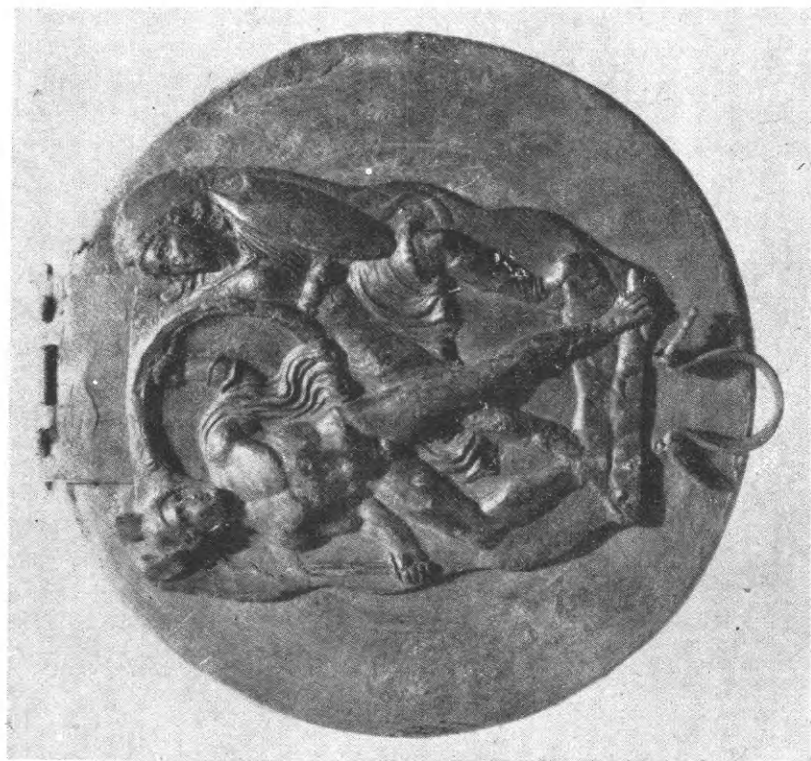
α. Χαλκοῦν κάτοπτρον ἐξ Ἐπιδαύρου: κάτω ἐπιφάνεια τοῦ δίσκου

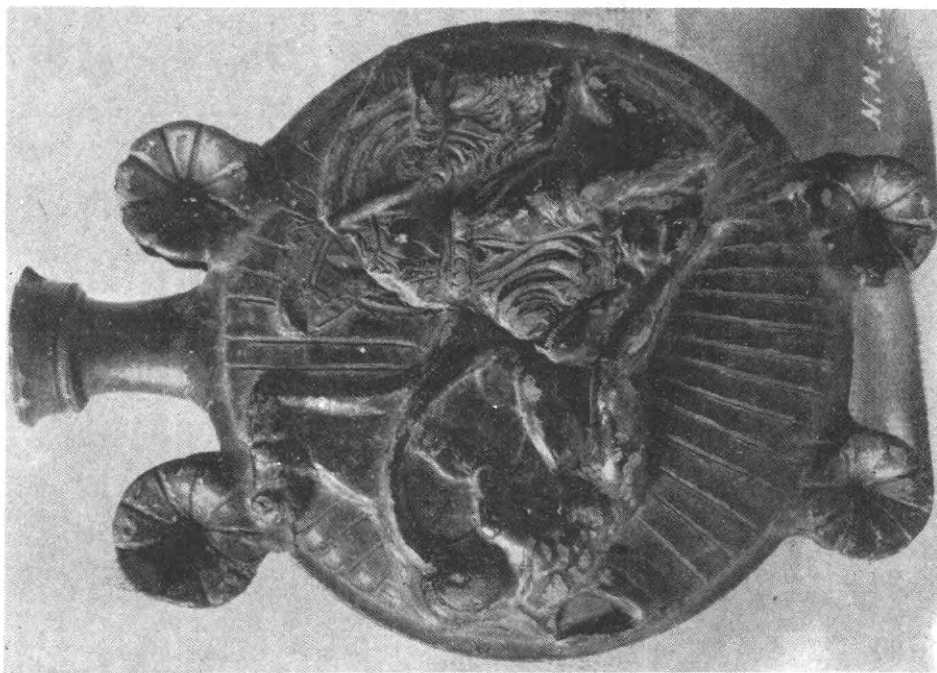
β. Χαλκοῦν κάτοπτρον ἐξ Ἐπιδαύρου: ἄνω ἐπιφάνεια πώματος

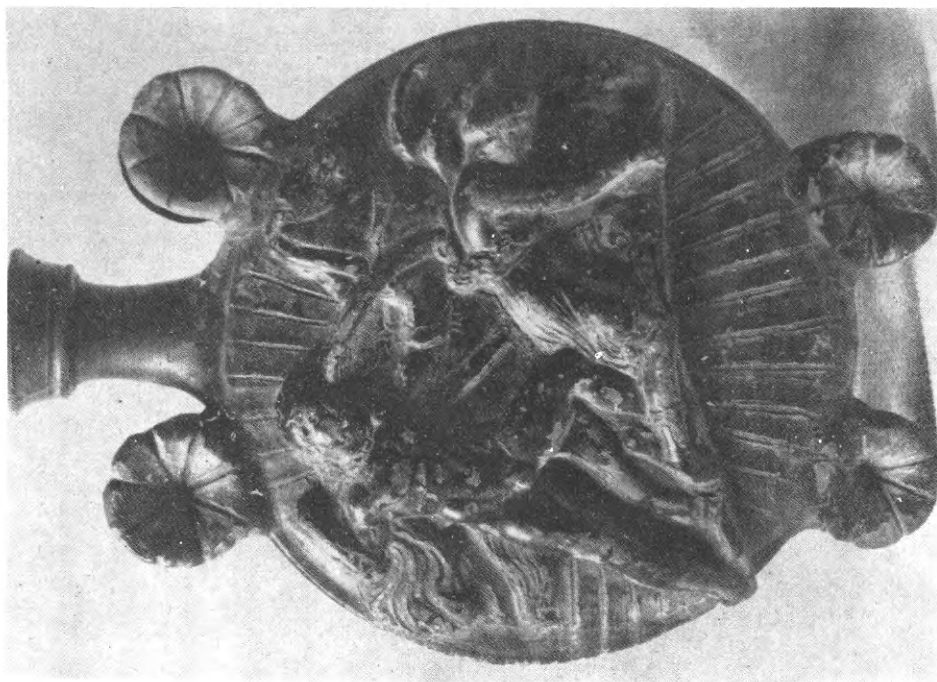
β. Χαλκοῦν κάτοπτρον ἐξ Ἐπιδαύρου :
ἡ κοσμοῦσα τὸ πῶμα ἀνάγλυφος παράστασις (Ἑλλήν καὶ Ἀμαζῶν)

α. Χαλκοῦν κάτοπτρον ἐξ Ἐπιδαύρου :
ἄνω ἐπιφάνεια μετὰ τοῦ κοσμοῦντος αὐτὴν ἀναγλύφου

α. Φλασκοειδὲς μελαμβασὲς ἀγγεῖον Ἐθν. Μουσ. Ἀθηνῶν
ὁπ' ἀριθ. 255/6 μὲ ἀνάγλυφον παράστασιν Ἑλλήνων καὶ Ἀμαζόνος

β. Ἄλλοτερον μελαμβασὲς ἀγγεῖον μὲ ὁμοίαν ἀνάγλυφον παράστασιν

Ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονος καταπίπτει, πλουσίως πτυχουμένη καὶ ἰσχυρῶς ἀνεμιζομένη ἐκ τῆς σφοδρᾶς κινήσεως τοῦ σώματος, βραχεῖα χλαμύς, τῆς ὁποίας τὸ πρόσθιον ἄκρον φθάνει μέχρι τοῦ ὕψους τῆς ὀσφύος, ἐνῶ τὸ ὀπίσθιον κατέρχεται διὰ μέσου τοῦ ἀνοίγματος τῶν μηρῶν μέχρι τῶν γονάτων.

Ἡ Ἀμαζὼν παρίσταται εἰς στάσιν ἀντίθετον πρὸς τὸν ἀντίπαλόν της, ἥτοι μὲ ἐλαφρὰν στροφὴν τοῦ κορμοῦ πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ μὲ κλίσιν τοῦ σώματος πρὸς τὰ δεξιὰ. Πατεῖ μὲ ὁλόκληρον τὸ πέλμα τοῦ κεκαμμένου ἀριστεροῦ ποδὸς ἐπὶ ἐνὸς ὑψηλοτέρου κάπως καὶ ἀνωμάλως σχηματιζομένου ἐδάφους, ὑποδηλοῦντος πιθανώτατα βράχον, ἐνῶ ὁ τεταμένος δεξιὸς μηρὸς διασταυρούμενος χιαστὶ ὀπισθεν τοῦ ἀντιστοίχου ποδὸς τοῦ ἀντιπάλου της πατεῖ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους μόνον διὰ τῶν δακτύλων.

Φορεῖ εἰς τὴν κεφαλὴν τὴν συνήθη εἰς τοὺς Θρᾷκας πολεμιστὰς καὶ ἰδιαιτέρως συνδεδεμένην μὲ τὸν ὅπλισμόν τῶν Ἀμαζόνων ἄλω πεκίδα⁶, ἥτοι κάλυμμα κατεσκευασμένον ἀπὸ δέρμα ἁλώπεκος, τὸ ὁποῖον ἀφήνει νὰ φαίνωνται ἡ ἄνωθεν τοῦ μετώπου κόμη, διηυθετημένη, ὅπως φαίνεται, περίξ ταινίας, καὶ οἱ ἑκατέρωθεν τῶν κροτάφων κατερχόμενοι καὶ ἰσχυρῶς ἀνεμιζόμενοι λεπτοὶ ὀφιοειδεῖς βόστρυχοι. Αἱ λεπτομέρειαι αὗται τῆς κομμώσεως, ἀπαιτοῦσαι λόγῳ τῆς φύσεώς των ἰδιαιτέρως λεπτὸν σχέδιον, ἀπεδόθησαν διὰ χαράξεως.

Διὰ τῆς ἐκτεινομένης δεξιᾶς χειρός, τῆς ὁποίας μόνον οἱ δύο δάκτυλοι διακρίνονται, πιθανώτατα ὁ δείκτης καὶ ὁ μεσαῖος, ἄνωθεν τοῦ κύκλου τῆς ἀσπίδος τοῦ πολεμιστοῦ πρὸς τὸ μέρος τῆς κεφαλῆς του, ἐπιχειρεῖ, ὅπως φαίνεται, νὰ ἀποσπᾷ τὴν ἀσπίδα ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ ἀντιπάλου της ἢ προσπαθεῖ νὰ καλύψῃ ὀπισθεν τῆς ἀσπίδος τὸ ἐκτεινόμενον εἰς τὸν ἐχθρὸν δεξιὸν στήθος της, προτοῦ δεχθῇ παρὰ τούτου τὸ τελειωτικὸν πλήγμα. Διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ μηννοειδῇ ἀσπίδα τοῦ τύπου τῆς πέλτης⁷, ἔχουσιν ὡς ἔμβλημα ἐγγράρακτον ἀνθεμοειδῇ ρόδακα, ἥτοι ὀξυκόρυφα φύλλα διατεθειμένα ἀκτινοειδῶς περίξ κεντρικοῦ κύκλου.

Ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ κάτω ἄκρου τῆς ἀσπίδος κατέρχονται δύο ὀφιοειδεῖς ταινίαι συμπεπλεγμέναι εἰς σχῆμα 8. Ἡ θέσις των τόσοι χαμηλὰ δὲν ἐπιτρέπει νὰ υποθέσωμεν ὅτι πρόκειται περὶ τῶν συνήθων εἰς τὰς ἁλωπεκίδας οὐρῶν, τῶν σχηματιζομένων ἐκ τῶν ἄκρων τοῦ ζώου⁸. φαίνεται πιθανώτερον ὅτι πρόκειται

⁶ Βλ. ΗΡΟΔ. VII 75 : « Θρήκες μὲν τῇσι κεφαλῇσι ἁλώ πεκίδας ἔχοντες ἐστρατεύοντο ». Πρβ. ΞΕΝΟΦ. Ἀνάβ. VII 4, 4.

⁷ Βλ. ΞΕΝΟΦ. Ἀνάβ. VI 1, 9 καὶ ΑΡΙΣΤ. Ἀποσπ. 456. Ἀναφέρεται ἀκόμη καὶ πέλτη Ἀμαζονική (ΠΛΟΥΤ. Πομπ. 35).

⁸ Βλ. πολυάριθμα τοιαῦτα παραδείγματα ἐν DIET. v. ROTHMER, *Amazons in Greek Art*, Oxford 1957.

περὶ διπλῶν τόξων ἢ καὶ ἀπλοῦ μὲ τεθλασμένα τὰ δύο ἡμίση, τὸ ὁποῖον εἶναι προσδεδεμένον εἰς τὴν ζώνην τῆς γυναικός.

Εἰς τοὺς πόδας φορεῖ ἀναξυρίδας, αἵτινες λόγῳ τῆς χονδρῆς κατασκευῆς τῶν ἐκ δέρματος⁹ καταστρέφουν τὴν πλαστικότητα τῶν κνημῶν. Βαρὺς ἐπίσης καὶ βαρβαρικῆς καθ' ὅλου ἐμφανίσεως παρουσιάζεται καὶ ὁ μέχρι τῶν γονάτων κατερχόμενος χιτῶν, ὁ ὁποῖος, ὅπως δεικνύει ἡ πλουσία πτύχωσίς του, ἀποκλείεται ἐδῶ νὰ εἶναι δερμάτινος κατὰ τὴν κρατοῦσαν συνήθειαν εἰς τὰς Ἀμαζόνας. Μολονότι ἀμφότεραι αἱ χεῖρες τῆς γυναικός ἀποκρύπτονται ὀπισθεν τῶν ἀσπίδων, φαίνεται ὅμως μᾶλλον βέβαιον ὅτι ὁ χιτῶν εἶναι χειριδωτός, ἃν κρίνωμεν ἐξ ἀναλόγων παραστάσεων¹⁰. Εἶναι ἐξωσμένος εἰς τὴν μέσην, ὅπου σχηματίζεται πλουσίως πτυχουμένη κόλπωσις¹¹, ἐκεῖθεν δὲ καταπίπτει διὰ πυκνῶν κυματιστῶν πτυχώσεων, συγκεντρουμένων κυρίως μεταξὺ τῶν σκελῶν.

Οἱ δύο πολεμισταὶ εἶναι τοποθετημένοι χιαστί, τὸ αὐτὸ δὲ διαγώνιον σχῆμα ἐπαναλαμβάνεται καὶ εἰς ἐκάστην μεμονωμένην μορφὴν διὰ τῆς διασταυρώσεως τοῦ τεταμένου μηροῦ καὶ τοῦ παρακολουθοῦντος τὴν ἔντασιν τούτου κορμοῦ μετὰ τοῦ κεκαμμένου μέλους καὶ τοῦ ἀνυψουμένου βραχίονος.

Τὸ σχῆμα τοῦτο τῆς συνθέσεως δὲν ἀποτελεῖ βεβαίως πρωτοτυπίαν τοῦ τεχνίου μας. Ἡ ἐπινόησίς του ὀφείλεται εἰς τὴν ἐφευρετικότητα τοῦ Φειδίου, ὅστις καὶ ἐδείκνυε πρὸς αὐτὸ ἰδιαίτεραν προτίμησιν, ὅπως μαρτυροῦν μετόπιστιν καὶ τὸ δυτικὸν ἀέτωμα τοῦ Παρθενῶνος¹². Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἔπειτα τοῦ μεγάλου γλύπτου καὶ μέχρι τῶν μέσων τοῦ ἐπομένου αἰῶνος ὁ τύπος τῶν χιαστί συμπλεκόμενων μορφῶν, καὶ μάλιστα εἰς σκηναὶς ἀμαζονομαχίας, καθίσταται ἐκ τῶν συνηθεστέρων.

Ἀλλ' ἐὰν ὁ τρόπος τῆς συνθέσεως τῆς εἰκόνος μας ἀποτελεῖ ἀπλὴν ἐπανάληψιν ἑνὸς συνηθισμένου σχήματος, ἡ ἀκρίβεια ὅμως μεθ' ἧς ὑπολογίζονται αἱ ἐπενεργοῦσαι εἰς τὴν κίνησιν τῶν μορφῶν ἀντίρροποι δυνάμεις καὶ ἡ συμμετρικότης τῶν ἐπὶ μέρους κινήσεων, ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὴν ὅλην λεπτότητα τοῦ σχεδίου, μαρτυροῦν περὶ τῆς ὑψηλῆς καλλιτεχνικῆς ποιότητος τοῦ ἀναγλύφου μας.

⁹ Βλ. ΗΡΟΔ. Ι 7.

¹⁰ Βλ. π.χ. τὸ ὑπ' ἀριθ. 255 - 256 φλασκοειδὲς ἀγγεῖον τοῦ Ἑθν. Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν, εἰς ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς τοῦ ὁποίου παρίσταται ἐν ἀναγλύφῳ ἡ ἰδίᾳ μὲ τὸ ἰδικὸν μας ἀνάγλυφον σκηνή: ΖÜCHNER, ἔ.ἀ. 200, 2, εἰκ. 102 - 103 καὶ ἐδῶ, πίν. XXIX α - β.

¹¹ Βλ. ἀγγεῖον προηγουμένης σημειώσεως.

¹² Βλ. π.χ. τὰς μετόπας 2 καὶ 9 τῆς ἀνατολ. πλευρᾶς, ὅπου παρίστανται Διόνυσος καὶ Ἡρακλῆς ἀντιστοίχως εἰς συμπλοκὴν μετὰ Γιγάντων: PRASCHNIKER, *Parthenonstudien*, εἰκ. 119 καὶ 126, πίν. XV καὶ XXII, πρβ. CH. PICARD, *Manuel*, II, εἰκ. 171 - 172.

Πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ ἐξαιρετοῦ προϊόντος τῆς ἑλληνικῆς τορευτικῆς τέχνης, προελθόντος ἐκ τῶν χειρῶν ἱκανοῦ καὶ πεπειραμένου τεχνίτου ἢ γενικώτερον ἐξ ἑνὸς ἐργαστηρίου μὲ πλουσίαν καλλιτεχνικὴν παράδοσιν. Ποῖον θὰ ἡδύνατο νὰ εἶναι τοῦτο ἐρχόμεθα ἤδη νὰ ἐξετάσωμεν.

Μεταξὺ τῶν ἐργαστηρίων, αἵτινα ἐσημείωσαν ἰδιαιτέραν ἀκμὴν κατὰ τὴν ἐποχὴν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει τὸ δημοσιευόμενον κάτοπτρον, κυριώτερα τυγχάνουν τὸ Πελοποννησιακόν, τὸ Ἰωνικόν καὶ τὸ Ἀττικόν, μὲ ἰσχυρὰς δὲ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον παρ' αὐτῶν ἐπιδράσεις τὸ Χαλκιδικὸν καὶ τὸ ἐργαστήριον τῆς Μ. Ἑλλάδος. Ἡ σύντομος παραβολὴ τοῦ ἀναγλύφου μας πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν ἑνὸς ἐκάστου ἐξ αὐτῶν θὰ βοηθήσῃ εἰς τὸν ἀσφαλέστερον καθορισμὸν τῆς καταγωγῆς τούτου.

Ἀρχίζομεν μὲ τὸ Ἰωνικόν. Τὰ τεχνοτροπικὰ γνωρίσματα τοῦ ἐργαστηρίου τούτου, ἥτοι ἡ μαλακὴ καὶ εὐλύγιστος γραμμὴ τοῦ σχεδίου, ἡ ρευστότης τῶν πτυχώσεων, ἡ ἀπαλότης τῶν σωματίων καὶ ὁ ἐντονώτερος ζωγραφικὸς χαρακτήρ τῶν ἀναγλύφων¹³, τυγχάνουν ξένα πρὸς τὸ ἰδικόν μας ἀνάγλυφον, τὸ ὁποῖον ἀντιθέτως διακρίνεται διὰ τὰ σκληρὰ περιγράμματα, τὰς ἀδρὰς καὶ πυκνὰς πτυχώσεις καὶ τὰς γωνιώδεις χαράξεις πρὸς δήλωσιν τῶν λεπτομερειῶν. Καὶ εἰς τὴν ἐν γένει ἀβρότητα τῶν ἰωνικῶν μορφῶν ἀντιτίθεται τὸ ἰσχυρὸν « πάθος » τῶν πολεμιστῶν τοῦ ἰδικοῦ μας ἀναγλύφου.

Θὰ ἀπέβαινε κουραστικὴ καὶ περιττὴ ἴσως ἡ προσαγωγὴ ἀπὸ τὸν πλοῦτον παραγωγῆς τοῦ ἐργαστηρίου τούτου τῶν ἐπὶ μέρους ἔργων, αἵτινα θὰ ἡδύναντο νὰ ἐπιβεβαιώσουν τὸ ἀνωτέρω συμπέρασμα. Περιοριζόμεθα διὰ τοῦτο εἰς τὴν ἐξέτασιν ὁμοειδῶν τινῶν πρὸς τὸ ἡμέτερον εὔρημα ἀντικειμένων, αἵτινα καὶ τυγχάνουν καταλληλότερα πρὸς σύγκρισιν ἔνεκα τῆς ὁμοιότητος τῆς ὕλης καὶ τῆς τεχνικῆς.

Εἰς τὸ κάτοπτρον τῆς Βοστώνης 05.59, εἰς τὸ ὁποῖον παρίσταται ἡ θήρα τοῦ Καλυδωνίου Κάπρου¹⁴, ὁ Μελέαγρος ἔχει τὴν ἰδίαν περίπου στάσιν μὲ ἐκείνην τοῦ ἰδικοῦ μας πολεμιστοῦ καὶ ἡ σύγκρισις ἐπομένως μεταξὺ αὐτῶν ἀποβαίνει εὐχερεστέρα. Μολονότι ἡ σκηνὴ καὶ εἰς τὸ κάτοπτρον τῆς Βοστώνης ἀποδίδεται εἰς τὴν πλεον ὀρμητικὴν τῆς στιγμῆς, ἡ διαφορὰ ἐν τούτοις μεταξὺ τοῦ Μελεάγρου καὶ τοῦ πολεμιστοῦ τοῦ ἀναγλύφου μας εἶναι καταφανής: ἀντιθέτως πρὸς τὸν πλήρη ἀθλητικῆς ἀκμῆς πολεμιστὴν τῆς εἰκόνης μας ὁ Μελέαγρος μὲ τὴν ἀπαλότητα τῆς σωματικῆς διαπλάσεως παρουσιάζεται ἄψυχος καὶ ἀνόργανος· διάφορος ἐπίσης τυγχάνει καὶ ὁ ρυθμὸς τῶν πτυχώσεων.

¹³ Πρβλ. ZÜCHNER, *Der Berliner Mänadenkrater* (98. Berl. Wink. Progr. 1938), 14. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Klappspiegel*, 162 - 163. CH. PICARD, *Manuel d'Archéologie*, III, 254 κέ.

¹⁴ ZÜCHNER, *KS.*, ἀρ. 84, εἰκ. 29.

Ἐντονωτέρα παρουσιάζεται ἡ διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν τελευταίαν αὐτὴν λεπτομέρειαν εἰς τὸ κάτοπτρον τοῦ Βερολίνου (*Antiquarium*, 8392), ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἰκονίζονται δύο ὀπλισμένοι Νίκαι¹⁵. Εἰς τὸ κάτοπτρον τοῦ Leningrad, ἐξ ἄλλου, ὅπου ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἰδίᾳ μὲ τὸ ἰδικόν μας σκηνή¹⁶, ἡ διαφορὰ εἶναι ὁφθαλμοφανὴς ὅχι μόνον εἰς τὴν πτυχολογίαν ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν σωματικὴν διάπλασιν τῶν μορφῶν.

Ἡ Ἀμαζών, τέλος, εἰς τὸ κάτοπτρον τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Βρυξελλῶν¹⁷ παρίσταται μὲν κατὰ τὴν αὐτὴν στάσιν ὅπως καὶ εἰς τὸ κάτοπτρον τῆς Ἐπιδάφου καὶ εἶναι ὁμοίως ἐνδεδυμένη· ἀλλ' ἡ ὅλη κίνησις καὶ ἡ ἔκφρασις τῆς τῆς τὴν παρουσιάζουν μᾶλλον ὡς χορεύτριαν παρὰ ὡς γυναῖκα πολεμοχαρῆ. Ὁμοιάζει περισσότερον πρὸς μορφὴν ἀνήκουσαν εἰς τὸν φανταστικὸν κόσμον, ὁποίας συνηθίζει νὰ παριστᾷ ἡ ἰωνικὴ τέχνη¹⁸, ἐνῶ ἀντιθέτως εἰς τὴν ἰδικὴν μας Ἀμαζόνα ἡ ἔλλειψις παντὸς ἵχνους θηλυκότητος καὶ ἡ πλήρης θελήσεως ἔκφρασις τοῦ προσώπου ἀποτελοῦν τὰ κύρια γνωρίσματα τοῦ ἀτομικοῦ αὐτῆς χαρακτῆρος.

Τὸ Χαλκιδικὸν ἐργαστήριον ἀποτελεῖ παραφυσία τοῦ Ἰωνικοῦ καὶ δὲν ἀφίσταται ἐπομένως βασικῶς τῆς τεχνοτροπίας ἐκείνου. Αἱ ἐπιδράσεις ἐν τούτοις, τὰς ὁποίας ἐδέχθη ἀπὸ τὴν γειτονικὴν Ἀττικὴν καὶ βραδύτερον ἀπὸ τὴν Κόρινθον¹⁹, ἐπέφεραν, ὡς ἦτο ἐπόμενον, κάποιαν ἐξωτερικὴν ἀλλοίωσιν εἰς τὸν ἀρχικὸν χαρακτῆρά του καὶ συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ ἀποκτήσῃ τοῦτο ἰδίαν φυσιογνωμίαν, τὰ κυριώτερα γνωρίσματα τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἐλίπεδος μορφὴ τῶν ἀναγλύφων μὲ λεπτὰς μόνον διαβαθμίσεις εἰς τὴν πλαστικὴν αὐτῶν διαμόρφωσιν καὶ ἡ ὑπαρξίς εἰς αὐτὰ πλουσίου διακοσμητικοῦ στοιχείου²⁰.

Ἐκ τῶν λεχθέντων ἀνωτέρω ἀναφορικῶς πρὸς τὸ Ἰωνικὸν ἐργαστήριον καθίσταται φανερόν ὅτι τὸ εὐρημά μας οὐδεμίαν δύναται νὰ ἔχῃ συγγένειαν μὲ τὸ Χαλκιδικὸν ἐργαστήριον. Ἄλλως τε, καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς διαμορφωθείσης ἔπειτα ἰδιαιτέρας προσωπικότητός του δὲν ἀνταποκρίνονται εἰς τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ ἰδιοῦ μας ἀναγλύφου. Ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο, τὸ πρᾶγμα καθίσταται σαφέστερον, ἐὰν συγκρίνωμεν τὸ εὐρημα τῆς Ἐπιδάφου μὲ τὸ κάτοπτρον 148333 τοῦ Ἐθν. Μουσ. Ἀθηνῶν²¹, τὸ ὁποῖον εὗρέθη εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Θηβῶν καὶ

¹⁵ ZÜCHNER, ἔ.ἀ. ἀρ. 64, εἰκ. 29.

¹⁶ Αὐτόθι ἀρ. 75, εἰκ. 24.

¹⁷ Αὐτόθι ἀρ. 76, εἰκ. 27.

¹⁸ Αὐτόθι 163.

¹⁹ Αὐτόθι 163 - 164 καὶ 172.

²⁰ Αὐτόθι 162.

²¹ S. PAPASPIRIDIS - KARUSU, *Guide*, 206. ZÜCHNER, ἔ.ἀ. 72, εἰκ. 84.

τοῦ ὁποίου ἡ καταγωγή ἐκ τοῦ Χαλκιδικοῦ ἐργαστηρίου εἶναι βεβαία ἔνεκα τῶν πολλαπλῶν ὁμοιοτήτων του μὲ τὸ ἀσφαλῶς χαλκιδικὸν ἀνάγλυφον τῶν Καβείρων ἐκ Λαορύμνης²²: αἱ εἰκονιζόμεναι εἰς τὸ κάτοπτρον τῶν Θηβῶν δύο γυναῖκες δαδούχοι τοποθετημέναι εἰς διαγώνιον σχῆμα²³, μὲ τὰ ἀπαλὰ σώματά των καὶ τὴν ὀνειροπόλον αὐτῶν ἔκφρασιν ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τὰς εἰκονιζόμενας εἰς τὸ ἡμέτερον κάτοπτρον μορφάς.

Ἄλλ' οὕτε καὶ μὲ τὸ Ἀττικὸν ἐργαστήριον δύναται νὰ συσχετισθῇ τὸ ἀνάγλυφόν μας. Διότι ὁ κατ' ἐξοχὴν εὐδιάκριτος χαρακτήρ τοῦ ἀττικοῦ ρυθμοῦ μὲ τὴν ἰδιαιτέραν ἀνεσιν καὶ καθαρότητα ἐν τῇ συνθέσει, μὲ τὴν θέλγουσαν « χάριν » καὶ τὸ « ἥθος » τῶν μορφῶν εἶναι ξένος πρὸς τὸ ἰδικόν μας ἀνάγλυφον, τοῦ ὁποίου τὰ κύρια γνωρίσματα ἀποτελοῦν, ὥς ἥδη ἐλέχθη, ἡ σκληρὰ γραμμὴ τοῦ σχεδίου, τὰ στιβαρὰ σώματα καὶ πρὸ πάντων τὸ ἰσχυρὸν « πάθος », ἅτινα καὶ προσοριζοῦν περισσότερο εἰς τὸν ἀρρενωπὸν χαρακτήρα τοῦ δωρικοῦ κόσμου.

Ἡ ἀντιπαράβολή καὶ ἐδῶ πρὸς συγκεκριμένα ἀττικά ἔργα θὰ δείξῃ σαφέστερον τὴν διαφορὰν. Ἀπὸ τὴν μνημειακὴν τέχνην τὸ γνωστὸν ἀνάγλυφον τῶν πεσόντων κατὰ τὸ 394 π.Χ. ἐν Κορίνθῳ²⁴ εἶναι βέβαιον ὅτι προέρχεται, λόγῳ τοῦ χαρακτήρος του ὥς τιμητικοῦ μνημείου ἀνατεθέντος ὑπὸ τῆς πόλεως, ἐκ τῶν χειρῶν δοκίμου τινὸς καλλιτέχνου καὶ ὅτι τυγχάνει ἐπομένως ἀπὸ τὰ πλεόν ἀντιπροσωπευτικὰ ἔργα τοῦ ἀττικοῦ ρυθμοῦ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. Ἡ ἐξαιρετικὴ λεπτότης τῆς ἐργασίας, ὁ ρυθμὸς τῶν κινήσεων, τὸν ὁποῖον ὁ Brueckner²⁵ παραβάλλει πρὸς χορίαμβον, ὅπου οἱ πεζοὶ πολεμισταὶ ἀποτελοῦν τὰ βραχέα καὶ οἱ ἱππεῖς τὰ μακρά, καὶ ἡ ζωηρὰ ἔκφρασις τοῦ « ἥθους », πού δὲν ἐξαφανίζεται καὶ εἰς τὰς βιαιοτέρας ἀκόμη κινήσεις, ἀποτελοῦν τὰ κύρια προσόντα τοῦ μαρμαρίνου μνημείου, ἅτινα ὑπενθυμίζουν τὰς ὠραιότερας τῶν δημιουργιῶν τῆς ἀττικῆς τέχνης τοῦ 5ου αἰ. Νομίζω ὅτι δὲν χρειάζεται νὰ ἔχῃ κανεὶς ἰδιαιτέρως ἠσκημένον ὀφθαλμόν, διὰ νὰ διακρίνῃ τὴν τεραστίαν διαφορὰν εἰς τὴν τεχνοτροπίαν μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἰδικοῦ μας ἀναγλύφου.

Ἐκ τῆς μικροτεχνίας τὸ πῆλινον ἀνάγλυφον τῆς Ἀγορᾶς T 265 μὲ παράστα-

²² JdI 28, 1913, 326, πίν. 27 (Rodenwaldt). ZÜCHNER, ἔ.δ. 173.

²³ Κατὰ τὴν Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ πρόκειται περὶ Ἀμαζόνων, ἐνῷ ὁ ZÜCHNER ἐρμηνεύει αὐτὰς ὡς Gigantinen. Τὴν χρονολογίαν τοῦ ἀντικειμένου ὀρίζει ἡ μὲν Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ εἰς τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ., ὁ δὲ ZÜCHNER εἰς τὸ γ' τέταρτον τοῦ 4ου αἰ.

²⁴ Ἐκ τοῦ Κεραμεικοῦ, ἐκτεθειμένον ἤδη εἰς τὸ Ἑθνικὸν Μουσεῖον: AM 35, 1910, πίν. 11 - 12 (BRUECKNER).

²⁵ Ἑ.δ. 226 - 227.

σιν Ἀχιλλέως καὶ Τρωΐλου²⁶ ἀποτελεῖ διδακτικὸν ἐπίσης παράδειγμα λόγῳ πρὸ πάντων τῆς ὁμοιομόρφου στάσεως τοῦ Θεσσαλοῦ ἥρωος καὶ τοῦ ἰδικοῦ μας πολεμιστοῦ: χρονολογεῖται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 4^{ου} αἰ. καὶ προέρχεται πιθανώτατα ἐκ μεταλλικοῦ προτύπου. Ὁ Ἀχιλλεύς, πλὴν τῆς ὁμοίας στάσεως, οὐδὲν ἕτερον κοινὸν παρουσιάζει μὲ τὸν ἰδικόν μας πολεμιστὴν: μὲ τὸ μεγαλεῖόν του καὶ τὴν εὐγένειαν τῆς ἐκφράσεως, πὺν ὑπενθυμίζουν τὰ γλυπτὰ τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος, ἵσταται πολὺ μακρὰν ἐκείνου.

Χαλκᾷ σφυρήλατα, τοῦ τύπου τοῦ ἰδικοῦ μας ἀναγλύφου, δὲν μᾶς διεσώθησαν ἀπὸ τὸ Ἀττικὸν ἐργαστήριον παρὰ τὴν ἄλλως πλουσίαν αὐτοῦ παραγωγὴν καὶ εἰς τὸ εἶδος τοῦτο. Δὲν λείπουν ὅμως παντελῶς καὶ τοιαῦτα. Παραλείποντες τὸν χάλκινον κρατῆρα τοῦ Βερολίνου μὲ παράστασιν Μαινάδων²⁷, ἐφόσον ἡ καταγωγὴ τοῦ ἀγγείου τούτου ἀμφισβητεῖται μετὰ τοῦ ἰωνικοῦ καὶ τοῦ ἀττικοῦ²⁸, ἐρχόμεθα εἰς τὴν χαλκὴν ὑδρίαν τῆς Φαρσάλου, ἐφ' ἧς παρίσταται Βορέας καὶ Ὠρεΐθυια²⁹, ἐν ἀπὸ τὰ λαμπρότερα καὶ τὰ πλέον ἀντιπροσωπευτικὰ προϊόντα τῆς ἀττικῆς μεταλλοτεχνίας: τὸ ἦθος καὶ ἡ μεγαλειώδης ἐμφάνισις τοῦ Βορέα καὶ ἡ ἐξαιρετικὴ « χάρις » τῆς Ὠρεΐθυίας, πὺν καθιστᾷ τὴν νύμφην τῶν Ἀθηνῶν μίαν τῶν θελκτικωτέρων μορφῶν τῆς ἀττικῆς τέχνης τοῦ 4^{ου} αἰ., τυγχάνουν ἐντελῶς ξένῃ εἰς τὰς μορφὰς τοῦ ἰδικοῦ μας κατόπτρου.

Ἀπὸ τὸ ἐργαστήριον τῆς Μ. Ἑλλάδος προέρχονται τὰ χάλκινα ἀνάγλυφα τῆς Σίριος καὶ τῆς Πραινέστου³⁰, εἰς τὰ ὁποῖα ἐπαναλαμβάνονται τὰ αὐτὰ καὶ εἰς τὸ

²⁶ Hesperia VIII, 1939, 300, εἰκ. 12.

²⁷ ZÜCHNER, *Der Berliner Mänadenkrater*, πίν. 1-6. PICARD, ἔ.ἀ. 196-197, εἰκ. 63-64. Τὸ ἀγγεῖον χρονολογεῖται εἰς τὸ α' τέταρτον τοῦ 4^{ου} αἰ. (ZÜCHNER, ἔ.ἀ. 13 καὶ PICARD, 198, 1), ὁ δὲ SCHEFOLD (Gnomon 15, 1939, 331) θεωρεῖ ὅτι τὰ πρότυπά του ἀρμόζουν περισσότερο διὰ τὴν ἐποχὴν γύρω εἰς τὰ 410 π.Χ.

²⁸ Εἰς τὴν μονογραφίαν του, εἰς τὴν ὁποίαν δημοσιεύει τὸ παρὸν ἀγγεῖον, ὁ ZÜCHNER χαρακτηρίζει τοῦτο ὡς ἰωνικὸν ἔργον. Ἀλλ' ὁ SCHEFOLD (ἔ.ἀ. 331 κέ.) τὸ θεωρεῖ ἀττικὸν ἔργον καὶ τὸ παραβάλλει πρὸς τὰ ἐρυθρόμορφα ἀττικά ἀγγεῖα τοῦ τέλους τοῦ 5^{ου} αἰ., ἔνεκα ἰδίως τῆς ἐπιστεφούσης τὴν εἰκόνα φυτικῆς διακοσμήσεως. Ὁ ZÜCHNER, ἀντιθέτως, καὶ μετὰ τὴν ἀσκηθεῖσαν ὡς ἄνω κριτικὴν ἐμμένει εἰς τὴν ἀποψίν του ἐξακολουθῶν νὰ θεωρῇ τὸ ἀγγεῖον ἰωνικῆς προελεύσεως (KS., 216, 1).

²⁹ AE 1950-51, 80 κέ., πίν. 1-3 καὶ εἰκ. 2.

³⁰ Τὰ ἀνάγλυφα τῆς Σίριος ἀποτελοῦν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐξαργήματα θώρακος (ἐπώμια;) καὶ εὐρίσκονται εἰς τὸ Βρετ. Μουσ., τὸ τῆς Πραινέστου ἀνήκει εἰς παραγναθίδα καὶ ἀπόκειται εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Villa Giulia ἐν Ρώμῃ. Ἀπὸ τὴν πλουσίαν περὶ αὐτῶν βιβλιογραφίαν παρατίθεται ἑδῶ ἡ κυριωτέρα: WALTERS, *BM. Catal. Bronz.*, ἀρ. 285, πίν. VIII. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Select Bronzes*, πίν. 31. A. RUMPF, ἐν RM 38/9, 1923-1924,

ἡμέτερον ἀνάγλυφον θέματα καὶ κατὰ τὸν ἴδιον περίπου τρόπον. Μὲ τὰ ἀνάγλυφα αὐτὰ τὸ ἰδικόν μας παρουσιάζει κάποια συγγένειαν. Τόσον εἰς τὴν σωματικὴν διάπλασιν τῶν μορφῶν, ὅσον καὶ εἰς τὴν ἔκφρασιν τῶν προσώπων (πρβ. ἰδίως τὴν ἔκφραστικότητα τοῦ πολεμιστοῦ εἰς τὸ ἀνάγλυφον τῆς Σίριος), ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὴν πτυχολογίαν παρατηρεῖται ἱκανὴ ὁμοιότης, ἡ ὁποία θὰ ἡδύνατο ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ εὔρημά μας προέρχεται ἐκ τῆς Ν. Ἰταλίας. Προσεκτικωτέρα ἐν τούτοις ἐξέτασις πείθει ὅτι παρὰ τὰς φαινομενικὰς ὁμοιότητας ὑπάρχουν μεταξὺ τῶν ἰταλιωτικῶν ἀναγλύφων καὶ τοῦ ἰδικοῦ μας οὐσιώδεις διαφοραί.

Οὕτω, εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν μορφῶν δὲν ἀκολουθεῖται εἰς τὰ ἰταλιωτικὰ ἀνάγλυφα τὸ αὐστηρῶς χιαστὶ σχῆμα καθ' ὃν τρόπον βλέπομεν αὐτὸ εἰς τὸ ἰδικόν μας, οὔτε καὶ ὑπάρχει ἡ ἰδία συμμετρικότης κινήσεων, ἀλλὰ παρατηρεῖται ἡ συνήθης καὶ εἰς τὰ λοιπὰ ἔργα τῆς Μ. Ἑλλάδος ἀσάφεια καὶ ἀμφιταλάντευσις εἰς τὰς κινήσεις τῶν συμπλεκόμενων πολεμιστῶν³¹. Μικρὰν ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ἴσως τὸ ἀνάγλυφον τῆς Villa Giulia, ἀλλὰ καὶ ἐδῶ δὲν κατορθώνει ὁ τεχνίτης νὰ ἀπαλαγῇ πλήρως ἀπὸ τὰς καλλιτεχνικὰς τάσεις τοῦ τόπου του.

Οὐσιώδεις διαφοραὶ παρατηροῦνται ἐπίσης ὥς πρὸς τὴν σωματικὴν διάπλασιν τῶν μορφῶν. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ραδινὰ καὶ εὐλύγιστα σώματα τῶν πολεμιστῶν μας, τὰ σώματα τῶν ἀντιστοίχων μορφῶν εἰς τὰ ἀνάγλυφα τῆς Ν. Ἰταλίας εἶναι κοντόχονδρα καὶ μᾶλλον δύσκαμπτα, ἀκόμη καὶ τὸ σῶμα τοῦ πολεμιστοῦ τοῦ ἀναγλύφου τῆς Πραινέστου παρὰ τὸ νεαρὸν τῆς ἡλικίας του.

Αἱ διαφοραὶ εἰς τὴν ἔκφρασιν δὲν εἶναι μικρότεραι. Τὰ πρόσωπα τῶν πολεμιστῶν τῶν ἰταλιωτικῶν ἀναγλύφων ἔχουν μὲν κάτι τὸ νευρῶδες καὶ ἀνήσυχον, λείπει ὅμως ἐξ αὐτῶν τὸ «πάθος» τῶν ἰδικῶν μας πολεμιστῶν καὶ ἀντὶ τούτου παρουσιάζουν κάτι τὸ προσποιητόν, κάποιαν δόσιν θεατρικότητος.

Ἐκεῖ ὅμως ὅπου αἱ διαφοραὶ τυγχάνουν περισσότερον αἰσθηταὶ εἶναι αἱ πτυχώσεις τῶν φορεμάτων. Εἰς τὰ ἐκ τῆς Μ. Ἑλλάδος ἀνάγλυφα παρουσιάζουν αὐταὶ μεγάλην σχηματικότητα καὶ πολλὰς περιττὰς ἐπαναλήψεις, θὰ ἡδύνατο δὲ νὰ χαρακτηρισθοῦν μᾶλλον ὥς διακοσμητικὸν στοιχεῖον τοῦ πίνακος παρὰ ὥς ὀργανικὸν μέρος τῆς εἰκόνης.

Πρὸς τὰ ἀνωτέρω χαλκᾶ τῆς Μ. Ἑλλάδος πλησιάζει ἀρκετὰ τὸ κάτοπτρον τῆς Συλλογῆς Σταθάτου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου παρίστανται δύο συμπλεκόμενοι πολεμι-

468 κέ., εἰκ. 14 - 15. LAMB, *Greek and Roman Bronzes*, 174 κέ., πίν. 67 a-b. WUILLEUMIER, *Le Trésor de Tarente*, 122, πίν. XV. D. ROBINSON, *Olynth*, X, 29. ZÜCHNER, *KS.*, 207 κέ.

³¹ ZÜCHNER, *KS.*, 208.

σταί³². Τὴν μεταξὺ αὐτῶν σχέσιν πρῶτος ἐσημείωσεν ὁ δημοσιεύσας τὸ τελευταῖον αἰμίνηστος Καθηγητὴς Γ. Π. Οἰκονόμος, ὅστις καὶ συνεπέρανεν ἐξ αὐτῆς ὅτι τὰ ἐκ τῆς Μ. Ἑλλάδος χαλκᾶ δὲν πρέπει νὰ κατεσκευάσθησαν ἐπὶ τόπον, ὅπως κοινῶς μέχρι τότε ἐπιστεύετο, ἀλλ' εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ δὴ εἰς τὴν περιοχὴν μεταξὺ Κορίνθου καὶ Σικυῶνος. Εἰδικώτερον δὲ περὶ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ δημοσιευομένου εὐρηματος νομίζει ὅτι προέρχεται ἐκ τῆς Σχολῆς τοῦ Λυσίππου ἢ τοῦλάχιστον ἐξ ἐνὸς τῶν ἀμέσων μαθητῶν του.

Ἐὰν τὸ πρῶτον συμπέρασμα τοῦ Οἰκονόμου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ ἀποδεκτόν, καθόσον, ὡς ἤδη ἐξετέθη προηγουμένως, τὰ χαλκᾶ τῆς Μ. Ἑλλάδος φέρουν ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου, τυγχάνει ὅμως ἀπολύτως ὀρθὸς ὁ καθορισμὸς τῆς προελεύσεως τοῦ ἀποκτήματος τῆς Σταθάτου εἰς τὴν περιοχὴν μεταξὺ Κορίνθου καὶ Σικυῶνος³³.

Μὲ τὸ τελευταῖον αὐτὸ κάτοπτρον τὸ ἰδικόν μας παρουσιάζει στενοτάτην συγγένειαν: τόσον ὁ τρόπος συνθέσεως τῶν συμπλεκομένων πολεμιστῶν, ὅσον καὶ ἡ σωματικὴ διάπλασις τούτων, ἀκόμη δὲ καὶ ἡ ἐκφραστικότης αὐτῶν καὶ ὁ σχηματισμὸς τῶν πτυχώσεων τῶν ἐνδυμάτων δεικνύουν μεγάλας ὁμοιότητας. Θὰ ἦτο βεβαίως ὑπερβολικὸν νὰ ἀποδώσωμεν καὶ τὰ δύο εἰς τὸν αὐτὸν τεχνίτην. Ἡ ἀνωτέρα ποιότης τοῦ ἀποκτήματος τῆς Συλλογῆς Σταθάτου ἀποκλείει τοιαύτην δυνατότητα. Ἄλλ' ὅτι καὶ τὰ δύο προέρχονται ἐκ τῆς ἰδίας Σχολῆς δὲν χωρεῖ καμμία ἀμφιβολία. Καὶ ἡ Σχολὴ αὕτη, ὅπως ἤδη ἐλέχθη, πρέπει νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Κορίνθου.

Ἐχει ἤδη λεχθῇ ὅτι εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς Τορευτικῆς ἐν Κορίνθῳ ἔσχον ἰδιαιτέραν ἐπίδρασιν ὁ ρυθμὸς τῶν ἀναγλύφων τῆς Φιγαλείας καὶ ἡ τέχνη τοῦ Τιμοθέου³⁴. Ἀκριβῶς δὲ τὴν ὁρμητικότητα τῶν σκηνῶν, τὴν εὐρυθμίαν εἰς τὰς κινήσεις, τὸν χιασμόν εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν γλυπτῶν τοῦ ναοῦ τῶν Βασῶν³⁵, ὅπως ἐπίσης τὴν κίνησιν ἀπὸ τῶν ἔνδον πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ τὴν χρησιμοποίη-

³² Mélanges Ch. Picard (Rev. Arch. 1948), 770 κέ., εἰκ. 1. Πρβ. P. AMANDRY, *Collection Hélène Stathatos*, III, *Objets Antiques et Byzantins*, 80 κέ., πίν. 20.

³³ Ἐχει παρατηρηθῇ (ZÜCHNER, ἔ.ἀ. 196) ὅτι τὰ ἐπὶ μέρους ἐργαστήρια τῆς ΒΑ. Πελοποννήσου δὲν ἔχουν ἀκόμη καθορισθῇ πλήρως καὶ ὅτι μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀποδιδόμενα εἰς τὴν Κόρινθον τορευτικὰ ἔργα δὲν ἀποκλείεται διὰ τῆς περαιτέρω ἐρεῦνης νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι ἀνήκουν εἰς ἄλλα γειτονικὰ ἐργαστήρια. Θὰ ἠδύναντο ἐπομένως τὰ δύο ὡς ἄνω κάτοπτρα νὰ περιληφθοῦν μεταξὺ τῶν ἔργων, τῶν ὁποίων ὁ τόπος προελεύσεως πρέπει νὰ ὀρισθῇ μᾶλλον εἰς τὴν Σικυῶνα.

³⁴ ZÜCHNER, ἔ.ἀ. 198 κέ.

³⁵ Πρβ. CH. PICARD, *Manuel*, II, 809.

σιν τῶν ἐνδυμάτων ὡς βάθους πρὸς ἑξαρσιν τῆς σωματικότητος τῶν μορφῶν, αἵτινα ἀποτελοῦν τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς τέχνης τοῦ Τιμοθέου³⁶, ὑπενθυμίζουν τὰ δύο ἀνωτέρω κάτοπτρα. Εἰδικώτερον διὰ τὸ παράδειγμα τῆς Ἐπιδαύρου ἀρκεῖ πρὸς ἀπόδειξιν ἡ παραβολὴ πρὸς τὸ ὑπ' ἀριθ. 541 ἀνάγλυφον τοῦ ναοῦ τῶν Βασῶν³⁷ καὶ πρὸς τὰ ἀποδίδοντα τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ Τιμοθέου γλυπτὰ τοῦ Μανσωλείου³⁸, ὅπως ἐπίσης καὶ πρὸς τὰ ἐναέτια ἔργα τῆς Ἐπιδαύρου³⁹.

Ἀλλὰ πλὴν τῶν ἀνωτέρω μνημειακῶν ἔργων, ἡ σύγκρισις τοῦ κατόπτρου μας πρὸς τὰ ὁμοειδῆ προϊόντα τῆς Τορευτικῆς τέχνης τῆς περιοχῆς τῆς Κορινθίου ἀποδεικνύει τὴν ἐκεῖθεν καταγωγὴν τούτου.

Τοιοιτοτρόπως, μὲ τὸ κάτοπτρον τῆς Βοστῶνης (Züchner, KS., 93, εἰκ. 100) τὸ ἰδικόν μας παρουσιάζει ἱκανὴν ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὴν ἐκφραστικότητα τῶν μορφῶν, ἐν μέρει δὲ καὶ ὡς πρὸς τὸν σχηματισμὸν τῶν πτυχώσεων. Ἀκόμη μεγαλύτερα ἐμφανίζεται ἡ ὁμοιότης μὲ τὸ ἄλλο κάτοπτρον τῆς Βοστῶνης 98.673⁴⁰, ὅπου διαπιστώνομεν τὴν ἰδίαν στιβαρὰν δομὴν τῶν σωμάτων, τὴν ἰδίαν διάπλασιν τοῦ κορμοῦ τῆς μορφῆς τοῦ Διονύσου ἐν σχέσει μὲ τὸν ἰδικόν μας ὀπλίτην καὶ τὸν αὐτὸν σχηματισμὸν τῶν πτυχώσεων ἐν σχέσει μὲ τὴν Ἀμαζόνα τοῦ ἰδικοῦ μας κατόπτρου. Καὶ ὅπως εἰς τὸ ἰδικόν μας παράδειγμα, ἔχει καὶ ἐδῶ ἀποκοπῇ τὸ φέρον τὴν ἀνάγλυφον παράστασιν ἔλασμα κατὰ τὸ περίγραμμα τῶν εἰκονιζομένων μορφῶν, λεπτομέρεια ἣτις κατὰ τὸν Züchner⁴¹ ἀποτελεῖ ἐξωτερικὸν μὲν, ἀλλ' ὁπωσδήποτε χαρακτηριστικὸν γνώρισμα μιᾶς ὁμάδος κατόπτρων τοῦ Κορινθιακοῦ ἐργαστηρίου.

Ἐμνημονεύθη ἀνωτέρω τὸ ὑπ' ἀριθ. 255-6 ἀγγεῖον τοῦ Ἐθν. Μουσ. τὸ εὑρεθὲν εἰς Τεγέαν⁴²: εἰς ἀμφοτέρως τὰς πλευρὰς τούτου παρίσταται ἀμαζονομαχία, ἡ δὲ προέλευσίς του ἐκ τοῦ Κορινθιακοῦ ἐργαστηρίου εἶναι βεβαία⁴³. Παρὰ

³⁶ Πρβ. LIPPOLD, *Griech. Plastik*, 256.

³⁷ A. H. SMITH, *Catal. Greek sculpt., Br. Mus.* I, 1892, 287, no 541. *Br. - Br., Denkmäler*, no 89. Πλήρη βιβλιογραφίαν περὶ τοῦ ναοῦ καὶ τῶν κοσμούντων αὐτὸν ἀναγλύφων βλ. DINSMOOR, *Architecture of Ancient Greece*, 364-365 καὶ CH. PICARD, *ἔ.δ.* II, 802, 2, εἰς ᾧ πρόσθετος G. ROUX, *L'Architecture de l'Argolide*, 22, 1-2 καὶ A. MALLWITZ, *Cella und Adyton des Apollontempels in Bassai*, AM 77, 1962, 140 κέ.

³⁸ Βλ. LIPPOLD, *ἔ.δ.* πίν. 92, 1.

³⁹ Π.χ. τὸν πολεμιστὴν τοῦ Μουσείου τῆς Ἐπιδαύρου: PICARD, *ἔ.δ.* III, 352, εἰκ. 138.

⁴⁰ ZÜCHNER, KS., 68, πίν. 10.

⁴¹ Αὐτόθι σ. 198.

⁴² Βλ. σημ. 10, πίν. XXIX α-β.

⁴³ ZÜCHNER, *ἔ.δ.* 200.

τὴν διαφορὰν τῆς ὕλης καὶ τὴν μετρίαν διατήρησιν τοῦ ἀγγείου, ἡ ὁμοιότης αὐτοῦ πρὸς τὸ εὗρημά μας εἶναι καταφανὴς εἰς τὸν σχηματισμὸν πρὸ πάντων τῶν πτυχωσεων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν διάπλασιν τῶν σωμάτων, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὸν ἐσωτερικὸν διάκοσμον τῶν ἀσπίδων.

Δὲν δύναται ἐπομένως νὰ ὑπάρξῃ καμμία ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν τοῦ κατόπτρου μας ἀπὸ τὸ ἐργαστήριον τῆς Κορίνθου. Ἄλλως τε, καὶ μόνῃ ἡ ἀπλὴ θεώρησις αὐτοῦ, χωρὶς τὰς ἀνωτέρω συγκρίσεις, πείθει ἀπολύτως περὶ τούτου. Ἡ ἐλαστικότης καὶ ἡ ἀναλογία τῶν σωμάτων, ἡ παθητικὴ ἔκφρασις τῶν μορφῶν καὶ αἱ περιορισμέναι, σκληραὶ καὶ αἰχμηραὶ πτυχωσεις ὅχι μόνον συνηγόρουν ὑπὲρ τῆς κορινθιακῆς καταγωγῆς αὐτοῦ ἀλλὰ καὶ μαρτυροῦν περὶ τῆς ἀμέσου ἐπιδράσεως τοῦ ρυθμοῦ τοῦ Λυσίππου ἐπὶ τοῦ ἐργαστηρίου, ἐκ τοῦ ὁποίου προῆλθε τοῦτο.

Ἡ χρονολόγησις τοῦ εὗρηματός μας κατόπιν τῶν γενομένων ἀνωτέρω συγκρίσεων δὲν εἶναι ἤδη δύσκολος. Τὸ κάτοπτρον τῆς Συλλογῆς Σταθάτου χρονολογεῖ ὁ Οἰκονόμος εἰς τὰ μέσα περίπου τοῦ 4^{ου} αἰ.⁴⁴ Ἐν τούτοις ἡ στενὴ ὁμοιότης αὐτοῦ πρὸς τὰ χαλκᾶ τῆς Μ. Ἑλλάδος, τὰ ὁποῖα, ἐὰν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀναβιβάσωμεν μέχρι τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ 5^{ου} αἰ.⁴⁵, δὲν δικαιούμεθα ὅμως νὰ χρονολογήσωμεν αὐτὰ ἀργότερον τοῦ 360⁴⁶, μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ὀρίσωμεν τὴν χρονολογίαν τοῦ κατόπτρου τῆς Συλλογῆς Σταθάτου ἐνωρίτερον τῆς χρονολογίας ταύτης. Ἄλλ' ἡ ἀνωτέρα ποιότης τῆς ἐργασίας τοῦ ἀποκτήματος τῆς Σταθάτου ἐν σχέσει μὲ τὸ ἰδικόν μας, περὶ ἧς ἐσημειώσαμεν ἤδη, μᾶς ἀναγκάζει νὰ κατέλθωμεν χαμηλότερον τοῦ 360 διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ εὗρηματός μας. Ἡ ὁμοιότης ἐξ ἄλλου αὐτοῦ μὲ τὸν γλυπτὸν διάκοσμον τοῦ Μανσωλείου, περὶ τῆς ὁποίας ὠμιλήσαμεν ἀνωτέρω, ἐνῶ δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀνέλθωμεν πέραν τοῦ 350 μᾶς ὁδηγεῖ ἀντιθέτως εἰς μεταγενεστέραν κάπως ἐποχὴν, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι πάντοτε ἡ μικροτεχνία εὗρίσκετο ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίδρασιν τῆς μνημειακῆς τέχνης, ἣτις μόνῃ ἠδύνατο νὰ δημιουργῇ συγκεκριμένας καλλιτεχνικὰς τάσεις. Νομίζω ἐπομένως ὅτι θὰ ἠδυνάμεθα νὰ καθορίσωμεν τὴν χρονολογίαν τοῦ εὗρηματός μας εἰς τὴν πρώτην δεκαετίαν μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ.

Ἀθῆναι

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΒΕΡΔΕΛΗΣ

⁴⁴ Ἐ.ἀ. 784.

⁴⁵ Βλ. D. K. HILL, Hesp. XII, 1943, 102. Πρβλ. D. THOMPSON, Hesp. Suppl. VIII, 369.

⁴⁶ Οὕτως ὁ RUMPF, RM 38-39, 1923-1924, 470.

Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕΓΩΝ ΝΑΩΝ

(Πίν. XXX)

Είσαγωγή

Εἰς τὴν μελέτην μου διὰ τὴν καταγωγὴν τοῦ σταυρεπιστέγου ναοῦ, προσεπάθησα μὲ βάσιν τὰς νεωτέρας ἐπιστημονικὰς ἐρεῦνας καὶ ἀνακαλύψεις νὰ βάλω τὸ θέμα τῆς καταγωγῆς τοῦ τύπου αὐτοῦ ἐπάνω εἰς νέας βάσεις, ἀντικρούουν τὴν θεωρίαν τοῦ μεγάλου Γάλλου Βυζαντινολόγου Gabriel Millet (1875-1953) διὰ τὴν Μεσοποταμιακὴν προέλευσιν. Θεωρῶ καθῆκον μου ἀπὸ τὰς πρώτας ἤδη σειρὰς — σεβόμενος τὴν μνήμην τοῦ μεγάλου ἐπιστήμονος — νὰ διευκρινήσω ὅτι ἂν ὁ Millet ἔσφαλε, αὐτὸ ἔγινε μόνον ἐπειδὴ δὲν εἶχε ὑπ' ὄψιν του ὠρισμένους ναοὺς ποὺ τότε (1916) δὲν ἦσαν ἀκόμῃ γνωστοί.

Πρὶν εἰσελθῶ εἰς τὸ θέμα τῆς μελέτης μου ὀφείλω νὰ διευκρινήσω ὅτι ὅλα τὰ συμπεράσματά μου βασίζονται σ' αὐτὰ ποὺ εἶναι γνωστὰ σήμερον χωρὶς ν' ἀποκλείεται μία ἀνακάλυψις ὕστερα ἀπ' ὀλίγον νὰ τ' ἀνατρέψῃ.

Ἀπὸ τὴν θέσιν αὐτὴν ἐπίσης εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ εὐχαριστήσω τὸν ἀρχιτέκτονα καὶ καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Ν. Μουτσόπουλον, ὅστις ἐπανειλημμένως εἶχε τὴν καλωσύνην ν' ἀκούσῃ καὶ νὰ συζητήσῃ τὰς σκέψεις μου, κάμων συγχρόνως πλῆθος σωστῶν ὑποδείξεων, ὥστε νὰ εἶμαι εἰς θέσιν σήμερον νὰ παρουσιάσω ἐν ὄχι κακὸν σύνολον διὰ νὰ τιμήσω τὸν Διδάσκαλον ποὺ κατ' ὀρθωσεν νὰ δημιουργήσῃ μίαν δλόκληρον σχολὴν ἀρχιτεκτόνων ἀρχαιολόγων.

Ἡ θεωρία τοῦ G. Millet

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν καταγωγὴν τοῦ τύπου πρῶτος ὁ πολὺς Γάλλος Βυζαντινολόγος Gabriel Millet ὑπεστήριξε τὴν γνώμην (1916) ὅτι ὁ σταυρεπίστεγος ναὸς εἶναι Μεσοποταμιακῆς καταγωγῆς¹, ὅπου πραγματικὰ ὑπάρχει ὁ

¹ *L'école Grecque dans l'architecture Byzantine*, Paris 1916, p. 48-49, βλ. ἐπίσης καὶ τὸ ἔργον τοῦ ἰδίου : *Étude sur les églises de Rascie*, *L'art Byzantin chez les Slaves*, vol. I. Paris 1930, p. 153.

τύπος τοῦ ναοῦ μὲ τὰ ἐγκάρσια κλίτη². Τὴν γνώμην αὐτὴν τοῦ Millet ἐδέχθησαν ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνας Βυζαντινολόγους οἱ Γ. Σωτηρίου³, Δ. Εὐαγγελίδης⁴ καὶ τελευταῖα ὁ κ. Ν. Μουτσόπουλος⁵, καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ κ. Κ. Λασσιθιωτάκης⁶.

Τὴν γνώμην του αὐτὴν διὰ τὴν καταγωγὴν τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν ὁ G. Millet τὴν ἐστήριξε εἰς τὰς συγκρίσεις Μεσοποταμιακῶν (Ναὸς Salah) καὶ Κρητικῶν βυζαντινῶν ναῶν (ναοὶ εἰς Ἀρκαλοχωρί καὶ Ἀλάγνι), ποὺ εἶχον δημοσιεύσει οἱ Miss Bell καὶ G. Gerola. Σημειωτέον ὅτι ὁ G. Millet δὲν εἶχεν ἐπισκεφθῇ οὔτε τὰ Κρητικὰ οὔτε τὰ Μεσοποταμιακὰ αὐτὰ μνημεῖα. Ἐπὶ λέξει ὁ G. Millet ἔγραψε τὰ ἑξῆς:

Εἰς τὴν Κρήτην, τὸ ἐγκάρσιον κλίτος συνδυάζεται μὲ τὸ μοναδικὸν κατὰ μῆκος κλίτος· ἀλλὰ τὸ ἀρχαῖκόν στοιχεῖον παραμένει, τὸ ἐγκάρσιον κλίτος ξεπερνᾷ τὸ ἄλλο κλίτος εἰς ὕψος καὶ πλάτος καὶ κυριαρχεῖ ἐπάνω εἰς τὸ οἰκοδόμημα. Εἰς τὰς φωτογραφίας τῆς Bell⁷, παραθέτομεν τὰς φωτογραφίας τοῦ G. Gerola⁸: ἡ ἐντύπωσις εἶναι ἡ ἰδίᾳ.

Εἰς τὰς ἐκκλησίας αὐτὰς ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ ὠρισμένα χαρακτηριστικὰ τῶν μεσοποταμιακῶν σχεδίων. Τὰ ἐσωτερικὰ τυφλὰ τόξα⁹, ὁ τροῦλλος ἐπάνω εἰς τὸν νάρθηκα ἢ τὸν πρόναον¹⁰. Ἄλλοι ὁ χαρακτήρ αὐτὸς ἀτονεῖ. Τὸ ἐγκάρσιον κλίτος δὲν ξεπερνᾷ εἰς πλάτος τὸ ἐπίπεδον τῶν πλαγίων ὀψων¹¹. Μὲ τὴν τελευταίαν αὐτὴν μορφήν, ὁ τύπος ἔφθασε ἕως τὴν Ἑλλάδα.

Τὴν γνώμην του, διὰ τὴν Μεσοποταμιακὴν προέλευσιν τοῦ τύπου, ἐξέφρασεν ὁ G. Millet τὸ 1916 καὶ μέχρι τοῦ 1935 δὲν εἶχε διατυπωθῇ καμμία ἄλλη ὑπόθεσις σχετικὴ μὲ τὴν καταγωγὴν τοῦ τύπου. Τὸ ἔτος αὐτὸ ὅμως ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἀ. Ὀρλάνδος ἐξέφερε τὴν εἰκασίαν μήπως ὁ τύπος τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν

² DAVID TALBOT RICE, *Byzantine Art*, Harmondsworth Middlesex 1962, p. 60 - 61.

³ *Ἡ Μονὴ τῆς Ἀγίας Λαύρας*, H.M.E. (1925), σ. 187.

⁴ *Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἡπείρου*, Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ Γ' (1931), σ. 270.

⁵ *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν Μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας*, Ἀθῆναι 1956, σ. 168.

⁶ *Ἅγιος Γεώργιος ὁ Ἀνδριώτης*, Κρητικὰ Χρονικὰ ΙΓ' (1959), σ. 146, ὑποσ. 8.

⁷ *Amida*, p. 237, 239, 241 (Ναὸς τοῦ Salah). Βλ. εἰκ. 1 καὶ πίν. XXX α καὶ δ.

⁸ P. 207 (fig. 173, 175), p. 208 (fig. 179, 252), ἐπίσης τὰ σχέδια fig. 174, 176, 177. Βλ. πίν. XXX β καὶ γ.

⁹ Op.cit. p. 220 (fig. 209).

¹⁰ Ἀρκαλοχωρί.

¹¹ Op.cit. p. 230 (fig. 237 - 240).

προήλθεν από τους μετά τρουλλών ναούς, είτε δια λόγους ευκολίας κατασκευής είτε δια λόγους οικονομίας¹².

Μετά τον μεγάλο Βυζαντινολόγο G. Millet και τον ακαδημαϊκό κ. Α. Όρλάνδον, μίαν άλλην θεωρίαν σχετικήν με την καταγωγή των σταυρεπιστέγων ναών διετύπωσε (1958) και ο θεολόγος κ. Μ. Γκητάκος¹³, ο οποίος απορρίπτει την θεωρίαν του G. Millet, χωρίς ισχυρισμούς και δέχεται ότι οι σταυρεπίστεγοι προήλθον από τους μετά τρουλλοκαμάρας ναούς. Δυστυχώς ή έλλειψις ισχυρισμών καθιστά άπαράδεκτον την θεωρίαν αυτήν πού άλλωστε παρουσιάζει πολλά αδύνατα σημεία.

Από την εποχήν πού ο G. Millet διετύπωσε την θεωρίαν του μέχρι σήμερα, έμελετήθησαν και έδημοσιεύθησαν πλήθος ολόκληρον ναών κυρίως από τὰ νησιά, των οποίων ο Millet σχεδόν ήγγόει την ύπαρξιν. Τò 1930 έδημοσιεύθησαν τὰ βυζαντινά μνημεία της Χίου¹⁴ και τò 1935 της Κύπρου¹⁵. Μετά τον Β' Παγκόσμιον Πόλεμον έγιναν διαδοχικά γνωστά τὰ μνημεία της Ρόδου¹⁶ (1948), της Άνδρου¹⁷ (1955-56), της Σαντορίνης¹⁸ (1960), της Πάρου¹⁹ (1961), της Νάξου²⁰ (1962)

¹² Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Σταυρεπίστεγοι Ναοί της Ελλάδος*, ABME Α' (1935), σ. 41, 51 - 52.

¹³ Ό *εις Φιλιατρά Βυζαντινής Έποχής Σταυρεπίστεγος Ναός της Αναλήψεως*, Φιλιατρά, άρ. 7 (Μάιος 1958), σ. 25.

¹⁴ Α. ORLANDOS, *Monuments Byzantins de Chios*, Athènes 1930.

¹⁵ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, Άθήναι 1935. Τò 1931 ο ίδιος συγγραφεύς είχε δημοσιεύσει εις τὰ « Πρακτικά Άκαδημίας Άθηνών » και τò έργον *Παλαιοχριστιανικά και Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*.

¹⁶ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Παλαιοχριστιανικά λείψανα της Ρόδου*, ABME Σ' και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Βυζαντινοί και Μεταβυζαντινοί Ναοί της Ρόδου*, ABME Σ', τεύχη Α' και Β' (1948).

¹⁷ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Βυζαντινά Μνημεία της Άνδρου*, ABME Η' (1955 - 1956). Βλ. επίσης Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, *Βυζαντινά Μνημεία της Άνδρου*. Ό Ναός του Άγίου Νικολάου Κορθίου, Άρχ. Έφ. 1960, και Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, *Η Έκκλησία της « Παλατιανής » Χώρας Άνδρου*, Άνδριακά Χρονικά ΙΔ' (1963).

¹⁸ Ι. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ, *Η Λαϊκή Έκκλησιαστική Αρχιτεκτονική της νήσου Θήρας*, Άθήναι 1960, βλ. επίσης Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Η Πισκοπή της Σαντορίνης*, ABME Ζ' (1951).

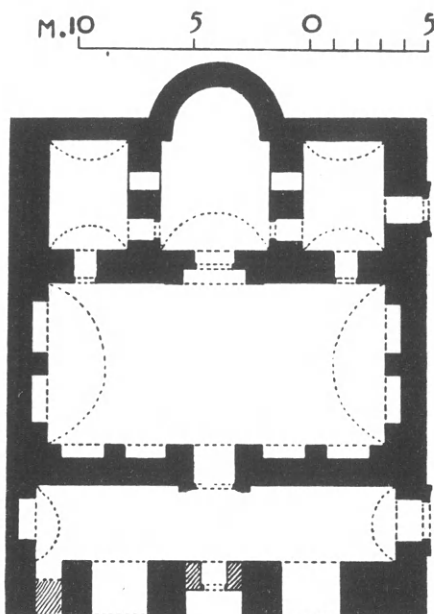
¹⁹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Οι Μεταβυζαντινοί Ναοί της Πάρου*, ABME Θ' (1961).

²⁰ Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗ, *Χρονολογημένες Βυζαντινές Έπιγραφές του ΙΓ' και ΙΔ' αιώνα, από τή Νάξο*, Έπιθεώρηση Τέχνης, άρ. 90 (Ιούνιος 1962). Ό Ναός του Άγίου Γεωργίου του Διασορίτου της Τραγαίας Νάξου, Τεχνικά Χρονικά, άρ. 217 (Αύγουστος 1962), και Ό Ναός του Άγίου Μάμαντος στην Ποταμιά Νάξου, Τεχνικά Χρονικά, άρ. 220 (Νοέμβριος 1962). Ό Άγιος Κωνσταντίνος Βουρβουριάς Νάξου, Έπετηρίς Έταιρείας Κυκλαδικών Μελετών Γ' (1963), σ. 533 - 552. Σημαντικωτάτη είναι επίσης ή έργασία της δίδος ΑΓΑΠΗΣ ΒΑΣΙΛΑΚΗ, *Εικονομαχικές Έκκλησίες στη Νάξο*, ΔΧΑΕ Γ' (1962).

καὶ τελευταία τῆς Πάτμου²¹ (1962). Ἡ προσεκτικὴ μελέτη τῶν ναῶν ποὺ βρέθηκαν στὰ νησιά αὐτά, δίδει σήμερον εἰς τὸν μελετητὴν τὴν δυνατότητα ν' ἀνατρέψῃ τὴν θεωρίαν τοῦ G. Millet, καὶ ν' ἀναζητήσῃ ἐπάνω εἰς νέας βάσεις τὴν καταγωγὴν τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν.

Οἱ λόγοι διὰ τοὺς ὁποίους σήμερον πρέπει ν' ἀναθεωρηθῇ ἡ θεωρία τοῦ Gabriel Millet εἶναι οἱ ἑξῆς:

- 1) Ὁ τύπος τῶν ναῶν τῆς Μεσοποταμίας οἱ ὁποῖοι ἔχουν τὰ χαρακτηριστικὰ

Εἰκ. 1. Ναὸς τοῦ Salah.

ἐγκάρσια κλίτη, εἶναι τύπος παλαιότητος, ἂν δὲ ἡ ἐμφάνισις τοῦ σταυρεπιστέγου ναοῦ εἰς τὴν Νότιον Βαλκανικὴν τὸν ΙΓ' αἰῶνα ὠφείλετο εἰς τοὺς ναοὺς αὐτοὺς, αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἤδη ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνας, ὅταν ἡ Μεσοποταμία ἦτο μίᾳ πλουσία ἐπαρχία τοῦ Βυζαντίου, ποὺ συνεκέντρωνε καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Κράτους λόγῳ τῶν Περσικῶν καὶ τῶν πρώτων Ἀραβικῶν πολέμων.

- 2) Ἡ γεωγραφικὴ ὁδὸς τὴν ὁποίαν θὰ ἠκολούθει ὁ τύπος ἀπὸ τὴν Μεσοποταμίαν διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα εἶναι ἡ Μικρὰ Ἀσία ἢ ἡ Μεσόγειος θάλασσα, εἰς τὴν περίπτωσιν ὅμως αὐτὴν θὰ ἔπρεπε σταυρεπιστέγους ναοὺς

²¹ Κ. Χ. ΦΑΤΟΥΡΟΥ, *Πατμιακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων*, Ἀθήναι 1962.

νά εἴχομεν ἀντιστοιχῶς ἢ εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἢ εἰς τὰ νησιὰ τῆς Μεσογείου.

Εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ὁ σταυρεπίστεγος ναὸς εἶναι σχεδὸν ἄγνωστος. Ὅσον ἀφορᾷ δὲ τὰ νησιὰ ἂν καὶ δὲν εἶναι ἀπολύτως βέβαιον, δεδομένου ὅτι πολλὰ νησιὰ εἶναι ἀκόμῃ ἀνεξερευνήτα ἀπὸ ἀπόψεως βυζαντινοῦ κόσμου, ὁ σταυρεπίστεγος ναὸς εἶναι ἐπίσης σχεδὸν ἄγνωστος. Εἰς τὴν Κρήτην ὁ τύπος εἶναι βέβαια γνωστός, ἀλλ' ἡ ἐξάιρεσις αὐτὴ ἀποδεικνύει ὅτι οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Κρήτης, προέρχονται ἀπὸ τὴν γειτονικὴν Λακωνίαν, ὅπου ἤδη ἀπὸ τὸ 1935

Εἰκ. 2.

εἶναι γνωστοὶ ἑπτὰ (7) σταυρεπίστεγοι ναοὶ²² καὶ ὅχι ἀπὸ τὴν Ἀνατολήν, δεδομένου ὅτι καὶ εἰς τὴν Κύπρον οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ εἶναι τελείως ἄγνωστοι, κατὰ τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν.

Ἡ καλυτέρα ἀπόδειξις ὅτι οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Κρήτης προέρχονται ἀπὸ τὴν Λακωνίαν εἶναι ἡ θέσις τῶν ναῶν. Συγκεκριμένα εἰς τὸν πρῶτον κατάλογον τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν ποὺ ἔκαμε ὁ καθηγητὴς κ. Ἀ. Ὁρλάνδος²³ τὸ 1935 κυρίως ἀπὸ τὸ ὑλικὸν τοῦ G. Gerola ἀνέφερε καὶ δέκα σταυρεπιστέγους ναοὺς ἀπὸ τὴν Κρήτην, ποὺ ἡ ἐξέτασις τῆς θέσεώς των ἀπέδειξεν ὅτι οἱ περισσότεροι εὐρίσκονται πρὸς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς νήσου πρὸς τὴν γειτονικὴν δηλαδὴ Λακωνίαν (πέντε εἰς τὸν Νομὸν Χανίων καὶ πέντε εἰς τὸν Νομὸν Ἡρακλείου) ἐνῶ εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς νήσου (Νομὸς Λασηθίου) δὲν ἀναφέρεται κανεὶς ἀπολύτως ναός. Εἰς τὸν χάρτην τῆς Κρήτης ποὺ παραθέτω (εἰκ. 2) τοποθετῶ τοὺς γνωστοὺς σταυρεπιστέγους ναοὺς τῆς Κρήτης, ποὺ εἶναι κυρίως γνωστοὶ ἀπὸ τὰς ἐργασίας τοῦ Ἰταλοῦ G. Gerola.

Φυσικὰ δὲν ἀποκλείεται εἰς τὴν Κρήτην νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι σταυρεπίστεγοι καὶ ἀκόμῃ νὰ ὑπάρχουν σταυρεπίστεγοι καὶ εἰς τὸν Νομὸν Λασηθίου, πάντως σύμφωνα μὲ τὰς πιθανότητας αἱ δέκα αὐταὶ περιπτώσεις εἶναι ἄρκεται διὰ νὰ μᾶς

²² Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Σταυρεπίστεγοι Ναοὶ τῆς Ἑλλάδος*, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 43 - 45.

²³ *Σταυρεπίστεγοι Ναοὶ τῆς Ἑλλάδος*, ABME A' (1935), σ. 45 - 50.

πείσουν ὅτι οἱ πολλοὶ σταυρεπίστεγοι δὲν εὐρίσκονται εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τοῦ νησιοῦ.

Πρὸς ἐνίσχυσιν ὅλων τῶν ἀνωτέρω συλλογισμῶν ἀναφέρω ὅτι ἂν ἡ Κρήτη ὑπῆρξε ἡ γέφυρα μεταξὺ Μεσοποταμίας καὶ Ἑπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ ἀφοῦ εἰς τὴν Μεσοποταμίαν ὑπάρχει μόνον ὁ τρίκλιτος τύπος, θὰ ἔπρεπε εἰς τὴν Κρήτην ὁ τρίκλιτος τύπος νὰ εἶναι μᾶλλον συχνός, πρᾶγμα ὅμως ποὺ δὲν συμβαίνει. Ἀντιθέτως οἱ γνωστοὶ τρίκλιτοι εὐρίσκονται εἰς τὴν παλαιὰν ἐπικράτειαν τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἑπείρου (3), εἰς τὴν Ἀττικὴν (3) καὶ σπανιώτερα εἰς τὴν Πελοπόννησον (1) καὶ τὴν Κρήτην (1).

Κλείων τὸ θέμα τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν τῆς Κρήτης σημειῶνω ὅτι ἡ ἡλικία των δὲν εἶναι ἐπακριβῶς γνωστή, πάντως εἶναι λογικὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἐφ' ὅσον ὁ ναὸς τοῦ Bjelo Pole τῆς Σερβίας εἶναι τοῦ 1197-99 οἱ ναοὶ τῆς Κρήτης πρέπει νὰ εἶναι παλαιότεροι, εἰς τὴν περίπτωσιν ποὺ ἡ Κρήτη ὑπῆρξεν ἐν εἰδος γεφύρας μεταξὺ Μεσοποταμίας καὶ Νοτίου Βαλκανικῆς, ἀλλὰ τὸ νὰ εἶναι οἱ σταυρεπίστεγοι τῆς Κρήτης προγενέστεροι τοῦ ΙΓ' - ΙΔ' αἰῶνος, εἶναι κάτι ποὺ πρέπει ν' ἀποκλεισθῇ μὲ βεβαιότητα.

Ἀξίζει νὰ σημειώσῃ κανεὶς ὅτι ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτην εἰς τὰ ἄλλα νησιά τοῦ Αἰγαίου οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ εἶναι σπάνιοι ἐξαιρέσεις ποὺ κι' αὐτὲς ἀνήκουν εἰς τὰς ἐκφυλισμένας μορφὰς τῶν σταυρεπιστέγων. Τοιαύτας γνωστὰς περιπτώσεις ἔχομεν π.χ. κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴν ἐποχὴν εἰς τὴν Πάρον²⁴ καὶ εἰς τὴν Σίφνον²⁵.

Μία περίπτωσις ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἔχομεν σταυρεπίστεγον κατασκευὴν εἶναι ὁ νάρθηξ τοῦ Ταξιάρχου τῆς Κύθνου, ποὺ ἡ κάτοψις του ἐνθυμίζει σταυρεπίστεγον κάλυψιν²⁶. Ἡ μελέτη ὅμως τῶν ἀναλογιῶν τῆς κατόψεως (ὅπου τὸ ἐγκάρσιον κλίτος εἶναι διπλάσιον τῶν κεραιῶν), τῆς τομῆς (ὅπου αἱ μικροῦ ὕψους κεραῖαι ἐνθυμίζουν βαθείας κόγχας) καὶ κυρίως ὁ τρόπος στεγάσεως τοῦ ναοῦ²⁷ ποὺ γίνεται μὲ μίαν ἐνιαίαν δικλινῆ στέγην πείθουν ὅτι ἡ ὁμοιότης τῆς κατόψεως μὲ τοὺς σταυρεπιστέγους εἶναι τελείως συμπτωματικὴ.

Εἰς τὰ νησιά σπάνια εἶναι ἀκόμη καὶ ἡ μορφὴ τῶν τρουλλοκαμάρων ναῶν,

²⁴ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Οἱ Μεταβυζαντινοὶ Ναοὶ τῆς Πάρου*, ΑΒΜΕ Θ' (1961), σ. 153 - 154 (εἰκ. 6α).

²⁵ Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, *Αἱ Ἐπιπεδόστεγοι Μεταβυζαντιναὶ Βασιλικαὶ τῶν Κυκλάδων*, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν Ε' (1962), σ. 402 - 405, εἰκ. 37 - 38 (Ἅγιος Ἀθανάσιος Ἀξαμπέλων).

²⁶ Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, *Ἀπὸ τὰς ἐκκλησίας τῆς νήσου Κύθνου*, ΕΕΒΣ ΚΗ' (1958), σ. 329 (εἰκ. 2).

²⁷ Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 340, 341 (εἰκ. 6 καὶ 7).

πού ὡς μορφή εἶναι στενώτατα συγγενής πρὸς τοὺς καθ' αὐτὸ σταυρεπιστέγους. Τρουλλοκάμαροι ναοὶ εἰς τὰ νησιὰ εἶναι γνωστοὶ μόνον ὁ Ἅγιος Γεώργιος²⁸ (Σατρί Τσελεμπὶ Μεστζίδ) καὶ ἡ Καθολικὴ Ἀφάντιου²⁹ τῆς Ρόδου, καθὼς καὶ ὁ μεταβυζαντινὸς ναὸς τῆς Ἀγίας Τριάδος εἰς τὸν Ἀδάμαντα τῆς Μήλου³⁰.

Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ἴσως μόνον ἡ Ἄνδρος, ὅπου συναντῶμεν ἓνα σταυρεπίστεγον ναόν³¹, ὅστις ἀσφαλῶς ὀφείλει τὴν ὑπαρξίν του εἰς τοὺς πολλοὺς σταυρεπιστέγους πού συναντῶμεν εἰς τὴν γειτονικὴν Εὐβοίαν καὶ Ἀττικὴν. Ἄλλωστε δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι ἡ Ἄνδρος ὡς Ἐπισκοπὴ ὑπήγετο εἰς τὴν Μητρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν καὶ ὅχι εἰς τὴν Μητρόπολιν τῆς Ρόδου, ὅπως ὅλαι σχεδὸν αἱ ἄλλαι Κυκλάδες³².

3) Κατὰ τὸν IB' - IΓ' αἰῶνα ἡ πολιτικὴ κατάστασις εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μεσόγειον ἦτο τοιαύτη ὥστε εἶναι ἀδύνατον νὰ δεχθῶμεν μετακίνησιν ἀνατολικῶν καὶ εἰδικώτερα μεσοποταμιακῶν προτύπων πρὸς τὴν κυρίως Ἑλλάδα.

Ἡ Μεσοποταμία ἦτο ἤδη ἀπὸ τὸν Ζ' αἰῶνα εἰς χεῖρας τῶν Ἀράβων³³ καὶ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν πληθυσμῶν της εἶχεν ἤδη ἐξιλαμισθῇ, παρ' ὅλον δὲ πού οἱ στρατηγοὶ τῶν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων συχνὰ ἔφθασαν μέχρι τῆς Μεσοποταμίας, ἡ χώρα αὐτὴ ποτὲ δὲν ἔγινε πάλι τμῆμα τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους. Ὁ Ἰωάννης Κουρκούας δὲν ἔφθασε παρὰ μόνον μέχρι τῆς Μελιτηνῆς (933) καὶ τῆς Ἐδέσσης (944)³⁴, ὁ στρατὸς τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ ἔως τὴν Ἀντιόχειαν (967)³⁵, ἐνῶ ὁ Τσιμισκῆς παρὰ τὰς συντριπτικὰς του νίκας δὲν κατώρθωσε νὰ προσαρτήσῃ ὀριστικὰ παρὰ μόνον τὴν Παλαιστίνην μὲ τὴν Συρίαν. Φαίνεται δὲ ὅτι, παρὰ τὰς ὑπερβολικὰς περιγραφὰς τῶν Βυζαντινῶν Χρονογράφων τῆς ἐποχῆς, πού ἀναφέρουν ὅτι ὁ Τσιμισκῆς ἔφθασε μέχρι τοῦ Εὐφράτου, ὁ γενναῖος καὶ ἱκανὸς διάδοχος τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ δὲν ὑπερέβη πολὺ τὰ σύνορα τῆς Συρίας³⁶.

²⁸ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Βυζαντινοὶ καὶ Μεταβυζαντινοὶ Ναοὶ τῆς Ρόδου*, ABME 5' (1948), σ. 89 (εἰκ. 83, 84).

²⁹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Παλαιοχριστιανικὰ λείψανα τῆς Ρόδου*, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 25 (εἰκ. 20).

³⁰ Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, *Συμβολὴ εἰς τοὺς Τρουλλοκαμάρους ναοὺς τῆς Ἑλλάδος*, ΕΕΒΣ Α' (1960), σ. 168 - 193.

³¹ Ι. ΛΥΓΙΖΟΥ, *Ἑλληνικὴ νησιώτικη Ἀρχιτεκτονικὴ*, Ἀθῆναι 1943, σ. 24 (εἰκ. 3).

³² Π. ΖΕΡΑΝΤΗ, *Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τὰς Ἐκκλησίας τῶν Νήσων*, Ἐρμούπολις 1913, τόμ. Α', σ. 50 - 51.

³³ Α. Α. VASILIEV, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, Ἀθῆναι 1955, σ. 263. — Κ. ΑΜΑΝΤΟΥ, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, τόμ. Α' (Ἀθῆναι 1953), σ. 303.

³⁴ Α. Α. VASILIEV, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 381.

³⁵ Α. Α. VASILIEV, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 383 - 384.

³⁶ Α. Α. VASILIEV, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 386.

Ὑστερα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι εὐνόητον ὅτι ἦτο ἀδύνατον ἡ Θρησκευτικὴ Τέχνη τῶν ὀλίγων πλέον Χριστιανῶν τῆς Μεσοποταμίας νὰ ἀσκήσῃ ὅποιανδήποτε ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς Τέχνης τῆς τόσον ἀπομακρυσμένης Νοτίας Βαλκανικῆς. Τὸ ἐνδεχόμενον τῆς ὁμαδικῆς μετατοπίσεως πληθυσμῶν ἢ τῆς ὑπάρξεως κύματος προσφύγων ἀπὸ τὴν ἀνατολὴν δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ κανένα ἱστορικόν. Ἀκόμη καὶ οἱ σκληροὶ τοπικοὶ διωγμοὶ τοῦ Χάκην τὸ 1009 εἰς τὴν Ἱερουσαλὴμ ἐσταμάτησαν ὀλίγα χρόνια μετὰ τὸν θάνατόν του (1021)³⁷. Ἀλλὰ καὶ ἂν ὑπῆρξε τέτοια μετακίνησις πού νὰ μὴ ἀναφέρεται ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς, πρᾶγμα ἀπίθανον, δεδομένου ὅτι τὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς περιγράφονται ἀπὸ Βυζαντινοὺς, Ἀραβας καὶ Λατίνους (λόγῳ τῶν Σταυροφοριῶν) ἱστορικοὺς, εἶναι φανερόν ὅτι αὐτοὶ οἱ πληθυσμοὶ (ἢ καὶ μοναχοὶ) πού μετεκινήθησαν, θὰ μετεκινούντο πρὸς τὰς γειτονικὰς περιοχὰς τῆς Κύπρου, τῆς Χριστιανικῆς Ἀρμενίας, τῆς Καπποδοκίας ἢ τῆς Τραπεζοῦντος, ὅπου ὅμως οἱ σταυρεπίστεγοι εἶναι ἄγνωστοι.

5) Τελευταῖος λόγος εἶναι ὅτι ἐντὸς ὀλιγωτέρων τῶν 120 ἐτῶν εἶναι γνωστοὶ ἓνα πλῆθος ναῶν, ἐκτισμένων ὅλων εἰς τὴν Ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν νότιον Σερβίαν. Αὐτὸ ἐν συνδυασμῷ μὲ τὸ ὅτι οἱ μεγάλοι καὶ σημαντικώτεροι ναοὶ εἶναι πάλιν εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα (Πόρτα Παναγιά, Κάτω Παναγιά κτλ.) σημαίνει ὅτι ὁ τύπος ἐγεννήθη εἰς τὴν Ἑλλάδα, χωρὶς ἀνατολικὴν ἐπίδρασιν καὶ κατὰ συνέπειαν θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν εἰς ἄλλα αἷτια οἱ λόγοι τῆς δημιουργίας τῆς μορφῆς τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν.

Ἡ καταγωγὴ τοῦ τύπου

Ἀναζητοῦντες τὴν καταγωγὴν τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν εἶναι αὐτονόητον ὅτι ἀναζητοῦμεν τὴν καταγωγὴν τῆς πρώτης μορφῆς των.

Ὅπως εἶναι γνωστὸν σύμφωνα μὲ τὴν ταξινόμησιν τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἀ. Ὁρλάνδου οἱ σταυρεπίστεγοι διακρίνονται εἰς μονοκλίτους, τρικλίτους καὶ ἐλευθέρους σταυροὺς.

Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἐλευθέρων σταυρῶν ἀρχαιότερος ναὸς σύμφωνα μὲ ὅσα γνωρίζομεν σήμερον, φαίνεται νὰ εἶναι ἡ Ἀγία Ἐλεοῦσα, τοῦ ΙΓ' - ΙΖ' αἰῶνος³⁸, ἐνῷ ἀπὸ τοὺς τρικλίτους παλαιότερος εἶναι ἡ Κάτω Παναγιά τῆς Ἀρτης³⁹,

³⁷ Α. Α. VASILIEV, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 387.

³⁸ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν πέριξ ὁρέων*, ΕΜΜΕ, τεύχ. Γ' (1933), σ. 170.

³⁹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ Μονὴ τῆς Κάτω Παναγίας*, ΑΒΜΕ Β' (1936), σ. 79 - 80. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, Ἀθῆναι 1942, σ. 435.

κτισμένη από τὸν Μιχαὴλ Δούκαν τὸν Β' (1246-1271). Οἱ μονόκλιτοι σταυρεπίστεγοι εἶναι ἄρκετὰ ἀρχαιότεροι: Ἡ Ἁγία Τριάς Κρανιδίου εἶναι τοῦ 1245⁴⁰, ὁ Ἅγιος Πέτρος τοῦ Bjelo Pole τοῦ 1197-99⁴¹, ἐνῶ τελευταῖον (1958) ὁ θεολόγος κ. Μ. Γκητᾶκος τοποθετεῖ τὴν Ἀνάληψιν τῶν Φιλιατρῶν μεταξὺ τοῦ 1110-1120⁴². Ἄρα ἡ ἀναζήτησις τῆς καταγωγῆς τῶν σταυρεπιστέγων πρέπει νὰ περιορισθῇ εἰς τὴν ἀναζήτησιν τοῦ μονοκλίτου τύπου, ἀπὸ ὅπου προῆλθον μεταγενεστέρως καὶ οἱ ἄλλοι.

Ἡ μορφή αὐτὴ τοῦ μονοκλίτου σταυρεπιστέγου δὲν εἶναι ὅμως τίποτε ἄλλο παρὰ αὐτὴ αὐτὴ ἡ μορφή τοῦ νάρθηκος ποὺ ἔπαιρναν οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοί. Ἄν καὶ μέχρι σήμερον δὲν ὑπεστηρίχθη ὅτι ὁ σταυρεπίστεγος μονόκλιτος ναὸς προέκυψε ἀπὸ τὸ εἶδος αὐτοῦ τοῦ νάρθηκος, ἐν τούτοις ἤδη ὁ R. Traquair (1908) ὁμιλῶν διὰ τὴν Ἁγίαν Παρασκευὴν τῆς Μάνης, παρετήρησεν ὅτι «The vaulting scheme is found in H. Paraskevè and other thirteenth-century churches at Geraki, and is exactly that of the narthex of a two-or four-columned church»⁴³ ἐνῶ τελευταῖον ὁ καθηγητὴς κ. Ν. Μουτσόπουλος, μελετῶν τὸν ναὸν τοῦ Ταξιάρχου Καλυβίων Καρύστου, γράφει: «Ὁ ἐλαφρῶς τραπεζοειδής, ἐν κατὸψει, χῶρος τοῦ νάρθηκος στεγάζεται διὰ σταυρεπιστέγου, τρόπον τινά, συστήματος καλύψεως»⁴⁴.

Ὁ νάρθηξ ποὺ ἡ κάλυψίς του γίνεται μὲ σταυρεπίστεγον τὴν διάταξιν τῶν θόλων τοῦ ἐφηρμοσθῆ κυρίως εἰς τὸν σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένον ναόν. Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ νάρθηκος αὐτοῦ εἰς ἄλλου τύπου ναοὺς εἶναι σπανία, ἀλλὰ ὑπάρχει.

Σταυρεπίστεγος εἶναι ὁ νάρθηξ τῆς παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς Νυκλίου Τεγέας ὅστις εἶναι πεντάτρουλλος ναός⁴⁵.

Σταυρεπίστεγος εἶναι ἐπίσης καὶ ὁ νάρθηξ τῆς τρικλίτου βασιλικῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Ζαραφώνας Λακωνίας⁴⁶.

⁴⁰ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Ἡ Ἁγία Τριάς Κρανιδίου*, ΕΕΒΣ Γ' (1926), σ. 193.

⁴¹ G. MILLET, *Étude sur les églises de Rascie*, L'Art Byzantin chez les Slaves, vol. I, Paris 1930, p. 149.

⁴² Ὁ εἰς Φιλιατρὰ Βυζαντινῆς Ἐποχῆς Σταυρεπίστεγος ναὸς τῆς Ἀναλήψεως, Φιλιατρά, ἀρ. 7 (Μάιος 1958), σ. 24-25.

⁴³ *The Churches of Western Mani*, BSA XV (1908-1909), p. 198.

⁴⁴ Ὁ Ταξιάρχης τῶν Καλυβίων παρὰ τὴν Κάρυστον, Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν Η' (Ἀθῆναι 1961), σ. 206.

⁴⁵ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ Παντάνασσα τῆς Μονεμβασίας*, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 146 (εἰκ. 7).

⁴⁶ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἀνατολίζουσαι Βασιλικαὶ τῆς Λακωνίας*, ΕΕΒΣ Δ' (1927), σ. 342.

Τέλος σταυρεπίστεγος εἶναι καὶ ἡ εἴσοδος - νάρθηξ τοῦ Λουτρῶνος τῆς Καίσαριανῆς ⁴⁷ ὅστις τοποθετεῖται εἰς τὸν ΙΑ' αἰῶνα ⁴⁸.

Ὅπως εἶναι γνωστόν, πλῆθος σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν ἔχουν τοιοῦτους σταυρεπιστέγους νάρθηκας. Δυστυχῶς εἶναι ἐλάχισται αἱ περιπτώσεις πού οἱ μελετῆται ἀναφέρουν ἐὰν οἱ νάρθηκες αὐτοὶ ἐκτίσθησαν συγχρόνως μὲ τὸν ναὸν ἢ μεταγενεστέρως. Ἔτσι ἐνῶ οἱ σταυρεπίστεγοι αὐτοὶ νάρθηκες παρουσιάζονται ἀκόμη καὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους, πού στηρίζουν τὸν τροῦλλον ἐπάνω εἰς τοίχους, ὅπως εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Κορωπίου ⁴⁹, τὴν Παναγιώτισσαν τῆς Γαυρολίμνης ⁵⁰, τὸν Ἅγιον Γερμανὸν τῆς Πρέσπας ⁵¹ καὶ πιθανῶς τὴν Ἐπισκοπὴν τοῦ Κάστρου Σκύρου ⁵², δὲν εἶναι γνωστόν ἂν οἱ νάρθηκες αὐτοὶ εἶναι σύγχρονα κτίσματα μὲ τοὺς ναοὺς.

Ἐνὰ πρῶτον κατάλογον τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν πού ἔχουν νάρθηκας μὲ σταυρεπίστεγον κάλυψιν ἔκαμε ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἀ. Ὁρλάνδος ⁵³ τὸ 1955 πού μεταγενέστερα συνεπλήρωσε καὶ μὲ νέα παραδείγματα ὁ καθηγητὴς κ. Ν. Μουτσόπουλος ⁵⁴. Καὶ οἱ δύο μελετῆται δὲν ἀνέφεραν τὴν ἀκριβῆ χρονολογίαν τῶν ναρθηκῶν καὶ ἂν ἦσαν σύγχρονα ἢ μεταγενέστερα μὲ τὸν ναὸν κτίσματα, ἐπειδὴ τὸ θέμα δὲν τοὺς ἐνδιέφερε εἰς τὰς εἰδικὰς μελέτας πού ἔκαμαν.

Παρ' ὅλον ὅτι οἱ μελετῆται ἀφήνουν συνήθως κενὸν τὸ θέμα τοῦ πότε ἐκτίσθη ὁ νάρθηξ ἐν σχέσει μὲ τὸν κυρίως ναόν, ἐν τούτοις εἶμαι εἰς θέσιν ν' ἀναφέρω ὀκτὼ περιπτώσεις ὅπου οἱ σταυρεπίστεγοι νάρθηκες τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν κτισμένοι εἴτε συγχρόνως, εἴτε μεταγενεστέρως τοῦ κυρίως ναοῦ, χρονολογοῦνται πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τῶν πρώτων σταυρεπιστέγων. Σημειῶναι καὶ ἄλλην μίαν φορὰν ὅτι ὁ ἀσφαλῶς παλαιότερος σταυρεπίστεγος εἶναι ὁ ναὸς

⁴⁷ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Μεσαιωνικά Μνημεῖα τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν πέριξ ὁρέων*, ΕΜΜΕ, τευχ. Γ' (1933), σ. 162 (εἰκ. 217) καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, (Ἀθῆναι 1958), σ. 104 (εἰκ. 114).

⁴⁸ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ΕΜΜΕ, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 161, *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 103.

⁴⁹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Βυζαντινὰ Μνημεῖα Αἰτωλοακαρνανίας*, ΑΒΜΕ Θ' (1961), εἰκ. 9.

⁵⁰ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ Παναγιώτισσα τῆς Γαυρολίμνης*, ΑΒΜΕ Α' (1935), εἰκ. 2.

⁵¹ ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ, *Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 12 (εἰκ. 3).

⁵² Χ. ΜΠΟΥΡΑ, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς Σκύρου*, ΔΧΑΕ Β' (1960 - 1961), σ. 67. Βλ. καὶ εἰκ. 5 (σ. 65).

⁵³ *Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἀνδρου*, ΑΒΜΕ Η' (1955 - 1956), σ. 14, ὑποσ. 1.

⁵⁴ Ὁ Ταξιδάρχης τῶν Καλυβίων παρὰ τὴν Κάρυστον, Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν Η' (1961), σ. 207, ὑποσ. 7.

τοῦ Ἀγίου Πέτρου στὸ Bjelo Pole τῆς Σερβίας τοῦ 1197 - 99 καὶ ἡ Ἀγία Τριάς Κρανιδίου τοῦ 1245.

1) Ὁ καθηγητὴς κ. Ν. Μουτσόπουλος, ποὺ τελευταῖα ἐμελέτησε πάλιν τὸν ναὸν τοῦ Ἀγίου Γερμανοῦ τῆς Πρέσπας, εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μὲ πληροφορήσῃ ὅτι ὁ νάρθηξ εἶναι κτίσμα σύγχρονον πρὸς τὸν κυρίως ναόν. Ἄρα παρὰ τὰς σχετικὰς ἀντιρρήσεις ποὺ ἐκφέρει ὁ καθηγητὴς κ. Στ. Πελεκανίδης, σχετικῶς πρὸς τὴν ἡλικίαν τοῦ ναοῦ⁵⁵, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὡς χρονολογίαν ἀνεγέρσεως τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος τὸ 1006, σύμφωνα μὲ τὴν Vera Ivanova⁵⁶ ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἀ. Ὁρλάνδος⁵⁷.

2) Ὁ νάρθηξ τῆς Παναγίας τῆς Γοργοεπηκόου (Ἅγιος Ἐλευθέριος) τῶν Ἀθηνῶν, ἐκτίσθη συγχρόνως μὲ τὸν κυρίως ναόν. Ἡ μορφή τῆς κατόψεως, ἡ οἰκοδομικὴ διάρθρωσις καὶ ἡ ἰδιόμορφος ἐξωτερικὴ διακόσμησις, πείθουν ὅτι ὁ ναὸς ἐκτίσθη ὅλος μαζί, ὅπως ἡμπορεῖ νὰ διαπιστώσῃ κανεὶς καὶ ἀπὸ τὴν δημοσίευσιν τῶν A. Struck καὶ K. Michel⁵⁸. Παρὰ τὰς συζητήσεις τὰς σχετικὰς μὲ τὴν ἡλικίαν τοῦ ναοῦ ἡ ἀσφαλὴς χρονολόγησίς του εἶναι ὁ ΙΑ' αἰὼν⁵⁹.

3) Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ χωρίου Χώνικα τῆς Ἀργολίδος (Κοίμησις τῆς Θεοτόκου) τοποθετεῖται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΒ' αἰῶνος⁶⁰. Ἡ προσεκτικὴ ἐξέτασις τῆς κατόψεως τοῦ ναοῦ καὶ κυρίως τῶν λιθοδομῶν τῶν ὀψων⁶¹ πείθουν ὅτι ὁ νάρθηξ ἐκτίσθη ἐπίσης συγχρόνως μὲ τὸν κυρίως ναόν.

4) Ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου τῆς Ἀγίας Μονῆς Ἀργολίδος τῶν μέσων τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, ἔχει νάρθηκα πάλιν σύγχρονον μὲ τὸν κυρίως ναόν. Ἡ δημοσίευσις τοῦ A. Struck ἀποδεικνύει ἐνιαίαν διάρθρωσιν κατόψεως καὶ ὁμοιογενεῖς ἐξωτερικὰς λιθοδομάς⁶².

5) Οἱ νάρθηκες τῆς Μονῆς Ὁσίου Μελετίου Κιθαιρώνας ποὺ εἶναι μεταγε-

⁵⁵ *Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 51 - 53.

⁵⁶ *Annuaire du Musée National de Sofia* (1922 - 1925), p. 554.

⁵⁷ *Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας*, ABME Θ' (1961), σ. 12, 14 (ὑποσ. 2 καὶ 19).

⁵⁸ *Die mittelbyzantinischen Kirchen Athens*, Ath. Mitt. XXXI (1906), Abb. 1, 2 und 4.

⁵⁹ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, Ἀθῆναι 1942, σ. 413. Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὰ τουρκικὰ καὶ βυζαντινὰ Μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν*, ΕΜΜΕ, τευχ. Β' (1927), σ. 71.

⁶⁰ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 418.

⁶¹ A. STRUCK, *Vier Byzantinische Kirchen der Argolis*, Ath. Mitt. XXXIV (1909), Taf. IX.

⁶² Op.cit. Taf. XI.

νέστεροι τοῦ κυρίως ναοῦ ἐκτίσθησαν σύμφωνα με τὸν ἀκαδημαϊκὸν κ. Ἀ. Ὁρλάνδον, ὅστις ἐμελέτησε ἐπισταμένως τὸ συγκρότημα τῆς μονῆς, περὶ τὸ 1150⁶³.

6) Συμφώνως με πληροφορίαν τοῦ καθηγητοῦ κ. Ν. Μουτσοπούλου ὁ νάρθηξ τοῦ Ταξιάρχου Καλυβίων Κάρυστου ποὺ ὁ ἴδιος ἐδημοσίευσεν, εἶναι σύγχρονος με τὸν κυρίως ναόν. Ἄρα καὶ ὁ νάρθηξ ὅπως καὶ ὁ κυρίως ναὸς ἐκτίσθη μεταξὺ 1150 καὶ 1200⁶⁴.

7) Ὁ Προφήτης Ἡλίας τῆς Κονιδίτσας Λακωνίας τοποθετεῖται ἀπὸ τὸν ἀκαδημαϊκὸν κ. Ἀ. Ὁρλάνδον ὅστις τὸν ἐμελέτησε εἰς τὸ ἀΐμιον τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος, ἐνῶ ὁ νάρθηξ του χρονολογεῖται 25-50 χρόνια μεταγενεστέρως⁶⁵, δηλαδὴ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1025-1100.

8) Εἰς τὸν Ταξιάρχην Μεσσαριάς Ἄνδρου ποὺ σύμφωνα με ἐπιγραφὴν ἐκτίσθη τὸ 1158⁶⁶ ὁ νάρθηξ ἐκτίσθη 25-50 χρόνια ἀργότερα⁶⁷, ἄρα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1183 καὶ 1208.

Μετὰ τὰ παραδείγματα αὐτά, ποὺ ἀσφαλῶς δὲν εἶναι τὰ μόνα, νομίζω ὅτι δὲν ὑπάρχει πλέον καμμία ἀμφιβολία ὅτι ὁ σταυρεπιστέγος νάρθηξ προϋπῆρξε τοῦ μονοκλίτου σταυρεπιστέγου ναοῦ τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε καὶ πρότυπον.

Ἐν σχέσει με τὰς ὁμοιότητας ποὺ ὑπάρχουν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς στέγης τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν καὶ τῶν σταυρεπιστέγων ναρθήκων τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων, παρατηροῦμεν ὅτι οἱ νάρθηκες καλύπτονται κατὰ τέσσαρας τρόπους, ποὺ ἐξωτερικὰ δὲν παρουσιάζουν παρὰ ἓνα καὶ μόνον κοινὸν χαρακτηριστικόν: ὅτι ἡ μεσαία ἐγκαρσία καμάρια εἶναι συνήθως προέκτασις τῆς δυτικῆς κεραίας καὶ μάλιστα εἰς τὸ ἴδιον ὕψος. Ὁρισμένες μάλιστα φορὰς καταργεῖται ὁ τοίχος μεταξὺ τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος, ὅπως π.χ. εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Θεολόγον τῆς Ἀκροπόλεως⁶⁸, ἐνῶ ἄλλοτε καταργεῖται ὁλόκληρος ὁ τοίχος μεταξὺ νάρθηκος καὶ κυρίως ναοῦ, ὅποτε ὁ τοίχος αὐτὸς ἀντικαθίσταται ἀπὸ δύο κίονας, ὅπως π.χ. εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου τοῦ Ὁρωποῦ⁶⁹.

⁶³ Ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ τὰ παραλάνθρια αὐτῆς, ΑΒΜΕ Ε' (1939-1940), σ. 59 (εἰκ. 12).

⁶⁴ Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ Ταξιάρχης τῶν Καλυβίων παρὰ τὴν Κάρυστον, Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν Η' (1961), σ. 233.

⁶⁵ Ἄγνωστος Βυζαντινὸς ναὸς τῆς Λακωνίας, Ἑλληνικά ΙΕ' (1957), σ. 94.

⁶⁶ ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἄνδρου, ΑΒΜΕ Η' (1955-1956), σ. 28.

⁶⁷ Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 12.

⁶⁸ Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Τὰ βυζαντινὰ καὶ τουρκικὰ Μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν, ΕΜΜΕ, τεῦχος Β' (1927), σ. 74 (εἰκ. 68).

⁶⁹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Ὁρωποῦ καὶ Συναμίνου, ΔΧΑΕ Δ' (1927), σ. 36 (εἰκ. 10).

1) Ἡ πρώτη κατηγορία καλύπτει τὰ ἐκατέρωθεν τῆς ἐγκαρσίας καμάρας τμήματα τοῦ ἐσωτερικοῦ ἡμικυλίνδρου μὲ μονοκλινεῖς στέγας πὺν αἱ κλίσεις των διευθύνονται πρὸς τὸν βόρειον καὶ νότιον τοῖχον. Ἡ περίπτωσις αὕτη εἶναι ἀρκετὰ συνηθισμένη (Κοίμησις Θεοτόκου Στεῖρη Κορινθίας, ἀρχικὴ μορφή Ἁγίου Γερμανοῦ Πρέσπας).

2) Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν ἡ κάλυψις εἶναι ἀκριβῶς ἰδίᾳ, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι αἱ μονοκλινεῖς στέγαι τῶν ἐκατέρωθεν τμημάτων ἀνυψώνονται κατὰ τι καὶ ἐνώνονται μὲ τὴν δικλινῆ στέγην πὺν καλύπτει τὴν ἐγκαρσίαν καμάραν, ἥτις ὅπως εἵπομεν εἶναι συνήθως προέκτασις τῆς δυτικῆς κεραίας, τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου, εἰς τὸ ἴδιον ὕψος καὶ εἰς τὸ ἴδιον πλάτος. Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν δὲν ἔχομεν πολλοὺς ναοὺς (σημερινή μορφή Ἁγίου Γερμανοῦ Πρέσπας, Ἅγιος Νικόλαος Μονῆς Βαρσῶν Ἀρκαδίας κλπ.).

3) Τρίτῃ περίπτωσις εἶναι ἐκείνη ὅπου τὰ πλάγια τμήματα καλύπτονται ἀπὸ μονοκλινεῖς στέγας πὺν ἀντὶ νὰ διευθύνωνται πρὸς τὰ πλάγια, διευθύνονται πρὸς τὴν ὄψιν τοῦ ναοῦ, δηλαδὴ πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον. Παρὰ τὸ ὅχι σημαντικὸν αἰσθητικὸν ἀποτέλεσμα τοῦ τρόπου αὐτοῦ στεγάσεως, τὰ σχετικὰ παραδείγματα εἶναι πολλὰ. Ἡμποροῦμεν μάλιστα νὰ εἰποῦμεν ὅτι ὁ συνηθισμένος τρόπος στεγάσεως τῶν πλαγίων τμημάτων τοῦ νάρθηκος ἦτο αὐτός.

Εἰς τὴν Ἀττικὴν π.χ. ὁ τρόπος αὐτὸς στεγάσεως εὐρίσκεται εἰς τὴν Παναγίαν τὴν Γοργοεπήκοον (Ἅγιον Ἐλευθέριον) τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴν Μεταμόρφωσιν Κορωπίου.

Εἰς τὴν Πελοπόννησον τὰ παραδείγματα εἶναι πολὺ περισσότερα: Κοίμησις Θεοτόκου χωρίου Χώνικα καὶ Παναγία Μέρμπακα Ἀργολίδος, Ἅγιος Στρατηγὸς Καρούδας, Ναὸς τοῦ Σωτῆρος Γαρδενίτσας, Ἅγιος Νικόλαος Λακωνίας, Ναὸς Σαμαρίνας Μεσσηνίας κτλ.

4) Τελευταία περίπτωσις εἶναι ἐκείνη κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ πλάγια τμήματα ἐκατέρωθεν τῆς ἐγκαρσίας καμάρας καλύπτονται ἀπὸ στέγας δικλινεῖς μὲ κλίσεις πὺν κατευθύνονται παραλλήλως πρὸς τὸν κύριον ἄξονα τοῦ ναοῦ. Ἡ περίπτωσις εἶναι σημαντικωτάτη, διότι ἂν πρὸς στιγμὴν θεωρήσωμεν κατεδαφισμένον τὸν κυρίως ναόν, ἡ κάλυψις τοῦ νάρθηκος πὺν ἀπομένει δὲν διαφέρει οὔτε ἐξωτερικῶς, κατὰ τίποτε ἀπὸ ἓνα σταυρεπίστεγον ναόν. Οἱ ναοὶ τῆς κατηγορίας αὐτῆς εἶναι ὀλίγοι ἀλλὰ οἱ περισσότεροι παρουσιάζουν τοῦτο τὸ σπουδαῖον, ὅτι ἀνήκουν εἰς ναοὺς ἐξηκριβωμένως προγενεστέρους τῶν πρώτων σταυρεπιστέγων ναῶν (Ἅγιοι Θεόδωροι Ἀθηνῶν, Ναὸς Ταξιάρχου Μελίδας Ἀνδρου, Ναὸς Ταξιάρχου Μεσσαριᾶς Ἀνδρου, Παναγιώτισσα Γαυρολίμνης, Ναὸς Ταξιάρχου Καλυβίων Καρύστου). Ἀπὸ τοὺς νάρθηκας αὐτοὺς, ὅπως ἤδη ἔχει ἀναφερθῇ ἀνωτέρω, οἱ τοῦ Ταξιάρ-

χου Καλυβίων καὶ τοῦ Ταξιάρχου Μεσσαριᾶς εἶναι προγενέστεροι τοῦ τέλους τοῦ IB' αἰῶνος ὁπότε χρονολογεῖται καὶ ὁ παλαιότερος σταυρεπίστεγος (᾽Αγιος Πέτρος Bjelo Pole).

Ἰδιαίτεράν σημασίαν ἔχει μάλιστα ὁ ναὸς τοῦ Ταξιάρχου Καλυβίων διότι καὶ ἡ κυρία εἴσοδος τοῦ νάρθηκος καὶ τὸ καμπαναριό, τοποθετοῦνται εἰς τὴν νοτίαν πλευράν, ὁπότε εἰσερχόμενοι εἰς τὸν νάρθηκα ἀντιμετωπίζομεν τὴν ἴδιαν ἀκριβῶς διάταξιν χώρου καὶ θόλων πού ἀντιμετωπίζομεν καὶ εἰς τὸν σταυρεπίστεγον ναόν. Ἡ περίπτωσις τοῦ ναοῦ αὐτοῦ ἀποκτᾷ ἀκόμη ἰδιαίτεράν σημασίαν ἂν σκεφθῶμεν ὅτι εὐρίσκεται εἰς τὴν Εὐβοίαν «τὴν κατ' ἐξοχὴν χώραν τῶν σταυρεπιστέγων ἐκκλησιῶν», κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Α. Ὁρλάνδου⁷⁰. Τὸ σημαντικώτερον γεγονός ὅμως πού παρατηρεῖται εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ Ταξιάρχου τῶν Καλυβίων, εἶναι ὅτι τὸ δεξιὸν τμήμα τοῦ νάρθηκος, πού εἶναι δηλαδὴ ἀμέσως μετὰ τὴν θύραν τοῦ ναοῦ καὶ πού ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν δυτικὴν κεραίαν τῶν σταυρεπιστέγων εἶναι μικρότερον τοῦ ἀριστεροῦ τμήματος, πού τρόπον τινὰ ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν ἀνατολικὴν κεραίαν αὐτῶν τῶν ναῶν⁷¹.

Ὅπως ἤδη ἔχει παρατηρήσει ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Α. Ὁρλάνδος ἡ ἀντίθετος ἀκριβῶς σχέσις ἀναλογίας ὑφίσταται καὶ εἰς ὠρισμένους μονοκλίτους σταυρεπιστέγους καὶ συγκεκριμένως εἰς τὴν κατηγορίαν πού ὁ ἴδιος ὠνόμασεν Α₁⁷², ἀλλὰ δὲν εἶναι ὀλίγοι οἱ σταυρεπίστεγοι πού ἡ ἀνατολικὴ των κεραία εἶναι μεγαλυτέρα ἀπὸ τὴν δυτικὴν, ὅπως π.χ. συμβαίνει μὲ τὴν Ἀγίαν Θέκλαν Εὐβοίας (ἀναλογία ἀνατολικῆς κεραίας πρὸς δυτικὴν ($\alpha=1,02$)⁷³, τὴν Ἀγίαν Τριάδα Πάρνηθος⁷⁴ ($\alpha=1,05$), τὸν ᾽Αγιον Νικόλαον Ὁρωποῦ⁷⁵ ($\alpha=1,05$), τὴν Ἀγίαν Τριάδα Κεραμεικοῦ⁷⁶ ($\alpha=1,07$), τὸν ᾽Αγιον Γεώργιον Γυμνοῦ Εὐβοίας⁷⁷ ($\alpha=1,10$),

⁷⁰ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Σταυρεπίστεγοι Ναοὶ Βάθειας Εὐβοίας*, ΑΒΜΕ Ζ' (1951), σ. 111.

⁷¹ Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ Ταξιάρχης τῶν Καλυβίων παρὰ τὴν Κάρυστον*, Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν Η' (1961), σ. 205 (εἰκ. 1).

⁷² *Σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος*, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 44.

⁷³ Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗ, *Ὁ Βυζαντινὸς ναὸς τῆς Ἀγίας Θέκλας Εὐβοίας*, Τεχνικά Χρονικά, ἀρ. 227 (Ἰούνιος 1963), σ. 53.

⁷⁴ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν πέριξ ὁρέων*, ΕΜΜΕ, τευχ. Γ' (1933), σ. 208.

⁷⁵ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Ὁρωποῦ καὶ Συκαμίνου*, ΔΧΑΕ Δ' (1927), σ. 40 (εἰκ. 14).

⁷⁶ Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὰ βυζαντινὰ καὶ τουρκικὰ Μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν*, ΕΜΜΕ, τευχ. Β' (1927), σ. 84.

⁷⁷ Προσωπικαί μου μετρήσεις ἔδωσαν: Μέσον μῆκος ἀνατολικῆς κεραίας 2,77 ἀντίστοιχον μῆκος δυτικῆς 2, 52 μέτρα.

τὴν Ἀγίαν Παρασκευὴν Μάνης⁷⁸ ($\alpha = 1,20$) καὶ τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς Ρεκί-
τσας⁷⁹ ($\alpha = 1,68$). Σημειωτέον ὅτι ἡ ἀντίστοιχος ἀναλογία εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ
Ταξιάρχου Καλυβίων εἶναι 1,09 καὶ συμπίπτει μὲ τὴν ἀναλογίαν τοῦ Ἀγίου Γεωρ-
γίου Γυμνοῦ, ποὺ ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Α. Ὁρλάνδος τοποθετεῖ εἰς τὸν ΙΓ' αἰῶνα⁸⁰.

Ἐν ἄλλο σημεῖον ποὺ πρέπει νὰ ἐρευνηθῇ ὁπωσδήποτε εἶναι ἡ σύγκρισις τῶν
ἀναλογιῶν, τομῆς καὶ κατόψεως, τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν καὶ τῶν ναρθήκων μὲ
σταυρεπίστεγον κάλυπιν. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ ἀναλογία εἶναι ἐκείνη ποὺ καθορί-
ζει καὶ τὴν ὁμοιότητα ἢ καὶ τὴν ταυτότητα δύο μορφῶν. Σταυρεπίστεγον σχέσιν
θόλων π.χ. ἔχομεν καὶ εἰς τὴν Μονὴν Warak εἰς Βὰν τῆς Ἀρμενίας⁸¹, αἱ ἀναλο-
γίαι ὅμως εἶναι τοιαῦται, ὥστε νὰ μὴ ἡμποροῦμε νὰ ὁμιλοῦμε διὰ σταυρεπίστεγον
κάλυπιν χώρου. Τὸ αὐτὸ ὅπως εἶδομεν συμβαίνει καὶ μὲ τὸν νάρθηκα τοῦ Ταξιάρ-
χου τῆς Κύθνου, καὶ ἀκόμη καὶ μὲ Σερβικοὺς ναοὺς, ὅπως π.χ. τῆς Gracanica⁸²,
ὅπου πάλιν αἱ ἐκφυλισμέναι ἀναλογίαι ἀπορρίπτουν τὴν περίπτωσιν νὰ ἔχωμε
« σταυρεπίστεγον χώρον ».

Ἡ περίπτωσις τοῦ σταυρεπιστέγου νάρθηκος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου
εἰς τὸ Podvrh καὶ εἰς τὸ Bjelo Pole, δὲν θὰ μὲ ἀπασχολήσῃ, διότι ἂν καὶ ὁ νάρθηξ
αὐτὸς παρουσιάζει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ χώρου ποὺ καλύπτεται μὲ σταυρεπί-
στεγον διάταξιν θόλων⁸³, ὁ ναὸς εἶναι δημιούργημα πολὺ νεωτέρων χρόνων⁸⁴ (1606).

Εἰς τὴν Σερβίαν ὁ μόνος ναὸς ποὺ ἔχει « σταυρεπίστεγον » νάρθηκα εἶναι
ἴσως ὁ ναὸς τῆς Παναγίας εἰς τὸ Prizren⁸⁵ (ἀνακαινισμὸς τὸν ΙΓ' αἰῶνα) καὶ τοῦ
ὁποίου ἡ γενικὴ ἀναλογία τοῦ χώρου εἶναι 2,22 καὶ τῆς ἐγκαρσίας καμάρας πρὸς
τὸ ὅλον μῆκος τοῦ νάρθηκος 0,44, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ ἀρκετὰ παλαιὸς
αὐτὸς ναὸς ἐκτίσθη ἐπὶ βυζαντινῶν προτύπων, ἀφοῦ ὅπως θὰ ἴδωμεν αἱ ἴδιαι ἀκρι-
βῶς ἀναλογίαι παρατηροῦνται καὶ εἰς τοὺς ὁμοίους νάρθηκας τῶν βυζαντινῶν
ναῶν τῆς Ἑλλάδος εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς β' χιλιετηρίδος.

⁷⁸ R. TRAQUAIR, *The Churches of Western Mani*, BSA XV (1908 - 1909), pl. XV.

⁷⁹ Χ. ΜΠΟΥΡΑ, *Ρεκίτσα*, Πελοποννησιακὰ Ε' (1962), σ. 285 (εἰκ. 1).

⁸⁰ *Σταυρεπίστεγοι Ναοὶ τῆς Ἑλλάδος*, ABME A' (1935), σ. 42.

⁸¹ J. STRZYGOWSKI, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, I, Wien 1918, Abb. 68.

⁸² DJ. BOSKOVIĆ, *Staro Nagoricino et Gracanica*, L'art Byzantin chez les Slaves, vol. I, Paris 1930, p. 207 (fig. 147).

⁸³ ANIKA SKOVAN, *L'église de St. Nicolas a Podvrh près de Bijelo Polje*, Starinar IX - X (Βελιγράδι 1958 - 1959), σ. 356 (εἰκ. 4).

⁸⁴ Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 366.

⁸⁵ S. M. NENADOVIC, *Quelles furent les Renovations du Roi Milutin dans l'église de Notre Dame de Ljevisa a Prizren*, Starinar V - VI (1954 - 1955), σ. 225 - 226 καὶ εἰκ. 19.

Ἐναλογίαι κατόψεως. Αἱ βασικαὶ ἀναλογίαι εἰς τὴν κάτοψιν τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν εἶναι δύο: Ἡ σχέσις ἐσωτερικοῦ μήκους πρὸς ἐξωτερικὸν πλάτος καὶ ἡ σχέσις τοῦ πλάτους τῆς ἐγκαρσίας καμάρας πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν μήκος. Ἡ σχέσις τοῦ πλάτους τῆς ἐγκαρσίας καμάρας πρὸς τὸ πλάτος τῆς κατὰ μήκος εἶναι σχέσις παράγωγος καὶ ἰσοῦται μὲ τὸν ἀντίστροφον λόγον τῶν δύο πρώτων ἀναλογιῶν, δι' αὐτὸ καὶ δὲν θὰ τὴν ἐξετάσωμεν.

Ἡ ἀναλογία (ἐσωτερικοῦ) μήκους πρὸς πλάτος εἶναι μία ἀναλογία ποὺ ποικίλλει σημαντικὰ εἰς τοὺς σταυρεπιστέγους. Εἰς τὴν Ἀγίαν Τριάδα τοῦ χωρίου Μολυβδοςκέπαστος τῆς Ἡπείρου, ἡ ἀναλογία εἶναι 1,40⁸⁶ καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον Ὁρωποῦ 1,95⁸⁷. Αἱ ἀντίθετοι ἄκραι τιμαὶ εὐρίσκονται εἰς τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς Ταλαντίου⁸⁸, ὅπου ἡ ἀναλογία εἶναι 3,05 καὶ εἰς τὴν Ἀγίαν Τριάδα τῆς Πάρνηθος εἰς τιμὴν 2,95⁸⁹.

Παρὰ τὰς μεταγενεστέρας ἄκρας αὐτὰς τιμὰς ὅμως, περὶ τὸν ΙΓ' - ΙΔ' αἰῶνα ἡ ἀναλογία ἦτο σταθερά: 2 πρὸς 1. Εἰς τὸν κατωτέρω πίνακα ἀναφέρω τοὺς σταυρεπιστέγους τοῦ ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰῶνος ὅπου ἀναγράφω τὰς τιμὰς τῶν ἀναλογιῶν μήκους πρὸς πλάτος, καὶ πλάτους ἐγκαρσίας καμάρας πρὸς μήκος.

Ὄνομα ναοῦ καὶ θεοῖς	Χρονολογία	Μήκος : Πλάτος	Ἐγκαρσία : Μήκος
Ἀνάληψις Φιλιατρῶν (Γκητᾶκος)	ΙΒ'	1,96	0,29
Ἀγία Τριάς Κορινθίας (Ὁρλάνδος)	ΙΓ'	1,88	0,29
Παναγίτσα Βάθειας (Ὁρλάνδος)	ΙΓ'	1,94	0,25
Ἅγιος Γεώργιος Γυμνοῦ (Ὁρλάνδος)	ΙΓ'	1,95	0,28
Ἀγία Παρασκευὴ Μάνης (Traquair)	ΙΓ'	2,05	0,35
Ἀγία Τριάς Κρανιδίου (Σωτηρίου)	ΙΓ' (1245)	2,13	0,39
Ἀγία Θέκλα Εὐβοίας (Δημητροκάλλης)	ΙΔ'	1,97	0,26
Ἅγιος Γεώργιος Ἀνδριώτης (Λασσιθιωτάκης)	ΙΔ' (1323)	2,55	0,35
Ὑπαπαντὴ Μετεώρων (Σωτηρίου)	ΙΔ' (1366)	2,04	0,35
Ἅγιος Ἀθανάσιος Λεοντάρη (Ὁρλάνδος)	ΙΔ'	2,31	0,24

⁸⁶ DONALD NICOL, *The churches of Molyvdoskepastos*, BSA XLVIII (1953), fig. 9.

⁸⁷ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Ὁρωποῦ καὶ Συναμίνου*, ΔΧΑΕ Δ' (1927), εἰκ. 13.

⁸⁸ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Οἱ Σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος*, ABME Α' (1935), σ. 44 (εἰκ. 2).

⁸⁹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν πέριξ ὁρίων*, ΕΜΜΕ, τευχ. Γ' (1933), σ. 208.

*Από τὸν ἀνωτέρω πίνακα ὅπου αἱ ἀναλογίαι εἶναι περίπου σταθεραί, ἔχει παραλειφθῇ ὁ Ἅγιος Πέτρος τοῦ Bjelo Pole. Ὁ ναὸς αὐτὸς ὅπως καὶ ὁ Ἅγιος Νέστωρ τοῦ Mojninje⁹⁰ (περιοχὴ Μοράβα) παρουσιάζουν ἐξαιρετικὰ στενὴν ($1/7$ ἕως $1/12$) τὴν ἐγκαρσίαν καμάραν ἐν σχέσει μὲ τὴν κατὰ μῆκος, ὥστε νὰ διερωτᾶται κανεὶς ἂν οἱ ναοὶ εἶναι πράγματι σταυρεπίστεγοι.

Σημειωτέον ὅτι ὁ Ἅγιος Πέτρος τοῦ Bjelo Pole καὶ ὁ Ἅγιος Νέστωρ τοῦ Mojninje, πού (ἀρχικὴ μορφή) τοποθετεῖται εἰς τὸν ΙΔ' αἰῶνα, εἶναι τὰ μόνα σταυρεπίστεγα παραδείγματα πού ἔχομεν εἰς τὴν κυρίως Σερβίαν⁹¹.

*Ἡ σύγκρισις τῆς ἀναλογίας τοῦ 2 : 1 πού, ὀλίγον - πολύ, παρουσιάζουν οἱ σταυρεπίστεγοι τὸν ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰῶνα μὲ τὴν ἀντίστοιχον ἀναλογίαν τῶν ναρθήκων τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων δὲν καταλήγει εἰς θετικὰ συμπεράσματα. Φαίνεται ὅτι ἡ βασικὴ ἀναλογία τῆς κατόψεως εἰς τὸν νάρθηκα ἤμποροῦσε νὰ ᾔτο ὅποιαδήποτε. *Ἐστὶ π.χ. εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον τοῦ Γέρακα (ΙΣ'-ΙΖ' αἰῶν) εἶναι 1,88 καὶ 2,02⁹², εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν Κορωπίου (Ι' αἰῶν;) εἶναι 3,05⁹³ καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Θεολόγον τῆς Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν (ΙΑ'-ΙΒ' αἰῶν) εἶναι 4,40⁹⁴. Πάντως ἀρκετοὶ νάρθηκες ἔχουν ἀναλογίαν περὶ τὸ 2 : 1, τοὺς ὁποίους καὶ ἀναφέρω : Ἅγιος Νικόλαος τῆς Μονῆς Βαρσῶν ($\alpha = 1,85$), Ἅγιος Νικόλαος Ροδιᾶς Ἀρτης⁹⁵ ($\alpha = 2,04$), Ἅγιος Στρατηγὸς Μάνης⁹⁶ ($\alpha = 2,05$), Ταξιάρχης Καλυβίων Καρύστου⁹⁷ ($\alpha = 2,10$), Ταξιάρχης Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς Ἀθηνῶν⁹⁸ ($\alpha = 2,14$), Ταξιάρχης Μεσσαριᾶς Ἀνδρου ($\alpha = 2,23$)⁹⁹, Γοργοεπήκοος Ἀθηνῶν¹⁰⁰ ($\alpha = 2,33$) κτλ.

⁹⁰ G. MILLET, *Étude sur les églises de Rascie*, L'art Byzantin chez les Slaves, vol. I, Paris 1930, p. 152 (fig. 79).

⁹¹ G. MILLET, op.cit. p. 153.

⁹² Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν πέριξ ὁρέων*, ΕΜΜΕ, τεύχ. Γ' (1933), σ. 179.

⁹³ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας*, ΑΒΜΕ Θ' (1961), εἰκ. 9.

⁹⁴ Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὰ Βυζαντινὰ καὶ Τουρκικὰ Μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν*, ΕΜΜΕ, τεύχ. Β' (1927), σ. 74.

⁹⁵ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ὁ Ἅγιος Νικόλαος τῆς Ροδιᾶς*, ΑΒΜΕ Β' (1936), σ. 132 (εἰκ. 2).

⁹⁶ R. TRAQUAIR, op.cit. pl. XI.

⁹⁷ Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *ἐνθ' ἀνωτ.* σ. 205 (εἰκ. 1).

⁹⁸ Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, *ἐνθ' ἀνωτ.* σ. 92.

⁹⁹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Τὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἀνδρου*, ΑΒΜΕ Η' (1955 - 1956), σ. 9 (εἰκ. 2).

¹⁰⁰ Α. STRUCK - K. MICHEL, *Die mittelbyzantinischen Kirchen Athens*, Ath. Mitt. XXXI (1906), Taf. XX.

Ἐν ὅμως ἡ γενικὴ ἀναλογία τοῦ χώρου τῶν ναρθήκων εἰς κάτοψιν δὲν εἶναι σταθερά, ὥστε νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ 2 : 1 ποὺ εὗρήκαμεν εἰς τοὺς σταυρεπιστέγους, ἐν τούτοις ἡ ἀναλογία τῆς ἐγκαρσίας καμάρας πρὸς τὸ μῆκος τοῦ νάρθηκος εἶναι ἡ αὐτὴ καὶ εἰς τοὺς σταυρεπιστέγους ναοὺς καὶ εἰς τοὺς « σταυρεπιστέγους » νάρθηκας.

Ὅπως εἶδομεν εἰς τοὺς σταυρεπιστέγους ναοὺς ἡ ἀναλογία αὐτὴ τὸν ΙΓ' - ΙΔ' αἰῶνα κυμαίνεται ἀπὸ 0,24 ἕως 0,39 μὲ μέσον ὄρον (εἰς δέκα περιπτώσεις) 0,31. Εἰς τοὺς ἐπομένους 34 νάρθηκας (διαφόρων χρονολογιῶν) ἡ ἀντίστοιχος ἀναλογία κυμαίνεται ἀπὸ 0,24 ἕως 0,43 μὲ μέσον ὄρον τὴν τιμὴν 0,36 ποὺ σχεδὸν ταυτίζεται μὲ τὴν ἀντίστοιχον τιμὴν τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν. Οἱ νάρθηκες εἶναι οἱ ἑξῆς :

1) Ἅγιος Γερμανὸς Πρέσπας	$\beta = 0,24$
2) Ἅγιος Γεώργιος Γέρακα Ι	$\beta = 0,27$
3) Κοίμησις Θεοτόκου Ζαραφώνας Λακωνίας	$\beta = 0,27$
4) Ἅγιος Στρατιγὸς Μάνης	$\beta = 0,28$
5) Ἅγιος Γεώργιος Γέρακα ΙΙ	$\beta = 0,32$
6) Ἅγιος Ἰάσων καὶ Σωσίπατρος Κερκύρας	$\beta = 0,32$
7) Προφήτης Ἡλίας Κονιδίτσας Λακωνίας	$\beta = 0,32$
8) Ἐπισκοπὴ Κάστρου Σκύρου (;)	$\beta = 0,32$
9) Παναγιώτισσα Γαυρολίμνης	$\beta = 0,33$
10) Ταξιάρχης Μεσσαριᾶς Ἄνδρου	$\beta = 0,33$
11) Ἅγιοι Θεόδωροι Ἀθηνῶν	$\beta = 0,33$
12) Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Ἀθηνῶν	$\beta = 0,33$
13) Ναὸς Γαστούνης	$\beta = 0,33$
14) Ἅγιος Ἰωάννης Κορώνης	$\beta = 0,33$
15) Ταξιάρχης Μελίδας Ἄνδρου	$\beta = 0,34$
16) Κοίμησις Θεοτόκου Κορινθίας	$\beta = 0,36$
17) Ἅγιοι Θεόδωροι Παμπακᾶ	$\beta = 0,36$
18) Ναὸς Σαμαρίνας Μεσσηνίας	$\beta = 0,36$
19) Ταξιάρχης Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς	$\beta = 0,36$
20) Ἅγιος Ἰωάννης Κεριῶν Λακωνίας	$\beta = 0,36$
21) Ταξιάρχης Καρούνης Μάνης	$\beta = 0,36$
22) Καπνικαρέα Ἀθηνῶν	$\beta = 0,38$
23) Ἅγιος Νικόλαος Ροδιᾶς Ἄρτης	$\beta = 0,38$
24) Ταξιάρχης Καρύστου	$\beta = 0,38$
25) Φανερωμένη Κορινθίας	$\beta = 0,39$
26) Κοίμησις Θεοτόκου Χώνικα Ἀργολίδος	$\beta = 0,39$
27) Ἐπισκοπὴ Νυκλίου	$\beta = 0,40$

28) Γοργοεπήκοος Ἀθηνῶν	$\beta = 0,40$
29) Ἀγία Μονὴ Ἀργολίδος	$\beta = 0,40$
30) Φραγκόκλησια Ἀττικῆς	$\beta = 0,41$
31) Σωτὴρ Γαρδενίτσας	$\beta = 0,41$
32) Καθολικὸν Μονῆς Ἀστερίου	$\beta = 0,41$
33) Μεταμόρφωσις Κορωπίου	$\beta = 0,42$
34) Παναγία Μέρμπακα Ἀργολίδος	$\beta = 0,43$

Ἀναλογίαι τομῆς. Ἡ πλέον χαρακτηριστικὴ ἀναλογία ποὺ παρουσιάζεται εἰς εἰς τὴν τομὴν τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν καὶ σταυρεπιστέγων ναρθήκων εἶναι ἡ σχέσις τῶν ὑψῶν τῆς ἐγκαρσίας πρὸς τὴν κατὰ μῆκος καμάραν.

Εἰς τοὺς κατωτέρω 21 νάρθηκας (διαφόρων χρονολογιῶν) ἡ ἀναλογία αὐτὴ κυμαίνεται ἀπὸ 4,15 ἕως 1,59 μὲ μέσον ὄρον τὴν τιμὴν 1,36. Οἱ νάρθηκες αὐτοὶ εἶναι οἱ ἑξῆς :

1) Ταξιάρχης Καρύστου	$\gamma = 1,12$
2) Ἅγιος Στρατηγὸς Μάνης	$\gamma = 1,15$
3) Ἐπισκοπὴ Κάστρου Σκύρου (;)	$\gamma = 1,24$
4) Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν	$\gamma = 1,27$
5) Μεταμόρφωσις Κορωπίου	$\gamma = 1,28$
6) Φανερωμένη Κορινθίας	$\gamma = 1,31$
7) Ἅγιος Γερμανὸς Πρέσπας	$\gamma = 1,32$
8) Γοργοεπήκοος Ἀθηνῶν	$\gamma = 1,33$
9) Κοίμησις Θεοτόκου Χώνικα Ἀργολίδος	$\gamma = 1,34$
10) Ταξιάρχης Μελίδας Ἄνδρου	$\gamma = 1,34$
11) Ἀγία Μονὴ Ναυπλίου	$\gamma = 1,34$
12) Ταξιάρχης Μεσσαριᾶς Ἄνδρου	$\gamma = 1,39$
13) Κοίμησις Θεοτόκου Ζαραφώνας	$\gamma = 1,40$
14) Παναγιώτισσα Γαυρολίμνης	$\gamma = 1,41$
15) Καθολικὸν Μονῆς Ἀστερίου	$\gamma = 1,41$
16) Ἅγιος Νικόλαος Ροδιᾶς	$\gamma = 1,42$
17) Ἅγιος Ἰάσων καὶ Σωσίπατρος Κερκύρας	$\gamma = 1,43$
18) Παναγία Μέρμπακα Ἀργολίδος	$\gamma = 1,44$
19) Προφῆτης Ἠλίας Κονιδίτσας Λακωνίας	$\gamma = 1,54$
20) Κοίμησις Θεοτόκου Κορινθίας	$\gamma = 1,55$
21) Ταξιάρχης Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς	$\gamma = 1,59$

Ἐνεργοῦντες ὁμοίως εἰς τοὺς κατωτέρω σταυρεπιστέγους πάλιν διαφόρων χρονολογιῶν ἔχομεν :

1) Ἅγιος Γεώργιος Δημητσάνης	$\gamma = 1,25$
2) Μεταμόρφωσις Δημητσάνης	$\gamma = 1,25$
3) Ζωοδόχος Πηγή Βάθειας	$\gamma = 1,27$
4) Ἁγία Τριάς Κορινθίας	$\gamma = 1,27$
5) Ἁγία Τριάς Κεραμεικοῦ	$\gamma = 1,40$
9) Ἅγιος Νικόλαος Ὁρωποῦ	$\gamma = 1,32$
7) Καθολικὸν Μονῆς Ρεκίτσας	$\gamma = 1,33$
8) Ἁγία Τριάς Πάρνηθος	$\gamma = 1,34$
9) Ἅγιος Νικόλαος Βάθειας	$\gamma = 1,34$
10) Ἅγιος Γεώργιος Ἀνυδριώτης	$\gamma = 1,34$
11) Ναὸς Ὁσφίνου	$\gamma = 1,36$
12) Παναγίτσα Βάθειας	$\gamma = 1,37$
13) Ἅγιος Ἀθανάσιος Λεοντάρη	$\gamma = 1,37$
14) Ἅγιοι Θεόδωροι Ἀργολίδος	$\gamma = 1,39$
15) Μονὴ Ταλαντίου	$\gamma = 1,41$
16) Ἁγία Θέκλα Εὐβοίας	$\gamma = 1,44$

Ἡ τιμὴ γ εἰς τὸν πίνακα κυμαίνεται ἀπὸ 1,25 ἕως 1,44 μὲ μέσον ὄρον τὴν τιμὴν 1,36.

Ἀπὸ τὰς ἀνωτέρω συγκρίσεις τῶν ἀναλογιῶν καταλήγομεν εἰς τὰ ἐξῆς συμπεράσματα.

1) Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τοῦ ΙΓ' - ΙΔ' αἰῶνος ἔχουν γενικὴν ἀναλογίαν κατόψεως 2 : 1 περίπου. Ἡ ἀντίστοιχος ἀναλογία τῶν ναυρθήκων ποὺ ἐξετάζομεν κυμαίνεται ἐντὸς πολὺ εὐρύτερων ὁρίων. Πάντως ἀρκετοὶ ἔχουν ἐπίσης ἀναλογίαν περὶ τὸ 2 : 1.

2) Ἡ σχέσις τοῦ πλάτους τῆς ἐγκαρσίας καμάρας πρὸς τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ εἶναι ἡ αὐτὴ εἰς τοὺς σταυρεπιστέγους τοῦ ΙΓ' - ΙΔ' αἰῶνος καὶ εἰς τοὺς σταυρεπιστέγους νάρθηκας (ἀσχέτως χρονολογίας).

3) Ἡ σχέσις τοῦ ὕψους τῆς ἐγκαρσίας καμάρας πρὸς τὸ ὕψος τῆς κατὰ μῆκος εἶναι καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις ἡ αὐτή.

Ἄν δὲν ἀποτελοῦν αἱ ἀνωτέρω συγκρίσεις ἀπόδειξιν, ἐν τούτοις ὅμως ἀποτελοῦν μίαν πολὺ σοβαρὰν ἐνδειξιν.

Ἐκτὸς ὅμως τῶν ἐνδείξεων ὑπάρχουν καὶ αἱ ἀποδείξεις.

Καὶ ἡ καλυτέρα ἀπόδειξις ὅτι οἱ σταυρεπίστεγοι νάρθηκες ὠδήγησαν εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ μονοκλίτου σταυρεπιστέγου ναοῦ εἶναι ὅτι *ὅπου δὲν ὑπάρχουν σταυρεπίστεγοι ναοὶ δὲν ὑπάρχουν καὶ σταυρεπίστεγοι νάρθηκες καὶ ἀντιστρόφως.*

Ὡς κλασσικὰ παραδείγματα τῆς πρώτης περιπτώσεως θὰ ἀναφέρω τοὺς ναοὺς

δύο νησιῶν : τῆς Κύπρου καὶ τῆς Νάξου. Εἰς τὴν Κύπρον ὁ σταυρεπίστεγος ναὸς εἶναι ἄγνωστος ἐνῶ σταυρεπίστεγον νάρθηκα δὲν ἔχομεν παρὰ μόνον εἰς μίαν περιπτώσιν, καὶ αὐτὴν μὲ ἀρκετὰ ἐκφυλισμένας ἀναλογίας, εἰς τὸν ναὸν τῶν Ἁγίων Βαρνάβα καὶ Ἰλαρίωνος εἰς τὴν Περιστερῶνα παρὰ τὴν Λευκωσίαν¹⁰¹. Εἰς τὴν Νάξον, ὅπου ἤδη ἔχω δολοκληρώσει τὰς μελέτας τῶν βυζαντινῶν ναῶν, ὁ σταυρεπίστεγος ναὸς εἶναι ἐπίσης ἄγνωστος, ἀλλὰ ἐπίσης ἄγνωστος εἶναι καὶ ὁ σταυρεπίστεγος νάρθηξ. Σημειῶνω μάλιστα ὅτι ἐνῶ καὶ οἱ πέντε σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι πρὸς ὑπάρχουν (Ἅγιος Μάμας, Ἅγιος Γεώργιος ὁ Διασορίτης, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, Ἅγιος Γεώργιος ὁ Ἡρῆς καὶ Παναγία ἡ Πρωτόθρονος) ἔχουν νάρθηκας, κανεῖς ἀπὸ τοὺς νάρθηκας αὐτοὺς δὲν στεγάζεται κατὰ τὸν σταυρεπίστεγον τρόπον.

Ὅ,τι παρατηρεῖται εἰς τὴν Κύπρον καὶ τὴν Νάξον παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Τόσον ἀπὸ ὅ,τι γνωρίζω προσωπικῶς ὅσον καὶ ἀπὸ τὴν γνωστὴν βιβλιογραφίαν καὶ κυρίως ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν J. Ebersolt - A. Thiers¹⁰², Al. Van. Millingen¹⁰³ καὶ Cornelius Gurlitt¹⁰⁴, πρέπει νὰ θεωρῇται βέβαιον ὅτι τόσον ὁ σταυρεπίστεγος ναὸς ὅσον καὶ οἱ νάρθηκες πρὸς καλύπτονται κατὰ σταυρεπίστεγον τρόπον εἶναι εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἄγνωστοι.

Τὸ μόνον πρὸς παρουσιάζεται εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν εἶναι ἡ Χρυσὴ Πύλη (Γεντὶ Κουλὲ) τῶν τειχῶν, ὅπου αἱ στέγαι ἐνθυμίζουν τοὺς σταυρεπίστεγους ναοὺς¹⁰⁵.

Ὅ,τι ἰσχύει διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν ἰσχύει καὶ διὰ τὴν Θεσσαλονίκην.

Ἡ καλυτέρα ἀντίστροφος ἀπόδειξις εὐρίσκεται εἰς τὴν Πελοπόννησον. Εἰς τὸν πρῶτον κατάλογον τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν τῆς Ἑλλάδος, ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἀ. Ὁρλάνδος ἀναφέρει¹⁰⁶ 24 σταυρεπιστέγους ναοὺς τῆς Πελοποννήσου. Μεταγενέστερα (1956) ὁ καθηγητὴς κ. Ν. Μουτσόπουλος, ἐδημοσίευσεν ἄλλους τρεῖς σταυρεπιστέγους¹⁰⁷ (Ἅγιος Γεώργιος Πλάτσας, Μεταμόρφωσις Δημητσάνας, Ἅγιος

¹⁰¹ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου*, Ἀθῆναι 1935, εἰκ. 10. Βλ. ἐπίσης G. SOTIRIOU, *Les églises byzantines de Chypre à trois et à cinq coupoles et leur place dans l'histoire de l'architecture byzantine*, Atti de V Congresso Internazionale di Studi Bizantini, in Roma 1936 (Roma 1940), vol. II, p. 407.

¹⁰² *Les églises de Constantinople*, Paris 1913.

¹⁰³ *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1912.

¹⁰⁴ *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin 1912.

¹⁰⁵ C. GURLITT, *Die Baukunst Konstantinopels*, Tafelband I (Berlin 1912), Taf. 1, D.

¹⁰⁶ *Σταυρεπίστεγοι Ναοὶ τῆς Ἑλλάδος*, ABME A' (1935), σ. 42 - 49.

¹⁰⁷ *Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν Μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας*, Ἀθῆναι 1956, σ. 162 - 267.

Ἰωάννης Τρεσταινῶν) ἐνῶ λίγο ἀργότερα (1958) ὁ θεολόγος κ. Μ. Γκητᾶκος ἐδημοσίευσεν τὴν Ἀνάληψιν τῶν Φιλιατρῶν¹⁰⁸ καὶ ὁ συνάδελφός του κ. Χ. Μπούρας (1962) τὴν «Ρεκίτσα» εἰς τὰ σύνορα Λακωνίας καὶ Ἀρκαδίας¹⁰⁹. Ἀντιστοιχῶς πρὸς τὸν μεγάλον αὐτὸν ἀριθμὸν τῶν σταυρεπιστέγων ὑπάρχει καὶ σημαντικὸς ἀριθμὸς σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν ποὺ ἔχουν νάρθηκας καλυπτομένους κατὰ σταυρεπίστεγον τρόπον. Τοὺς ναοὺς αὐτοὺς θεωρῶ καθῆκον μου νὰ τοὺς μνημονεύσω ἐδῶ καὶ μάλιστα κατὰ νομούς, ἀναφέρων συγχρόνως καὶ τὰς μονογραφίας ὅπου δημοσιεύονται :

Κορινθία : Φανερωμένη¹¹⁰, Κοίμησις Θεοτόκου¹¹¹.

Λακωνία : Ἅγιος Στρατηγός¹¹², Ταξιάρχης¹¹², Ἅγιος Ἰωάννης¹¹², Ναὸς τοῦ Σωτῆρος¹¹³, Ἅγιος Νικόλαος¹¹³, Ἅγιοι Θεόδωροι Παμπακᾶ¹¹⁴, Προφήτης Ἡλίας Κονιδίτσας¹¹⁵, Κοίμησις Θεοτόκου Ζαραφῶνας¹¹⁶ (Τρίκλιτος βασιλική).

Ἀρκαδία : Ἅγιος Νικόλαος Βαρσῶν¹¹⁷, Ἐπισκοπὴ Νυκλίου¹¹⁸ (Πεντάτρουλλος).

Ἀργολίς : Κοίμησις τῆς Θεοτόκου χωρίου Χώνικα¹¹⁹, Παναγία χωρίου Μέρμπακα¹¹⁹, Θεοτόκος Ἀγίας Μονῆς¹¹⁹, Ἅγιος Ἰωάννης Κορώνης¹²⁰.

Μεσσηνία : Ναὸς Σαμαρίνας¹²¹.

¹⁰⁸ Ὁ εἰς *Φιλιατρὰ Βυζαντινῆς ἐποχῆς σταυρεπίστεγος ναὸς τῆς Ἀναλήψεως*, Φιλιατρά, ἀρ. 7 (Μάιος 1058), σ. 17-22.

¹⁰⁹ *Ρεκίτσα*, Πελοποννησιακὰ Ε' (1962), σ. 284-293.

¹¹⁰ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Βυζαντινοὶ Ναοὶ τῆς Ἀνατολικῆς Κορινθίας*, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 87 (εἰκ. 36).

¹¹¹ Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 82 (εἰκ. 31).

¹¹² R. TRAQUAIR, op.cit. pl. XI and XV.

¹¹³ R. TRAQUAIR, op.cit. pl. XII.

¹¹⁴ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, Ἀθῆναι 1942, σ. 408 (εἰκ. 264).

¹¹⁵ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἄγνωστος Βυζαντινὸς ναὸς τῆς Λακωνίας, Ἑλληνικά ΙΕ' (1957), σ. 90 (εἰκ. 1).

¹¹⁶ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἀνατολίζουσαι Βασιλικαὶ τῆς Λακωνίας, ΕΕΒΣ Δ' (1927), σ. 342.

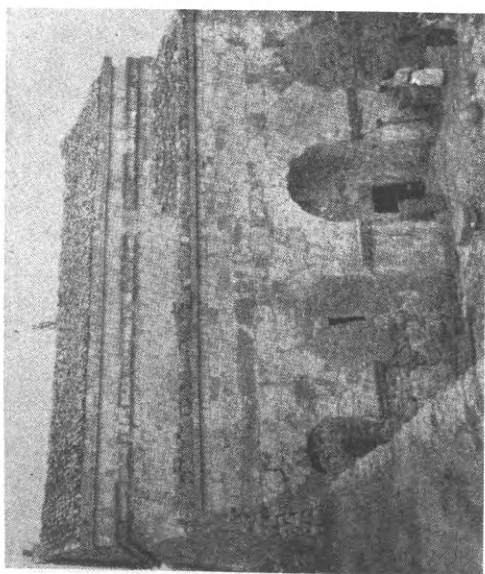
¹¹⁷ Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Αἱ παρὰ τὴν Τρίπολιν μοναὶ Γοργοεπηκόου, Βαρσῶν καὶ Ἐπάνω Χρέπας, ΕΕΒΣ ΚΘ' (1959), σ. 422 (εἰκ. 22).

¹¹⁸ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ Παντάνασσα τῆς Μονεμβασίας, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 146 (εἰκ. 7).

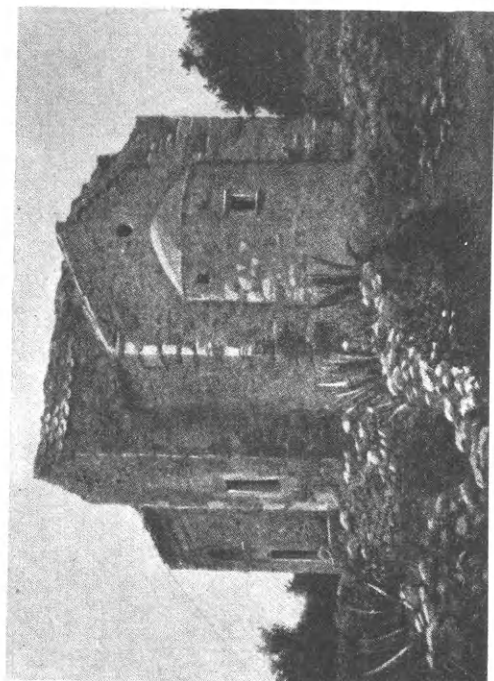
¹¹⁹ A. STRUCK, *Vier byzantinische Kirchen der Argolis*, Ath. Mitt. XXXIV (1909), Taf. IX, X, und XI.

¹²⁰ G. MILLET, *L'école Grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, fig. 139.

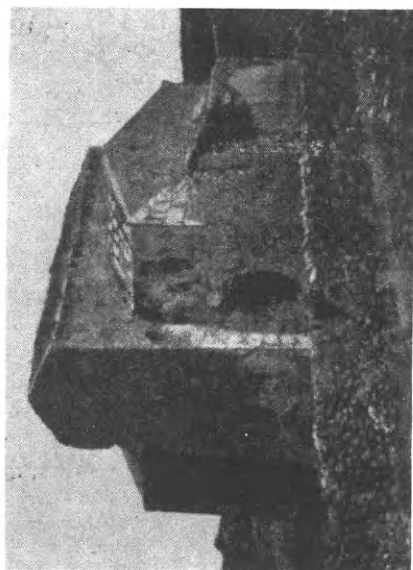
¹²¹ G. MILLET, op.cit., 31, 32. A. COUCHAUD, *Choix d'Églises Byzantines*, Paris 1842, pl. 29.

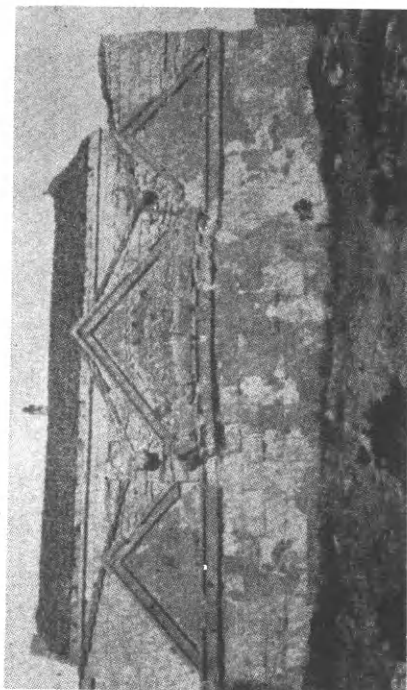
α. Ναός του Salah

γ. Ναός εις Ἀρζαλόχορι

β. Ναός εις Ἀλάγνι

δ. Ναός του Salah

νοὺς ναοὺς τῆς Ἀνδρου μὲ τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὰς ὁποίας ἤδη ἔχει σημειώσει ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἀ. Ὀρλάνδος¹³⁴.

Διὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ὁ χώρος «Ἀττική» πρέπει νὰ περιλάβῃ καὶ τὴν Ἀνδρον ἥτις ἐκκλησιαστικῶς ὑπῆγετο εἰς τὴν Μητρόπολιν Ἀθηνῶν.

Τρίτη περίπτωσις πού θεωρῶ σκόπιμον ν' ἀναφέρω εἰς ἐνίσχυσιν τῆς ἀντιστροφῆς αὐτῆς ἀποδείξεως εἶναι ἡ περιοχὴ τῆς Ἡπείρου καὶ Δυτικῆς Θεσσαλίας. Ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἀ. Ὀρλάνδος εἰς τὸν γνωστὸν κατάλογόν του ἀναφέρει ἐξ σταυρεπίστεγους ναοὺς εἰς τὴν Ἡπειρον καὶ τὴν Δυτικὴν Θεσσαλίαν, περιοχὰς πού τὸ πάλαι ἀνῆκον εἰς τὸ Δεσποτᾶτον τῆς Ἡπείρου. Ἀπὸ δημοσίευσιν τοῦ Donald Nicol (1953) εἶναι γνωστὸς καὶ ὁ σταυρεπίστεγος ναὸς τῆς Ἀγίας Τριάδος εἰς τὸ χωρίον Μολυβδοσκέπαστος¹³⁵, ὥστε συνολικῶς οἱ γνωστοὶ σταυρεπίστεγοι εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν εἶναι ἑπτὰ.

Ἀντιστοίχως μὲ τὸν ἀριθμὸν αὐτὸν τῶν σταυρεπιστέγων ἔχομεν τοὺς ἐξῆς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναοὺς τῶν ὁποίων οἱ νάρθηκες ἔχουν σταυρεπίστεγον κάλυψιν 1) Παναγιώτισσα Γαυρολίμνης¹³⁶, 2) Ναὸς Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου εἰς τὴν Κέρκυραν¹³⁷, 3) Μονὴ Κοιμήσεως Θεοτόκου¹³⁸ καὶ 4) Ἅγιος Νικόλαος Ροδιᾶς¹³⁹.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰς τέσσαρας αὐτὰς περιπτώσεις πού εἶναι γνωσταὶ ἐπειδὴ τὰ μνημεῖα ἐδημοσιεύθησαν, ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι ναοὶ μὲ ἀκριβῶς ὅμοιον νάρθηκα, πού εἶναι ἄγνωστοι.

Ἡ περίπτωσις τῆς Εὐβοίας ὅπου οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ ἀφθονοῦν ἐνῶ σταυρεπίστεγον νάρθηκα ἔχομεν μόνον τοῦ Ταξιάρχου εἰς τὰ Καλύβια τῆς Καρύστου¹⁴⁰, εἶναι κάτι πού δὲν πρέπει νὰ μᾶς κλονίσῃ εἰς τοὺς ἰσχυρισμούς μας καὶ τοῦτο διὰ δυὸ λόγους: α) Διότι τὰ μνημεῖα τῆς Εὐβοίας δὲν εἶναι ὅλα γνωστά. β) Διότι γενικῶς ὁ τύπος τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ, ὅπου μόνον συναντῶνται — διὰ αἰσθητικὸς ὅπως πιστεύω λόγους — σταυρεπίστεγοι νάρθηκες, σπανίζει εἰς τὴν Εὐβοίαν, ὅπου ὁ μονόκλιτος σταυρεπίστεγος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα «εἰσή-

¹³⁴ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἀνδρου*, ΑΒΜΕ Η' (1955 - 1956), σ. 24, 48, 52 - 53.

¹³⁵ *The Churches of Molyvdoskepastos*, BSA XLVIII (1953), fig. 9.

¹³⁶ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ Παναγιώτισσα τῆς Γαυρολίμνης*, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 123 (εἰκ. 2).

¹³⁷ Ι. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου ἐν Κερκύρᾳ*, Ἀρχ. Ἐφ. 1934 - 1935, σ. 44 (εἰκ. 5).

¹³⁸ DONALD NICOL, *The Churches of Molyvdoskepastos*, BSA XLVIII (1953), fig. 2.

¹³⁹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ὁ Ἅγιος Νικόλαος τῆς Ροδιᾶς*, ΑΒΜΕ Β' (1936), σ. 132 (εἰκ. 2).

¹⁴⁰ Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 205 (εἰκ. 1).

Ἡλέα : Ναὸς Γαστούνης ¹²².

Ἀνάλογος πρὸς τὴν περίπτωσιν τῆς Πελοποννήσου εἶναι καὶ ἡ περίπτωσις τῆς Ἀττικῆς. Εἰς τὸν κατάλογον τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἀ. Ὁρλάνδου πού ἀναφέρω ἄνωτέρω, ἀναγράφονται 12 σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἀττικῆς. Ἀντιστοίχως ἔχομεν καὶ τοὺς ἐξῆς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναοὺς μὲ σταυρεπίστεγον νάρθηκα : 1) Ἁγιοὶ Θεόδωροι Ἀθηνῶν ¹²³, 2) Παναγία ἡ Γοργοεπήκοος Ἀθηνῶν ¹²⁴, 3) Καπνικαρέα Ἀθηνῶν ¹²⁵, 4) Προφήτης Ἡλίας Ἀθηνῶν ¹²⁶ (;), 5) Ταξιάρχης Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς ¹²⁷, 6) Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Ἀκροπόλεως ¹²⁸, 7) Καθολικὸν Μονῆς Ἀστερίου ¹²⁹, 8) Ἅγιος Γεώργιος Γέρακα ¹³⁰, 9) Φραγκόκλησις Ἀττικῆς ¹³¹, 10) Μεταμόρφωσις Κορωπίου ¹³².

Εἰς τὰ παραδείγματα αὐτὰ ἴσως πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ δύο βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ἄνδρου (Ταξιάρχης Μεσσαριαῆς καὶ Ταξιάρχης Μελίδας) ἀπὸ τοὺς τέσσαρας πού ἐδημοσίευσεν ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἀ. Ὁρλάνδος καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς γειτονίας μεταξὺ Ἀττικῆς καὶ Ἄνδρου.

Ἡ γειτονία αὐτὴ ἐπέβαλε καὶ τὴν ἀπόσπασιν τῆς Ἐπισκοπῆς Ἄνδρου ἀπὸ τὴν Μητρόπολιν Ρόδου καὶ τὴν ὑπαγωγὴν της εἰς τὴν Μητρόπολιν Ἀθηνῶν ¹³³. Εἰς τὸ ὅτι ἡ Ἐπισκοπὴ Ἄνδρου ὑπήγετο εἰς τὴν Μητρόπολιν Ἀθηνῶν ὀφείλονται καὶ αἱ πολλαὶ μορφολογικαὶ συγγένειαι πού παρατηροῦνται εἰς τοὺς βυζαντι-

¹²² G. MILLET, op.cit. fig. 141.

¹²³ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, Ἀθῆναι 1942, σ. 413 (εἰκ. 262).

¹²⁴ A. STRUCK - K. MICHEL, *Die mittelbyzantinischen Kirchen Athens*, Ath. Mitt. XXXI (1906), Taf. XX, XXI.

¹²⁵ Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὰ Βυζαντινὰ καὶ Τουρκικὰ Μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν*, ΕΜΜΕ, τεύχ. Β' (1927), σ. 69 (εἰκ. 57).

¹²⁶ Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 92 - 93.

¹²⁷ Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 92 (εἰκ. 102, 103). Α. COUSHAUD, *Choix d'Églises Byzantines*, Paris 1842, pl. 16.

¹²⁸ Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 74 (εἰκ. 68).

¹²⁹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν πέριξ ὀρέων*, ΕΜΜΕ, τεύχ. Γ' (1933), σ. 166.

¹³⁰ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 178 - 179.

¹³¹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 194.

¹³² Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας*, ΑΒΜΕ Θ' (1961) σ. 11 (εἰκ. 9).

¹³³ Π. ΖΕΡΑΝΤΗ, *Ἱστορικαὶ ἐρευναι περὶ τὰς Ἐκκλησίας τῶν Νήσων*, Α', Ἐρμούπολις, 1913, σ. 50 - 51.

χθη » ἀπὸ τὴν γειτονικὴν Ἀττικὴν, ὅπου ὑπάρχουν καὶ σταυρεπίστεγοι ναοὶ καὶ ναοὶ μὲ σταυρεπιστέγους νάρθηκας.

Ὅ,τι ἰσχύει διὰ τὴν Εὐβοϊαν ἰσχύει καὶ διὰ τὴν Κρήτην. Καὶ ἐδῶ δηλαδὴ ἔχουμεν σταυρεπιστέγους ναοὺς, χωρὶς νὰ ἔχουμεν νάρθηκας σταυρεπιστέγου καλύψεως. Πάλιν ὅμως τὰ μνημεῖα αὐτὰ δὲν εἶναι γνωστά, δεδομένου ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κεφάλαιον *Le Chiese Greche*¹⁴¹ ποὺ ὁ G. Gerola περιέλαβε εἰς τὸ γνωστόν του ἔργον: *Monumenti Veneti nell'isola di Creta* δὲν ὑπάρχει ἄλλη σχετικὴ ἐργασία. Πέραν τούτου ὅμως ὅπως ἀνέφερα καὶ ἀνωτέρω ὁ σταυρεπίστεγος εἰσήχθη εἰς τὴν Κρήτην ἀπὸ τὴν γειτονικὴν Λακωνίαν, ὅπου ὁ τύπος ἀφθονεῖ.

Μετὰ τὰ ὅσα ἐξητάσαμεν ἀνωτέρω σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγὴν τοῦ σταυρεπιστέγου τύπου νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἐξετάσωμεν καὶ τοὺς λόγους διὰ τοὺς ὁποίους τόσο πολὺ ἐξηπλώθη ὁ σταυρεπίστεγος ναός, ποὺ φαίνεται νὰ ἔχη πατρίδα τὴν Πελοπόννησον. Ἡ ἀπάντησις εἶναι, ὅτι εἰς τὴν πτωχὴν φραγκοκρατούμενην Ἑλλάδα, ὁ τύπος ἐξηπλώθη « χάριν εὐκολίας κατασκευῆς καὶ οἰκονομίας »¹⁴², διὰ νὰ χρησιμοποιοῦν τὰ ἴδια λόγια τοῦ Διδασκάλου πρὸς τιμὴν τοῦ ὁποίου ἐγράφη καὶ ἡ σύντομος αὕτη μελέτη.

Ἀθῆναι

Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ

¹⁴¹ Τόμος Β' (Βενετία 1908), σ. 171 - 265.

¹⁴² Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Σταυρεπίστεγοι Ναοὶ τῆς Ἑλλάδος*, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 52.

ΠΕΡΙ ΤΙΝΟΣ «ΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΚΤΙΚΗΣ»

Ἡ ἔκφρασις τοῦ Καντίου «*Prāte katà trōpon, ōste aī ārchai tēs hēmetēs prāxews nā ōsi parādēigma καθολικῆς νομοθεσίας*», ἡ ἀφορῶσα κατ' αὐτὸν εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς ἡθικότητος διὰ τῆς ἀνωτέρω «κατηγορικῆς προστακτικῆς» (Kategorischer Imperativ), δύναται νὰ ἰσχύσῃ καὶ νῦν ὡς «αἰσθητικὴ προστακτικὴ» προκειμένου νὰ ὀρίσῃ ἡ τελευταία τὴν τοῦ «ὠραίου» ἢ τοῦ «καλοῦ» ἔννοιαν.

Θὰ ἡδύνατο νὰ εἴπῃ τις, ὅτι ἀμφότεραι αἱ προστακτικαὶ κινοῦνται διὰ τῶν αὐτῶν ἐλατηρίων, διότι τόσον ἡ ἡθικὴ κρίσις, ὅσον καὶ ἡ αἰσθητικὴ πρὸς πραγμάτων τῶν ἀνωτέρω ἔχουσι κοινὰ χαρακτηριστικά.

Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τῶν τεσσάρων κατηγοριῶν τοῦ Καντίου, ἥτοι τοῦ Ποσοῦ, Ποιοῦ, Ἀναφορᾶς καὶ τοῦ Τρόπου, διήκει δι' ὅλης τῆς αἰσθητικῆς αὐτοῦ προστακτικῆς. Αἱ ὡς ἄνω κατηγορίαι εἶναι κατ' ἀρχὴν ἀπλαῖ καὶ βασικαὶ ἔννοιαι ἢ μορφαὶ τοῦ νοῦ, αἱ ὁποῖαι ἐπέχουσι θέσιν «μέτρου» διὰ πᾶσαν τυχὸν γνῶσιν προερχομένην ἐκ τοῦ ἐμπειρικοῦ κόσμου. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν κατηγορίαν τῆς «ποσότητος» ἐπὶ τῆς ὡς ἄνω ἐννοίας τοῦ ὠραίου δύναται νὰ ἐξαχθῇ ἡ ἐξῆς πρότασις· ὅτι δηλ. ἡ ἔννοια τοῦ ὠραίου θὰ ἔδει νὰ ἐνέχῃ ἐν ἑαυτῇ τὸ κῦρος τῆς καθολικότητος, τουτέστι νὰ ἔχῃ αὕτη ἀντικειμενικὸν χαρακτηριστῆρα. Ἡ ὠραιότης παρὰ Καντίῳ εἶναι γενικῆς παραδοχῆς· ἡ ἔννοια τοῦ «καλοῦ» εἶναι δι' ὅλους παραδεκτὴ ὡς τοιαύτη καὶ οὐχὶ διὰ τινος μόνον ἐξ αὐτῶν. Ἐπειτα ἕκαστος ἐξ ἡμῶν θὰ ἔδει νὰ ἀποδεχθῇ τὴν ἔννοιαν τοῦ ὠραίου ἀξιωματικῶς, ὡς τοῦτο δύναται νὰ κριθῇ καὶ ἐξ ἐπόψεως «τρόπου». Ἡ ἔννοια τοῦ ὠραίου ἀπαιτεῖ τὴν λεγομένην ἀναγκαιότητα διὰ τὴν ἡμετέραν κρίσιν· ὅτι δηλαδή τὸ ὠραῖον ἐπιζητεῖ τὴν πάγκοινων ἀναγνώρισιν ὡς τοιοῦτον ὑπὸ μορφὴν ἀνάγκης· ἡ ἐπιβολὴ εἰς ἡμᾶς ὡς ὠραίου τυγχάνει «καθῆκον», ὡς ἀκριβῶς ἡ ἐκτέλεσις μιᾶς ἡθικῆς πράξεως.

Τέλος ἡ κατηγορία τῆς «ποιότητος» ἀναφέρεται εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ «καλοῦ», ἥτις ὅμως τυγχάνει ἀπηλλαγμένη οἰασθήποτε σκοπιμότητος. Ἡ σκοπιμότης, ὡς γνωστόν, ἄγει εἰς τὸν ὠφελισμὸν (Utilitarismus ἢ Utilismus) καὶ συνεπῶς δὲν συμβιβάζεται ἡ ἀνωτέρω πρὸς τὰς ἡθικὰς τοῦ Καντίου ἀρχάς. Ἐν ὀλίγαις λέξεσιν ἡ ἔννοια τοῦ ὠραίου ἐνταῦθα ὑπάρχει αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν καὶ ἄνευ μέσων καὶ

σκοπῶν, ἐνῶ ἡ ἔννοια τοῦ ὠραίου κρινομένη διὰ τῆς « ἀναφορᾶς » θὰ δύναται νὰ γινώσκηται μὲν κατὰ τὴν θεωρήσιν ὡς σκοπός, χάριν τοῦ ὁποῖου ἡ ὥς ἄνω προσκίτᾳται πρακτικῶς τὸν περὶ οὗ ὁ λόγος χαρακτηρισμόν, πλὴν ὅμως κατὰ τὴν αἰσθητικὴν κρίσιν δὲν θὰ ἐπιδιώκηται αὐτὸς οὗτος ὁ σκοπός.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἥ τε ἡ ἐξ ἐπόψεως ὑποκειμένου ἀναγκαιότης ἡ ἀφορῶσα εἰς τὸ ὠραῖον, καὶ ἡ γενικότης αὐτοῦ, ὡς καὶ ἡ ἐπιβολὴ τοῦτου εἰς πάντας ἡμᾶς, τέλος δὲ καὶ πᾶν ὅ,τι ἀποβλέπει εἰς τὴν ἀνωτέρω τοῦ ὠραίου ἔννοιαν, ὑποδηλοῦσιν ὅτι αὕτη εἶναι θεωρία, ἐν ἣ τελεῖται μὲν ἡ σκοπιμότης, ἐλλείπει ὅμως ἐξ αὐτῆς ὁ σκοπός· ἀλλὰ πάντα ταῦτα πλείστας ὅσας ἀσαφείας εἰς τὴν περὶ τοῦ « καλοῦ » ἔννοιαν ἐπιφέρουσιν. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐνταῦθα προεξάγει, εἶναι ἡ κατηγορία τοῦ « Ποιοῦ », ἡ ἀναφερομένη, εἰς τὴν τοῦ Ὁραίου ἔννοιαν, ἐν ἣ τὸ ὠραῖον ἐπιδρᾷ αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ἐπὶ τὰ λοιπά, ἄνευ ἄλλου τινὸς παράγοντος προσκομίζον διὰ τῆς ἑαυτοῦ μορφῆς τὴν ἄνευ συμφέροντος καὶ γενικῶς βίας τινὸς εὐχάριστον θέαν.

Ἐν κατακλείδι ἡ ἔννοια τοῦ Ὁραίου δὲν προσφέρει ὑπηρεσίας ὑλικάς, οὐδὲ « ἡθικάς », ἀλλὰ μόνον τοῦτο ἀρέσκει ἄνευ διαφέροντος καὶ δὴ ὅλως ἀπλῶς καὶ ἀνιδιοτελῶς¹.

Ἀθῆναι

Α. Ν. ΖΟΥΜΠΟΣ

¹ Σκοπός τοῦ περιληπτικοῦ τοῦτου ἄρθρου δὲν εἶναι, ὡς εἰκός, ὁ λόγος περὶ τῶν αἰσθητικῶν τοῦ Καντίου ἀντιλήψεων, καὶ δὴ ἐν εὐρείᾳ ἐννοίᾳ (πρβ. τὰ τοῦ ΚΑΝΤΙΟΥ, *Die Kritik der Urteilskraft*), ἀλλ' ἀπλῶς ἡ διατύπωσις σχέσεών τινων περὶ τινος « αἰσθητικῆς προστακτικῆς » κατ' ἀναλογίαν μάλιστα πρὸς τὴν γνωστὴν « κατηγορικὴν προστακτικὴν » τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου.

ΕΡΜΑΤΑ ΤΡΙΓΛΗΝΑ ΜΟΡΟΕΝΤΑ¹

(Πίν. XXXI)

Ἐν γνωστὸν θέμα τῶν ἐν Ἀθήναις πανεπιστημιακῶν ἡμῶν φροντιστηρίων ἀπετέλει καὶ τὸ τῶν ὁμηρικῶν ἐνωτίων, ἅτινα ἀναφέρονται δις στερεοτύπως ἐν τῷ "Ἐπει ὥς ἔρματα τρίγληνα μορόεντα" τούτων χάρις δ' ἀπελάμπετο πολλή. Αἱ ἱκαναὶ προσπάθειαι ἐρμηνείας τούτων ἐξικνουῦνται μέχρι τῆς ἐποχῆς τῶν παλαιῶν Σχολιαστῶν, Γραμματικῶν καὶ Λεξικογράφων, οἵτινες ὅμως διὰ τοῦ πλήθους τῶν ὑπ' αὐτῶν παρεχομένων καὶ σαφῶς ἀπ' ἀλλήλων διαφερουσῶν ἐννοιῶν, ἐπέτυχον μᾶλλον νὰ δυσχεράνωσι παρὰ νὰ φωτίσωσι τὸ ζήτημα.

Ἐν Ἰλιάδι μνημονεύονται ἅπαξ² ἐνώτια συμπεριλαμβανόμενα μετὰ τοῦ λοιποῦ τῆς Ἥρας κόσμου, ἐν δὲ τῇ Ὀδυσσεΐᾳ ἅπαξ ἔτι³ προσφερόμενα τῇ Πηνελόπῃ ὑπὸ τοῦ μνηστήρος Εὐρυδάμαντος. Χαρακτηριστικὸν παραμένει τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν δηλοῦται ἡ πρώτη ὕλη, ἥτοι τὸ μέταλλον ἀπὸ τοῦ ὁποίου κατεσκευάσθησαν (καὶ τὸ ὁποῖον ὀφείλει νὰ εἶναι μᾶλλον χρυσὸς ἢ ἄργυρος), οὐδὲ προστίθεται ὅτι ὥς κοσμήματα τῆς Ἥρας ἐν τῇ πρώτῃ περιπτώσει κατεσκευάσθησαν ὑπὸ τοῦ Ἡφαίστου, ἐν ᾧ ἀκολουθεῖ ἡ ὁμηρικὴ δι' ἀμφοτέρως τὰς περιπτώσεις στερεότυπος ἔκφρασις: χάρις δ' ἀπελάμπετο πολλή. Αἱ διαπιστώσεις αὗται ἐπιτρέπουσι τὴν βεβαιότητα ὅτι, καθ' οἷον γενικὸν (καὶ ἐν τινι μέτρῳ ἀσαφῇ) ἀναφέρονται τρόπον, ἀπετέλουν γνωστὴν τῷ ποιητῇ μορφήν λαμπρῶν ἐνωτίων καὶ πιθανῶς διαδεδομένων κατὰ τὴν ἐποχὴν του.

¹ Περὶ τοῦ θέματος τούτου διέλαβον ἤδη οἱ: W. HELBIG, *Das homerische Epos*, 2, σελ. 273 - 274, εἰκ. 95 - 98. M. OHNEFALSCH - RICHTER, *Kypros, die Bibel und Homer*, ἐν σσ. 455 καὶ 497, πίν. 143 (9) καὶ 182 (1). P. ORSI, ἐν *Strena Helbigiana*, σελ. 221 - 227. K. HADACZEK, *Der Ohrschmuck der Griechen und Etrusker*, σελ. 26. V. NETOLICZKA, ἐν *RE* ἄρθ. *Inaures*, στ. 1333 - 1334. R. D. BARNETT, *BMQ*, XVI, 1951 - 1952, σελ. 78, πίν. XXVIII (προτείνει εὐρήματα τοῦ Tell-el-Ajjul καὶ Ras Shamra). K. ΓΙΑΝΝΟΥΛΙΔΟΥ ἐν περ. Πλάτων ΙΑ', 1959, σελ. 457 ἑξ. CHR. KARDARA ἐν *AJA* LXV, 1961, σελ. 62 ἑξ. (ἐνθα γίνεται προσπάθεια νὰ ἐρμηνευθῶσι ταῦτα ἐπὶ τῇ βάσει ἐτέρων ἀνατολικῶν προτύπων).

² Ἰλ. Ξ 182 - 183.

³ Ὀδ. σ 297 - 298.

Ἡ λέξις *εἱρηματα* σημαίνει (ὡς παραδίδουσιν οἱ ἀρχαῖοι Σχολιασταὶ) *δῶρα, τῶν ὧτων κόσμον, ὃ ἔστι τὰ ἐνώτια καὶ τὰ τοῖς ὡσὶ πρὸς κόσμον προσαπτόμενα παρὰ τὸ ἐνείρεσθαι τούτοις*. Τὴν ἐρμηνείαν αὐτὴν ἠκολούθησαν ἅπαντες οἱ νεώτεροι φιλόλογοι.

Τὸ εἰς τὸ οὐσιαστικὸν *εἱρηματα* ἀναφερόμενον ἐπίθετον *τρίγληνα* εἶναι σαφές ὅτι ὡς σύνθετον προέρχεται ἀπὸ τοῦ *τρι-* καὶ τοῦ οὐσιαστικοῦ *γλήνη*. Ὡς πρὸς τὸ ὄνομα τοῦτο ἐνδιαφερούσας λαμβάνομεν παρὰ τοῦ Ἰουλίου Πολυδεύκους πληροφορίας, ἔνθα⁴ ὁ ὀφθαλμὸς χαρακτηρίζεται ὡς *γλαυκός, γλαυκιῶν, χαροπός*· περαιτέρω δὲ ὡς *λάμποντες, στίλβοντες...*, *μαρμαρυγὰς ἀφιέντες, αἶγλην, ἀγλὴν...* καὶ ὅτι *ὀμμάτων δὲ τὸ μὲν ἐν μέσῳ μέλαν καλεῖται κόρη, ἥς ἡ ἀγλὴ γλήνη*. Αἱ παρατηρήσεις αὗται εἶναι σαφεῖς καὶ ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῶν ἀρχαίων τοῦ Ἑποῦς Σχολίων βοηθοῦσι κατ' ἀποτελεσματικὸν τρόπον εἰς τὴν ἐτυμολογικὴν καὶ σημασιολογικὴν ἔρευναν καὶ ἐρμηνείαν τῶν λέξεων *γλήνη* καὶ *γλήνεα*, αἵτινες ἀπαντιῶσι τετράκις παρ' Ὀμήρῳ. Τὰ ἀρχαῖα Σχόλια παρέχουσι διὰ τὴν λέξιν *γλήνη* εἰς τὰ οἰκεῖα χωρία τὴν σημασίαν *κόρη*, ἢ τοῦ *ὀφθαλμοῦ κόρη*, ἐτυμολογικῶς δὲ ἀποδίδουσι τὴν λέξιν εἰς τὸ ἐπίθετον *αἰγλήεσσα* καὶ τὸ ῥῆμα *γλαύσσειν*· τούτων εἶναι γνωστὰ αἱ σημασίαι *λαμπρὰ καὶ ἀπαστρέπτειν*. Οὕτως ἐν Ξ 493 ἐξ. περιγράφεται τίνι τρόπῳ δόρατι ἔτρωσεν ὁ δαΐφρων Βοιωτὸς Πηνέλεως τὸν Τρῶα Ἰλιονέα κατὰ τὰς βάσεις τοῦ ὀφθαλμοῦ αὐτοῦ·

τὸν τόθ' ὕπ' ὀφρύος οὐτα κατ' ὀφθαλμοῖο θέμεθλα,
ἐκ δ' ὥσε γλήνην·

εἶναι σαφὴς ἡ ἔννοια (ἐφ' ὅσον διαστέλλει τὰς δύο λέξεις *ὀφθαλμοῖο* καὶ *γλήνη*), τὴν ὁποίαν ἀποδίδει εἰς τὴν δευτέραν ὁ ποιητής: δηλοῦται βεβαίως κατ' ἐπέκτασιν ὅτι ἐξωρύχθη ὅλος ὁ ὀφθαλμός, ὁ βολβὸς δηλ. αὐτοῦ, ἀλλὰ κυρίως ὅτι ὁ Πηνέλεως τοῦ ἀφήρεσε τὴν λάμπιν αὐτοῦ. Ὡς ἐν τοῖς Σχολίοις, παρατίθεται καὶ ἐν τῇ παραφράσει τῆς Ξ ἡ παλαιὰ ἐρμηνεία *ἐξέωσε δὲ τὴν κόρην*, τὴν ὁποίαν ὀρθῶς δὲν ἀποδέχεται ὁ Friedreich⁵, καθ' ὅσον εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐξορυχθῇ μόνη ἡ κόρη. Τὸ πλῆγμα ἐδέχθη κυρίως ἡ λάμπουσα ἐπιφάνεια τοῦ βολβοῦ. Ἄλλοτερον διαφέρον χωρίον ἀποτελεῖ ἡ περιγραφὴ τῆς τελικῆς τυφλώσεως τοῦ ἀτυχοῦς — μονοφθάλμου ἀπομείναντος — Πολυφήμου ἐν ι 375 ἐξ. Ἰδίᾳ δὲ ἐν σι. 389·390 παραστατικώτατα καὶ μετ' ἐκπληττούσης γνώσεως τῶν πραγμάτων ἐκτίθενται τὰ ἀκολουθοῦντα συμπτώματα·

⁴ ΠΟΛΥΔ., Ὀνομαστ. Β 61, 63, 70.

⁵ J. B. FRIEDREICH, *Realien in der Iliade und Odyssee*, Erlangen 1856², σελ. 132.

πάντα δὲ οἱ βλέφαρ' ἀμφὶ καὶ ὀφρύας εὔσεν αὐτμῇ
γλήνης καιομένης· σφαραγεῦντο δὲ οἱ πυρὶ ῥίζαι.

Ὁ Εὐστάθιος παρατηρεῖ· τῇ δὲ γλήνῃ συνεννοητέον τὸ ὄλον σῶμα τοῦ ὀφθαλμοῦ. Προφανῶς ἡ ἔννοια δὲν ἀφίσταται τῆς προηγουμένης ἐν Ξ 494. Ἐν ἐξαρκήσει, τέλος, θεωρεῖται καὶ τὸ χωρίον Ω 191-2, ἐνθα ὁ γηραιὸς καὶ βαρύντατα πληγεὶς διὰ τοῦ θανάτου τοῦ υἱοῦ του Ἑκτορος Πρίαμος, μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τῆς ἀελλόποδος Ἰριδος

ἐς θάλαμον κατεβήσето κηῶντα
κέδρινον ὑπόροφον, ὃς γλήνεα πολλὰ κεχάνδει,

ἵνα ἐκλέξη τὰ δῶρα, τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος ὤφειλε νὰ προσφέρῃ Ἀχιλλεῖ, τὰ κε θυμὸν ἰήνῃ. Οἱ ἀρχαῖοι Σχολιασταὶ ἀποδίδουσιν εἰς τὴν λ. γλήνεα τὰς σημασίας ἀξιοθέατα καὶ κοροκόσμια, ἐν δὲ τῷ Μεγάλῳ Ἑτυμολογικῷ προστίθεται ἐτέρα ἀξία μνείας παρατήρησις, ὅτι ἀπετέλουν ἀξιοθέατα χρήματα παρὰ τὴν αἴγλην καὶ τὴν λαμπρότητα. Εἶναι σαφὲς ἐκ τῶν ἐναποκειμένων ἐν τῷ θαλάμῳ τοῦ Πριάμου κειμηλίων, τὰ ὁποῖα οὗτος ἐξέλεξεν⁶, ἵνα προσφέρῃ ὡς δῶρα εἰς τὸν Ἀχιλλέα, ὅτι δὲν ἐπρόκειτο μόνον περὶ βαρυτίμων ἐνδυμάτων, ἀλλ' ὅτι ὁ θάλαμος ἐχρησίμευε πρὸς φύλαξιν πλειόνων πολυτίμων ἀντικειμένων, ὡς τοῦτο ἐμφαίνεται καὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς θαλάμοις τοῦ Μενελάου καὶ τοῦ Ὀδυσσέως, ἐνθα⁷ ὁμοίως ἐφυλάττοντο λάμποντα ἔργα τέχνης ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου.

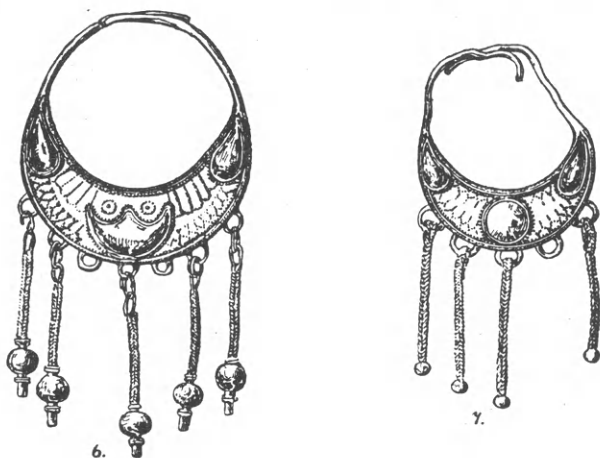
Οἱ παλαιότεροι Σχολιασταὶ ὠνόμασαν τὰ ὁμηρικὰ ἐνώτια τρίκορα κόσμια, ἐνώτια τριόφθαλα, τρίκοκκα, ὡς τριῶν εἰδῶλα κορῶν ἔχοντα. Οἱ νεώτεροι φιλόλογοι ἐπέτυχον νὰ ἀποδώσωσιν ὀρθοτέρας ἐννοίας, διαβλέποντες ὅτι τὰ ἐνώτια αὐτὰ ἔφερον τρεῖς πολυτίμους λίθους. Πρῶτος ὁ Ernesti⁸ ἔδωκε τοιαύτην ἐρμηνείαν, χαρακτηρίσας μάλιστα τούτους ὡς μελανίζοντος χρώματος (μελανοχρόους), παραγαγὼν τὸ ἐπίθετον μορῶντα ἀπὸ τοῦ οὐσιαστικοῦ μόρον (τό), ἥτοι τοῦ καρποῦ τῆς συκαμινέας, τὸν ὁποῖον ἐθεώρησεν ἔχοντα τοιοῦτον χρῶμα. Ἦδη τὰ ἀρχαῖα Σχόλια εἶχον παρὰσχει ἐτέρας ἐννοίας εἰς τὸ ἐπίθετον αὐτό, ἥτοι ὅτι τὰ ἐνώτια ἦσαν ἐκπεπονημένα τῇ κατασκευῇ καὶ μεμεριμνημένα τῇ τέχνῃ, ἐπεξήγουν δὲ ὡς ἀπὸ τοῦ μορῆσαι ὅπερ ἔστι κακοπαθῆσαι ἥτοι κατὰ τὸν Ἀρίσταρχον μετὰ

⁶ Ἰλ. Ω 228-237.

⁷ Ὀδ. β 337-340, θ 438-440, ο 99 ἐξ.· ἐπίσης Ἰλ. Ζ 231 ἐξ., 288-295.

⁸ Παρὰ C. HEYNE, *Homeri Ilias* VI, σελ. 560-562. Προσέτι ANT. GOEBEL, *De epithetis homericis in -εις desinentibus*, σελ. 36 καὶ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Homericische Untersuchungen etymologisch exegetischer Art*, ἐν *Philologus* XIX, 1863, σελ. 424.

πολλοῦ μόρου καὶ κακοπαθείας κατεσκευασμένα. Ὁ Helbig⁹, ἀκολουθῶν εἰς τὸν Ernesti, καταλήγει πρῶτος εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς ἐννοίας τῆς κοκκιδωτῆς διακοσμήσεως, ὡς ἐφαρμοσθείσης ἐπὶ τῶν ἐνωτίων αὐτῶν, ἐρμηνεύων τὸ ἐπίθετον ὡς ἀποδίδον τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ μόρου· ὅπερ καὶ ἀναμφισβητήτως ἀποδεχόμεθα. Συγχρόνως ὁμως ὑποστηρίζει τὴν θέσιν, ὅτι πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ πᾶσα σκέψις

Εἰκ. 1.

ὅτι τὸ ἐπίθετον *τρίγληνα* ἀναφέρεται εἰς πολυτίμους λίθους, διότι τούτων οὐδεμία γίνεται ἐν τῷ Ἑπει μνεΐα.

Ὁ καθηγητὴς Μαρινᾶτος ἀναφερόμενος εἰς τὰ γνωστὰ ἐνώτια τῆς ΥΜ ΙΙΙ ἐποχῆς (Μαῦρο Σπήλιο) τῶν ἀρχῶν τοῦ 14^{ου} π.Χ. αἰ. σημειοῖ¹⁰: «Ἡ κοκκιδωτὴ διακόσμησις (travail granulé, granulation), ἥτις πάντοτε χρησιμοποιεῖται εἰς τὰ ἐνώτια αὐτά, μᾶς καθιστᾷ καταληπτὸν τὸ κοσμητικὸν ἐπίθετον τῶν ἐνωτίων εἰς τὸν Ὅμηρον (μορόεις δηλ. κοκκιωτός, ὅπως τὰ μοῦρα)». Ἡτοι τὸ μορόεις χαρακτηρίζει τὴν χρυσὴν βεβαίως ἐπιφάνειαν τῶν ἐνωτίων, σημαῖνον διακόσμησιν ὁμοίαν πρὸς τὸ μόρον. Κατόπιν τούτων καθίσταται σαφὲς πλεόν καὶ δεχόμεθα ὅτι ἡ ὁμηρικὴ ἔκφρασις ἔρματα *τρίγληνα μορόεντα* σημαίνει ἐνώτια μετὰ κοκκιδωτῆς διακοσμήσεως καὶ τριῶν πολυτίμων λίθων (στιλπνῶν ἀντικειμένων ἐνθυμιζόντων ὀφθαλμοὺς ἢ κόρην ὀφθαλμοῦ). Ὡς τοιαῦτα, πληροῦντα ἰδανικῶς πάσας τὰς προϋποθέσεις καὶ δίδοντα λύσιν κειμένην ἐντὸς τῆς σήμερον πιστευομένης χρονικῆς περιοχῆς γενέσεως τοῦ Ἑπους, ἔχομεν τὰ ἐνώτια, ἅτινα ἀνεῦ-

⁹ Ἰδ. σημ. 1.

¹⁰ ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ, *Κρήτη καὶ Μυκηναϊκὴ Ἑλλάς*, Νο 120, σελ. 106.

ρεν ὁ Σκιας¹¹ ἐντὸς γεωμετρικῶν τάφων τῆς Ἑλευσίνος τῷ 1898, χρονολογουμένων ἐκ τῶν ἐν αὐτοῖς ἀττικῶν ἀγγείων καὶ αἰγυπτιακῶν σκαραβαίων τὸ βραδύτερον μέχρι τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 8ου π.Χ. αἰῶνος (εἰκ. 1 καὶ πίν. XXXI). Οὕτως ὁ Σκιας περιγράφει δι' ὀλίγων τὸ πρῶτον ζεύγος¹² ἐνωτίων ὡς « χρυσᾶ ἐνώτια μετὰ λεπτοτάτης κοκκιδωτῆς διακοσμήσεως, φέροντα λευκόν τινα λίθον πολύτιμον ἐνδεδεμένον ἐν τῷ μέσῳ καὶ δύο ἀπιοειδεῖς ψηφίδας ἡλέκτρον ἐκατέρωθεν αὐτοῦ » καὶ τὸ δεύτερον¹³ ὡς « χρυσᾶ μετὰ τριῶν ἐνδεδεμένων ψηφίδων ἡλέκτρον ἐνώτια ». Ἔτερα σχεδὸν παρόμοια (ἀποτελοῦντα παραλλαγὴν τῶν τῆς Ἑλευσίνος) ἐνώτια τῆς αὐτῆς περιόδου προερχόμενα γενικῶς ἀπὸ Ἀττικῆς καὶ Ἀθηνῶν κατέχον ἐν Λονδίῳ¹⁴ καὶ Βερολίῳ¹⁵. Ἐπ' αὐτῶν ἦσαν ἐνδεδεμένοι ἀνὰ δύο πολύτιμοι λίθοι, οἵτινες καὶ ἐξέπασαν.

Ἐκ τῶν ἐνωτίων τῆς Ἑλευσίνος κερδίζομεν τὴν γνῶσιν, ὅτι, ὅταν λέγη τριγλήνα ὁ Ὅμηρος, νοεῖ τρεῖς στίλβοντας πολύτιμους λίθους (συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἡλέκτρον). Δὲν ἀποτελεῖ δὲ δυσκολίαν ὅτι δὲν μνημονεύεται τοῦτο ρητῶς· ἄλλως δυνατὸν νὰ ὑπῆρχον ἄλλα ἐνώτια ἔχοντα μόνον λίθους ἢ καὶ μόνον ἡλεκτρον). Ἡ γνῶσις αὕτη εἶναι τοσοῦτον πολύτιμος, καθ' ὅσον κερδίζομεν καὶ τὸ ὄνομα τοῦ (ἄνευ γλυφῆς) πολύτιμου ἢ ἡμιπολύτιμου λίθου: ἐλέγετο γλήνη. Ὅτι δὲ πολλάκις ἔχει « ἀπιοειδὲς » ὀρθότερον δὲ ὀφθαλμοῦ σχῆμα, ἀποτελεῖ ἐπιρρωσιν, δεδομένου ὅτι παρ' Ὀμήρῳ ὁ ὀφθαλμὸς καλεῖται, ὡς ἐγράφη ἤδη, καὶ γλήνη. Οὕτως ἀναιρεῖται ἡ ἀνωτέρω ἀναφερθεῖσα γνώμη τοῦ Helbig περὶ μὴ μνείας πολυτίμων λίθων ἐν τῷ Ἑπει.

Συναφοῦς χρῆζουσιν ἐπομένως ἐρμηνείας καὶ οἱ λόγοι τοῦ Ἑκτορος πρὸς τὸν Διομήδη, τὸν ἀνδρεϊότερον τῶν περὶ τὴν Ἴλιον μαχομένων Ἀχαιῶν ἐν τῷ περιμαχήτῳ στίχῳ Θ 164

ἔρρε, κακὴ γλήνη...

Προφανῶς ἐγίνετο διάκρισις μεταξὺ τιμίας γλήνης (= γνησίου λίθου) καὶ κακῆς

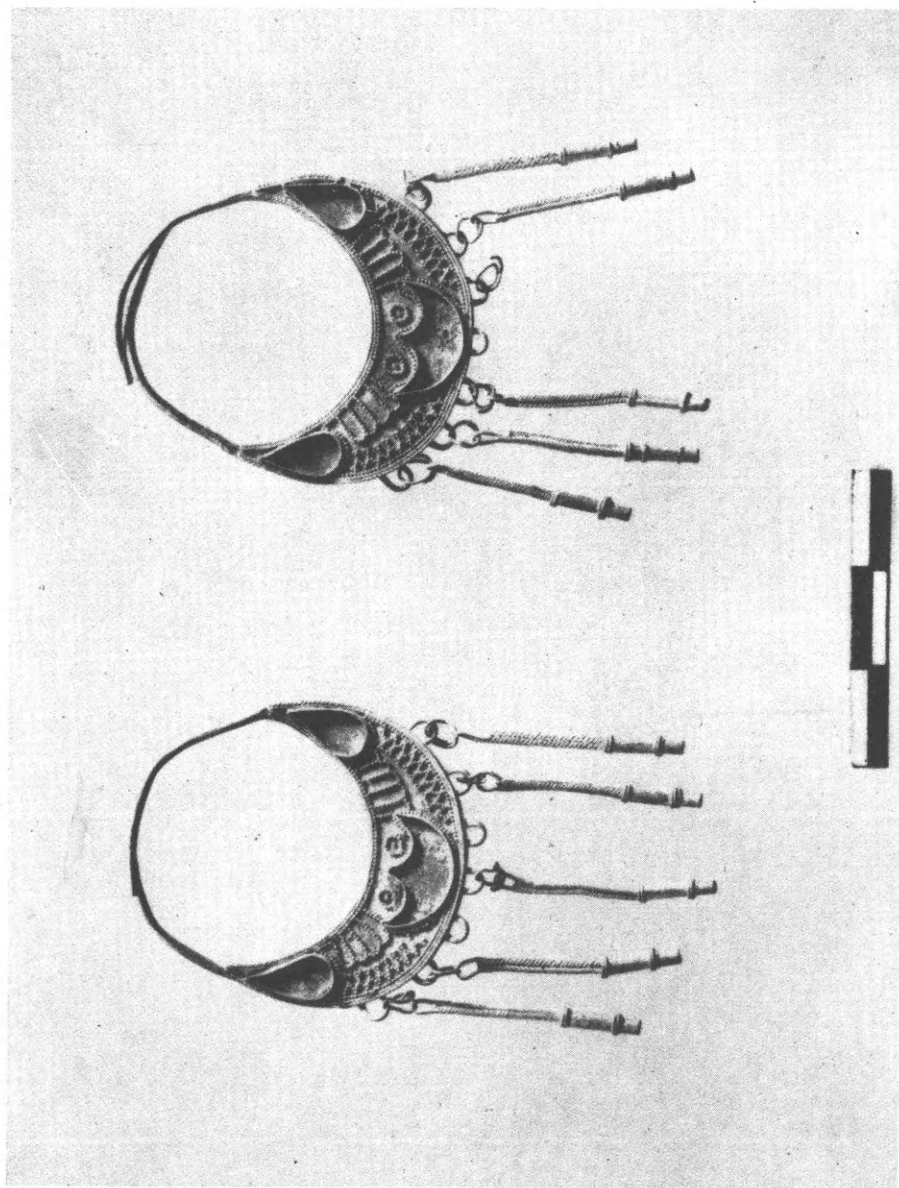
¹¹ Α. Ν. ΣΚΙΑ, *Παναρχαία Ἑλευσινιακὴ νεκρόπολις* ἐν Ἀρχαιολογικῇ Ἑφημερίδι XVI, 1898, στ. 29 - 122. R. A. HIGGINS, *Greek and Roman Jewellery*, σελ. 98.

¹² Στ. 103 (ἐκ τοῦ τάφου < α >)· πίν. 6, ἀρ. 7. Εὐχαριστίαι ὀφείλονται εἰς τὸν διευθυντὴν τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου ἀκαδημαϊκὸν κ. Χρῆστον Καρούζον διὰ τὴν ἀδειαν τῆς φωτογραφήσεως.

¹³ Στ. 106 (ἐκ τοῦ τάφου τῆς < Ἰσιδος >)· πίν. 6, ἀρ. 6.

¹⁴ F. H. MARSHALL, *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman in British Museum*, London 1911, No 1240, σελ. 105, πίν. XIV.

¹⁵ Ἐν *Antike Denkmäler* I, πίν. XII, ἀρ. 16· σελ. 5.

Ζεύγος χρυσῶν ἐνωτίων ἐκ τοῦ τάφου τῆς Ἰσιδος τῆς Ἐλευσίως

γλήνης, ἥτοι πάστας, ψευδοῦς λίθου¹⁶. Ἐπομένως ὁ Ἐκτωρ παραβάλλει τὸν ἐν τῇ πανοπλίᾳ του καὶ ἐν τῇ δόξῃ του λάμποντα Διομήδη πρὸς ψευδῇ πολύτιμον λίθον, ἀφοῦ φεύγει ἐκ τῆς μάχης τρέσας, καὶ οἱ λόγοι του σημαίνουν « Χάσου (κρημνίσου), ψεύτικον κόσμημα », « bijou faux ». Ἡ φράσις πρέπει νὰ εἶναι παροιμιακὴ καὶ ἐρμηνεύει θαυμασίως τὸ χωρίον.

Ἐν κατακλείδι σημειοῦμεν ὅτι τὰ μνημονευθέντα ἐνώτια τῆς Ἐλευσίνος, Λονδίνου καὶ Βερολίνου προέρχονται ἅπαντα ἐξ Ἀττικῆς, εἰς τὴν ὁποίαν γνωρίζομεν ὅτι εἶχεν ἤδη διαδοθῇ κατὰ τὸν 8^{ον} π.Χ. αἰῶνα ἡ τεχνικὴ τῆς κοκκιδώσεως, ὥς καὶ εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα. Μέλλουσα ἔρευνα θὰ δείξῃ κατὰ πόσον πρόκειται περὶ γνησίων ἀττικῶν προϊόντων ἢ περὶ εἰσηγμένων ἀντικειμένων, ἐκ τῆς ἀνατολικῆς Ἰωνικῆς περιοχῆς πιθανῶς.

Βόννη

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤ. ΚΟΡΡΕΣ

¹⁶ Πρβλ. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ, *Ὁμηρος, Μυκῆναι καὶ Ἀνατολή*, ἐν ΑΕ 1927 - 1929, σσ. 185 - 203, ἐνθα ὁμιλεῖ περὶ γνησίου καὶ τεχνητοῦ κυάνου.

ΑΝΔΡΙΑΣ ΙΕΡΕΙΑΣ ΕΚ ΜΕΣΣΗΝΗΣ*

(Πίν. XXXII - XXXIX)

Μεταξὺ τῶν τελευταίων εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν τῆς ἀρχαίας Μεσσήνης περιλαμβάνεται καὶ λίαν ἐνδιαφέρουσα σειρά γυναικείων ἀγαλμάτων εὐρεθέντων ἐντὸς τοῦ κατὰ τὸ μέσον περίπου τῆς Δ. πλευρᾶς τῆς « Ἀγορᾶς » κειμένου ναοῦ τῆς Ὁρθίας Ἀρτέμιδος¹. Πρόκειται περὶ εἰκονιστικῶν ἀνδριάντων ἱερειῶν τῆς θεᾶς, ὡς προκύπτει ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν τῶν κατὰ χώραν εὐρεθέντων βάθρων καὶ τινος εἰς θραύσματα μόνον σωζομένης κεφαλῆς. Ἡ παρουσίαις ἐνὸς ἐξ αὐτῶν² (πίν. XXXII - XXXIV), κατ' εὐγενῆ παραχώρησιν τοῦ ἀνασκαφέως, ἀποτελεῖ ταπεινὴν προσφορὰν πρὸς τὸν τιμώμενον σεβαστὸν καθηγητὴν καὶ μικρὸν ἀντίδωρον τῆς ὀφειλομένης εἰς αὐτὸν εὐγνωμοσύνης μου.

Τὸ ἄγαλμα (πίν. XXXII - XXXIV) ἐκ λευκοῦ, λεπτοκόκκου μαρμάρου σώζεται ἀκέφαλον καὶ ἄνευ χειρῶν, μετρεῖ δὲ μετὰ τῆς πλίνθου τοῦ ὕψος 0.88 μ. Τὸ δεξιὸν περίπου ἤμισυ τοῦ στήθους μετὰ τοῦ βραχίονος εἶναι ἀποκεκρουμένον, ἀλλὰ προσαρμόζεται ἀκριβῶς πρὸς τὸν ὑπόλοιπον κορμόν. Ἡ πλίνθος, σχήματος ὠοειδοῦς, ἔχει μεγίστην διάμετρον 0.38 καὶ ἐλάχιστην 0.22, πάχος δὲ 0.025 ἕως 0.03 μ. Εἶναι ὀλίγον λοξὴ κατὰ τὴν διατομὴν τῆς, στενεύει δηλ. πρὸς τὰ κάτω κατὰ ἓν ἑκατοστὸν περίπου εἰς ἐκάστην πλευράν. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια αὐτῆς εἶναι ἄδρῶς εἰργασμένη « μετὸ βελονάκι », ἐνῶ αἱ κάθετοι πλευραὶ κατὰ τὴν περιφέρειάν τῆς « μετὸ λαμάκι ». Ὑπὲρ τὴν πλίνθον καὶ εἰς τὸ κατώτατον μέρος τῆς

* Διὰ τὴν συζήτησιν τῶν προβλημάτων ἰδίᾳ τῆς χρονολογήσεως τῶν ἐξεταζομένων ἀντιγράφων καὶ δι' εὐγενεῖς ὑποδείξεις των εὐχαριστῶ καὶ ἐντεῦθεν θερμῶς τὸν καθ. κ. N. Himmelmann - Wildschütz, τὴν δίδου Dr. Eva - Maria Schmidt, τὸν κ. Dr. F. Eckstein, ὅλως δὲ ἰδιαίτερώς τὸν καθ. κ. Walter - Herwig Schuchhardt.

¹ Τὸ Ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας 1962, 123, εἰκ. 146. BCH 87, 1963, 768 κέ., εἰκ. 6 - 7. JHS 83, 1963, Arch. Reports 18. AJA 67, 1963, 281, πίν. 65. Τὸ Ἔργον 1963, 91 κέ., εἰκ. 96 - 97. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἀποκαλυφθέντος συγκροτήματος ὡς Ἀγορᾶς δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀσφαλῆς. Ὁ KIRSTEN ἐν KIRSTEN - KRAIKER, *Griechenlandkunde*⁴, 424 κέ., 840 θὰ ἤθελε νὰ ἀναγνωρίσῃ ἐνταῦθα τὸ Ἀσκληπιεῖον τῆς πόλεως.

² Ἔργον 1962, 128, εἰκ. 151. BCH 87, 1963, 774, εἰκ. 8.

ὀπισθίας πλευρᾶς τοῦ ἀγάλματος (πίν. XXXIII) σώζονται εἰς ἀπόστασιν 15 ἐκ. ἀπ' ἀλλήλων δύο τόρμοι συνδέσμων, μήκους 0.03 καὶ 0.04, βάθους δὲ 0.005 μ., πρὸς περαιτέρω στερέωσιν τοῦ ἀγάλματος ἐπὶ τῆς βάσεως. Εἰς τοὺς τόρμους εἶναι ἀκόμη ἐμφανῇ τὰ ἔχνη σκωρίας ἐκ τῶν σιδηρῶν συνδέσμων, οἱ ὅποιοι ὅμως πιθανὸν νὰ προσετέθησαν εἰς μεταγενεστέρους κάπως χρόνους.

Ἡ εἰκονιζομένη γυνὴ φέρει μακρὸν χειριδωτὸν χιτῶνα μετ' ἀποπτύγματος, τοῦ ὁποίου ἡ παρυφή φθάνει ὀλίγον κάτωθεν τοῦ στήθους³. Ὁ χιτῶν εἶναι ἐξωσμένος κάπως ὑψηλὰ εἰς τὴν μέσην, ἡ περίμετρος δὲ τοῦ οὕτω σχηματιζομένου κόλπου παρακολουθεῖ εἰς τὴν διάταξιν τῆς τὴν παρυφῆς τοῦ ἀποπτύγματος. Κόλπος καὶ ἀπόπτυγμα δίδουν ἐκ πρώτης ὄψεως τὴν ἐντύπωσιν, ὥς ἐὰν ἡ γυνὴ νὰ ἔφερε πέπλον ἐπὶ τοῦ χιτῶνος, ἐνδυμασίαν συχνὰ ἀνευρισκομένην εἰς ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα⁴, ἀλλὰ καὶ εἰς κλασσικὰ ἔργα⁵, ἰδιαιτέρως μάλιστα ἐπὶ ἐπιτυμβίων ἀναγλύφων⁶. Ἀκριβῆς ὅμως ἐξέτασις τοῦ ἀγάλματος, ἀποκειμένου νῦν εἰς τὴν μικρὰν συλλογὴν τῆς ἀρχαίας Μεσσηνίας, πείθει ὅτι ἐνταῦθα, ὅπως ἀκριβῶς θὰ ἴδωμεν καὶ εἰς τὰ ὑπόλοιπα ἀντίγραφα τοῦ τύπου τούτου, πρόκειται ἐν μόνον ἔνδυμα, χειριδωτὸς δηλ. χιτῶν μετ' ἀποπτύγματος καὶ κόλπου⁷. Ἐπ' αὐτοῦ φέρει βαρὺ ἱμάτιον, λοξῶς ὑπὸ τὴν δεξιὰν μασχάλην διευθετημένον, τοῦ ὁποίου τὸ ἐν ἄκρον διερχόμενον ὑπεράνω τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου πίπτει ἔμπροσθεν πλούσιον εἰς πτυχάς. Ἡ μορφή πατεῖ ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους, τὸ δεξιὸν φέρει πρὸς τὰ πλάγια καὶ ὀλίγον ὀπίσω. Εἰς τοὺς πόδας φορεῖ ὑποδήματα, ὑπὸ τὸ κάλυμμα τῶν ὁποίων διαφαίνονται πλαστικῶς διηρθρωμένοι αἱ ἐπὶ μέρους μορφαὶ τοῦ ποδός. Αἱ χεῖρες ἦσαν ἐξ ἄλλων τεμαχίων εἰργασμένα: ἡ ἀριστερὰ ἀπὸ τοῦ ἀγκῶνος, πρὸς ἔνθεσιν τῆς ὁποίας σώζεται μέγας στρογγύλος τόρμος μὲ μικρότερον κατὰ τὸ κέντρον αὐτοῦ βάθους 3 ἐκ. διὰ τὸν σιδηροῦν σύνδεσμον. Ἐπιβάλλεται ἐκ τούτου νὰ τὴν φαντασθῶμεν προτεταμένην καὶ κρατοῦσαν ἀντικείμενόν τι πιθανῶς. Ἡ δεξιὰ πλὴν τμήματος τοῦ βραχίονος ἦτο ὁμοίως ἐξ ἄλλου τεμαχίου μαρμάρου εἰργασμένη· ἐνταῦθα σώζεται καὶ ὁ σιδηροῦς ἥλος διὰ τὴν στερέωσιν, τομῆς ὀρθογωνίου (0.009×0.004), ἐξέχων περὶ τὰ 18 χιλ. Διὰ τὸν λόγον ἀκριβῶς αὐτὸν πρέπει ἴσως καὶ τὴν χεῖρα ταύτην νὰ φαντασθῶμεν ἐλευθέραν πρὸς τὰ ἔμπροδς φερο-

³ H. WEBER, *Griechische Frauentrachten im 4 Jhd.* ἐν Beiträge zur Trachtgeschichte Griechenlands, 109 κέ.

⁴ WEBER, ἔ.ἀ. 142 κέ.

⁵ V. POULSEN, *Der strenge Stil*, 122.

⁶ WEBER, ἔ.ἀ. 144.

⁷ Ἡ διακρίσις πάντως δὲν εἶναι εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις εὐκόλος· πρβλ. WEBER, ἔ.ἀ. 113, σημ. 29.

μένην, πιθανῶς ὀλίγον κεκαμμένην κατὰ τὸν ἀγκῶνα καὶ κρατοῦσάν τι· πάντως ἐπὶ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ ἀγάλματος οὐδὲν ἔχνος στερεώσεως σώζεται. Ἐκ χωριστοῦ τεμαχίου μαρμάρου καὶ ἔνθετος, ὥς συνήθως εἰς εἰκονιστικούς ἀνδριάντας, ἦτο καὶ ἡ κεφαλὴ. Σώζεται ἡ μεγάλη στρογγύλη βάθυνσις διὰ τὸν λαιμόν, φέρουσα εἰς τὸ μέσον βαθὺν τόρμον διὰ τὸν σιδηροῦν σύνδεσμον. Συμπληρωματικῶς διὰ τὴν ἐργασίαν δέον νὰ σημειωθῇ ἡ χρησιμοποίησις τρυπάνου, τοῦ ὁποίου ἔχνη εἶναι ὁρατὰ εἰς πολλὰ σημεῖα καὶ ἡ ἐπιμελὴς λείανσις τῆς ἐπιδερμίδος τοῦ μαρμάρου « μὲ τὴ ράσπα ».

Ὁ τύπος τοῦ ἀγάλματος μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν ἀνωτέρω περιγραφεῖσαν ἐνδυμασίαν εἶναι γνωστὸς ἐξ ἀντιγράφων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Τὰ σχετικὰ παραδείγματα συνέλεξαν τελευταίως ὁ Paribeni δημοσιεύων ἐν ὁμοίον ἀγαλμάτιον τοῦ Μουσείου τῶν Θερωῶν⁸ καὶ ἡ Erika Schmidt εἰς σχετικὴν ἐργασίαν της⁹. Ἐκ τῶν καταλόγων αὐτῶν δύο δὲν περιλαμβάνονται εἰς τὸν ἐνταῦθα ἐξεταζόμενον τύπον. Πρόκειται περὶ τοῦ ἀγάλματος τοῦ Μουσείου Νεαπόλεως ἀριθ. εὐρ. 6107¹⁰, καὶ τοῦ μικροῦ κορμοῦ τῶν ἀποθηκῶν τοῦ Βατικανοῦ¹¹. Τὸ πρῶτον φέρον ἄπλουν χιτῶνα ἐξωσμένον κατὰ τὸ μέσον καὶ ἱμάτιον ἐπ' αὐτοῦ, τοῦ ὁποίου ἐν τμήμα ἀναδιπλοῦται τριγωνικῶς ὑπὸ τὴν μέσην, πλησιάζει τὸν τύπον τῆς Σαπφῶς Albani. Τὸ ἕτερον ἀποκεκρουμένον ὀλίγον κατὰ τὴν τριγωνικὴν ταύτην ἀναδίπλωσιν τοῦ ἱματίου, ἡ ὁποία σημειωτέον διευθύνεται πρὸς τὰ δεξιὰ, φέρον ὅμως καὶ τοῦτο ἄπλουν χιτῶνα ἐξωσμένον, ἐξέρχεται ὅπωςδήποτε τῆς ἐξεταζομένης ἐνταῦθα σειρᾶς καὶ πιθανῶς σχετίζεται, παραλλάσσον κάπως, πρὸς τὸν τύπον τῆς Κόρης Grimani ἐν Βενετίᾳ¹². Ἀπομένουν λοιπὸν ὀκτὼ ἐν συνόλῳ ἀντίγραφα, ἥτοι :

1. Τῆς Γλυπτοθήκης Ny-Carlsberg τῆς Κοπεγχάγης¹³ (πίν. XXXV α).

⁸ E. PARIBENI, *Museo nazionale romano, Sculture greche del V secolo* (1953), 66, ἀριθμ. 118, εἰκ. 118.

⁹ *Römische Frauenstatuen*, Maschinenschr. Habschr., Berlin, Freie Univ. 1957, 151, ἀριθμ. 37 (Typus Butrinto). Τὴν ἐργασίαν εἶδον, ὅταν ἤδη εἶχον περατώσει τὴν μελέτην τῶν ἀντιγράφων τοῦ τύπου τούτου.

¹⁰ PARIBENI, ἔ.δ. 118, ἀριθμ. 1. AMELUNG ἐν EA. 497. A. RUESCH, *Guida del museo nazionale di Napoli* (1908), 49, ἀριθμ. 142. *Museo nazionale di Napoli, Guida...* per cura di A. RUESCH (ἀνευ χρονολ.) 32, ἀριθμ. 109. LIPPOLD, *HdArch.* III 1, 155, σημ. 1.

¹¹ PARIBENI, ἔ.δ. 118, ἀριθμ. 8. SCHMIDT, ἔ.δ. 151, ἀριθμ. 37 (6). G. KASCHNITZ-WEINBERG, *Sculture del magazzino del museo Vaticano*, 49, ἀριθμ. 85, πίν. 29. LIPPOLD, *HdArch.* III 1, 200, σημ. 6.

¹² A. FURTWÄGLER, *Abh. München* 21, II, 1901, 282 κέ., πίν. I-II. LIPPOLD, *HdArch.* III 1, 200, σημ. 6.

¹³ Ὑψους 1.93 μ. Μάρμαρον (εἶδος ;). F. POULSEN, *Catalogue* (1951), 223, ἀριθμ.

2. Τοῦ Μουσείου τῶν Θεσμῶν τῆς Ρώμης¹⁴ (πίν. XXXVI α).
3. Τῆς πρώην συλλογῆς U. v. Wilamowitz - Moellendorf, εἶτα εἰς τὴν συλλογὴν Hiller v. Gaertingen ἐν Βερολίῳ¹⁵ (πίν. XXXVI β).
4. Τοῦ Μουσείου Νεαπόλεως ἀριθ. εὐρ. 6269¹⁶ (εἰκ. 1).
5. Τοῦ Μουσείου Prado τῆς Μαδρίτης¹⁷ (πίν. XXXV γ).
6. Τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου¹⁸ (εἰκ. 2).
7. Τοῦ Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως ἐξ Ἀπτερώων Κρήτης¹⁹ (πίν. XXXVI γ).
8. Τὸ ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ἄγαλμα ἐκ Βουθρωτοῦ Ἀλβανίας²⁰ (πίν. XXXV β).

304a. O. BRENDL, *EA.* 4425. REINACH, *RS.* IV, 416, 9. LIPPOLD, *HdArch.* III 1, 213, σημ. 1. E. SCHMIDT, *ἔ.ἀ.* 86, σημ. 258, 95 κέ., 151, ἀριθμ. 37 (1). Τὸ ἄγαλμα ἠγοράσθη ἐν Ρώμῃ.

¹⁴ E. PARIBENI, *ἔ.ἀ.* ἀριθμ. 118. BRENDL, *EA.* 4425. ARNDT, *EA.* 1507. E. SCHMIDT, *ἔ.ἀ.* 151, ἀριθμ. 37 (5). Ὑψους 0.87 μ. ἐξ ἰταλικοῦ πιθανῶς μαρμάρου. Εἰκονίζεται ἐπίσης παρὰ E. NASH, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Rom* II, 489, εἰκ. 1307 (ἀριστερὰ ἐπὶ τοῦ βάθρου).

¹⁵ Ὑψους 0.435 μ. ἐκ λεπτοκόκκου μαρμάρου. A. NEUGEBAUER, *Antiken in deutschem Privatbesitz* (1938), ἀριθμ. 7, πίν. 4. ARNDT, *EA.* 1507. REINACH, *RS.* IV, 179, 8. LIPPOLD, *HdArch.* III 1, 213, 1. Νῦν εὐρίσκεται εἰς τὸ Μοῦσεῖον τοῦ Περγάμου ἐν Βερολίῳ.

¹⁶ RUESCH, *Guida* 67, ἀριθμ. 225. *Guida... per cura* A. RUESCH (ἄνευ χρονολ.), ἀριθμ. 131. CLARAC, 420 A, ἀριθμ. 727 B (= REINACH, *RS.* I, 202, 3). E. SCHMIDT, *ἔ.ἀ.* 151, ἀριθμ. 37 (3). AMELUNG, *Text zu EA.* 497. LIPPOLD, *HdArch.* III 1, 213, σημ. 1. Ὑψους 1.84 μ. ἐκ παρίου μαρμάρου. Συμπληρωμένα ἢ ἀριστερὰ χεῖρ καὶ ὁ δεξιὸς πῆχυς. Ἡ κεφαλὴ φέρουσα διάδημα ἐκ stucco φαίνεται ἀρχαία, ἀλλὰ δὲν εἶναι βέβαιον ἂν συνανήκη.

¹⁷ Ὑψους 0.62 μ. ἐκ λευκοῦ μαρμάρου. A. BLANCO, *Museo del Prado, Catalogo de la escultura* (1957), 55, ἀριθμ. 67 E, πίν. 32 E. REINACH, *RS.* IV, 179, 8. ARNDT, *EA.* 1507. LIPPOLD, *HdArch.* III 1, 213, σημ. 1. E. SCHMIDT, *ἔ.ἀ.* 151, ἀριθμ. 37 (2).

¹⁸ Louvre, ἀριθμ. 2219. ARNDT, *EA.* 1507. SCHMIDT, *ἔ.ἀ.* 151, ἀριθμ. 37 (4). Παρὰ REINACH, *RS.* II 2, 675, 9. NEUGEBAUER, *ἔ.ἀ.* FURTWÄGLER, *MW.* 100, σημ. 5 ἀναγράφεται μὲ τὸν ἀριθμ. 2912, ὑπὸ τὸν ὅποιον ὁμῶς ἐν *Cat. Som.*, 162 ἀναφέρεται ἐπιγραφή τις.

¹⁹ G. MENDEL, *Catalogue* II, 338, ἀριθμ. 603. HEKLER, *Römische weibliche Gewandstatuen* ἐν *Münchener Archäologische Studien* A. Furtwängler gewidmet, 193, 230 (Typus XXXV). LIPPOLD, *Kopien und Umbildungen*, 202 καὶ σημ. 132. REINACH, *RS.* II 2, 660, 1. LIPPOLD, *HdArch.* III 1, 213, σημ. 1. SCHMIDT, *ἔ.ἀ.* 95 κέ., 151, ἀριθμ. 37 (8). *Guide illustré des sculptures grecques, romaines etc.* (1935), 92, εἰκ. 34. *Guide to the Greek, Roman etc. Collections* (1956), 67, εἰκ. 38, ὅπου ἐσφαλμένως ἀναγράφεται ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Φλαβίων καὶ ἀποτελεῖ ἀντίγραφον τῆς μικρᾶς Ἡρακλεώτιδος. Ὑψος μετὰ τῆς πλίνθου 1.825 μ. Μάρμαρον λευκόν, χονδροκόκκον.

²⁰ L. UGOLINI, *Le Dea di Butrinto*, Bd'A. serie II, 8, 1928, 258 κέ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Butrinto* (Ρώμη 1937), 47 εἰκ. 30, 60 εἰκ. 41, 137 κέ. εἰκ. 85-86. RA 1930, I, 104, εἰκ. 1 καὶ 4 (= REINACH, *RS.* VI, 171, 1 καὶ 4). *Gaz. Arch.* 1930, I, 153. AJA 34, 1930, 371.

Εἰς ταῦτα προσθετέα :

9. Τὸ νῦν δημοσιευόμενον ἐκ Μεσσήνης καὶ

10. "Εν ἀγάλμα ἀποκείμενον ἐν τῷ Μουσείῳ Πατρῶν²¹.

Ὁ Lippold²² ὑπέδειξεν ἐν ἀκόμῃ ἐν Φλωρεντίᾳ, τὸ ὁποῖον φαίνεται νὰ ἴσταται πλησίον τοῦ ἀγαλματίου Μαδρίτης. Ἡ ἀπόδοσίς του πάντως εἰς τὸν παρόντα τύπον δὲν εἶναι ἐντελῶς βεβαία, διότι ἐκ τῆς προσιτῆς εἰς ἐμὲ ἀπεικονίσεώς του²³ δὲν καθίσταται σαφὴς ἡ διάκρισις μεταξὺ ἀποπτύγματος καὶ κολπώσεως τοῦ χιτῶνος.

Ἀπὸ τὸν κατάλογον τοῦτον τέσσαρα ἀντίγραφα προέρχονται ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ, ἑλληνικοῦ χώρου, τέσσαρα πιθανώτατα ἐξ Ἰταλίας (Μουσείου Θεσμῶν, Νεαπόλεως, Κοπεγχάγης καὶ Φλωρεντίας, ἐὰν βεβαίως τὸ τελευταῖον ἀνήκῃ εἰς τὸν παρόντα τύπον), ἐνῶ τῶν ὑπολοίπων ὁ τόπος προελεύσεως εἶναι ἄγνωστος. Θὰ ἦτο ἐνδιαφέρουσα καὶ ἀποδοτικὴ μία πλήρης μελέτη τῶν ἀντιγράφων τούτων, ἡ ὁποία ὁμως εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπιχειρηθῇ διὰ τὸν λόγον ὅτι πολλὰ ἐξ αὐτῶν παραμένουν ἀδημοσίευτα καὶ ἐλλεῖπουν ἱκανοποιητικαὶ ἀπεικονίσεις των. Ἐνταῦθα θὰ ἀσχοληθῶμεν δι' ὀλίγων μὲ τὸ ζήτημα μόνον τῆς χρονολογήσεως τῶν γνωστοτέρων ἐξ αὐτῶν, ἵνα οὕτω καταστῇ δυνατὴ καὶ ἡ χρονολογικὴ τοποθέτησις τοῦ δημοσιευομένου ἀγάλματος τῆς Μεσσήνης.

Ἐκ τῶν πιστοτέρων καὶ ἀρχαιότερων ἀντιγράφων τῆς σειρᾶς διακρίνεται σαφῶς τὸ τῆς Κοπεγχάγης (πίν. XXXV α), ἡ χρονολόγησις τοῦ ὁποίου συνεζητήθη εὐρέως. Τὴν γνώμην τοῦ Poulsen, ὁ ὁποῖος τὸ ἐχρονολόγησεν εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Κλαυδίου²⁴, ἡμφεσβήτησαν ὁ Brendel²⁵ καὶ ἡ E. Schmidt. Ὁ πρῶτος ΑΑ 44, 1929, 431, εἰκ. 32 (κεφαλῆς μόνον). DEONNA, *Dédale* II, 159, σημ. 3. NSc. 1938, 435 κέ., εἰκ. 10 (κεφαλῆς μόνον). UGOLINI, *Iapigia* IV, 1933, Fasc. 4, 10 κέ., εἰκ. σελ. 11 καὶ 12. *Enciclopedia dell'arte antica* II, 235. LIPPOLD, *HdArch.* III 1, 213, σημ. 1. SCHMIDT, ἔ.ἀ. 151, ἀριθμ. 37 (7). Ἡ κεφαλὴ ἐκ νησιωτικοῦ μαρμάρου χωριστὰ εἰργασμένη εὐρίσκεται νῦν εἰς τὸ Μουσεῖον τῶν Θεσμῶν. R. PARIBENI, *Le Terme di Diocleziano e il museo nazionale romano*² (1932), 173, ἀριθμ. 457, πίν. ἐναντι σελ. 174. S. AURIGEMMA, *Le Terme di Diocleziano e il museo nazionale romano*² (1950), 76, ἀριθμ. 190, πίν. 34a. Ὑψος μετὰ τῆς κεφαλῆς 2.40 μ. Διὰ τὸ εἶδος τοῦ μαρμάρου τοῦ ἀγάλματος βλ. UGOLINI, ἔ.ἀ. 268.

²¹ Κατὰ προφορικὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ ἐφόρου κ. Ν. Ζαφειροπούλου.

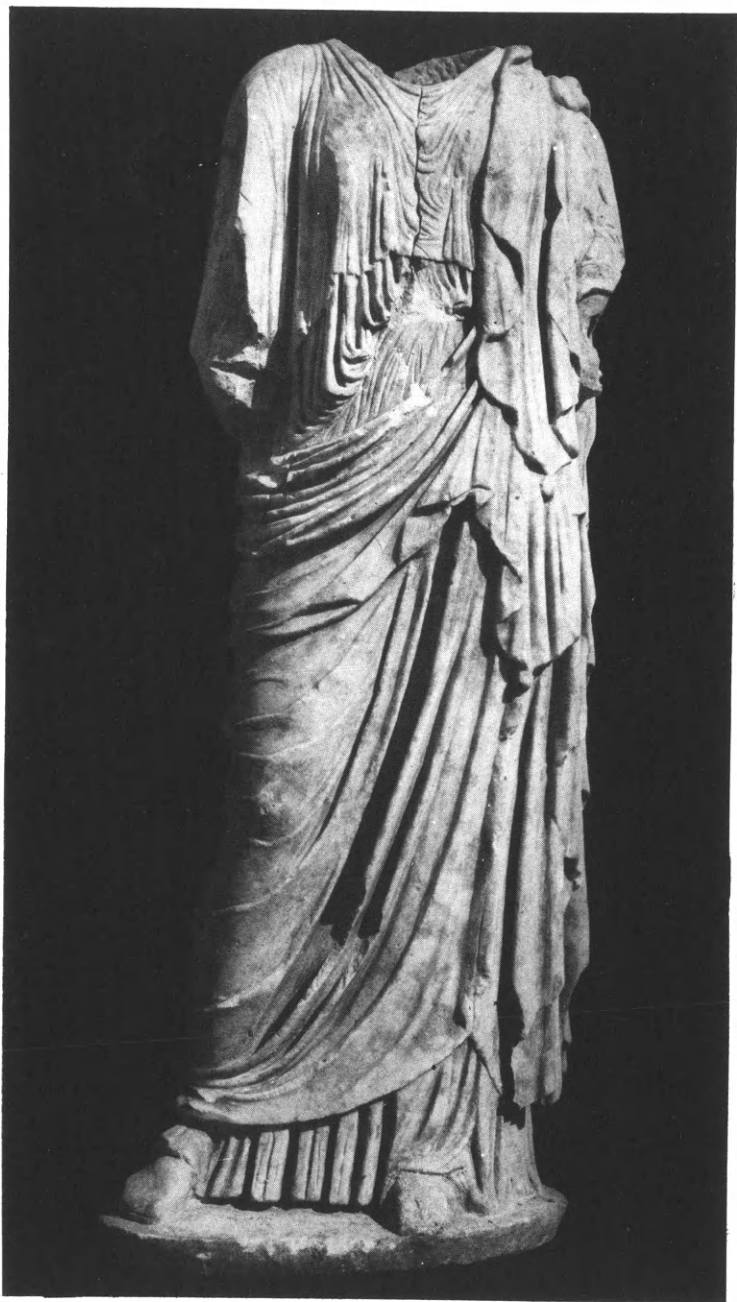
²² Koriën, 270, σημ. 132.

²³ L. MILANI, *Il regio museo archeologico di Firenze*, 315 ἀριθμ. 55, πίν. 154. Ὑψος (;).

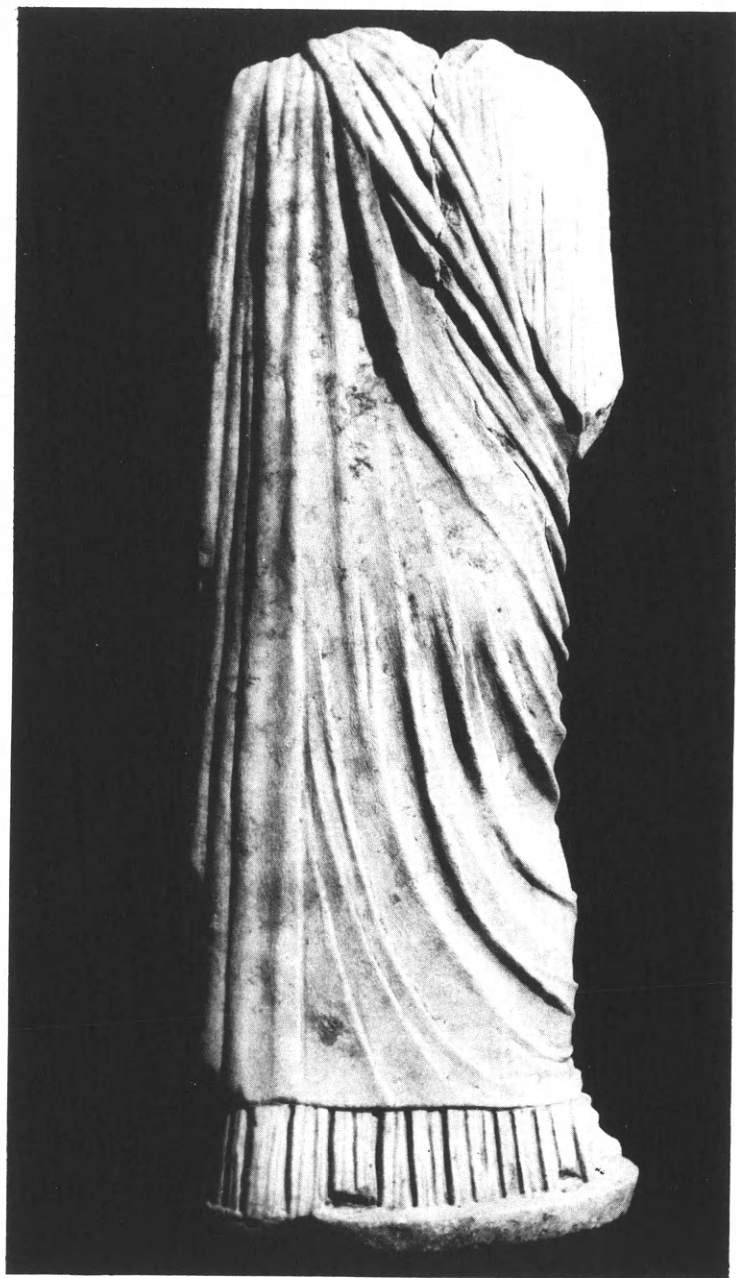
Μάρμαρον πεντελικόν.

²⁴ POULSEN, *Catalogue* 223, ἀριθμ. 304a. Κατὰ τὸν HEKLER, ἔ.ἀ. 155, σημ. 1 ἤδη εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Αὐγούστου.

²⁵ EA. 4425.

Μεσσήνης, προσθία ὄψις

Μεσσήνης, ὀπισθία ὄψις

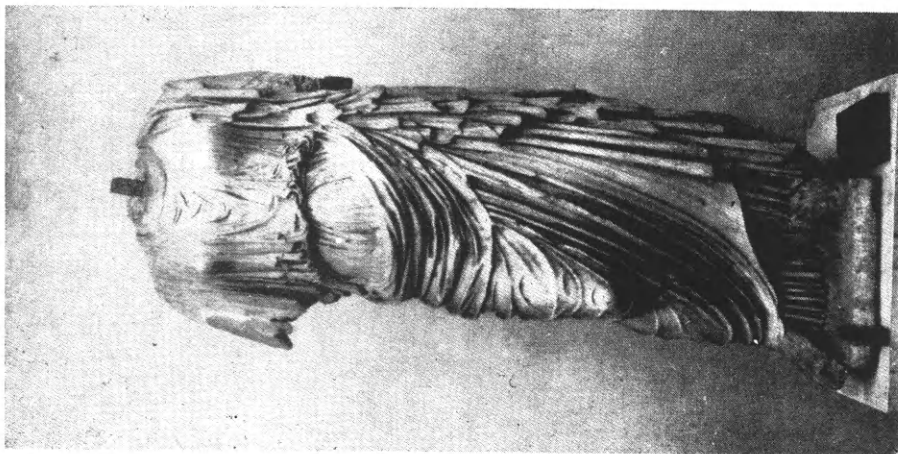

α. ἀριστερά ὄψις

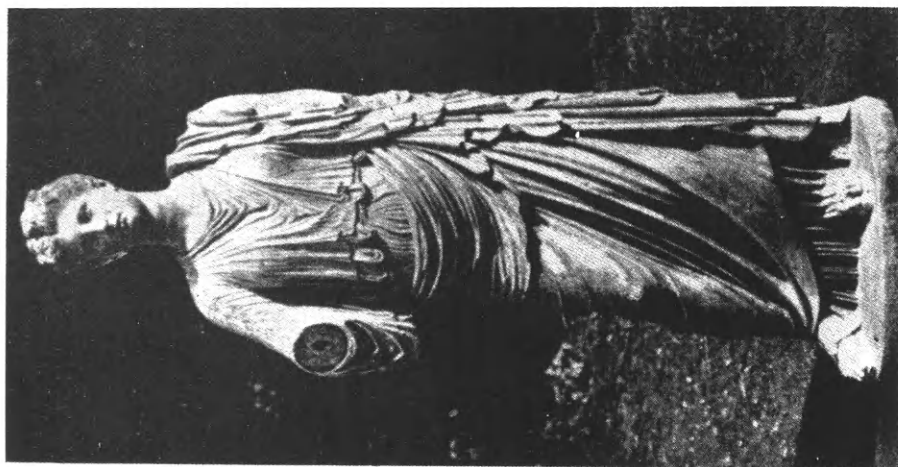

β. δεξιά ὄψις

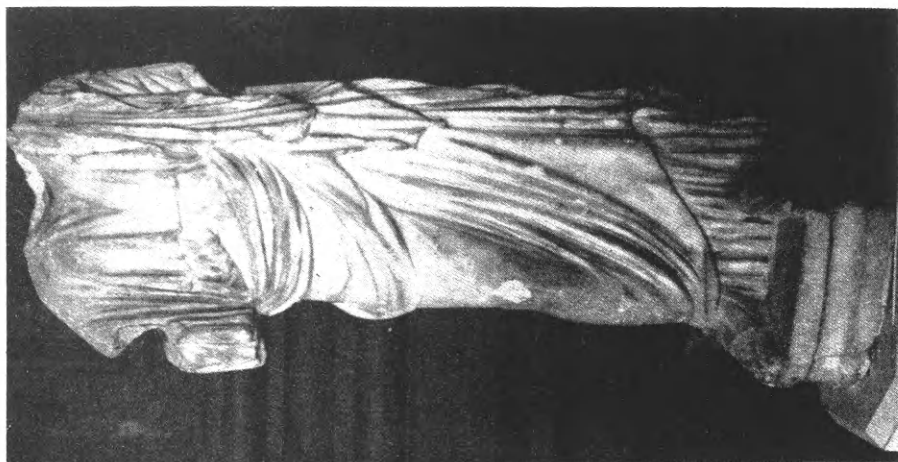
Μεσσήνης

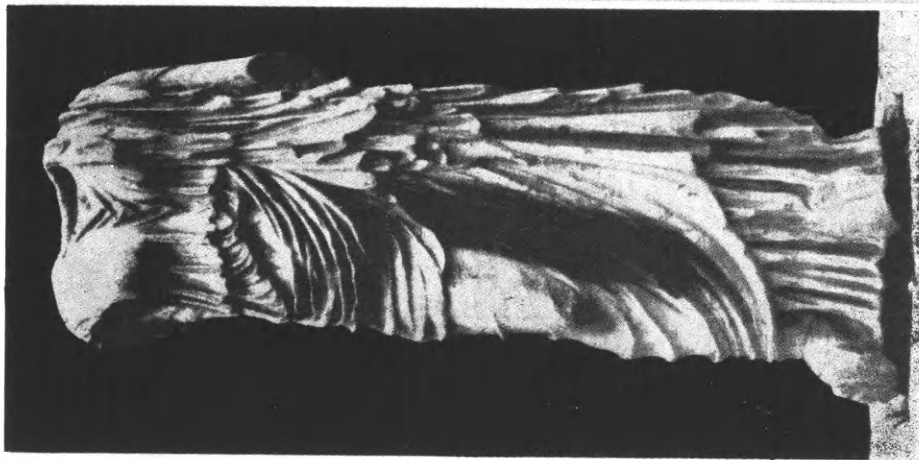
α. Κοτεγχάγης

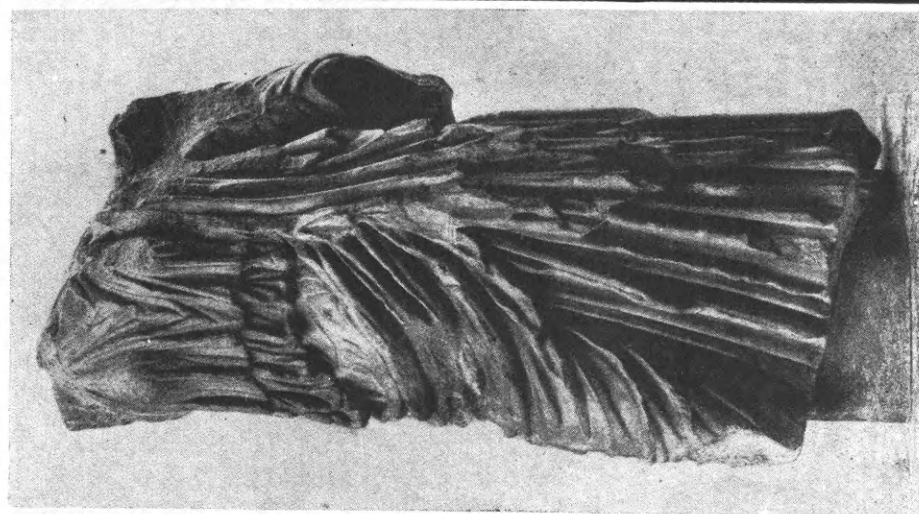
β. Βουθρωτού

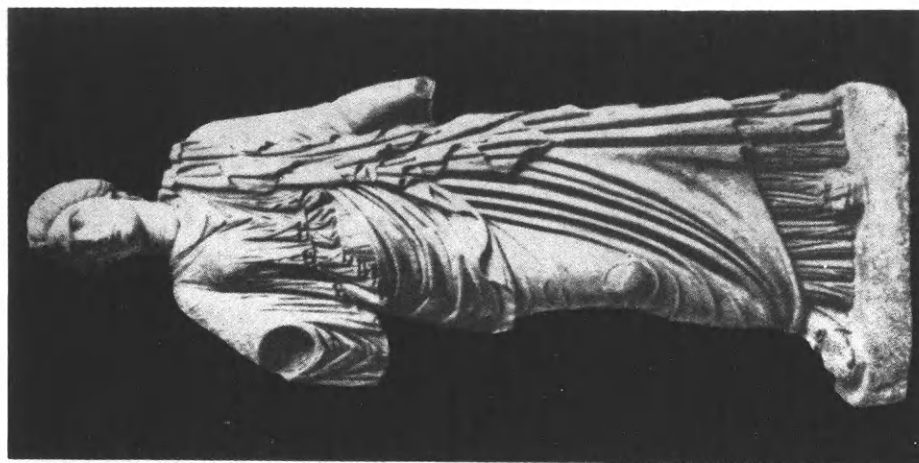
γ. Μαδρίτης

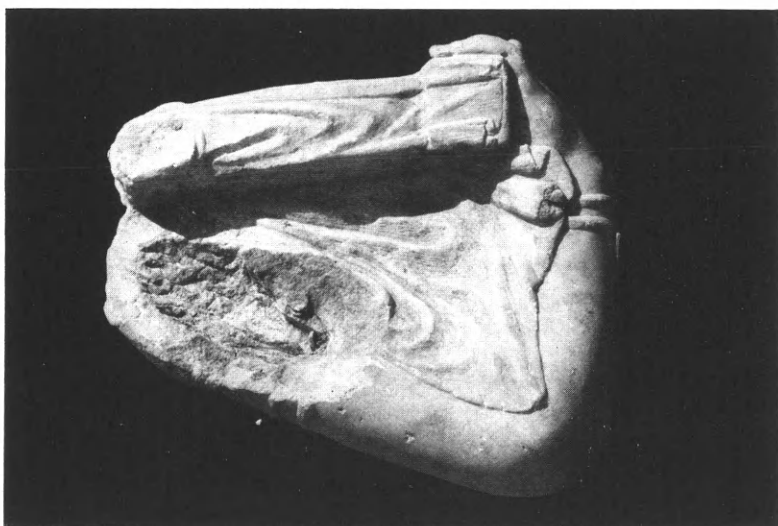
α. Μουσίου Θεμῶν

β. Βερολίνου

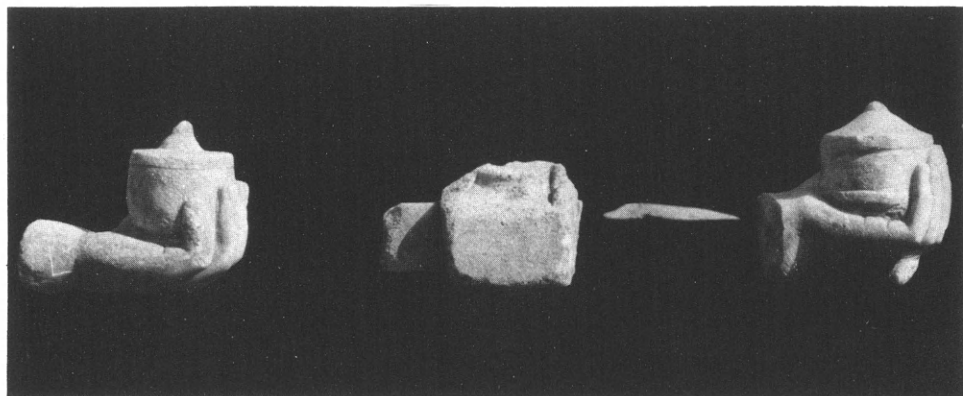
γ. Κωνσταντινουπόλεως

Μεσσήνης, χείρ κρατούσα ξόανον

Μεσσήνης, κεφαλή

α

β

γ

γ

β

α

Μεσσήνης

α - γ. χείρες κρατούσαι λιβανωτίδας

β. ἄνω τμήμα ἑτέρου ξοάνου

προέτεινε μίαν χρονολόγησιν εἰς τὰς ἀρχὰς ἤδη τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ., ἐνῶ ἡ δευτέρα τὸ ἐτοποθέτησεν ἀκόμη μεταγενέστερον εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Ἀντωνίνων²⁶. Πρὸς ὑποστήριξιν προσήγαγε τὴν καθημένην Ὀλυμπιάδα τῆς Villa Albani²⁷, ἡ ὁποία

Εἰκ. 1. Νεαπόλεως.

Εἰκ. 2. Λούβρου.

ἐκ τῶν ὑπὸ τὸ κάθισμα εἰκονιζομένων μικρῶν ἀναγλύφων μορφῶν ἀνάγεται ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἀντωνίνειον ἐποχὴν, ὥς δηλοῖ ἰδιαιτέρως ὁ τρόπος κομμώσεως τῆς

²⁶ *Römische Frauenstatuen*, 86 κέ.

²⁷ SCHMIDT, ἔ.ἀ. 85, σημ. 256. Ἀπεικονίσεις : EA. 3521 - 3525. Ἡ κεφαλὴ δὲν συνανήκει πρὸβλ. LANGLOTZ, *Festschrift A. Rumpf*, 101, σημ. 2 (5). ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, SB Heidelberg 1953/4, 2. Abh., 16, σημ. 20 (5).

κατ' ἐνώπιον ἱσταμένης *EA*. 3525. Ἡ σύγκρισις ὁμως τῆς ἐτέρας ἐκ τοῦ πλαγίου εἰκονιζομένης μορφῆς *EA*. 3523 πρὸς τὸ ἀντίγραφον Κοπεγχάγης, τὴν ὁποίαν ἐπιχειρεῖ ἡ Schmidt, βασίζεται μόνον εἰς ἀπλὴν ὁμοιότητα τοῦ μοτίβου. Ἡ ἀπλότης καὶ ἡ ξηρὰ ἀπόδοσις τῶν πτυχῶν τοῦ ἐνδύματος τοῦ ἀναγλύφου δὲν συγκρίνονται κατ' οὐδένα τρόπον πρὸς τὰς πλουσίας καὶ δροσεράς πτυχώσεις τοῦ ἀντιγράφου τῆς Κοπεγχάγης. Ἀλλὰ καὶ ἡ καθημένη μὲ τὰς ἀνησύχους, διακεκομμένας μικρὰς πτυχώσεις τοῦ ἐνδύματος δυσκόλως θὰ ἠδύνατο νὰ συγκριθῇ πρὸς τὸ ἀντίγραφον ἡμῶν. Περισσότερον ὁμως ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ αὐτὰ στοιχεῖα τὸ τελευταῖον χαρακτηρίζεται ἀπὸ μίαν ἐντελῶς διάφορον ἀντίληψιν εἰς τὴν σύνθεσιν καὶ τὴν δομὴν του. Σῶμα καὶ ἔνδυμα ἔχουν ἀκόμη τὴν αὐτὴν βαρύτητα καὶ ἴσῃν σχεδὸν μοῖραν εἰς τὴν μεταξύ των σχέσιν. Τὸ σῶμα δὲν χάνεται ὑπὸ τὸ βάρος τοῦ ἐνδύματος, ὅπως θὰ ἴδωμεν εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ ὑπόλοιπα ἀντίγραφα τοῦ τύπου κατωτέρω. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ὑπολογισμένην καὶ ἀρμονικὴν κατανομήν τῶν ὄγκων εἰς τὴν οἰκοδόμησιν τῆς μορφῆς καὶ τὴν καθαρὰν καὶ ἐπιμελῆ ἐργασίαν τῶν ἐνδυμάτων μᾶς ὁδηγοῦν ἀσφαλῶς εἰς μίαν ἄλλην ἐποχὴν ἀπὸ τὴν τῆς Ὀλυμπιάδος τῆς Villa Albani. Ἀπὸ τὴν σειρὰν τῶν χρονολογημένων μνημείων διδακτικὴ εἶναι ἡ σύγκρισις τοῦ προκειμένου ἀντιγράφου πρὸς τὸν ἀνδριάντα τῆς παλαιότερας Ἀγριππίνης (ἡ Δρουσίλλης) τοῦ Λατεράνου²⁸, ἡ χρονολόγησις τοῦ ὁποίου εἶναι ἀσφαλῆς, διότι ἡ κεφαλὴ του συναντᾷ²⁹. Αἱ τεχνοτροπικαὶ ὁμοιότητες εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν ἐνδυμάτων, ὅπως π.χ. εἰς τὰς πτυχὰς τοῦ κάτω μέρους τοῦ χιτῶνος, εἰς τὰς μικρὰς, κυματιστὰς λεπτὰς τοῦ στήθους ἢ τὰς βαρεῖας πτυχώσεις τῆς ἀναδιπλώσεως τοῦ ἱματίου ἔμπροσθεν, ἀλλὰ καὶ γενικώτερον ἡ ὅλη δομὴ τοῦ ἀγάλματος βασιζομένη εἰς τὰς αὐτὰς περίπου ἀρχὰς συνθέσεως τῶν ἐπὶ μέρους μορφῶν, ὑποδεικνύουν ὅτι οἱ χρόνοι τοῦ ἀντιγράφου Κοπεγχάγης δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀφίστανται πολὺ ἀπὸ τοὺς τοῦ Λατεράνου. Ἡ ἐλαφρὰ κάπως ξηρότης εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν πτυχῶν τοῦ χιτῶνος καὶ ἡ σαφεστέρα ζωγραφικὴ διάθεσις ἰδίᾳ εἰς τὰς πολλὰς, πυκνὰς καὶ ἀνησύχους πτυχώσεις τοῦ τμήματος τοῦ ἱματίου τοῦ ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου πίπτοντος ἐπιτρέπουν ἴσως ὀλίγον μεταγενεστέραν χρονολόγησιν, θὰ ἠδυνάμεθα οὕτω νὰ εἴπωμεν πρὸς τὰ μέσα περίπου τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ.

Ἐὰν τὸ ἀντίγραφον Κοπεγχάγης ἀποτελῇ τὸ ἀρχαιότερον, τὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (πίν. XXXVI γ) τοποθετεῖται ἀσφαλῶς τελευταῖον εἰς τὴν σειρὰν

²⁸ Τελευταίως Α. GIULIANO, *Catalogo dei ritratti romani del museo profano Lateranense* (1957), 29, ἀριθμ. 32, πίν. 20. HELBIG, *Führer*⁴ I, 755, ἀριθμ. 1050.

²⁹ H. v. HEINTZE, *Gnomon* 32, 1960, 155.

ταύτην. Ἡ χρονολόγησίς τοῦ εἶναι βεβαία ἀπὸ τὴν σωζομένην καὶ συνανήκουσαν εἰκονιστικὴν κεφαλὴν, ἥ ὁποία μὲ τὰς ἐγχαράκτως δεδηλωμένας κόρας τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τὴν χαρακτηριστικὴν τῆς κόμμωσιν σχετίζεται συνήθως πρὸς τὰς κεφαλὰς τῆς Φανστίνης τῆς νεωτέρας³⁰. Περισσότερον ἐπιτυχὴς εἶναι ἴσως ἡ σύγκρισις πρὸς τὰ πορτραῖτα τῆς Κρισπίνης, πρὸς τὴν κεφαλὴν π.χ. τοῦ Μουσείου Θεσμῶν 800³¹, δι' ἧς ἐπιτυγχάνεται καὶ ἡ ἀκριβεστέρα χρονολόγησις τοῦ ἀγάλματος εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος. Ἡ βαρεῖς, ἀλύγιστος, ἐξεζητημένη καὶ σκληρὰ ἐργασία τοῦ εἶναι χαρακτηριστικὴ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν τοῦ ἀντιγράφου *Κοπεγχάγης. Αἱ ὁμοιόμορφοι, ρέουσai πτυχαὶ τοῦ κάτω μέρους τοῦ χιτῶνος ἔχουν ἀντικατασταθῇ ἐνταῦθα μὲ βαθεά, λοξά, σχεδὸν τυχαῖα σχίσματα τοῦ τρυπάνου³², καθ' ὅμοιον δ' ἀκριβῶς τρόπον εἶναι εἰργασμένα καὶ αἱ πτυχαὶ τοῦ ἀποπτύγματος καὶ τοῦ κόλπου. Ἡ περαιτέρω πρὸς τὰ δεξιὰ ἔκτασις τοῦ ἀναπνομένου σκέλους, ὀφειλομένη εἰς ἑλληνιστικὰς πιθανῶς ἐπιδράσεις, προσδίδει εἰς τὸ ἄγαλμα ἓνα ἰδιαίτερον χαρακτῆρα στερεότητος, τὸ ἐνδυμα ὅμως διαδραματίζει ἐνταῦθα τὸν πρωτεύοντα ρόλον. Τὸ σῶμα δύνανται τις νὰ μαντεύσῃ μόνον ὑπὸ τὸ βάρος τῶν πτυχώσεων τοῦ ἐνδύματος. Ἀκόμη καὶ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα θέλουν νὰ τὸ ὑποδηλώσουν, ὅπως π.χ. αἱ πτυχαὶ τῆς ἀναδιπλώσεως τοῦ ἱματίου ὑπὸ τὴν μέσην, αἱ ὁποῖαι παρακολουθοῦν τὴν στρογγυλότητα τοῦ σώματος, καὶ αἱ ἐλεύθεραι μορφαὶ τοῦ δεξιοῦ σκέλους, ἐπικάθηνται βαρέα, σκληρὰ καὶ διακοσμητικὰ εἰς τὴν ἐπιφάνειαν.

Μεταξὺ τῶν δύο τούτων χρονολογικῶν ὁρίων, εἰς ἓν διάστημα καλύπτουν ἓνα καὶ ἡμισυν σχεδὸν αἰῶνα, εὐρίσκουν τὴν θέσιν των τὰ ὑπόλοιπα ἀντίγραφα τῆς σειρᾶς. Ἐξ αὐτῶν τὸ ἀγαλμάτιον τοῦ μουσείου Μαδρίτης (πίν. XXXV γ) δύναται νὰ χρονολογηθῇ ἀπὸ ἐν ἑξωτερικὸν κριτήριον. Ἡ μορφή τῆς πλίνθου τοῦ μᾶς ἐπιβάλλει νὰ τὸ θεωρήσωμεν ὡπωσδήποτε μεταγενέστερον τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ³³. Ἀπλοποιημένον καὶ μὲ ἐμφανῇ κλασικιστικὸν χαρακτῆρα, ὅπως βλέπει τις εἰς τὴν διάταξιν τῶν χελιδονουρῶν τοῦ ἱματίου, ἀνακαλεῖ ἔργα τῆς ἀδριανείου ἐποχῆς, ὅπως π.χ. τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Ἀντωνιανοῦ μὲ τὸν Ἀντίνοον Σουλβανὸν³⁴ ἢ μορφὰς τῆς σαρκοφάγου μὲ τὴν παράστασιν τοῦ γάμου τοῦ Πηλέως

³⁰ Οὗτω παρὰ MENDEL, *Cat.* II, 340. HEKLER, ἔ.ἀ. 193.

³¹ M. WEGNER, *Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit*, 74 κέ., 274 κέ., πίν. 57.

³² Ὅμοιον τρόπον ἐργασίας βλ. εἰς τοὺς ἐκ τῆς ἐξέδρας τοῦ Ἡρώδου ἐν Ὀλυμπίᾳ ἀνδριάντας π.χ. *Olympia* III, πίν 68, 5 (Ρηγίλλης).

³³ BLANCO, *Catalogo* 56, ἀριθμ. 67 Ε. Πρβλ. F. MUTHMANN, *Statuenstützen und dekoratives Beiwerk*, 126 κέ.

³⁴ BRBR. 635. Βιβλιογραφία παρὰ ΤΟΥΝΒΕΕ, *The Hadrianic School*, 242 (ν).

καὶ τῆς Θέτιδος τῆς Villa Albani³⁵. Διὰ τὰ κλασσικιστικά του στοιχεῖα θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω. Ἀπὸ τὴν ἄλλην πλευρὰν εἶναι βοηθητικὴ διὰ τὴν χρονολόγησιν του ἡ σύγκρισις πρὸς τὴν ἀνωτέρω σημειωθείσαν μορφήν τοῦ καθίσματος τῆς Ὀλυμπιάδος EA. 3523, ἡ ὁποία μὲ τὴν περισσότερον ἀνήσυχον καὶ σκληρὰν ἐργασίαν τῆς προϋποθέτει μίαν ἱκανὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τὸ ἀγαλμάτιον Μαδρίτης. Ὁδηγούμεθα οὕτω εἰς μίαν πιθανὴν χρονολόγησιν του πρὸ τῶν μέσων τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος. Εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀδριανοῦ νομίζομεν ὅτι πρέπει νὰ χρονολογηθῇ ἐπίσης τὸ ἀγαλμάτιον τῶν Θερωμάτων. Ἡ χαρακτηρίζουσα τοῦτο ἔντονος ζωγραφικὴ διάθεσις μὲ τὰς πολλὰς, βαθεῖας, εἰς ἓν παιγνίδισμα φωτὸς καὶ σκιᾶς παρατασσομένης πτυχώσεις του, δεικνύουν ὅτι οἱ ἀμέσως συγγενεῖς πρόδρομοὶ του εἶναι ἔργα τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ Τραϊανοῦ, ὡς π.χ. ἡ καπιτωλίνεος Τριάς ἐπὶ τῆς ἀψίδος τοῦ Βενεβέντου³⁶. Πρὸς τὴν ἀδριανέιον ἐποχὴν μᾶς ὁδηγεῖ ἐπίσης ἡ ἐργασία τῶν πτυχῶν τοῦ κάτω μέρους τοῦ χιτῶνος καὶ αἱ χαρακτηρηστικαὶ ἀπὸ τῶν στηθῶν πίπτουσαι ἀλύγιστοι πτυχαὶ τοῦ ἀποπτύγματος³⁷. Ἡ ὑπὸ τοῦ Neugebauer χρονολόγησις τοῦ ἀγαλματίου τοῦ Βερολίνου (πίν. XXXVI β) εἰς τὸ α' ἡμισυ τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. δύναται ἴσως νὰ ἐντοπισθῇ ἀκριβέστερον περὶ τὰ μέσα αὐτοῦ. Ἡ ἀνήσυχος καὶ ὑπερφορτωμένη πτυχολογία του, ἡ σκληρὰ ἐργασία τῶν πτυχῶν τοῦ ἀποπτύγματος καὶ τοῦ κόλπου τὸ τοποθετοῦν ἀκόμη ἀργότερον ἀπὸ τὰς καρυάτιδας τῆς Villa Adriana³⁸, εἰς τὴν ἀντιωνίνειον περίοδον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα³⁹.

Τελευταῖον ἀπομένει τὸ ἀντίγραφον τοῦ Βουθρωτοῦ (πίν. XXXV β)· δὲν θὰ συζητηθῇ ἐνταῦθα τὸ ζήτημα, ἐὰν ἡ χωριστὰ εἰργασμένη κεφαλὴ του (κεφαλὴ Ἀπόλλωνος τύπου Anzio) ἀποτελῇ πρωτότυπον ἔργον τῆς προρρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ὡς ὑπέθεσεν ὁ Ugolini⁴⁰, ἢ καὶ ἡ ἐργασία τῆς ἀποδεικνύει ὅτι καὶ ἐνταῦθα πρόκειται περὶ ρωμαϊκοῦ ἀντιγράφου πιθανώτατα. Τὸ σῶμα τοῦ ἀγάλματος ὁπωσδήποτε ἔχει τὴν θέσιν του μεταξὺ τῶν παλαιότερων ἀντιγράφων τοῦ τύπου. Ἡ σύγκρισις του πρὸς τὸ τῆς Κοπεγχάγης παρὰ τὴν ὁμοιότητα μερικῶν μορφῶν, ὡς

³⁵ E. SIMON, RM 60/61, 1953/4, 211 κέ., πίν. 88 κέ.

³⁶ H. KÄHLER, *Rom und seine Welt*, πίν. 168. (Athenaeum), *L'arco di Traiano a Benevento*, πίν. 12.

³⁷ Πρβλ. τὴν καρυάτιδα ἐκ τῆς Villa Adriana, *Enciclopedia dell'arte antica*, II, 340, εἰκ. 492.

³⁸ S. AURIGEMMA, *Villa Adriana*, 113 κέ., εἰκ. 95 - 98.

³⁹ Πρβλ. τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Μ. Αὐρηλίου ἐπὶ τῆς ἀψίδος τοῦ Κωνσταντίνου. KÄHLER, ἔ.ἀ. πίν. 214. E. NASH, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Rom* I, 111, εἰκ. 115.

⁴⁰ UGOLINI, Bd'A. ser. II, 8, 1928, 277.

λ.χ. τῶν πτυχώσεων τοῦ χιτῶνος ἐπὶ τῆς κοιλίας ἢ τῆς ἀναδιπλώσεως τοῦ ἱματίου ἔμπροσθεν, παρὰ τὴν στερεὰν τεκτονικὴν δομὴν του καὶ τὴν ἀνάδειξιν κάπως τοῦ σώματος ὑπὸ τὸ ἔνδυμα, δεικνύει ὅτι ἡ ὁροσερότης ἐκείνου ἔχει ἀντικατασταθῇ ἐνταῦθα ἀπὸ μίαν λεπτολόγον καὶ ξηρὰν ἐργασίαν. Τὰ ἀμεσώτερα παρὰλληλα ἀνευρίσκονται, νομίζομεν, εἰς τὰς Ἀμαζόνας τῆς Villa Adriana⁴¹, αἱ ὁποῖαι δεικνύουν ἀκούη καὶ κοινὰς τεχνικὰς λεπτομερείας, ὅπως π.χ. εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ χιτῶνος. Πρὸς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀδριανοῦ μᾶς ὁδηγεῖ ἐπίσης καὶ ἡ σύγκρισις μὲ ἔργα, τὰ ὁποῖα κατωτέρω θὰ ἀναφέρωμεν διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἀγάλματος τῆς Μεσσήνης, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν χελιδονουρῶν τοῦ τμήματος τοῦ ἱματίου τοῦ ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου πίπτοντος καὶ τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ ἀνοίγματος τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς.

Μετὰ τὴν ἐξέτασιν ταύτην εἶναι εὐκόλον νὰ χρονολογηθῇ καὶ ὁ ἀνδριὰς τῆς ἱερείας τῆς Μεσσήνης (πίν. XXXII). Ἐξ ὅλων τῶν ἀναφερθέντων ἀντιγράφων πλησιάζει περισσότερο πρὸς τὸ ἀγαλμάτιον τῆς Μαδρίτης. Αἱ πτυχαὶ τοῦ ὑπὸ τὴν μέσσην ἀναδιπλουμένου ἱματίου, αἱ χελιδονουραὶ τοῦ τμήματος τοῦ ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου πίπτοντος, αἱ πτυχαὶ τοῦ κάτω μέρους τοῦ χιτῶνος ὑποδεικνύουν τὴν τεχνοτροπικὴν καὶ χρονολογικὴν σχέσιν των. Εἰς τὸ ἀντίγραφον ὁμοῦς τῆς Μεσσήνης εἶναι περισσότερα καὶ σαφέστερα τὰ κλασσικιστικὰ στοιχεῖα. Ἐξ ἴσου χαρακτηριστικὴ πρὸς τὴν προσθίαν εἶναι ἐπ' αὐτοῦ καὶ ἡ πλαγία ἀριστερὰ ὄψις (πίν. XXXIV α), ὅπου αἱ ἐκατέρωθεν τοῦ ἀνοίγματος τοῦ ἱματίου πτυχαὶ διευθετοῦνται εἰς σειρὰς προστύπων χελιδονουρῶν, ὅπως ἀκριβῶς τὰς ἀνευρίσκομεν καὶ εἰς ἄλλα ἔργα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ⁴². Σαφῆς ἐπίσης εἶναι τὰ ἀρχαῖζοντα στοιχεῖα τοῦ ἀγάλματος. Τὸ ἀλύγιστον τῆς μορφῆς, οἱ εὐρεῖς ὥμοι, ἡ ἔγγραφη τοῦ σώματος ἐντὸς ἑνὸς ἰδεατοῦ ὀρθογωνίου, ἡ τονιζομένη μετωπικότης τῆς μορφῆς, ἡ διακοσμητικὴ διάθεσις εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν πτυχῶν μαρτυροῦν περὶ τῆς ἀρχαῖζούσης ἀντιλήψεως, ἐξ ἧς διακατέχεται ὁ τεχνίτης. Ἀπὸ τὴν ἄλλην πλευρὰν δεόν νὰ τονισθῇ καὶ μία ἐκλεκτικὴ διάθεσις, ἡ ὁποία εἶναι σαφὴς εἰς τὸ προκείμενον ἀντίγραφον. Πρόκειται διὰ τὴν ἐργασίαν τῆς ὀπισθίας (πίν. XXXIII), ἰδιαίτερος δὲ τῆς πλαγίας δεξιᾶς ὄψεως (πίν. XXXIV β). Ἐνταῦθα εἶναι δυνατὴ μία ἀπ' εὐθείας συσχετίσις πρὸς κλασσικὰ ἔργα, — μολονότι ὁ τύπος τοῦ ἀγάλματος, ὥς κατωτέρω θὰ δειχθῇ, δὲν φαίνεται νὰ ἀνάγεται εἰς κλασσικὰ πρότυπα —, π.χ. τὸν Δία τῆς

⁴¹ AURIGEMMA, ἔ.δ. 121 κέ., εἰκ. 115 - 117.

⁴² Πρβλ. τὰ ἀνάγλυφα τῶν candelabri ἐκ τῆς Villa Adriana, AMELUNG, *Vatikan - Katalog II*, ἀριθμ. 412 - 413, πίν. 60 - 61 ἢ ἄλλα κλασσικιστικὰ ἀνάγλυφα τῆς ἐποχῆς π.χ. FUCHS, *Die Vorbilder der neuattischen Reliefs*, 181 (14), πίν. 1a.

Δρέσδης⁴³, μάλιστα πρὸς τὸ ἀντίγραφον τῆς Ὀλυμπίας⁴⁴, οἱ χρόνοι τοῦ ὁποίου πιθανῶς νὰ συμπίπτουν εἰς τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν.

Ἀπὸ τὰ χρονολογημένα μνημεῖα τὸ προσφορώτερον διὰ μίαν σύγκρισιν πρὸς τὸ ἄγαλμα τῆς Μεσσήνης ἀποτελεῖ ὁ ἀνδριὰς τῆς Σαβίνης (:) τοῦ Μουσείου τῆς Ostia⁴⁵. Αἱ συνεχεῖς, συρμάτιναι, στρογγυλευμέναι εἰς τὰ περιγράμματά των, ἀβαθεῖς πτυχαὶ τοῦ ἀποπτύγματος εὐρίσκουν εἰς τὸ ἄγαλμα τῆς Ostia ἐντελῶς ὅμοια παράλληλα. Ἰδιαιτέρως βοηθητικὴ εἶναι ἡ πλαγία ὄψις⁴⁶ μὲ τὰ ἡμίση τῶν χελιδονουρῶν τῆς ἱερείας μας, ἀποδεδομένα μὲ τὴν αὐτὴν ξηρότητα καὶ ἐπιπεδότητα καὶ τὴν αὐτὴν κλασικιστικὴν διάθεσιν. Περαιτέρω συγγένειαν εὐρίσκει τις πρὸς τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Ἀδριανείου, τὰ ὅποια δυνάμεθα ἀσφαλῶς νὰ χρονολογήσωμεν εἰς τὸ 145 μ.Χ. Εἰς πολλὰς ἀπὸ τὰς προσωποποιήσεις τῶν Ἐπαρχιῶν⁴⁷ βλέπει τις τὴν αὐτὴν διάταξιν καὶ ἀπόδοσιν τῶν σειρῶν τῶν χελιδονουρῶν, ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὴν ἱερείαν μας. Παράλληλα ἀνευρίσκονται ἐνταῦθα καὶ διὰ τὰς πτυχὰς τοῦ χιτῶνος ἐπὶ τοῦ στήθους. Κατὰ ταῦτα οἱ χρόνοι τοῦ ἀνδριάντος τῆς Μεσσήνης πρέπει νὰ συμπίπτουν εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν, εἰς τοὺς τελευταίους δηλ. χρόνους τοῦ Ἀδριανοῦ ἢ μᾶλλον εἰς τὴν πρῶτον ἐποχὴν τῶν Ἀντωνίνων.

Πράγματι κατὰ τὸν 2^{ον} μ.Χ. αἰῶνα τὸ ἱερὸν τῆς Ἀρτέμιδος φαίνεται ὅτι ἐγνώρισεν ἰδιαιτέραν ἀκμὴν, ὥς δύναται τις νὰ συμπεράνῃ καὶ ἐκ τῶν ὑπολοίπων σωζομένων ἀνδριάντων τῆς σειρᾶς· ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν τῶν βάθρων των, αἱ περισσότεραι τῶν ὁποίων ἀνάγονται εἰς αὐτὴν τὴν ἐποχὴν. Εἰς τὴν ἀντιωνίνειον ἐποχὴν χρονολογοῦνται ἐπίσης καὶ τὰ δύο, νῦν συγκολληθέντα, θραύσματα τῆς μοναδικῆς αὐτόθι εὐρεθείσης εἰκονιστικῆς κεφαλῆς, σωζομένου ὕψους 0.15 μ. (πίν. XXXVIII). Χαρακτηριστικὴ εἰς ταύτην εἶναι ἡ δι' ἐγχαράξεως ὑποδήλωσις τῆς κόρης τῶν ὀφθαλμῶν⁴⁸ καὶ ἡ κόμμωσις της : ἔμπροσθεν ὑπὲρ τὸ μέτωπον κυματιστῇ

⁴³ LIPPOLD, *HdArch.* III 1, 190 σημ. 9. Εἰκὼν ὀπισθίας ὄψεως παρὰ L. CURTIUS, *Zeus und Hermes*, πίν. 3.

⁴⁴ *Ol. Ber.* III, 71 κέ., ἀριθμ. 2, πίν. 15 - 16.

⁴⁵ WEGNER, *Hadrian*, 127 (πιθανῶς ἀνδριὰς ἀγνώστου γυναικὸς τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ). *NSc.* 1941, 230 κέ., εἰκ. 7. RICHTER, *Three Critical Periods*, 59, εἰκ. 134. HAFNER, *Geschichte der griechischen Kunst*, 477, εἰκ. 507. SCHMIDT, *ἔ.ἀ.* 74 κέ.

⁴⁶ *NSc.* 1941, 232, εἰκ. 8.

⁴⁷ Πρβλ. κυρίως τὰς μορφὰς JONES, *Catalogue of the Palazzo dei Conservatori, Cor-tile*, ἀριθμ. 9, πίν. 3, ἀριθμ. 5, πίν. 2, κλπ. Περαιτέρω βιβλιογραφίαν βλ. STRONG, *Scultura Romana*, II, 237 κέ. TOYNBEE, *The Hadrianic School*, 152 κέ., πίν. 34 - 35. NASH, *ἔ.ἀ.* I, 457 κέ.

⁴⁸ LIPPOLD, *Kopien und Umbildungen*, 89 κέ.

καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς λωρίδας διευθετημένη (Melonenfrisur), αἱ ὁποῖαι καταλήγουν κατὰ τὸ ὀπίσθιον τμήμα εἰς « κότσον ». Τὰ σχήματα ταῦτα μᾶς εἶναι γνωστά ὑπὸ διαφόρους παραλλαγὰς ἀπὸ τὰ νεανικὰ πορτραῖτα τῶν αὐτοκρατειρῶν τῆς περιόδου τῶν Ἀντωνίνων, ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἰδιαιτέρως συγγενῇ πρὸς τὰς κεφαλὰς τῆς Φαυστίνης τῆς νεωτέρας⁴⁹. Ἡ κεφαλὴ τῆς Μεσσήνης δὲν δύναται διὰ τὰς διαστάσεις της νὰ συσχετισθῇ πρὸς τινὰ ἄλλον ἐκ τῶν σωζομένων ἀνδριάντων τῆς σειρᾶς, δὲν εἶναι ὅμως δυνατόν νὰ ἀποδοθῇ μετὰ βεβαιότητος καὶ εἰς τὸν ἐνταῦθα δημοσιευόμενον, μολοντί αἱ διαστάσεις καὶ ἡ χρονολογία της δὲν φαίνεται νὰ ἀπᾶδουν εἰς μίαν τοιαύτην ὑπόθεσιν.

Αἱ γινῶμαι τῶν μελετητῶν δίστανται ὥς πρὸς τὸ πρότυπον, ἐξ οὗ κατὰγεται ὁ τύπος τῶν ἐξετασθέντων ἀντιγράφων. Ἔχει ἤδη παρατηρηθῇ ἡ συγγένεια πολλῶν ἐπὶ μέρους χαρακτηριστικῶν πρὸς τὴν λεγομένην Σαπῶ Albani⁵⁰. Εἰς ταύτην ὅμως μόνον ἐξωτερικῶς δύναται τις νὰ ἀναχθῇ, διότι πλῆθος λεπτομερειῶν παραλλάσσει ἐντελῶς, ὅπως π.χ. ἡ εἰς ἀντίθετον κατεύθυνσιν διευθέτησις τῆς ἀναδιπλώσεως τοῦ ἱματίου ἔμπροσθεν, ἡ κόλπωσις τοῦ χιτῶνος, ἡ διάφορος ἀπόδοσις τοῦ ὑπὲρ τὸν ἀριστερόν ὄμων ἑρριμμένου τμήματος τοῦ ἱματίου κλπ. Διάφορος ἐπίσης εἶναι ἡ εἰκὼν τῆς πλαγίας ἀριστερᾶς ὄψεως. Ὁμοιοῦτες ἀπαραγνώριστοι ὑφίστανται ἐπίσης καὶ πρὸς τὴν Ἀθηνᾶν Giustiniani⁵¹, τὸ ἀντίγραφον δὲ Κωνσταντινουπόλεως ἐθεώρησεν ὁ Hekler⁵² ὡς μίαν παραλλαγὴν τῶν ἀντιγραφῶν ἐκ τοῦ πρωτοτύπου τῆς Ἀθηνᾶς. Τὴν συσχέτισιν ταύτην ἡμφεσβήτησεν ὁ Lippold⁵³, ὁ ὁποῖος τελευταίως⁵⁴ ὑπέδειξε σχέσιν τινὰ πρὸς τὴν Ἀθηνᾶν Velletri, πρὸς τὴν ὁποίαν ὅμως ὑφίστανται πολλοὶ ἀπὸ τὰς σημειωθείσας ἤδη διαφορὰς. Ἄλλοι τέλος συνεσχέτισαν τὸν τύπον πρὸς τὴν λεγομένην Κόρην Grimali⁵⁵. Καὶ πρὸς ταύτην

⁴⁹ WEGNER, AA 53, 1938, 314 κέ., εἰκ. 4. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit*, 48 κέ.

⁵⁰ LIPPOLD, *HdArch.* III 1, 154 σημ. 8-11, πίν. 56, 1. CH. PICARD, *Manuel II*, 1, 330 κέ. Διὰ τὴν σχέσιν ταύτης πρὸς τὰ ἀντίγραφα ἡμῶν βλ. AMELUNG, *EA.* 497 καὶ BRENDL, *EA.* 4425.

⁵¹ LIPPOLD, *HdArch.* III 1, 212 σημ. 15. Τελευταίως Σ. ΠΑΠΑΣΠΥΡΙΔΗ - ΚΑΡΟΥΖΟΥ, *AE* 1956, 156 κέ., σημ. 6.

⁵² *Münchener Archäol. Studien*, 193 κέ.

⁵³ *Kopien*, 202.

⁵⁴ *HdArch.* III 1, 213. Διὰ τὴν Ἀθηνᾶν Velletri αὐτ. 173 σημ. 4, πίν. 62, 3.

⁵⁵ FURTWÄNGLER, *Abh. München* 21, II, 1901, 282 κέ. LIPPOLD, *HdArch.* III 1, 200 σημ. 5-8. *EA.* IX, σελ. 48. C. ANTI, *Il regio museo archeologico nel Palazzo Reale di Venezia*, 193, IV 11, εἰκ. σελ. 37 καὶ 39. Εἰς τὰ γνωστὰ ἀντίγραφα προσθετέον *AJA* 59, 1955, 147, πίν. 45, εἰκ. 27.

ὅμως δύναται τις νὰ ἀντιπαραθέσῃ ἀρκετὰς τυπολογικὰς διαφορὰς (ἀναδίπλωσις τοῦ ἱματίου ἔμπροσθεν, χιτῶν ἄζωστος, συνθετωτέρα στάσις — ἡ μορφὴ πατεῖ μόνον διὰ τῶν δακτύλων τοῦ δεξιοῦ ποδός, ἐνῶ εἰς τὰ ἀντίγραφα ἡμῶν μὲ δλόκληρον τὸ πέλμα — κλπ.). Ὁ Lippold⁵⁶ ἄφησεν ἀνοικτὸν τὸ ζήτημα τῆς συνδέσεως πρὸς κλασσικὰ πρότυπα, ἐθεώρησεν ὅμως ὅτι ἀρχὴ τοῦ τύπου πρέπει νὰ ὑπῆρξε μία δημιουργία ἐκ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 5ου αἰ.

Πρῶτος δ' Arndt⁵⁷ ἀνήγαγε τὰ ἀντίγραφα ταῦτα εἰς μίαν κλασσικιστικὴν δημιουργίαν τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Τὴν γνώμην ταύτην ἐνίσχυσε διὰ περαιτέρω ἐπιχειρημάτων ὁ Brendel⁵⁸, ὁ ὁποῖος ὥς ἀπώτερον πρότυπον ἐθεώρησε μίαν παραλλαγὴν τῆς Σαπφοῦς Albani, ἐν εἰκονιστικὸν πιθανῶς ἀγαλμα τῆς πρωίμου ἐποχῆς τῶν αὐτοκρατόρων, διότι τὰ περισσότερα τῶν ἀντιγράφων κατ' αὐτὸν ἀνῆκον εἰς εἰκονιστικοὺς ἀνδριάντας· βέβαια παραδείγματα ἀποτελοῦν τὸ ἐκ Κρήτης καὶ τὸ ἐνταῦθα δημοσιευόμενον τῆς Μεσσήνης, κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα τὸ ἐν Κοπεγχάγῃ. Ὁ Brendel ὀρθῶς, νομίζομεν, διέκρινε μίαν ἀλλαγὴν ἔναντι τῶν κλασσικῶν συνθέσεων τῆς Σαπφοῦς — τὸ αὐτὸ ὅμως ἰσχύει καὶ διὰ τὴν Κόρην Grigmani, Ἀθηναῖν Velletri κ.ἄ. —, τὴν ὁποίαν ἀνήγαγεν εἰς τὸ χαμένον ρωμαϊκὸν ἔργον. Τοῦτο εἶναι ἡ τριγωνικὴ ἀναδίπλωσις τοῦ ἱματίου ἔμπροσθεν. Ἐνταῦθα τὸ τρίγωνον ἀρχίζον ἀπὸ τὴν μέσσην δεξιὰ καὶ κατερχόμενον λοξῶς ἔχει τὴν κορυφὴν του εἰς τὸ ἀριστερὸν γόνυ τῆς μορφῆς, συγκεντροῦται δηλ. ἐπὶ τοῦ στηρίζοντος σκέλους. Εἰς τὰ ἀντίγραφα ἡμῶν εἶναι ἀντιθέτως διευθετημένον, ἀντὶ τούτου ἔχομεν μίαν πυκνὴν μᾶζαν πτυχῶν, τῆς ὁποίας τὸ βάρος συγκεντροῦται ἐπὶ τοῦ ἀνέτου σκέλους. Ἡ σύνθεσις ἀπώλεσε διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐν χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον διὰ τὴν μελετημένην ἀντιθετικὴν διευθέτησιν τῶν μορφῶν, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὰ κλασσικὰ πρότυπα καὶ ἀπλησθερώθη εἰς μίαν κίνησιν πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἡ ἀλλαγὴ αὕτη, ὀφειλομένη εἰς ἑλληνιστικὰς ἐπιδράσεις « geschah », ὥς σημειώνει ὁ Brendel, « zugunsten eines Bedürfnisses nach innerer Dynamik, dem die reine Statik des klassischen Urbildes nicht genügte », ἀποτελεῖ δὲ χαρακτηριστικὸν κριτήριον διὰ μίαν ἀντικλασσικὴν ἀντίληψιν. Στοιχεῖον βοηθητικὸν εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην δύναται νὰ θεωρηθῇ καὶ ἡ συσσώρευσις τῶν διαφόρων « μοτίβων » ἀμφιέσεως. Τὰ ἀνωτέρω σημειωθέντα μᾶς ὀδηγοῦν ἀβιάστως εἰς τὴν ὑπόθεσιν περὶ μιᾶς νέας δημιουργίας τῶν ἀντιγραφέων κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν, οἱ ὁποῖοι συνήνωσαν εἰς νέαν σύνθεσιν ἐκλεκτικῶς στοιχεῖα ἀνευρισκόμενα εἰς σειρὰν πρωτοτύπων τῶν κλασσικῶν χρόνων. Τοῦτο συμφωνεῖ ἐξ ἄλλου πρὸς τὰ γνωστὰ

⁵⁶ Kopien, 202 κέ.

⁵⁷ EA. 1507.

⁵⁸ EA. 4425, πρβλ. A. BLANCO, ἔ.δ. ἀριθμ. 67 E.

συμπεράσματα ἐκ τῆς ἐρεῦνης τῶν γυναικείων ἀγαλμάτων τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποιήθησαν συνήθως ὡς εἰκονιστικοὶ ἀνδριάντες. Κατεδείχθη δηλ.⁵⁹ ὅτι εἰς ὀλίγας μόνον περιπτώσεις εἶναι βεβαία ἡ ἀναφορά των εἰς κλασσικὰ πρότυπα, τὰ ὁποῖα πραγματικῶς ἀντιγράφουν. Κατὰ τὸ πλεῖστον εἶναι παραλλαγáι, ὅπου πρόκειται μὲν βασικῶς εἰς κλασσικὸς τύπος, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀφαιρέσεως ἡ προσθήκης νέων στοιχείων ἀποτελοῦν πλέον νέας δημιουργίας.

Ὁ ἀνδριὰς τῆς ἱερείας τῆς Μεσσήνης μᾶς παρεδόθη, ὡς εἵπομεν, ἄνευ χειρῶν, σωζόμενα ὅμως θραύσματα ἐξ ἄλλων ἀγαλμάτων βοηθοῦν διὰ μίαν ὑποθετικὴν συμπλήρωσίν του, διότι ἀμφότεραι αἱ χεῖρες, πρᾶγμα ἰσχυρὸν διὰ τὰ περισσότερα τῶν ἀντιγράφων τοῦ παρόντος τύπου, ἦσαν ἐλεύθεραι καὶ πρέπει νὰ συμπληρωθοῦν κρατοῦσαι ἀντικείμενόν τι. Τὸ σπουδαιότερον τῶν αὐτόθι εὐρεθέντων θραυσμάτων εἶναι ἡ ἀριστερὰ χεὶρ ἐξ ἐτέρου ἀγάλματος (πίν. XXXVII). Διακρίνει τις τὸν ὥμον γυναικός, ὑπὸ τὸν ὁποῖον προβάλλει γυμνὴ χεὶρ κεκοσμημένη διὰ πλαστικῶς ἀποδοδόμενων βραχιονίων κατὰ τὸν βραχίονα καὶ τὸν καρπὸν. Εἰς τὸν πυράμεσον φέρει ἐπίσης πλαστικῶς δεδηλωμένον δακτύλιον. Κρατεῖ ἐκ τῆς βάσεως κάτωθεν ἐπὶ τοῦ ὥμου αὐτῆς ἀγκουμβῶσαν μικρὰν γυναικείαν ἐρμαϊκὴν στήλην, ὡς δηλοῦν τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ λαιμοῦ καὶ ὀπισθεν πίπτοντα ἄκρα βοστρύχων. Ἡ στήλη, ὕψους 0.27 μ., εἶναι κεκαλυμμένη δι' ἰδιαιτέρου ἐνδύματος, ἐπὶ τοῦ στήθους δὲ φέρει ἀσπιδίσκην ἀνάγλυφον. Ὁ κορμὸς ἔχων ἀποκεκρουμένους τοὺς ἐκατέρωθεν ἀγκῶνας μειοῦται αἰσθητῶς πρὸς τὰ κάτω, περίπου 0.012 μ., πατεῖ δὲ ἐπὶ βάσεως ὕψους 0.05 καὶ πλάτους 0.087 μ. Τὸ θραῦσμα συνεδυσάσθη ἤδη ὑπὸ τοῦ καθ. Ὁρλάνδου⁶⁰ πρὸς τὸν σχετικὸν στίχον τοῦ ἐπιγράμματος ἐπὶ τοῦ βάθρου τῆς ἱερείας Μεγοῦς, ἀναφέροντος βρέτας τῆς Ἀρτέμιδος, τὸ ὁποῖον αὕτη ἰδίαις χερσὶν ἐκράτησεν. Ὅτι ὅμως τοῦτο δὲν ἀπετέλει μεμονωμένον καὶ ἰδιαιτερόν τι διὰ τὸν ἀνδριάντα μιᾶς μόνον ἱερείας, δεικνύει ἐν ἄλλο θραῦσμα ἐκ τοῦ ἄνω τμήματος ἐτέρας μικρᾶς ἐρμαϊκῆς στήλης, τὸ ὁποῖον μάλιστα σώζει καὶ τὸν ἐξέχοντα ἀγκῶνα δεξιὰ (πίν. XXXIX β). Φαίνεται λοιπὸν πιθανόν, ὅτι διὰ περισσοτέρας ἱερείας πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ἓνα κοινὸν τύπον, νὰ συμπληρώσωμεν δ' αὐτάς, πιθανὸν καὶ τὴν προκειμένην, κρατούσας εἰς τὴν μίαν χεῖρα τὸ ξόانون τῆς θεᾶς.

Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ ἐρευνηθῇ ἐνταῦθα, ἔστω καὶ δι' ὀλίγων, τὸ ζήτημα καταγωγῆς τοῦ σπανίου τούτου εἰκονογραφικοῦ τύπου. Ὡς παλαιότερον παράδειγμα θὰ ἡδύνατό τις νὰ ἀνατρέξῃ εἰς τὴν ἐπιτύμβιον στήλην τῆς ἐν Βερολίνφ⁶¹ Πολυξένας, ἐκ τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ., ὅπου ἡ παριστανόμενη κατ' ἐνώπιον μορφῇ

⁵⁹ LIPPOLD, *Kopien*, 223.

⁶⁰ *Εργον* 1962, 129.

⁶¹ C. BLÜMEL, *Katalog* III, 28, K 26, πίν. 36. Ἡ δεξιὰ χεὶρ διὰ τὴν σωζομένην

κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ἀγαλμάτων γυναικείας θεότητος, ἐρμηνεύεται δ' οὕτω κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὡς ἱέρεια. Καὶ εἰς τὴν ρωμαϊκὴν ἀκόμη ἐποχὴν ὁ τύπος ἀνευρίσκεται σπανίως. Ἐνταῦθα θὰ ἀναφερθῶμεν μόνον εἰς σχετικὴν παράστασιν τῶν *vici magistrī* ἐπὶ βωμοῦ τοῦ Βατικανοῦ⁶², οἱ ὅποιοι ὡς ἐντεταλμένοι διὰ τὰ τῆς λατρείας τῶν Λαρήτων (*Lares compitales*) καὶ τοῦ Αὐγούστου (*Genius Augusti*)⁶³ παρίστανται φέροντες εἰς χεῖρας ἀγαλμάτια τῶν θεοτήτων τούτων. Περισσότερον ὅμως νομίζομεν ὅτι σχετίζεται ὁ τύπος πρὸς τὰς παραστάσεις μιᾶς μυθικῆς ἱερείας τῆς Ἀρτέμιδος, τῆς Ἰφιγενείας, ἡ ὁποία συχνὰ εἰκονίζεται μὲ τὸ ξόανον τῆς θεᾶς ἀνὰ χεῖρας. Ὅπωςδὴποτε αἱ σχετικαὶ παραστάσεις συνδέονται μὲ τὸν γνωστὸν μῦθον τῆς ἀρπαγῆς τοῦ ξοάνου ἐκ τῆς χώρας τῶν Ταύρων καὶ συμπλέκονται μὲ τὴν περιπέτειαν τοῦ Ὁρέστου⁶⁴. Ἀπὸ τὴν μακρὰν σειρὰν, εἰς τὴν ὁποίαν αἱ ρωμαϊκαὶ σαρκοφάγοι καὶ αἱ πομπηιανὰ τοιχογραφίαι κατέχουν τὸ πλεῖστον μέρος, διακρίνονται μερικαὶ παραστάσεις, ὅπου ἡ Ἰφιγένεια, ὡς ἱέρεια τῆς Ἀρτέμιδος, ἐξερχομένη τοῦ ναοῦ ἵσταται κρατοῦσα εἰς τὴν ἀριστερὰν χεῖρα τὸ ξόανον τῆς θεᾶς, πλησιάζουσα οὕτω χαρακτηριστικῶς τὸν τύπον τῶν ἱερειῶν τῆς Μεσσήνης. Ἀπὸ αὐτὰς θὰ σημειώσωμεν ἐνταῦθα τὰς τοιχογραφίας τῆς Πομπηίας ἐκ τῆς *Casa del Citarista*⁶⁵, ἐκ τοῦ οἴκου τῶν *Vettiorum*⁶⁶, ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Διοσκούρων, ὅπου τὸ ξόανον σημειωτέον ἔχει τὴν μορφὴν ἐρμαϊκῆς στήλης⁶⁷, καὶ τέλος μίαν τοιχογραφίαν τῶν Σταβίων⁶⁸. Ἡ διαπιστουμένη σχέσις τοῦ τύπου τῶν ἱερειῶν τῆς Μεσσήνης πρὸς τὸν τύπον τοῦτον τῆς μυθικῆς ἱερείας τῆς Ἀρτέμιδος πιθανὸν νὰ εἶναι οὐχὶ μόνον ἀπλῶς εἰκονογρα-

φικὴν συμπληροῦται κρατοῦσα χάλκινον ἀντικείμενον, πιθανώτατα κλεῖδα, σύνθητες σύμβολον εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῶν ἱερειῶν.

⁶² LIPPOLD, *Katalog* III, 2, 505 κέ., πίν. 231. HELBIG, *Führer*⁴ I, 203, ἀριθμ. 258. Ὅμοιον θραῦσμα ἀναγλύφου ἐν Λατερανῷ, *EA*. 2231. HELBIG, *Führer*⁴ I, 734, ἀριθμ. 1021 καὶ ἐκ τῆς *Ara Pietatis Augustae*, NASH, ἔ.ἀ. I, 74 κέ., εἰκ. 79, ὅπου τὰ ἀγαλμάτια τῶν Λαρήτων κρατοῦν ὑπηρετῶν τῶν *Vicomagistri*.

⁶³ *RE* VIII A 2, 2480 κέ. ἐν λ. *vici magister*.

⁶⁴ *RE* XVIII, 1, 1003 κέ. (A. LESKY). *Enciclopedia dell'arte antica* IV, 96 (G. AMBROSETTI).

⁶⁵ K. SCHEFOLD, *Die Wände Pompejis*, I 4, 5. 25. 28 (35). ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Pompejanische Malerei*, πίν. 34. Σχέδιον παρὰ ROSCHER, *ML*. III, 1, 1007, εἰκ. 7.

⁶⁶ SCHEFOLD, *Die Wände Pompejis*, VI 15, 1 (q). L. CURTIUS, *Die Wandmalerei Pompejis*, εἰκ. 146. C. RAGGHianti, *Pittori di Pompei*, εἰκ. 100 καὶ πίν. σελ. 159.

⁶⁷ SCHEFOLD, ἔ.ἀ. VI 9, 6-7 (38). REINACH, *RP*. 170, 4.

⁶⁸ O. ELIA, *Pitture di Stabia* (1957), 45, πίν. 18. Εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Πομπηίας ἐκ τῆς *Casa del Centenario*, SCHEFOLD, ἔ.ἀ. IX 8, 3 καὶ 6 (61) τὸ ξόανον δὲν σῴζεται καλῶς βλ. HERRMANN-BRUCKMANN, *Denkmäler*, πίν. 119.

φική, εἰς ἀναλογισθῇ τις τὰς σχετικὰς περὶ τοῦ ξοάνου τῆς Ὁρθίας ἐν Σπάρτῃ παραδόσεις (Πανσανίας III 16, 7).

Διὰ τὴν περαιτέρω ἀναπαράστασιν τοῦ τύπου τῆς ἱερείας τῆς Μεσσήνης βοηθοῦν δύο ἄλλα θραύσματα. Πρόκειται περὶ τῶν ἄκρων ἀριστερῶν χειρῶν, ἀνηκουσῶν εἰς δύο ἀγαλμάτια μεγέθους ἡμίσεος τοῦ φυσικοῦ περίπου, αἱ ὁποῖαι κρατοῦν μικρὰς (ὕψους 0.035 μ.), κυλινδρικὰς (διαμέτρου 0.055 καὶ 0.045 μ. ἀντιστοιχῶς) πυξίδας μετὰ πώματος (πίν. XXXIX α καὶ γ). Τὰ ἐλαφρῶς κυρτούμενα τοιχώματα τῆς μιᾶς ἰδίᾳ, κατὰ τὴν μετάβασιν τῶν πρὸς τὴν βάσιν, δεικνύουν ὅτι αὕτη δὲν ἀποδίδει πῆλινα πρότυπα ἀλλ' ἀπομιμῆται μᾶλλον ὅμοια μετάλλινά σκεύη. Πράγματι ὅμοιαι μολύβδινα καὶ μικρὰς διαμέτρου ὥς αἱ προκείμεναι πυξίδες μετὰ πώματος εὐρέθησαν ἐν Δήλῳ⁶⁹ καὶ εἰς ἑλληνιστικὰς καὶ ρωμαϊκὰς νεκροπόλεις τῆς Ἀλεξανδρείας⁷⁰, Σικελίας⁷¹ κ.λ., ἔχουσαι ποικίλον προορισμόν. Διὰ τὰς εἰς χεῖρας ὅμως τῶν ἱερειῶν τῆς Ἀρτέμιδος πυξίδας θὰ ἤρμοζε μία ἐρμηνεῖα σχετιζομένη κάπως πρὸς τὴν ιδιότητά των καὶ τὰ τῆς λατρείας τῆς θεᾶς. Δὲν εἶναι λοιπὸν τολμηρὸν νὰ θεωρήσωμεν ταύτας *λιβανωτρίδας* (ἢ *λιβανωτίδας*)⁷², συχνὰ ἀναφερομένης εἰς καταλόγους ἱερῶν καὶ αἱ ὁποῖαι ἦσαν μικραί, ὀρθογώνιοι ἢ στρογγύλαι μετὰ πώματος πυξίδες, ἐκ μετάλλων ἢ ἄλλων εὐτελεστέρων ὑλικῶν, μὲ σχήματα ὁμοιάζοντα πρὸς τὰ ἡμέτερα παραδείγματα, ὥς προκύπτει ἐκ σχετικῶν παραστάσεων⁷³. Ὁ τύπος οὗτος πράγματι τῆς ἱερείας κρατούσης εἰς χεῖρας τὴν *λιβανωτίδα*, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν λαμβάνει καὶ ῥίπτει *λιβανωτὸν* ἐπὶ θυμιατηρίου, μᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὰς πομπηϊανὰς τοιχογραφίας⁷⁴ καὶ τὴν ρωμαϊκὴν πλαστικὴν⁷⁵.

⁶⁹ W. DEONNA, *Délos* XVIII, 237, πίν. 77, εἰκ. 632-633.

⁷⁰ E. BRECCIA, *La necropoli di Sciatbi* I, 174, ἀριθμ. 564, εἰκ. 105. Ὁμοία πηλίνη A. ADRIANI, *Annuaire du Musée gréco-romain* 1935/39, 113, πίν. 48, 2.

⁷¹ DEONNA, ἔ.δ. 237, 2-3.

⁷² WICKERT, *RE* XIII, 11 κέ. ἐν λ. Λατινιστὶ ὀνομάζεται ἡ *λιβανωτίς accera* *RE* I, 153, (1). Τελευταίως O. WALTER, *ÖJh.* 39, 1952, 118 κέ.

⁷³ Εἰς τὸ ἀνάγλυφον τῆς ἀποθεώσεως τοῦ Ὁμήρου π.χ. ἡ Ἱστορία κρατεῖ τοιαύτην μικρὰν *λιβανωτίδα*, SMITH, *Cat. of Sculptures* III, 245, ἀριθ. 2191, εἰκ. 30. *Enc. dell'arte antica* I, 543, εἰκ. 728.

⁷⁴ Τοιχογραφία τοῦ οἴκου τοῦ M. Lucreti, Πομπηία βλ. SCHEFOLD, *Die Wände Pompejis*, IX 3, 5 (6). Τοιχογραφία ἐξ Ἡρακλείου HELBIG, *Wandgemälde Campaniens*, ἀριθ. 1798 (= REINACH, *RP.* 234, 5). Μικρὰν πυξίδα, ὁμοιάζουσαν πρὸς τὴν τῆς ἡμετέρας ἱερείας καὶ δυναμένην νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς *accera* διὰ τῶν παρὰστάσιν, κρατεῖ ἐπίσης γυναικεῖα μορφή εἰς τύπον ἱερείας ἐπὶ τοιχογραφίας τῶν Σταβίων, O. ELIA, *Pitture di Stabia*, 44, εἰκ. σελ. 46. Bd'A. ser. 3. 31, 1938, 101 κέ. (= REINACH, *RP.* 229, 4).

⁷⁵ Π.χ. GIULIANO, *Catalogo dei ritratti romani del museo profano Lateranense*, 30,

*Ανεξαρτήτως ὁπωσδήποτε τῆς σημασίας, τὴν ὁποίαν ἔχουν τὰ θραύσματα ταῦτα διὰ τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ τύπου τῶν ἱερειῶν τῆς Μεσσήνης, κατὰ πόσον σχετίζονται πρὸς τὸν δημοσιευόμενον ἐνταῦθα ἀνδριάντα, ἀκόμη δέ, ἐὰν ὅλαι αἱ ἱέρειαι τῆς σειρᾶς πρέπη νὰ συμπληρωθοῦν φέρουσαι εἰς τὴν μίαν χεῖρα τὸ βρέτας καὶ εἰς τὴν ἐτέραν τὴν λιβανωτίδα ἢ μόνον ἐν ἓκ τῶν ἀνωτέρω, εἶναι σημαντικὸν ὅτι δι' αὐτῶν κερδίζομεν τὴν εἰκόνα τοῦ ξοάνου τῆς *Αρτέμιδος *Ορθίας ἐν Μεσσήνῃ. *Ἦτο δὲ τοῦτο μικρὰ ἐρμαϊκὴ στήλη μετὰ βάσεως καὶ ἀγκώνων φέρουσα ἐπ' αὐτῆς τὴν κεφαλὴν τῆς θεᾶς καὶ ἐνδεδυμένη τὸ φάρος, ἐὰν θέλωμεν νὰ ἀναφερθῶμεν εἰς τὸν *Ἀλκμαῖνα, ὀνομάζοντα οὕτω⁷⁶ τὸ ἀνάλογον ἐνδυμα τοῦ ξοάνου τῆς *Ορθίας ἐν Σπάρτῃ.

Μία βραχεῖα ἀναφορὰ εἰς τὸ ζήτημα τῶν γυναικείων ἐρμαϊκῶν στηλῶν θέλει διαφωτίσει καὶ τινα σχετικὰ πρὸς τὸ βρέτας τῆς Μεσσήνης προβλήματα. *Ἐχει καταδειχθῇ⁷⁷ ὅτι γυναικεῖαι ἐρμαϊκαὶ στήλαι μόνον ἀπὸ τοῦ 4ου αἰ. καὶ ἐξῆς ἀνευρίσκονται, μέχρι δὲ τοῦδε εἶχομεν γνωστὰ δύο ἐρμαῖς — εἰδῶλα γυναικείων θεοτήτων, τῆς *Αφροδίτης⁷⁸ καὶ τῆς *Ἐκάτης⁷⁹. Εἰς ταῦτα προσθετέον καὶ

ἀριθμ. 30, πίν. 20. HELBIG, *Führer*⁴ I, 754, ἀριθμ. 1048 ἢ ὁ ἀνδριᾶς Νεαπόλεως RUESCH, *Guida*, 241, ἀριθμ. 998. HEKLER, *Die Bildniskunst der Griechen und Römer*, πίν. 204a. Εἰς τὰ παραδείγματα ταῦτα αἱ *accerae* εἶναι ἐντελῶς ὅμοιαι πρὸς τὰς λιβανωτίδας τῆς Μεσσήνης. *Ἐλκυστικὴ φαίνεται ἡ ἀπόπειρα συνδυασμοῦ τούτων πρὸς τὴν ἐν τῷ ἐπιγράμματι τῆς Μεγοῦς ἀναφερομένην *λαμπάδα*, τοιαύτη ὅμως ὀνομασία διὰ τὴν λιβανωτίδα εἶναι μέχρι τοῦδε ἀμάρτυρος.

⁷⁶ *Παρθένεια* 5, 61 κέ. (*Anthologia Lyrica* ed. Hiller - Crusius). Πρβλ. *RE* III A 2, 1469.

⁷⁷ R. LULLIES, *Die Typen der griechischen Herme* (1931), 55 κέ. ἰδίq 85.

⁷⁸ Τὰ ἀρχαιότερα παραδείγματα παρὰ LULLIES, ἔ.ἀ. 15, ἀριθμ. 1-3, 55 (= D. ROBINSON, *Excavations in Olynthus* X (1911), 7 κέ., 9 κέ., πίν. II, III, 3-7). Πρώιμα ἐπίσης παραδείγματα εἶναι σχετικαὶ παραστάσεις ἐπὶ κρατῆρος τοῦ *Ἐθν. Μουσείου SCHEFFOLD, *JdI* 52, 1937, 55, εἰκ. 13 καὶ κατωιταλιωτικοῦ ἀμφορέως Νεαπόλεως LULLIES, ἔ.ἀ. 31, ἀριθ. 100, καὶ σελ. 55. Τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Λατερανοῦ 482, LULLIES, ἔ.ἀ. 25, ἀριθμ. 3 καὶ σελ. 55 πρέπει νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸ α' ἡμισυ τοῦ 4ου αἰ. βλ. FUCHS ἐν HELBIG, *Führer*⁴ I, 719, ἀριθμ. 1001. Καὶ ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου *Ἀκροπόλεως O. WALTER, *Beschreibung* 120, ἀριθ. 263, πρβλ. LULLIES, ἔ.ἀ. 25, ἀριθ. 2 καὶ 55 σημ. 85 ἔχομεν γυναικεῖαν ἐρμαϊκὴν στήλην. *Ἐν παλαιότερον παράδειγμα περὶ τὰ 400 π.Χ. ὑποδεικνύει ὁ MARCADÉ, *BCH* 76, 1952, 609, εἰκ. 15. Διὰ τὴν καταγωγὴν τοῦ τύπου ὁ LULLIES, ἔ.ἀ. 55, στηριζόμενος εἰς πληροφορίαν τοῦ ΠΛΥΣΑΝΙΟΥ I 19, 2 περὶ τοῦ εἰδώλου τῆς *Αφροδίτης ἐν κήποις, ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι ἀνατολικῆς προελεύσεως. Διὰ σχετικὰς παραστάσεις τούτου ἐπὶ ἀγγείων βλ. LANGLOTZ, *SB Heidelberg* 1953/4, II. Abh., 30 κέ. E. BIELEFELD, *Wiss. Zschr. der E.M. Arndt Univ. Greifswald*, IV, 1954/5, 382 σημ. 20.

⁷⁹ Παραδίδεται δι' ἀντιγράφων ἀναγομένων εἰς δημιουργίαν τοῦ β' ἡμ. τοῦ 4ου αἰ. LULLIES, ἔ.ἀ. 56.

ἕτερον ἀρχαιότερον μάλιστα αὐτῆς τῆς Ἀρτέμιδος. Ἐπὶ ἀπουλικῷ ἀμορῶος τοῦ Μουσείου τοῦ Τάραντος⁸⁰ ἐκ τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. εἰκονίζεται ἐντὸς ἐσχηματοποιημένου ναῦσκου εἰδῶλον τῆς Ἀρτέμιδος, ἐπὶ τῆς ἐτέρας ὀψεως δέ, ἐντὸς ναῦσκου ἐπίσης, ἀγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνος. Τὸ εἰδῶλον τῆς Ἀρτέμιδος φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καλαθίσκον καὶ ὀρθῶς οὕτω συνδυασθὲν πρὸς σχετικὰς ἐν Λακωνίᾳ παραδόσεις ἀπομιμῆται ἐρμαϊκὴν στήλην, ὥς δηλοῦν οἱ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἐξέχοντες ἀγκῶνες, πατεῖ δὲ ἐπὶ ἰδιαιτέρας βάσεως. Ὁ τεχνίτης ἠθέλησεν ὅμως νὰ προσδώσῃ εἰς αὐτὸ συγχρόνως καὶ τινὰ ἀμυδρὰν σωματικὴν ὑπόστασιν, ὅπως βλέπει τις εἰς τὰ ἐλαφρῶς καμπυλούμενα περιγράμματα τῆς μορφῆς. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ἐπίσης ὅτι τὸ ξόανον φέρει μακρόν, ποδῆρη, πολυποίκιλτον χιτῶνα. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἀρχῆς τοῦ τύπου τῆς γυναικείας ἐρμαϊκῆς στήλης, μία σειρὰ πηλίνων εἰδωλίων ἐκ τῶν Ἐπιζεφυρίων Λοκρῶν⁸¹ προσφέρει νέα παραδείγματα καὶ μεταθέτει τὴν ἀρχὴν τοῦ τύπου εἰς ἀκόμη παλαιότεραν ἐποχὴν. Κρίνοντες λοιπὸν ἀπὸ τὰ παραδείγματα ταῦτα δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποκλείσωμεν καὶ διὰ τὸ βρέτας τῆς Ἀρτέμιδος ἐν Μεσσήνῃ, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ φαντασθῶμεν ξύλινον, μίαν παλαιότεραν χρονολογίαν κατασκευῆς του, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν. Εἰς τὴν Πελοπόννησον πράγματι φαίνεται ὅτι τοιαύτη παράστασις τῆς θεᾶς δὲν ἦτο ἄγνωστος καὶ παλαιότερον· ἐξ Ἀρχαδίας π.χ. ἔχομεν μίαν σειρὰν γυναικείων ἐρμῶν, μετὰξὺ αὐτῶν καὶ τῆς Ἀρτέμιδος ἐκ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.⁸² Αἱ στήλαι αὗται θεῶν καὶ θεαινῶν τῆς Ἀρχαδίας εἶναι ὁπωσδήποτε λίαν ἰδιότυποι, διότι ἀντὶ κεφαλῆς φέρουν πυραμιδοειδῆ στέψιν, εἶναι δηλ. σαφῶς ἀνεκονικαὶ παραστάσεις τῆς θεότητος⁸³.

Ἡ κερδιζομένη οὕτως ἀναπαράστασις τοῦ τύπου τῶν ἱερειῶν τῆς Μεσσήνης, κρατουσῶν εἰς χεῖρας τὸ ξόανον τῆς θεᾶς, δίδει λαβὴν καὶ εἰς μίαν περαιτέρω ὑπόθεσιν ἀναφερομένην εἰς ζητήματα λατρείας τῆς Ἀρτέμιδος Ὀρθίας ἐν Μεσσήνῃ. Ἐνταῦθα δέον νὰ ὑπομνησθῇ ἀκόμη μίαν φορὰν ὅτι ἡ λατρευτικὴ αὕτη πρᾶξις τῆς μεταφορᾶς τοῦ ξοάνου ὑπὸ τῆς ἱερείας τονίζεται ὅλως ἰδιαιτέρως εἰς τὸ ἐπίγραμμα ἐπὶ τοῦ βήθρου τῆς Μεγοῦς: *τεὸν χερὶ κρατεύσασαν Ἀρτεμι βρέτας*⁸⁴.

⁸⁰ P. WUILLEUMIER, RA 1929, II, 194 κέ. CVA, Taranto II, πίν. 27 (Italia 890). BIELEFELD, *Zum Relief aus Mondragone*, Wiss. Zschr. der E. M. Arndt Univ. Greifswald, I, 1951/2, 5 σημ. 5, εἰκ. 6.

⁸¹ NSc. 1946, 141 κέ., εἰκ. 6-10.

⁸² K. ΡΩΜΑΙΟΣ, AE 1911, 151, ἀριθμ. 4, εἰκ. 4.

⁸³ ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, AE 1906, 36 κέ. περὶ γυναικείων ἐρμῶν ἰδίᾳ 46 κέ. NILSSON, *Griech. Religion* 12, 201 κέ. BCH 76, 1952, 617 σημ. 3.

⁸⁴ A. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἔργον 1962, 127 κέ. BCH 87, 1963, 773.

Μία μαρτυρία τοῦ Πανσανίου δίδει ἀφορμὴν νὰ συνδυάσωμεν τὸ γεγονὸς τοῦτο πρὸς σχετικὴν πρᾶξιν ἐκ τῆς λατρείας τῆς Ὁρθίας ἐν Σπάρτῃ. Ὁμιλῶν οὗτος περὶ τῆς διαμαστιγώσεως τῶν ἐφήβων πρὸ τοῦ βωμοῦ τῆς θεᾶς ἀναφέρει τὰ ἑξῆς (III 16, 10): ἡ δὲ ἱέρεια τὸ ξόανον ἔχουσά σφισιν ἐφέστηκε· τὸ δὲ ἐστὶν ἄλλως μὲν κοῦφον ὑπὸ σμικρότητος, ἣν δὲ οἱ μαστιγοῦντές ποτε ὑποφειδόμενοι παίωσι κατὰ ἐφήβον κάλλος ἢ ἀξίωμα, τότε ἤδη τῇ γυναικὶ τὸ ξόανον γίνεται βαρὺ καὶ οὐκέτι εὐφορον· ἡ δὲ ἐν αἰτία τοὺς μαστιγοῦντας ποιεῖται καὶ πιέζεσθαι δι' αὐτοὺς φησιν. Ἀγὼν διαμαστιγώσεως δὲν παραδίδεται ἐν Μεσσήνῃ καὶ διὰ τοῦτο ἡ ἀνωτέρω συσχέτισις φαίνεται πρὸς τὸ παρὸν τοῦλάχιστον παρακεκινδυνευμένη, πάντως ὅμως οὐχὶ ἀδύνατος· ὅπωςδὴποτε ἂν ὅχι τὴν ἰδίαν, τοῦλάχιστον μίαν παραπλήσιον τυπικὴν τελετουργικὴν πρᾶξιν δὲν ἔχομεν λόγους νὰ ἀποκλείσωμεν. Διὰ τὸ πρόβλημα ὅμως τοῦτο, μέχρι ποίου δηλ. σημείου ἐκτείνεται ἡ σχέσις τῆς λατρείας τῆς θεᾶς εἰς τὰς δύο γειτονικὰς περιοχάς, ἐλπίζομεν ὅτι αἱ συνεχιζόμεναι ἔρευναι τοῦ τιμωμένου ἐνταῦθα ἀνασκαφῶς τῆς Μεσσήνης θὰ δώσουν εἰς τὸ μέλλον περισσότερα στοιχεῖα διὰ τὴν λύσιν του.

Freiburg

Γ. Ι. ΔΕΣΠΙΝΗΣ

ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΤΑΦΟΣ ΕΞ ΑΡΓΟΥΣ

(Πίν. XL - XLIV)

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους 1963 διενήργησα ἀνασκαφὴν πλησίον τῶν ἀνατολικῶν ὑπωρείων τοῦ λόφου τῆς Ἀσπίδος ἐν Ἀργεῖ, εἰς τὰ θεμέλια τοῦ ἀνεγειρομένου ἐκεῖ Δημοτικοῦ Νοσοκομείου. Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπεκάλυψεν ἀριθμὸν τάφων ἀνηκόντων εἰς πλείστας ἐποχὰς ἀπὸ τῶν ΜΕ μέχρι καὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἐξ ὧν ἐξεχώρησα διὰ τὸν παρόντα τιμητικὸν τόμον τὸν κατωτέρω περιγραφόμενον μυκηναϊκὸν τάφον, ὅστις πλὴν τῆς σπανιωτάτης ἰδιομορφίας ἐν τῇ κατασκευῇ του, παρουσίασεν ἐξ ἴσου σπάνιον φαινόμενον ἐπαλλήλων ταφῶν στρωματογραφικῶς διατηρηθεισῶν λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ χώρου¹.

Ὁ τάφος ἀνευρέθη εἰς τὸ βορειότατον σημεῖον τῆς ἐκσκαφῆς τῶν θεμελίων τοῦ Νοσοκομείου φέρει δὲ τὴν ἔνδειξιν Ξ2 εἰς τὸν κατάλογον τῶν ἀνευρεθέντων τάφων². Ἡ τοποθεσία ὅπου ἀνεγίρεται τὸ Νοσοκομεῖον εἶναι πρὸς ἀνατολὰς τοῦ λόφου τῆς Ἀσπίδος, εὐθὺς μετὰ τὸν χεῖμαρρον Ξεριᾶ καὶ δεξιᾶ τῆς δημοσίας ὁδοῦ Κορίνθου - Ἀργους.

Ὁ τάφος ἔκειτο εἰς βάθος 2.50 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους. Ἐξωτερικῶς ἀπεκαλύφθη διὰ τῶν μηχανημάτων ἐκσκαφῆς τῶν θεμελίων τοῦ Νοσοκομείου. Ἀντιληπτὸς ἐγένετο ὅταν τὸ μηχανήμα παρέσυρε τὴν μοναδικὴν πλάκα, ἥ ὁποία ἔφρασσε τὴν νότιον στενὴν πλευρὰν του. Ἐπηκολούθησεν ὁ συστηματικὸς αὐτοῦ καθαρισμὸς ὑπ' ἐμοῦ³, κατὰ τὸν ὁποῖον διεπίστωσα τὰ ἀκόλουθα:

¹ Αἱ γενικαὶ πληροφορίες περὶ ὁλοκλήρου τῆς ἀνασκαφῆς δημοσιεύονται εἰς τὰ Χρονικά τοῦ Δελτίου τοῦ ἔτους τῆς ἀνασκαφῆς, πρόκειται δὲ συντόμως νὰ γίνῃ καὶ ἡ τελικὴ αὐτῆς ἐπεξεργασία.

² Τὸ τοπογραφικὸν σχέδιον τῆς ἀνασκαφῆς θὰ καταχωρηθῇ εἰς τὴν γενικὴν δημοσίευσιν.

³ Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ τάφου διεξήχθη μετὰ σχολαστικῆς προσοχῆς, ὥστε νὰ διασωθῇ πᾶσα δυνατὴ πληροφορία διὰ τὴν ἐσωτερικὴν αὐτοῦ διάταξιν ὡς καὶ διὰ τὴν κατασκευὴν. Λυποῦμαι μόνον διότι λόγῳ τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν ἐργασίας εἰδοποιήθη κάπως ἄργά, ὅταν οἱ ἐργαζόμενοι εἰς τὸ Νοσοκομεῖον ἀντελήφθησαν τὴν ὑπαρξίν τοῦ τάφου μετὰ τὴν ἀπομάκρυσιν τῆς πλακός, ἥ ὁποία ἔφρασσε τὴν νότιον στενὴν πλευρὰν. Οὕτω δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ διερεῦνσις ἀνασκαφικῶς τῶν πρὸ αὐτῆς χωμάτων, ὅπου πιθανῶς νὰ ὑπῆρχον τὰ

Διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ τάφου ἠνέωχθη ἀβαθὴς λάκκος⁴ μήκους 2 μ. Ἀκολούθως ἐκτίσθησαν αἱ τρεῖς πλευραὶ δι' ἄργων πλακωτῶν λίθων, κατὰ τὸ σύνηθες εἰς τοὺς κιβωτισσόμενους τάφους σύστημα. Ἐκ τούτων ἡ βόρειος στενὴ πλευρὰ ἦτο τελείως κάθετος, κατεσκευασμένη ἐκ μικρῶν λιθαρίων, παρουσίαζε δὲ μικρὸν πᾶχος⁵. Τὴν νότιον πλευρὰν, ὧς ἤδη ἐλέχθη, ἀπετέλει μία μόνη πλάξ. Κατὰ τὸ ἄνω μέρος ὁ τάφος ἐκαλύπτετο διὰ δύο μεγάλων καὶ παχειῶν πλακῶν ($0.50 \times 0.30 \times 0.90$). Αἱ δύο μακრაὶ πλευραὶ παρουσίαζον ἐμφανῆ κλίσιν πρὸς τὰ ἔσω, κατὰ τὸ ἐκφορικὸν λεγόμενον σύστημα. Τὸ μέγιστον πλάτος εἰς τὸ κατώτατον σημεῖον 0.70 ἔφθανε μέχρι 0.35 μ. εἰς τὸ ἀνώτατον. Ἐκ τῆς στενότητος τοῦ ἄνω μέρους καθίσταται προφανές, δεδομένου μάλιστα ὅτι αἱ καλυπτήριοι πλάκες ἦσαν μεγάλου βάρους καὶ ὅτι ἡ ἀνωτάτη σειρὰ λίθων ὑπερέκειτο ἐν μέρει τῶν ὀστέων τοῦ τελευταίου ταφέντος (βλ. κάτωψιν ἐν σχεδιογρ. 1), ὅτι αἱ ταφαί, τοῦλάχιστον κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους, ἐγένοντο ἐκ τῆς στενῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Μετὰ τὴν ταφὴν ἐσοποθετεῖτο καὶ πάλιν ἡ μοναδικὴ πλάξ, ἡ ὁποία τὴν ἔφρασεν.

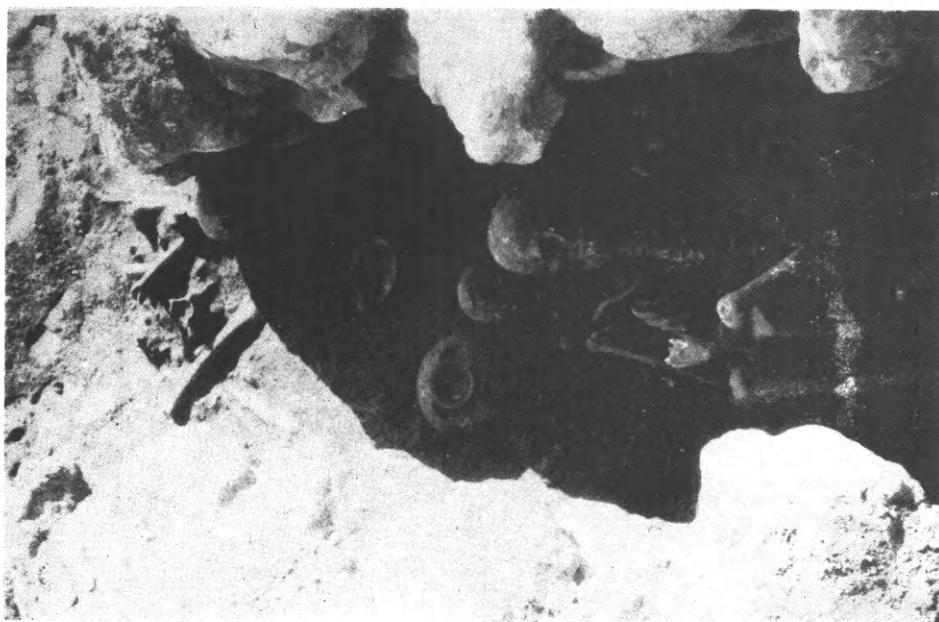
Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ τάφου ἐγένετο ἐκ τῶν ἄνω μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν καλυπτηρίων πλακῶν, διότι τίποτε δὲν ὑπεδείκνυε πρὸ τῆς ὀλοκληρώσεως τῆς ἀνασκαφῆς τὴν ἰδιομορφίαν τῆς κατασκευῆς. Εἰς βάθος 0.55 ἀπὸ τοῦ στομίου τοῦ τάφου ἀνευρέθη εἰς νεκρὸς κείμενος ἐπὶ τῆς ράχεως καὶ ἔχων τοὺς πόδας συνεσταλμένους καὶ ἀνυψωμένους⁶ ὀλίγον (βλ. πίν. XLI β). Ἡ κεφαλὴ ἔκειτο πρὸς δυσμὰς καὶ αἱ χεῖρες ἀπέκειντο ἐπὶ τῆς κοιλίας ὡς εἶναι σύνηθες. Ὀλίγον δυτικώτερον τῆς κεφαλῆς τοῦ νεκροῦ ἦσαν ἀποτεθειμένα τὰ συνοδεύοντα αὐτὸν κτερίσματα, ἥτοι μικρὸν κύπελλον (ἄγγειον ἀρ. 1 ἐν κατόψει σχεδιογρ. 1), δύο ἀροτόσχημα ἄγγεϊα (ἄγγεϊα

ἴχνη ὑποτυπώδους δρόμου (πρβλ. σχετικὰ κατωτέρω ἀναγραφόμενα παραδείγματα, Ἐλευσῖνος καὶ τάφον 26 Δειράδος).

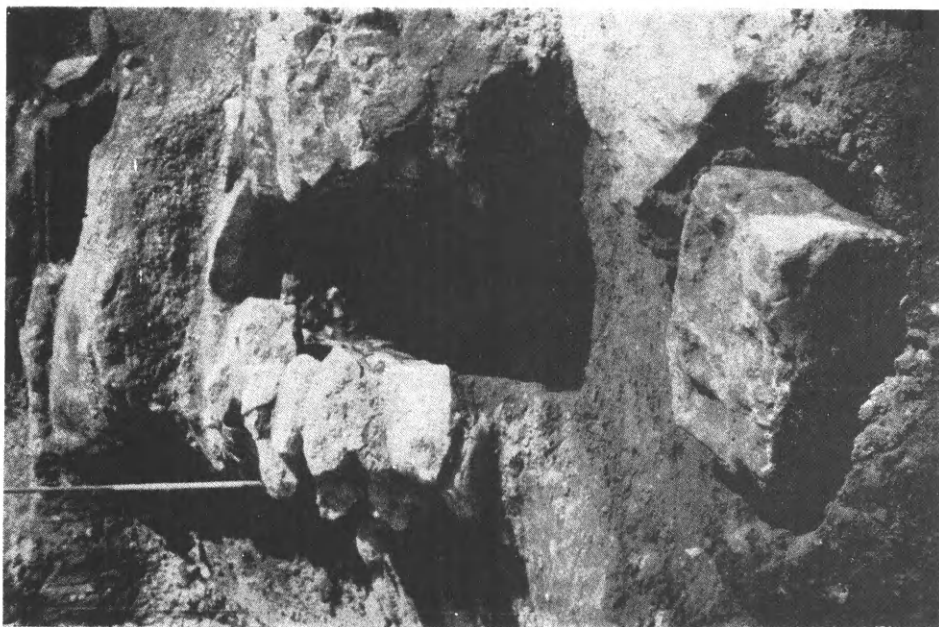
⁴ Εἰς ὁμοιάζοντας τάφους ἐξ Ἐλευσῖνος παρατηρεῖται ἡ ὑπαρξὶς λάκκου, ὅστις ὅμως ἐγένετο μεταγενεστέρως. Ἐνταῦθα ὁ λάκκος ἐγένετο ἐξ ὑπαρχῆς, δεδομένου ὅτι τὰ ἀνευρεθέντα ἐντὸς αὐτοῦ καὶ καθ' ὅλον τὸ μήκος ὄστρακα ἦσαν ME - YE I (βλ. πίν. XLI β) τὸ δὲ μοναδικὸν YE I ἄγγειον (βλ. πίν. XLI α) ἀνευρέθη ἐντὸς αὐτοῦ.

⁵ Ἐπειδὴ διερωτώμενη μήπως ὁ τάφος παρουσίαζε συνέχειαν πρὸς Β. τῆς στενῆς ταύτης πλευρᾶς ἤνοιξα δοκιμαστικὸν χάνδακα, εὐθὺς ὅτισθεν τῶν λίθων, ἀλλ' οὐδὲν ἀπεκαλύφθη. Τὸ χῶμα ἦτο σκληρὸν καὶ συμπαγές.

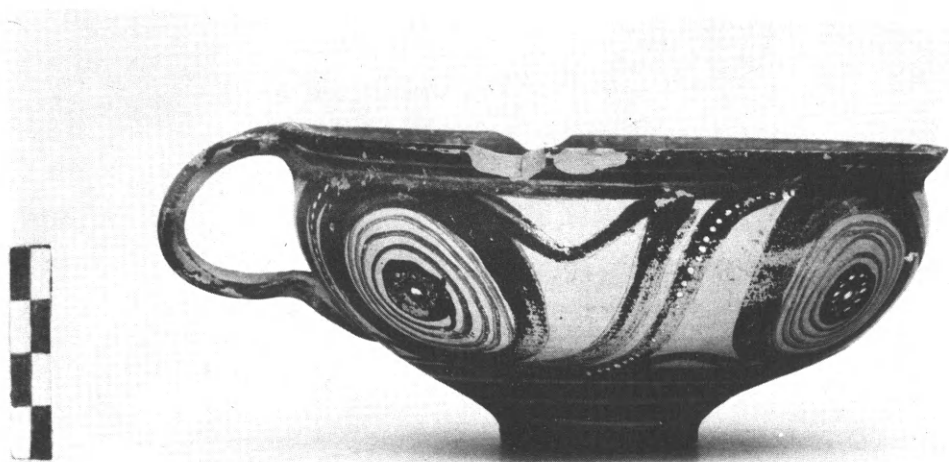
⁶ Οἱ πόδες συνήθως εἰς τὴν ὀκλάζουσαν στάσιν εἶναι πεσμένοι ἐπὶ τοῦ διαπέδου τοῦ τάφου. Ἡ διατήρησις των ἐνταῦθα εἰς τὴν ἀρχικὴν των θέσιν σημαίνει ἴσως ὅτι ἦσαν δεμένοι διὰ ταινιῶν κατὰ τὴν ταφὴν, οὗτοι δὲ διετηρήθησαν μέχρις οὗτο ἐκαλύφθησαν ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ εἰσερχομένου ἄνωθεν λεπτοῦ χώματος καὶ διετηρήθησαν κατὰ χώραν. Οἱ δεσμοὶ αὐτοὶ ἐγένοντο προφανῶς διὰ νὰ καταστή δυνατὴ ἡ ἐκ τοῦ πλαγίου ταφὴ χωρὶς νὰ μετακινήθῃ ὁ νεκρός.

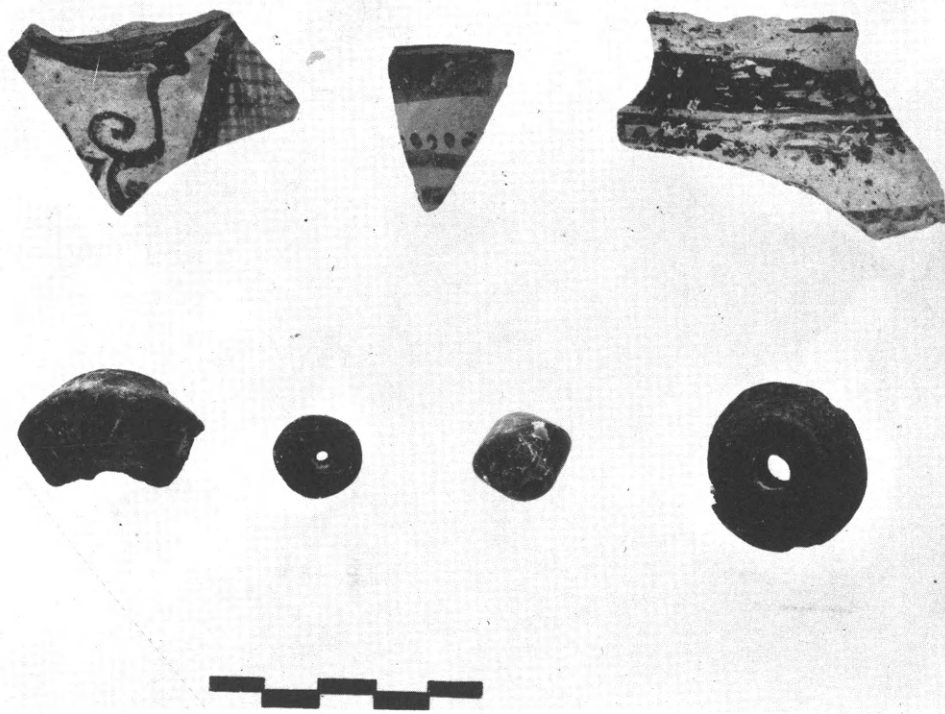
β. Ο τελευταίος νεκρός τοῦ τάφου μετὰ τῶν κτερισμάτων του.
Τὰ ὀστὰ δύο νεκρῶν συγκεντρωμένα εἰς τὸ βάθος

α. Ἀποψις τοῦ τάφου

α. ΥΕ I άγγειον (άρ. 7) έκ του τάφου 'Ασπίδος 'Αργους

β. ΜΕ (άνω δεξιᾷ) και ΥΕ ὀστρακα και κομβία έκ του τάφου 'Ασπίδος 'Αργους

α. ΥΕ II αγγεῖον (ἀρ. 6) ἐκ τοῦ τάφου Ἀσπίδος Ἀργούς

β. ΥΕ II αγγεῖον (ἀρ. 5) ἐκ τοῦ τάφου Ἀσπίδος Ἀργούς

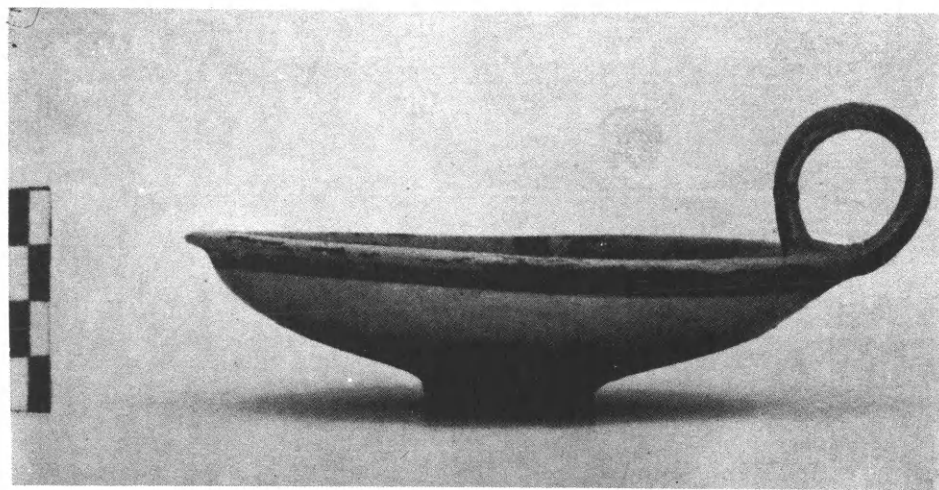
α. ΥΕ ΙΙΙα ἀγγεῖον (ἀρ. 2) ἐκ τοῦ τάφου Ἀσπίδος Ἀργούς

β. ΥΕ ΙΙΙα ἀγγεῖον (ἀρ. 3) ἐκ τοῦ τάφου Ἀσπίδος Ἀργούς

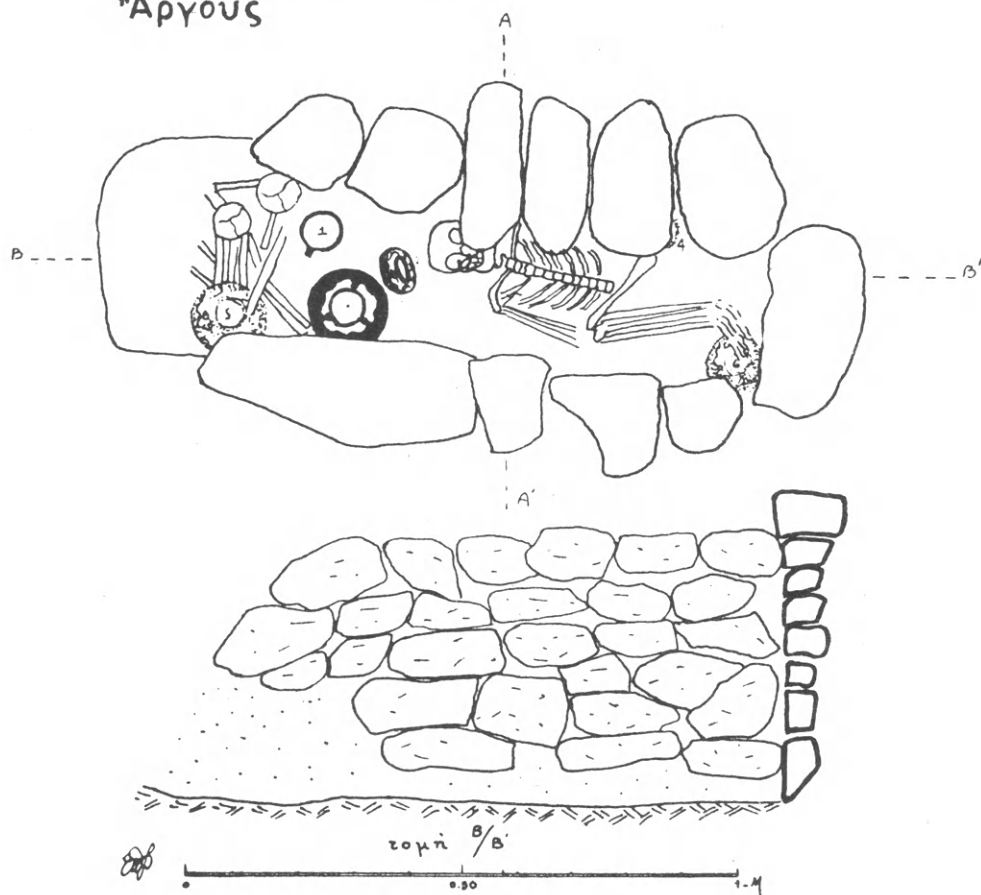
α. ΥΕ ΙΙΙ ἀγγεῖον (ἀρ. 4) ἐκ τοῦ τάφου Ἀσπίδος ἸΑργούς

β. ΥΕ ΙΙΙ ἀγγεῖον (ἀρ. 1) ἐκ τοῦ τάφου Ἀσπίδος ἸΑργούς

ἀρ. 2 καὶ 3) καὶ μικρὰ χαλκῇ βελόνη. Εἰς τὸ αὐτὸ περίπου βάθος κατὰ τὸ δυτικώ-
τατον ἄκρον τοῦ τάφου εἶχον συγκεντρωθῆ κατὰ τὴν τελευταίαν ταφὴν τὰ ὀστᾶ δύο
νεκρῶν (ἀνεγνωρίσθησαν ἴχνη δύο κρανίων). Ἀρχικῶς ἐνομίσθη ὅτι εὕρισκόμεθα
ἤδη πλησίον τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν ὅμως τῶν τριῶν αὐτῶν

Μυκηναϊκὸς τάφος "Αργούς

Σχεδιογράφημα 1.

σκελετῶν διεπιστώθη ἡ ὑπαρξίς ἐπιχώσεως συνεχιζομένης εἰς βάθος. Αὕτη ἀφη-
ρέθη στρωματογραφικῶς. Ἡ ἀνέυρεσις ὀστέων ἐν ἀταξίᾳ, πλὴν ἐνίων ὀστέων κνη-
μῶν, τὰ ὁποῖα διετήρουν τὴν ἀρχικὴν των θέσιν, συνεχίσθη μέχρι βάθους 0.97 μ.
Τὸ συνολικὸν πάχος τῆς ἐπιχώσεως δηλαδὴ ἦτο πλέον τῶν 0.50 μ. Πρόκειται
ἐπομένως περὶ τάφου οἰκογενειακοῦ, ὅπου ἐγένοντο τόσαι — ἐπάλληλοι λόγῳ τῆς
στενότητος τοῦ χώρου — ταφαί, ὥστε νὰ ἐνθυμίζῃ οὗτος τοὺς συγχρόνους του

θαλαμοειδείς τάφους. Ὁ ἀριθμὸς τῶν συνολικῶς ταφέντων ἀτόμων πρέπει νὰ ᾔτο μέγας. Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἀναφερθέντων τριῶν σκελετῶν θὰ εἶχον ταφῇ 3-4 ἄλλοι τοῦλάχιστον, ἐὰν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τὸ πλῆθος τῶν ὀστέων, μετὰ τῶν ὁποίων ἐλάχιστον χῶμα παρενεβάλλετο. Ἡ κακὴ διατήρησις τῶν ὀστέων πάντως δὲν ἐπέτρεψε τὸν διαχωρισμὸν των διὰ τὴν ἀκριβῆ καταμέτρησιν, οὔτε τὸν ἐντοπισμὸν ἄλλων πλήρων κρανίων.

Μετὰ τῶν ὀστέων ἀνευρέθησαν σαφῶς ἐστρωματογραφημένα⁷, εἰς βάθος 0.77 τὸ ἀρτοειδὲς ἄγγειον ἀριθ. 4, εἰς βάθος 0.65 τὸ ἀρτοειδὲς ἀριθ. 5, εἰς βάθος 0.81 τὸ ἀρτοειδὲς ἀριθ. 6 καὶ εἰς βάθος 0.90 μ. τὸ κύπελλον ἀριθ. 7 (βλ. παραστατικὴν τομὴν ἐν σχεδιογρ. 2). Ἐγκατεσπαρμένα μετὰ τῶν ὀστέων εὐρέθησαν πέντε κομβία πηλὶνα καὶ λίθινα καὶ τινὰ ὄστρακα ἐκ τοῦ κατωτάτου κυρίως στρώματος τὰ πλείστα ΜΕ ἐποχῆς καὶ τινὰ Μυκηναϊκῆς. Τὸ δάπεδον τοῦ τάφου δὲν εἶχεν ἐπιστρωθῇ.

Ἐκ τῆς ὅλης διατάξεως τῶν ὀστέων καὶ τῶν κτερισμάτων εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ τάφος ἐχρησιμοποιήθη συνεχῶς ἀπὸ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς ΥΕ I ἐποχῆς μέχρι τῆς ΥΕ III, ὁπότε ἐγένετο καὶ ἡ τελευταία ταφή, ἥτοι ἀπὸ τοῦ 1550 μέχρι τοῦ 1350 περίπου. Ἐγένετο κατὰ τὴν συνήθειαν τῆς ἐποχῆς (ΜΕ - ΥΕ I) κάθετος, ἀλλ' ἐξηκολούθησεν ἡ χοῆσίς του καὶ κατὰ τοὺς ΥΕ II μέχρι καὶ III χρόνους, ὁπότε συνήθης τρόπος ταφῆς ἦτο ὁ ἐντὸς τῶν θαλαμοειδῶν ἢ διὰ τοὺς βασιλεῖς τῶν θολωτῶν τάφων. Ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς κατασκευῆς ὅμως θὰ ἐπανέλθωμεν κατωτέρω μετὰ τὴν ἐπὶ μέρους ἐξέτασιν τῶν εὐρημάτων.

Εὐρήματα. 1) Μικρὰ χαλκῇ βελόνη μήκ. 0.10 ἐκ. τοῦ ἀνωτέρου στρώματος (βάθ. 0.35 μ.) 2) Κομβία: ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων πέντε τὰ δύο ἀνήκουν εἰς τὸν παλαιότερον ἐκ πηλοῦ τύπον καὶ εἶναι ἀμφικολουροκωνικά⁸. Τὰ λοιπὰ εἶναι κατεσκευασμένα ἐκ πρᾶσινωποῦ στεατίτου καὶ εἶναι μικρότερα ὁμοίως ἀμφικολουροκωνικά.

Ἀγγεῖα. Ὡς ἀνωτέρω ἐξετέθη ἤδη, τὰ εὐρεθέντα ἄγγεα ἀντιπροσωπεύουν τρεῖς - τέσσαρας γενεάς· κατωτέρω ἐξετάζονται κατὰ σειρὰν παλαιότητος.

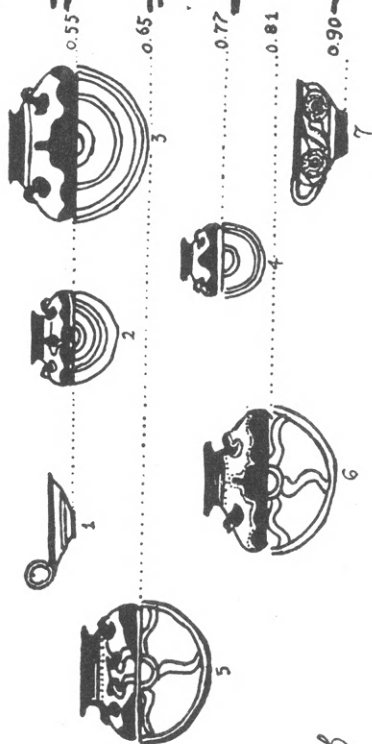
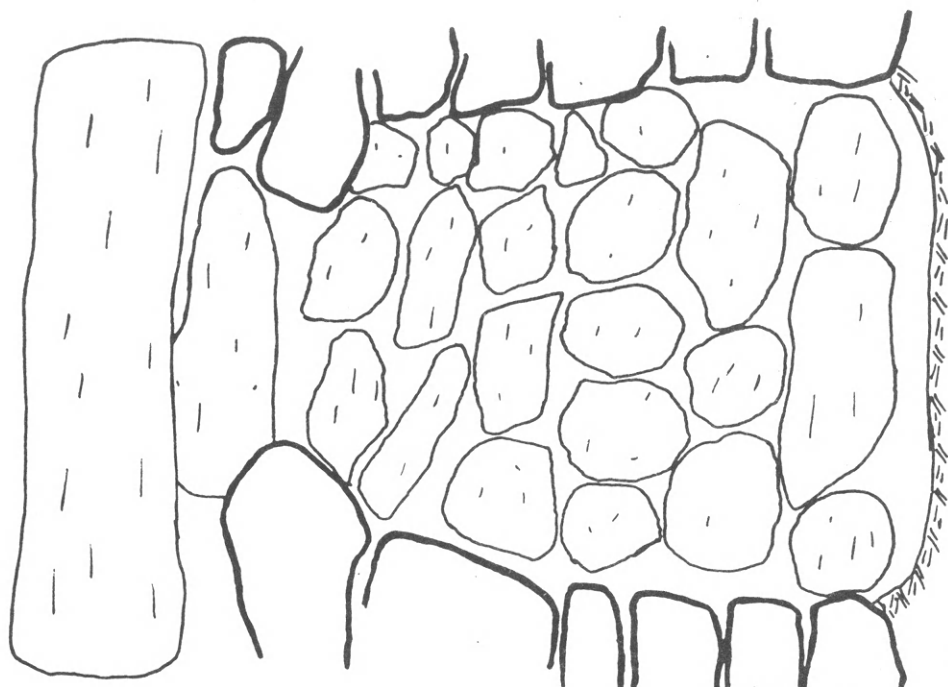
⁷ Προφανῶς ὅλα τὰ ἄγγεα ἀκολουθοῦν εἰς βάθος τὴν χρονολογικὴν αὐτῶν σειρὰν. Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ τὸ ὑπ' ἀριθ. 5 ἀρτοειδές, τὸ ὁποῖον ἂν καὶ παλαιότερον εὐρέθη εἰς ὑψηλότερον κατὰ 10 ἐκ. ἐπίπεδον ἀπὸ τοῦ 4. Τοῦτο ὅμως εἶναι δυνατόν νὰ ἐξηγηθῇ ἐκ τῆς συνήθειας τῶν Μυκηναίων νὰ συγκεντροῦν τὰ ὀστᾶ καὶ κτερίσματα τῶν προγενεστέρων ταφῶν εἰς τὰ ἄκρα τῶν τάφων ὅπου ἐσχηματίζετο μικρὸς σωρὸς ἐκάστοτε δικαιολογῶν τὴν διαφορὰν βάθους ἐν προκειμένῳ.

⁸ Πίν. ΧLI β. Μέγ. διάμ. πηλίνων 0.032 καὶ 0.036· λιθίνων 0.02 καὶ 0.019 μ.

Μυκηναϊκὸς τάφος "Α.ργούς

κοπή Α/Α'

0.50 Μ

Σχεδιογράφημα 2.

ΥΕ Ι ἐποχῆς. Ἐν μόνωτον κύπελλον (ἀριθ. 7) ἀνευρέθη εἰς τὸ κατώτατον στρώμα. Φέρει διακόσμησιν ἐκ σπειρῶν συνδεομένων διὰ καμπύλων γραμμῶν. Ἐπὶ τοῦ ὀλοβαφοῦς κέντρου τῆς σπείρας καὶ ἐπὶ τῶν συνδετικῶν γραμμῶν φέρει πρόσθετον σειρὰν στιγμῶν ἐξ ἀλαμποῦς λευκοῦ βερνίκιου. Τὸ κάτω μέρος τῆς κοιλίας περιβάλλεται διὰ τριῶν ταινιῶν⁹.

ΥΕ ΙΙ ἐποχῆς. Εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀνήκουν τὰ δύο τρίωτα ἀρτόσχημα ὑπ' ἀριθ. 6 καὶ 5 ἀγγεῖα¹⁰, ἅτινα φέρουν ὑπὸ τὴν κοιλίαν τὸν συνήθη ὀκτάκτινον τροχόν, τοῦ ὁποίου τὸ κέντρον ἀποτελοῦν δύο ὁμόκεντροι κύκλοι. Ὡς πρὸς τὴν λοιπὴν διακόσμησιν τὸ μὲν 6 φέρει κυματοειδὲς μελανὸν κόσμημα (Rock Pattern) περιβαλλόμενον διὰ στιγμῶν, τὸ δὲ 5 διπλοῦν κυματοειδὲς κόσμημα ὑπὸ τὰς λαβὰς, μεταξὺ αὐτῶν δὲ δύο φύλλα κισσοῦ ἐκ διπλοῦ ἑκαστον μίσχου ἐκφυόμενα.

Δύο ἀκόμη ὄστρακα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εὐρέθησαν ἐξ ὧν τὸ ἐν¹¹ φέρον δικτυ-

⁹ Ἀγγεῖον ἀριθ. 7 : (πίν. ΧΛΙ α) εὐρέθη εἰς βάθος 0.90. Ὑψ. 0.06, ἄν. στομίου 0.133, δμ. βάσεως 0.04 μ. Ἀκέραιον, βερνίκιον καστανέρυθρον, πηλὸς ἐρυθρῶπος. Ἐσωτερικῶς ὀλοβαφεὺς πλὴν τῶν χειλέων. Πρβλ. FURUMARK, *M.P.* σχῆμα 58/211 σ. 48 εἰκ. 13 ἀριθ. 218 ΥΕ Ι καὶ διακοσμ. θέμα 46 σ. 353 εἰκ. 59 ἀρ. 10 ΥΕ Ι-ΙΙΑ καὶ σ. 620-621. Πρβλ. BLEGEN, *Korakou*, σ. 37 εἰκ. 51, 2 καὶ 3 καὶ 39 εἰκ. 53, 8 LH I. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Zygouries*, σ. 136 εἰκ. 128 ἀριθ. 12. WACE, *Ch. Tombs*, πίν. I, 1, πίν. ΧΛΙ ἀριθ. 37 πίν. XXXIV ἀριθ. 11. PERSSON, *N. Tombs*, σ. 27 ταφ. 6, εἰκ. 29, 1, 2, 9 τεμάχια. WACE, *Mycenae*, εἰκ. 92 α (πρβλ. καὶ BSA 25, πίν. XXIII α καὶ εἰκ. 71 β. BLEGEN, *Prosymna II*, εἰκ. 104 ἀρ. 396, εἰκ. 105 ἀρ. 408 πρβλ. καὶ ἀρ. 371 καὶ 372 ὁμοίως εἰκ. 660.

¹⁰ Ἀγγεῖον ἀριθ. 6 : (πίν. ΧΛΙΙ α) εὐρέθη εἰς βάθος 0.81, πηλὸς ὠχρὸς. Βερνίκιον καστανομέλαν, ὕψ. 0.085, στόμιον 0.09, χεῖλη 0.016, κοιλία 0.175 μ. Συγκεκολλημένον καὶ συμπεπληρωμένον βλ. FURUMARK, ἔ.δ. σχῆμα 81 σ. 41 εἰκ. 11 ἀριθ. 41 II A, διακοσμ. θέμα 32 σ. 323 εἰκ. 54 ἀρ. 19 II B καὶ διὰ τὸν τροχὸν θέμα 68 εἰκ. 70 σ. 403 ἀριθ. 2 (II A - III AI) καὶ σ. 597. Πρβλ. WACE, *Ch. Tombs*, πίν. XXVII ἀριθ. 6, 7, 2, 4, 5, 3, πίν. XLVII ἀριθ. 21-24, 26-27 καὶ πίν. XLVIII ἀρ. 12. PERSSON, *N. Tombs*, σ. 71 εἰκ. 84. Τάφ. 10 ἀριθ. 12. BLEGEN, *Prosymna II*, εἰκ. 105 ἀριθ. 399 εἰκ. 106 ἀριθ. 440, εἰκ. 207 ἀριθ. 1167-1168-1169 κ.δ. Ἀγγεῖον ἀριθ. 5 : (πίν. ΧΛΙΙ β). Εἰς βάθος 0.65. Συγκεκολλημένον καὶ συμπεπληρωμένον. Ὑψ. 0.08, στόμιον 0.094, χεῖλη 0.015, κοιλία 0.18 μ., πηλὸς, βερνίκιον ὡς τοῦ προηγουμένου. Διακόσμησις ὡς τοῦ προηγουμένου μὲ τὴν προσθήκην δύο φύλλων κισσοῦ. Πρβλ. FURUMARK, ἔ.δ. σ. 271 εἰκ. 36 ἀριθ. 24 II B καὶ BLEGEN, *Prosymna II*, εἰκ. 152, ἀριθ. 1156.

¹¹ Πίν. ΧΛΙ β. Πηλὸς ὠχρὸς, βερνίκιον καστανόν. 3.5×5.5 ἐκ. Πρβλ. FURUMARK, ἔ.δ. διακοσμ. θέμα 63 εἰκ. [69 σ. 397 II B καὶ 14 σ. 277 εἰκ. 38 ἀρ. 9 II A ὁμοίως BLEGEN, *Korakou*, σ. 47 εἰκ. 38, 9 καὶ σ. 56 εἰκ. 77. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Zygouries*, σ. 137 εἰκ. 129 ἀριθ. 8. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Prosymna II*, εἰκ. 108 ἀρ. 397, εἰκ. 168 ἀρ. 336, εἰκ. 667 ἀρ. 1005.

ωτὸν κόσμημα (Hatched Loop) ἀνήκει εἰς ἀρτόσχημον ἀγγεῖον, τὸ δὲ ἕτερον εἰς μόνωτον κύπελλον τύπου Βαφειοῦ¹².

ΥΕ ΙΙΙ ἐποχῆς. Τρία ἀρτόσχημα ἀγγεῖα φέροντα τοὺς τυπικοὺς ὁμοκέντρους κύκλους ὑπὸ τὴν βάσιν ἀνευρέθησαν τὰ μὲν δύο (ἀριθ. 2¹³ καὶ 3¹⁴ ὁμοῦ μεθ' ἑνὸς κυπέλλου (ἀριθ. 1)¹⁵ παρὰ τὴν πρώτην ταφὴν, τὸ δ' ὑπ' ἀριθ. 4¹⁶ εἰς μεγαλύτερον βάθος. Ἡ διακόσμησις τῶν εἶναι ἡ συνήθης διὰ κυματοειδῶν μελανῶν κοσμημάτων ἐπὶ τῆς κοιλίας· τὸ ὑπ' ἀριθ. 4 μόνον φέρει μεταξὺ τῶν λαβῶν καὶ φύλλα κισσοῦ.

Παρατηρήσεις. Ἡ κυρία ἰδιομορφία τοῦ τάφου, ὡς ἔξ ἀρχῆς ἐτονίσθη, εἶναι ἡ ἐνδοκλινῆς κατασκευὴ τῶν μακρῶν αὐτοῦ πλευρῶν, ἡ ὁποία εἶναι προφανῶς σκόπιμος διότι ἡ βόρειος στενὴ πλευρὰ εἶναι ἀπολύτως κάθετος. Ἀρχικῶς ἐνόμισα ὅτι ἴσως ὁ τάφος ἦτο ταπεινότερος κατὰ τὴν παλαιότεραν αὐτοῦ φάσιν, ἀκολούθως δὲ προσετέθησαν αἱ ἀνώτεραι σειραὶ τῶν λίθων, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζουν καὶ ἐντονωτέραν τὴν κλίσιν. Ἡ κατασκευὴ ὅμως τῆς βορείου στενῆς πλευρᾶς δὲν ἀφίνει ἀμφιβολίας ὡς πρὸς τὴν σύγχρονον διευθέτησιν τοῦ τάφου. Ἡ κατασκευὴ τοῦ τάφου ἐνθυμίζει κατὰ τινὰ τρόπον τὴν κατασκευὴν τῶν καθέτων βασιλικῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν, τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν ὕψος τῶν πλευρῶν. Ἐνταῦθα ὅμως πρόκειται περὶ διαφόρου μνημείου μικροῦ μεγέθους, προφανῶς ἐξυπηρετήσαντος μίαν μόνην οἰκογένειαν. Ὁμοίότεροι τυγχάνουν

¹² Πίν. ΧΛΙ β. Πηλὸς ἐρυθρωπός, βερνίκιον καστανέρυθρον. Πρβλ. BLEGEN, *Korakou*, σ. 46 εἰκ. 62, 7.

¹³ Πίν. ΧΛΙΙΙ α. Ἀκέραιον. Πηλὸς ὠχρός, βερνίκιον καστανομέλαν. Ψ. 0.05, κοιλία 0.11, στόμιον 0.05, χεῖλη 0.01 μ. FURUMARK, *M.P.* σχῆμα 84 εἰκ. 11 σ. 41 θέμα 12, σ. 271 εἰκ. 36, 27 ΙΙΙ Α καὶ 13 σ. 275 εἰκ. 37, 6 ΙΙΙ ΑΙ καὶ σ. 597. BLEGEN, *Prosymna II*, εἰκ. 255 ἀριθ. 658, εἰκ. 26, ἀριθ. 687.

¹⁴ Πίν. ΧΛΙΙΙ β. Ἀκέραιον. Πηλὸς ὠχρός, βερνίκιον καστανόν. Ψ. 0.085, κοιλία 0.19, στόμιον 0.083, χεῖλη 0.01 μ. Πρβλ. FURUMARK, σχῆμα 84 ΙΙΙ ΑΙ θέμα 32 σ. 323 εἰκ. 5423 (ΙΙ Β - ΙΙΙ ΑΙ) καὶ σ. 597.

¹⁵ Πίν. ΧΛΙV β. Ἀκέραιον. Πηλὸς ἐρυθρωπός, βερνίκιον ἐρυθρόν. Ψ. 0.027, ὕψ. μετὰ λαβῆς 0.057, δμ. ἔξωτ. 0.122 μ. Διακόσμησις δι' ἀπλῶν ταινιῶν. FURUMARK, σ. 53 εἰκ. 15, 22, 238 καὶ σ. 622 καὶ 625. *Prosymna II*, εἰκ. 255 ἀριθ. 670, εἰκ. 373 ἀριθ. 856, εἰκ. 478, ἀριθ. 944.

¹⁶ Πίν. ΧΛΙV α. Ἀκέραιον. Πηλὸς ὠχρός, βερνίκιον καστανομέλαν. Ψ. 0.05, στόμιον 0.043, κοιλία 0.09, χεῖλη 0.01 μ. FURUMARK, σχῆμα 84 ΙΙΙ ΑΙ θέμα 32 (ΙΙΙ Α). Πρβλ. *Prosymna II*, εἰκ. 710 - 711 ἀριθ. 160, 161, 165.

οἱ ἐν Ἐλευσίνι ¹⁷ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Μυλωνᾶ ἀνασκαφέντες τάφοι τύπου Γ, οἱ ὅποιοι ἔχουν πλαγίαν εἴσοδον ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον. Οἱ τάφοι αὐτοὶ εἶναι μακρότεροι τοῦ παρόντος καὶ συνεχίζουν, ὅσοι δὲν εἶναι μεσοελλαδικοί, μεσοελλαδικὴν παράδοσιν. Εἰς ἑξ αὐτῶν παρουσιάζει καὶ πρὸς τὰ ἔσω κλίσιν τῶν τοιχωμάτων ¹⁸. Εἰς τοὺς τάφους τῆς Ἐλευσίνος κυρίως παρουσιάζεται ἡ ἔμμομή εἰς τὰ ΜΕ ἔθιμα ταφῆς καὶ ἡ ἐκ νέου ταφή ἐντὸς ΜΕ τάφων, κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν ¹⁹, συνήθεια ὀφειλομένη ἴσως καὶ εἰς τὴν συνεχῇ καὶ πυκνὴν χρῆσιν τῆς περιοχῆς διὰ ταφάς. Δὲν παρατηρεῖται πάντως ἐκεῖ ἡ χρησιμοποίησις ἐπὶ χρονικὸν διάστημα τάφου δι' ἐπαλλήλους ταφάς, ὥς εἰς τὸν ἐνταῦθα ἐξεταζόμενον, κατὰ τρόπον ἐνθυμίζοντα τοὺς θαλαμοειδεῖς οἰκογενειακοὺς τάφους ²⁰, καὶ τοὺς καθέτους βασιλικοὺς τάφους τῶν Μυκηνῶν. Παρόμοιον παράδειγμα ἔξ Ἀργολίδος ὁμοίως, θὰ εἶχον νὰ προσάγῃ τὸν ἐν Μύλοις τοῦ Ἀργους ὑπ' ἐμοῦ ἀνασκαφέντα κιβωτιόσχημον τάφον ²¹ ΥΕ I - II ἐποχῆς. Ἰσως ἡ συνέχισις τῆς κατασκευῆς κιβωτιοσχημῶν τάφων καὶ ἡ χρησιμοποίησις των μέχρι τῆς πρῶμου ΥΕ III ἐποχῆς νὰ ὀφείλετο εἰς ὠρισμένας εἰδικὰς συνθήκας ἢ εἰς τὴν ἔμμομήν πρὸς τὴν παράδοσιν οἰκογενειῶν τινῶν ²². Δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι οἱ μέχρι τοῦδε ἀνασκαφέντες τάφοι ἐν Ἀργεὶ εἶναι

¹⁷ Τὴν ὑπόδειξιν ὀφείλω εἰς τὸν Σεβαστόν μου καθηγητὴν κ. Μυλωνᾶν, τὸν ὁποῖον εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης. Βλ. ΠΑΕ 1952, 1953, 1954, 1955.

¹⁸ Τάφος Βπ I (ΠΑΕ 1954, σ. 55) «ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι οἱ τοῖχοι τοῦ θαλάμου συγκλίνουν πρὸς τὰ ἄνω, εἶναι ἐκτισμένοι δηλαδὴ κατὰ τὸν ἐκφορικὸν τρόπον καὶ οὕτω τὸ ἄνοιγμα τοῦ τάφου εἶναι κατὰ 0.60 μ. στενότερον τοῦ πλάτους τοῦ δαπέδου του». Εἶναι οὗτος ΥΕ III ἐποχῆς.

¹⁹ ΠΑΕ 1952, σ. 62 τάφ. Θπ 4, Θπ 2, Θπ 8. ΠΑΕ 1953, σ. 80 Ηπ 9 ἐν χρήσει εἰς ΥΕ II καὶ III χρόνους. ΠΑΕ 1955, σ. 69 πίν. 19 α. Εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις πρόκειται περὶ ἐκ νέου ταφῆς εἰς ΜΕ τάφον πρβλ. καὶ ἑξ Ἀσίνης σ. 125 - 126 εἰκ. 104 τάφος ΜΕ 82 καὶ ΥΕ ἀριθ. 11. Ὁμοίως ἐκ Προσύμνης τάφος ΧΧ δπου ΑC = ΜΕ καὶ Β = ΥΕ II ὁ καθηγητὴς BLEGEN, *Prosymna* I, σ. 43 ὁμιλεῖ περὶ «strong evidence for the culture continuity of the two periods (MH - LH)» σχεδ. ἐν *Pr.* II, σ. 12 εἰκ. 69 εὐρήματα εἰκ. 70 ἀριθ. 628 - 629.

²⁰ Κατὰ τὸ πλεῖστον οἱ κιβωτιόσχημοι τάφοι προορίζονται συνήθως δι' ἑνα καὶ μόνον νεκρόν πρβλ. FURUMARK, *Chronology of M.P.*, σ. 34. Τοιοῦτοι τάφοι ἀνευρέθησαν καὶ ὑπ' ἐμοῦ εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ Νοσοκομείου Ἀργους θὰ δημοσιευθοῦν δὲ μετὰ τῶν ὑπολοίπων.

²¹ ΑΕ 1955, παράρτημα, σ. 1 κ.ε. Τάφος Γ, εἰκ. 2, σχεδιογρ. 1 εὐρήματα ἐν εἰκ. 7 - 9.

²² Ὡς ἀπλὴν σκέψιν προσάγω καὶ τὴν πιθανότητα τῆς μὴ υπάρξεως ἐπαρχῶν συγγενικῶν χειρῶν κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ταφῆς. Ἐπειδὴ δὲ ἡ διάνοξις θαλαμοειδοῦς τάφου θὰ ἀπῆται καὶ χρόνον πολὺν καὶ γνώσεις εἰδικὰς προετιμήθη ἡ χρησιμοποίησις ἐκ νέου τοῦ υπάρχοντος τάφου ἢ ἡ ἐξ ἀρχῆς κατασκευὴ κιβωτιοσχήμου.

τῆς ΥΕ ΙΙΙ περιόδου²³, οἱ δ' ἀνασκαφέντες ὑπ' ἐμοῦ προσφάτως εἶναι ὀλίγοι διὰ τὰ συνάγη τις ἐξ αὐτῶν γενικώτερα συμπεράσματα πρὸς τὸ παρόν. Ὡς πρὸς τὴν κατασκευὴν, ὡς παρόμοιος θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθῇ καὶ ὁ τάφος 26 τῆς Δειράδος²⁴ περίπου τῶν αὐτῶν διαστάσεων πρὸς τὸν παρόντα ($2.25 \times 0.60 \times 1.50$ μ.), ὁ ὁποῖος ὁμως εἶναι ἀγνώστου ἐποχῆς.

Ἄλλο ἐνδιαφέρον σημεῖον τῆς ἀνασκαφῆς ὑπῆρξεν ἡ ἀνεύρεσις σαφῶν στρωματογραφικῶν ἐνδείξεων ἐν τῷ τάφῳ. Συνήθως εἰς τοὺς τάφους τῆς κατασκευῆς αὐτῆς οἱ νεκροὶ δὲν εἶναι πλείονες τοῦ ἐνός, εἰς δὲ τοὺς θαλαμοειδεῖς, ὅπου ὁ χώρος εἶναι μεγαλύτερος, αἱ ταφαὶ διαδέχονται μὲν ἡ μία τὴν ἄλλην, ἀλλὰ κατὰ τὸν παραμερισμὸν τῶν ὀστέων ἀναμειγνύονται τὰ κτερίσματα, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων²⁵. Ἐνταῦθα ὁμως λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ χώρου οἱ νεκροὶ ἐπέκειντο ἀλλήλων καὶ ἐδημιουργήθη παχὺ στρώμα ἐπιχώσεως.

Τοπογραφικῶς ἐπίσης ἡ ἀνεύρεσις τοῦ παλαιοῦ μυκηναϊκοῦ αὐτοῦ τάφου ὡς καὶ τινων ἄλλων — ἀπλῶν κιβωτιστήμων αὐτῶν — πρὸς ἀνατολὰς τῆς Ἀσπίδος, ἐνῶ οἱ θαλαμοειδεῖς τῆς ΥΕ ΙΙΙ ἐποχῆς κεῖνται πρὸς Ν. τοῦ λόφου, ἴσως μᾶς ὁδηγήσῃ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν διὰ τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ παλαιοτάτου μυκηναϊκοῦ Ἀργούς, τὸ ὁποῖον πρέπει μᾶλλον νὰ ἀναζητήσῃ τις πρὸς τὴν προσβλέπουσαν τὰς Μυκῆνας πλευρὰν τῆς πόλεως.

Ναύπλιον

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΥ - ΔΕΪΛΑΚΗ

²³ Βλ. Chronique des Fouilles 1959 p. 769 - 774. 1955 p. 361 - 365. 1954, p. 310 - 312 καὶ Κ. ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Προϊστορία τῆς Πελοποννήσου*, 1964, σ. 456, Ἀργός.

²⁴ Τάφος 26 Chronique 1959, σ. 774.

²⁵ FURUMARK, *Chronology of M. P.*, σ. 33 - 34 κε. Πρβλ. Στρωματογραφικὰ δεδομένα ἐκ τάφου XVII Προσύμνης (*Prosymna* I, σ. 53 - 56 ὁμοίως *Prosymna* II, εἰκ. 98, 99 - 107 ἀπὸ ΥΕ Ι - ΥΕ ΙΙΙ.

ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΑ ΑΓΓΕΙΑ ΕΚ ΧΑΛΚΙΔΟΣ

(Πίν. XLV - XLIX)

Τὸν Ἰανουάριον τοῦ ἔτους 1958 ἤρχισε νὰ οἰκοδομῇται παρὰ τὸ Ἑνετικὸν Ὑδραγωγεῖον ὁ Ἑργατικὸς Συννοικισμὸς Χαλκίδος. Κατὰ τὴν διάνοξιν τῶν θεμελίων τῶν οἰκῶν καὶ τὴν κατασκευὴν τῶν βάθους τεσσάρων μέτρων λάκκων ἀποχετεύσεως, ἦλθον εἰς φῶς, πλὴν δύο ψηφιδωτῶν¹, διάφορα κινητὰ εὐρήματα, τὰ ὁποῖα περισυνελέξαμεν εἰς τὸ Μουσεῖον. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἤρευνήσαμεν ἀρχαιολογικῶς καὶ τὴν περιοχὴν. Ἐκ τῶν εὐρημάτων δημοσιεύομεν κατωτέρω τὰ πρωτογεωμετρικά², ὥς ἀποτελοῦντα μίαν ἐνότητα ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν σπάνιν των. Συνεξετάζομεν ὠσάντως καὶ ἕτερα ἑπτὰ ἀγγεῖα τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, προσερχόμενα ὁμῶς ἐκ τριῶν διαφόρων σημείων τῆς πόλεως. Τὸ ὕλικόν διαιροῦμεν εἰς τέσσαρας ομάδας κατὰ τὸν τόπον εὐρέσεως.

Α' - Ἀγγεῖα Νεκροταφείου Ἑργατικοῦ Συννοικισμοῦ.

Ὁ Ἑργατικὸς Συννοικισμὸς τῆς Χαλκίδος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπάρχει τὸ πρωτογεωμετρικὸν νεκροταφεῖον, ἐκτίσθη κατὰ τὰ νοτιοανατολικά κρᾶσπεδα τῆς πόλεως,

¹ Περὶ τῶν ψηφιδωτῶν τούτων καὶ ἑτέρων δύο, τὰ ὁποῖα ἀπεκαλύφθησαν εἰς ἄλλα σημεία τῆς πόλεως σὺν τῇ προόδῳ τῶν ἐργασιῶν, ΑΕ 1953 - 1954, εἰς Μνήμην Γεωργίου Οἰκονόμου, Μέρος Γ' σ. 303 κέ.

² ΑΔ 16 (1960 - 61), σ. 150 καὶ πίν. 132 α. Τὰ λοιπὰ θὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενα ἐτέρας πραγματείας. Οἱ τίτλοι τῶν κατωτέρω συχνότερον ἀναφερομένων ἔργων συντέμνονται ὡς ἑξῆς: 1) V. DESBOROUGH, *Protogeometric Pottery*, Oxford 1952 εἰς DESBOROUGH, *PG*. 2) *Kerameikos: Ergebnisse der Ausgrabungen*, Berlin I (1939), IV (1943) εἰς *Ker.* I καὶ IV. 3) ΝΙΚ. ΒΕΡΔΕΛΗ, Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Θεσσαλίας, Ἀθῆναι 1958 εἰς ΒΕΡΔΕΛΗΣ. 4) O. FROEDIN and A. W. PERSSON, *Asine: The results of the swedish excavations*, Stokholme 1938 εἰς *Asine*. 5) *Corinth: Results of excavations*, conducted by the American School of Classical Studies at Athens. Cambridge/Mass. VII, Μέρος I (1943) εἰς *Corinth* VII, Μέρος I. 6) W. KRAIKER, *Aigina, Die Vasen des 10. bis 7. Jahrh. v. Chr.*, Berlin 1961 εἰς KRAIKER, *Aigina*. 7) TH. SAUCIUC, *Andros, Untersuchungen zur Geschichte und Geographie der Insel*, Wien 1914 εἰς SAUCIUC, *Andros*. 8) *Tiryns: Die Ergebnisse der Ausgrabungen des Instituts I*, Athen 1912 εἰς *Tiryns* I.

έντὸς μικρᾶς κοιλάδος, περιβαλλομένης, βορείως καὶ βορειοανατολικῶς ὑπὸ χθαμαλοῦ λοφίσκου, ἐφ' οὗ εὐρέθησαν τὰ δύο ἀνωτέρω μνημονευθέντα ψηφιδωτὰ ρωμαϊκῶν χρόνων, δυτικῶς ὑπὸ τοῦ Ἑνετικοῦ ὕδραγωγείου καὶ νοτιοδυτικῶς καὶ νοτίως ὑπὸ τῶν βορειοανατολικῶν ἀπολήξεων τοῦ Βαθροβουνίου. Βορειοανατολικῶς ἀνοίγεται εἰς τὸν κόλπον τῆς Λιανῆς Ἀμμου, εἰς τὸν βόρειον Εὐβοϊκόν. Βλέπομεν οὕτω, ὅτι ἡ κοιλὰς αὕτη, ἐπικοινωνοῦσα καὶ μὲ τὰς δύο θαλάσσας, τὸν βόρειον καὶ τὸν νότιον Εὐβοϊκόν, εὐρίσκεται εἰς πλεονεκτικὴν θέσιν. Δι' αὐτὸν τὸν λόγον κατῳικήθη συνεχῶς ἀπὸ τῶν πρωτογεωμετρικῶν χρόνων μέχρι τοῦ τέλους τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἀπὸ τῶν μέσων ἑλληνιστικῶν μέχρι τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων³. Ἀγνωστον διὰ τίνα λόγον ἐγκατελείφθη κατὰ τοὺς κλασσικοὺς καὶ πρωίμους ἑλληνιστικοὺς χρόνους, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀρχαιολογικῶς ἐκ τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως συγχρόνων εὐρημάτων⁴. Ἰχνη τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ συνοικισμοῦ δὲν εὐρέθησαν ἀκόμη. Πιθὸν νὰ ἔκειντο αἱ οἰκίαι ἐπὶ τῶν πέριξ λόφων. Ἡ ἀρίστη κατασκευὴ τῶν ἀγγείων μαρτυρεῖ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥτιον περὶ μιᾶς εὐπορούσης κοινότητος.

Τὸ νεκροταφεῖον εὐρίσκεται ἐντὸς τῆς κοιλάδος καὶ ἔχει ἀκτῖνα τοῦλάχιστον⁵ πεντήκοντα μέτρων. Οἱ τάφοι ἦσαν ἀραιῶς⁶ τοποθετημένοι, ἐσκαλισμένοι εἰς τὸν μαλακὸν πῶρον εἰς βάθος τριῶν ἕως τριῶν καὶ ἡμίσεος μέτρων καὶ ἐπενδεδυμένοι, πιθὸν οἱ πλείστοι⁷, διὰ πλακῶν. Ἀφαιρουμένης τῆς περὶ τὸ μέτρον ἐπιχώσεως,

³ Οἱ πρωτογεωμετρικοί, γεωμετρικοί καὶ ἀρχαῖοι χρόνοι ἐκπροσωποῦνται δι' ἀγγείων καὶ ἀφθόνων ὀστράκων, οἱ δὲ μεταγενέστεροι διὰ τῶν ἤδη μνημονευθέντων δύο ψηφιδωτῶν δαπέδων (ἀνωτ. σημ. 1), δι' ἐνὸς ὑποκαύστου ἐν τῷ κτήματι Κότσαρη, δι' ἐνὸς φρέατος μετὰ πηλίνης ἐπενδύσεως, διὰ λύχνων, παλαιοχριστιανικῶν τάφων κτλ.

⁴ Ἐν BSA 47, 1952, σ. 12 σημ. 73 ὁ J. BOARDMAN ἀναφέρει εὗρεσιν ἀρχαϊκῶν ὀστράκων παρὰ τὸ Ἑνετικὸν Ὑδραγωγεῖον. Οὐδαμοῦ γίνεται λόγος περὶ κλασσικῶν. Ὁ αὐτὸς ἐν BSA 52, 1957, σ. 2 ὁμιλῶν περὶ οἰκοδομικῶν ὑπολειμμάτων δυτικῶς τοῦ Ἑνετικοῦ πάλιν Ὑδραγωγείου γράφει: «Precise dates for these structures could not be determined, but they are not likely to be earlier than the fourth cent. B.C.». Αὐτὸς ὁ terminus post quem θὰ ἡδύνατο ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἡμέτερα δεδομένα νὰ κατέλθῃ ἐτι περισσότερον.

⁵ Ἄλλως θὰ ἦτο μεγάλη σύμπτωσις νὰ ἔχωμεν εὗρει τὰ πέρατά του.

⁶ Καὶ ἐὰν ἀκόμη λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὸ ἐκάστοτε τυχαῖον τῆς ἀποκαλύψεως, πάλιν δὲν εἶναι φυσικὸν δι' ἐν πυκνὸν νεκροταφεῖον τοιαύτης ἐκτάσεως νὰ παρουσιάσῃ τέσσαρας ἕως πέντε τάφους. Ἐκτὸς ἐὰν ὑποθέσωμεν, ὅτι ὑπῆρχον καὶ ἐδῶ τάφοι ἄνευ κτερισμάτων (Κερ. I, σ. 9) καὶ ὥς τοιοῦτοι διέλαθον τὴν προσοχὴν τῶν ἐργατῶν.

⁷ Πλὴν ἐνὸς κιβωτισχῆμου τάφου, τὸν ὅποιον ἠνοιξαμεν ἡμεῖς (βλ. σ. 250), οἱ λοιποὶ εὐρέθησαν σεσυλημένοι καὶ κατεστραμμένοι. Εἶναι λοιπὸν δύσκολον νὰ ὁμιλῶμεν μετὰ βεβαιότητος περὶ τῶν πλείστων, ὥς ἐπενδεδυμένων διὰ πλακῶν. Τὸ γεγονὸς μόνον, ὅτι εὐρέθησαν τεμάχια πλακῶν πλησίον δύο τάφων καὶ ὅτι οὐδὲν ἴχνος πυρᾶς ἢ καύσεως παρετη-

ἀπομένει καθαρὸν σκάλισμα εἰς τὸν βράχον ὑπὲρ τὰ δύο μέτρα. Τὸ μεγάλο αὐτὸ βάθος παρατηρήθη καὶ εἰς τάφους τοῦ Κεραμικοῦ⁸, ἡρμηνεύθη δὲ ὡς φόβος τῶν ζώντων διὰ μίαν τυχοῦσαν ἐπάνοδον τῶν νεκρῶν. Ἡ ἰδίᾳ ἐρμηνεία δίδεται καὶ εἰς τὸ διὰ πλακῶν καὶ σφηνῶν ἐρμητικὸν κλείσιμον τῶν τάφων⁹.

Τὰ ὑπὸ πραγμάτευσιν ἀγγεῖα ἔφθασαν εἰς χεῖράς μας μεμονωμένα¹⁰, τῶν τάφων καταστραφέντων ὑπὸ τοῦ ἐργολάβου. Φαίνεται, ὅτι ἅπαντα, πλὴν δύο, προέρχονται ἐκ τεσσάρων ἢ πέντε κιβωτισσῶν τὸ πλεῖστον¹¹ τάφων. Παρόμοιοι τῶν ἀνεσκάψαμεν καὶ ἡμεῖς, ἄνευ ὅμως κτερισμάτων, πλὴν λεπτοτάτου δακτυλίου¹², διαλυθέντος ἅμα τῇ ἐξαγωγῇ. Ἦτο ἐσκαλισμένος εἰς βάθος τριῶν μέτρων εἰς τὸν μαλακὸν πῶρον καὶ ἐκαλύπτετο διὰ τριῶν πλακῶν, πλάτους 0.63 καὶ μήκους, τῆς πρώτης 0.39, τῆς δευτέρας 0.47 καὶ τῆς τρίτης 0.65 μ. Αἱ ἀκατέργαστοι αὗται πλάκες, ὧν τὸ πάχος ἐκυμαίνεται ἀπὸ 0.15-0.20, ἐστηρίζοντο ἐπὶ καθέτων, ὁμοίως ἀκατεργάστων πλακῶν, ἐπενδυσσῶν τὰ πώρινα τοιχώματα τοῦ τάφου. Οὗτος δὲν ἦτο πλήρης χωμάτων ἀλλ' εἶχεν ἄνω κενὸν 0.22 μ. Συνολικὸν βάθος τοῦ τάφου 0.35-0.40, ἐσωτερικὸν μῆκος 1.10 καὶ πλάτος 0.35 μ. Ὁ παιδικὸς σκελετὸς ἦτο διαλελυμένος, ἡ διατήρησις ὅμως τοῦ κρανίου ἐδείκνυνεν, ὅτι ὁ νεκρὸς ἦτο ὑπτίος καὶ ἐστραμμένος πρὸς ἀνατολὰς. Οὐδὲν ἶχνος καύσεως ὑπῆρχεν.

Προβαίνοντες κατωτέρω εἰς περιγραφὴν ὄλων τῶν ἀγγείων, οὐδεμίαν σειρὰν ἀκολουθοῦμεν ἢ τὴν ἐν τῷ εὐρετηρίῳ καθ' ὁμάδας ὑπάρχουσιν.

1. Ἀρ. εὐρετ. 1342¹³ (πίν. XLV α). Ἀμφορίσκος μετὰ καθέτων λαβῶν. Διατηρεῖται ἀκέραιος. Ὑψ. 0.167, περίμ. 0.351, διάμ. στομίου 0.069, διάμ. βάσεως

ρήθη ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἢ ἐπὶ τῶν ἀγγείων ἐνισχύει τὴν ὑπόθεσιν (συνήθως εἰς τοὺς κιβωτισσῶν τάφους ἔχονεν ταφήν).

⁸ Ker. I, σ. 8.

⁹ Αὐτόθι σ. 9.

¹⁰ Ὁ Ἐπιστάτης κ. Νικ. Παλλῆτσος πολλὰ προσέφερεν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῶν ὑπὸ τῶν ἐργατῶν ἀποκρυπτομένων ἀγγείων.

¹¹ Βλ. σημ. 7. Πρόβλημα εἶναι, ἐὰν τὰ ἀγγεῖα εὐρέθησαν ἐντὸς τῶν τάφων ἢ ἔξωτι τούτων, ὡς συμβαίνει ἐν Σκύρῳ εἰς τάφους τῆς αὐτῆς ἐποχῆς. DESBOROUGH, PG. σ. 130. Ὑπὲρ τῆς δευτέρας ἐκδοχῆς συνηγορεῖ τὸ ὅτι ὁ μοναδικὸς τάφος, τὸν ὅποιον ἠνοιξαμεν αὐτοπροσώπως, οὐδὲν ἀγγεῖον περιεῖχεν. Ἐὰν ὑπῆρχον ἔξω τούτου, θὰ ἀφῆρθησαν ὑπὸ τῶν πρώτων εὐρόντων. Πιθανωτέραν θεωροῦμεν τὴν πρώτην ἐκδοχὴν, διὰ τὸ ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν ἀγγείων μᾶς παρεδόθησαν ἄθικτα, ὡς ταῦτα ἐξήχθησαν ἐκ τοῦ τάφου.

¹² Τάφοι ἄνευ ἀγγείων, μὲ μόνον κτερίσματα κοσμήματα, εὐρέθησαν δέκα τὸν ἀριθμὸν εἰς τὸν Κεραμικόν. Ker. I, σ. 50.

¹³ Ἄπαντες οἱ ἐν τῷ κειμένῳ ἀναφερόμενοι ἀριθμοὶ εὐρετηρίου εἶναι τοῦ Μουσείου Χαλκίδος. Αἱ διαστάσεις δίδονται εἰς μέτρα.

0.048 μ. Πηλός σχετικῶς καθαρός, ἀρίστης ὀπτήσεως, χρώματος κιτρινερύθρου.

Βάσις χαμηλή, κωνική, σφαιρικὸν σῶμα, λαιμὸς εὐρύς, πρὸς τὰ ἄνω ἔτι περισσότερον εὐρυνόμενος, στόμιον ἐχινόσχημον. Λαβαὶ κάθετοι, ταινιόσχημοι, ἐξικνούμεναι ἀπὸ τῶν ὤμων μέχρι τοῦ μέσου περίπου τοῦ ὕψους τοῦ λαιμοῦ.

Τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ σώματος, ὁ λαιμὸς καὶ τὸ στόμιον ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς βεβαμμένα διὰ μελανερύθρου στιλπνοῦ γανώματος. Ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ κυρίως ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοῦ σώματος ἄφθονα ἴχνη ψύκτρας. Ἡ βάσις, τὸ κατώτατον μέρος τοῦ σώματος, ἢ ἐπὶ τῶν ὤμων πλατεῖα ζώνη καὶ αἱ λαβαὶ εἰς τὸ φυσικὸν κιτρινερύθρου τοῦ πηλοῦ. Αἱ δύο κυματοειδεῖς¹⁴ καὶ αἱ δύο ὀριζόντιοι ἐπὶ τῶν ὤμων γραμμαὶ καὶ αἱ ἐπ'ἀλλήλοι ὀριζόντιοι καὶ τεθλασμέναι ἐπὶ τῶν λαβῶν εἶναι χρώματος καστανοῦ.

Συνήθως οἱ ἀμφορεῖς, διπλάσιοι καὶ τριπλάσιοι τὸ μέγεθος τοῦ ἡμετέρου, χρησιμοποιοῦνται ὡς τεφροδόχοι κάλπαι. Ὁ ἐνθάδε περιγραφόμενος ἀποτελεῖ σπάνιον, λόγῳ μεγέθους, παράδειγμα. Ἐπειδὴ δὲ προέρχεται ἐκ περιοχῆς, ἐνθα ἀντὶ καύσεως ἔχομεν ταφήν, ἄγνωστος τυγχάνει ἡμῖν ἡ χρησιμότης του. Τὸ πιθανώτερον, πρόκειται περὶ ἀπλοῦ κτερίσματος. Παρόμοιοι τὸ σχῆμα εἰς ἐκ Μαρμαρῖανης¹⁵, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται εἰς τὸ τέλος τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου¹⁶ καὶ εἰς ἐκ Κεραμεικοῦ¹⁷, τοῦ ὀρίμου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ.

2. Ἀρ. εὐρετ. 1343 (πίν. XLV γ). Εὐμεγέθης κοτύλη¹⁸. Ἐλλείπει τμήμα τοῦ σώματος μετὰ τοῦ χείλους. Ὑψ. 0.044, διάμ. χειλῶν 0.112, διάμ. βάσεως 0.046 μ. Πηλός κεραμόχρους, σχετικῶς καθαρός, καλῶς ὀπτημένος. Εὐρέθη ἐντὸς ἀποθέτου μεταξὺ ἄλλων ὀστράκων εἰς βάθος τεσσάρων μέτρων.

Τὴν κάπως ὑψουμένην βάσιν περιθέει ἐντυπος δακτύλιος. Πλησίον τοῦ χείλους φέρεται δύο πολὺ μικρὰς ὁπὰς πρὸς ἀνάρτησιν.

Τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου καλύπτεται δι' ἐπιχρίσματος ἀνοικτοτέρου ἢ τὸ κεραμόχρουν τοῦ πηλοῦ. Τὸ ὑπόλοιπον τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας καὶ τὸ ἐσωτερικὸν βεβαμμένα διὰ καστανερύθρου γανώματος.

3. Ἀρ. εὐρετ. 1344 (πίν. XLV β). Σκυφοειδὴς κρατηρίσκος¹⁹, μεθ' ὑψηλῆς

¹⁴ Αἱ πυκναὶ κυματοειδεῖς γραμμαὶ εἶναι χαρακτηριστικὸν τοῦ πρώιμου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ. Αἱ ἀραιαί, ὡς αἱ ὑπὸ ἐξέτασιν, μεταγενεστέρων πως χρόνων.

¹⁵ BSA 31, 1930, πίν. 5, 75.

¹⁶ Αὐτόθι σ. 51.

¹⁷ Ker. IV, πίν. 33, 1071 καὶ σ. 13.

¹⁸ Τὸ σχῆμα ἄγνωστον κατὰ τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους εἰς κοινὰ ἀγγεῖα. Κάπως πλησιάζει τὸ σχῆμα χειροποιήτου ἀγγείου τῆς αὐτῆς ἐποχῆς. Ker. IV, πίν. 30, ἀρ. 2041.

¹⁹ Τὸ ἀγγεῖον τοῦτο εἶναι ἐκ τῶν κοινοτάτων πρωτογεωμετρικῶν. Ὁ ὑψηλός, ἀττικῆς

βάσεως, ἐχούσης τὰ λοξῶς κατερχόμενα, μὴ λείας ἐπιφανείας τοιχώματά της ἐλαφρῶς κυρτούμενα. Ἑλλιπής κατὰ τὸ τρίτον τῶν τοιχωμάτων του. Ὑψ. 0.095, διάμ. 0.098, διάμ. βάσεως 0.052 μ. Πηλὸς κιτρινέρονθος, σχετικῶς καθαρὸς, καλῶς ὠπτημένος.

Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσεως παρουσιάζει κοίλανσιν. Τὸ κωδωνοειδὲς σῶμα φέρει δύο λοξῶς τοποθετημένας, κυκλικῆς διατομῆς λαβάς καὶ ἔχει χεῖλη λεπτά, στρεφόμενα ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἔξω.

Ὀλόκληρος ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου καὶ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ἐξωτερικῆς μετὰ τῶν λαβῶν καλύπτονται διὰ καστανομέλανος στιλπνοῦ γανώματος²⁰. Ἡ βάσις, τὸ κατώτατον μέρος τοῦ κορμοῦ, τμήμα του ὑπὸ τὰς λαβάς, ταινία περιθέουσα κύκλῳ τὸ ἀγγεῖον κατὰ τὸ ὕψος τῆς βάσεως τῶν λαβῶν καὶ στρογγύλος δίσκος διάμ. 0.020 εἰς τὸ κέντρον τοῦ πυθμένος φέρουσιν ἐπίχρισμα ἀνοικτοτέρου χρώματος ἢ ὁ πηλός.

4. Ἀρ. εὐρ. 1345 (πίν. XLV δ). Κύπελλον²¹, ἑλλιπὲς κατὰ τὸ ἥμισυ περίπου τῶν καθέτων τοιχωμάτων του. Ὑψ. 0.072, διάμ. βάσεως 0.042 μ. Πηλὸς κεραμόχρους, καλῶς ὠπτημένος, οὐχὶ λίαν καθαρὸς.

Ὑψηλή, κωνικὴ βάσις, σῶμα κωδωνοειδές, χεῖλη καμπτόμενα ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἔξω, λαβὴ πεπλατυσμένη.

Ὀλόκληρον τὸ ἀγγεῖον ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς καλύπτεται ὑπὸ μελανερύθρου γανώματος μεταλλικῆς λάμψεως, πλὴν τοῦ κοίλου τῆς βάσεως καὶ μιᾶς

προελεύσεως, κωνικὸς ποὺς χαρακτηρίζει τοὺς σκυφοειδεῖς κρατηρίσκους τῆς ἐποχῆς καὶ τοὺς ἀντιδιαστέλλει ἀπὸ τῶν ταπεινῆς βάσεως ὑπομυκηναϊκῶν. DESBOROUGH, ἔ.ἀ. σ. 77 κέ. Ὁ Νικ. Βερδελῆς εἰς τὸ προαναφερθὲν βιβλίον του περὶ τοῦ θεσσαλικοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ ὀνομάζει τὰ ἀγγεῖα τοῦ τύπου τούτου κρατηρίσκους, ἐνῶ ὁ DESBOROUGH, ὁ WEINBERG καὶ οἱ γερμανοὶ λόγιοι εἰς τὸ *Kerameikos* διώτους σκύφους. Ἡμεῖς ἀκολουθοῦμεν τὴν ὑπὸ τῆς Εἰς. L. SMITHSON, *The Protogeometrie Cemetery at Nea Ionia*, 1949, *Hesperia* 30, 1961, σ. 153 διδομένην ὀνομασίαν «skyphoid» kraters.

²⁰ Συνήθως οἱ σκυφοειδεῖς κρατηρίσκοι καλύπτονται ὑπὸ γανώματος, ἐσωτερικῶς μὲν ὀλόκληροι, ἐξωτερικῶς δὲ τὸ μεγαλύτερον μέρος. Ἡ βεβαμμένη δηλ. ἐπιφάνεια, ἀρχομένη ἀπὸ τῶν χειλέων, περατοῦται εἰς τι σημεῖον, μικρὸν ὑπεράνω τῆς ἐνώσεως τοῦ ἀγγείου μετὰ τοῦ ποδός, τῶν λοιπῶν μερῶν φερόντων ἐπίχρισμα εἰς τὸ φυσικὸν χρῶμα τοῦ πηλοῦ. BCH 81, 1957, σ. 664, εἰκ. 55. *Asine*, σ. 427, εἰκ. 275. Πολλάκις, ὡς τὸ ἡμέτερον, φέρουσιν ἐξηρημένην ταινίαν ὑπὸ τὰς λαβάς (ΒΕΡΔΕΛΗΣ, πίν. 8, 51) ἢ ἔτι χαμηλότερον, παρὰ τὴν βάσιν.

²¹ Τὸ ὑψίπουν κύπελλον, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ καὶ εἰς τοὺς ὑπομυκηναϊκοὺς χρόνους μὲ χαμηλότερον ὅμως πόδα (DESBOROUGH, ἔ.ἀ. πίν. 11, 437), ἐξαφανίζεται μὲ τὸ τέλος τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς.

λεπτοτάτης γραμμῆς κάτωθεν τῆς λαβῆς²², ἀφεθέντων εἰς τὸ φυσικὸν χρῶμα τοῦ πηλοῦ, ἐτέρας εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν χειλέων καὶ κηλίδος, διαμέτρου 0.007, εἰς τὸ κέντρον τοῦ πυθμένος. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν διακρίνονται ἐμφανῶς τὰ ἔχνη τῆς ψύκτρας ἐκ τῆς περιστροφῆς τοῦ τροχοῦ.

5. Ἀρ. εὐρετ. 1346 (πίν. XLVI α). Ἀμφορίσκος²³. Διατηρεῖται ἀκέραιος. Ὑψ. 0.131, περίμ. 0.320, διάμ. βάσεως 0.051 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, ἀκάθαρτος πῶς, καλῶς ὠπτημένος. Ἐκ τάφου εἰς βάθος 3.50 μ.

Βάσις δισκοειδής, σῶμα φθειδές, λαιμὸς εὐρύς, ἰσχυρότερον εὐρυνόμενος εἰς τὸ ἄνω μέρος. Λαβαὶ κάθετοι, ταινιόσχημοι, τοποθετημένοι ἐπὶ τῶν ὤμων.

Τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ κορμοῦ καὶ ὁ λαιμὸς ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς καλύπτονται διὰ σκοτεινοῦ, κιτρινέρυθρου, στιλπνοῦ γανώματος. Τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ κορμοῦ μετὰ τῶν ὤμων φέρει ἐπίχρσιμα εἰς τὸ ἀνοικτὸν κιτρινέρυθρον τοῦ πηλοῦ. Ἐπ' αὐτοῦ, ἐφ' ἑκατέρας τῶν πλευρῶν, ἀνὰ ὀκτὼ ἐπάλληλοι παχεῖαι κυματοειδεῖς γραμμαὶ²⁴ ἐκ τοῦ αὐτοῦ γανώματος. Καθ' ὁμοίον τρόπον κοσμοῦσι τὰς λαβὰς ὀριζόντιοι γραμμαὶ κιτρινέρυθροι.

6. Ἀρ. εὐρετ. 1347 (πίν. XLVI β). Ἀμφορίσκος. Ἀκέραιος. Ὑψ. 0.118, περίμ. 0.263, διάμ. βάσεως 0.044 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, καθαρὸς, καλῶς ὠπτημένος. Ἐκ τάφου εἰς βάθος τεσσάρων μέτρων.

Βάσις κωνική, σῶμα σφαιροειδές, λαιμὸς εὐρύς, ἔτι περισσότερον εὐρυνόμενος πρὸς σχηματισμὸν τοῦ καλυκοσχήμου χείλους. Λαβαὶ δύο, κάθετοι, ταινιόσχημοι, ἐπὶ τῶν ὤμων τοποθετημένοι.

Ἡ βάσις, τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ σώματος καὶ ὁ λαιμὸς ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς καλύπτονται ὑπὸ καστανέρυθρου γανώματος, ἔχοντος τὴν στιλπνότητα τοῦ μολύβδου. Ἐπὶ τοῦ δι' ἐπιχρίσματος, μὴ παραλλάσσοντος τοῦ χρώματος τοῦ πηλοῦ, κεχρισμένου ὤμου διπλῇ, ἐρυθρᾷ, κυματοειδῇ, μεταξὺ δύο ὀριζοντίων γραμμῶν, ταινία περιθεῖται τὸ ἀγγεῖον. Παρόμοια ἐκ Νάξου²⁵. Ἐπὶ τῶν λαβῶν ἐπάλληλοι ὀριζόντιοι διὰ τοῦ αὐτοῦ γανώματος.

7. Ἀρ. εὐρετ. 1348 (πίν. XLVII α). Τριφυλλόσχημος οἰνοχοΐσκη ἀρτία, πλὴν μικροτάτου ἐλλείποντος τμήματος τοῦ ποδός. Κατὰ τὴν κοιλίαν συγκόλλησις.

²² Παρομοία γραμμὴ καὶ εἰς τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς θέσιν ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1080 κυπέλλου ἐκ Κεραμεικοῦ (Κερ. IV, πίν. 39 τάφος 37)· αὕτη ὁμως εἶναι ἔντυπος καὶ ὀφείλεται, ἀσφαλῶς, εἰς τὴν χρῆσιν κάποιου ὄργάνου.

²³ Οἱ ἀμφορίσκοι αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι χαρακτηριστικοὶ τάφων γυναικῶν. Κερ. I, σ. 50.

²⁴ Παρόμοιον κόσμημα ἐπὶ μυκηναϊκῆς ὑδρίας. ΒΕΡΔΕΛΗΣ, πίν. 3, 13.

²⁵ ΒΕΡΔΕΛΗΣ, πίν. 15, 7 - 8.

Ύψος μέχρι λαβῆς 0.094, περίμ. 0.175, διάμ. βάσεως 0.029 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, σχετικῶς καθαρὸς, εὐκόλως ὅμως ἀποτριβόμενος. Ἐκ τάφου εἰς βάθος τεσσάρων μέτρων.

Βάσις κωνική, σῶμα ῥοειδές, λαιμὸς εὐρύς, λαβὴ εὐμεγέθης, πεπλατυσμένη, ὑπερέχουσα τοῦ χεῖλους.

Ἡ βάσις, τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ σώματος καὶ ὁ λαιμὸς μετὰ τοῦ χεῖλους ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς καλύπτονται δι' ἐρυθροποῦ στιλποῦ γανώματος. Δακτύλιος περὶ τὴν βάσιν, ὁ ὧμος καὶ ἡ λαβὴ ἐπικεχρισμένα διὰ κιτρινερύθρου χρώματος. Ἐπὶ τῶν ὧμων, μεταξὺ δύο ὀριζοντίων, διπλῇ κυματοειδῆς γραμμῇ περιθέει τὸ ἀγγεῖον. Ἐπὶ τῆς λαβῆς ἐπάλληλοι ὀριζόντιοι. Κατὰ τὴν κάτω ὀριζόντιον παρυφὴν τῆς βάσεως κατ' ἐξαίρεσιν ὑπολείμματα γανώματος.

8. Ἀρ. εὐρετ. 1349 (πίν. XLVI γ). Λήκυθος²⁶ ἀρτία. Ύψ. 0.135, περίμ. 0.265, διάμ. βάσεως 0.046 μ. Πηλὸς κεραμόχρους, καθαρὸς, καλῶς ὠπτημένος. Ἐκ τάφου εἰς βάθος τεσσάρων μέτρων.

Βάσις κωνική, κορμὸς σφαιρικός, λαβὴ πεπλατυσμένη.

Ἡ βάσις, τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ σώματος καὶ τὸ χεῖλος ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς καλύπτονται διὰ καστανερύθρου στιλποῦ γανώματος. Ὁ ὧμος, ὁ λαιμὸς καὶ ἡ λαβὴ φέρουσιν ἐπίχρυσμα εἰς τὸ κεραμόχρουν τοῦ πηλοῦ. Τὰ ἐπὶ τῶν ὧμων τέσσαρα, διὰ πλέγματος πεπληρωμένα, τρίγωνα, αἱ δύο ὀριζόντιοι ὑπ' αὐτὰ γραμμαί, αἱ τέσσαρες ὅμοιαι ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ καὶ αἱ ἐπάλληλοι ἐπὶ τῆς λαβῆς λεπταὶ ὀριζόντιοι σχηματίζονται διὰ τοῦ αὐτοῦ καστανερύθρου στιλποῦ γανώματος.

9. Ἀρ. εὐρετ. 1350 (πίν. XLVII β). Μικρὰ ὕδρεια, ἐλλιπὴς τὰς ὀριζοντίους λαβὰς καὶ τμήματα τῆς βάσεως. Τὸ ἀγγεῖον, διαρραγὲν κατὰ τὴν ὀπτησιν, φαίνεται, ὅτι οὐδέποτε ἐχρησιμοποιήθη. Εἰς τὴν διάρρηξιν ταύτην τῶν τοιχωμάτων ὀφείλεται καὶ τὸ κάπως ἀκανόνιστον τοῦ σχήματος καὶ τὸ ἀνώμαλον τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐτέρου τῶν ἄνω ἡμιτόμων τοῦ ἀγγείου. Ύψ. 0.135, περίμ. 0.230, διάμ. στομίου 0.041 μ. Πηλὸς σχετικῶς καθαρὸς, πολὺ καλῶς ὠπτημένος, χρώματος, ἀναλόγως τῆς ὀπτήσεως, ἀπὸ καστανοῦ μέχρι μελανοτέφρου. Ἐξ ἀποθέτου εἰς βάθος τεσσάρων μέτρων²⁷.

²⁶ Τὸ σχῆμα, μυκηναϊκῆς προελεύσεως, εἶναι σχετικῶς διαδεδομένον κατὰ τὴν πρωτογεωμετρικὴν περίοδον, ἐξαφανίζεται ὅμως αἰφνιδίως πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς γεωμετρικῆς. DESBOROUGH, ἔ.ἀ. σ. 69.

²⁷ Ἐντὸς τοῦ ἀποθέτου τούτου εὐρέθησαν ἄφθονα ὄστρακα, καλύπτοντα χρονικὸν διάστημα τεσσάρων περίπου αἰώνων, ἥτοι ἀπὸ τῶν πρωτογεωμετρικῶν μέχρι τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων. Διὰ δειγμάτων τούτων ἰδὲ ΑΔ 16 (1960-61), πίν. 132, β-γ.

Βάσις ὑψηλή, κωνική, σῶμα ῥοειδές, λαιμὸς ὑψηλός, εὐρυνόμενος, πρὸς σχηματισμὸν τῶν χειλέων. Ἡ κάθετος λαβὴ ταινιόσχημος, ἐξικνουμένη ἀπὸ τῶν ὧμων μέχρι τοῦ ἀμέσως κάτωθεν τοῦ χείλους τμήματος τοῦ λαιμοῦ. Αἱ ἐλλείπουσαι ὀριζόντιοι λαβαὶ τομῆς κυκλικῆς.

Τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ σώματος, αἱ λαβαὶ ἐξωτερικῶς καὶ τμήμα τοῦ λαιμοῦ ἐσωτερικῶς κεκαλυμμένα διὰ καστανομέλανος γανώματος. Ἡ βάσις, ζώνη εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, τὸ ἄνω μέρος αὐτοῦ καὶ ὁ λαιμὸς φέρουν ἐπίχρισμα εἰς τὸ φυσικὸν τεφρόν τοῦ πηλοῦ.

Εἰς τὴν βάσιν τέσσαρες ἐπάλληλοι ὀριζόντιοι γραμμαὶ, διὰ καστανομέλανος γανώματος, εἰς τὸ ἄνω ἥμισυ δὲ τοῦ σώματος, μεταξὺ τεσσάρων ὀριζοντίων, γραμμαὶ κάθετοι κατὰ συστάδας καὶ ἄνωθεν τούτων τρίγωνα μετὰ πλέγματος. Ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ κάθετοι κυματοειδεῖς γραμμαὶ μεταξὺ δύο ὀριζοντίων ταινιῶν.

Β' - Ὁμὰς Συνοικισμοῦ Ἀγ. Ἰωάννου.

Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα, δύο τὸν ἀριθμὸν, παρεδόθησαν ὑπὸ τοῦ κ. Ἰορδάνου Ἀσλαματζίδου, προέρχονται δὲ κατ' αὐτὸν ἐκ τοῦ Συνοικισμοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Χαλκίδος. Ἀσφαλῶς θὰ εὐρέθησαν εἰς τὸν αὐτὸν τάφον.

10. Ἀρ. εὐρ. 1389 (πίν. XLVII γ). Μικρὰ πρόχους, ἐλλιπὴς τὴν λαβὴν καὶ μικρὰ τμήματα τοῦ χείλους. Ὑψ. 0.103, περίμ. 0.243, διάμ. βάσεως 0.041 μ. Πηλὸς κιτρινέρουθρος, σχετικῶς καθαρὸς, καλῶς ὥπτημένος.

Βάσις κωνική, σῶμα σφαιροειδές, σχηματίζον γωνιώδη μετάβασιν πρὸς τὸν ὧμον, λαιμὸς εὐρύς, εὐρυνόμενος ἔτι πλέον πρὸς τὰ ἄνω, πρὸς σχηματισμὸν τῶν χειλέων. Ἡ ἐλλείπουσα λαβὴ θὰ ἦτο μᾶλλον ταινιόσχημος.

Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ἐπιφανείας τοῦ σώματος καλύπτεται διὰ καστανερούθρου γανώματος. Ἡ βάσις, τὸ κατώτερον τμήμα τοῦ σώματος, ὁ ὧμος καὶ ὁ λαιμὸς φέρουσιν ἐπίχρισμα κιτρινόλευκον. Ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ τρεῖς ἐπάλληλοι, ὀριζόντιοι, διὰ τοῦ αὐτοῦ καστανερούθρου γανώματος γραμμαὶ καὶ μεταξὺ τῆς κατωτέρας καὶ ἐτέρας ὁμοίας ἐπὶ τῶν ὧμων δύο κυματοειδεῖς. Παρόμοια ἀγγεῖα ἐκ Καπακλῆ καὶ ἐκ Νάξου²⁸. Ἐπίσης καὶ ἐκ Σκύρου²⁹, μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ὁ ἐκ κυματοειδῶν γραμμῶν διάκοσμος εἶναι ἐγχάρακτος.

11. Ἀρ. εὐρετ. 1388 (πίν. XLVII δ). Σφαιρικὴ λήκυθος, συγκεκολλημένη ἐκ δύο τεμαχίων καὶ ἐλλιπὴς τὸ χεῖλος, τμήματα τοῦ λαιμοῦ, τοῦ σώματος, ἰδίᾳ

²⁸ ΒΕΡΔΕΛΗΣ, πίν. 5, 30-33 καὶ 15, 7-8.

²⁹ ΑΔ 1918, Παράρτ., σ. 43, εἰκ. 10, 4 (Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ).

κατὰ τὴν κοιλίαν καὶ τμήματα τῆς βάσεως. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου λίαν ἐφθαομένη. Ὑψ. σφζ. μέχρι τῆς λαβῆς 0.126, περίμ. 0.285, διάμ. βάσεως 0.035 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, σχετικῶς ἀκάθαρτος, εὐκόλως ἀποτριβόμενος.

Βάσις κωνική, ὑψηλή, σῶμα σφαιροειδές, σχηματίζον γωνιώδη κοιλίαν. Λαιμὸς στενός, εὐρυνόμενος πρὸς τὰ ἄνω, πρὸς σχηματισμὸν τοῦ χείλους, λαβὴ ταινιοσχημος, ἀρκετὰ παχεῖα, ἐξικνουμένη ἀπὸ τῶν ὤμων μέχρι τοῦ κάτωθεν τοῦ χείλους τμήματος τοῦ λαιμοῦ.

Τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ κορμοῦ, ὁ λαιμὸς καὶ ἡ λαβὴ βεβαμμένα δι' ἐρυθροῦ στιλποῦ γανώματος. Οἱ ὦμοι καλύπτονται δι' ἐπιχρίσματός εἰς τὸ φυσικὸν κιτρινέρυθρον τοῦ πηλοῦ. Ἐπ' αὐτοῦ τρεῖς συστάδες ἐξ ἐπαλλήλων ὁμοκέντρων κύκλων ἐκάστη διὰ τοῦ αὐτοῦ ἐρυθροῦ στιλποῦ γανώματος.

Γ' – Τάφος ἐν τῇ Συνοικίᾳ «Βούρκος».

Τὸ κατωτέρω ἀγγεῖον εὐρέθη κατὰ τὰς ἐργασίας ἀνεγέρσεως τοῦ Β' Δημοτικοῦ Σχολείου καὶ παρεδόθη ἡμῖν ὀλίγον ἀργότερον. Κατὰ πληροφορίας τοῦ παραδόντος κ. Κωτσοπούλου, προήρχετο ἐκ τάφου, ὅστις περιεῖχε μόνον τοῦτο, ἀνεὺ ἐτέρου τινος κτερίσματος.

12. Ἀρ. εὐρετ. 1659 (πίν. XLVIII α). Τριπλοῦν μικρογραφικὸν ἀγγεῖον (miniaturvase)⁸⁰, ἀποτελούμενον ἐκ τριῶν ἀμφορίσκων, συνδεομένων πρὸς ἀλλήλους κατὰ τὴν κοιλίαν καὶ ἄνω δι' εὐμεγέθους λαβῆς. Ἐλλείπει ὁ λαιμὸς καὶ τὸ στόμιον τοῦ μέσου ἀμφορίσκου καὶ μικρὰ τεμάχια ἐκ τῆς βάσεως καὶ τοῦ λαιμοῦ τοῦ ἐτέρου τῶν ἀκραίων. Ὑψος μέχρι λαβῆς 0.110, μῆκος 0.150. Ὑψος ἀμφορίσκων 0.074, διάμ. στομίων 0.040, διάμ. βάσεων 0.028 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, καθαρὸς, σχετικῶς καλῶς ὠπτημένος.

Βάσεις δισκοειδεῖς, σῶματα σφαιρικά, λαιμοὶ χαμηλοί, ἰσχυρῶς εὐρυνόμενοι πρὸς τὰ ἄνω. Οἱ ἀκραῖοι ἀμφορίσκοι φέρουσι καὶ ἂνὰ δύο ἕκαστος καθέτους ταινιοσχήμους λαβάς. Ὁ μεσαῖος στερεῖται τῶν λαβῶν, δι' ὃ καὶ μόνον συνεκδοχικῶς τοῖς ἄλλοις δυνάμεθα νὰ τὸν ὀνομάσωμεν ἀμφορίσκον. Οἱ ἀκραῖοι ἀμφορίσκοι συνδέονται μεταξύ των κατὰ τὰ στόμια δι' εὐμεγέθους, διπλῆς, ἄνωθεν τοῦ μεσαίου καμπυλουμένης ταινιοειδοῦς λαβῆς.

Ἡ βάσις, τὸ κάτω ἡμισυ τῶν ἀγγείων καὶ ὁ λαιμὸς μετὰ τῶν χειλέων ἐξωτε-

⁸⁰ Διὰ παρόμοια ἀγγεῖα βλ. *Corinth VII*, Μέρος I, πίν. 10, ἐνθα ἀναφέρεται καὶ ἕτερον (Ἑθν. Μουσεῖον, ἀρ. 12944), ἐκ τεσσάρων μικρῶν ληκύθων ἀποτελούμενον καὶ *Boll. d'Arte* 1950, σ. 318, εἰκ. 90, ἐκ Κῶ. Ἐπίσης *CVA München* 3, πίν. 119, 8-9.

α

β

γ

δ

α

β

γ

α

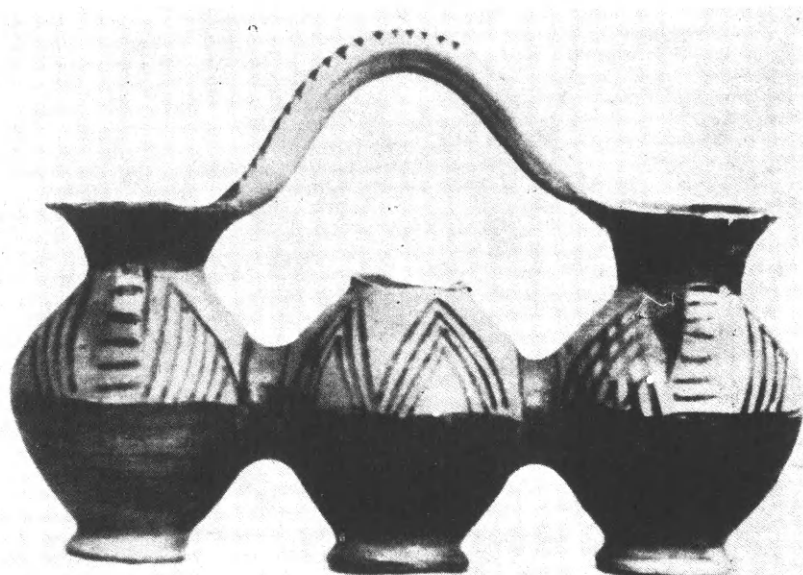
β

γ

δ

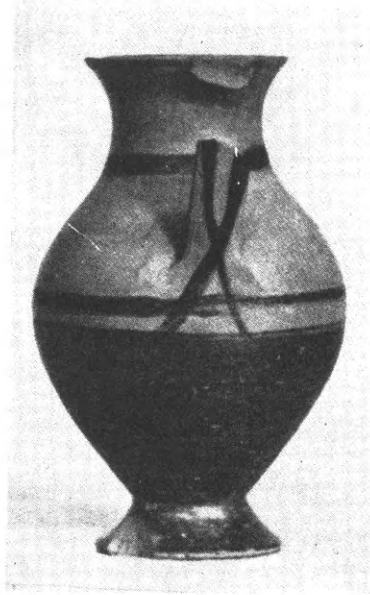
α

β

α

β

γ

δ

ρικῶς καὶ ἐσωτερικῶς καλύπτονται διὰ καστανομέλανος στιλπνοῦ γανώματος. Τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος καὶ ὅλαι αἱ λαβαὶ φέρουσιν ἐπίχρσιμα εἰς τὸ φυσικὸν κιτρινέρυθρον τοῦ πηλοῦ. Ἡ ἐπ' αὐτῶν διακόσμησις διὰ καστανερυθροῦ γανώματος. Ἐπὶ τῶν ὤμων τρίγωνα διάγραμμα ἢ μετὰ πλέγματος καὶ συστάδες ἐπαλλήλων ἀνεστραμμένων V. Ἐπὶ τῶν μικρῶν καθέτων λαβῶν ἐπάλληλοι ὀριζόντιοι, ἐπὶ δὲ τῆς μεγάλης, τὰ ἀκραῖα ἀγγεῖα συνδεοῦσης λαβῆς, διπλῇ σειρὰ ὀριζοντίων γραμμῶν, ἀποληγουσῶν εἰς ἀκίδας.

Δ' – Ὅμας Ἀρεθούσης.

Τὰ τέσσαρα ἀγγεῖα τῆς ὁμάδος ταύτης εὐρέθησαν παρὰ τὴν πηγὴν Ἀρέθουσαν, ὅπισθεν τοῦ ἐργοστασίου Κιαπέκου καὶ ἐδωρήθησαν ὑπὸ τοῦ Β. Σακελλαράκη εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Χαλκίδος. Πρόκειται περὶ παλαιοῦ εὐρήματος, ἀδημοσιεύτου³¹. Τὰ συνεξετάζομεν ἐδῶ διὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς περὶ τῶν πρωτογεωμετρικῶν τῆς Χαλκίδος μελέτης.

13. Ἀρ. εὐρετ. 456α (πίν. XLVIII β δεξιᾷ). Ἀμφορίσκος ἑλλιπὴς τὴν ἐτέραν τῶν λαβῶν καὶ τμήματα τοῦ σώματος, τοῦ λαιμοῦ καὶ τὰ χεῖλη. Ὑψος 0.15, διάμ. 0.115, διάμ. βάσεως 0.053, ἐσωτερικὴ διάμ. στομίου 0.067 μ. Πηλὸς ὑπέρυθρος, σχετικῶς καθαρὸς, πολὺ καλῶς ὥπτημένος.

Βάσις ὑψηλή, κωνοειδής. Σῶμα ῥοειδές, λαιμὸς εὐρύτατος, χαμηλός. Λαβαὶ δύο, κάθετοι, σχεδὸν ταινιόσχημοι, ἐπικολλόμεναι ἐπὶ τῶν ὤμων.

Ὅλον τὸ ἀγγεῖον μετὰ τῶν λαβῶν κεκαλυμμένον δι' ἐρυθροῦ γανώματος. Ἐξαιρεῖται ὁ ὤμος, ὅστις ἔχει ἀφεθῇ εἰς τὸ φυσικὸν ὑπέρυθρον τοῦ πηλοῦ καὶ φέρει μεταξὺ τῶν λαβῶν ἀνὰ τρία δικτυωτὰ τρίγωνα διὰ τοῦ αὐτοῦ ἐρυθροῦ γανώματος.

14. Ἀρ. εὐρετ. 456β (πίν. XLIX γ). Ἀμφορίσκος σχεδὸν ἀκέραιος. Ἑλλιπὴς μικρὸν μόνον τμήμα τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ χείλους καὶ θραύσματα ἐκ τῆς ἐπιφανείας. Ὑψ. 0.11, διάμ. 0.085, διάμ. βάσεως 0.049, διάμ. χειλέων ἐξωτερικῶς 0.070 μ. Ὑψ. λαβῶν 0.035, πλ. λαβῶν 0.014 μ. Πηλὸς κιτρινόφαιος, σχετικῶς καθαρὸς, πολὺ καλῶς ὥπτημένος.

Βάσις χαμηλή, κωνική. Σῶμα ῥοειδές, ἔχον τὴν μεγίστην περιμετρὸν του κατὰ τὸ μέσον τοῦ ὕψους του. Λαιμὸς εὐρύς, χαμηλός, μετὰ ἰσχυρῶς προεξεχόντων χειλέων. Λαβαὶ δύο, ταινιόσχημοι, μικραὶ, κεκολλημέναι ἐπὶ τῶν ὤμων.

Ἡ βάσις, τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ σώματος καὶ ὁ λαιμὸς μετὰ τῶν χειλέων ἐσω-

³¹ Ὁ V. DESBOROUGH, ἔ.ἀ. σ. 199, πραγματεύεται ἐν ὀλίγοις περὶ αὐτῶν.

τερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς κεκαλυμμένα διὰ καστανομέλανος γανώματος. Ἐπὶ τῶν ἐξηρημένων ὤμων, μεταξὺ δύο ὀριζοντίων, λεπτῶν ταινιῶν, ἀνὰ δύο συστάδες ἐξ ἐξ ὁμοκέντρων ἐκάστη ἡμικυκλίων διὰ τοῦ αὐτοῦ γανώματος. Ἐπὶ τῶν ἐπίσης ἐξηρημένων λαβῶν ἐπάλληλοι ὀριζόντιοι.

15. Ἀρ. εὐρετ. 457 (πίν. XLVIII β ἀριστερᾷ). Ληκυθοειδὴς πρόχους. Ἀποκεκρουμένη τὸ πλεῖστον τοῦ λαιμοῦ καὶ τὸ χεῖλος. Ὑψ. 0.15, διάμ. 0.10, διάμ. βάσεως 0.046. Ὑψ. λαβῆς 0.058, πλ. λαβῆς 0.016 μ. Ἐντὸς τοῦ κιτρινερύθρου, καλῶς ὥπτημένου πηλοῦ, μικρότατα λιθάρια.

Βάσις ἐπίπεδος, σῶμα ὠοειδές, λαβὴ κάθετος, ταινιόσχημος, ἐξικνουμένη ἀπὸ τῶν ὤμων μέχρι τῶν χειλέων.

Τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ σώματος καὶ ὁ λαιμὸς βεβαμμένα διὰ μελανοφαίου γανώματος. Ὅμοιως θὰ ἦτο βεβαμμένον καὶ τὸ χεῖλος ἐσωτερικῶς, διότι διατηροῦνται ὑπολείμματα παχείας γραμμῆς. Ὁ ὦμος καὶ ἡ λαβὴ ἔχουν ἀφεθῆ εἰς τὸ φυσικὸν κιτρινερύθρου τοῦ πηλοῦ καὶ φέρουν διάκοσμον ὃ μὲν τρεῖς συστάδας ἐκ δώδεκα ἐκάστην ὁμοκέντρων ἡμικυκλίων, ἡ δὲ τμήμα πλοχοῦ ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου (πίν. XLIX α). Ἐπὶ τῆς κοιλίας τοῦ ἀγγείου τρεῖς λεπτόταται ταινίαι ³² εἰς τὸ φυσικὸν ἐπίσης τοῦ πηλοῦ.

16. Ἀρ. εὐρετ. 458 (πίν. XLIX δ). Πρόχους ἀποκεκρουμένη μέρος τῆς λαβῆς καὶ μικρότατα τμήματα τῆς βάσεως καὶ τοῦ στομίου. Ὑψ. 0.11, διάμ. 0.08, διάμ. βάσεως 0.044. Διάμ. στομίου 0.046, ὕψ. λαβῆς 0.052, πλ. λαβῆς 0.012 μ. Πηλὸς κιτρινερύθρος, μετὰ μικροτάτων λιθαρίων, καλῶς ὥπτημένος.

Βάσις κωνική, ἀρκετὰ ὑψηλή, σῶμα ὠοειδές. Λαιμὸς ἀρκετὰ εὐρύς, στόμιον στρογγύλον, μετὰ χειλέων, ἀνοιγομένων ἐν εἵδει κάλυκος. Κάθετος λαβὴ, ταινιόσχημος.

Ἡ βάσις, τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ σώματος καὶ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους κεκαλυμμένα δι' ἐρυθρομέλανος γανώματος. Τὸ ἄνω ἥμισυ, ὁ λαιμὸς καὶ ἡ λαβὴ εἰς τὸ φυσικὸν τοῦ πηλοῦ. Περὶ τὸ μέσον τοῦ ὕψους τοῦ σώματος καὶ ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ ἀνὰ μία λεπτὴ ταινία διὰ τοῦ αὐτοῦ ἐρυθρομέλανος γανώματος. Ἐπὶ τοῦ διατηρηθέντος τμήματος τῆς καθέτου λαβῆς ὑπολείμματα πλοχοῦ (πίν. XLIX β).

Τεχνική.

Ἐξετάζοντες ἀπὸ τεχνικῆς πλευρᾶς τὰ πρωτογεωμετρικὰ ἀγγεῖα τῆς Χαλκίδος, ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἑξῆς :

³² Παρόμοιον κόσμημα ἐπὶ ἀγγείων ἐκ Ν. Ἰωνίας. *Hesperia* 30, 1961, πίν. 24 - 26.

1. Ὅλα ἀπαντὰ εἶναι τροχήλατα.

2. Τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν ἀγγείων ὁ πηλὸς εἶναι πολὺ καλῶς ὥπτημένος. Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ἡ λήκυθος 11, τῆς ὁποίας ὁ πηλὸς εὐκόλως ἀποτριβεται. Τὸ τριπλοῦν ἀγγεῖον 12 καὶ ἡ οἰνοχοΐσκη 7 δὲν εἶναι ἐπίσης κατ' ἄριστον τρόπον ὥπτημένα.

3. Ὡς πρὸς τὴν πρόσμειξίν του, βλέπομεν, ὅτι ὁ πηλὸς εἶναι παρόμοιος εἰς ὅλα τὰ ἀγγεῖα. Καθαρὸς ἕως σχετικῶς καθαρὸς, μετὰ λεπτοτάτων ψηγμάτων μαρμαρυγίου (mica), παρουσιάζων μικροσκοπικὰς ὁπάς. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγγείου προβάλλουσιν ἐνίοτε μέσῳ μικροτάτων σχισμῶν λεπτότατοι κόκκοι κιμωλίας.

4. Ἀποχρώσεις παρουσιάζει ὁ πηλὸς διαφόρους, ἀπὸ τοῦ κιτρινερούθρου μέχρι τοῦ κιτρινοφαίου. Εἰς τὴν κλιμάκωσιν ταύτην θὰ συνετέλεσεν ἀσφαλῶς καὶ ὁ βαθμὸς τῆς ὀπτήσεως. Εἰς τὰ περισσότερα πάντως ἀγγεῖα κυριαρχεῖ τὸ κιτρινέρυθρον.

5. Τὸ γάνωμα τῶν ἀγγείων εἶναι ποιότητος ἀρίστης, ἐξαιρέσει τοῦ τῆς ληκύθου 11, τὸ ὁποῖον ἀπολεπίζεται. Στιλπνόν, κυμαινόμενον, ἀναλόγως τῆς ὀπτήσεως, ἀπὸ τοῦ ἐρυθροῦ μέχρι τοῦ μέλανος, λαμβάνει ἐνίοτε μεταλλικὴν λάμψιν.

6. Ὡς πρὸς τὰ ἀκάλυπτα μέρη τοῦ ἀγγείου, εἶναι δύσκολον πολλάκις νὰ ἀποφανθῶμεν μετὰ βεβαιότητος, ἐὰν φέρωσιν ἐπίχρισμα ἢ ἀπλῶς ἔχωσιν ὑποσιτὴ λείανσιν τῆς ἐπιφανείας. Ἐξ ὅλων τῶν ἀγγείων μόνον διὰ τὴν μικρὰν πρόχουν 10 δυνάμεθα νὰ ἀπαντήσωμεν καταφατικῶς εἰς τὸ πρῶτον μέλος τῆς διαζεύξεως.

7. Ἐπὶ τῶν διὰ γανώματος κυρίως κεχρισμένων ἐπιφανειῶν ὅλων τῶν ἀγγείων διακρίνονται εὐκρινῶς ἴχνη ψύκτρας. Τὰ ἐπὶ τῶν ἐδαφοχρόων ἐνίοτε ἐπιφανειῶν ἐμφανιζόμενα κάθετα ἢ πλάγια ἴχνη μαρτυροῦσιν ὑπαρξιν ἐπιχρίσματος.

8. Ἰχνη ἐργαλείων παρατηροῦμεν ἐφ' ὅλων σχεδὸν τῶν ἀγγείων. Ταῦτα εἶναι εἴτε ἐντυποι εἴτε ἔκτυποι λεπταὶ γραμμαὶ ἐπὶ τῶν ἐξηρημένων κυρίως ἐπιφανειῶν. Διατηροῦνται ἐπίσης ἴχνη δακτύλων ἐπὶ τῆς πλησίον τῶν λαβῶν ἐπιφανείας ἢ εἰς τὸ κέντρον τοῦ πυθμένου. Εἰς τὰ κέντρα τῶν ἡμικυκλίων τῆς πρόχου 15 διακρίνονται εὐκρινέστατα τὰ σημεῖα στηρίξεως τοῦ διαβήτου - ψύκτρας.

Σχήματα.

Τὰ ἀγγεῖα τῶν δμάδων Α' καὶ Β' ἔχουν συνήθη σχήματα. Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ἡ κοτύλη 2, τῆς ὁποίας τὸ σχῆμα εἶναι μοναδικόν. Θὰ ἡδύνατό τις νὰ τὴν κατατάξῃ εἰς τοὺς ἀρχαῖκους χρόνους. Τὸ ὅμοιον ὅμως γάνωμα καὶ ἡ εὐρεσίς της ἐντὸς τοῦ κατωτάτου στρώματος τοῦ ἀποθέτου μᾶς ὠθοῦν, μετὰ πάσης πάντως

ἐπιφυλάξεως, νὰ τὴν συμπεριλάβωμεν εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην. Σπανιωτάτη ἐπίσης, ἴσως μοναδική, εἶναι ἡ βάσις τοῦ σκυφοειδοῦς κρατηρίσκου 3. Τὸ μικρογραφικὸν ἀγγεῖον τῆς «ὁμάδος» Γ' εἶναι ἐκ τῶν σπανιωτέρων. Τὸ σχῆμα τοῦ ἀμφορίσκου 13 καὶ τῆς πρόχου 15 τῆς ὁμάδος Δ' οὐδαμοῦ συνηντήσαμεν.

Κοινὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀγγείων ὅλων τῶν ὁμάδων εἶναι τὸ μικρὸν τοῦ μεγέθους³³ καὶ τὸ κλειστὸν τοῦ σχήματος. Πλὴν τριῶν, τὰ λοιπὰ ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν κλειστῶν λεγομένων ἀγγείων.

Διακόσμησις.

Εἰς ὅλα τὰ ἀγγεῖα ἀνεξαιρέτως ἐπικρατεῖ τὸ σύστημα τῆς σκοτεινοπέδου διακοσμῆσεως (Dark - Ground).

Ὅλα τὰ ἀγγεῖα φέρουσι γάνωμα ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς των ἐπιφανείας. Τὰ μὲν ἀνοικτὰ ἐφ' ὀλοκλήρου, τὰ δὲ κλειστὰ μόνον εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ λαιμοῦ των ἢ ἀπλῶς ἐπὶ τοῦ χείλους.

Οὐδὲν ἀγγεῖον φέρει γάνωμα ἐπὶ τῆς τοῦ ἐδάφους ἐφαπτομένης ἐπιφανείας τῆς βάσεώς του. Ἡ οἰνοχοΐσκη 7 πιθάνον νὰ μὴ ἀποτελῇ ἐξαίρεσιν ἀλλὰ τυχαῖον περιστατικὸν ἐξ ἀπροσεξίας.

Τὰ διακοσμητικὰ θέματα κατανέμονται ὡς ἑξῆς :

1. Δικτυωτὰ τρίγωνα εἰς τέσσαρα ἀγγεῖα. Εἰς δύο τῆς Α' καὶ εἰς δύο ἀνὰ ἓν ἀντιστοίχως τῶν ὁμάδων Γ' καὶ Δ'. (Περὶ τῆς ληκύθου τῆς ὁμάδος Α' βλ. κατωτέρω περὶ Ἑργαστηρίων).

2. Πυκναὶ κυματοειδεῖς γραμμαὶ εἰς δύο τῆς ὁμάδος Α' καὶ εἰς ἓν τῆς ὁμάδος Β'.

3. Ἀραιαὶ κυματοειδεῖς γραμμαὶ εἰς δύο ἀγγεῖα τῆς ὁμάδος Α'.

4. Ὀμόκεντρα ἡμικύκλια εἰς δύο ἀγγεῖα τῆς ὁμάδος Δ'.

5. Ὀμόκεντροι κύκλοι εἰς ἓν ἀγγεῖον τῆς ὁμάδος Β'.

6. Διάγραμμα τρίγωνα εἰς τὸ μοναδικὸν ἀγγεῖον τῆς ὁμάδος Γ'.

7. Ἐπάλληλα ἀνεστραμμένα V εἰς τὸ αὐτὸ ἀγγεῖον τῆς ὁμάδος Γ'.

8. Βεβαμμένα ἀπλῶς διὰ γανώματος τρία ἀγγεῖα τῆς ὁμάδος Α'.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς :

α) Οὐδὲν ἀγγεῖον τῆς ὁμάδος Α' φέρει ὁμοκέντρους κύκλους, ἡμικύκλια, διάγραμμα τρίγωνα ἢ ἐπάλληλα ἀνεστραμμένα V.

β) Οὐδὲν ἀγγεῖον τῶν ὁμάδων Β', Γ' καὶ Δ' εἶναι ἀπλῶς βεβαμμένον διὰ γανώματος.

³³ Συγκρινόμενα πρὸς ἀγγεῖα ἄλλων περιοχῶν παρέχουν τὴν ἐντύπωσιν ἀθυρμάτων.

γ) Ἐκ τῶν πέντε ἀγγείων μετὰ κυματοειδῶν γραμμῶν τὰ τέσσαρα ἀνήκουν εἰς τὴν ὁμάδα Α'.

Εἶναι προφανές, ὅτι τὰ θέματα τῆς ὁμάδος Α' εἶναι λιτότερα καὶ ἀποτελοῦν ὁμοιογένειαν. Πρωτανεύουν αἱ κυματοειδεῖς γραμμαὶ καὶ αἱ μελαμβαφεῖς ἐπιφάνειαι. Ἀντιθέτως εἰς τὰς ἄλλας ὁμάδας ἐπικρατοῦν θέματα πλουσιώτερα, ὁμόκεντροι κύκλοι καὶ ἡμικύκλια καὶ τρίγωνα διαφόρων παραλλαγῶν.

Ἔργαστήρια.

Τὸ δυσκολώτερον πρόβλημα, τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται κατὰ τὴν μελέτην τῶν ἀγγείων τούτων, εἶναι τὸ τοῦ καθορισμοῦ τοῦ ἐργαστηρίου των, ἑνὸς ἢ πλειόνων, καὶ τῶν ξένων ἐπιδράσεων, αἱ ὁποῖαι ἴσχυσαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ σχήματος καὶ τοῦ διακόσμου των. Διερευνῶντες τὰ διάφορα στοιχεῖα, θὰ προσπαθήσωμεν νὰ ἀχθῶμεν εἰς συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα πιθανὸν νὰ ρίψουν ὀλίγον φῶς εἰς τὸ πυκνὸν σκότος.

Εἰς τὰ περὶ Τεχνικῆς καὶ Διακοσμῆσεως τμήματα τῆς μελέτης εἶδομεν, ὅτι ἅπαντα τὰ ἀγγεῖα εἶναι τροχήλατα, πηλοῦ ἀρίστης ὀπτήσεως καὶ σκοτεινοπέδου διακοσμῆσεως (Dark - Ground). Ἐπίσης ἅπαντα φέρουσι γάνωμα εἰς τὸ ἐσωτερικόν των. Ἐχομεν, ἄρα, πρὸ ἡμῶν χαρακτηριστικὰ κοινὰ μιᾶς ὠρισμένης ἐποχῆς καὶ ὅχι συγκεκριμένου τινος ἐργαστηρίου.

Ὡς πρὸς τὴν ποιότητα τοῦ πηλοῦ, τὰ ἀγγεῖα παρουσιάζουν ἐπίσης ὁμοιογένειαν.

Πραγματευόμενοι κατωτέρω περὶ ἑνὸς ἐκάστου χωριστά, ἀνευρίσκοντες τὰ συγγενῆ παραδείγματα καὶ ἀποκλείοντες ὠρισμένας περιοχάς, ὥς τόπους καταγωγῆς ἢ ἐπιδράσεως ἐπὶ τῶν ἀγγείων μας, θὰ προσπαθήσωμεν νὰ περιορίσωμεν τὸν ἀριθμὸν τῶν ὑποψηφίων περιοχῶν εἰς τὸ ἐλάχιστον καὶ εἰ δυνατόν νὰ ἐντοπίσωμεν τὰς ἐπιδράσεις μετὰ μεγάλων πιθανοτήτων.

Ὁ ἀμφορίσκος 1 ὥς σχῆμα ἅπαντ' κυρίως εἰς τὴν Ἀττικὴν³⁴, ὅπου, πολλὰ πλάσιος τὸ μέγεθος, ἐχρησίμευεν ὥς τεφροδόχος κάλπς. Ἀμφορεὺς ἐκ Μαρμαρίων³⁵, παρουσιάζων μεγάλης ὁμοιότητος πρὸς τὸν ἰδικόν μας, ἀποτελεῖ κατὰ τὸν Desborough³⁶ χαρακτηριστικὸν δείγμα τῶν ἐπιδράσεων τῆς Ἀττικῆς ἐπὶ τῶν τοπικῶν ἐργαστηρίων. Τὸ σφαιρικὸν σῶμα τοῦ ἐκ Χαλκίδος ἀμφορίσκου καὶ ἡ παρὰ τὸ προκεχωρημένον τῆς ἐποχῆς (βλ. κατωτέρω περὶ Χρονολογήσεως) κυματοειδὴς ἐπὶ τῶν ὤμων του διακοσμητικὴ γραμμὴ συνηγοροῦσιν ὑπὲρ μιᾶς τοπικῆς

³⁴ DESBOROUGH, ἔ.ἀ. σ. 19.

³⁵ BSA 31, 1930/31, πίν. V.

³⁶ DESBOROUGH, ἔ.ἀ. σ. 320.

μιμήσεως καὶ ἐλάχιστα ὑπὲρ μιᾶς ἀττικῆς εἰσαγωγῆς. Τὸ ὥραϊον στιλπνὸν γάνωμα δυνατόν νὰ ἀποτελῇ ἀττικὴν ἐπίδρασιν ἐπίσης.

Ἡ κοτύλη 2 εἶναι μοναδική. Ἀμυδρὰν συγγένειαν σχήματος παρουσιάζουν μόνον μικρὰ χειροποίητα ἐκ Κεραμεικοῦ σκεύη τῆς αὐτῆς ἐποχῆς (*Ker.* I, πίν. 29 - 30).

Ὁ σκυφοειδὴς κρατηρίσκος 3 διαφέρει τῶν ἀττικῶν ὁμοίων τῶν ὑπομυκηναϊκῶν³⁷ μὲν χρόνων κατὰ τὴν βάσιν, ἣ ὁποία εἶναι χαμηλή, μετὰ καθέτων τοιχωμάτων, τῶν πρωτογεωμετρικῶν³⁸ δὲ κατὰ τε τὴν βάσιν καὶ τὸ περίγραμμα τοῦ καθ' αὐτὸ ἀγγείου, τὸ μέγεθος καὶ τὸν διάκοσμον. Μεγαλυτέραν συγγένειαν παρουσιάζει πρὸς ἀγγεῖα τῆς Σκύρου³⁹, τῆς Ἀργολίδος⁴⁰, τῆς Κνωσσοῦ⁴¹ καὶ πρὸ παντὸς πρὸς ἓν ἐκ Θεσσαλίας⁴², τοῦ ὁποίου ἡ βᾶσις, διαφέρουσα τῶν λοιπῶν, πλησιάζει περισσότερον πρὸς τὴν τοῦ ἰδιοῦ μας.

Τὸ κύπελλον 4, τοῦ ὁποίου τὸ χεῖλος συνεχίζει ἀδιασπάστως τὸ περίγραμμα τοῦ σώματος, διαφέρει τῶν ἀττικῶν⁴³ καὶ κατὰ τὸ σχῆμα καὶ κατὰ τὸν διάκοσμον. Τὸ καμπύλον δηλ. περίγραμμα τῶν ἀττικῶν κυπέλλων θλάται εἰς τι σημεῖον, πρὸς σχηματισμὸν χωριστοῦ στομίου. Καὶ κάτωθεν τοῦ χείλους τὰ ἀττικά κυρίως κύπελλα φέρουσι ταινίαν, κοσμουμένην διὰ τεθλασμένης γραμμῆς. Κύπελλα παρομοίου περιγράμματος τῷ τοῦ ἡμετέρου ἔχομεν ἐκ Νάξου⁴⁴, Ἰωλκοῦ⁴⁵ καὶ Ἀργολίδος⁴⁶. Κύπελλα ὅμως, τὰ ὁποῖα νὰ ἔχουν καὶ τό, σπάνιον ἄλλωστε, χαρακτηριστικὸν τῆς ὁλοκληρωτικῆς καλύψεώς των διὰ γανώματος, ἔχομεν ἐλάχιστα⁴⁷.

Οἱ ἀμφορίσκοι 5 καὶ 6 εὗρίσκουν ὁμοίους των κυρίως εἰς τὴν θεσσαλοκυκλαδικὴν περιοχὴν⁴⁸. Τὸ σφαιρικὸν τοῦ σώματος, τὸ συνεχὲς περίγραμμα αὐτοῦ καὶ ὁ χαμηλὸς καὶ εὐρὺς λαιμός, ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ τοῦ θεσσαλοκυκλαδι-

³⁷ *Ker.* I, πίν. 18, 2917 καὶ πίν. 25, 2927.

³⁸ DESBOROUGH, ἔ.δ. πίν. 10 - 11.

³⁹ BSA 11, 1904/5, σ. 79, εἰκ. 3 c.

⁴⁰ *Asine*, σ. 427, εἰκ. 275. BCH 78, 1954, σ. 177 καὶ 419, εἰκ. 20. BCH 81, 1957, σ. 664, εἰκ. 55.

⁴¹ DESBOROUGH, ἔ.δ. πίν. 31.

⁴² ΒΕΡΔΕΛΗΣ, πίν. 8, 51.

⁴³ *Ker.* IV, πίν. 24, 1104 καὶ 1082. W. KRAIKER, *Aigina*, πίν. 1, 10.

⁴⁴ BCH 85, 1961, σ. 850, εἰκ. 2.

⁴⁵ Αὐτόθι σ. 770, εἰκ. 18.

⁴⁶ W. KRAIKER, ἔ.δ. πίν. 1, 24.

⁴⁷ *Asine*, σ. 313, εἰκ. 216, 4. A. J. B. WACE and M. S. THOMPSON, *Prehistoric Thes-saly*, Cambridge 1912, εἰκ. 146 e.

⁴⁸ Αὐτόθι σ. 211, εἰκ. 146 α. ΒΕΡΔΕΛΗΣ, πίν. 15, 7 - 8 καὶ 3, 9 - 10. A. SAUCIUS, *Andros*, εἰκ. 58.

κοῦ κύκλου. Εἰς τὸν αὐτὸν κύκλον ὁδηγεῖ καὶ ὁ ἐκ πυκνῶν κυματοειδῶν γραμμῶν διάκοσμος⁴⁹.

Ἡ οἰνοχοΐσκη 7 εἶναι σπανία λόγῳ τοῦ μικροῦ της μεγέθους. Παρόμοια τὸ σχῆμα ἀγγεῖα ἐκ Ρόδου καὶ Κῶ⁵⁰, ὑστερωτέρων ὅμως χρόνων. Οἰνοχόη ἐκ Καπακλή⁵¹ παρουσιάζει πλὴν τῆς ὁμοιότητος τοῦ σχήματος καὶ ὁμοιότητα διακόσμου. Μόνον, ὅτι αἱ κυματοειδεῖς μεταξὺ ἰσαριθμῶν ὀριζοντίων γραμμαὶ εἶναι ἐγχάρακτοι καὶ τὸ μέγεθος τοῦ ἀγγείου σχεδὸν διπλάσιον.

Ἡ λήκυθος 8 ἔχει δύο ὁμοίας της ἐξ Ἀττικῆς⁵² καὶ ἐξ Ἀργολίδος⁵³. Περὶ τῆς τελευταίας γράφει ὁ V. Desborough, ἔ.ἄ. σ. 206, τὰ ἐξῆς: «Tomb 27 contained also a lekythos of purely attic protogeometric type with crosshatched triangles on the shoulder, a probable sign of lateness». Ὁ ἴδιος ἀκριβῶς διάκοσμος ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλας δύο ληκύθους τῶν ὑστέρων πρωτογεωμετρικῶν χρόνων, κορινθιακοῦ ὅμως τύπου, ὡς πρὸς τὸ σχῆμα⁵⁴. Ἴσως ἔχομεν ἀττικὴν ἐπίδρασιν. Κατὰ τὸν V. Desborough ἀττικὴν ἀσφαλῶς εἰσαγωγὴν βλέπομεν εἰς τὴν λήκυθον τοῦ τάφου VI τοῦ East - Group τῆς Κνωσοῦ⁵⁵. Τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς ἡμετέρας, ὡς εἰσαγωγῆς ἀττικῆς, ἐνισχύει καὶ ὁ διάκοσμος, μοναδικὸν σχεδὸν πλούσιον θέμα εἰς τὴν λιτότητα τῶν θεμάτων τῆς ομάδος Α'.

Μέχρι τῶν ὑστέρων πρωτογεωμετρικῶν χρόνων ἐλάχισται ὑδρῖαι ἀπαντῶσιν εἰς τὴν Ἀττικὴν⁵⁶. Ἐξ ἄλλων περιοχῶν ἔχομεν κυρίως ἐκ Θεσσαλίας⁵⁷ καὶ Πελοποννήσου⁵⁸. Αὗται ὅμως εἶναι σφαιρικά. Παρόμοιον σχῆμα πρὸς τὴν ἰδικήν μας ὑδρίαν 9 οὐδαμοῦ μέχρι σήμερον εὑρομεν.

Ἡ πρόχους 10 εὐρίσκει παρόμοια ἀγγεῖα ἐξ Ἀλου⁵⁹, Ἰωλκοῦ καὶ Νάξου⁶⁰.

Ἀντιθέτως ἡ λήκυθος 11 παρέχει τὴν ἐντύπωσιν σπανίου ἀγγείου. Οὐδαμοῦ εὑρομεν συγγενές.

⁴⁹ ΒΕΡΔΕΛΗΣ, πίν. 3, 13, 5, 31, 15, 7 - 8.

⁵⁰ DESBOROUGH, ἔ.ἄ. πίν. 30.

⁵¹ ΒΕΡΔΕΛΗΣ, πίν. 4, 24.

⁵² Ker. IV, πίν. 19, 2086.

⁵³ Asine, εἰκ. 279. DESBOROUGH, ἔ.ἄ. πίν. 27.

⁵⁴ Corinth VII, Μέρος I, πίν. 10, 63. W. KRAIKER, ἔ.ἄ. πίν. 1, 23.

⁵⁵ DESBOROUGH, ἔ.ἄ. πίν. 33, σ. 249 καὶ 325.

⁵⁶ Αὐτόθι σ. 43.

⁵⁷ ΒΕΡΔΕΛΗΣ, πίν. 3, 13 - 15.

⁵⁸ AM 52, 1927, σ. 47, εἰκ. 27 (ἐξ Ἀμυκλῶν). DESBOROUGH, ἔ.ἄ. πίν. 29, A 10 (ἐκ Κορίνθου). Tiryns I, σ. 157, εἰκ. 21 (ἐκ Μυκηνῶν).

⁵⁹ BSA 18, 1911/12, σ. 5 εἰκ. 3, 3 καὶ σ. 6, εἰκ. 4, 4.

⁶⁰ Βλ. σημειώσεις 28.

Τὰ ἐπὶ τοῦ τριπλοῦ μικροσκοπικοῦ ἀγγείου 12 διάγραμμα τρίγωνα συνηθίζονται μεταξὺ τῶν ἀγγείων τῆς Μαρμάριανης. Σπανιώτατα εἰς ἄλλους πρωτογεωμετρικοὺς ρυθμούς⁶¹.

Τοῦ ἀμφορίσκου 14 πλησιέστερον εὗρομεν ἐκ Θεσσαλίας⁶². Διαφέρει τοῦ ἡμετέρου μόνον ὥς πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ χεῖλους καὶ τοῦ λαιμοῦ. Ἡ λευκόπεδος διακόσμησις καὶ τὰ διὰ χειρὸς ἡμικύκλια τοποθετοῦσιν τὸν θεσσαλικὸν εἰς πολὺ πρόωμον ἐποχὴν.

Ὁ ἀμφορίσκος 13 καὶ ἡ ληκυθοειδὴς πρόχους 15 δὲν ἔχουν τὰ παρόμοιά των. Ἡ ἐντύπωσις, τὴν ὁποίαν ἐμποιεῖ ὁ πρῶτος ἰδίως, εἶναι ἡ ἐνὸς περιέργου ἀγγείου. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ἐρυθρωπὸν τοῦ γανώματος καὶ εἰς τὸ ἀποτόμως διασπώμενον περίγραμμα πρὸς σχηματισμὸν τοῦ λαιμοῦ. Ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο χαρακτηριστικόν, ὁμοιάζει μὲ τὸν ἀμφορίσκον 14, ὁ ὁποῖος πάλιν εὐρίσκει ὅμοιον λαιμὸν καὶ πρὸς τὰ ἔξω, κατ' ὀρθὴν γωνίαν, καμπτόμενον χεῖλος εἰς ἀμφορίσκον ἐξ Ἀνδρου, ἀττικῆς ἐπιδράσεως⁶³.

Ληκύθους - πρόχους ἀνευ βάσεως ἔχομεν κυρίως ἐξ Ἀργολίδος⁶⁴ καὶ ἐκ Θήρας⁶⁵ τοῦ μεταγενεστέρου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ.

Τῆς πρόχου 16 πλησιέστερα παραδείγματα θεωροῦμεν δύο πρόχους ἐκ Θεσσαλίας⁶⁶. Διαφέρει τὸ ἐκ Χαλκίδος ἀγγεῖον μόνον ὥς πρὸς τὴν ὑψηλοτέραν τριγωνικὴν του βάσιν. Τοῦτο τὸ στοιχεῖον καὶ ἡ ἀρίστη τεχνικὴ του κατασκευὴ τὸ τοποθετοῦσιν εἰς νεωτέρους πῶς χρόνους.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε στοιχείων προκύπτουσι τὰ ἑξῆς:

Ἡ Ἀττικὴ ἀποκλείεται ὥς τόπος καταγωγῆς τῶν ἀγγείων, πλην ἴσως τῆς ληκύθου 8. Τὰ ἀττικά ἀγγεῖα εἶναι πολὺ μεγαλύτερα, τὰ σχήματά των διαφέρουν ἀπὸ τῶν ἡμετέρων καὶ ὥς τύποι καὶ ἐν ταῖς λεπτομερείαις των⁶⁷. Ὁ διάκοσμός των εἶναι πλουσιώτερος καὶ τεκτονικός.

⁶¹ Αὐτόθι σ. 67 κέ.

⁶² Αὐτόθι πίν. 3, 10.

⁶³ DESBOROUGH, ἔ.ἀ. πίν. 16, 147. ΒΕΡΔΕΛΗΣ, σ. 77 κέ.

⁶⁴ JdI 15, 1900, σ. 53, εἰκ. 111, 112 (SAM WIDE). W. KRAIKER, ἔ.ἀ. πίν. 1, 23.

⁶⁵ AM 1903 Beil. 19, 2 καὶ 38, 7-8.

⁶⁶ ΒΕΡΔΕΛΗΣ, πίν. 5, 32-33.

⁶⁷ Ὁ λαιμὸς τῶν ἀττικῶν ἀμφορίσκων, κυπέλλων καὶ σκυφοειδῶν κρατηρίσκων δὲν συνεχίζει τὸ περίγραμμα τοῦ σώματος, ὥς εἰς τὰ ἡμέτερα, ἀλλὰ διασπᾷ τοῦτο, σχηματίζων εὐκρινῇ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ σώματος πρὸς τὸν λαιμόν. Ἀπουσιάζει ἐκ τῶν ἡμετέρων ἡ χαρακτηριστικὴ κωνικὴ βάση. Τὸ μόνον μεθ' ὑψηλοῦ κωνικοῦ ποδὸς ἀγγεῖον, τὸ κύπελλον 4, εἶδομεν (σ. 262), ὅτι δι' ἄλλους λόγους ἀποκλείει τὴν ἀττικὴν του προέλευσιν. Κωνικὴν ἄλλωστε βάσιν παρουσιάζουν καὶ τὰ κύπελλα τῆς Ἀργολίδος.

Παρόμοια πρὸς τὰ ἡμέτερα κατὰ τὸ σχῆμα, τὸ μέγεθος καὶ τὸν διάκοσμον ἀγγεῖα εὔρομεν εἰς τὸν θεσσαλοκυκλαδικὸν κυρίως κύκλον καὶ τὴν Ἀργολίδα. Οὐδὲν ἀγγεῖον πλὴν τῆς ληκύθου 8 ὑπάρχει, τοῦ ὁποίου νὰ εὔρομεν παρόμοια καὶ νὰ μὴ προήρχοντο ταῦτα καὶ ἐκ τοῦ θεσσαλοκυκλαδικοῦ κύκλου. Τὸ ὅτι μερικά τῶν ἡμετέρων ἀγγείων ἔχουν παρόμοιά των καὶ εἰς τὴν Ἀργολίδα οὐδόλως ἀποκλείει τὴν θεωρίαν περὶ θεσσαλοκυκλαδικῶν ἐπιδράσεων ἐφ' ὅλων τῶν ἐκ Χαλκίδος πρωτογεωμετρικῶν.

Ἡ Θεσσαλία ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῶν ἀγγείων μας οὐχὶ διὰ τῶν γηγενῶν της στοιχείων⁶⁸ ἀλλὰ δι' αὐτῶν, τὰ ὁποῖα ἔλαβεν ἐκ νότου καὶ κυρίως ἐκ τῶν Κυκλάδων. Ἐχομεν λοιπὸν μίαν ἀλληλεπίδρασιν τῶν περιοχῶν Θεσσαλίας-Κυκλάδων-Εὐβοίας.

Πρόβλημα εἶναι, ἂν τὰ ἀγγεῖα εἶναι θεσσαλοκυκλαδικὴ εἰσαγωγή ἢ τοπικὴ μίμησις θεσσαλοκυκλαδικῶν προτύπων. Ἡ Θεσσαλία ἀποκλείεται εἰς τὴν περίπτωσίν μας ὥς τόπος ἐξαγωγῆς αὐτουσίων ἀγγείων. Ὁ ἐρυθρὸς θεσσαλικὸς πηλὸς πολλοῦ ἀπέχει ἀπὸ τοῦ κιτρινερύθρου τοῦ τριπλοῦ ἀγγείου 12, τὸ ὁποῖον φέρει τὸ θεσσαλικὸν μοτίβον. Καὶ τὸ μέγεθος ἄλλωστε καὶ ἡ ἀρίστη τεχνικὴ καὶ ἡ μὴ εὗρεσις ὁμοίου σχήματος ἀγγείου ἐν Θεσσαλίᾳ συνηγορεῖ ὑπὲρ μιᾶς τοπικῆς μιμήσεως. Τοπικὴν μίμησιν, ἀττικὸν ὅμως προτύπου, εἶδομεν, ὅτι ἀποτελεῖ πιθανὸν καὶ ὁ παρομοίου πηλοῦ καὶ τεχνικῆς ἀμφορίσκος 1. Τὰ λοιπὰ ἀγγεῖα τὰ ὁποῖα ἔχουν παρόμοιον πηλὸν καὶ τεχνικὴν, πρέπει ἀσφαλῶς νὰ εἶναι καὶ αὐτὰ τοπικῆς κατασκευῆς.

Ἡ δυσκολία, τὴν ὁποίαν δημιουργεῖ ἡ εἰς ἐπαρχιακὸν ἐργαστήριον ὑπαρξίς ἀρίστης ποιότητος γανώματος καὶ τεχνικῆς, παρακάμπτεται, ἐρμηνευομένη εἴτε ὥς ἀττικὴ ἐπίδρασις⁶⁹ εἴτε ὥς τεχνικὴ πρόοδος, συντελεσθεῖσα εἰς ὅλας τὰς περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος ταυτοχρόνως⁷⁰.

Τὸ ὅτι οὐδενὸς πλὴν τῆς ληκύθου 8 οὐδαμοῦ ἐκτὸς τῆς Εὐβοίας⁷¹ εὔρομεν πανομοιότυπα ἀγγεῖα συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς τοπικῆς των προελεύσεως. Τοῦτο ἐπι-

⁶⁸ Περὶ τούτων, ΒΕΡΔΕΛΗΣ, σ. 63 κέ. καὶ 78 κέ. Ἐξαιρεῖται τὸ τριπλοῦν ἀγγεῖον 12, τοῦ ὁποίου τὰ διάγραμμα τρίγωνα εἶναι ἀμιγροῦς θεσσαλικῆς προελεύσεως. Αὐτόθι σ. 67.

⁶⁹ Εὐχαριστῶ τὸν Καθηγητὴν κ. V. Desborough διὰ τὴν ὑπόδειξίν του αὐτῇ.

⁷⁰ Ἰδιαιτέρως εὐχαριστῶ τὸν Καθηγητὴν κ. Emil Kunze, διότι συνεζήτησε μαζί μου ὥρισμένα προβλήματα, ἀνακύψαντα κατὰ τὴν μελέτην ταύτην.

⁷¹ Χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι κατὰ τὰς τελευταίας ἐν Εὐβοίᾳ ἀνασκαφὰς τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς εὐρέθῃ σκυφοειδῆς κρατηρίσκος, καταπληκτικῆς ὁμοιότητος πρὸς τὸν ἡμέτερον, μεγαλυτέρου μόνον μεγέθους. Εὐχαριστῶ τὸν κ. M. Porham, διότι μοι ἐπέτρεψε νὰ κάμω μνεῖαν τούτου.

τείνει καὶ τὸ μοναδικὸν ἐνίων ἐξ αὐτῶν, ὡς τῆς κοτύλης 2, τῆς ὑδρίας 9, τῆς ληκύθου 11, τοῦ ἀμφορίσκου 13 καὶ τῆς ληκυθοειδοῦς πρόχου 15.

Συγκρίνοντας τὰ ἀγγεῖα μεταξύ των βλέπομεν, ὅτι ἀπὸ πλευρᾶς διακοσμητικῶν θεμάτων, σχημάτων, καὶ τεχνικῆς τὰ τῆς ομάδος Α' εἶναι ὁμοιογενῆ. Ἐχουν λιτότερα θέματα, σχήματα κοινότερα, τεχνικὴν ἀρτιωτέραν. Τὰ τῶν λοιπῶν ομάδων παρουσιάζουν μεγαλυτέραν ἰδιομορφίαν καὶ εἰς τὰ σχήματα καὶ ἐνίοτε καὶ εἰς τὴν τεχνικὴν. Πιθανὸν ἔχομεν πρὸ ἡμῶν πλεον ἀνεξαρτήτους τεχνίτας.

Ἐν κατακλείδι δυνάμεθα νὰ εἰπωμεν, ὅτι τὸ Εὐβοϊκὸν ἐργαστήριον παρουσιάζει μεγάλην συγγένειαν σχημάτων καὶ διακοσμητικῶν θεμάτων μὲ τὰ ἀγγεῖα τοῦ θεσσαλοκυκλαδικοῦ κύκλου, δὲν μιμεῖται ὅμως ταῦτα δουλικῶς. Τὸ πρόβλημα ἐξ ἄλλου, ποῦ ἔκειτο τὸ κέντρον παραγωγῆς πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων εἰς τὴν περιοχὴν αὐτήν, μένει ἀνοικτόν. Μέχρι νεωτέρων ἀνασκαφῶν καὶ πορισμάτων θὰ ἀμφισβητοῦν ἐν ἴσῃ μοίρᾳ αἱ Κυκλάδες καὶ ἡ Εὐβοία τὴν πρωτοπορείαν τῆς καλλιτεχνικῆς δραστηριότητος.

Χρονολόγησις.

Ὁ ἀμφορίσκος 5 πρέπει νὰ εἶναι τὸ παλαιότερον τῶν ἀγγείων. Τὸ ἐρυθρὸν χρῶμα τοῦ ἀλαμποῦς γανώματος, αἱ ἄφθονοι πυκναὶ κυματοειδεῖς⁷² καὶ τὸ σχῆμα μᾶς ὀδηγοῦν εἰς τοὺς τελευταίους ὑπομυκηναϊκοὺς χρόνους. Τὰ ἀγγεῖα ἄλλωστε τοῦ τύπου αὐτοῦ εἶναι χαρακτηριστικὰ τοῦ 12ου καὶ 11ου π.Χ. αἱ.

Ἡ πρόχους 10 ὁμοιάζει μὲ ἐτέραν ἐξ Ἰωλκοῦ τῶν μεταβατικῶν πρὸς τὸν πρωτογεωμετρικὸν ρυθμὸν χρόνων (ἀνωτ. σ. 263). Τὴν ὑψηλὴν ταύτην χρονολόγησιν ἐνισχύουν καὶ αἱ πυκναὶ κυματοειδεῖς ἐπὶ τῶν ὧμων τῆς γραμμαί, τὸ καστανέ-ρυθρον, σχεδὸν ἀμαυρὸν γάνωμά της καὶ ἡ συννευρεθεῖσα λήκυθος 11, ἡ ὁποία καλύπτεται δι' ἐρυθροῦ γανώματος, εὐκόλως ἀπολεπιζομένου. Ἡ ποιότης τοῦ πηλοῦ τῆς ληκύθου ἐπίσης ὕστερεϊ. Οἱ ὁμόκεντροι τέλος ἐπὶ τῶν ὧμων τῆς κύκλοι δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀντικατασταθῇ, ὡς εἶναι ἀργότερον σύνηθες⁷³, διὰ τριγώνων μετὰ πλέγματος.

Μεταγενεστέρας πως ἐποχῆς, ἐντὸς ὅμως ἀκόμη τοῦ πρώιμου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ, πρέπει νὰ θεωρήσωμεν τὸν ἀμφορίσκον 6, τοῦ ὁποίου τὰ συγγενῆ ἀγγεῖα χρονολογοῦνται εἰς τὴν μεταβατικὴν πρὸς τὸν πρωτογεωμετρικὸν ρυθμὸν

⁷² Πυκνὰς λεπτὰς κυματοειδεῖς ἐπὶ τῆς κοιλίας ἔχομεν καὶ ἐπὶ μιᾶς ὑπομυκηναϊκῆς ὑδρίας, ΒΕΡΔΕΛΗΣ, πίν. 3, 13.

⁷³ Βλ. κατωτέρω σημ. 75.

ἐποχήν (άνωτ. σ. 262). Τὸ ραδινώτερον τοῦ σχήματος τοῦ ἡμετέρου καὶ ἡ ἀρτιωτέρα του τεχνικὴ τὸ τοποθετοῦν ὀλίγον ἀργότερον.

Τὰ λοιπὰ ἀγγεῖα χρονολογοῦνται εἰς τὸν ὥριμον ἢ τὸν μεταγενέστερον πρωτογεωμετρικὸν ρυθμόν.

Ἡ οἰνοχοΐσκη 7 καὶ ὁ ἀμφορίσκος 1, λόγῳ τοῦ ὁμοιοτρόπου τῆς διακοσμῆσεώς των, πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονα. Ἡ διπλὴ μεταξὺ δύο ὀριζοντίων κυματοειδὴς ἐπὶ τῶν ὥμων γραμμὴ, ὁ διὰ γανώματος κεκαλυμμένος λαιμός, αἱ ἄνευ γανώματος ἀφειθεῖσαι λαβαί, αἵτινες κοσμοῦνται δι' ἐπαλλήλων ὀριζοντίων, ἀπαντῶσιν εἰς ἀμφοτέρω τὰ ἀγγεῖα. Καὶ ὁ ἐξηρημένος δακτύλιος τῆς βάσεως ἐπίσης ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὰ δύο. Διαφορὰν παρουσιάζουν ὥς πρὸς τὴν ὀλοκληρωτικὴν ἢ μὴ κάλυψιν τοῦ κάτω μέρους τοῦ σώματός των διὰ γανώματος. Τὸ ἐξηρημένον ὅμως κάτω τμήμα τοῦ κορμοῦ τοῦ ἀμφορίσκου δύναται νὰ ἐξηγηθῇ εἴτε ὥς αἰσθητικὴ ἀπαίτησις λόγῳ τοῦ διαφόρου τοῦ σχήματος· εἴτε ὥς ἐλευθερία τοῦ καλλιτέχνου. Ἡ τελεία τεχνικὴ κατασκευὴ ἀμφοτέρων καὶ ἰδίως τοῦ ἀμφορίσκου, τὸ στιλπνὸν γάνωμα καὶ ἡ σύγκρισίς των μὲ συγγενῇ ἀγγεῖα⁷⁴, χρονολογοῦσι ταῦτα εἰς τὸν ὥριμον πρωτογεωμετρικὸν ρυθμόν.

Ἡ κοτύλη 2 μόνον λόγῳ ὁμοιότητος χρώματος γανώματος δύναται μετ' ἐπιφυλάξεως νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὴν ἰδίαν μὲ τὴν οἰνοχοΐσκη 7 ἐποχήν.

Τὸ τριπλοῦν ἀγγεῖον 12, ὁ σκυφοειδὴς κρατηρῖσκος 3 καὶ τὸ κύπελλον 4 χρονολογοῦνται ἐξ αἰτίας τῆς ἀρίστης τεχνικῆς των, τοῦ στιλποῦ μέλανος γανώματός των, τῶν ὑψηλῶν βάσεων καὶ τῶν προκεχωρημένης ἐποχῆς διακοσμητικῶν των θεμάτων⁷⁵ εἰς τὸ τέλος τοῦ ὥριμου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ.

Τὸ αὐτὸ διακοσμητικὸν θέμα⁷⁶ τοποθετεῖ καὶ τὴν λήκυθον 8 εἰς τὸν ὕστερον πρωτογεωμετρικὸν ρυθμόν.

Τὰ ἀγγεῖα τῆς ὁμάδος Δ' ἀνήκουν μᾶλλον εἰς τοὺς ὑστέρους πρωτογεωμε-

⁷⁴ Πλησιέστερα παραδείγματα τοῦ ἀμφορίσκου 1 εἶναι εἰς ἐκ Κεραμικοῦ (βλ. άνωτ. σημ. 17) τοῦ ὥριμου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ καὶ ὁ ἐκ Μαρμαρίανης ἀμφορεὺς 75, τῆς τελευταίας πρωτογεωμετρικῆς περιόδου (βλ. άνωτ. σημ. 15 καὶ 16 καὶ Βερδελῆς, σ. 93). Ὁ ἐκ Χαλκίδος ἀμφορίσκος ἔχει ὑψηλοτέρα πῶς βάσιν ἢ ὁ τελευταῖος ἐκ Θεσσαλίας. Λόγῳ τῆς ὑψηλοτέρας τῆς βάσεως, τῶν ραδινωτέρων τῆς ἀναλογιῶν καὶ τοῦ ἀρχαιωτέρου τῆς διακόσμου φαίνεται καὶ ἡ οἰνοχοΐσκη 7 πρωιμωτέρα ἢ αἱ συγγενεῖς τῆς ἐκ Καπακλῆ (βλ. σημ. 51), Ρόδου καὶ Κῶ (βλ. σημ. 50), τῶν τελευταίων πρωτογεωμετρικῶν χρόνων.

⁷⁵ Εἰς τὸν προκεχωρημένον πρωτογεωμετρικὸν ρυθμόν τὰ ὁμόκεντρα ἐπὶ τῶν πρῶιμων ληκύθων ἡμικύκλια ἀντικαθίστανται ὑπὸ τριγῶνων, πεπληρωμένων διὰ πλέγματος, DESBOUGH, ἔ.ά. σ. 76.

⁷⁶ Βλ. σημ. 75 καὶ σ. 263.

τρικούς χρόνους. Τὰ διὰ πλέγματος πεπληρωμένα τρίγωνα (βλ. ἄνωτέρω), ἡ ἄνευ βάσεως ληκυθοειδὴς πρόχους⁷⁷, ὁ ἐπὶ τῶν λαβῶν διάκοσμος τῶν ἀγγείων 15 καὶ 16 καὶ ἡ ἀρίστη τεχνικὴ τῆς πρόχου 16 μὲ τὴν ὑψηλὴν τριγωνικὴν βάσιν συνηγοροῦν ὑπὲρ μιᾶς προκεχωρημένης ἐποχῆς.

Ἡ ἐναπομένουσα ὕδρις 9 μὲ τὴν ὑψηλὴν, κωνικὴν τῆς βάσιν, τὰ δικτυωτὰ τρίγωνα καὶ τὴν ἐξηρημένην ἐπὶ τοῦ σώματος ζώνην τοποθετεῖται μᾶλλον εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν μεταγενεστέρων πρωτογεωμετρικῶν χρόνων.

Ἐκ τῶν ἐκτεθέντων συνάγομεν, ὅτι τὰ ὑπὸ ἐξέτασιν ἀγγεῖα καλύπτουν μίαν μεγάλην σχετικῶς περιόδον, ἀπὸ τῶν τελευταίων ὑπομυκηναϊκῶν μέχρι τῶν τελευταίων πρωτογεωμετρικῶν χρόνων.

Συμπεράσματα.

Συγκεφαλαιοῦντες ἐν συμπεράσματι παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς :

Τὸ πρωτογεωμετρικὸν νεκροταφεῖον τοῦ Ἑργατικοῦ Συνοικισμοῦ Χαλκίδος εὐρίσκετο ἐν λειτουργίᾳ ἐπὶ δύο σχεδὸν αἰῶνας. Ἡ ἐγκατάλειψίς του πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν γεωμετρικῶν χρόνων ὀφείλεται μᾶλλον εἰς τὴν ἀλλαγὴν τόπου ταφῆς ἢ εἰς τὴν ἐξαφάνισιν τῆς πρωτογεωμετρικῆς κοινότητος⁷⁸.

Οἱ τάφοι ἦσαν κιβωτιόσχημοι, ἴσως ὅμως τινες ἀπλοὶ λάκκοι⁷⁹. Οὐδ' ἔχνοσ πυρᾶς εὐρέθη ἢ ὑπολείμματα κεκαυμένων ὀστέων. Πιθανὸν ἔχομεν μόνον ταφάς, ὅτε ἐνδεχόμενον οἱ τάφοι νὰ ἀνῆκον εἰς νήπια καὶ παῖδας⁸⁰. Ὑπὲρ τούτου συνηγορεῖ τὸ μικρὸν τοῦ μεγέθους καὶ τοῦ μόνου ὕψ' ἡμῶν ἀνοιγέντος τάφου (ἀνωτ. σ. 250) καὶ ἀπάντων τῶν ἀγγείων⁸¹.

⁷⁷ Πρόχους ἄνευ βάσεως ἔχομεν ἐκ τῆς μεταγενεστέρας πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς. KRAIKER, ἔ.δ. πίν. 1, 23. JdI 1900, σ. 53, εἰκ. 111 - 112. AM 1903, Beil. 19, 2 καὶ 38, 7 - 8. Ἡ ἐκ Ν. Ἰωνίας σύγχρονος οἰνοχοΐσκη τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου (ἀρ. 18106) ἔχει ἐπίσης ἐπίπεδον βάσιν ὡς καὶ πρόχους ἐξ Ἄλου (DESBOROUGH, P.G. πίν. 20), περὶ τῆς ὁποίας (αὐτ. σ. 151) ἀναφέρεται : « it gives the impression of being rather later ».

⁷⁸ Βλ. σημ. 3.

⁷⁹ Οὗτοι θὰ ἦσαν ἀσφαλῶς οἱ νεώτεροι. Τὰ ὑπομυκηναϊκὰ ἀγγεῖα πρέπει νὰ προέρχωνται ἐκ τῶν παλαιότερων κιβωτιοσχημάτων, οἱ ὅποιοι πολλάκις, ὡς ὁ ὕψ' ἡμῶν ἀνοιγείς, οὐδὲν κεραμεϊκὸν κτέρισμα ἔφερον (Ker. I, 9). « So will es die strenge Sitte der älteren Gräber » κατὰ W. KRAIKER, αὐτόθι. Πρβλ. καὶ ἀνωτ. σημ. 7.

⁸⁰ Καὶ εἰς περιοχάς, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ καῦσις, προκειμένου περὶ νηπίων ἔχομεν ἐνταφιασμόν. Παράδειγμα ἐν Hesperia 30, 1961, σ. 159 ἀρ. 13. (Ev. SMITHSON).

⁸¹ Βλ. προηγουμένην σημείωσιν. AJA 39, 1935 σ. 441. Πρόβλημα δημιουργεῖ ἡ εὐρεσις μικρῶν ἀγγείων καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τῆς πόλεως. Νὰ ἔχομεν καὶ ἐκεῖ παιδικὰ ταφάς

Ὡς πρὸς αὐτὰ ταῦτα τὰ ἀγγεῖα, βλέπομεν, ὅτι ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς ἐν Χαλκίδι εἶναι ἀπλοῦς, παρουσιάζων λιτότητα σχημάτων καὶ διακοσμητικῶν θεμάτων. Μόνον τὸ τριπλοῦν ἀγγεῖον 12 καὶ τὰ ἀγγεῖα τῆς ομάδος Δ' παρουσιάζουν ποιάν τινα ἰδιομορφίαν.

Τὸ μικρὸν τοῦ μεγέθους τῶν ἐκ Χαλκίδος ἀγγείων συνδυάζεται μὲ τὴν σκοτεινοπέδου διακοσμήσεως τεχνικὴν (Dark - Ground). Οὐδὲν ἀγγεῖον τῆς ἀντιθέτου (ἀνοικτοπέδου) τεχνικῆς εὗρέθη.

Περαίνοντες, προβαίνομεν εἰς τὴν ἀξιολόγησιν τῶν εὗρημάτων.

Οὐσιαστικῶς πρόκειται περὶ τῶν πρώτων ἐπὶ εὐβοϊκοῦ ἐδάφους παρουσιαζομένων δειγμάτων τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ. Ἡ σημασία των καθίσταται μεγαλυτέρα, ἐφ' ὅσον, ὥς κατεβλήθη προσπάθεια νὰ ἀποδειχθῇ, δὲν πρόκειται περὶ ξένης εἰσαγωγῆς, ἀλλὰ περὶ γηγενῶν ἔργων. Ἡ ἀρίστη τεχνικὴ καὶ διατήρησις των τὰ καθιστᾷ ἀξιόλογα ἐκθέματα τοῦ τοπικοῦ μουσείου. Ὁ ἀσφαλὴς τέλος τόπος εὗρέσεώς των, παρὰ τὸ λόγφ εἰδικῶν συνθηκῶν ἐλλιπὲς τῶν ἐπιστημονικῶν παρατηρήσεων, παρέχει τὴν δυνατότητα ἐντοπισμοῦ τῆς πρωτογεωμετρικῆς κοινότητος καὶ ρίπτει ὀλίγον φῶς εἰς τὴν πρωιμωτάτην ἱστορίαν τῆς Χαλκίδος.

Δελφοὶ

ΑΓΓΕΛΙΚΗ Κ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

ἢ μήπως εἰς τὴν Εὐβοίαν ἀδιακρίτως ἡλικίας τοῦ νεκροῦ τὰ κτερίσματα εἶναι μικροῦ μεγέθους ; Τὴν τελευταίαν ταύτην ἐκδοχὴν θὰ ἐνίσχυεν ἡ παραδοχὴ τῆς ταφῆς ὡς ἐθίμου ἐφαρμοζομένου ἐν Εὐβοίᾳ δι' ὅλας τὰς ἡλικίας.

Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΗΣ ΑΝΔΡΟΥΣΗΣ

(Πίν. L)

Ἐν ἐκ τῶν ὠραιότερων, ἀλλὰ καὶ τῶν πλέον ἐνδιαφερόντων μνημείων τῆς Μεσσηνίας, εἶναι ἀσφαλῶς ὁ ναῦσκος τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, ὁ σωζόμενος παρὰ τὸ μεσαιωνικὸν φρούριον τῆς Ἀνδρούσης, καὶ σήμερον χρησιμεύων ὡς παρεκκλήσιον τοῦ νεκροταφείου τῆς ἱστορικῆς κωμοπόλεως.

Ἡ σύνταξις μιᾶς νέας μελέτης ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως, γενομένη πρὸ τῶν ἐργασιῶν στερεώσεως τοῦ ναῦσκου κατὰ τὸ ἔτος 1962, ἔδωσε τὴν εὐκαιρίαν εἰς τὸν γράφοντα νὰ ἐκπονήσῃ νέα λεπτομερειακὰ σχέδια τοῦ μνημείου, καὶ νὰ σημειώσῃ μερικὰς παρατηρήσεις σχετικὰς μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν του, τὰς ὁποίας καὶ θὰ ἐκθέσῃ ἑδῶ. Τὸ πρᾶγμα δὲν στερεῖται ἐνδιαφέροντος, διότι οὕτω ἀξιοποιοῦνται μερικὰ στοιχεῖα σωζόμενα ἀκόμη, ἀπαραίτητα διὰ τὴν ἀναπαράστασιν τῆς ἀρχικῆς μορφῆς του, ἐνῶ παραλλήλως προστίθεται νέον ὕλικόν διὰ τὴν μελέτην τῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἰς τὴν Πελοπόννησον εἰς μίαν ἐποχὴν σημαντικῆς καλλιτεχνικῆς δραστηριότητος.

Ὁ ναῦσκος τοῦ Ἀγίου Γεωργίου δὲν εἶναι τελείως ἄγνωστος εἰς τὴν ἐπιστήμην. Ἦδη ἀπὸ τοῦ 1831 ὁ Buchon ἐδημοσίευσεν μικρὰν κάτοψιν καὶ προοπτικὴν ἀπεικόνισίν του εἰς τὴν μνημειώδη ἔκδοσιν τῆς *Expédition Scientifique de Morée*¹. Ὀλίγον ἀργότερον ὁ Couchaud παρουσίασεν τὰ αὐτὰ ἀκριβῶς στοιχεῖα τοῦ ναοῦ². Ἀμφότεραι ὁμῶς αἱ δημοσιεύσεις εἶναι ἐν μέρει λανθασμέναι καὶ προφανῶς ἀνεπαρκεῖς. Εἰς τὴν ὠραίαν χαλκογραφίαν τοῦ Blouet (πίν. L α) π.χ. ἂν καὶ διεσώθησαν μερικὰ πολύτιμα τεκμήρια ἀνύπαρκτα πλέον σήμερον, ἀρκετὰ στοιχεῖα τῶν λεπτομερειῶν δὲν ἀνταποκρίνονται εἰς τὴν πραγματικότητα. Εἰς τὴν ἀτελῇ κάτοψιν ἐπίσης, αἱ ἐνδείξεις τῶν θόλων δὲν εἶναι ἀκριβεῖς, ἐμφανίζουσαι τὸν ναὸν καλυπτόμενον διὰ σταυροθολίου. Εἰς τὰ σχέδια τοῦ Couchaud ἐπαναλαμβάνονται τὰ αὐτὰ λάθη, καὶ προστίθενται καὶ μερικὰ ἄλλα, κατὰ τρόπον δικαιο-

¹ ABEL BLOUET, *Expédition Scientifique de Morée*, τόμ. I, Paris 1831, πίν. 18. — Église à Androussa. — καὶ σ. 21.

² A. COUCHAUD, *Choix d'églises byzantines en Grèce*, Paris 1842, πίν. 28 καὶ σ. 26.

λογοῦνται τὴν ὑπόνοιαν ὅτι ὁ ἐν λόγῳ περιγηγῆτης οὐδέποτε ἐπεσκέφθη τὸ μνημεῖον.

Σήμερον ὁ ναὸς σώζεται ἡμιερείπωμένος. Ἡ παλαιὰ θολωτὴ κάλυψις τοῦ ἐξ ὀλοκλήρου ἔχει καταστραφῇ, καὶ ἡ νεωτέρα ξυλινὴ κεραμοσκεπὴς στέγη τοῦ, τοῦ δίδει μορφὴν μικρᾶς βασιλικῆς. Ἐχει ἐν κατόψει ἐξωτερικὰς διαστάσεις 8.85×4.90 μ. περίπου καὶ δὲν εἶναι ἀπολύτως ὀρθογωνισμένος. Φέρει ἡμιεξάγωνον ἐξωτερικῶς τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ καὶ ἐσωτερικῶς μικρὰν κόγχην προθέσεως πλὴν τῆς μεσαίας. Ὑπάρχουν δύο εἴσοδοι, μία πρὸς Βορρᾶν καὶ ἡ κεντρικὴ πρὸς Δυσμᾶς.

Τὸ μνημεῖον ἀνῆκεν εἰς τοὺς σταυρεπιστέγου τύπου ναοὺς, καὶ μάλιστα εἰς τὴν ἀπλουστεράν αὐτῶν κατηγορίαν, τὴν A_1 , τῆς κατατάξεως τοῦ Καθηγητοῦ κ. Ὁρλάνδου³, εἰς τὴν ὁποίαν οἱ πλάγιοι τοῖχοι τοῦ μονοκλίτου μνημείου ἀδιασπάστως συνεχίζονται καθ' ὅλον αὐτῶν τὸ μῆκος. Σήμερον, οὐδὲν λείψανον τῆς ἐγκαρσίας καμάρας σώζεται, ἀλλὰ οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει, διὰ τὴν ἀρχικὴν ὑπαρξίν της. Εἰς τὴν χαλκογραφίαν τοῦ Blouet διακρίνονται τὰ σωζόμενα κατὰ τὸ 1830 πλάγια τοιχώματα τῶν κεραίων αὐτῆς, ἀσύνδετα ὅμως μεταξύ των διότι ὁ θόλος εἶχε καταπέσει ἤδη⁴.

Πάντως ἀπὸ τὰ σωζόμενα στοιχεῖα προκύπτει ὅτι ὁπωσδήποτε ἡ κάλυψις τοῦ μνημείου δὲν ἐγένετο διὰ σταυροθολίου, ὥς σημειώνεται εἰς τὰ παλαιὰ σχέδια Blouet καὶ Couchaud. Αἱ κλίσεις τῆς στέγης (ὑπολογιζόμεναι μὲ ἀπόλυτον ἀκρίβειαν ὡς ἀναφέρεται κατωτέρω) δὲν ἐπέτρεπαν τὴν ὑπαρξίν σταυροθολίου εἰς τὸ ὕψος τῆς κατὰ μῆκος τοῦ ναοῦ καμάρας⁵.

Εἰς τὰ σχέδια τῶν εἰκόνων 5 καὶ 6 δίδονται αἱ κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τομαὶ τοῦ μνημείου εἰς τὴν ὑπάρχουσαν αὐτῶν κατάστασιν καὶ τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν μορφήν. Εὐτυχῶς διεσώθησαν πάρα πολλὰ στοιχεῖα, οὕτως ὥστε νὰ ὑπάρχῃ σχετικὴ βεβαιότης διὰ τὰ διάφορα μεγέθη τῆς ἀποκαταστάσεως.

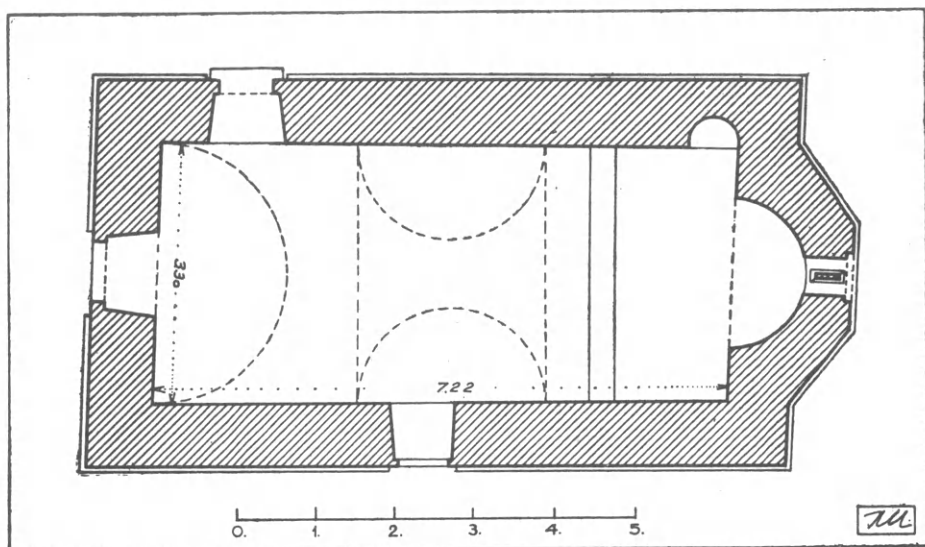
Εἰς ὕψος 2.70 μ. ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ ἐσωτερικοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ διατηρεῖται περιμετρικὴ προέχουσα ταινία, ἀπλουστάτης μορφῆς, ὕψους 14 ἑκατοστῶν

³ Βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος*, ABME A', 1935, σ. 41 κ.έ., ὅπου καὶ κατατάσσεται ὁ ναὸς τῆς Ἀνδρούσης μεταξὺ τῶν παραδειγμάτων τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν, διὰ πρώτην φοράν (σ. 42, ἀριθμ. 3).

⁴ Βλ. Α. BLOUET, ἔ.ἀ. Ἀργότερον, εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Couchaud, προφανῶς ἐκ παρανοήσεως, ὁ τοῖχος οὗτος τῆς κεραίας παρεστάθη ὡς μικρὸν κωδωνοστάσιον ὑψοῦμενον ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

⁵ Διότι τὰ τόξα τῆς ἐγκαρσίας καμάρας τοῦ σταυροθολίου ἔπρεπε νὰ ὑψοῦνται καὶ νὰ διατρυποῦν τὴν στέγην. Καθίσταται λοιπὸν βέβαιον ὅτι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἀκόμη τοῦ Blouet, ἡ στέγη δὲν ἦτο ἡ ἀρχικὴ, πράγμα τὸ ὁποῖον πιστοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὸ διακρινόμενον προέχον ξύλινον γείσον αὐτῆς.

τοῦ μέτρου, ἀμέσως δὲ ὑψηλότερον ἀρχίζει ἡ καμπυλότης τοῦ κατὰ μήκος κυλινδρικοῦ θόλου, ἐλάχιστα λείψανα τοῦ ὁποίου διεσώθησαν παρὰ τὸν δυτικὸν τοῦ ναοῦ τοίχον. Ὑπολογίζεται εὐκόλως τὸ ὕψος τῆς κλειδὸς τῆς καμάρας αὐτῆς, γνωστοῦ ὄντος τοῦ μήκους τῆς ἀκτίνος της, ὥς ἡμίσεος τοῦ πλάτους τοῦ ναοῦ: $2.70 + 0.14 + (3.24 : 2) \simeq 4.46$ μ. Τὰ στοιχεῖα τῆς ἐγκαρσίας καμάρας, τῆς

Εἰκ. 1. "Αγίος Γεώργιος" Ἀνδρούσης. Κάτοψις κατ' ἀποκατάστασιν.

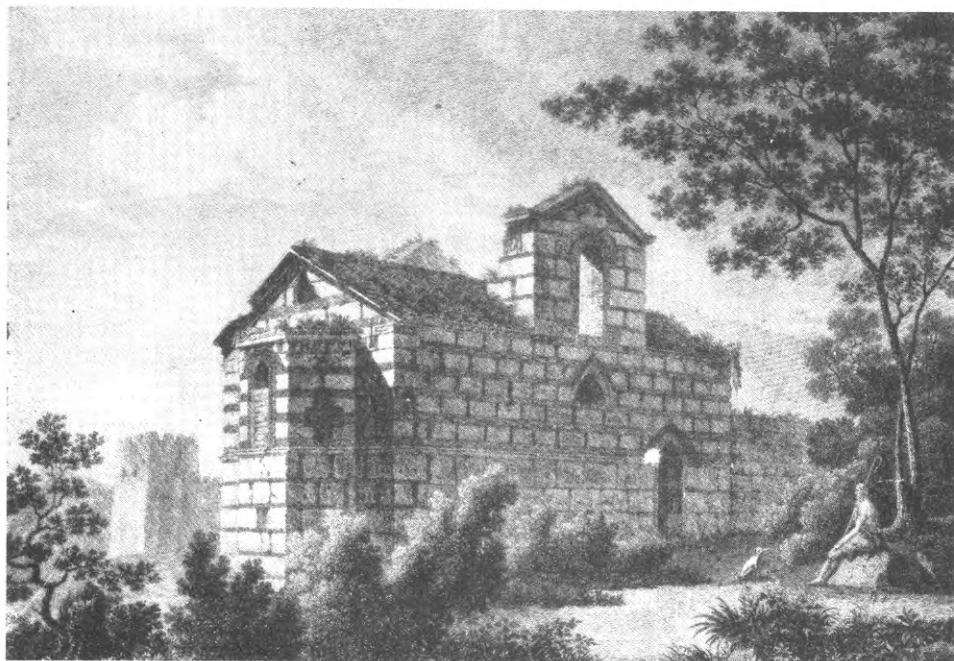
ὁποίας ἡ γένεσις θὰ ἦτο ὑψηλότερα τοῦ 4.46 μ. κατὰ τὸ πάχος τοῦ λιθίνου θόλου, τὰ ὑπολογίζομεν ἀναλογικῶς κατὰ προσέγγισιν, βάσει τοῦ πλάτους αὐτῆς λαμβανομένου ἐκ τοῦ σχεδίου Blouet ἴσου πρὸς 2.40 μ. Τὸ ὕψος τῆς κλειδὸς της ἦτο $4.46 + 0.34 + (2.40 : 2) \simeq 6.00$ μέτρα περίπου ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ δαπέδου.

Ἡ κλίσις τῆς στέγης εἶναι ἀπολύτως καθωρισμένη. Κατ' εὐτυχή σύμπτωσιν εἰς τὴν πρὸς Βορρᾶν γωνίαν τῆς δυτικῆς προσόψεως διεσώθη σειρὰ πλίνθων, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει τὸν μετ' ἀκριβείας ὑπολογισμόν τῆς κλίσεως⁶ καὶ ἐκεῖθεν τοῦ κορυφαίου σημείου τῆς στέγης καὶ τῆς στάθμης τῆς κάτω ἀπολήξεως αὐτῆς (εἰκ. 3).

Τὰ λοιπὰ μεγέθη τῶν σχεδίων ἀποκαταστάσεως τῶν τομῶν, ὅπως τὰ παράθυρα τῶν κεραίων π.χ. ὑπελογίσθησαν κατ' ἀναλογίαν ἀπὸ τὴν χαλκογραφίαν τοῦ Blouet, καὶ προτείνονται μετ' ἐπιφυλάξεων.

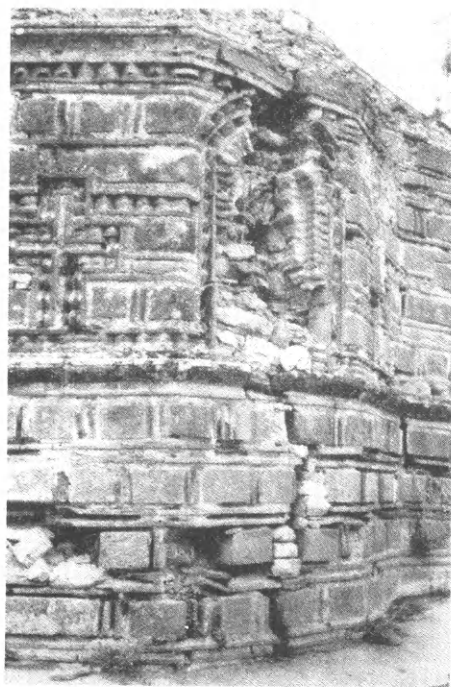
Τὰ λεπτομερῆ σχέδια ἀποτυπώσεως, τῶν εἰκόνων 2, 3 καὶ 4 δίδουν ἀκριβῆ εἰκόνα τῆς σημερινῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τοῦ "Αγίου Γεωργίου.

⁶ Σχηματίζεται ὀρθογώνιον τρίγωνον μὲ λόγον τῶν καθέτων πλευρῶν του 12, πρὸς 25, 5.

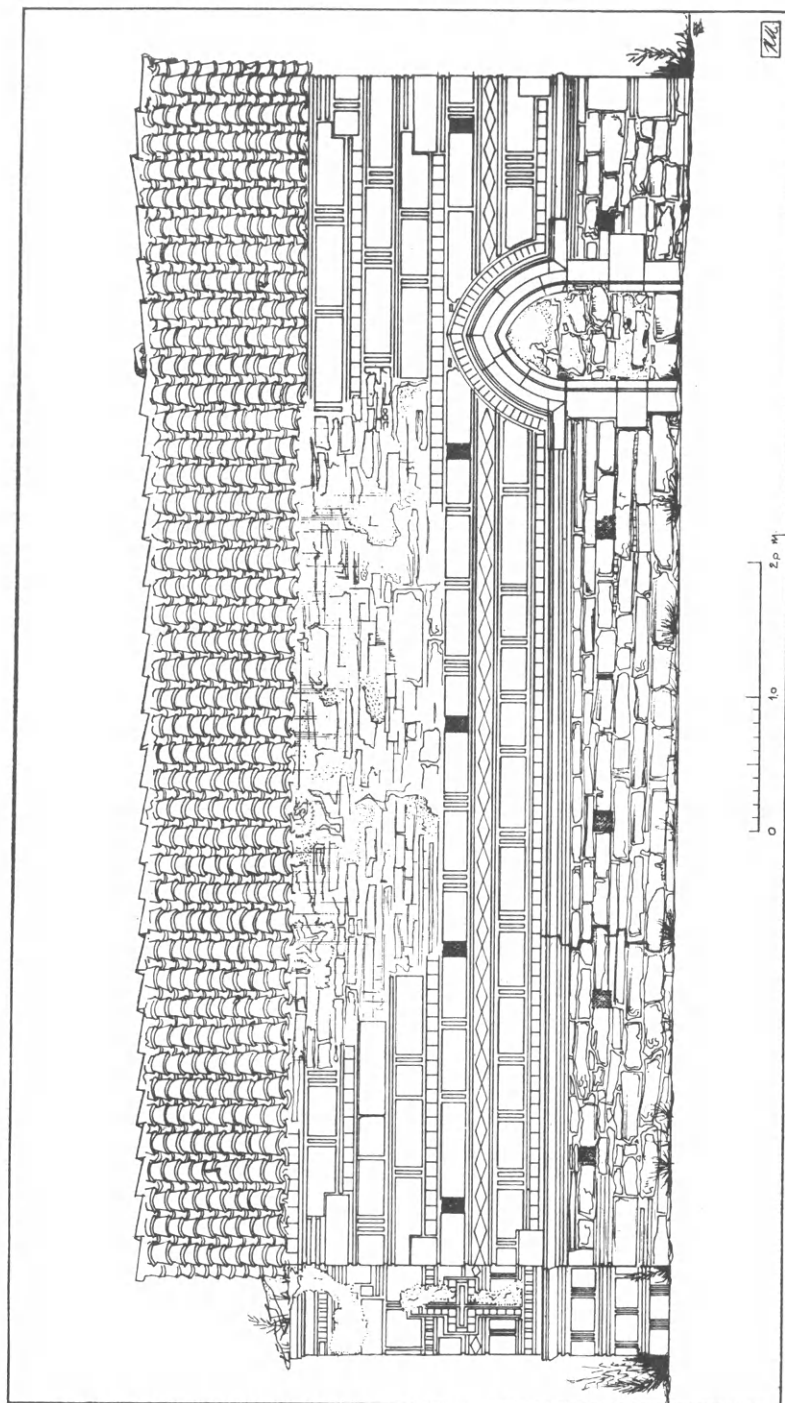

α. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος Ἀνδρούσης (Blouet).

(Φωτογραφία Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Παρισίων)

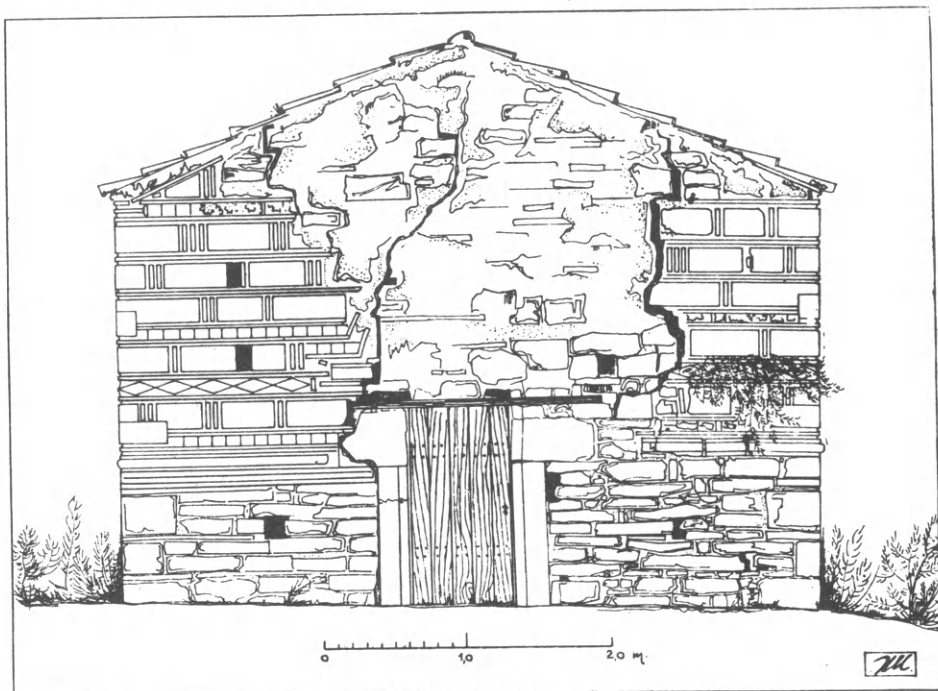

β. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος Ἀνδρούσης. Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ.

Εικ. 2. *Αγιος Γεώργιος *Ανδρούσης. Βόρειος όψις. *Υπάρχουσα κατάσταση.

Μεγίστην καταστροφὴν ὑπέστη ἡ βόρειος καὶ ἡ νοτιὰ ὄψις αὐτοῦ, ὅπου κατέρρευσαν τὰ πλάγια τοιχώματα τῶν κεραιῶν τῆς ἐγκαρσίας καμάρας καὶ παρέσυραν τμῆμα τῆς κάτωθεν αὐτῶν ἐπιφανείας (εἰκ. 2). Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς κυρίας εἰσόδου, μεγάλη ὑπῆρξεν ἐπίσης ἡ καταστροφή (εἰκ. 3) κυρίως λόγῳ τῆς ἀποκλίσεως τοῦ νοτίου τοίχου καὶ τῆς δημιουργίας μεγάλου ρήγματος. Καλύτε-

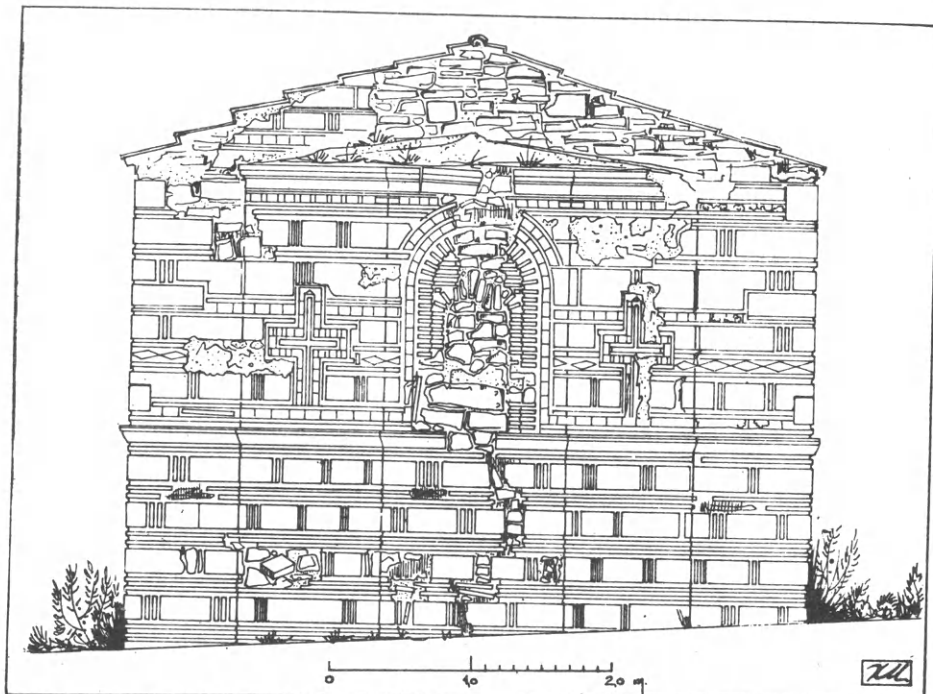
Εἰκ. 3. Ἁγίος Γεώργιος Ἀνδρούσης. Δυτικὴ ὄψις. Ὑπάρχουσα κατάστασις.

ρον σώζεται ἡ ἀνατολικὴ ὄψις, μὲ μερικὴν κατάρρευσιν τοῦ παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ. Δέον νὰ σημειωθῇ ἐπίσης ὅτι, τὰ ἀνοίγματα ἔχουν φραχθῇ ἐκ τῶν ὑστέρων δι' εὐτελοῦς τοιχοποιίας καὶ ἡ στάθμη τοῦ ἐδάφους ἐξωτερικῶς, ὑπερψώθη κατὰ πολὺ, καταχωσθέντος ἐν μέρει τοῦ μνημείου⁷. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν δὲν διεσώθησαν τοιχογραφίαι, οὔτε γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη.

⁷ Ἡ μελέτη τῶν μορφολογικῶν στοιχείων τῶν ὄψεων τοῦ ναοῦ παρουσιάζει

⁷ Κατὰ τὰς γενομένας ὑπὸ τῆς Ὑπηρεσίας Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ κ. Εὐστ. Στίκα ἐργασίας στερεώσεως τοῦ μνημείου, ἐγένοντο καὶ μερικαὶ ἀποκαταστάσεις, αἱ ὁποῖαι σημαντικῶς ἐβελτίωσαν τὴν ἐμφάνισιν αὐτοῦ.

πολύ μεγαλύτερον ενδιαφέρον, ἀπὸ τὴν τυπολογικὴν αὐτοῦ κατάταξιν. Ἡ ἐξαιρετικὴ ἐπιμέλεια τῆς κατασκευῆς καὶ ἡ γεωμετρικὴ ἀκρίβεια τῶν στοιχείων του δεικνύουν ἀφ' ἑνὸς μὲν μίαν τεχνικὴν ὑψηλῆς στάθμης, ἀφ' ἑτέρου δὲ κάποιαν ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τὴν ἐλευθέραν γραφικότητα ποὺ χαρακτηρίζει τὰ περισσότερα βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος.

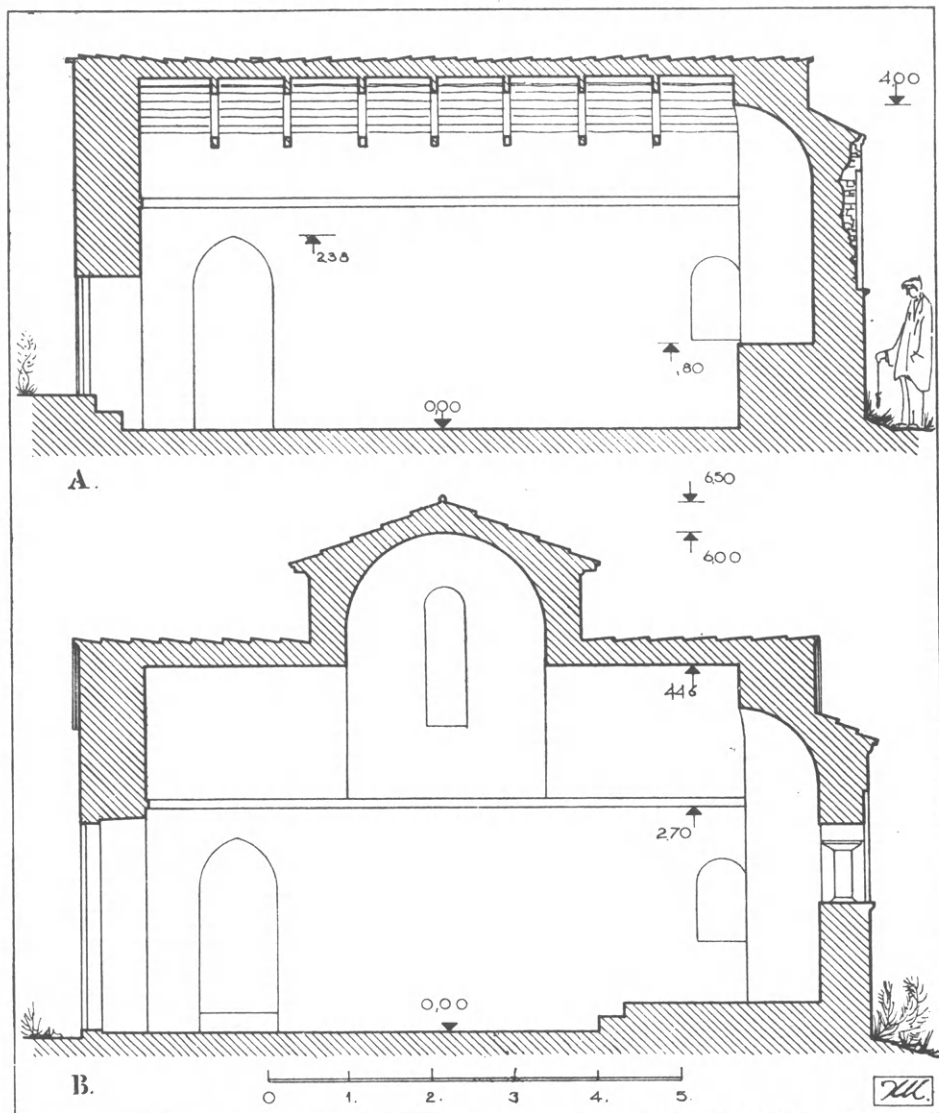
Εἰκ. 4. Ἅγιος Γεώργιος Ἀνδρούσης. Ἀνατολικὴ ὄψις. Ὑπάρχουσα κατάστασις.

Αἱ ὀψεις τοῦ μνημείου, χωρίζονται σαφῶς εἰς δύο ζώνας διὰ συνεχοῦς λιθίνου κυματίου. Ἡ ἀνωτέρα ἔχει κατασκευασθῇ μὲ τὸ λεγόμενον πλινθοπερίκλειστον σύστημα, ἐνῶ ἡ κατωτέρα μὲ σχιστολίθους μικροῦ μεγέθους, ἐν μέρει λαξευμένους, ἀλλ' ἀρίστης ἐξωτερικῆς ἐμφάνισως. Κατ' ἐξαίρεσιν, εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευράν, καὶ ἡ κάτω ζώνη παρουσιάζει τὴν πλινθοπερίκλειστον τοιχοποιίαν.

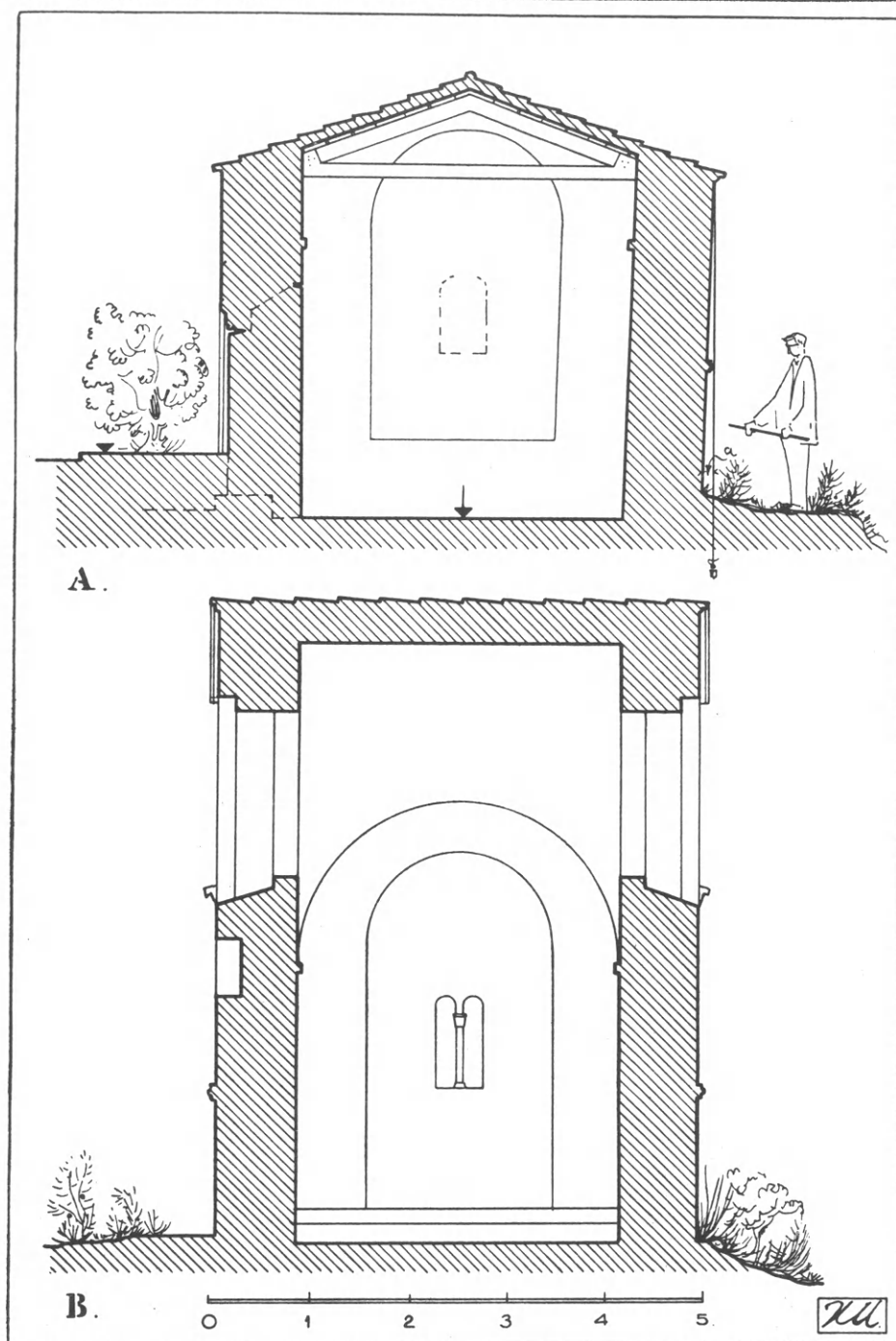
Ἐξαιρετικὴ φροντίς ἀπεδόθη εἰς τὴν δομὴν τῆς τοιχοποιίας αὐτῆς. Οἱ λίθοι ἔχουν λαξευθῇ ἀπολύτως ὀρθογωνισμένοι μὲ τὰς ἐπιφανείας των λείας καὶ τὰς ἀκμὰς ἀψόγους. Εἰς μερικὰ σημεῖα ὅπου γίνεται ἀλλαγὴ τῆς στάθμης τῶν στρώσεων παρὰ τὰς γωνίας (εἰκ. 7 Ε καὶ Ζ), παρατηρεῖται συναρμογὴ δύο λίθων καταλλήλως λαξευμένων. Αἱ πλίνθοι λειοτριμμένοι καὶ ἰσοπαχεῖς ἔχουν ἐπίσης ἀπολαξευθῇ. Τὸ ἐμφανὲς πάχος των, 2 περίπου ἑκατοστῶν, εἶναι κατὰ πολὺ

μικρότερον τοῦ πραγματικοῦ (εἰκ. 7 Η). Ἀλλὰ ἡ τάσις πρὸς κατεργασίαν τοῦ ὑλικοῦ, ἐκδηλώνεται κυρίως εἰς τὰς ἐκ λαξευτοῦ λίθου ζώνας καὶ τὰ γείσα, τῶν ὁποίων διακρίνομεν τρεῖς διαφόρους διατομὰς (εἰκ. 7) τοῦ κυρίως ναοῦ (Α) τῆς ἀνατολικῆς του ὀψευς (Β) καὶ τῆς στέψεως τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (Γ).

Αἱ στρώσεις τῶν πλίνθων μετὰ τῶν δόμων εἶναι μοναὶ ἢ διπλαῖ, τοὺς λίθους δὲ χωρίζουν, ἓν, δύο ἢ τρία κατακόρυφα τοῦβλα. Οἱ ἄρμοι εἶναι ἰσοπαχεῖς

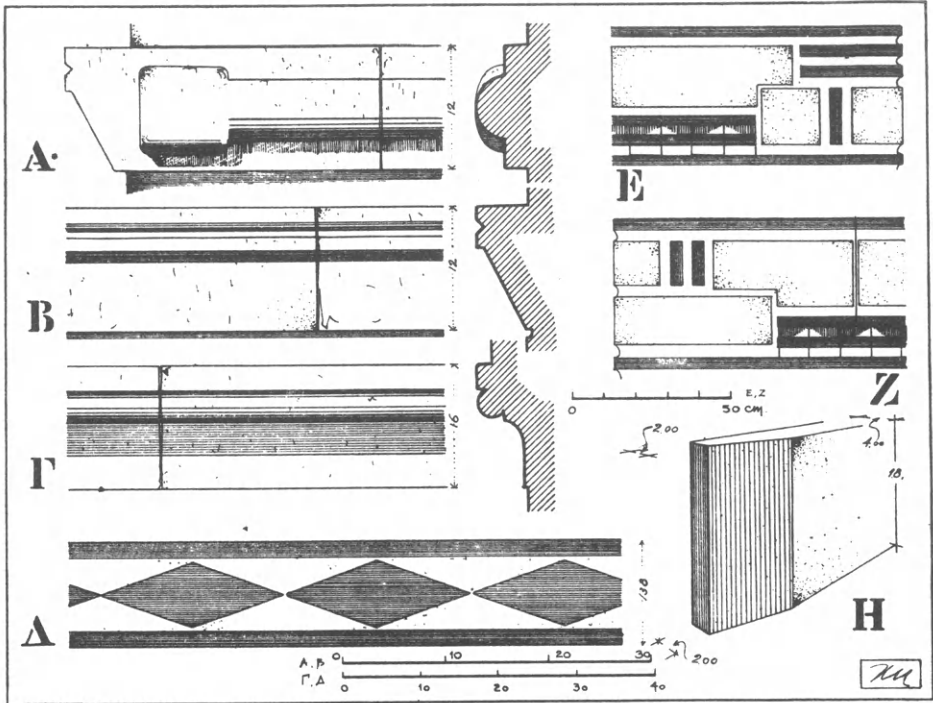

Εἰκ. 5. Ἅγιος Γεώργιος Ἀνδρούσης. Κατὰ μῆκος τομή:
Α ὑπάρχουσα κατάστασις καὶ Β ἀποκατάστασις.

Εικ. 6. "Άγιος Γεώργιος Άνδρούσης. Κατά πλάτος τομή:
Α υπάρχουσα κατάσταση και Β αποκατάσταση.

καὶ ἐξαιρετικῶς ἐπιμελημένης ἐμφανίσεως. Ὅριζόντιοι ὀδοντωταὶ ταινίαι παρεμβάλλονται εἰς διάφορα ὕψη, κατεσκευασμένοι μὲ μεγάλην ἐπιμέλειαν καὶ πλασιώ-νουςαι ἐνίοτε τὰ ἀνοίγματα. Συνεχῆς ζωφόρος τέλος ἀπὸ πλαγιαστοὺς ρόμβους ἐξ ὀπτῆς γῆς περιέβαλεν ὁλόκληρον τὸν ναόν (εἰκ. 7 Δ).

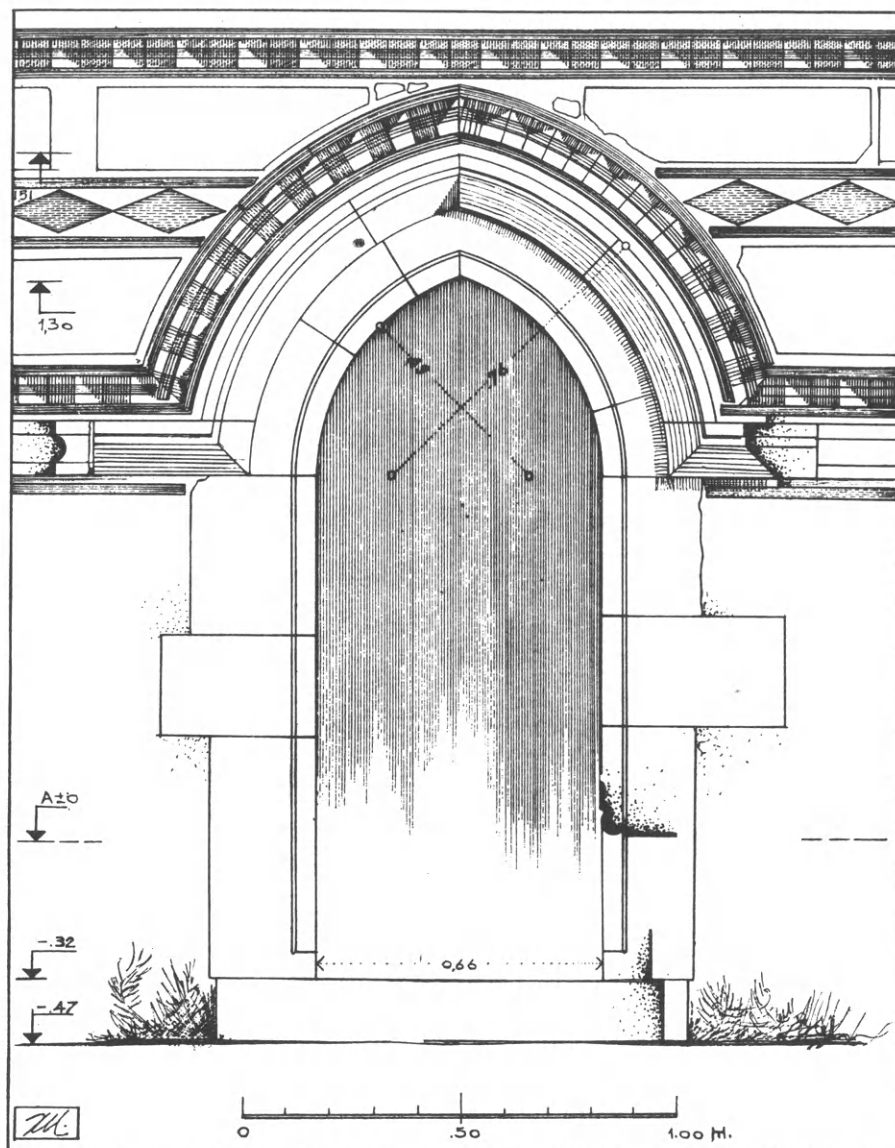
Εἰκ. 7. Ἅγιος Γεώργιος Ἀνδρουῆς. Λεπτομέρειαι. Α περιμετρικὴ λιθινὴ ζώνη τοῦ κυρίως ναοῦ. Β λιθινὴ ζώνη τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Γ λιθινὴ ἐπίστεψις κόγχης ἱεροῦ. Δ ζώνη μὲ κόσμημα ἐκ ρόμβων. Ε καὶ Ζ λεπτομέρειαι τῆς τοικοποιίας. Η ἀπολαξευμένη πλίνθος.

Εἰς τὴν ἀνατολικὴν ὄψιν, αἱ πλευραὶ τῆς ἡμιεξαγωνικῆς κόγχης διακοσμοῦνται μὲ δύο εὐμεγέθεις σταυροὺς (πίν. L β) σχηματιζομένους ἀπὸ πλίνθους καὶ περιβαλλομένους ὑπὸ ὀδοντωτῶν ταινιῶν. Εἰς τὸ μέσον ἀνοίγεται ἓν δίλοβον παράθυρον⁸, μὲ διπλᾶ πλαίσια ἐκ πλίνθων, περιβαλλόμενον ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας. Τὸ

⁸ Καὶ ὅχι μονόλοβον ὡς ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ G. MILLET, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 205. Τὰ πλίνθινα τοξύλλια τῶν λοβῶν του σώζονται ἀκόμη, ὡς διακρίνεται εἰς τὸ σχέδιον. Μονόλοβον παρίσταται ἐπίσης τὸ παράθυρον εἰς τὰ σχέδια Blouet καὶ Couchaud.

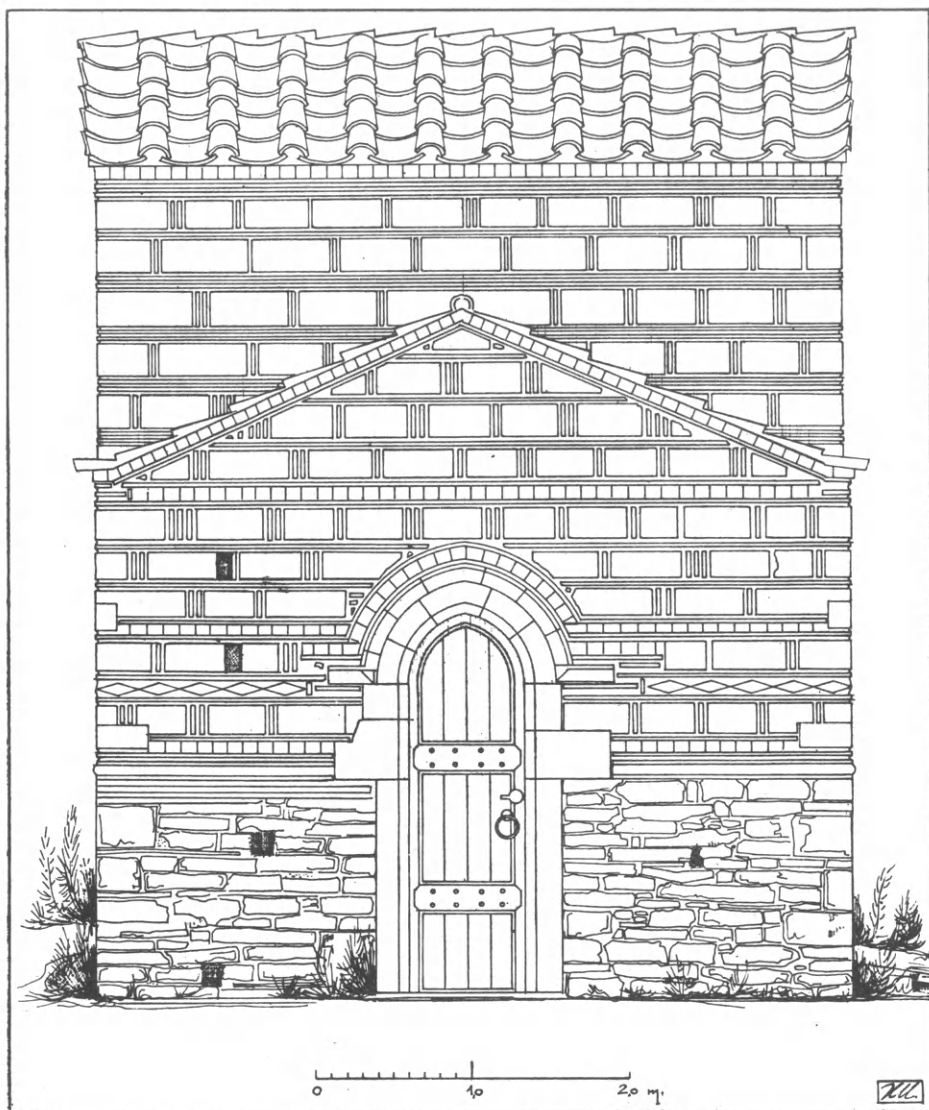
τύμπανόν του εμφανίζεται απλούστατον, ἄνευ κεραμεικῶν διακοσμήσεων με δριζόντια τοῦβλα. Δυστυχῶς σώζεται ἡμικατεστραμμένον, ἀφαιρεθέντος τοῦ μαρμαρίνου κιονίσκου του.

Αἱ δύο εἰσοδοὶ τοῦ ναοῦ διεμορφώθησαν με λίθινα θυρώματα προφανῶς γοτθικῆς τεχνοτροπίας. Ἐξ αὐτῶν σώζεται καλῶς μόνον τὸ τῆς βορείου ὁψews

Εἰκ. 8. Ἅγιος Γεώργιος Ἀνδρούσης. Λεπτομέρεια τῆς βορείου θύρας τοῦ μνημείου κατ' ἀποκατάστασιν.

(εἰκ. 8) τοῦ ἐτέρου καταστραφέντος σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου. Ἡ δυτικὴ καταγωγή τῆς μορφῆς τὸν δὲν πιστοποιεῖται ἀπὸ τὸ δξυκόρυφον σχῆμα τοῦ τόξου τοῦ μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ βεργία πὺν τὸ περιβάλλουν, καὶ τὴν ὅλην κατασκευὴν τοῦ ἀπὸ λίθους λαξευτοὺς μὲ ἀφανεῖς τοὺς ἄρμους καὶ τὴν γεωμετρικὴν ἀκρίβειαν τῆς χαράξεως. Εἰς τὸ ἄνω μέρος πλαισιώνεται μὲ λοξότμητον κυμάτιον ἀποτελοῦν συνέχειαν τῆς περιμετρικῆς ζώνης τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ διαφορετικῆς διατομῆς ἀπὸ ἐκείνης, ἐξωτερικῶς δὲ περιβάλλεται ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας.

Εἰκ. 9. Ἅγιος Γεώργιος Ἀνδρούσης. Δυτικὴ ὄψις. Ἀναπαράστασις.

Εἰς τὸ θύρωμα τῆς δυτικῆς εἰσόδου τῆς ἐκκλησίας δὲν σώζεται πλέον τὸ τόξον ἀλλὰ τμήματα μόνον τῶν ὀρθοστατῶν μὲ τὰ χαρακτηριστικά των βεργία. Κατ' εὐτυχῇ σύμπτωσιν διεσώθησαν αἱ ἐκ πλίνθων γενέσεις τῶν τόξων τῆς περιβαλλούσης τὸ θύρωμα ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 3) καὶ μικρὸν τμήμα τοῦ λιθίνου κυματίου του μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν, κατὰ τὴν διαγώνιον ἀκμὴν τῆς λοξοτμήτου ἐπιφανείας του. Τὰ λείψανα αὐτὰ ἐπιτρέπουν τὴν ἀσφαλῆ ἀναπαράστασιν τοῦ θυρώματος (εἰκ. 9).

Ἡ χαλκογραφία τοῦ Blouet τέλος, παρέχει μερικὰ στοιχεῖα μὴ σωζόμενα πλέον⁹, τῆς βορείου ὀψεως τῆς ἐκκλησίας. Ἡ ἐγκαρσία κεραία ἔφερε κατὰ τὸν ἄξονα, μεγάλου μεγέθους μονόλοβον παράθυρον, καὶ πρὸς τὰ ἄνω ἐστέφετο διὰ λιθίνου κυματίου. Μικρὸν ὀξυκόρυφον ἄνοιγμα, ἢ μᾶλλον τυφλὸν ὀξυκόρυφον ἀψίδωμα ἐσχηματίζετο κάτωθεν τοῦ παραθύρου, ἐνῶ εἰς τὸ ὕψος τοῦ τόξου του ἐκατέρωθεν ὑπῆρχον κεραμεϊκὰ κοσμήματα ἀσαφῶς διακρινόμενα εἰς τὴν χαλκογραφίαν.

Ἀπὸ τὰς προηγηθείσας παρατηρήσεις διαφαίνεται ἡ θέσις τοῦ ναοῦ τῆς Ἀνδρούσης μεταξὺ τῶν βυζαντινῶν μνημείων τοῦ τόπου. Παρὰ τὰς μικρὰς διαστάσεις του καὶ τὴν ἀπλότητα τοῦ τύπου δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἓν ἐκ τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν τοῦ 13ου αἰῶνος εἰς τὴν Πελοπόννησον.

Ἡ τεχνικὴ τελειότης καὶ ἡ γεωμετρικὴ ἀκρίβεια, κατ' ἀρχήν, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται εἰς τὴν τοιχοποιίαν εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς συνεχοῦς ἐξελίξεως. Ἀπὸ τὸν προηγούμενον αἰῶνα οἱ ναοὶ τῆς Ἀργολίδος παρουσιάζουν ὅμοια χαρακτηριστικά¹⁰, τὰ ὁποῖα καθίστανται πλέον σαφεῖς εἰς τὸν ναὸν τῆς Βλαχέρνας τῆς Ἡλείας¹¹. Ἰσοπαχεῖς ἄρμοί, σχολαστικῶς ὀρθογωνισμένοι λίθοι, πλίνθοι λειοτριμμένοι μικροῦ

⁹ Αἱ φωτογραφίαι τοῦ μνημείου αἱ ληφθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Γ. Λαμπάκη, καταχωρημέναι εἰς τὸν κατάλογον τοῦ ΔΧΑΕ τόμ. Θ', 1910, ὑπ' ἀριθμ. 1606 - 1612, 1617 - 1618 καὶ 5934 - 5937 δὲν ἀνευρέθησαν εἰς τὸ ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν Ἀρχεῖον. Αἱ φωτογραφίαι τοῦ T. Laurent ὑπ' ἀριθμ. 100, 104 τῆς École des Hautes Études τῶν Παρισίων τὰς ὁποίας εἶχεν ὑπ' ὄψει του ὁ G. Millet καὶ ἀναφέρει εἰς τὸ βιβλίον του *L'école grecque...*, ἐμφανίζουν τὸ μνημεῖον εἰς τὴν κατάστασιν ἀκριβῶς εἰς ἣν καὶ σήμερον σώζεται, μὴ παρέχουσαι περισσότερα στοιχεῖα.

¹⁰ Ναοὶ Χώνικα, Ἀγίας Μονῆς Ναυπλίου καὶ κυρίως Μέρμπακα βλ. AD. STRUCK εἰς Athen. Mitt. 1909, πίν. IX - XI, σ. 189.

¹¹ Βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Αἱ Βλαχέρναι τῆς Ἡλείας*, Ἀρχ. Ἐφ. 1923, σ. 20 καὶ R. TRAQUAIR, *Frankish architecture in Greece*, Journal of the Royal Inst. of British Architects 1923, σ. 76.

πάχους, καὶ αὐστηρότης εἰς τὴν ἐκτέλεσιν ἀπομακρυνομένη ἀπὸ τὴν παλαιὰν ἐλευθερίαν τοῦ τεχνίτου.

Ἡ κατεργασία τοῦ ὕλικου μὲ τὰς προσαρμογὰς τῶν λίθων καταλλήλως λαξευμένων ἢ μὲ τὰς συνεχεῖς λιθίνας ζώνας ἀρχίζει ἐπίσης ἀπὸ τὸν 12^{ον} αἰῶνα. Εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Μέρμπακα π.χ. ἀλλὰ καὶ εἰς πλείστους ἄλλους ναοὺς τῆς ἰδίας ἑκατονταετίας τὰ λίθινα γεῖσα, ἢ αἱ ζῶναι γενικεύονται¹², ἐνῶ ἡ προσαρμογὴ λιθίνων τεμαχίων μὲ προσπάθειαν ἐξαφανίσεως τῶν ἀρμών¹³ ἔχει τὰ προηγουμένα της εἰς τὰ τύμπανα τῶν λιθίνων παραθύρων μερικῶν ναῶν τοῦ 12^{ου} αἰῶνος¹⁴.

Ὁ χωρισμὸς τῆς ἐπιφανείας τῶν τοίχων εἰς δύο ζώνας, μὲ μὴ πλινθοπερίκλειστον τὴν τοιχοποιίαν εἰς τὰ κάτω μέρη, χαρακτηρίζει ναοὺς τοῦ 12^{ου} καὶ τοῦ 13^{ου} αἰῶνος εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν κυρίως Ἑλλάδα¹⁵. Τὸ θέμα τῶν πηλίνων διακοσμητικῶν ρόμβων ἐν σειρᾷ, ἐπίσης¹⁶. Οἱ πλίνθινοι σταυροί, οἱ ὁποῖοι κοσμοῦν τὸ ἱερὸν ἔχουν παλαιότερα ὑποδείγματα¹⁷ ἀλλὰ συνηθίζονται κυρίως κατὰ τὸν 12^{ον} ἢ τὸν 13^{ον} αἰῶνα¹⁸.

¹² Βλ. H. MEGAW, *The chronology of some Middle Byzantine Churches*, BSA 32, σ. 123. A. BON, *Le Péloponnèse byzantin*, Paris 1951, σ. 151. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΑΟΥ, ABME Ζ', σ. 107 καὶ G. MILLET, *L'école...*, σ. 274 - 279. Εἰδικῶς εἰς τὸν ναὸν τοῦ Μέρμπακα ἡ σύνθετος διατομὴ τῶν ζωνῶν παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον. Ἄλλα παραδείγματα προχείρως: Ναοὶ Χώνικα, Ἀγ. Μονῆς, Ὁμορφη Ἑκκλησιὰ Γαλατίου, Σαγματᾶ, Λουκοῦς Κυνουρίας, Ἀμφίσσης κλπ.

¹³ Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ παλαιότερα τοῦ 12^{ου} αἰ. παραδείγματα τῆς Ἑλληνικῆς σχολῆς, ὅπου οἱ ἄρμοι τονίζονται πάντοτε διὰ τῆς παρεμβολῆς πλίνθων.

¹⁴ Ὅπως π.χ. ναοὺς Μέρμπακα (βλ. G. MILLET, *L'école...*, σ. 258, εἰκ. 118) Ἀγίου Νικολάου στὰ Καμπιά (βλ. R. W. SCHULTZ - S. H. BARNSELY, *The monastery of St. Luc of Stiris and the dependent monastery of St. Nicolas in the fields*, London 1901, πίν. 58), Μονῆς Σαγματᾶ (βλ. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΑΟΥ, ABME Ζ', σ. 95, εἰκ. 17, 18)· βλ. ἐπίσης H. MEGAW, *The chronology...*, σ. 122.

¹⁵ Ὁμορφη Ἑκκλησιὰ Γαλατίου (βλ. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΑΟΥ, Ἡ Ὁμορφη Ἑκκλησιὰ, Ἀθῆναι 1921, σ. 7), Ναὸς Μέρμπακα (A. STRUCK, ἔ.ἀ.), Ἅγιος Δημήτριος Εὐβοίας (βλ. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΑΟΥ, ABME Ζ', σ. 175 εἰκ. 6), Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης (βλ. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΑΟΥ ἐν ΑΔ 1919, σ. 12 σημ. 1) κ.ἀ.

¹⁶ Καθολικὸν Μονῆς Βλαχερνῶν Ἀρτης, τέλους 12^{ου} ἢ ἀρχῶν 13^{ου} αἰῶνος (βλ. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΑΟΥ, ABME Β', σ. 19, εἰκ. 12).

¹⁷ Ὅπως π.χ. τῆς Ἀγίας Σοφίας Ἀχρίδος βλ. G. MILLET, *L'école...*, σ. 42 καὶ εἰκ. 20. Ὑπάρχουν ἐπίσης παλαιότερα παραδείγματα, μικρῶν πλινθίνων διακοσμητικῶν σταυρῶν ὅπως π.χ. τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστιάνου βλ. E. STIKAS, *L'église byzantine de Christianou*, Paris 1951, σ. 26 εἰκ. 27 καὶ 93 Α, Β, Γ, ἐνθα καὶ ὁμοία κοσμήματα ἀπὸ τὴν Ἀμφίσσαν καὶ τὴν Καπνικαρέαν Ἀθηνῶν.

¹⁸ Ἐξωνάρθηξ καθολικοῦ Μονῆς Ὁσίου Μελετίου (βλ. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΑΟΥ, ABME Ε',

Τὰ διπλᾶ ἢ τριπλᾶ κατακόρυφα τοῦβλα μεταξύ τῶν λίθων, ἀπαντοῦν κυρίως εἰς μνημεῖα τῆς Δυτικῆς Πελοποννήσου τοῦ 12ου καὶ 13ου αἰῶνος. Εἰς τὴν Γαστιούνην¹⁹, τὸ καθολικὸν τῆς Βλαχέρνας²⁰ ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν δίκλιτον ναὸν τῆς Ἑλείας²¹, ἔγινεν ἐφαρμογὴ τοῦ ἰδίου συστήματος. Αἱ διπλαῖ ὀριζόντιοι στρώσεις τούβλων τοῦ ναοῦ τῆς Ἀνδρούσης ἐνθυμίζουν καὶ πάλιν τὸν ναὸν τῆς Βλαχέρνας²².

Αἱ ὀδοντωταὶ ταινίαι, αἱ ὁποῖαι παραλλήλως πρὸς τὴν λιθίνην ζώνην καὶ τὸ γεῖσον, περιτρέχουν τὸν ναόν, ἔχουν ἐπίσης μίαν παλαιὰν παράδοσιν²³· ὁ τρόπος δὲ πού περιβάλλουν τὰ δευκόρυφα τόξα τῶν θυρωμάτων καὶ πάλιν ἐνθυμίζει τὸν ναὸν τῆς Βλαχέρνας²⁴.

Τὰ γοτθικὰ θυρώματα καὶ αἱ διατομαὶ τῶν λιθίνων ζωνῶν²⁵ εἶναι στοιχεῖα χαρακτηριστικὰ τῆς ἐποχῆς. Ἡ καλλιτεχνικὴ δραστηριότης τῶν Φράγκων κατακτητῶν τοῦ τόπου, ἐκδηλουμένη μὲ τὴν ἀνέγερσιν μερικῶν ἐπιβλητικῶν ἐκκλησιῶν, ἐπιρρεάζει ἀπ' εὐθείας τὴν τοπικὴν σχολήν, ἣ ὁποία ἀποδέχεται μερικὰ ξένα στοιχεῖα. Τὸ ὀραιότερον καὶ πλέον ἐνδιαφέρον παράδειγμα εἶναι βεβαίως τὸ καθολικὸν τῆς Βλαχέρνας, ὅπου ἐν πληθὺς ρωμανικῶν ἢ γοτθικῶν μορφῶν ἀξιοποιεῖται μὲ τὸν πλέον γόνιμον τρόπον²⁶ ἀπὸ τοὺς ἐντοπίους μαστόρους. Εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀνδρούσης ἡ ἐπίδρασις εἶναι μᾶλλον περιορισμένη ὅπως ἄλλωστε καὶ εἰς ἄλλους

1939 - 40, σ. 94 εἰκ. 40 - 41) Πόρτα Παναγιά (βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ABME Α', 1935, σ. 20 εἰκ. 7 καὶ 9), Παναγίτσα Βάθειας Εὐβοίας (βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ABME Ζ', σ. 118, 9 εἰκ. 7 καὶ 8), Γυμνὸ Χαλκίδος (βλ. G. MILLET, *L'école...*, σ. 279) καὶ τροῦλλος καθολικοῦ Μ. Φιλοσόφου Γορτυνίας (βλ. Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας*, Ἀθῆναι 1956, σ. 26 εἰκ. 12, 13, H. MEGAW, *The chronology...*, σ. 99 σημ. 1 καὶ A. BON, ἔ.δ. σ. 146).

¹⁹ Τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 12ου αἰῶνος βλ. H. MEGAW, *The chronology...*, σ. 113 καὶ πίν. 29, 3.

²⁰ Τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 12ου αἰῶνος βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ΑΕ 1923, σ. 20.

²¹ Τὸν ναὸν Ἀγίου Δημητρίου καὶ Γεωργίου βλ. LE BAS, *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure. Itinéraire*, Ière partie, Paris 1843, πίν. 17, καὶ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ABME Θ', 1961, σ. 147, ὅπου τὸ μνημεῖον ἀνάγεται εἰς τὸν 12ον ἢ τὸν 13ον αἰῶνα.

²² Βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ ἐν ΑΕ 1923, σ. 20 εἰκ. 29, 31, 33, 36.

²³ Βλ. G. MILLET, *L'école...*, σ. 267, 270.

²⁴ Ἑ.δ. σ. 26 εἰκ. 47 καὶ R. TRAQUAIR, ἔ.δ. εἰκ. 26.

²⁵ Βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ἔ.δ. σ. 23, 24 καὶ εἰκ. 41, ὅπου παρομοίας διατομῆς γεῖσον εἰς τὸν ναὸν τῆς Βλαχέρνας. Τὰ κατ' ἀποστάσεις μικρὰ ἐξογκώματα πού διακοσμοῦν τὴν λιθίνην ζώνην τῆς βορείου πλευρᾶς (εἰκ. 7 Α) φαίνεται ὅτι δὲν ἀνήκουν εἰς τὴν ἐντοπίαν παράδοσιν.

²⁶ Βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ἔ.δ. σ. 35.

ναούς της εποχής, όπου εν θύρωμα²⁷ ἢ ἐν τόξον μόνον²⁸ μαρτυρεῖ τὴν δυτικὴν παρουσίαν²⁹. Εἰδικῶς εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον ἡ κατασκευὴ τοῦ θυρώματος εἶναι πολὺ ἐπιμελημένη καὶ συνεπὴς πρὸς τὴν δυτικὴν μορφολογίαν, συμβαδίζουσα καὶ μὲ τὸ ὅλον πνεῦμα τῆς τεχνικῆς τελειότητος τοῦ μνημείου³⁰. Δὲν εἶναι διόλου ἀπίθανον, ὁ τεχνίτης ὁ ὁποῖος κατεσκεύασε τὰ λίθινα πλαίσια τῶν θυρῶν τῆς ὑπὸ μελέτην ἐκκλησίας, νὰ ἦτο μεταξὺ τῶν ἐργασθέντων διὰ τὴν ἀνέγερσιν κάποιου φραγκικοῦ κτηρίου τοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας³¹.

Τὸ γεγονὸς αὐτό, εἶναι μία ἔνδειξις διὰ τὴν ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ. Ὁ γράφων δὲν γνωρίζει βάσει ποίου τεκμηρίου οὗτος ἔχει χρονολογηθῆ εἰς τὸ ἔτος 1244 ἀκριβῶς³², ἀν καὶ τοῦτο φαίνεται πολὺ πιθανόν. Ὅλα τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἐξετέθησαν προηγουμένως ὁδηγοῦν εἰς τὰ μέσα τοῦ 13ου ἢ τὸ α' αὐτοῦ ἡμῖς. Εἶναι ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ φραγκικὴ δύναμις ἦτο ἰσχυροτάτη εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἐνῶ τὰ σημαντικὰ ἐπιτεύγματα τῆς τοπικῆς σχολῆς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἦσαν πολὺ πρόσφατα.

Ὁ Ἅγιος Γεώργιος τῆς Ἀνδρούσης θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἔξ ἄλλου ὥς ἐν τῶν παλαιότερων σταυρεπιστέγου τύπου μνημείων τῆς Ἑλλάδος³³ ἐφ' ὅσον τὸ παλαιότερον γνωστὸν μέχρι τοῦδε, ἀκριβῶς χρονολογημένον παράδειγμα, ἡ Ἀγία

²⁷ Ὅπως π.χ. εἰς τὴν Ἀγίαν Ἐλεούσαν Συκαμίνου Ἀττικῆς (βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ΔΧΑΕ 4, 1927, σ. 25 εἰκ. 16, Η. MEGAW, *The chronology...*, σ. 115 πίν. 4, 2), τοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους Ὁρωποῦ ἐνθα τυφλὸν τόξον (βλ. Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Φραγκικὲς ἐκκλησίαι στὴν Ἑλλάδα*, Τεχνικὰ Χρονικὰ 1, 1960, σ. 32 εἰκ. 48 καὶ 49) καὶ τὴν Πόρτα Παναγιά (βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ΑΒΜΕ Α', 1935, σ. 28 εἰκ. 11).

²⁸ Ὅπως εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον Ὁρωποῦ (βλ. ΜΑΝ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Βυζαντινὲς Τοιχογραφίαι στὸν Ὁρωπό*, ΔΧΑΕ περ. Δ', 1, 1959, σ. 107).

²⁹ Τῆς ὁποίας ὅμως τὰ χρονικὰ ὄρια ἦσαν ὁπωσδήποτε περιορισμένα βλ. R. ΤΡΑΛΟΥΑΙΡ, ἔ.δ. σ. 86.

³⁰ Κατασκευαστικοὶ λόγοι ἀποκλείουν τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων προσθήκην τῶν θυρωμάτων εἰς τὸ μνημεῖον. Ἡ δομὴ ὁλοκλήρου τοῦ κτίσματος εἶναι ἑνιαία.

³¹ Ἐχεῖ ἑξακριβωθῇ ὅτι εἰς ὠρισμένα τοῦλάχιστον μνημεῖα ἀπασχολήθησαν ξένοι οἰκοδόμοι, μοναχοὶ ἰσως (βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ φραγκικὴ ἐκκλησία τῆς Στυμφαλλας*, *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier III*, Athènes 1957, σ. 18), ἀλλὰ μερικοὶ τεχνικοὶ τρόποι μαρτυροῦν ὅτι εἰς τὰ σημαντικώτερα κτίσματα τῶν Φράγκων ἐργάσθησαν καὶ ἐντόπιοι τεχνῖται (βλ. Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, ἔ.δ. σ. 13, 20).

³² Ἐφημερίς «Μεσσηνιακὰ Νέα» 22 Ἀπριλ. 1961 (ἔτος 6ον, ἀρ. 93) ὅπου μικρὰ φωτογραφικὴ ἀπεικόνισις τοῦ μνημείου, καὶ γενικῆς φύσεως ἀρθρον περὶ Ἀνδρούσης, ὑπὸ Μ. ΦΕΡ.

³³ Βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, Ἀθῆναι 1942, σ. 435.

Τριάς τοῦ Κρανιδίου, ἀνηγέρθη τὸ ἔτος 1245³⁴. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἀποκλείεται νὰ ἐπισημανθοῦν, ἢ νὰ ἀναγνωρισθοῦν, εἰς τὸ μέλλον καὶ ἄλλοι, ἀκόμη παλαιότεροι ναοὶ τοῦ ἰδίου τύπου³⁵. Ἡ θέσις, ἡ χρονολόγησις καὶ τὰ γοτθικὰ στοιχεῖα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀνδρουσῆς, ἐνισχύουν ὅμως τὰς ὑποψίας ὅτι ἴσως ἡ γένεσις τῆς μορφῆς τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν δὲν εἶναι ἄσχετος μὲ τὰς δυτικὰς ἰδέας ἐπὶ τῆς γενικῆς τῶν ναῶν διατάξεως³⁶. Ἀλλὰ τὸ ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρον αὐτὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τοῦ τύπου, δὲν δύναται βεβαίως νὰ θιγῇ εἰς τὸ ἄρθρον τοῦτο.

Ἀθῆναι

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ

³⁴ Βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Ἡ Ἀγία Τριάς Κρανιδίου*, ΕΕΒΣ 3, 1926, σ. 192-205.

³⁵ Βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ ἐν ΑΒΜΕ Α', σ. 41 σημ. 4. Πλὴν τοῦ γνωστοῦ προγενεστέρου παραδείγματος τοῦ Bjelo Pole τοῦ 1197, ἐσχάτως ἀνεκοινώθη ἡ ὕπαρξις ἐνὸς σταυρεπιστέγου μνημείου τοῦ 1151/53 εἰς τὴν Δυτικὴν Πελοπόννησον (βλ. περ. «Φιλιατρὰ» ἔτος 2ον τεῦχος 7, 1958, σ. 26 καὶ Byz. Zeit. 51, 1958 σ. 491), ἐπὶ τῆς χρονολογήσεως ὅμως τοῦ ὁποίου ἡμποροῦν νὰ δικαιολογηθοῦν ἐπιφυλάξεις.

³⁶ Δηλαδὴ τῆς καταργήσεως τοῦ τρούλλου. Ἡ ἄποψις, ὅτι οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ προῆλθον ἀπὸ συνθετωτέρους τύπους τῶν ὁποίων ἡπλουστεύθη ἡ κάλυψις, ἔχει πρὸ πολλοῦ διατυπωθῇ βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ ἐν ΑΒΜΕ Α', σ. 52 καὶ Η. ΜΕΓΑΛΩ ἐν BSA 33, σ. 160, 161.

ΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΙΕΡΕΩΣ ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΟΥ ΤΩΝ ΠΑΛΑΤΙΩΝ
ΝΙΚΗΤΑ ΚΑΡΑΝΤΗΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΗΓΟΥΜΕΝΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΠΑΤΜΩ ΜΟΝΗΣ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ (1256)
(Πίν. LI - LII)

Μεταξὺ τῶν ἐγγράφων τῆς ἐν Πάτμῳ Ἱερᾶς Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, τῆς μελέτης καὶ ἐκδόσεως τῶν ὁποίων ἔχει ἐπιληφθῇ τὸ παρὰ τῷ Βασιλικῷ Ἰδρύματι Ἑρευνῶν Κέντρον Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν*, σφίζεται ἐν πρωτοτύπῳ *Γράμμα τοῦ ἱερέως καὶ νομικοῦ τῶν Παλατίων Νικήτα Καραντηνοῦ πρὸς τὸν ἡγούμενον τῆς σεβασμίας Μονῆς Πάτμον*. Τὸ ἔγγραφον τοῦτο οὐδεμίαν χρονολογικὴν ἔνδειξιν φέρει, μέχρι δὲ τοῦ νῦν δὲν ἔχει ἀκριβῶς χρονολογηθῇ· εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν F. Miklosich - I. Müller καταχωρίζεται ἄνευ χρονολογίας μεταξὺ τῶν ἐγγράφων τῶν ἐτῶν 1258 - 1259¹.

Τὸ γράμμα τοῦ Νικήτα Καραντηνοῦ ἀποτελεῖ σημαντικὴν ἱστορικὴν πηγὴν, διότι περιέχει πολυτίμους πληροφορίας περὶ τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας Θεοδώρου Β' τοῦ Λασκάρους, πληροφορίας διὰ τῶν ὁποίων ἐξ ἄλλου δυνάμεθα νὰ χρονολογήσωμεν τοῦτο ἐπακριβῶς.

Κατωτέρω παρατίθεται διπλωματικὴ ἔκδοσις τοῦ ἐγγράφου καὶ παρατηρήσεις περὶ τῶν ἀναφερομένων προσώπων καὶ γεγονότων, ἐπιχειρεῖται δὲ χρονολόγησις αὐτοῦ.

ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΟΥ ΕΓΓΡΑΦΟΥ

Γράμμα (γράφειν, στ. 2)

[*Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1256*]²

Ὁ ἱερεὺς καὶ νομικὸς τῶν Παλατίων Νικήτας Καραντηνὸς γράφει πρὸς

* Βλ. Ἐκθέσεις πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Κέντρου καθηγητοῦ Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ ἐν Ἑπετηρίδι Βασιλικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν, 3, 1961, Ἀθῆναι 1962, σ. 81 - 85 καὶ 4, 1962, Ἀθῆναι 1963, σ. 63 - 69.

¹ Βλ. F. MIKLOSICH - I. MÜLLER, *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana* Γ', Βιέννη 1890, σ. 197 - 198, ἀρ. 75 (ἐφεξῆς παραπέμπομεν εἰς *Acta et Diplomata*). Πρβλ. καὶ GY. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, β' ἐκδ., Βερολῖνον 1958, Α', σ. 209.

² Βλ. κατωτέρω, σ. 308.

τὸν πνευματικὸν αὐτοῦ πατέρα ἡγούμενον τῆς Μονῆς Πάτμου περὶ γεγονότων συμβάντων ἐν τῇ αὐτοκρατορίᾳ τῆς Νικαίας καὶ τῷ Σουλτανάτῳ τοῦ Ἰκονίου.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ : *Πρωτότυπον* (Ἀρχεῖον Μονῆς ἀρ. 16). Χάρτης βαμβύκινος, χρώματος ὑπολεύκου, διαστ. 0.186 - 0.182 × 0.252 - 0.248. Γραφὴ οὐχὶ ἰδιαιτέρως ἐπιμελεημένη, μετὰ τῶν συνήθων βραχυγραφιῶν. Πολλαὶ ἀνορθογραφίαι, κυρίως τονισμοῦ καὶ ἰωτακισμοῦ. Μελάνη καστανόχρους, ἐνιαχοῦ ἐξίτηλος. Νῦν φέρει πέντε ὀριζοντίας διπλώσεις, σφίζονται δὲ ἔχνη τῆς ἀρχικῆς διπλώσεως (3 ὀριζόντιοι καὶ 2 κάθετοι). Διατήρησις ἐγγράφου μετριωτάτη : εἶναι ἐφθαρμένον εἰς τὰ ἄκρα, σιτόβρωτον καὶ ἐξίτηλον ἰδίᾳ κατὰ τὸ κάτω τμήμα καὶ τὰς διπλώσεις.

*Επὶ τοῦ νώτου φέρει : 1) διὰ τῆς αὐτῆς ὡς τὸ ἔγγραφον χειρὸς τὴν *διεῦθυνσαν* διατεταγμένην εἰς δύο στίχους : «† *Τῷ ἁγίῳ μου ἀδθ(έ)ντ(η) καὶ π(α)τρὶ τῷ πανηγιασμ(έν)ῳ καθηγ(οιμένῳ) τ(ῆς) σε(βασμίας) καὶ ἁγ(ίας) μο(νῆς) τ(ῆς) Πάτμου* † || † *ὁ παῖς τ(ῆς) μ(ε)γ(ά)λ(ης) ἁγίῳ σῶν(ης) σου ὁ νομ(ικ)ὸς τῶν Παλατί(ων) Νικ(ή)τ(ας) ἱερ(εὺς) ὁ Καραντ(η)ν[ός]* ». Παρατηροῦμεν ὅτι περὶ τὸ μέσον τῆς διευθύνσεως καὶ καθέτως πρὸς τοὺς δύο στίχους ὑπάρχει κενὸν διάστημα ἀκόμη καὶ ἐντὸς τῆς αὐτῆς λέξεως (βλ. στ. 1 : *ἀδθέντῃ καὶ - πατρὶ*, στ. 2 : *ἁγίῳ - σῶν(ης)*)³. Ὑποθέτομεν ὅτι ἐκ τοῦ σημείου τούτου διήρχετο μήρινθος, νῦν ἀπολεσθεῖσα, φέρουσα προφανῶς εἰς τὸ ἄκρον μολυβδίνην σφραγίδα. Ἡ διεύθυνσις ἐπομένως ἐγγράφη μετὰ τὴν δίπλωσιν τοῦ ἐγγράφου. — 2) Τρία μεταγενέστερα σημειώματα διὰ χειρὸς Σακκελίωνος : α) *Ἀντεγγραφή*, β) μεταγραφὴν τῆς ἀνωτέρω διευθύνσεως μετ' ἀναλελυμένων τῶν βραχυγραφιῶν, γ) *Ἀριθμ. 16*.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ : Μετὰ τὰς συνήθεις προσρήσεις, ὅπου ἰδιαιτέρως ὑπογραμμίζεται τὸ χαλεπὸν τῶν καιρῶν, ἐκδηλοῦται δὲ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ γράφοντος πρὸς τὸν παραλήπτην τοῦ γράμματος, ὁ Νικήτας Καραντηνὸς ἀναφέρει τὰς νίκας τοῦ αὐτοκράτορος [τῆς Νικαίας Θεοδώρου Β' τοῦ Λασκάρεως] κατὰ τὴν εἰς Δύσιν ἐκστρατείαν του, τὴν σύναψιν συνθήκης εἰρήνης μετὰ τοῦ [τσάρου τῆς Βουλγαρίας Μιχαὴλ] Ἀσάν, τὸ συνοικέσιον [μεταξὺ τῶν βασιλικῶν οἰκῶν Νικαίας καὶ Ἡπείρου] καὶ τὴν συνθήκην διὰ τῆς ὁποίας [ὁ δεσπότης τῆς Ἡπείρου] παρεχώρησεν εἰς τὸν αὐτοκράτορα τὸ Δυρράχιον καὶ ἕτερον μέγα κάστρον. Προσθέτει δὲ ὅτι τῶρα ὁ αὐτοκράτωρ ἐπιστρέφει εἰς τὴν χώραν του. Ἀκολούθως σημειώνει ὅτι ὁ Σουλτάνος [τοῦ Ἰκονίου] ἡττήθη ὑπὸ τῶν Τατάρων καὶ κατέφυγεν εἰς τὸ Καλὸν Ὅρος καὶ ὅτι ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος κατέφυγεν εἰς τὸν Σουλτάνον καὶ ἔλαβε μέρος ἐπὶ κεφαλῇ τοῦ ρωμαϊκοῦ φωσάτου εἰς τὴν μεταξὺ Σελτζούκων καὶ Τατάρων μάχην, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ὑπ' αὐτὸν στράτευμα ἐνίκησε τοὺς Τατάρους, μετὰ τὴν ἥτιαν ὁμως τῶν Μουσουλμάνων τοῦ Ἰκονίου καὶ τὴν φυγὴν τούτων, ἠναγκάσθη καὶ αὐτὸς νὰ τραπῇ εἰς φυγὴν καὶ νὰ καταφύγῃ εἰς κάστρον. Ἀναφέρει ἀκολούθως τὰς φημολογουμένας αἰτίας διὰ τὴν ἐπέμβασιν τῶν Τατάρων εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τοῦ Σουλτανάτου τοῦ Ἰκονίου. Περαιῶν, μετὰ τοὺς συνήθεις χαιρετισμοὺς πρὸς τὸν παραλήπτην καὶ τοὺς λοιποὺς ἀδελφούς, προσθέτει ὅτι « ἔβα-

³ Βλ. πίν. ἀρ. LII α.

λον > τὸν Ἰωάννην Παλαιολόγον εἰς Ρόδον καὶ ἀναφέρει τὰ συμβάντα εἰς τὸν Πύργον, περὶ τῶν ὁποίων καὶ παλαιότερον εἶχε γράψῃ εἰς τὸν ἡγούμενον, ἀλλὰ δὲν εἶχε τύχει ἀπαντήσεως.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ: *Acta et Diplomata* Γ', σ. 197 - 198, ἀρ. 75.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica* Α', σ. 209 - 210.

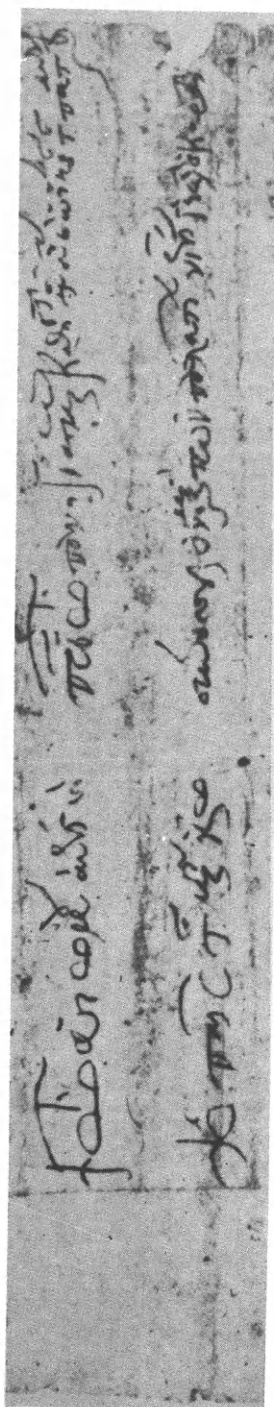
Εἰς τὴν ἔκδοσιν ἀκολουθοῦμεν τὴν ὀρθογραφίαν τοῦ κειμένου. Τὴν στίξιν ἀποκαθιστῶμεν σιωπηρῶς. Ἐν ὑποσελιδίῳ κριτικῷ ὑπομνήματι σημειοῦμεν τὴν διάφορον ἀνάγνωσιν (ὅχι ὅμως καὶ τὴν διάφορον ὀρθογραφίαν) τῆς ἐκδόσεως Miklosich - Müller (MM.).

† Ἀγ(ιέ) μου αὐθ(έ)ντ(α) καὶ π(ά)τ(ε)ρ, πέποιθ(α) εἰς θ(εὸ)ν ὑγιαίνειν καὶ εὐθυμεῖν τὴν μ(ε)γ(ά)λ(ην) ἀγ(ι)ωσύνην σου. Καὶ ἡμ(εῖς) μ(έν) ζῶμ(εν), ὡς δὲ ἐστενο²χωρίθιμ(εν) καὶ κακοπαθοῦμ(εν) ἀπὸ τῆς οἰκήσε(ως) τοῦ κάστρου, τὸ γράφην τὴν ἀγ(ι)ωσύνην σου οὐκ ἔχω, ἀπέμειν(εν) δὲ εἰς τὸ τοῦ θ(εο)ῦ ἔλε(ος) καὶ ³ εἰς τὴν εὐχὴν σου. ἐγώ, θ(εὸς) οἶδ(εν), πιστευσόν μοι, οὐκ ἔχω εἰς ἄλλ(ον) εἰς τὸν κόσμον παρὰ τὴν [ἀγ(ι)ωσύνην σου εἰς ἀγάπην ἢ εἰς θεό(ν)]. καὶ ὅτ(αν) ⁴ μανθάνω καὶ βλέπω τὴν ἀγ(ι)ωσύνην σου διὰ γραφῆς σου, τότε μ(ε)γ(ά)λ(ως) χαίρομε καὶ εὐφραίν[ομαι] λανθανόμ(εν)ο(ς) καὶ τὰ ἐπ' ἐμοὶ θ[λι]βερά ⁵παντα ὄ[ταν δὲ] πάλ(ιν) ἀργείσω τοῦ μαθεῖν ἀπ(ὸ) τῆς ἀγ(ι)ωσύνης σου, τότε λύπει ἀπα[ρα]μυθῆτω συνεχόμε. καὶ διὰ τῶν ἀγί(ων) εὐχῶν [σου] ⁶ ὥς μανθάνω ἐκ τῆς ἀγ(ι)ωσύνης σου τοῦ κουφίζειν τ(ὰς) ματαί(ας) καὶ κοσμ(ικὰς) θλίψ(εις). καὶ διὰ τ(ὸν) θ(εόν), μὴ ἐπιλανθάνει τῆς πτω⁷χίας ἡμ(ῶν). ἔστ[ω] δὲ γνωστ(όν) τῇ ἀγ(ι)ωσύν[η σου] περὶ τῶν συμβ[άν]τ(ων): ὁ αὐθ(έ)ντ(ης) ἡμ(ῶν), ὁ βα(σι)λ(εὺς) ὁ ἄγ(ιος), τῇ τοῦ θ(εο)ῦ κραταιᾷ χειρὶ τὸν τ(ῆς) δύσε(ως) ⁸ ἐτροπόσατο πάντ(α) ἐχθρόν καὶ πολέμ(ον) καὶ ἀπεκατέστησ(εν) [εἰ]ρήνην βαθεῖ(αν) μετὰ τε τοῦ Ἀσάνη καὶ τοῦ συνπενθ(ε)ρ(οῦ) αὐτ(οῦ). ἐπληρώθ(η) γάρ, ⁹ ὡς ἐμάθ[ομ](εν), καὶ ὁ γάμ(ος), ἀλλὰ δὴ καὶ κάστρα ἀπέδοτ(ο) ὁ συνπενθ(ε)ρ(ός) πρὸς τὸν αὐθ(έ)ντ(ην) ἡμ(ῶν), τὸν βα(σι)λ(έα) τὸν ἄγ(ιον), τό τε Δυράχην καὶ ἄλλ[ο] ¹⁰ κάστρ(ον) μ(έ)γ(α). καὶ νῦ[ν], ὡς μανθάνομ(εν), ἔρχεται τῶν ἐν ταύτ(η). ὁ δὲ συρτάνος, ὡς ἐμάθομ(εν), ἐνικήθ(η) παρὰ τῶν Ταταρί(ων) καὶ ἀ¹¹πέφνυ(εν) εἰς τὸ Καλ(όν) ὄρο(ς). ὁ δὲ

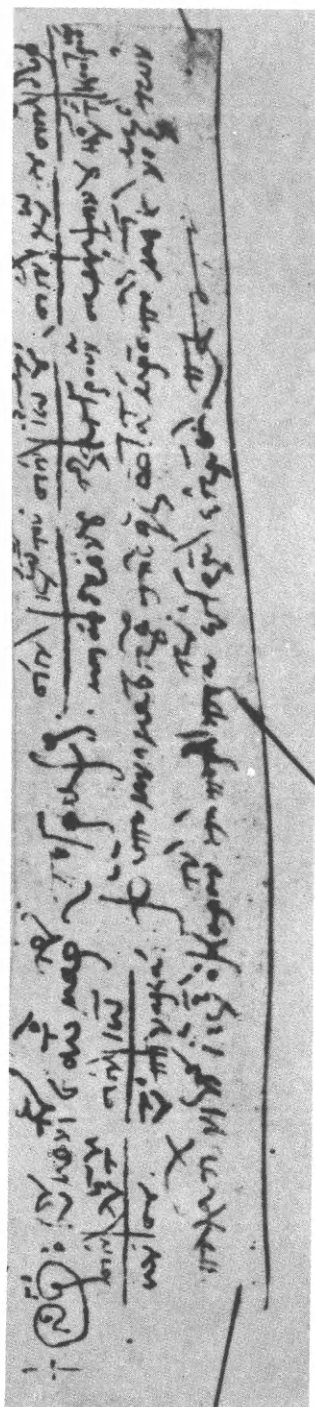
1 μ(ε)γ(ά)λ(ην): ex corr. ipsae manus. || 1 - 2 ἐστενοχωρίσθημεν MM. || 6 ἐπιλανθάνου MM. || 7 συμβ[άν]των leg.: συμβαινόντων MM. || 9 - 10 ἄλλ. κάστρ(ον) μέγα leg. (cf. infra, p. 299 § 3): ἄλλα κάστρα μεγάλα MM. || 10 ἐνταῦθα MM. || Ταρταρίων MM. || 11 Καλὸν ὄρος: Καλ ρος MM.

[illegible]

Πανομοιότυπον τοῦ γράμματος τοῦ ἱερέως καὶ νομικοῦ τῶν Παλατίων Νικήτα Καραντηνοῦ

α. Ἡ ἐπὶ τοῦ νότου διεύθυνσις τοῦ γράμματος τοῦ Νιζήτα Καρναντηνοῦ

β. Ἡ τελείωσις τοῦ παρατηρίου ἐγγράφου τοῦ ἔτους 1250

κ(ῡρ) Μιχ(αή)λ Παλαιολόγ(ος) ἔφνυ(εν) καὶ ἐπῆγ(εν) εἰς τὸν συρτάνον καὶ εὐ-
 ρέθ(η) εἰς τὸν πόλεμον τῶν Τα[τά]ρων, καί, ὥς ¹² λέγουν, ἐποίησάν τον κεφα-
 λὴν εἰς τὸ ῥωμαϊκὸν τὸ φωσάτ(ον) καὶ ἐνεπλάκη τὸν πόλεμον καὶ ἐνήκησ(εν)
 αὐτόν. [ὥς] ¹³ δὲ εἶδον οἱ Μουσουλμάνοι, ἐπεβουλεύσαντ(ο), καὶ οἱ μ(έν) ἀπῆλ-
 θ(ον) μετ(ὰ) τῶν Τατάρ(ων), οἱ δὲ ἔφνυ(ον). καὶ ἴσ(ως) τοῦτ(ος) ὁ Παλαιο-
 λόγ(ος) ἔφνυ(εν) καὶ αὐτ(ὸς) καὶ ¹⁴ εἰσῆλθ(εν) εἰς κάστρ(ον), ὥς λέγουν, καὶ
 ἐκράτησ(εν), μήπ(ως) χαόσο[υν] καὶ αὐτόν. καὶ οὐκ ἐγνωρήσαμ(εν) ἀκριβ(ῶς)
 περὶ τῶν γηνομ(ένων). οἱ μ(έν) λέ¹⁵γουσιν, ὅτι δικαίω τοῦ ἀδ(ελφοῦ) τοῦ σουλ-
 τάνου τάχα, τοῦ υἱοῦ τῆς Ἡβερ[ί]σης, σφετεριζόμεν(ο)ι τὴν ἀρχὴν ποιῶσιν
 ταύτ(α) οἱ Τατάριοι. οἱ δέ, ¹⁶ ὅτι ἐξ ὀρισμοῦ τοῦ μεγάλου Τάταρη μετέπεσ(εν)
 αὐτ(οῦ) καὶ ἦλθ(εν) εἰς Τουρκί(αν) καὶ εἰς τὸν τόπ(ον) αὐτ(οῦ) ἔπεσ(εν) ἄλλ(ος).
 καὶ εἰσὴν τὰ πράγματα ¹⁷ οὗτ(ως) τεταραγμ(έν)α καὶ εὐχον ὅπ(ως) διὰ τῶν εὐ-
 προσδέκτ(ων) εὐχῶν τ(ῆς) μ(ε)γ(ά)λ(ης) ἀγιοσύνης σου εἰρηνεύουσιν, ἵνα καὶ
 ἡμ(εῖς) τὸ βραχὺ τ(ῆς) ¹⁸ ζωῆς(ς) ἡμ(ῶν) εἰρηνικ(ῶς) παιρεόσωμεν. τ(οὺς) ἀδελ-
 φ(οὺς) ἅπαντ(ας) μετάνοι(αν) ποιῶ, τὴν δὲ μ(ε)γ(ά)λ(ην) ἀγιο[σ]ύνην σου δου-
 ληκ(ῶς) ὡσαύτ(ως) αἰτοῦμαι τῇ συ¹⁹γγνώμ(ην) ὅτι πλημ(μέλημα) ἐποίησα τῇ
 μεγ(ά)λ(ῃ) ἀγιοσύνη σου. τὸν δὲ Καλοιω(άνην) τὸν Παλαιολόγ(ον) εἰς τὴν Ρόδον
 ἔβαλον αὐτ(όν). ὁ δὲ ²⁰ .. K.... αὐτ(όν) .. ἡμ(ᾶς) δὲ δι' εὐχῶν μέμνησω καὶ
 παρηγόρει ἡμῖν διὰ γραφῶν σου. ἔγραψα τῇ ἀγιοσύνη σου καὶ περὶ τῶν ²¹ τα-
 [ραχ;](ῶν) τῶν γηνομ(έν)ων(ων) ἐν τῷ Πύργῳ καὶ οὐκ ἀντέγρα(ψας) ἡμῖν, π(ῶς)
 ταῦτ(α) ποιῶσιν ἄνευ ὀρισμοῦ τ(ῆς) ἀγιοσύνης σου. ἐγὼ γ(άρ), φέρετέ μοι,
²² ὅτι ... κ... ἀγιοσύνη σου τ(οῦ) ἐκπλειρεῖν κατὰ τὸ θέλημά σου. †

κῡρις MM. || ἀπῆγεν MM. || Τατάρων suppl.: Ταρ(τά)ρων MM. || 12 τὸ φωσάτον: ipsa
 manus corr. τό. || 14 μήπ(ως) χαόσον leg.: μέτοχα δσον MM. || γενομένων MM. || 15 δικαίως
 MM. || Ἡβερίας MM. || Τατάριοι MM. || σφετεριζόμενον MM. || 16 μετέπεισεν αὐτόν MM. || ἔθε-
 σεν ἄλλον MM. || 18 - 19 αἰτοῦμαι — πλημμέλημα: om. MM. || 19 ποιῆσαι MM. || 19 - 20 ὁ δέ..
 K.: om. MM. || 20 καὶ γράφω MM. || 21 ταρχῶν leg.: τῶν MM || οὐκ ἀντέγραψας: om.
 MM. || 22 ὅτι — τοῦ: om. MM. || ἐκπλειροῦν MM.

ΣΧΟΛΙΑ

Ὁ γραφεὺς καὶ ὁ ἀποδέκτης τοῦ γράμματος. Τὸ ὑπὸ μελέτην ἔγγραφον
 εἶναι ἰδιωτικὸν γράμμα, τὸ ὁποῖον ἀποστέλλει ὁ ἱερεὺς Νικήτας Καραντηνὸς πρὸς
 ἀνώνυμον ἡγούμενον τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Τὸ ἔγγραφον
 εἶναι αὐτόγραφον· ὁ συντάκτης δὲν ὑπογράφει τοῦτο, σημειώνει ὅμως ἐπὶ τοῦ

νώτου ιδιοχείρως τὴν διεύθυνσιν τοῦ παραλήπτου καὶ τὸ ἴδιον αὐτοῦ ὄνομα καὶ ἀξίωμα.

Ὁ Νικήτας Καραντηνὸς εἶναι ἐπίσης γνωστὸς ἐκ πρατηρίου ἐγγράφου τοῦ ἔτους 1250⁴. Ἐν τῇ τελειώσει τοῦ πρατηρίου τούτου σημειοῦται ὅτι «ὁ ὑπομνηματογράφος τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Μιλήτου καὶ νομικὸς τῶν Παλατίων Νικήτας ἱερεὺς ὁ Καραντηνὸς τὸ παρὸν πρατήριον ἐγγραφον ἔγραψα καὶ ὑπέγραψα»⁵. Ἐκ τῆς συγκρίσεως τῆς γραφῆς τοῦ ἐγγράφου τούτου μετὰ τοῦ ὑπὸ μελέτην γράμματος⁶, συνάγεται ὅτι ἀμφότερα ἦσαν αὐτόγραφα καὶ ἐγράφησαν ὑπὸ τῆς αὐτῆς χειρὸς.

Ὁ ἱερεὺς Νικήτας Καραντηνὸς ἦτο νομικὸς⁷ τῶν Παλατίων, ἦτοι νοτάριος τῆς Μιλήτου⁸, εἰς τὸ ἐγγραφον δὲ τοῦ ἔτους 1250 φέρει ὡσαύτως τὸ ἀξίωμα τοῦ ὑπομνηματογράφου⁹, ἀξίωμα τὸ ὁποῖον δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸ ἡμέτερον ἐγγραφον.

Ὁ συντάκτης τοῦ παρόντος γράμματος κατήγετο, ὡς ὑποθέτομεν, ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς Μιλήτου, ὅπου τὰ οἰκογενεακὸν αὐτοῦ ὄνομα μαρτυρεῖται τοῦλάχιστον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ IB' αἰ. Οὕτως ἐπὶ Ἰσαακίου Ἀγγέλου μνημονεύεται ὁ Ἰωάννης Καραντηνὸς καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Λέων ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Μυλάσσης¹⁰, εἰς ἐγγρα-

⁴ Βλ. *Acta et Diplomata* Γ', σ. 191 - 193, ἀρ. 71.

⁵ Αὐτόθι, σ. 193.

⁶ Πρβλ. πίνακας LII α καὶ β.

⁷ Περὶ τοῦ ἀξιωματοῦ τοῦ νομικοῦ, βλ. Κ. ΡΑΛΛΗ, *Περὶ τῶν νομικῶν κατὰ τὸ δίκαιον τῆς ὀρθοδόξου καθολικῆς ἐκκλησίας*, Ἐπιστ. Ἐπετ. Πανεπ. Ἀθηνῶν 11, 1916, σ. 145 - 151.

⁸ Παλάτια ἢ Κάστρον τῶν Παλατίων ἐκαλεῖτο ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ IG' αἰ. ἡ Μίλητος (πρβλ. *Acta et Diplomata* Γ', σ. 157 - 158 (α' μνεία τοῦ ἔτους 1212), 159, 165, 183, 188, 190 κ.ά.). Τὸ ἀρχαῖον αὐτῆς ὄνομα διετήρησεν ἡ πόλις ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ὀρολογίᾳ: πρβλ. τὸ ἀνωτέρω ἀναφερόμενον πρατήριον ἐγγραφον, ὅπου τὰ δύο ὀνόματα μνημονεύονται παραλλήλως: «ὕπομνηματογράφος τῆς μητροπόλεως Μιλήτου καὶ νομικὸς τῶν Παλατίων». Εἰς τοὺς Πορτουλάνους ἀπαντᾷ συχνὰ τὸ ὄνομα *Palatia - Pallatia - Palazzo - Palazico*, νῦν δὲ ἡ πόλις καλεῖται τουρκιστὶ *Balat* καὶ *Palasdzig*. Βλ. σχετικῶς W. ΤΟΜΑΣΧΕΚ, *Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter*, ἐν *Sitzungsberichte der K. Akad. der Wiss. in Wien, Philos. - Hist. Classe*, 124, Βιέννη 1891, σ. 36. — P. WITTEK, *Das Fürstentum Mentesche. Studie zur Geschichte Westkleinasiens im 13. - 15. Jh.*, *Istanbuler Mitteilungen* II, Istanbul 1934, σ. 70 καὶ 130. Πρβλ. PAULY - WISSOWA, *Real - Encyclopädie*, 15/2, 1932, στ. 1619 κέ., ἄρθρον *Miletos* καὶ *Encyclopédie de l'Islam*, νέα ἔκδ. 1, 1960, σ. 1018, ἄρθρον *Balat* (ὑπὸ V. J. PARRY).

⁹ Περὶ τοῦ ἀξιωματοῦ τοῦ ὑπομνηματογράφου, βλ. H. - G. BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχον 1959, σ. 111, ἐνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

¹⁰ *Acta et Diplomata* Δ', σ. 320, 322, 327 - 328, 328, πρβλ. καὶ σ. 325. Σημειωτέον

φον δὲ τοῦ Μαρτίου 1200 ἀναγράφεται ὅτι ὁ « θεοσεβέστατος ἱερεὺς Καραντηνὸς » ἀγοράζει δύο χωράφια εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Μιλήτου¹¹. Ἐπίσης ὁ κυρὸς Κωνσταντῖνος Καραντηνὸς ἀναφέρεται ἐπανελημμένως εἰς ἔγγραφα τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ ΙΓ' αἰ. ὡς ἱερεὺς καὶ κληρικὸς τῆς ἀγιοτάτης μητροπόλεως Μιλήτου¹², τῷ δὲ 1236 ὑπογράφει ἔγγραφον ὡς νομικὸς καὶ κληρικὸς τῆς ἀγιοτάτης ἐπισκοπῆς Ἱεροῦ¹³. Δύο ἀκόμη Καραντηνοὶ κατέχουν κατὰ τὸ α' ἡμισυ τοῦ ΙΓ' αἰ. ἀνώτατα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα: τῷ 1217 ἀνῆλθεν εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον Νικαίας ὁ μαῖστωρ τῶν φιλοσόφων Μανουὴλ Καραντηνός¹⁴, ὁ δὲ Βασίλειος Καραντηνὸς διετέλεσε μητροπολίτης Καισαρείας τοῦλάχιστον ἀπὸ τοῦ 1232¹⁵.

Εἶναι ἀξιοσημείωτον τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἐν Μιλήτῳ εὗρισκόμενος ἱερεὺς Νικήτας Καραντηνός, καίτοι δὲν κατέχει σημαίνουσιν θέσιν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἢ τῇ Πολιτείᾳ, εἶναι ἄριστα πληροφορημένος καὶ ἐνδιαφέρεται ζωηρῶς διὰ τὰ συμβαίνοντα ὄχι μόνον εἰς τὴν πλησίον αὐτοῦ περιοχὴν, ἀλλὰ καθ' ὅλην τὴν αὐτοκρατορίαν, ἐν

ὅτι τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Καραντηνὸς ἀπαντᾷ εἰς τὰς πηγὰς τοῦλάχιστον ἀπὸ τοῦ Ι' αἰ.: πρβλ. ΚΕΔΡΗΝΟΝ, ἔκδ. Βόννης, σ. 427, 488, 490 - 491, 495, 500, 503, 715 - 716, 722 - 723. Περὶ τοῦ ὀνόματος Καραντηνός, βλ. Κ. ΑΜΑΝΤΟΥ, *Die Suffixe der neugrichischen Ortsnamen*, Μόναχον 1903, σ. 56 (= Κ. ΑΜΑΝΤΟΥ, *Γλωσσικὰ Μελετήματα*, Ἀθῆναι 1964, σ. 56).

¹¹ Βλ. Ἀρχεῖον Πάτμου, ἀνέκδοτον πωλητήριον ἔγγραφον τοῦ Μαρτίου 1200, στ. 10 - 11.

¹² *Acta et Diplomata* Γ', σ. 153 κέ. (ἔγγραφον τῆς 1ης Μαΐου, Ἰνδικτιῶνος ιβ', ἀνευ μνείας τοῦ ἔτους, ἐκ τῆς Ἰνδικτιῶνος καὶ τοῦ περιεχομένου του χρονολογεῖται κατὰ τὸ ἔτος 1209 ἢ 1224), σ. 156 - 158, ἀρ. 47 (ἔτους 1212), σ. 158 - 160, ἀρ. 48 (ἔτους 1213), σ. 164 - 165, ἀρ. 51 (ἔτους 1213).

¹³ Αὐτόθι σ. 188, ἀρ. 68 (ἔτους 1236). Κατὰ τὰς Τάξεις Πρωτοκαθεδρίας τοῦ Οἴκου μενικοῦ Πατριαρχείου ἡ ἐπισκοπὴ Ἱεροῦ ἀνῆκεν εἰς τὴν μητρόπολιν Σταυρουπόλεως Καρίας. Πρώτην μνείαν αὐτῆς ἔχομεν εἰς τὴν Τάξιν τοῦ ψευδο-Ἐπιφανίου τοῦ 534 - 542 (πρβλ. Η. GELZER, *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatum* ἐν Abhdl. Bayer. Akad. der Wissen. 21, Μόναχον 1901, σ. 540, ἀρ. 316). Ἐκτοτε ἀναφέρεται ἀνελλιπῶς εἰς τὰς Τάξεις Πρωτοκαθεδρίας μέχρι τοῦ ΙΓ' - ΙΔ' αἰ.: πρβλ. αὐτόθι, σ. 555, ἀρ. 368. — G. PARTHEY, *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae Episcopatum*, Βερολῖνον 1866, σ. 191 (IX, 309), σ. 175 (VIII, 399), 113 (III, 301). — Η. GELZER, *Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani*, Λιψία 1890, σ. 18, ἀρ. 347, σ. 71, ἀρ. 1470. — V. BENEŠEVIČ, *Monumenta Vaticana ad jus canonicum pertinentia*, Studi Bizantini 2, 1927, σ. 144. Πρβλ. καὶ *Acta et Diplomata* Γ', σ. 166, 187 - 188.

¹⁴ Περὶ τοῦ Μανουὴλ Καραντηνοῦ, τῆς σταδιοδρομίας καὶ τῶν ἔργων του καὶ περὶ τῆς ταυτίσεώς του πρὸς τὸν Πατριάρχην Μανουὴλ Σαραντηνόν (1217 - 1222), βλ. R. BRAUNING, *The Patriarchal School at Constantinople in the twelfth Century*, Byzantion 33, 1963, σ. 198.

¹⁵ Περὶ τῆς χρονολογήσεως ταύτης, βλ. V. LAURENT, *Un prostagma impérial faussement attribué à l'empereur Jean VI Cantacuzène*, Revue Ét. Byzant. 22, 1964, σ. 250 - 252.

τῇ Μ. Ἀσίᾳ καὶ ἐν τῇ Δύσει. Τὰ πλεῖστα τῶν γεγονότων γνωρίζει ἐκ τῆς μαρτυρίας ἄλλων καὶ ὅμι ἐξ αὐτοψίας, ὡς τὸ κείμενον ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνωμεν (πρὸς βλ. τὴν κατὰ κόρον ἐπαναλαμβανομένην φράσιν «ὡς μανθάνομεν», «ὡς λέγουσιν»). Φαίνεται ὅτι ὁ ἴδιος δὲν ἐγκατέλειψε τὴν περιοχὴν τῆς Μιλήτου, τοῦλάχιστον κατὰ τὴν ὃ τὸ ἐξετάσιν περιόδον.

Ὁ Νικήτας Καραντηνὸς δὲν ἦτο ἀνὴρ πεπαιδευμένος — τὸ γράμμα του γέμει ἀνορθογραφῶν —, ἔχει ὅμως προσωπικὸν ὕψος, τὸ ὁποῖον διακρίνεται διὰ τὴν ζωηρότητα καὶ τὴν ἑλλειψιν ἐπιτηδεύσεως, κυρίως δὲ ἔχει ἐπίγνωσιν τῆς σοβαρότητος καὶ τῆς σημασίας τῶν ἐκάστοτε γεγονότων.

Ὁ Νικήτας Καραντηνός, ἀπευθύνων τὸ γράμμα πρὸς τὸν ἡγούμενον τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Πάτμου, ἀποκαλεῖ αὐτὸν *πνευματικόν του πατέρα*. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ ἡμέτερος Νικήτας ἠσκήθη ὑπὸ τὸν ἡγούμενον τοῦτον κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ ἱερατικοῦ του σταδίου. Ἐπομένως πρέπει νὰ υποθέσωμεν ἢ ὅτι ὁ Νικήτας Καραντηνὸς ἐμαθήτευσεν ἐν Πάτμῳ, ἢ ὅτι ὁ ἀνώνυμος παραλήπτης τοῦ γράμματος εἶχεν παλαιότερον ὑπηρετήσῃ εἰς τινὰ μονὴν τῆς Μ. Ἀσίας. Πάντως ὁ ἐκ Μιλήτου ἱερεὺς συνεδέετο στενότητα καὶ εἶχε πυκνὴν μετ' αὐτοῦ ἀλληλογραφίαν, ὡς συνάγεται ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ γράμματος¹⁶.

Ὡς ἤδη ἐλέχθη, τὸ ὄνομα τοῦ παραλήπτου δὲν μνημονεύεται ἐν τῷ ἡμετέρῳ ἔγγραφῳ. Οὔτε ὅμως ἐξ ἄλλων πηγῶν εἶναι γνωστὸν τὸ ὄνομα τοῦ καθηγουμένου τῆς ἐν Πάτμῳ Μονῆς, καθ' ἣν ἐποχὴν ἐγράφη τὸ παρὸν γράμμα, δηλαδὴ περὶ τὰ τέλη τοῦ 1256¹⁷. Ἡ τελευταία μνεῖα καθηγουμένου τῆς Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου χρονολογεῖται κατὰ τὸ ἔτος 1203¹⁸. Ἐπὶ ἡμῖς καὶ πλεόν αἰῶνα αἱ πηγαὶ σιωποῦν καὶ μόλις εἰς ἔγγραφον τοῦ πατριάρχου Ἀρσενίου τοῦ Μαΐου 1258 — δηλαδὴ κατὰ ἐν καὶ ἡμῖς ἔτος μεταγενέστερον τοῦ ἡμετέρου — μνημονεύεται ὡς καθηγούμενος τῆς Μονῆς ταύτης ὁ ἱερομόναχος Γερμανός¹⁹. Εἰς τὸ ἔγγραφον τοῦτο μάλιστα ὁ πατριάρχης ἐξαίρει καὶ ἐπαινεῖ ἰδιαίτερος τὴν δρᾶσιν καὶ τὰς προσπάθειάς τοῦ Γερμανοῦ ὑπὲρ τῆς Μονῆς τῆς ὁποίας προΐσταται, γγονὸς τὸ ὁποῖον ὑποδηλοῖ ὅτι οὗτος ἦτο ἡγούμενος τῆς Μονῆς ἀρκετὸν ἤδη χρόνον πρὸ τοῦ Μαΐου 1258. Ἐξ ἄλλου, εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Γερμανὸς πολλὰ ἐμόχθησε

¹⁶ Πρὸς βλ. κυρίως στ. 3 - 7 καὶ 19 - 20.

¹⁷ Διὰ τὴν χρονολογίαν τοῦ ἔγγραφου, βλ. κατωτέρω, σ. 308.

¹⁸ *Acta et Diplomata* V', σ. 122, ἀρ. 33. Περὶ τῆς νέας χρονολογήσεως τοῦ ἔγγραφου τούτου πραγματευομένη ἐν τῇ παρασκευαζομένῃ ὑπὸ τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν ἐκδόσει τῶν ἔγγράφων τοῦ Ἀρχείου Πάτμου.

¹⁹ Ἀὐτόθι V', σ. 193 - 195, ἀρ. 72.

διὰ τὸ «κατὰ τὸν Μαίανδρον καὶ ἐγγὺς τῶν Παλατίων» μετόχιον τῆς Μονῆς Πάτμου λεγόμενον ὁ Πύργος²⁰, τοῦ ὁποίου ποιεῖται μνεῖαν ὁ Νικήτας εἰς τὸ γράμμα του²¹. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω τείνομεν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Γερμανὸς οὗτος ἦτο ὁ ἄγνωστος παραλήπτης τοῦ γράμματος, ἐπομένως καὶ ἡγούμενος τῆς Μονῆς ἤδη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1256, δηλαδὴ κατὰ ἓν καὶ ἥμισυ ἔτος ἐνωρίτερον τῆς ὑπ' ἄλλων πηγῶν μνεῖας τούτου ὥς ἡγουμένου τῆς Μονῆς. Τὸν Γερμανὸν ἐπανευρίσκομεν καὶ εἰς ἄλλα μεταγενέστερα ἔγγραφα²².

Ἱστορικαὶ μαρτυρίαι. Ὡς ἤδη ἐλέχθη, ὁ Νικήτας Καραντηνός, γράφων ἐκ Παλατίων τῆς Μ. Ἀσίας πρὸς τὸν ἡγούμενον τῆς ἐν Πάτμῳ Μονῆς, παρέχει σημαντικὰς πληροφορίας περὶ γεγονότων τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας Θεοδώρου Β' τοῦ Λασκάρεως. Ἐκ τούτων τὰ πλεῖστα εἶναι ἄλλοθεν γνωστά, βοηθοῦν δὲ οὕτως εἰς τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησιν τοῦ ἐγγράφου, παρέχει ὅμως καὶ νέα, ἄγνωστα μέχρι τοῦδε, συμπληρωματικὰ στοιχεῖα, γεγονὸς τὸ ὁποῖον καθιστᾷ τὸ πατριακὸν τοῦτο κείμενον πολύτιμον ἱστορικὴν πηγὴν.

Πρὶν ἢ ἐξετάσωμεν διεξοδικῶς τὰς ὑπὸ τοῦ γράμματος παρεχομένας πληροφορίες, ὑπενθυμίζομεν ἐν ὀλίγοις τὰς ἱστορικὰς συνθήκας, αἱ ὁποῖαι ἐπεκράτουν ἐν τῇ αὐτοκρατορίᾳ τῆς Νικαίας κατὰ τὴν περίοδον ταύτην :

Ὅτε κατὰ Ὀκτώβριον τοῦ 1254, ὁ Θεόδωρος Β' ὁ Λάσκαρις διεδέχθη τὸν πατέρα του Ἰωάννην Γ' τὸν Βατάτζην, ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας ἦτο κράτος ἰσχυρὸν καὶ καλῶς ὀργανωμένον²³. Ὅμως ὁ νέος αὐτοκράτωρ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσῃ εἰς μὲν τὴν Δύσιν τὰς ἐπεκτατικὰς τάσεις τῶν Βουλγάρων ἡγεμόνων καὶ τῶν δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου, εἰς δὲ τὴν Ἀνατολὴν τὸν ταταρικὸν κίνδυνον καὶ τὴν ἀποστασίαν τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου. Πράγματι ὁ Τσάρος Μιχαὴλ Ἀσάν, ἐπωφελούμενος τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάννου Βατάτζη, κατέλαβε περιοχὰς τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας (φθινόπωρον 1254), τὰς ὁποίας εἶχεν ἀνακτήσει ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Γ'. Ὁ Θεόδωρος Β' ἐπεχείρησεν ἐναντίον τῶν Βουλγάρων δύο ἐκστρατείας (1255 καὶ 1256)²⁴ καὶ ἠνάγκασε τούτους νὰ συνάψουν εἰρήνην μὲ ὄρους λίαν ἐπωφελεῖς διὰ

²⁰ Βλ. σχετικῶς κατωτέρω, σ. 306.

²¹ Βλ. στ. 20 - 21.

²² *Acta et Diplomata* Γ', σ. 204 - 205, ἀρ. 80, σ. 203 - 204, ἀρ. 79, σ. 208, ἀρ. 83, σ. 225 - 226, ἀρ. 93 καὶ 229 - 233, ἀρ. 96 (ἡ Διαθήκη τοῦ Γερμανοῦ).

²³ Βλ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Θεόδωρος Β' ὁ Λάσκαρις, αὐτοκράτωρ τῆς Νικαίας*, Ἀθῆναι 1909, σ. 35 κέ. = γαλλ. ἔκδ. J. ΡΑΡΑΔΟΡΟΥΛΟΣ, *Théodore II Lascaris, empereur de Nicée*, Παρίσι 1908, σ. 56.

²⁴ Βλ. σχετικῶς Α. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗ, *Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτά-*

τὴν ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν: δι' αὐτῆς ἀπεδίδετο εἰς τὸ κράτος τῆς Νικαίας ἡ Τζεπάινα, τὰ δύο δὲ κράτη ἐπανήρχοντο εἰς «τὰ παλαιότερα ὄρια» αὐτῶν. Τὴν συνθήκην, ἡ ὁποία συνήφθη ἐπὶ τοῦ παραποτάμου τοῦ Ἑβρου Ῥηγίνης, τῇ μεσολαβήσει τοῦ «Ῥώσου Οὐρως»²⁵, πενθεροῦ τοῦ τσάρου τῶν Βουλγάρων Μιχαήλ,

τοῦ τῆς Ἡπείρου (1204-1261), Ἀθῆναι 1898, σ. 423-433, 445 κέ. (σημειωτέον ὅτι ὁ συγγραφεὺς χρονολογεῖ τὰ γεγονότα τῆς περιόδου ταύτης ἐν ἔτος βραδύτερον). — I. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 43-49 καὶ 57-58 (= γαλλ. ἔκδ., σ. 68-78 καὶ 90-91). — ALICE GARDNER, *The Laskarids of Nicaea*, Λονδίνον 1912, σ. 211. — ΣΤ. ΔΡΑΓΟΥΜΗ, Ἐπανόρθωσις τοῦ διαγράμματος τῆς πρώτης ἐκ Νικαίας στρατείας τοῦ Ἑλληνος αὐτοκράτορος Θεοδώρου τοῦ Β', Βυζαντίς 2, 1911, σ. 200-215. Πρβλ. καὶ G. OSTROGORSKY, *Histoire de l'État Byzantin*, γαλλ. ἔκδ. Παρίσιοι 1958, σ. 470 (= *Geschichte des Byzantinischen Staates*, γ' γερμ. ἔκδ., Μόναχον 1963, σ. 368) καὶ Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, Ἐπισκόπησις τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ., Συμπλήρωμα, Β', Ἀθῆναι 1959, σ. 249 β-γ.

²⁵ Περὶ τοῦ προσώπου τούτου αἱ πηγαὶ δὲν παρέχουν ἀκριβεῖς πληροφορίες: ὁ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ (ἔκδ. Heisenberg, σ. 127, στ. 2-3) ἀποκαλεῖ τούτον «Ῥώσον Οὐρως» καὶ διευκρινίζει ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ πενθεροῦ τοῦ τσάρου τῶν Βουλγάρων Μιχαήλ καὶ γαμβροῦ ἐπὶ θυγατρὶ «τοῦ ἑθνὸς Οὐγγρίας», ὁ δὲ αὐτοκράτωρ Θεόδωρος Β' ὁ Λάσκαρις, εἰς τὴν ἐπιστολὴν του «πρὸς τοὺς ἐν τῇ Ἑφ» (ἔκδ. Festa, σ. 279), ὀνομάζει αὐτὸν «ὁ τῶν Ῥώσον ἄρχων». Ὁ Κ. JIREČEK (*Geschichte der Bulgaren*, Πράγα 1876, σ. 266 κέ. καὶ ὑποσ. 9) καὶ ἄλλοι ἐρευνῶνται (πρβλ. C. CHAPMAN, *Michel Paléologue, restaurateur de l'Empire Byzantin (1261-1282)*, Παρίσιοι 1926, σ. 23, ὑποσ. 2) ἐταύτιζον τούτον πρὸς τὸν Στέφανον Οὐρως Α' τῆς Σερβίας. Ἀργότερον ὁμοῦς ὁ αὐτὸς Κ. Jireček, εἰς τὴν κριτικὴν του περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Festa ἐκδόσεως τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Θεοδώρου Β', ἐν *Archiv für Slavische Philologie* 21, 1899, σ. 623 (πρβλ. καὶ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Istorijska na Bălgarije. Papanaki i dobanaki ot samija avtor* (= Ἱστορία τῆς Βουλγαρίας. Διορθώσεις καὶ προσθήκαι ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ συγγραφέως), Σόφια 1939, σ. 181-182), ἀναθεωρεῖ τὴν παλαιότεραν ἄποψιν καί, ἐπανερχόμενος εἰς τὴν ἤδη ὑπ' ἄλλων διατυπωθεῖσαν γνώμην (πρβλ. Κ. JIREČEK, *Geschichte der Bulgaren*, σ. 266 ὑποσ. 9), ἀποδεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Rostislav Michailovič, υἱοῦ τοῦ Μιχαήλ Vsevalodič ἡγεμόνος τοῦ Černigov, ὑποστάντος μαρτυρικὸν θάνατον ὑπὸ τῶν Τατάρων. Ὁ Rostislav οὗτος κατέφυγεν εἰς τὸν βασιλεῖα τῆς Οὐγγαρίας Βέλα τὸν Δ', ὁ ὁποῖος ἔδωκεν εἰς αὐτὸν ὡς σύζυγον τὴν θυγατέραν του Ἀνναν καὶ ἀργότερον ὠνόμασε τούτον Banus τῆς Mashov, περιοχῆς κειμένης βορειο-δυτικῶς τοῦ Βουλγαρικοῦ Κράτους, μεταξὺ Σαύου καὶ Δρίνου (νῦν Mačva). Μία τῶν θυγατέρων τοῦ Rostislav ὑπανδρεύθη τὸν τσάρου τῶν Βουλγάρων Μιχαήλ. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐξηγεῖται, διατί ὁ Ἀκροπολίτης καλεῖ τούτον Ῥώσον Οὐρως, δηλαδὴ Ῥώσον ἄρχοντα, ἡγεμόνα (ἐκ τοῦ οὐγγρικοῦ *ur* = κύριος, καὶ οὐχὶ ἐκ τοῦ σερβικοῦ *ouroš*, ὡς εἶχεν ἀρχικῶς ἐρμηνευθῇ). Ἐξηγεῖται ὡσαύτως, διατί οὗτος ὑπῆρξεν ὁ μεσολαβητὴς διὰ τὴν σύναψιν τῆς συνθήκης, ἐφ' ὅσον ἡ περιοχὴ τῆς ὁποίας ἦτο ἡγεμὼν εὐρίσκετο πλησίον τῶν δύο ἀντιμαχομένων μερῶν, συνεδέετο δὲ διὰ κηδεστίας μετὰ τοῦ τσάρου τῶν Βουλγάρων. Περὶ τῆς συνθήκης τῆς Ῥηγίνης, βλ. V. N. ZLATARSKI, *Južna Bălgarija sled smär'ta na Ivan Asenja II*

χρονολογοῦμεν ὀλίγον πρὸ τῆς 6 Αὐγούστου 1256²⁶. Παραλλήλως ὁ Θεόδωρος Β' ὁ Λάσκαρις, διὰ τὴν ἐξουδετερώσιν τὰς ἐπεκτατικὰς τάσεις τοῦ δεσπότη τῆς Ἡπείρου Μιχαήλ²⁷, ἐπεχείρησε νὰ συνάψῃ συνοικέσιον (τὸ ὁποῖον εἶχεν ἤδη σχεδιασθῇ ἐπὶ Ἰωάννου Βατάτζη)²⁸ μεταξὺ τοῦ υἱοῦ τοῦ δεσπότη Νικηφόρου καὶ τῆς Ἰδίας του θυγατρὸς Μαρίας. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὀλίγας ἡμέρας μετὰ τὴν ἐορτὴν τῆς Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (14 Σεπτεμβρίου)²⁹ τοῦ αὐτοῦ ἔτους 1256,

i Reginskijat mir (= Ἡ Νότιος Βουλγαρία μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάννου Ἀσάν Β' καὶ ἡ εἰρήνη τῆς Ρηγίνης) ἐν *Sbornik Boris Djakovič*, Σόφια 1927, σ. 327 - 341 (ἐν σ. 339 - 341 γαλλικὴ περίληψις).

²⁶ Βλ. ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΝ, ἔκδ. Heisenberg, § 61 - 62, σ. 125 - 127, 'Επιστολὴν ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΛΑΣΚΑΡΕΩΣ, ἔκδ. Festa, σ. 279 - 282 καὶ ΓΡΗΓΟΡΑΝ, ἔκδ. Βόννης, Α', σ. 57, στ. 6. — Πρβλ. V. N. ZLATARSKI, ἔ.ἀ. σ. 337 καὶ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Istorija na Bălgarskata Deržava* (= Ἱστορία τοῦ Βουλγαρικοῦ Κράτους), Γ', Σόφια 1940, σ. 464, ὁ ὁποῖος τοποθετεῖ τὴν συνθήκην εἰς τὰ τέλη Ἰουλίου ἢ ἀρχὰς Αὐγούστου 1256. — Ὁ καθηγητὴς FR. DÖLGER (*Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, Γ', Μόναχον - Βερολῖνον 1932, Νο 1833), χρονολογεῖ τὴν συνθήκην ταύτην πρὸ τῆς 25 Μαΐου 1256. Ὁ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ὁμως (ἔ.ἀ. σ. 127, στ. 26 - 27), ἐπὶ τοῦ ὁποῖου βασιζέται διὰ τὴν τοιαύτην χρονολόγησιν, ἀναφέρει τὸ γεγονός πρὸ «τῆς τοῦ Χριστοῦ μεταμορφώσεως», ἐορτῆς τελουμένης τὴν 6 Αὐγούστου — καὶ οὐχί, ὡς μεταφράζει ὁ καθηγητὴς FR. Dölger, πρὸ τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ — ἐορτῆς κινητῆς, ἡ ὁποία κατὰ τὸ ἔτος 1256 ἐωρετάσθη πράγματι τὴν 25 Μαΐου (πρβλ. V. GRUMEL, *La Chronologie (Traité d'Études Byzantines, I)*, Παρίσιον 1958, σ. 310 - 313). — Ὁ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Θεόδωρος Β' ὁ Λάσκαρις*, σ. 58 - 59 (= γαλλ. ἔκδ., σ. 91 - 92), δὲν χρονολογεῖ ρητῶς τὴν συνθήκην, λέγει ὁμως (αὐτόθι σ. 58 ὑποσ. 3 = γαλλ. ἔκδ., σ. 92 ὑποσ. 1), ὅτι ὁ Θεόδωρος Β' ἐγκαθίδρυσεν ἐν Τζεπαΐνῃ αὐτοκρατορικὴν φρουρὰν τὴν 29 Ἰουνίου 1256, προσθέτει δὲ (αὐτόθι σ. 59 = γαλλ. ἔκδ. σ. 93) ὅτι ἕνα μῆνα μετὰ τὴν ὑπογραφὴν τῆς εἰρήνης, ἐτελέσθη ἡ ἐορτὴ τῆς Μεταμορφώσεως, ἐπομένως ἐμμέσως θέτει τὴν σύναψιν τῆς συνθήκης περὶ τὰ τέλη Ἰουνίου - ἀρχὰς Ἰουλίου. — Ὁ E. MURALT, *Essai de Chronographie Byzantine, 1057 - 1453*, Βάλε - Γενέβη - St. Pétersbourg 1871, σ. 385, χρονολογεῖ τὸ γεγονός εἰς τὰς ἀρχὰς Αὐγούστου, τοῦ ἔτους ὁμως 1257, διότι ὡς γενικῶς παρατηροῦμεν, θέτει τὰ γεγονότα τῆς βασιλείας τοῦ Θεοδώρου Β' ἐν ἔτος βραδύτερον (πρβλ. αὐτόθι, σ. 381 κέ.). — Πρβλ. καὶ C. CHAPMAN, ἔ.ἀ. σ. 22 - 23.

²⁷ Περὶ τοῦ τίτλου τοῦ δεσπότη τῆς Ἡπείρου, βλ. L. STIERNON, *L'origine du titre proprement dit de despote*, μελέτη ἡ ὁποία πρόκειται προσεχῶς νὰ δημοσιευθῇ.

²⁸ Πρβλ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 61 (= γαλλ. ἔκδ., σ. 97). G. OSTROGORSKY, *Histoire*, σ. 464 (= *Geschichte*, σ. 364).

²⁹ Βλ. ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΝ, σ. 132, στ. 30. Ὁ Ἀκροπολίτης ἀναφέρει μόνον ὅτι τὰ γεγονότα συνέβησαν «ἐπεὶ καὶ ὁ Σεπτέμβριος ἐφεστήκει μὴν» — ἐὰν τὸ ρῆμα ἐφεστήκει χρησιμοποιεῖται ἐνταῦθα ὑπὸ τὴν συγκεκριμένην ἔννοιαν τοῦ «ἵσταμένου μηνός», ἀναφέρεται βεβαίως εἰς τὸ β' δεκαήμερον τοῦ μηνὸς Σεπτεμβρίου. Πάντως τὴν ἀκριβῆ χρονολογίαν παρέχει ὁ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΚΟΥΤΑΡΙΩΤΗΣ (βλ. Ἀωνύμου *Σύνοψις Χρονική*, ἔκδ. Κ. ΣΑΘΑ, *Μεσαιωνική*

ἐπωφεληθεὶς ἐκ τῆς ἀφίξεως τῆς συζύγου τοῦ δεσπότη Θεοδώρου, «συμβιβάσεις ἐποίει» μετ' αὐτῆς. Διὰ τούτων ἐξεχωρεῖτο εἰς τὸν αὐτοκράτορα τὸ Δυρράχιον, «τὸ δυτικὸν προπύργιον τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας»³⁰, καὶ τὰ Σέρβια³¹. Ὁ Μιχαὴλ ἠναγκάσθη ἐν συνεχείᾳ νὰ ἐπικυρώσῃ τὰ συμπεφωνηθέντα, καθ' ὅσον ὁ Θεόδωρος ἐκράτει ἐν Θεσσαλονίκῃ «ὡς ἐν εἰρκτῇ»³² τὴν σύζυγον καὶ τὸν υἱόν του. Μετὰ ταῦτα ἐτελέσθησαν ἐν Θεσσαλονίκῃ οἱ γάμοι τοῦ Νικηφόρου μετὰ τῆς Μαρίας³³.

Ἐνῶ ὁ αὐτοκράτωρ εὗρίσκετο ἀκόμῃ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐπληροφορήθη ὅτι ὁ μέγας κονόσταβλος Μιχαὴλ Παλαιολόγος, κατηγορούμενος ἐπὶ προδοσίᾳ καὶ φοβούμενος τὴν τιμωρίαν τοῦ Θεοδώρου, «πρὸ τοῦ παθεῖν φυγῇ τὴν σωτηρίαν ἐπορίσατο» καὶ «περὶ τὸν τῶν Μουσουλμάνων ἀπῆει χῶρον». Ὁ Σουλτάνος τοῦ Ἰκονίου Izz ed - dîn Kaikaus II, ὁ Ἀζατίνης τῶν Βυζαντινῶν, ὁ ὁποῖος εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσῃ εἰς μὲν τὸ ἐσωτερικὸν τὰς συγκρούσεις μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του διεκδικητοῦ τοῦ θρόνου, εἰς δὲ τὸ ἐξωτερικὸν τὰς ἐπεμβάσεις καὶ ἐπιθέσεις τῶν Τατάρων, ἐδέχθη αὐτὸν ἀσμένως, ἀνέθεσε δὲ εἰς αὐτὸν τὴν ἀρχηγίαν τῶν χριστιανικῶν στρατευμάτων κατὰ τὴν παρὰ τὰ Ἀζαρα μάχην τῶν Σελτζούκων Τούρκων ἐναντίον τῶν Τατάρων. Κατὰ τὴν μάχην ταύτην τὸ ὑπὸ τὸν Μιχαὴλ στράτευμα κατώρθωσε νὰ νικήσῃ τοὺς Τατάρους, ἀλλ' οἱ Τούρκοι ἠττήθησαν κατὰ κράτος καὶ ἐτράπησαν

Βιβλιοθήκη, Ζ', σ. 526, στ. 22 κέ., ἡ ὁποία, ὡς ἀπέδειξεν ὁ Α. HEISENBERG, *Analekta, Mitteil. aus italien. Hss. byzant. Chronographen*, 1901, σ. 355, εἶναι ἔργον τοῦ Θεοδώρου Σκουταριώτου. Ἐφεξῆς παραπέμπομεν εἰς *Σύνοψιν Σάθα*, ὡς εἶναι γενικῶς γνωστὴ. — Βλ. καὶ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΟΥ, ἔκδ. Heisenberg, *Προσθήκαι Θεοδώρου Σκουταριώτου εἰς Ἀκροπολίτην*, σ. 293 - 294). Ὁ Θεόδωρος Σκουταριώτης ἀποτελεῖ βεβαίαν πηγὴν διὰ τὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς ταύτης, διότι ἦτο σύγχρονος καὶ αὐτόπτης μάρτυς τῶν γεγονότων (πρβλ. Gy. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica A'*, σ. 526 - 527).

³⁰ GARDNER, ἔ.ἀ. σ. 226.

³¹ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, σ. 132 - 133. *Σύνοψιν Σάθα*, σ. 526 - 527. Πρβλ. DÖLGER, *Regesten*, N° 1840.

³² ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, σ. 133, στ. 11.

³³ Αὐτόθι σ. 134, στ. 3 - 6. Πρβλ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Θεόδωρος Β' ὁ Λάσκαρις*, σ. 61 - 62 (= γαλλ. ἔκδ., σ. 98). — Ὁ Ε. MURALT, ἔ.ἀ. σ. 385 (πρβλ. καὶ CHARMAN, ἔ.ἀ. σ. 24 ὑποσ. 2), χρονολογεῖ τοὺς γάμους τὴν 21 Σεπτεμβρίου (τοῦ ἔτους πάντοτε 1257, βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, ὑποσ. 26), βασιζόμενος εἰς μαρτυρίαν τοῦ ἱστορικοῦ Νικηφόρου ΓΡΗΓΟΡΑ, ἔκδ. Βόννης, Α', σ. 57, στ. 8 - 18. Ὁ βυζαντινὸς ὁμῶς ἱστορικὸς σημειώνει ὅτι ὁ Θεόδωρος Β' ἐπορεύθη πρὸς Θεσσαλονίκην «ἄρτι τοῦ ἡλίου περὶ τροπὰς τυγχάνοντος», ἦτοι ὀλίγον μετὰ τὴν 21 Σεπτεμβρίου, ἀναφέρει δὲ ὅτι οἱ γάμοι ἐτελέσθησαν «μετὰ μικρόν». Ἐπομένως τὸ γεγονός τοποθετεῖται οὐχὶ τὴν 21 Σεπτεμβρίου, ἀλλὰ ὀλίγον βραδύτερον.

εἰς φυγὴν. Χριστιανοὶ καὶ Μουσουλμάνοι τοῦ στρατοῦ τοῦ Ἰκονίου κατέφυγον εἰς Κασταμόνα³⁴.

Ὁ αὐτοκράτωρ Θεόδωρος, πληροφορηθεὶς τὰ ἐν Μ. Ἀσίᾳ συμβαίνοντα καὶ φοβούμενος διὰ τὸ Κράτος τῆς Νικαίας τὴν ταταρικὴν προέλασιν, «ἔσπευσε πρὸς τὰ τῆς *ἔω παλινოსτήσαι*»³⁵. Ἀφοῦ ἀνέθεσε τὴν ἀρχηγίαν τῶν ἐν τῇ Δύσει ἐπιχειρήσεων εἰς τὸν Γεώργιον Ἀκροπολίτην³⁶, ἀνεχώρησεν ἐκ Θεσσαλονίκης τὴν 23 Ὀκτωβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους 1256³⁷. Ὁ Θεόδωρος Β' διεπεραιώθη τὸν Ἑλλήσποντον κατὰ τὰς ἀρχὰς Δεκεμβρίου³⁸ καὶ ἐώρτασε τὰ Χριστούγεννα εἰς τὰ Σύρροια³⁹. Πληροφορηθεὶς ἐν τῷ μεταξύ ὅτι ὁ Σουλτάνος τοῦ Ἰκονίου ἤρχετο φυγὰς πρὸς αὐτόν, ἔσπευσε, μετὰ τὴν ξορτὴν τῶν Φώτων (6 Ἰανουαρίου 1257), νὰ συναντήσῃ τοῦτον εἰς τὰς Σάρδεῖς, ἐδέχθη αὐτὸν φιλοφρόνως καὶ ἐβοήθησε τοῦτον νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν χώραν του παραχωρήσας εἰς αὐτὸν στρατιωτικὴν συνοδείαν ἐκ τριακοσίων ἀνδρῶν⁴⁰.

Τὸ γράμμα τοῦ Νικήτα Καραντηνοῦ ἐγγράφη ἀκριβῶς κατὰ τὴν κρίσιμον ταύτην περίοδον τῆς βασιλείας τοῦ Θεοδώρου Β' τοῦ Λασκάρεως, ὡς αὐτὸ τοῦτο

³⁴ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, σ. 134, στ. 7 - 138, στ. 20. — ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ἔκδ. Βόννης, Α', σ. 25. — ΓΡΗΓΟΡΑΣ, Α', σ. 57 - 59. — (Σ)ΦΡΑΝΤΖΗΣ, ἔκδ. J. Papadopoulos (Λιψίας), σ. 14, στ. 7 - σ. 16, στ. 10. — Πρβλ. D. ΓΕΛΑΝΑΚΟΠΛΟΣ, *Emperor Michael Palaeologus and the West (1258 - 1282)*, Cambridge Mass. 1959, σ. 28 κέ. — CHARMAN, ἔκδ. σ. 27 - 28.

³⁵ *Σύνοψις Σάθα*, σ. 528, στ. 31.

³⁶ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, σ. 139, στ. 23.

³⁷ Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΚΟΥΤΑΡΙΩΤΟΥ, *Σύνοψις Σάθα*, σ. 529, στ. 10. Ἡ μαρτυρία εἶναι ἀξιόπιστος, διότι ὁ συγγραφεὺς ἦτο σύγχρονος τῶν γεγονότων, ὡς συνάγομεν δὲ ἐκ τῆς κατὰ πρῶτον πρόσωπον ἐκθέσεως συμβάντων τινῶν (πρβλ. αὐτόθι σ. 530, στ. 18), μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ αὐτοκράτορος ἐκ Θεσσαλονίκης ὁ Θεόδωρος Σκουταριώτης συνώδευσε προφανῶς αὐτὸν κατὰ τὴν μετάβασίν του μέχρι Σάρδεων (πρβλ. καὶ MORAVCSIK, *Byzantinoturcica* Α', σ. 526, περὶ τῆς στενῆς φιλίας μεταξὺ τοῦ συγγραφέως καὶ τοῦ αὐτοκράτορος). Προσθέτομεν ὅτι ἡ σειρὰ τῶν ἤδη χρονολογημένων πρὸ καὶ μετὰ γεγονότων ἐπιβεβαίωσι τὴν τοιαύτην χρονολόγησιν.

³⁸ *Σύνοψις Σάθα*, σ. 530, στ. 12. Κακῶς ὁ I. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Θεόδωρος Β' ὁ Λάσκαρις*, σ. 73 = γαλλ. ἔκδ., σ. 125, χρονολογεῖ τὸ γεγονός εἰς τὸ ἔτος 1257.

³⁹ Ἡ θέσις τοῦ πολισματος τούτου παραμένει ἄγνωστος. Κατὰ τὸν Α. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΝ, *Βασίλειον τῆς Νικαίας*, σ. 463, ὑποσ. 1, ἔκειτο «πρὸς Β. τῆς Λυδίας ἢ τῶν Σάρδεων παρὰ τὴν συμβολὴν ἰσως διαφόρων ποταμίων εἰς τὸν Ἑρμον ποταμὸν».

⁴⁰ *Σύνοψις Σάθα*, σ. 530 - 531 καὶ *Προσθήκαι Θεοδώρου Σκουταριώτου εἰς Ἀκροπολίτην*, ἔκδ. Heisenberg, σ. 294 - 295. — ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, σ. 143, στ. 23 κέ.

τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνωμεν. Κατωτέρω θὰ ἐξετάσωμεν λεπτομερῶς τὰς παρεχομένας ὑπὸ τοῦ ἐγγράφου εἰδήσεις:

1. στ. 1-2: μετὰ τὰς συνήθεις προσεῖσεις ὁ συντάκτης τοῦ γράμματος πληροφορεῖ τὸν παραλήπτην, ὅτι «*ὥς ἐστενοχωρήθημεν καὶ κακοπαθοῦμεν ἀπὸ τῆς οἰκήσεως τοῦ κάστρου, τὸ γράφειν τὴν ἀγιοσύνην σου οὐκ ἔχω*»⁴¹.

Ἡ φράσις «*ἀπὸ τῆς οἰκήσεως τοῦ κάστρου*» παρέχει προβλήματα. Ὑποθέτομεν ὅτι τὸ ἀναφερόμενον ἐνταῦθα *κάστρον* εἶναι τὸ κάστρον τῆς Μιλήτου, τὸ *κάστρον τῶν Παλατίων*, ὥς πολλάκις μνημονεύεται εἰς τὰς συγχρόνους πηγὰς⁴². Ἄλλως θὰ ἦτο δυσεξήγητον ἡ «οἴκησις» ἄλλης πόλεως νὰ ἔχη δυσμενεῖς συνεπείας διὰ τὸν ἐν Μιλήτῳ διαμένοντα⁴³ Νικήταν Καραντηνόν.

Σημειοῦμεν ἐξ ἀρχῆς ὅτι ἡ πληροφορία περὶ τῆς οἰκήσεως τοῦ κάστρου εἶναι γενικὴ καὶ ἀόριστος. Ὁ ἴδιος ὁ Νικήτας Καραντηνὸς δὲν παρέχει ἐπαρκεῖς περὶ τῆς ὑποθέσεως εἰδήσεις, ἢ διότι ἔχει περὶ αὐτῆς ὁμιλήσει εἰς παλαιότερον αὐτοῦ γράμμα πρὸς τὸν αὐτὸν παραλήπτην ἢ διότι ἐσκεμμένως καὶ διὰ συγκεκριμένους λόγους παρασιωπᾷ τοῦτο. Οὔτε ὅμως ἐξ ἄλλων πηγῶν δυνάμεθα νὰ ἀντλήσωμεν συμπληρωματικὰς πληροφορίας διὰ νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὴν μαρτυρίαν ταύτην τοῦ Νικήτα Καραντηνοῦ. Διὰ ταῦτα ἐπιχειροῦμεν νὰ διατυπώσωμεν διαφόρους ἐρμηνείας, ὀλιγώτερον ἢ περισσότερον πιθανὰς. Κανονικῶς ἡ «οἴκησις τοῦ κάστρου» σημαίνει τὸν οἰκισμὸν τοῦ κάστρου, δηλ. τὴν δημιουργίαν ἐντὸς τοῦ κάστρου συνοικισμοῦ μὴ προϋπάρχοντος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ λεχθῇ διὰ τὸ ἀπὸ πολλοῦ ὑπάρχον κάστρον τῆς Μιλήτου. Ὅμως ὁ ἡμέτερος γραφεὺς, καίτοι ἀκριβῆς εἰς τὰς πληροφορίες τὰς ὁποίας παρέχει, δὲν χρησιμοποιεῖ ὀρολογίαν ἀκριβῆ. Διὰ ταῦτα ἡ «οἴκησις τοῦ κάστρου» δυνατόν νὰ σημαίνη:

α) τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ ἰδίου τοῦ Νικήτα Καραντηνοῦ ἐκ τῆς ἔξω πόλεως ἐντὸς τοῦ κάστρου — ὑπόθεσις ἥκιστα πιθανή.

β) τὴν ἐγκατάστασιν προσώπου τινός, ἴσως προϊσταμένου τοῦ Νικήτα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱεραρχίαν, μὴ φιλικῶς διακειμένου πρὸς αὐτόν.

γ) τὸ καὶ πιθανώτερον: τὴν ἐγκατάστασιν ἐντὸς τοῦ κάστρου τῶν Παλατίων προσφύγων ἐξ ἄλλων πόλεων τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Μ. Ἀσίας. Πράγματι, λόγῳ τῶν συνεχῶν ταταρικῶν ἐπιδρομῶν καὶ τῶν τουρκοταταρικῶν πολέμων, παρατηρεῖται κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην συρροὴ προσφύγων εἰς τὰ παράλια. Προφανῶς ἐκ τῆς

⁴¹ Εἰς τὰ κατὰ τὴν μελέτην μας παρεχόμενα χωρία ἀποκαθιστῶμεν τὴν ὀρθογραφίαν πρὸς εὐχερεστέραν κατανόησιν τοῦ κειμένου.

⁴² Πρβλ. *Acta et Diplomata* Γ', σ. 157 - 158, 159 - 160, 162, 163, 165 κ.ἄ.

⁴³ Βλ. ἀνωτέρω σ. 290 κέ.

τοιαύτης ἐγκαταστάσεως προσφύγων εἰς τὴν πόλιν των «ἐστενοχωρήθησαν καὶ ἐκκόπαθον» οἱ παλαιοὶ κάτοικοι τοῦ κάστρου τῆς Μιλήτου.

2. στ. 7 - 8: «ὁ αὐθέντης ἡμῶν ὁ βασιλεὺς ὁ ἅγιος τῇ τοῦ θεοῦ κραταίῃ χειρὶ ἐτροπώσατο πάντα ἐχθρὸν καὶ πολέμιον καὶ ἀποκατέστησεν εἰρήνην βαθεῖαν μετὰ τε τοῦ Ἀσάνη».

Ὁ γραφεὺς ὑπαινίσσεται ἐνταῦθα τὰς νίκας τοῦ Θεοδώρου Β' τοῦ Λασκάρεως εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Αἴμου (1255, 1256) καὶ τὴν μεταξὺ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας καὶ τοῦ τσάρου τῆς Βουλγαρίας Μιχαὴλ Ἀσάν συναφθεῖσαν εἰρήνην, ἡ ὁποία χρονολογεῖται, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ὀλίγον πρὸ τῆς 6 Αὐγούστου 1256⁴⁴.

3. στ. 8 - 10: «καὶ ἀποκατέστησεν εἰρήνην βαθεῖαν μετὰ..... καὶ τοῦ συμπενθεροῦ αὐτοῦ. Ἐπληρώθη γάρ, ὡς ἐμάθομεν, καὶ ὁ γάμος. Ἀλλὰ δὴ καὶ κάστρα ἀπέδοτο ὁ συμπενθερὸς πρὸς τὸν αὐθέντην ἡμῶν, τὸν βασιλέα τὸν ἅγιον, τὸ τε Δυρράχιν καὶ ἄλλο κάστρον μέγα».

Πρόκειται περὶ τῆς συνθήκης τῆς συναφθείσης ὀλίγον μετὰ τὴν 14 Σεπτεμβρίου 1256 μεταξὺ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας καὶ τῆς συζύγου τοῦ δεσπότη τῆς Ἡπείρου Θεόδωρας. Διὰ τῆς συνθήκης αὐτῆς ἀπεδίδετο εἰς τὸν αὐτοκράτορα τὸ Δυρράχιον καὶ «τὸ κάστρον τὰ Σέρβια»⁴⁵. Τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶναι τὸ «ἄλλο κάστρον μέγα», τὸ ὁποῖον μνημονεύει ἀορίστως ὁ ἐκ Μιλήτου ἱερεὺς, ἀγνοῶν προφανῶς τὸ ὄνομα.

Ὁ ἀναφερόμενος γάμος μεταξὺ τῶν γόνων τῶν δύο βασιλικῶν οἴκων ἐτελέσθη ὀλίγας ἡμέρας μετὰ τὴν ὑπογραφὴν τῆς συνθήκης, προφανῶς ὀλίγον μετὰ τὴν 21 Σεπτεμβρίου 1256⁴⁶.

4. στ. 10: «καὶ νῦν, ὡς μανθάνομεν ἔρχεται τῶν ἐν ταύτῃ».

Ὁ Νικήτας Καραντηνὸς ἀναφέρεται ἀναμφιβόλως ἐνταῦθα εἰς τὸ ταξίδιον τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδώρου Β' ἐκ Θεσσαλονίκης εἰς Μ. Ἀσίαν. Ἡ πληροφορία αὕτη εἶναι ἰδιαιτέρως σημαντικὴ, εἶναι ἡ φρᾶσις - κλειὺ διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἐγγράφου. Ὡς ἤδη ἐλέχθη⁴⁷, ὁ Θεόδωρος ἐγκατέλειπε τὴν Θεσσαλονίκην τὴν 23 Ὀκτωβρίου 1256, ὁ τρόπος δὲ καθ' ὃν παρέχεται ἡ εἰδησις

⁴⁴ Βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω ὑποσ. 26.

⁴⁵ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, σ. 132 - 133. Πρβλ. ἀνωτέρω σ. 296.

⁴⁶ Βλ. ἀνωτέρω σ. 296 καὶ ὑποσ. 33.

⁴⁷ Βλ. ἀνωτέρω σ. 297 καὶ ὑποσ. 37.

ὑποδηλοῖ ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ εὐρίσκετο καθ' ὃδόν, ὅτε ἐγγράφετο τὸ γράμμα τοῦτο. Ἐπὶ τοῦ θέματος θὰ ἐπανέλθωμεν κατωτέρω, κατὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἐγγράφου.

5. στ. 10-11: «ὁ δὲ *συρτᾶνος*⁴⁸, ὥς ἐμάθομεν, ἐνικήθη παρὰ τῶν *Τατάρων* καὶ ἀπέφυγεν εἰς τὸ *Καλὸν ὄρος*».

Πρόκειται περὶ τοῦ Σουλτάνου τοῦ Ἰκονίου Izz ed - dīn Kaikaus. Τὸ Σελτζουικὸν Κράτος, ὑποτελὲς ἀπὸ τοῦ 1243 εἰς τὸν Χαγάνον τῶν Μογγόλων, διήρχειτο τότε περίοδον δυναστικῆς κρίσεως καὶ ἐμφυλίων πολέμων. Ὡς γνωστόν, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σουλτάνου Kaī - Khusrau II, τῷ 1245, ὁ θρόνος περιήλθε, κατὰ τὰς θελήσεις τοῦ τελευταίου τούτου, εἰς τὸν ἑπταετῆ νεώτερον υἱόν του Ala ed - dīn Kaī - Qubādh. Οἱ δύο πρεσβύτεροι ὅμως ἀδελφοὶ τούτου, ὁ Izz ed - dīn Kaikaus καὶ ὁ Rukn ed - dīn Qilidj Arslan, διεξεδίκουν ἕκαστος δι' ἑαυτὸν τὸν θρόνον τοῦ Ἰκονίου. Ἡ διαμάχη αὕτη ἐξηλίχθη εἰς πολυετῆ ἐμφύλιον πόλεμον, εἰς τὸν ὅποιον ἐνεπλάκησαν οἱ Τοῦρκοι τοπικοὶ Ἑμίρηδες, ἐπενέβησαν, δὲ ὑπὲρ τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου διεκδικητοῦ οἱ Μογγόλοι καὶ οἱ Βυζαντινοὶ⁴⁹. Μετὰ ἐπανειλημμένας συγκρούσεις ὁ Izz ed - dīn κατώρθωσε νὰ νικήσῃ καὶ συλλάβῃ αἰχμάλωτον τὸν ἀδελφόν του Rukn ed - dīn. Μετ' ὀλίγον ὁ νεώτερος ἀδελφός τῶν Ala ed - dīn ἐφονεύθη μυστηριωδῶς, ἐνῶ μετέβαιnen εἰς τὸν Μέγαν Χαγάνον τῶν Μογγόλων Möngkä. Οὕτως ὁ Izz ed - dīn ἔμειnen ἐπὶ τι διάστημα μόνος κύριος τοῦ Σουλτανάτου τοῦ Ἰκονίου (ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 1254)⁵⁰. Οἱ Μογγόλοι ὅμως, τοὺς ὁποίους τὸ κείμενον ἀποκαλεῖ *Ταταρίους* καὶ *Τατάρους*⁵¹, ἐπεχείρησαν νέαν ἐπίθεσιν κατὰ τῶν Τούρκων: μογγολικὰ στρατεύματα ὑπὸ τὸν Baïghu εἰσέδυσan εἰς τὸ

⁴⁸ Σημειοῦμεν ὅτι ὁ ἐνταῦθα ἀναφερόμενος τύπος *συρτᾶνος* δὲν εἶναι συνήθης εἰς τὰς πηγάς: πρβλ. GY. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica* B', λ. *σουλτᾶνος*.

⁴⁹ Περὶ τοῦ θέματος, βλ. *Encyclopédie de l'Islam* 2, 1927, σ. 677 - 678, ἄρθρον Izz ed-dīn Kaikaus II, καὶ σ. 1066, ἄρθρον Rukn ed-dīn Qilidj Arslan IV. — Πρβλ. καὶ CL. CLAHEN, *La Syrie du Nord à l'époque des Croisades et la Principauté Franque d'Antioche*, Παρίσι 1940, σ. 695 - 696.

⁵⁰ Περὶ τῆς χρονολογίας, βλ. ΜΑΡΙΑΣ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *La dernière reconquête de Sinope par les Grecs de Trébizonde (1254 - 1265)*, *Revue Ét. Byz.* 22, 1964, ὑποσ. 15.

⁵¹ *Tátaroi* ἦτο τὸ ὄνομα ἐνὸς τῶν Μογγολικῶν φύλων (βλ. B. SPULER, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland (1223 - 1502)*, Λιψία 1943, σ. 11 καὶ ὑποσ. 1), συνήθως ὅμως αἱ πηγαὶ ἀποκαλοῦν τοὺς Μογγόλους ἐν γένει *Τατάρους* - *Ταρτάρους* - *Ταχαρίους* ἢ *(Τ)αταρίους*, βλ. GY. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica* A', σ. 102 - 108, B', σ. 193, λ. *Μογγόλοι*, σ. 301, λ. *Tátaroi*.

Σουλτανάτον καὶ ἐνίκησαν τοὺς Σελτζούκους Τούρκους. Ὁ Σουλτάνος Izz ed-dīn ἠναγκάσθη, ὥς παρ'αδίδει ὁ Ibn-Bibi, νὰ καταφύγῃ εἰς Antalya (= Ἀττάλειαν) μεθ' ὅλης τῆς ἀκολουθίας του⁵².

Τὴν σύγκρουσιν μετὰ τοῦ Baiḡu καὶ τὴν φυγὴν τοῦ Σουλτάτου Izz ed-dīn ὑπαινίσσεται προφανῶς εἰς τὸ γράμμα του ὁ Νικήτας Καραντηνός, ὁ ὁποῖος ὅμως παρέχει τὴν ἄγνωστον μέχρι τοῦδε πληροφορίαν ὅτι ὁ ἡττημένος Σουλτάνος κατέφυγεν εἰς τὸ Καλὸν Ὅρος. Ἡ τελευταία αὕτη μαρτυρία ἔρχεται ἐκ πρώτης ὄψεως εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν μαρτυρίαν τῆς ἀνατολικῆς πηγῆς περὶ τῆς φυγῆς τοῦ Izz ed-dīn εἰς Ἀττάλειαν, ἐκ τῆς σχετικῆς ὅμως ἐρεῦνης συνάγεται ἀντιθέτως ὅτι ὁ Ibn-Bibi συμπληρῶνει καὶ ἐπιβεβαιοῖ τὴν πληροφορίαν τοῦ Νικήτα Καραντηνοῦ, ὥς θὰ ἐκθέσωμεν εὐθὺς κατωτέρω.

Τὸ Καλὸν Ὅρος ἦτο φρούριον ἐπὶ λόφου ὕψους 250 μ. καὶ σημαντικὸς λιμὴν ἐπὶ τῆς ἀκτῆς τῆς Παμφυλίας, εἰς ἀπόστασιν 145 χλμ. νοτιῶς τῆς Ἀτταλείας. Τὸ ὄνομα του ὀφείλει εἰς τὴν ὅλως προνομιοῦχον θέσιν του. Τὸ φρούριον κατελήφθη τῷ 1220 ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου Ala ed-dīn Kaī - Qubādh⁵³, ὁ ὁποῖος κατέστησε τοῦτο χειμερινὴν διαμονὴν τῶν Σουλτάνων, ὀνομάσας αὐτὸ *Ala'iyga* ἢ *Alāya* — τὸ σύγχρονον πόλισμα καλεῖται *Alanya* καὶ κεῖται εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ μεσαιωνικοῦ. Καὶ μετὰ τὴν μετονομασίαν ὅμως ἡ πόλις ἀναφέρεται συχνὰ ὑπὸ τὸ ἑλληνικὸν αὐτῆς ὄνομα — κυρίως εἰς τὰς δυτικὰς πηγάς, ὅπου ἀπαντᾷ ὑπὸ τοὺς παρεμφθαρμένους τύπους *Galonorum*, *Candelore*, *Skandoloro*, *Candelous* - *Laucandaloux* (= *La Candalous*?), *Candelaria*⁵⁴. Ὡσαύτως ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης ἀναφέρει τοῦτο ὑπὸ τὸ ὄνομα *Κανδυλόρον*⁵⁵.

Ἐπειδὴ λοιπόν, ὥς ἤδη ἐλέχθη, τὸ Καλὸν Ὅρος — *Alāya* ἔκειτο πλησίον τῆς Ἀτταλείας — *Antālya*, τὰ δὲ τουρκικὰ ὀνόματα τῶν δύο τούτων πόλεων *Alāya* - *Antālya* ὁμοιάζουν φωνητικῶς πολὺ μεταξύ των, ὑποθέτομεν ὅτι αἱ ἀνατολικαὶ

⁵² Βλ. IBN-BIBI, ἔκδ. Duda, σ. 274. — Βλ. καὶ CL. CAHEN, *Quelques textes negligés concernant les Turcomans de Roum au moment de l'invasion mongole*, Byzantion 14, 1939, σ. 135 - 136 (ἐκ τοῦ Yūnīnī, χρονογράφου τοῦ ΙΔ' αἰ.).

⁵³ Βλ. IBN-BIBI, σ. 104 - 109. Ὁ συγγραφεὺς ὀνομάζει τοῦτο *Kalonoros* (αὐτόθι σ. 105, στ. 4, πρβλ. καὶ σ. 109) καὶ παρέχει περιγραφήν τούτου.

⁵⁴ Περὶ τοῦ ὀνόματος, τῆς θέσεως καὶ τῆς σημασίας τοῦ πολίσματος τούτου, βλ. W. TOMASCHEK, ἔ.δ. σ. 50, 54, 56 - 57, ὅπου καὶ αἱ σχετικαὶ μαρτυρίαι τῶν πηγῶν. Βλ. ἐπίσης *Encycl. Islam.* 1, 1913, σ. 253, λ. *Alāya*, καὶ νέαν ἔκδ. 1, 1960, σ. 365, λ. *Alanya* (ὑπὸ F. Taeschner). — CL. CAHEN, ἔ.δ. Byzantion 14, 1939, σ. 132 ὑποσ. 2 καὶ E. HONIGMANN, *Note additionnelle à l'article de M. Claude Cahen*, αὐτόθι σ. 685 - 686.

⁵⁵ ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, ἔκδ. Darkò, Β', σ. 22, 9, σ. 58, 6, σ. 144, 3.

πηγαί συγγέουν τὴν Antālya μὲ τὴν Alāya καὶ ἀναφέρουν τὴν Ἀττάλειαν ἀντὶ τοῦ Καλοῦ Ὁρους. Ἀποδίδομεν τὸ λάθος εἰς τὰς ἀνατολικὰς πηγὰς καὶ ὄχι εἰς τὸν ἡμέτερον Νικήταν, διότι τὸ Καλὸν Ὁρος - Alāya προσεφέρετο περισσότερον ὥς καταφύγιον τοῦ Izz ed - dīn, δοθέντος ὅτι ἦτο φρούριον καλῶς ὠχυρωμένον, ἐχρησίμευε δὲ κανονικῶς ὥς χειμερινὴ διαμονὴ τῶν Σουλτάνων τοῦ Ἰκονίου. Ἄλλωστε τυχὸν λάθος τοῦ Νικήτα Καραντηνοῦ προϋποθέτει γνῶσιν τῶν τουρκικῶν ὀνομάτων τῶν δύο πολισμάτων. Προσθέτομεν ὅτι ἡ Ἀττάλεια ἦτο ἡ πλέον σημαντικὴ πόλις τῆς περιοχῆς καὶ τοῦτο ἐξηγεῖ εὐχερέστερον, διατὶ μνημονεύεται αὕτη εἰς τὰς ἀνατολικὰς πηγὰς ἀντὶ τοῦ Καλοῦ Ὁρους. Ἐξ ἄλλου εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ Izz ed - dīn μετέβει ἀρχικῶς εἰς Ἀττάλειαν καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὸ Καλὸν Ὁρος, ὁπότε δὲν πρόκειται πλέον περὶ λάθους τοῦ Ibn - Bibi, αἱ δύο δὲ πηγαὶ συμπληρῶνουν ἀλλήλας.

6. στ. 11 - 14: «ὁ δὲ κύρ Μιχαὴλ ὁ Παλαιολόγος ἔφυγε καὶ ἐπήγεν εἰς τὸ συρτᾶνον καὶ εὐρέθη εἰς τὸν πόλεμον τῶν Τατάρων, καί, ὡς λέγουν, ἐποίησάν τον κεφαλὴν εἰς τὸ ρωμαϊκὸν τὸ φωσάτιον καὶ ἐνεπλάκη τὸν πόλεμον καὶ ἐνίκησεν αὐτόν. ὡς δὲ εἶδον οἱ Μουσουλμάνοι, ἐπεβουλεύσαντο, καὶ οἱ μὲν ἀπῆλθον μετὰ τῶν Τατάρων, οἱ δὲ ἔφυγον, καὶ ἔσως τοῦτος ὁ Παλαιολόγος, ἔφυγε καὶ αὐτὸς καὶ εἰσῆλθεν εἰς κάστρον, ὡς λέγουν, καὶ ἐκράτησε, μήπως χαώσουν καὶ αὐτόν.

Ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος, φέρων ἐπὶ Θεοδώρου Β' τοῦ Λασκάρως τὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου κονοστάβλου⁵⁶, κατηγορηθεὶς ἐπὶ προδοσίᾳ καὶ φοβηθεὶς τὴν τιμωρίαν τοῦ αὐτοκράτορος, κατέφυγεν εἰς τὸν Σουλτάνον τοῦ Ἰκονίου. Πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς του ἔστειλε γραφὰς πρὸς τοὺς «στραταρχοῦντας ἐν Βιθυνίᾳ καὶ Μεσοθυνίᾳ» διὰ τῶν ὁποίων ἐξηγεῖ εἰς αὐτοὺς ὅτι «τὸν ἐκ τοῦ βασιλέως φόβον ἐν τῇ καρδίᾳ μου σχὼν καὶ δεδιὼς μὴ πού τι πάθω δεινόν, φυγῇ ἐχρησάμην· ἡμεῖς δὲ φρονίμως καὶ ἀνδρικῶς τῶν στρατιωτικῶν ὑμῖν πραγμάτων ἀντέχεσθε...»⁵⁷, προτρέπει δὲ αὐτοὺς νὰ πράξουν τὸ καθήκον των διὰ τὴν διαφύλαξιν τῆς χώρας.

Ὁ Σουλτάνος ἐδέχθη τὸν Μιχαὴλ ἀσμένως, διότι, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης, «ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς τὰ τῆς μάχης σφίσιν ἐφίστατο — οἷ τε γὰρ Ταχάριοι τὰ πλεῖω τῆς χώρας τῶν Μουσουλμάνων ληϊσάμενοι περὶ τὰ Ἀζαρα ἔστρατο-

⁵⁶ Περὶ τοῦ ἀξιώματος τοῦ μεγάλου κονοστάβλου, βλ. R. GUILLAND, *Le Grand Connétable*, Byzantion 19, 1949, σ. 103 - 104. Τὸ ἀξίωμα μαρτυρεῖται ἀπὸ τοῦ ΙΓ' αἰ., ὁ δὲ Μιχαὴλ Παλαιολόγος ἦτο ὁ πρῶτος ὁ ὁποῖος ἔφερε τοῦτο. Πρβλ. καὶ L. BRÉHIER, *Les Institutions de l'Empire Byzantin*, Παρίσιοι 1949, σ. 397.

⁵⁷ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, σ. 135, στ. 25 - 28.

πεδεύσαντο, πᾶσα δὲ ἀνάγκη ἦν καὶ πρὸς μάχην τοὺς Πέρσας (= τοὺς Σελτζούκους Τούρκους) ἀντιστῆναι τοῖς Ταχαρίοις»⁵⁸. Ὁ Izz ed - dīn ἐσκέφθη νὰ χρησιμοποίησιν τὸν φυγάδα βυζαντινὸν στρατηγὸν εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦ ἐναντίον τῶν Μογγόλων καὶ ἔθεσεν αὐτὸν ἐπὶ κεφαλῇς τῶν χριστιανικῶν στρατευμάτων⁵⁹. Κατὰ τὴν παρὰ τὰ Ἀξαρα (Ak-Seraī) σύγκρουσιν τῶν δύο δυνάμεων τὸ ὑπὸ τὸν Μιχαὴλ στρατεύμα ἐνίκησε τοὺς Μογγόλους, ἀλλ' ὁ στρατὸς τῶν Σελτζούκων ἠττήθη κατὰ κράτος καὶ κατέφυγεν, ὥς μαρτυρεῖ ὁ Ἀκροπολίτης, εἰς Κασταμόνα⁶⁰. Αἱ πηγαὶ ὅμως οὐδεμίαν παρέχουν πληροφορίαν περὶ τῶν κινήσεων τοῦ Μιχαὴλ εὐθὺς μετὰ τὴν ἀτυχῇ διὰ τοὺς Τούρκους ἔκβασιν τῆς παρὰ τὰ Ἀξαρα μάχης. Ὁ Νικήτας Καραντινὸς σημειώνει ἀορίστως, ὅτι «ἴσως... ἔφυγε καὶ αὐτὸς καὶ εἰσῆλθεν εἰς κάστρον», ὅπου παρέμεινεν (ἐκράτησε), φοβούμενος μήπως ἐπιχειρήσουν νὰ τὸν φονεύσουν (μήπως χαώσουν καὶ αὐτόν). Διὰ τὴν ταύτισιν τοῦ κάστρου τοῦτου οὐδὲν στοιχεῖον παρέχεται ὑπὸ τῶν πηγῶν.

Ὁ Ibn - Bibi τοποθετεῖ τὴν φυγὴν τοῦ Σουλτάνου Izz ed - dīn εἰς Antalya (= Καλὸν Ὅρος) τὴν 24 Ramadan 654, ἥτοι τὴν 15 Ὀκτωβρίου 1258⁶¹. Κατὰ ταῦτα ἢ παρὰ τὰ Ἀξαρα μάχη πρέπει νὰ χρονολογηθῇ ὀλίγον ἐνωρίτερον, δηλ. κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ Ὀκτωβρίου. Ἡ χρονολόγησις αὕτη συμφωνεῖ πρὸς τὰς

⁵⁸ Αὐτόθι σ. 137, στ. 9 - 13.

⁵⁹ Εἰς τὸ ἡμέτερον γράμμα γίνεται λόγος περὶ ρωμαϊκοῦ φωσάτου, ἐπομένως περὶ βυζαντινῶν στρατευμάτων. Ὁ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ (σ. 137, στ. 14) ὁμιλεῖ περὶ χριστιανικῶν στρατευμάτων, τὰ ὁποῖα ἠδύναντο νὰ ἀπαρτίζωνται ἐκ στρατιωτῶν οὐχὶ μόνον ἐκ Βυζαντίου ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς Δύσεως, ὁ δὲ Bar Hebraeus (ἐκδ. Wallis - Budge, Α', σ. 406 καὶ 410) ἀναφέρει Φράγκους καὶ Ἕλληνας ἱππεῖς εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Σουλτάνου. Ὑπογραμμίζομεν ἰδιαιτέρως τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὑπῆρχεν εἰς τὸν στρατὸν τοῦ Σουλτανάτου τοῦ Ἰκονίου ἱκανὸς ἀριθμὸς χριστιανῶν στρατιωτῶν — βυζαντινῶν καὶ δυτικῶν. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἔχαιρε τότε ἐντὸς τοῦ μουσουλμανικοῦ κράτους τοῦ Ἰκονίου ποιᾶς τινος ἐλευθερίας, γεγονὸς τὸ ὁποῖον ἔχει καὶ ἄλλοθεν διαπιστωθῇ: πρβλ. CL. CAHEN, *La Syrie du Nord*, σ. 693.

⁶⁰ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, σ. 137 - 138. — Ὁ ἴδιος ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος εἰς τὴν *Ἀυτοβιογραφίαν* του ὁμιλεῖ κατὰ τρόπον γενικὸν καὶ ἀόριστον περὶ τῆς φυγῆς του εἰς τοὺς Τούρκους καὶ τῆς παρὰ τὰ Ἀξαρα μάχης: βλ. H. GRÉGOIRE, *Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua*, Byzantion 29 - 30 (1959 - 1960), σ. 453. Πρβλ. καὶ P. N. PAPAGEORGIU, *Zwei iambische Gedichte Saec. XIV. und XIII.*, Byzant. Zeit. 8, 1899, σ. 675, στ. 25. Σημειωτέον ὅτι ὁ Ibn - Bibi οὐδόλως μνημονεύει τὴν συμμετοχὴν τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου κατὰ τὴν σύγκρουσιν Μογγόλων καὶ Σελτζούκων, καίτοι ὁμιλεῖ διεξοδικῶς περὶ τῆς παρὰ τὰ Ἀξαρα μάχης.

⁶¹ IBN - BIBI, σ. 273, στ. 8 καὶ 10: συγκεκριμένως τὴν ἐπομένην τῆς 23 Ramadan 654 (= 14 Ὀκτωβρίου 1256).

ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν πηγῶν παρεχομένης χρονολογικᾶς ἐνδείξεις: πράγματι κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς ιστορικοὺς, ἡ φυγὴ τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου εἰς τοὺς Τούρκους καὶ ἡ παρὰ τὰ Ἄξαρα μάχη τοποθετεῖται ὁπωσδήποτε πρὸ τῆς 23 Ὀκτωβρίου 1256 — δηλαδή πρὸ τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας ἐκ Θεσσαλονίκης —, ἐφ' ὅσον ἡ εἰδήσις περὶ αὐτῶν εἶχεν ὥς ἄμεσον συνέπειαν τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Θεοδώρου Β' εἰς Μ. Ἀσίαν⁶². Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τοῦ ἀπαιτηθέντος χρόνου διὰ νὰ φθάσῃ μέχρι Θεσσαλονίκης ἡ εἰδήσις τῶν ἐν Μ. Ἀσίᾳ συμβάντων, καὶ τοῦ μεσολαβήσαντος ἐν συνεχείᾳ χρονικοῦ διαστήματος μέχρι τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ αὐτοκράτορος⁶³, θὰ πρέπει νὰ χρονολογήσωμεν τὴν εἰς τοὺς Τούρκους φυγὴν τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου περὶ τὰ τέλη Σεπτεμβρίου τὸ ἀργότερον καὶ τὴν ἐπακολουθήσανσαν παρὰ τὰ Ἄξαρα μάχην μεταξὺ Σελτζούκων Τούρκων καὶ Μογγόλων κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ Ὀκτωβρίου. Ἐπομένως οὕτως ἐπιβεβαιοῦται ἡ μαρτυρία τοῦ Ibn - Bibi.

6. στ. 14 - 15: *καὶ οὐκ ἐγνωρίσαμεν περὶ τῶν γινομένων. Οἱ μὲν λέγουσιν, ὅτι δικαίῳ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ σουλτάνου τάχα, τοῦ υἱοῦ τῆς Ἰβερίας, σφετεριζόμενοι τὴν ἀρχὴν ποιοῦσι ταῦτα οἱ Τατάριοι.*

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ νεώτερος ἀδελφὸς τοῦ Σουλτάνου Izz ed - din, ὁ Ala ed - din Kaï - Qubâdh, νόμιμος διεκδικητὴς τοῦ θρόνου τοῦ Ἰκονίου, ἦτο υἱὸς Γεωργιανῆς, ἥτοι ἐξ Ἰβηρίας, πριγκιπίσσης ὀνόματι Θαμάρ⁶⁴. Ἐπομένως ὁρθῶς ὁ Νικήτας Καραντηνὸς ἀποκαλεῖ τοῦτον «υἱὸν τῆς Ἰβερίας».

Ἐξ ἄλλου εἶναι ἀληθὲς ὅτι οἱ Μογγόλοι ἐνεφανίσθησαν ὥς ὑποστηρικταὶ τῶν δικαιωμάτων τοῦ νομίμου διαδόχου Ala ed - din (τῶν δικαίων τοῦ υἱοῦ τῆς Ἰβερίας, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Νικήτα Καραντηνοῦ), καλύπτοντες οὕτω τὰς ἰδίαις των κατακτητικαῖς βλέψεις ἔναντι τοῦ Σουλτανάτου τοῦ Ἰκονίου.

7. στ. 15 - 16: *οἱ δὲ (ἐνν. λέγουσι) ὅτι ἐξ ὀρισμοῦ τοῦ μεγάλου Τάταρη μετέπεσεν αὐτοῦ καὶ ἦλθεν εἰς Τουρκίαν καὶ εἰς τὸν τόπον αὐτοῦ ἔπεσεν ἄλλος.*

⁶² Ὁ Θεόδωρος Β' εἶχε λάβει γνῶσιν τῆς παρὰ τὰ Ἄξαρα μάχης πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς του ἐκ Θεσσαλονίκης, ὡς ρητῶς μαρτυρεῖ ὁ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, σ. 138, στ. 21 - 22: «ὁ μὲν οὖν βασιλεὺς Θεόδωρος ἐπεὶ περὶ τῶν γεγενημένων ἐν τῇ τῶν Μουσουλμάνων ἐπόθετο χώρα...» (εὐθὺς μετὰ τὴν περιγραφὴν τῆς παρὰ τὰ Ἄξαρα μάχης).

⁶³ Πρβλ. αὐτόθι σ. 134 - 136.

⁶⁴ Βλ. E. DE ZAMBAUR, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Ἀννόβερον 1927, σ. 144, σημ. 8 b. — *Encycl. Islam*, 2, 1927, σ. 677.

Ἡ φράσις εἶναι ἀόριστος καὶ ὥς ἐκ τούτου δυσκόλως δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ. *Μέγας Τάταρης* εἶναι ἢ ὁ Μέγας Χαγάνος τῶν Μογγόλων Möngkä ἢ — τὸ καὶ πιθανώτερον — ὁ Pechan τῆς Περσίας Hūlāgū⁶⁵, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξηρτᾶτο τὸ Σουλτανᾶτον τοῦ Ἰκονίου. Τὸ πρόσωπον, τὸ ὁποῖον «μετέπεσεν αὐτοῦ καὶ ἦλθεν εἰς *Τουρκίαν*»⁶⁶, εἶναι πιθανῶς ὁ Baiḡu, ὁ ὁποῖος ἐστάλη ὑπὸ τοῦ Χαγάνου κατὰ τῶν Σελτζούκων Τούρκων τῷ 1256, ὥς ἤδη ἐλέχθη ἀνωτέρω.

8. στ. 19: *τὸν δὲ Καλοῦϊάννην τὸν Παλαιολόγον εἰς τὴν Ῥόδον ἔβαλον αὐτόν* :

Πρόκειται περὶ τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου, δευτεροτόκου υἱοῦ τοῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου καὶ ἀδελφοῦ τοῦ Μιχαήλ, γεννηθέντος περὶ τὸ 1225. Οὗτος ἔλαβε τῷ 1260 τὸν τίτλον τοῦ σεβαστοκράτορος καὶ δεσπότη, ἀπέθανε δὲ τῷ 1274⁶⁷. Ἡ προσωνυμία Καλοῦϊάννης δὲν ἀπαντᾷ, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, εἰς ἄλλας πηγάς, οὐδεμίαν δὲ πληροφορίαν ἔχομεν περὶ τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεως τούτου κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν περίοδον.

Γνωρίζομεν ἐξ ἄλλου ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Βατάτζης εἶχεν ἤδη πρὸ τοῦ 1252 ἀποσπάσει τὴν Ῥόδον ἀπὸ τοὺς Γενουάτας, διὰ τῶν στρατηγῶν του Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ καὶ Κοντοστεφάνου Θεοδώρου⁶⁸. Ἐκτοτε ἡ Ῥόδος ἀνήκεν εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν τῆς Νικαίας. Ἡ εὔδησις περὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου εἰς Ῥόδον δὲν εἶναι ἄλλοθεν γνωστή, δύναται δὲ νὰ ἐρμηνευθῇ διττῶς: ἢ ὅτι ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος διωρίσθη εἰς Ῥόδον, εἰς ὠρισμένην πολιτικὴν ἢ στρατιωτικὴν θέσιν, ἢ ὅτι ἐξωρίσθη εἰς τὴν νῆσον ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου Β', φοβουμένου συνωμοσίαν τῶν Παλαιολόγων, ἵσως ἤδη πρὸ τῆς φυγῆς τοῦ Μιχαήλ. Πάντως ἡ ἀποστολὴ τοῦ Καλοῦϊάννου εἰς Ῥόδον πρέπει νὰ χρονολογηθῇ πρὸ τοῦ τέλους τοῦ 1256, οὐχὶ δὲ πολὺ ἐνωρίτερον αὐτῆς περιόδου, καθ' ὅσον ὁ Νικήτας Καραντηνὸς διηγεῖται εἰς τὸ γράμμα του μόνον πρόσφατα γεγονότα.

⁶⁵ Αὐτόθι σ. 353 - 354, ἄρθρον *Hūlāgū* (ὑπὸ W. BARTHOLD).

⁶⁶ Περὶ τοῦ ὀνόματος Τουρκία (= ἡ χώρα τῶν Τούρκων), βλ. GY. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica* Β', σ. 320, λ. *Τουρκία*. Ὑπογραμμίζομεν τὸ γεγονός ὅτι τὸ γράμμα τοῦ Νικήτα Καραντηνοῦ παρέχει τὴν παλαιότεραν γνωστὴν μνείαν τοῦ ὀνόματος Τουρκία ὑπὸ τὴν ἑννοίαν τοῦ ἐν Μ. Ἀσίᾳ Κράτους τῶν Σελτζούκων Τούρκων.

⁶⁷ Βλ. ΑΝ. ΠΑΡΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen (1259 - 1453)*, Μόναχον 1938, σ. 4 - 5, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρβλ. V. LAURENT, *La généalogie des premiers Paléologues*, Byzantion 8, 1933, σ. 130 κέ.

⁶⁸ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, § 48, σ. 86 - 88.

9. στ. 20-21: *ἔγραψα τῇ ἀγιωσύνῃ σου καὶ περὶ τῶν τα(ραχ)ῶν τῶν γενομένων ἐν τῷ Πύργῳ καὶ οὐκ ἀντέγραψας ἡμῖν, πῶς ταῦτα ποιοῦσιν ἄνευ ὀρισμοῦ τῆς ἀγιωσύνης σου.*

Ὁ Νικήτας Καραντηνὸς μεταπηδᾷ ἀπὸ τῶν πολιτικῶν γεγονότων εἰς συμβάντα ἐνδιαφέροντα ἀμεσώτατα τὴν ἐν Πάτμῳ Μονὴν Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου: ἀναφέρεται εἰς τὰς γενομένας ἐν τῷ Πύργῳ ταραχάς.

Ὁ Πύργος, περιοχὴ κειμένη πλησίον τῶν Παλατίων τῆς Μιλήτου, «ἀναμεταξὺ τῶν δύο ποταμῶν τοῦ τε Μαιάνδρου καὶ τοῦ ἀπὸ τῶν Παλατίων διερχομένου»⁶⁹, προσεκυρώθη εἰς τὴν Μονὴν Πάτμου ὡς μετόχιον αὐτῆς διὰ χρυσοβούλλου τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας Θεοδώρου Α' τοῦ Λασκάρεως⁷⁰, ἐπεκυρώθη δὲ ἐν συνεχείᾳ δι' αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων τούτου καὶ τῶν διαδόχων αὐτοκρατόρων⁷¹.

Ὡς ἀναφέρει ὁ ἡγούμενος Γερμανὸς εἰς τὴν Διαθήκην αὐτοῦ «ἐπὶ τοῖς οἰκοδομήμασι τοῖς ἔξω, ὧν ἡ μονὴ οὐκ οἶδεν, οὐδὲ ἔσχεν, οἷον ὁ Πύργος ἐν τοῖς Παλατίοις, καὶ ἐκινδύνευσα καὶ πολλὰ δεινὰ ἐπὶ τούτῳ ὑπέστην, ἐγκαλῶν τοὺς βασιλεῖς καὶ ποιῶν χρυσόβουλλα καὶ ὀρισμοὺς καὶ περιορίσεις καὶ παραδόσεις ἀναγραφῶν, καὶ ἐξόδους διὰ νομισμάτων πολλὰς ἐκατεβαλλόμεν καὶ ἡγόρακα καὶ γῆν ἐντὸς τοῦ Πύργου»⁷². Φαίνεται ἐκ τούτου, ἐπιβεβαιοῦνται δὲ καὶ ἐξ ἄλλων διασωθέντων ἐγγράφων, ὅτι κατὰ καιροὺς ἡμφεσβητήθη ἡ κυριότης τῆς Μονῆς Πάτμου ἐπὶ τμήματος ἢ ἐπὶ τοῦ συνόλου τοῦ μετοχίου τοῦ Πύργου, ὁ δὲ Γερμανός, ὡς ἡγούμενος τῆς Μονῆς, ἡγωνίσθη διὰ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὰ δίκαια αὐτῆς καὶ νὰ ἐπεκτείνῃ τὰς δικαιοδοσίας της. Προφανῶς εἰς μίαν τοιαύτην ἀνωμαλίαν ἀναφέρεται καὶ τὸ γράμμα τοῦ Νικήτα Καραντηνοῦ, ὁ ὅποιος, ἀκριβῶς ἐπειδὴ πρόκειται περὶ

⁶⁹ *Acta et Diplomata* Γ', ἀρ. 62, σ. 177, ἀρ. 27-28. Πρβλ. καὶ W. TOMASCHEK, *ἔ.ἀ.* σ. 36.

⁷⁰ Τὸ χρυσόβουλλον τοῦτο δὲν διεσώθη, ζητῇ ὁμως μνεῖα αὐτοῦ ὑπάρχει εἰς μεταγενέστερα ἐγγράφα: πρβλ. *Acta et Diplomata* Γ', σ. 190, στ. 4-5, σ. 199, στ. 24-26 καὶ σ. 231, στ. 22-23. Ἐξ ἄλλου διεσώθη τὸ ἐγγράφον ἀποκαταστάσεως, τὸ προηγηθὲν τῆς ἐκδόσεως τοῦ χρυσοβούλλου, ἐμπεριέχον καὶ τὸν ὀρισμὸν τοῦ αὐτοῦ βασιλέως (αὐτόθι Γ', ἀρ. 62, σ. 176-179. Ὁ βασιλικὸς ὀρισμὸς ἐν σ. 177, στ. 2-19). Περὶ τῆς χρονολογήσεως τοῦ ἐγγράφου τούτου πραγματευόμεθα ἐν τῇ παρασκευαζομένῃ ὑπὸ τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν ἐκδόσει.

⁷¹ *Acta et Diplomata* Γ', σ. 180-182, ἀρ. 64, σ. 196-197, ἀρ. 74, σ. 199-201, ἀρ. 76 κ.ἀ.

⁷² Αὐτόθι Γ', σ. 239, στ. 27-31. Ἀκολουθοῦν εὐθύς ἀμέσως πληροφορίες περὶ τῆς ἀγορᾶς προσκτισμάτων τοῦ Πύργου καὶ περὶ τῶν ἐγγράφων προσκυρώσεως τούτων εἰς τὴν μονὴν (αὐτόθι σ. 230, στ. 31, σ. 232, στ. 2).

μετοχίου τῆς Μονῆς Πάτιμου, ἐκφράζει τὴν ἐκπληξίν του, πῶς ταῦτα συμβαίνουν χωρὶς νὰ λάβῃ γινῶσιν καὶ νὰ δώσῃ τὰς δεούσας ὁδηγίας ὁ ἡγούμενος τῆς Μονῆς.

Χρονολόγησις τοῦ ἐγγράφου. Ὡς ἤδη ἐλέχθη, αὐτὸ τοῦτο τὸ περιεχόμενον τοῦ *γράμματος* παρέχει τὴν δυνατότητα ἀκριβοῦς χρονολογήσεως. Συνοψίζοντες παρατηροῦμεν ὅτι ὁ Νικήτας Καραντηνὸς ἀναφέρει εἰς τὴν ἐπιστολὴν του τὰ ἀκόλουθα γεγονότα :

α) Τὴν μεταξὺ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας καὶ τοῦ τσάρου τῆς Βουλγαρίας συνθήκην, συναφθεῖσαν ὀλίγον πρὸ τῆς 6 Αὐγούστου 1256.

β) Τὴν συνθήκην μεταξὺ τοῦ αὐτοῦ Θεοδώρου Β' καὶ τοῦ δεσπότη τῆς Ἡπείρου Μιχαὴλ καὶ τοὺς γάμους τῶν τέκνων τῶν δύο ἡγεμόνων, γεγονότα τὰ ὅποια τοποθετοῦνται τὸ πρῶτον μετὰ τὴν 14 Σεπτεμβρίου 1256 καὶ τὸ δεύτερον ὀλίγον μετὰ τὴν 21 Σεπτεμβρίου 1256.

γ) Τὴν φυγὴν τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου καὶ τὴν παρὰ τὰ Ἄξαρα μάχην μεταξὺ Σελτζούκων Τούρκων καὶ Τατάρων, γεγονότα τὰ ὅποια χρονολογοῦνται πρὸ τῆς 14 Ὀκτωβρίου 1256, καὶ τὴν φυγὴν τοῦ Σουλτάνου εἰς τὸ Καλὸν Ὄρος ἐπισυμβᾶσαν τὴν 15 Ὀκτωβρίου 1256.

δ) Τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας ἐκ Θεσσαλονίκης εἰς Μ. Ἀσίαν. Ἡ τελευταία αὕτη μαρτυρία ἀποτελεῖ τὴν κλεῖδα διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ παρόντος ἐγγράφου. Ὁ τρόπος, καθ' ὃν παρέχεται ἡ εἰδησις (*«καὶ νῦν, ὡς μανθάνομεν, ἔρχεται τῶν ἐν ταύτῃ»*) εἶναι χαρακτηριστικός : ὑποδηλοῖ ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ εὗρίσκετο καθ' ὁδὸν ὅτε ἐγράφετο ἡ ἐν λόγῳ ἐπιστολή. Ὡς ἀνωτέρω ἔξετέθη, ὁ Θεόδωρος Β' ἀνεχώρησεν ἐκ Θεσσαλονίκης τὴν 23 Ὀκτωβρίου 1256, διεπεραιώθη τὸν Ἑλλήσποντον κατὰ τὰς ἀρχὰς Δεκεμβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ἐώρτασε τὰ Χριστούγεννα (25 Δεκεμβρίου 1256) εἰς τὰ Σύρροια, συνήντησε δὲ τὸν φυγάδα Σουλτάνον τοῦ Ἰκονίου Izz ed - dīn εἰς Σάρδεις, ὀλίγον μετὰ τὴν ἐορτὴν τῶν Φώτων (6 Ἰανουαρίου 1257). Παρατηροῦμεν ὅτι ὁ γραφεὺς τοῦ *γράμματος* οὐδόλως ἀναφέρει τὸ τελευταῖον τοῦτο γεγονός, δὲν δυνάμεθα δὲ νὰ θεωρήσωμεν τυχαίαν τὴν παρασιώπησίν του, καθ' ὅσον ὁ νομικὸς τῶν Παλατιῶν γνωρίζει καλῶς καὶ ἐκθέτει εὐθύς ἀμέσως ἐν λεπτομερείᾳ καὶ ἀπολύτῳ ἀκριβείᾳ τὰ γεγονότα τὰ ὅποια ἔλαβον χώραν εἰς τὸ Κράτος τοῦ Ἰκονίου πρὸ τῆς φυγῆς τοῦ Izz ed - dīn. Προσθέτομεν ὅτι θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀγνοῇ καὶ νὰ παρασιωπᾷ γεγονός τόσο σημαντικὸν ἐπισυμβάν μάλιστα πλησίον τῆς Μιλήτου, καθ' ἣν στιγμὴν γνωρίζει ἄριστα τὰ διαδραματιζόμενα μακρὰν τῆς ἔδρας του, ἐν τῇ Δύσει. Διὰ πάντα ταῦτα δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν μετ' ἀσφαλείας ὅτι τὸ παρὸν γράμμα

ἐγράφη πρὸ τῆς φυγῆς τοῦ Σουλτάνου καὶ πρὸ τῆς συναντήσεως τῶν δύο ἡγεμόνων, ἥτοι πρὸ τῆς 6 Ἰανουαρίου 1257.

Κατὰ ταῦτα τὰ ἀκραῖα ὄρια τῆς συγγραφῆς τοῦ παρόντος ἐγγράφου εἶναι ἡ 23 Ὀκτωβρίου 1256 καὶ ἡ 6 Ἰανουαρίου 1257. Τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα δύναται νὰ περιορισθῇ ἔτι περαιτέρω, καθ' ὅσον πρέπει νὰ ὑπολογίσωμεν ὅτι ἡ εἴδησις τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ αὐτοκράτορος ἐκ Θεσσαλονίκης ἀπῆτησεν ὀλίγας ἡμέρας διὰ νὰ φθάσῃ μέχρι τῆς Μιλήτου: οὕτω τὸ *terminus post quem* τοποθετεῖται εἰς τὰς ἀρχὰς Νοεμβρίου. Ἡ εἴδησις ἐξ ἄλλου τῆς ἐλεύσεως τοῦ Τούρκου Σουλτάνου εἶχε φθάσει εἰς τὴν περιοχὴν εὐθὺς μετὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Χριστουγέννων⁷³. Ἐπομένως τὸ ἐγγράφον πρέπει νὰ ἐγράφη ἐντὸς τοῦ Νοεμβρίου - Δεκεμβρίου 1256.

Ἀθῆναι

ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ

⁷³ Σύνοψις Σάβα, σ. 530, στ. 13 - 17 (= Προσθῆκαι εἰς Ἀκροπολίτην, ἔκδ. Heisenberg, σ. 294, § 47): «Ὁ δὲ βασιλεὺς... τὴν μὲν ἑορτὴν τῆς Χριστοῦ γέννας ἐώρτασε κατὰ τὰ Σύρροια, ὡς εἶχε τάχους κατὰ τὰ τῆς Λυδίας μέρη καὶ τὰς Σάρδεις τὴν πορείαν ποιούμενος, συχνὰ μηνύματα πρὸς τοῦ Περσάρχου δεχόμενος, ὡς ἔρχεται πρὸς αὐτὸν καὶ ἤθελεν ἐνωθῆναι τούτῳ ἐκεῖ».

Η ΕΝ ΑΡΓΟΛΙΑΙ ΜΟΝΗ ΑΓΝΟΥΝΤΟΣ (Πίν. LIII - LXII)

Μετὰ πορείαν ἡμισείας ὥρας πρὸς βορρᾶν τῆς θέσεως 'Αλώνια τῆς Νέας 'Επιδαύρου, φθάνει κανεῖς διὰ μέσου τραχείας καὶ στενῆς ἀτραποῦ εἰς τὴν σήμερον ἡμικειρωμένην μονὴν 'Αγνοῦντος', τιμωμένην εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

'Η ἐντὸς κοιλάδος, παρὰ τὸν κόλπον τοῦ χωρίου Κόρφος τοῦ Σαρωνικοῦ, τοποθεσία τῆς Μονῆς εἶναι γραφικωτάτη, ἐξελέγη δέ, κατὰ τὴν παράδοσιν, ὑπ' αὐτῆς ταύτης τῆς Παναγίας, διὰ τὴν θαυματουργὸν εἰκόνα της· διότι ἐνῶ ἐπρόκειτο νὰ κτισθῇ ἐπὶ τοῦ γειτονικοῦ ὄρους 'Ασπροβούνι (Κρίπιζα), τὰ ἐργαλεῖα τῶν τεχνιτῶν, ἐνεργεῖα τῆς Παναγίας, ἐξηφανίζοντο καὶ ἀνευρίσκοντο εἰς τὴν θέσιν, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκεται σήμερον ἡ μονή².

'Εξ ἔγγραφων σωζομένων εἰς τὸν κώδικα τῆς μονῆς Ταξιαρχῶν, μετὰ τῆς ὁποίας συνεχωνεύθη ἀργότερον ἡ μονὴ 'Αγνοῦντος, πληροφορούμεθα ὅτι ἡ μονὴ ἐκέκτετο μεγάλην περιουσίαν: 800 στρέμματα καλλιεργησίμου γῆς, μέγαν ἀριθμὸν ἐλαιοδένδρων (ἐνεκα τῶν ὁποίων εἶχεν ἰδρύσει καὶ ἴδιον ἐλαιοτριβεῖον ἐν τῇ μονῇ, βλ. εἰκ. 1 κάτωσιν, Ε), πολλὰ πρόβατα καὶ δεξαμενὰς ὁμβρίου ὕδατος, ἐπειδὴ εἰς τὸ μέρος αὐτὸ δὲν ὑπῆρχε φυσικὴ πηγὴ οὔτε φρέαρ (εἰκ. 1, Δ1).

'Η φήμῃ τῆς μονῆς ἐνεκα τῆς ἐν αὐτῇ θαυματουργοῦ εἰκόνης τῆς Παναγίας, ἡ καλὴ οἰκονομικὴ τῆς κατάστασις, καθὼς καὶ τὸ καλὸν τῆς κλίμα, εἶχον προσελκύσει ἄλλοτε πολλοὺς μοναχοὺς.

Εἰς τὰ Γενικά 'Αρχεῖα τοῦ Κράτους ὑπάρχει ἰδιαίτερος φάκελλος (Μοναστηριακὰ ὑπ' ἀριθμ. 223) περιλαμβάνων 61 ἔγγραφα περὶ τῆς μονῆς, ἀναφερόμενα

¹ Ὅσον ἀφορᾷ τὴν προέλευσιν τῆς ὀνομασίας τῆς μονῆς ὑπεστηρίχθη ἀπιθάνως, ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀγναντεύω ἢ ἀπὸ τὸ ἀγνός - ἀγνή. Πιθανώτερον ἐν τούτοις εἶναι νὰ ταυτίσωμεν τὸ ὄνομα αὐτὸ πρὸς ἀρχαῖόν τι τοπωνύμιον, ὀνομασθὲν οὕτω πιθανῶς λόγῳ ἀφθόνου ὑπάρξεως ἐκεῖ φυτοῦ τινος ('Αγνου ἢ 'Αγνοῦ), κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ ἀρχαῖα Σελινοῦς, Μυρρινοῦς, Ραμνοῦς κ.ἄ.

² Ἄλλη παλαιὰ παράδοσις λέγει διὰ τὴν Παναγίαν ὅτι «Στὸ Στεῖρι (Κορινθίας) ἐστήριξε, στὴν 'Αγνοῦντα ἀγνάντεψε, στὴ Φανερωμένη (Χιλιομοδίου) φανερώθηκε, στὸ Μέγα Σπήλαιον στερεώθηκε».

εἰς τὰ ἔτη 1834 - 1854³. Κατὰ τὸ 1890 αἱ μοναὶ Ἀγνοῦντος καὶ Ταξιαρχῶν διαλυθεῖσαι, συνεχωνεύθησαν μετὰ τῆς ἐν Ἀργολίδι μονῆς Ταλαντίου.

Ἀρχιτεκτονική. Ὡς πρὸς τὸ γενικὸν τῆς σχέδιον ἡ μονὴ Ἀγνοῦντος παρουσιάζει τὴν ἀπ' αἰώνων ἐν χρήσει διάταξιν⁴, ἥτοι τὸ κλειστόν, περίπου τετράγωνον σχῆμα (εἰκ. 1), μὲ τὰς πλευρὰς τοῦ τετραγώνου πλαισιουμένας ἀπὸ διάφορα κελλία Κ, εἰς δύο ὁρόφους (πίν. LV καὶ LVI β) καὶ μὲ τὸ ἐλευθέρως ἐν τῷ μέσῳ ὑψούμενον καθολικόν.

Ὡς τόσαι ἄλλαι μοναὶ οὕτω καὶ ἡ τοῦ Ἀγνοῦντος παρουσιάζει φρουριακὸν χαρακτῆρα, ὁχυρωθεῖσα προφανῶς πρὸς ἀπόκρουσιν ἐνδεχομένων πειρατικῶν ἐπιδρομῶν ἀπὸ τῆς γειτονικῆς θαλάσσης τοῦ Σαρωνικοῦ. Οὕτω τὰ παχέα ἑξωτερικά της τείχη φθάνουν μέχρις ὕψους 8 μ. (πίν. LIII) ἐνδυναμώνονται δὲ μὲ κυλινδρικοὺς πυργίσκους φέροντας πολεμίστρας καὶ ἐκτισμένους ὑψηλά, κατὰ τὰς ἑξωτερικὰς γωνίας τοῦ περιβόλου (πίν. LIII α, καὶ LIV α).

Ἡ εἴσοδος τῆς μονῆς, εὐρισκομένη εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου μετὰξὺ δύο ὑψηλῶν χώρων ἐκτελούντων χρῆν ἄμυντικῶν πύργων (εἰκ. 1, Π, Π1 καὶ πίν. LIV α), καλύπτεται διὰ μεγάλου καὶ ἐπιμήκους κυλινδρικοῦ θόλου, τοῦ διαβατικοῦ (εἰκ. 1, Δ καὶ πίν. LVI α). Εὐθὺς ὡς διαβῇ τις αὐτὴν ἀντικρὺ εἰς τὸ ἐν τῷ μέσῳ τῆς αὐλῆς ἐλευθέρως ἰδρυσμένον καθολικόν.

Τοῦτο, ἐκτισμένον διὰ κοινῆς τοιχοποιίας μὲ ἀγκωνάρια κατὰ τὰς γωνίας, ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογωνικόν, ἑξωτερικῶν διαστάσεων 6.25 × 13.19 μ. ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλλει πρὸς ἀνατολὰς τρίπλευρος ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 1 καὶ 2).

Ὁ ναὸς διαιρεῖται ἑσωτερικῶς εἰς τρία κατὰ μῆκος μέρη, ἥτοι : 1) ἓνα πολὺ στενὸν νάρθηκα (Α) (εἰκ. 2), 2) τριμερῇ κυρίως ναὸν (Β, Β, Β) καὶ 3) τὸ ἱερόν, μετὰ τῆς συναφοῦς ἡμικυκλικῆς κόγχης (Γ). Ἡ μία καὶ μόνη εἴσοδος του εὐρίσκεται εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου.

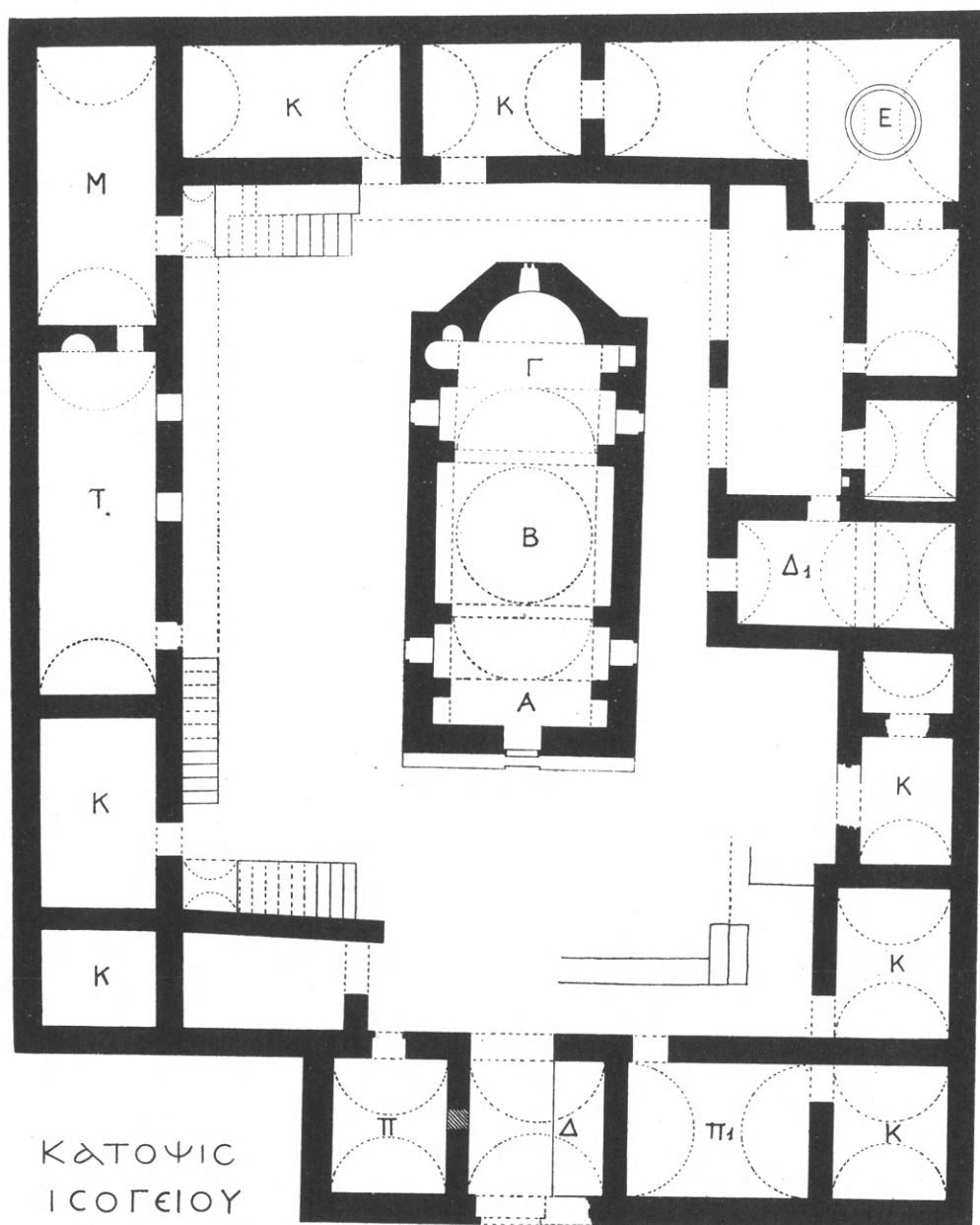
Φῶς ὁ ναὸς ἐλάμβανε α) διὰ τεσσάρων μικρῶν τοξωτῶν παραθύρων ἀνοιγομένων ἀνὰ δύο εἰς τὸ κάτω μέρος τῶν μακρῶν πλευρῶν, β) διὰ τριῶν μικρῶν διλόβων — μὲ λοβοὺς δὺς κορυφῶν καὶ διπλῆς καμπυλότητος — παραθύρων, χαρακτηριστικῶν τῆς Τουρκοκρατίας⁵, ἀνοιγομένων ὑψηλὰ εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς

³ Βλ. σχετικῶς καὶ Πελοποννησιακὴν Ἐγκυκλοπαιδεῖαν Α', σ. 230 πβλ. καὶ Ἡθικὴν καὶ Θρησκευτικὴν Ἐγκυκλοπαιδεῖαν 1, σ. 294.

⁴ Βλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική*, ἔκδ. 2α, 1958, σ. 14.

⁵ Περὶ τῆς ἐπὶ Τουρκοκρατίας χρήσεως μικρῶν φωτιστικῶν ἀνοιγμάτων εἰς ναοὺς βλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, *Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐν Hellenisme Contemporain* 1953, σ. 208.

ΓΕΝΙΚΟΝ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΜΟΝΗΣ ΑΓΝΟΥΝΤΟΣ

0 1 2 3 4 5 10 15 Μ.

Εικ. 1. Κάτοψις τῆς Μονῆς μετ' τὸ καθολικὸν εἰς τὸ μέσον
καὶ περὶ τὰ κελλία ΚΚ, Τ Τράπεζα, Μ Μαγειρεῖον.

(εἰκ. 2, 3, 4), γ) διὰ τεσσάρων στενῶν μονολόβων παραθύρων ἀνοιγομένων εἰς τὰς τέσσαρας ἐκ τῶν 8 πλευρῶν τοῦ τρούλλου καὶ τέλος δ) δι' ἑνὸς μονολόβου παραθύρου ἀνοιγομένου εἰς τὴν μέσην πλευρὰν τῆς τριπλεύρου ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ.

Ἐπειδὴ ὁ ναὸς εἶναι μονόκλιτος ὡς πρόθεσίς του ἐχρησιμοποιήθη μικρὰ κόγχη ἀνοιχθεῖσα παραπλεύρως τῆς μεγάλης πρὸς βορρᾶν, ἐπικουρουμένη δὲ καὶ ἀπὸ ἄλλην γειτονικὴν κόγχην ἀνοιγομένην παραπλεύρως ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου (εἰκ. 2, 5).

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ αὐστηρὰ συμμετρία τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ἡ κἀτοψις ὅχι μόνον ὡς πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα αὐτῆς ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸν κατὰ πλάτος ἄξονα τοῦ βασικοῦ ὀρθογωνίου, ἀφ' οὗ ὅχι μόνον τὸ πλάτος Α τοῦ νάρθηκος (1.24 μ. ἐσωτερικῶς) εἶναι ἀκριβῶς ἴσον πρὸς τὸ πλάτος τοῦ πρὸ τῆς κόγχης τμήματος τοῦ ἱεροῦ Γ, ἀλλὰ καὶ αἱ τυφλαὶ ἀψίδες αἱ στηριζόμεναι ἐπὶ τῶν ἐκ τῶν μακρῶν τοίχων προβαλλουσῶν παραστάδων, ἀκόμη δὲ καὶ αἱ μικραὶ κόγχαι τοῦ νάρθηκος καὶ τοῦ ἱεροῦ εἶναι ἀπολύτως συμμετρικῶς διατεταγμέναι ἐν σχέσει πρὸς τὸν κατὰ πλάτος ἄξονα τοῦ ὀρθογωνίου. Τὴν αὐτὴν δὲ συμμετρίαν καὶ ἰσορροπίαν παρουσιάζει ὁ ναὸς καὶ ἐν κατακορύφῳ τομῇ, κατὰ τε τὸ μῆκος καὶ τὸ πλάτος (εἰκ. 2).

Ἄλλ' ἵνα ἐκτιμήσωμεν τὴν συμμετρίαν καὶ ἰσορροπίαν ταύτην πλεον συγκεκριμένως εἶναι ἀνάγκη πρῶτον νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ τοῦ τρόπου καλύψεως, ὁ ὁποῖος ἐφηρμοσθῇ εἰς τὸ ἐξεταζόμενον καθολικόν.

Ὡς ἐκ τῆς κατόψεως καὶ τῆς τομῆς ἐμφαίνεται, τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Ἀγνοῦντος εἶναι κατ' ἀρχὴν μία μονόκλιτος βασιλικὴ μετὰ τρούλλου, ἀνήκει δηλ. εἰς τύπον συχνάκις ἐφαρμοσθέντα κατὰ τε τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους⁶ καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας⁷.

Ἄλλ' ἐνῶ εἰς τὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ παραδείγματα ὁ τρούλλος βαίνει ἀπ' εὐθείας ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπὶ τῶν κατὰ μῆκος καμαρῶν (ἀν. καὶ δυτ.) καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπὶ μικρῶν καμαρῶν ἀνοιγομένων εἰς τὸ πάχος τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου μακροῦ τοίχου, ἐνταῦθα ὁ τρούλλος βαίνει μὲν καὶ πάλιν ἐπὶ ὁμοίου εἵδους καμαρῶν, οὐχὶ ὅμως ἀπ' εὐθείας ἀλλὰ τῇ μεσολαβήσει δύο τεταρτοσφαιρίων, ἑνὸς πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἑνὸς πρὸς δυσμὰς (εἰκ. 2), ὅπως δηλ. καὶ εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν τῆς

⁶ Παρεκκλήσιον Ἀγίας Βαρβάρας Καπνικαρέας, Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Εὐρετήριον Μεσ. Μνημ.* Β', εἰκ. 57. Παναγία Μεσοσπορίτισσα Καλυβίων Κουβαρᾶ, Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀθηνᾶ 35, σ. 177 εἰκ. 9· πρβλ. καὶ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΝ εἰς Δελτ. Χρυστ. Ἀρχ. Ἐταιρείας Δ', 1927, σ. 42 κλπ.

⁷ Πλείστα εἶναι τὰ παραδείγματα τοῦ τύπου τῶν μονοκλίτων βασιλικῶν μετὰ τρούλλου ἐπὶ Τουρκοκρατίας, δι' ὃ καὶ παραλείπομεν τὴν ἀπαρίθμησίν των ἐνταῦθα.

α. Νοτία ὄψις τῆς Μονῆς Ἀγνοῦντος μετὸν κυλινδρικὸν πυργίσκον
εἰς τὴν γωνίαν τοῦ ὑψηλοῦ περιβόλου

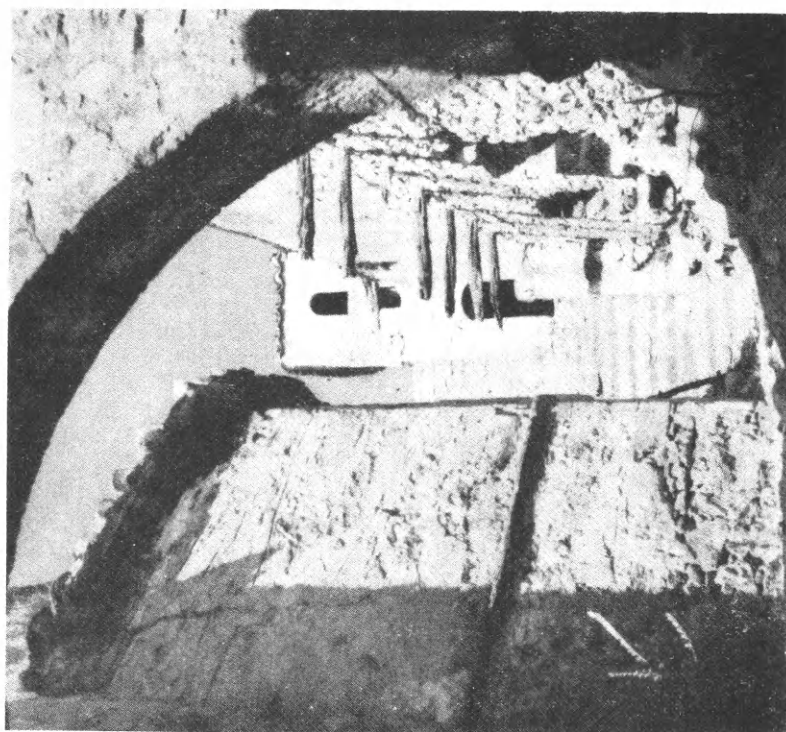
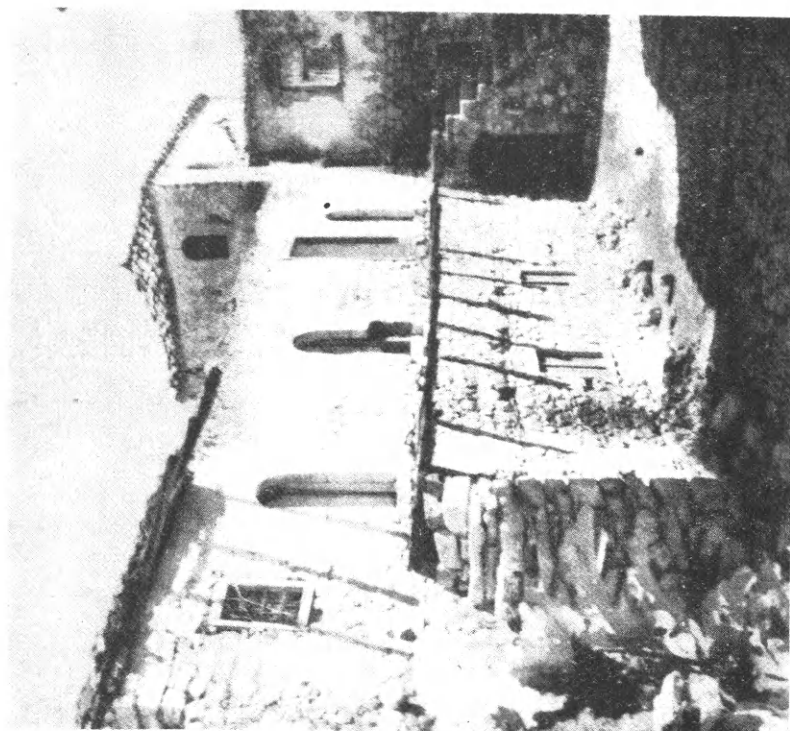
β. ΝΑ. ἄποψις τῆς Μονῆς Ἀγνοῦντος

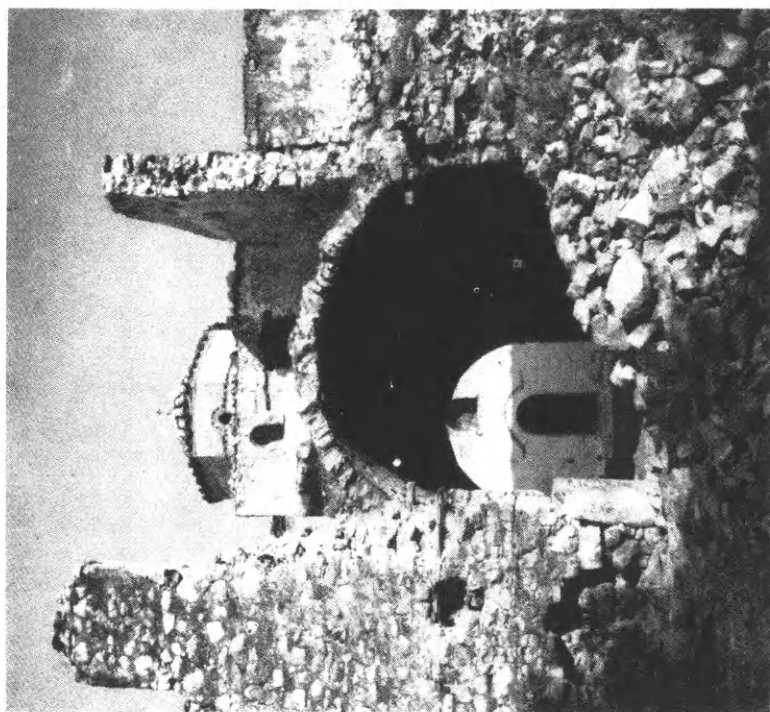
α. Δυτική ὄψις τῆς Μονῆς Ἀγνοῦντος μετὰ τὸ διαβατικὸν εἰς τὸ μέσον
καὶ τοὺς δύο ἐκατέρωθεν πύργους

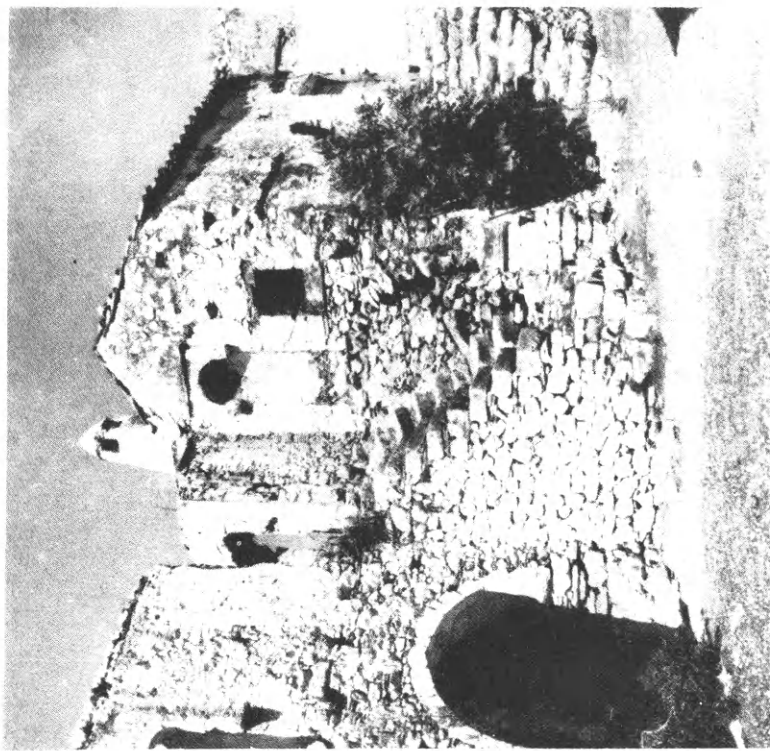
β. ΝΔ. ὄψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ἀγνοῦντος

Ἐσωτερικὴ ὄψις τῶν κελίων τῆς Μονῆς εἰς δύο ὀρόφους

α. Δυτική είσοδος με τὸ διαβατικόν

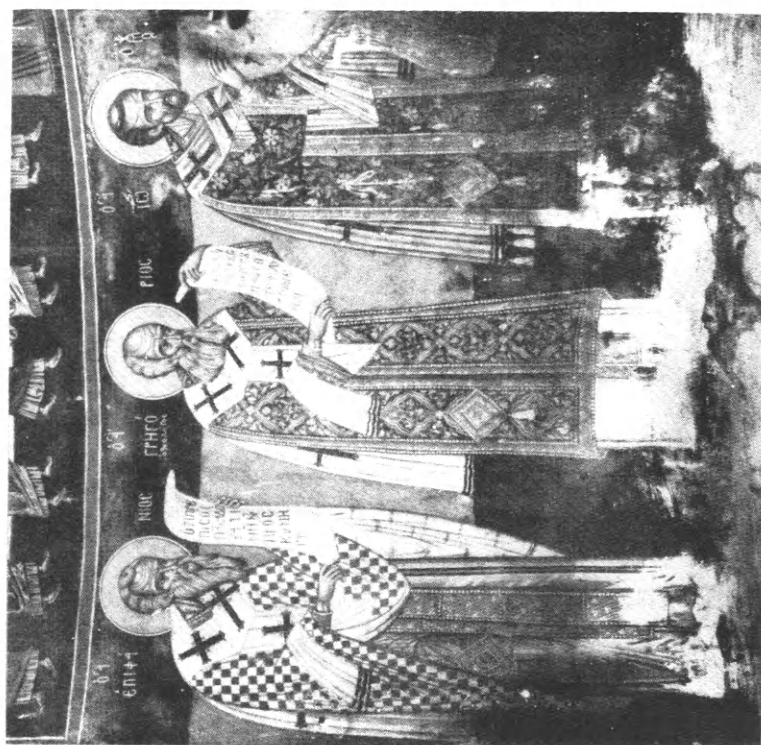
β. Ἐσωτερικὴ ὄψις τοῦ διαβατικοῦ

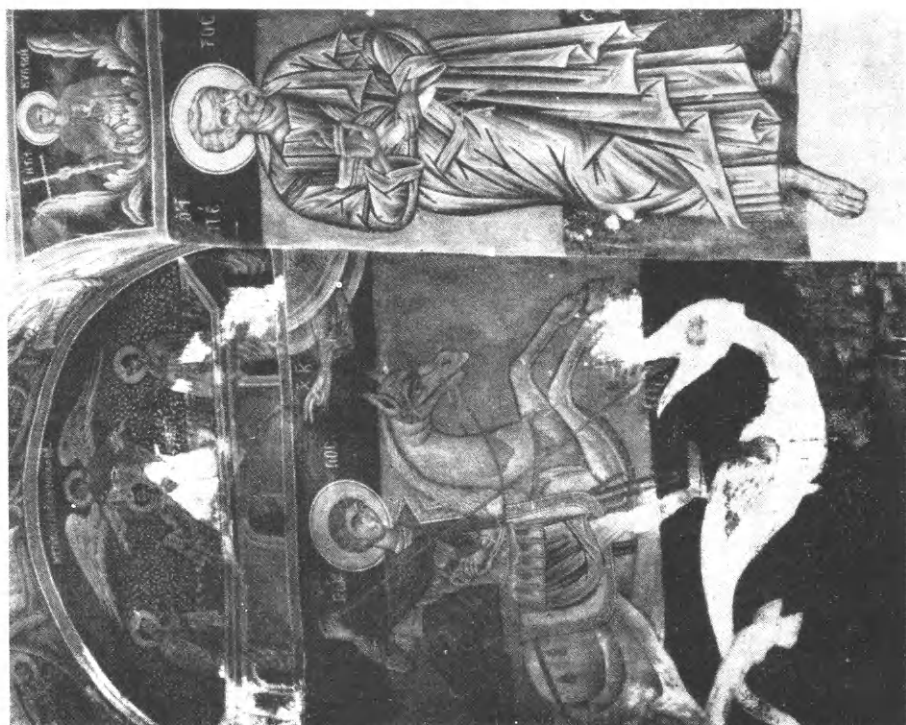
α. Δυτική ὄψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς

β. Ἐπιγραφή καὶ τοιχογραφίαι τοῦ καθολικοῦ εἰς τὸ νότιον παρὰ τὴν εἴσοδον τυφλὸν τόξον

Τοιχογραφία τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ἀγνούτου

Τοιχογραφίαι τῆς Ἀναλήψεως, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τοῦ Ἁγίου Πέτρου ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ἀγνούτου

Φορητή εἰκὼν ἐπὶ τοῦ τέμπλου τοῦ Χριστοῦ ὡς Μ. Ἀρχιερέως
μετὰ τῶν συμβόλων τῶν 4 Εὐαγγελιστῶν. Ἔργον τοῦ Εὐσταθίου Κούρτση

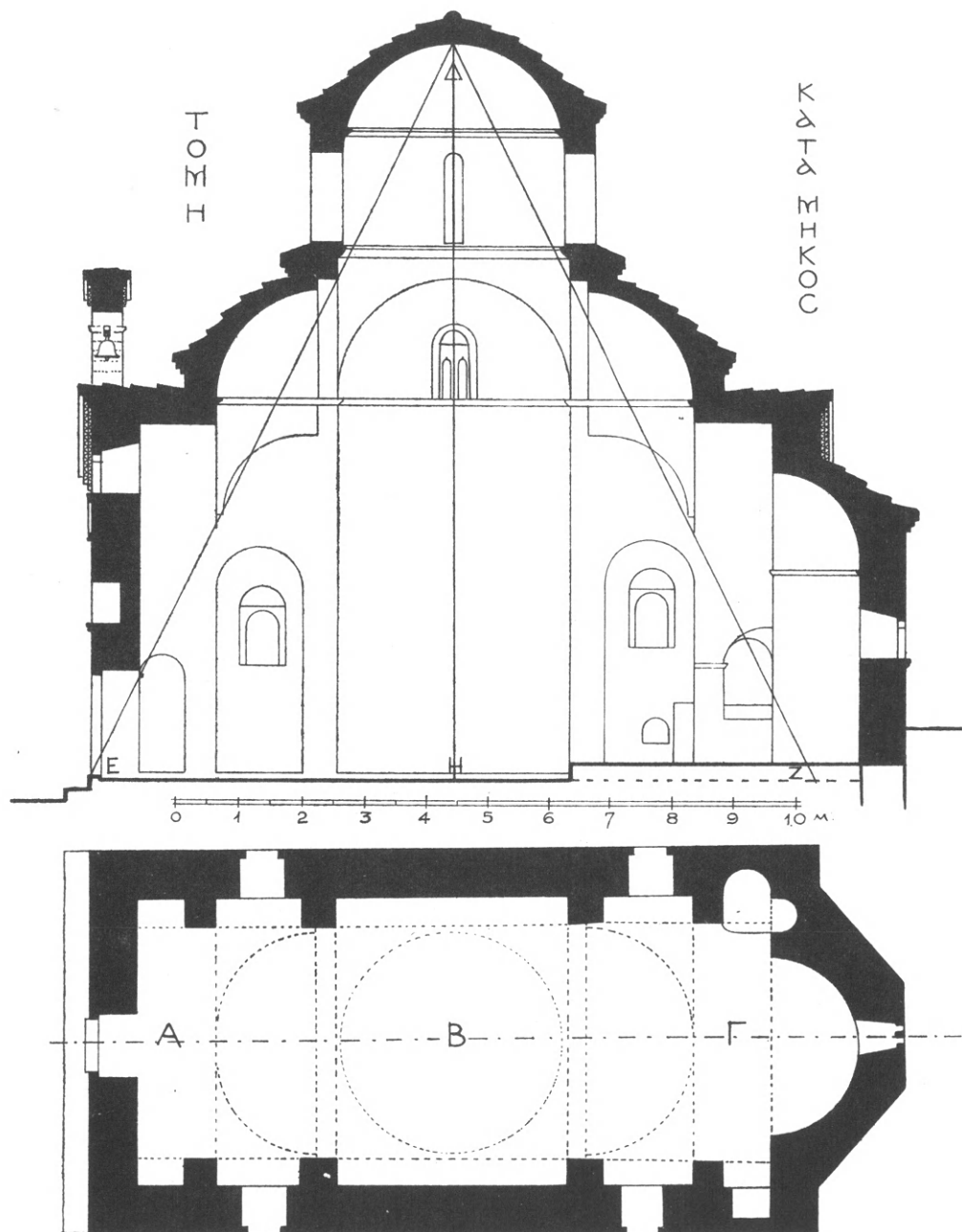

Φορητή εἰκὼν τῆς Παναγίας ἐπὶ τοῦ τέμπλου ὡς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων,
βρεφοκρατοῦσης καὶ στεφομένης ὑπὸ 2 ἀγγέλων. Ἔργον Εὐσταθίου Κούρτση

Φορητή εικών της Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἐπὶ τοῦ τέμπλου.
Ἔργον Εὐσταθίου Κούρτση

ΚΑΘΟΛΙΚΟΝ Μ. ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΘΕΟΥ ΑΓΝΟΥΝΤΟΣ

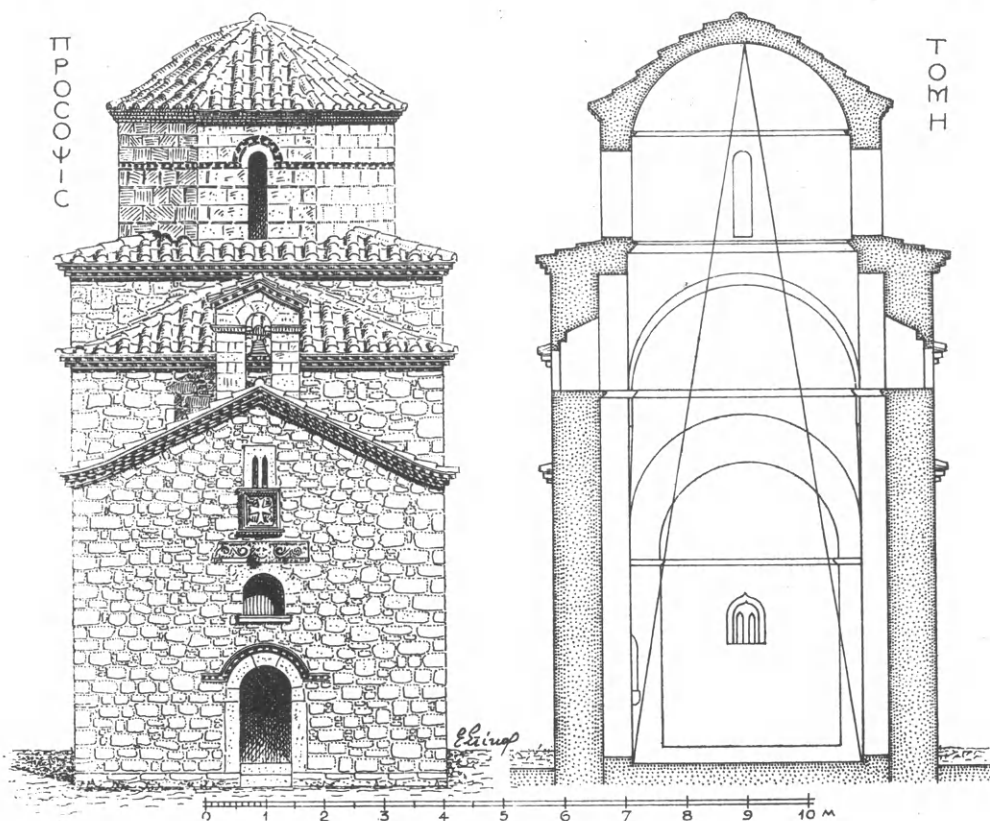

ΚΑΤΟΨΙΣ

Εικ. 2. Τομή κατά μήκος και κάτοψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ἀγνούντος.

Κωνσταντινουπόλεως καὶ εἰς τὰ κατ' ἀπομίμησιν αὐτῆς ἀνεγερθέντα μουσουλμανικά τζαμιά. Διὰ τῆς λύσεως ταύτης ὅχι μόνον ὁ τροῦλλος τοποθετεῖται ὑψηλότερον, λαμβάνων μεγαλυτέραν ἑμφασιν, ἀλλὰ καὶ διευκολύνεται κατὰ πολὺ ἡ ἀπὸ τῆς θύρας τῆς εἰσόδου ἄμεσος θέα τοῦ εἰς τὴν κλεῖδα τοῦ τρούλλου εἰκονιζομένου Παντοκράτορος (βλ. εἰκ. 2, γραμμὴν ΕΔ).

ΚΑΘΟΛΙΚΟΝ Μ. ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΘΕΟΥ ΑΓΓΟΥΝΤΟΣ

Εἰκ. 3. Πρόσοψις καὶ κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ καθολικοῦ.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ ἐφαρμοσθεῖσα λύσις παρουσιάζει μὲν εἰς τὴν κατὰ μῆκος τομὴν μίαν ἄνετον καὶ εὐχάριστον πρὸς τὰ ἄνω κλιμάκωσιν τῶν θόλων (εἰκ. 2), ἀποβαίνει ὅμως καταθλιπτικὴ εἰς τὴν κατὰ πλάτος τομὴν (εἰκ. 3)· διότι ἐνῶ τὸ ἐσωτερικῶς τῆς πρώτης ἐγγραφόμενον τρίγωνον ΔΕΖ παρουσιάζεται μὲ εὐχάριστον ἀναλογίαν ἥτοι μὲ ὕψος ΔΗ ἴσον περίπου πρὸς τὸ μῆκος τῆς βάσεώς του ΕΖ ($11.72 : 12$), εἰς τὴν δευτέραν τὸ ὕψος τοῦ ἐγγεγραμμένου τριγώνου ($12 \mu.$) ἀποβαίνει πλέον τοῦ τριπλασίου τῆς βάσεως ($3.78 \mu.$) ἥτοι μὲ λίαν ἐνοχλητικὴν ἀναλο-

γίαν. Τὴν μεγάλην ταύτην διαφορὰν ἐντυπώσεως δύναται τις νὰ ἐκτιμήσῃ καλύ-
τερον ἐξετάζων τὰς ἀντιστοιχοῦς ἐξωτερικὰς ὀψεις τοῦ ναοῦ. Πράγματι αἱ μὲν πλά-
γαι ὀψεις αὐτοῦ (εἰκ. 4) ἐμφανίζονται ἐν δευτέρᾳ προβολῇ, συντελούσης καὶ τῆς
μεγάλης ἀκοσμήτου ἐπιφανείας των, ἥσυχαι καὶ ἁρμονικῶς κλιμακούμεναι πρὸς τὰ
ἄνω, ἵνα ἀποκορυφωθῶσιν εἰς τὸν τροῦλλον (εἰκ. 4 καὶ πίν. LIII β καὶ LIV α),

ἐνῶ αἱ δύο στεναὶ πλευραὶ (εἰκ. 3) παρ' ὅλην τὴν κίνησιν τῶν στεγῶν των ὑποῦν-
ται ἀποτόμως ἐν εἵδει πύργου, παράγουσαι ἀνήσυχον ἐντύπωσιν.

Τὸ κακὸν ἐν τούτοις τοῦτο μετριάζεται βεβαίως σημαντικῶς εἰς τὴν πραγμα-
τικότητα· διότι, ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, βλέπει κανεὶς ἐν μνημεῖον οὐχὶ ἐν αὐστηρᾷ
προβολῇ ἀλλὰ προοπτικῶς (πίν. LIV β).

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν χρῆσιν τεταρτοσφαιρίων ὥς ἀπολήξεως τῆς καλυπτού-
σης τὴν βασιλικὴν στέγης, πρέπει νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα, ὅτι αὕτη ἐφηρμόσθη ἐν
Ἑλλάδι καὶ εἰς ἄλλας, μὴ τρουλλαίας ὅμως, βασιλικάς, αἷτινες ἐμελετήθησαν λεπτο-

μερῶς ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Ἀν. Ὁρλάνδου⁸. Εἰς ταύτας πάσας ἢ κατὰ μῆκος καμάρα, ἣτις καλύπτει τὴν μονόκλιτον βασιλικὴν ἢ τὸ μέσον κλίτος τῆς τρικλίου, καταλήγει εἴτε μόνον ἀνατολικῶς⁹, εἴτε ἀνατολικῶς καὶ δυτικῶς¹⁰ εἰς τεταρτοσφαίρια βαίνοντα ἐπὶ περσικῶν ἡμιχωνίων. Εἰς ἄλλους πάλιν ναοὺς τῆς Τουρκοκρατίας ἡ κυλινδρική καμάρα ἀντικατεστήθη διὰ τρουῖλλον στηριχθέντος εἴτε μόνον πρὸς ἀνατολὰς¹¹, εἴτε πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς¹² ἐπὶ ἡμιχωνίων. Ἄλλ' ὁ τρουῖλος οὗτος παρουσιάζεται συνήθως μᾶλλον συμπεπιεσμένος καὶ σχεδὸν τυφλὸς¹³ εἰς τοὺς μονοκλίτους ναοὺς τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰ., κάπως δὲ ῥαδινώτερος εἰς τὸν ἐξαγωνικοῦ τύπου ναὸν τῆς Νταοῦ Πεντέλης¹⁴ (16ου αἰ.). Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Ἀγνοῦντος ὁ ἐκτελέσας τὸν ναὸν πρωτομάστορας ἀπεδείχθη περισσότερον πιστὸς εἰς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν· διότι ἐστήριξε μὲν τὸν τρουῖλλον, κατὰ ἰσλαμικὰ πρότυπα¹⁵, ἐπὶ δύο ἐκατέρωθεν τεταρτοσφαιρίων, ἔδωκεν ὅμως εἰς αὐτὸν πολὺ ῥαδινωτέρας ἀναλογίας (εἰκ. 2 καὶ 4). Ἡ ἐσωτερικὴ διάπλασις τοῦ ναοῦ ἔχει προσθέτως καὶ τοῦτο τὸ πλεονέκτημα: ὅτι παρουσιάζει πλαστικότητα τῶν τοίχων τῶν μακρῶν πλευρῶν διὰ τῆς ἐπενδύσεως αὐτῶν διὰ τυφλῶν ἀψίδων, αἵτινες αὐξάνουν συγχρόνως ὄχι μόνον τὸν ὠφέλιμον ἐσωτερικὸν χώρον τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸ πάχος τῶν πλαγίων τοίχων, οἵτινες δέχονται τὰς ὠθήσεις τῶν ὑπερθεῖν θόλων.

Ἐξωτερικὴ διακόσμησις. Ὡς πρὸς τὴν διακόσμησιν τῶν ἐξωτερικῶν ὀψεων παρατηροῦμεν ὅτι μόνον ἡ πρόσοψις παρουσιάζει ὀλίγην τοιαύτην. Οὗτω ὑπεράνω τῆς τοξωτῆς, μὲ ἐπίπεδον μαρμάρινον περιθυρον καὶ δμόλογον πρὸς τὸ τόξον ὀδοντωτὴν ταινίαν θύρας εἰσόδου, ὑπάρχει ἡμικυκλικὴ κόγχη, ἣτις θὰ ἔφερεν εἰς τὸ

⁸ Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. 8, 1925, σ. 302 ἐξ. Ὁ αὐτὸς εἰς *Εὐρετήριον Μεσ. Μνημ.* Ἑλλ. Γ' 1927, σποράδην.

⁹ Ἀγία Ἄννα Ροῦφ Ἀθηνῶν, *Εὐρετ.* Γ', σ. 149 εἰκ. 194. Ἀγ. Πέτρος Χασιάς, αὐτόθι σ. 212 εἰκ. 284.

¹⁰ Ναὸς Παντανάσσης Ἀθηνῶν (Μοναστηράκι), *Εὐρετ.* Β', σ. 65 εἰκ. 51. Παναγία Ρόμβη, αὐτόθι σ. 97, εἰκ. 109. Ἀγ. Ἀνάργυροι Κολοκύνθη (Μετόχιον Παν. Τάφου), αὐτόθι σ. 97 εἰκ. 111. Ἀγ. Ἀθανάσιος Ψειρῇ, αὐτόθι σ. 97 εἰκ. 112.

¹¹ Ἄγιος Δημήτριος Καβαλλάρη Ἀθηνῶν, *Εὐρετ.* Γ', σ. 145 εἰκ. 190. Ἀγ. Παρασκευὴ Πικέρμη, *Εὐρετ.* Γ', σ. 181 εἰκ. 243.

¹² *Εὐρετ.* Γ', σ. 185 εἰκ. 247.

¹³ Πβλ. καὶ τὸν τρουῖλλον τῆς ἀπλῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Γεωργίου Κουταλέα, *Εὐρετ.* Γ', σ. 159 εἰκ. 211.

¹⁴ Βλ. σημ. 12.

¹⁵ Βλ. καὶ Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΝ, Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά 1959, σ. 48.

βάθος τὴν εἰκόνα τῆς ἐν τῷ ναῷ τιμωμένης Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Εὐθὺς ὑπεράνω τῆς κόγχης ταύτης εἶναι ἐντοιχισμένη μαρμαρίνη σίμη μετὰ λεοντοκεφαλῆς καὶ ἀναγλύφων σπειροειδῶν κοσμημάτων, προερχομένη ἀναμφιβόλως ἐκ τοῦ γειτονικοῦ Ἀσκληπείου τῆς Ἐπιδαύρου καὶ πιθανώτατα ἐκ τῆς Θόλου τοῦ ἱεροῦ¹⁶. Εὐθὺς ὑπὲρ τὴν σίμην καὶ κάτωθεν τοῦ διλόβου παραθύρου ὑπάρχει πλᾶξ τετραγώνου πωρίνου θωρακίου φέροντος ἐν τῷ μέσῳ ὑψουμένου πλαισίου ἰσοσκελῆ σταυρόν, εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ὁποίου εἶναι χαραγμένη ἡ συνήθης ἀποτρόπαιος τῶν κακῶν πνευμάτων ἐπιγραφή Ι(ησοῦς) - Χ(ριστός) - Ν(ι) - Κ(ῆ) (εἰκ. 3 καὶ πίν. LVII α).

Ἀξιοσημείωτον στοιχεῖον διακοσμήσεως ἀποτελοῦσι καὶ αἱ διπλαῖ δζοντωταὶ ταινίαι, αἵτινες ὑπογραμμίζουν τὰ ἄκρα τῶν στεγῶν τόσον ὀριζοντίως, ὅσον καὶ κατὰ τὴν κλίσιν τῶν στεγῶν τοῦ νάρθηκος καὶ τοῦ ἱεροῦ, ὡς καὶ τῆς κωνικῆς στέγης τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς στέγης τοῦ τρούλλου (εἰκ. 4).

Ἵνα συμπληρώσωμεν τὴν περιγραφὴν τοῦ ἑξωτερικοῦ ἀναφέρομεν ὅτι ὁ ὀκτάγωνος τρούλλος ἐκτισμένος διὰ κανονικῶν πωρολίθων φέρει ὡς μόνην διακόσμησιν ὀδοντωτῆν ταινίαν περιβάλλουσαν τοὺς λοβοὺς τῶν 4 μονολόβων αὐτοῦ πάρα-θύρων καὶ συνεχιζομένην εἰς τὸ ὕψος τῶν γεννήσεων τῶν λοβῶν καθ' ὅλην τὴν περίμετρον αὐτοῦ. Ἀξιοσημείωτον δὲ εἶναι, ὅτι ἡ κάτωθεν αὐτοῦ ἐσωτερικὴ καμάρα δὲν ἐμφανίζεται ἑξωτερικῶς, ὡς συνήθως, μὲ ἀέτωμα, ἀλλ' ἐγγράφεται κατ' ἰσλαμικὴν ἐπίδρασιν ἐντὸς συμπαγοῦς ὀρθογωνίου μὲ ὀριζόντιον γεῖσον (πίν. LIV β).

Τέλος τὸ κομψὸν ὑπὲρ τὴν στέγην τοῦ νάρθηκος ὀρθούμενον μονόλοβον, μὲ τριγωνικὴν ἀπόληξιν κωδωνοστάσιον, εἶναι καὶ αὐτὸ κατεσκευασμένον διὰ κανονικῶν πωρολίθων καὶ μὲ πολὺ καλὰς ἀναλογίας ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὅλην πρόσοψιν τοῦ ναοῦ.

Ἐσωτερικὴ διακόσμησις. Ὁ ναὸς εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος διὰ τοιγραφῶν εἰς ἀρκετὰ καλὴν κατάστασιν εἰσέτι διατηρουμένων. Ἡ εἰκονογράφησις τοῦ ἀκολουθεῖ πιστῶς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν. Ἐπιγραφή γεγραμμένη εἰς τὸ νότιον παρὰ τὴν εἴσοδον τυφλὸν τόξον μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι τὸ καθολικὸν ἑξωγραφήθη κατὰ τὸ ἔτος 1759, ἥτοι πιθανῶς πεντήκοντα περίπου ἔτη μετὰ τὴν κτίσιν τοῦ ναοῦ. Τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς¹⁷ ἔχει ὡς ἑξῆς :

¹⁶ Βλ. ὁμοίας σίμας παρὰ Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑ, *Fouilles d'Épidaure*, πίν. V καὶ X καὶ παρὰ LECHAT - DEFASSE, *Épidaure*, εἰκὼν εἰς σελ. 111, 123 καὶ πίν. VI.

¹⁷ Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ ΧΡ. ΓΙΑΜΑΛΙΔΟΥ ἐν Ἀθηνᾶ 25, 1934, σ. 419.

[Ιστο]ρίθη ὁ θεῖος καὶ πάνσε[πτος]
 ναὸς οὗτος τῇ]ς ὑπεραγίας Θεοτόκου [καὶ αἰ
 παρθένου Μαρίας] ...τος διὰ συνδρομῆςων τῇ
 ἐν τῇ ἱερᾷ Μονῇ [πρὸς ψυχικὴν αὐ]τῶν σωτηρίαν
 ἡγομενεύοντος.... [Δαμασκ]ηνοῦ ἐκ κώμης
 Ἀγγελολκάστρου¹⁸ ἐν ἔτη σω[τηρίῳ] ΑΨΝΘ (= 1759)
 Ἰουνίου ΚΘ χεῖρ ἀναγνώστου Παπαδοπούλου.

Συμφώνως πρὸς τὴν ἀνωτέρω ἐπιγραφὴν αἱ τοιχογραφίαι εἶναι ἔργον τοῦ ἀναγνώστου Παπαδοπούλου, δείγματα τῆς τέχνης τοῦ ὁποίου παρέχουν αἱ παρατιθέμεναι εἰκόνες¹⁹ (πίν. LVII β, LVIII καὶ LIX).

Τὸ τέμπλον τοῦ ναοῦ εἶναι ξυλόγλυπτον, καλῆς λαϊκῆς τέχνης. Φέρει κάτω μὲν εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου, τῆς Κοιμήσεως καὶ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, ἄνω δὲ καλὰς, μικρὰς εἰκόνας τοῦ Δωδεκαόρτου. Κάτωθεν τοῦ Δωδεκαόρτου ὑπάρχει σκαλισμένη ἡ ἐξῆς ἐκ τῆς Γ' Ὁδῆς τῆς Καταβάσις τῆς Ὑπαπαντῆς εἰλημμένη ἐπιγραφὴ²⁰:

† Τὸ στηρέωμα τῶν ἐπὶ σε πε-
 ποιθότων στερέωσον Κ(ύρι)ε τὴν
 Ἐκκλησίαν ὃν ἐκτίσω τω τιμίῳ σου
 αἵματι. Ἔτος ΑΨΙΓ' Αβγούστου.

Κατὰ ταῦτα τὸ τέμπλον κατεσκευάσθη τὸ ἔτος 1713, ἄρα καὶ ἡ μονὴ θὰ εἶναι πιθανώτατα κτίσμα τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰῶνος. Αἱ καλῆς ὁπωσδήποτε τέχνης εἰκόνες τοῦ τέμπλου εἶναι, συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν αὐτῶν, ἔργα τοῦ ζωγράφου Εὐσταθίου Κούρτση (πίν. LX, LXI καὶ LXII).

Μετόχιον. Εἰς μικρὰν πρὸς τὰ ΝΑ. τῆς μονῆς ἀπόστασιν εὐρίσκεται ναὺ-
 δριον τοιχογραφημένον τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, μετόχιον τῆς μονῆς.
 Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ του τοίχου σώζεται ἡ κάτωθι ἐπιγραφὴ:

¹⁸ Πρόκειται βεβαίως περὶ τοῦ Ἀγγελολκάστρου τῆς Κορινθίας καὶ οὐχὶ τοῦ γνωστο-
 τέρου ὡς κτίσματος τῶν Δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου Ἀγγελολκάστρου τῆς Αἰτωλίας.

¹⁹ Ἡ λεπτομερὴς περιγραφὴ τῆς ἐν τῷ ναῷ διατάξεως τῶν διαφόρων εἰκονογραφικῶν
 θεμάτων καὶ ἡ ἐξέτασις τῆς τέχνης αὐτῶν θὰ μᾶς ἔφεραν ἔξω τοῦ πλαισίου τῆς μελέτης
 ταύτης. Διὰ τοῦτο παραλείπομεν αὐτὴν ἐπιφυλασσόμενοι νὰ πραγματευθῶμεν σχετικῶς
 ἀλλαχοῦ.

²⁰ Μηναῖον Φεβρουαρίου, ἐκδ. Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ, Βενετία 1843, σ. 46.

*Ανιγερθη και ἐξωγραφῆσθη ο θειος ναός
 οὗτος τοῦ ἁγίου ἐνδόξου καὶ πανευφήμου
 Αποστόλου και Εὐαγγελιστου Ἰω(αννου) τοῦ
 Θεολόγου διὰ ἐξόδου τοῦ οσιοτάτ(ου)
 ηγουμένου κυρίου Δαμασκνοῦ ἐ[κ κώμης
 Ἀγγε]λοκάστρου ηγουμενεύον(τος) τοῦ πανοσιοτάτου
 [Δαμασ]κνοῦ ἐκ χωρ[ίου] Σοφικοῦ ΑΨΞΨ' (= 1766)
 Ἰων(ίου) Διὰ χειρος ἐμοῦ Θεοκλήτου ἱερομονάχου
 ἐκ χωρίου ἀκ[γελοκάστρου,] ²¹*

Κατὰ ταῦτα εἰς τὴν μονὴν καὶ τὸ μετόχιον αὐτῆς εἰργάσθησαν τρεῖς ἐν ὅλῳ
 ζωγράφοι :

- 1) ὁ ἀναγνώστης Παπαδόπουλος,
- 2) ὁ Εὐστάθιος Κούρτεσης καὶ
- 3) ὁ ἱερομόναχος Θεόκλητος.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀγιογράφων μόνον ὁ Θεόκλητος ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ
 Δ. Σισιλιάνου ²².

Ἀθῆναι

ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ Γ. ΣΤΙΚΑΣ

²¹ Ἐδημοσιεύθη παλαιότερον ὑπὸ Χρ. ΓΙΑΜΑΛΙΔΟΥ ἐν Ἀθῆνᾳ 25, 1914, σ. 420-421.

²² Πρβλ. ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, "Ἑλληνες ἀγιογράφοι μετὰ τὴν ἄλωσιν", Ἀθῆναι 1935, σ. 88.

SEALS AND SEALSTONES FROM THE TOMBS OF PERATI (Pl. LXIII - LXVI) *

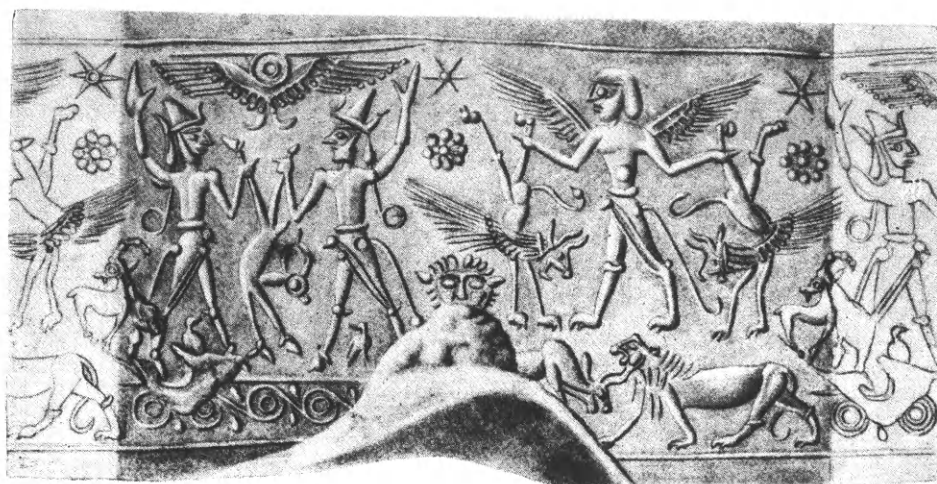
Of the seals and sealstones found in the tombs of Perati, the five found in pit 2, Tomb 1, by their range and eclectic character give a fair indication of seal use at the end of the Bronze Age in Helladic Greece. Examples from other tombs, (and there was one surface find) and in particular a Cypriote conoid from Tomb 24, associated with a bulla-shaped stone with talismanic markings, confirm this eclectic character¹. Two from Tomb 142 also unite Cyprus of the Late Bronze Age with Helladic Greece, and of them, the Cypriote cylinder affords unique evidence of the transition between an earlier Syro-Egyptian idiom and that now considered to be true Cypriote style. The author is aware of the privilege in being allowed to record the seals and sealstones of this very important Late Helladic excavation, for the Χαριστήριον of a venerated and distinguished Greek scholar. So he wishes to express his thanks to Dr Sp. Iakovidis for permitting him to publish this material.

TOMB 1

The seals found in the pit 2 with cremated bones have in some cases been affected by the funeral fire. One of the earliest, Λ 6 (Pl. LXIII b), cracked, fractured along the edge and changed by the action of heat to a dull brown-green colour is the remains of a fine lentoid, 23 mm. in diameter. It is beautifully proportioned and the material appears to have been banded agate. It is engraved with the motif of a long horned Cretan goat in its death struggle. The basic disposition of the form is torsional, offset by convulsive movements of

* Abbreviations used in the text: 1) *BMCG*: WALTERS, *Catalogue of Engraved Gems and Cameos in the British Museum*, 1926. 2) *SCE*: *Swedish Cyprus Expedition I - IV*, Stockholm 1934 - 1948.

¹ Sp. JAKOVIDIS, *Kadmos* III, 2, 149 - 155.

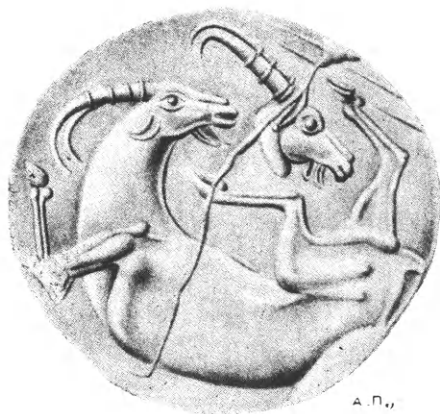

Α. Π.

0 10 20 30 40 50 60 m.m

Λ1

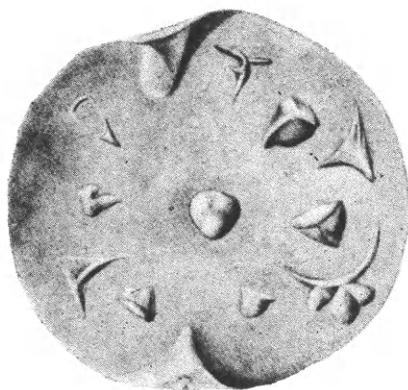
a.

Α. Π.,

0 10 20 mm

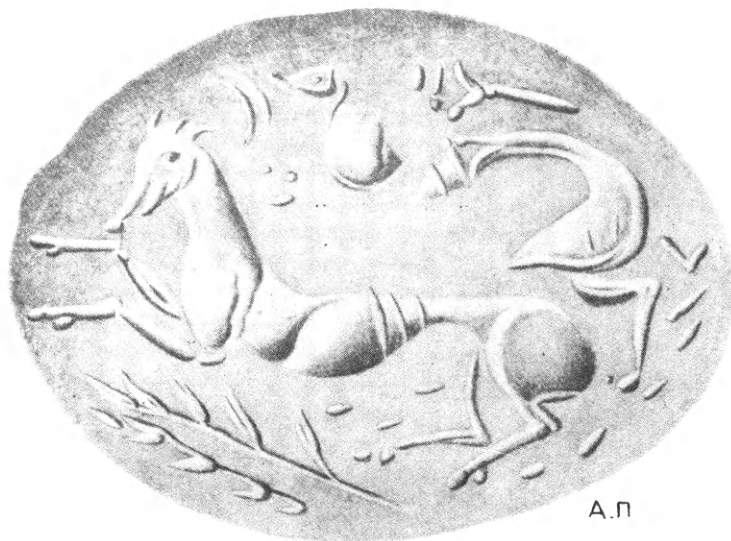
b. Λ6

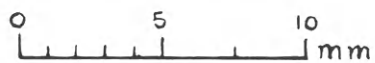
0 10 20 mm

Λ4 c.

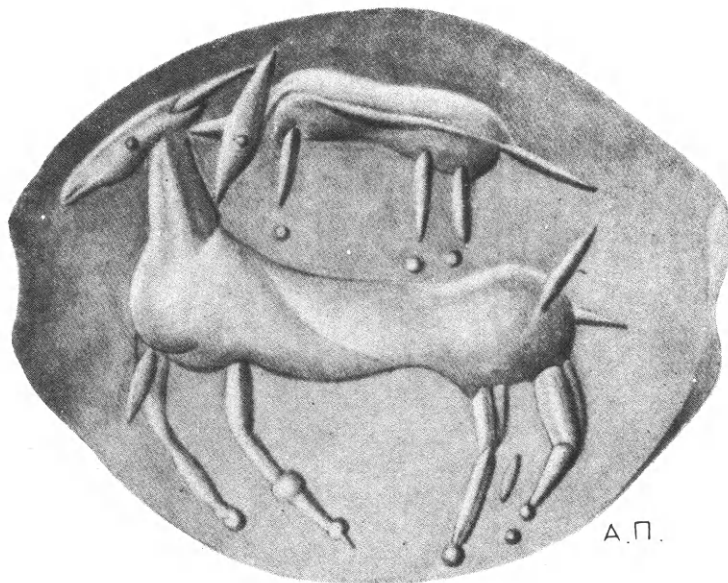
Cylinder and seals from Perati

Α.Π

M4

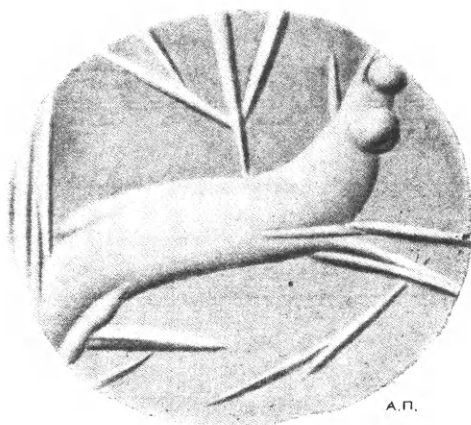
Α.Π.

Λ14

b.

Seals from Perati

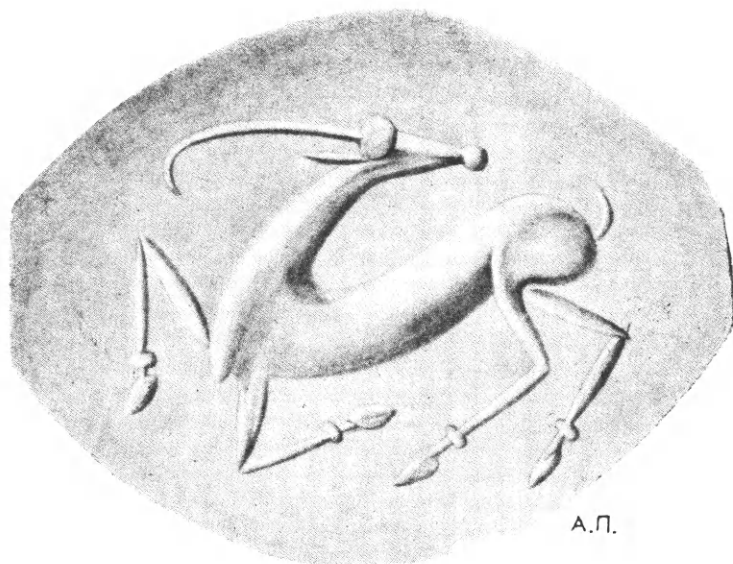
0 5 10 mm

a. Λ5

0 5 10 mm

Λ249 b.

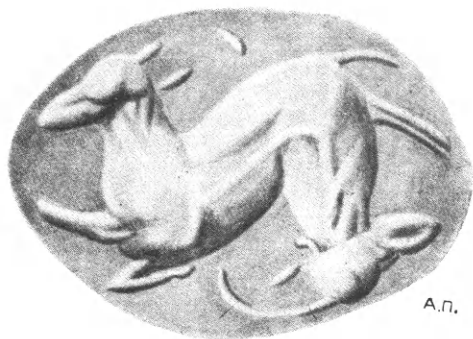

0 5 10 mm

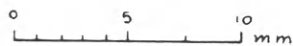
Λ258

c.

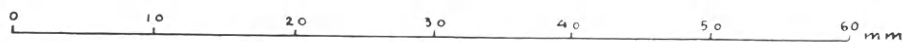
Seals from Perati

A92

A268

A267

Seals and cylinder from Perati

the leg. Between the hind legs and above the body of the dying goat is the head of another, of perhaps slightly different species, which may be either of cult or formal significance. Tangential grooves cut in the right-hand quarter of the field may represent weapons.

The modelling of the forms, as the technique, is of the first order, and, like the use of torsion to express a dramatic situation, points to the stylistic mastery associated with the engravers of the Knossian Palace of LM II. Closest in date to this fine Cretan product — unless the gold signet with a ring handle, whose motif is almost entirely obliterated by wear, is a better candidate since it probably predates the lentoid by a decade or so — is the haematite cylinder Λ 1 (Pl. LXIII a), 31 mm. in length, 14 mm. in diameter. This is also fractured in one place and appears to have suffered from the action of heat.

Above a band of running «S» spirals relieved by buds in the interstices, and arbitrarily broken by a stalking lion facing its prey, stands a winged human-headed genius with feline legs and feet holding captive in the inverse position two horned and winged lions. Separated from this group by two eight-petalled rosettes are two divine beings with bull legs and tails. They wear conical hats in the Anatolian fashion and sheathed swords. With one arm raised in triumph or impetration, the other grasps by a leg a captive ibex displayed between them. Between the legs of the bull-men are roosting birds. A winged disc with talons displayed and two stars occur in the upper range, while a mask of quasi-human form, probably that of Kubaba, marks the centre of the motif between the two groups.

The captive animals in each case are inverted and rendered in schematic fashion. This treatment of the captive animals and symbols, and the more naturalistic treatment of the semi-divine beings and the lower band with its animal vignette shows competent and consistent technique. Less consistent upon analogy with scenes of combat and divine activity from other Near Eastern cylinders is the nature of the theme. In this cylinder the quasi-Assyrian mode of holding the captive animals in one group with the quasi-Anatolian character of the other advertise its eclectic character. Its assertive confidence rules out an Aegean origin; its choice of forms, however, suggests the orbit of a *Mischkultur*, which would be most at home in the coastal regions of Syria associated with Byblos of the XIVth century B.C.

Perhaps near contemporary is the lentoid Λ 4 (Pl. LXIII c) of a variety

of marble, which on its round face shows the remains of a petalled device. Although now so worn that a reconstruction of the motif is practically impossible an Helladic origin, affected by Western Anatolia, is suggested. By the evidence of the edges of the string hole, it had, before deposition, been subjected to considerable wear.

A little later, but of true Helladic character is the gold signet with a ring handle M 4 (Pl. LXIV a). The bezel measures 25 mm. \times 18 mm., the diameter of the ring handle is 18 mm. Engraved on the bezel is a lion attacking an ibex running to the left at speed. Quantities symbolizing trees and rocky ground fill the lower part of the field, while above the lion is a form which, partly because some of the outline is lost by wear, cannot now be identified with certainty. The simple positioning of both animals one above the other in similar direction and motion virtually free from Cretan influence, suggests an early phase of LH III for the time of its manufacture. The field is well filled, the natural content of the scene is high, but there is little sense of the integration of forms within the motif or the field. Its value as an early product of this period is great. It seems also, by reason of the evidence of wear on its bezel, to have been of value to its owners.

The last stone associated with Tomb 1, pit 2, is the striated grey and white agate lentoid A 5 (Pl. LXV a) 20 mm. in diameter. Colour and markings are both beautiful, and by the position of the engraved motif and the string hole it would seem that the natural but geometrical character of the striations was to be advertised. The stone itself has been slightly affected by fire. Upon such material, the apparent clumsiness of the engraving of a wounded bull seems inappropriate, until the true nature of the motif is appreciated; for it seems that this stone like the carnelian amygdaloid with vase motif from the Grave M of Grave Circle B at Mycenae is a rare instance of an Helladic talismanic stone. Cretan talismanic stones have been found in Helladic Greece from time to time, but a stone of this character which can by style and material be considered to have been made on the Mainland itself, is comparatively rare. Certain features of the motif show clear signs of derivation from earlier Cretan examples, as, for example, the movement to the right but slightly upward, the size of the fatal dart, the manner of engraving completely consistent throughout, and the strong possibility that the motif was deliberately engraved on the more beautiful face. Above all, the vertical lines to the left of the stone which derive from Cretan talismanic amygdaloids, where, usually engraved at each

end of the stone, they represent the gold caps which often decorated the string holes of the finer seals proper.

Because of its talismanic character, it is almost impossible to date this stone on stylistic grounds with certainty. It must however be later than the talismanic stones with subjects of LM II.

TOMB 4

The summary engraving on A 5 may provide a clue to another even more summary effort on the carnelian glandular stone A 14 (length 20 mm., width 15 mm.) from Tomb 4 (Pl. LXIV b). This, although the technique and style are uniform, is less pleasing, for the forms in themselves appear contradictory. Derived from the attack motif, neither species of animal has its counterpart in nature. The goat-like quality of the head of the quarry is at variance with the rest of the body, which is virtually bovine. The head of the attacking beast is in almost obscene relation to the head of the victim, while its legs are even more ugly than those of the prey.

Such strange work may be due to incompetence, but it may also be due to a misguided effort to produce some kind of talismanic or amuletic quality in the stone itself. It is, however, a useful reminder of what kind of engraving can be found with LH III pottery.

TOMB 128

Tomb 128 yielded A 249 (Pl. LXV b), a lentoid of creamy brown agate with white striations, diameter 20 mm. thickness 9 mm. If the gold signet M 4 from Tomb 1 marked a naive but genuine essay of Helladic engraving, A 249 marks one of the high lights of Helladic work. A young stag is pursued by a wolf, whose forequarters alone are given, beautifully and finely cut with the wheel; the engraving has a sense of fluidity which describes the running of this animal in life, and imparts to the motif a graciousness, which lifts the subject above the level of natural struggle into the realm of supreme beauty. This work stands both in contrast with the grandeur of the Cretan work on A 6 with the equal but different grandeur of the great Dendra lentoids, but like the latter is a foretaste of the finest glyptic of the classical age. It also stands in contrast with the running ibex on the carnelian amygdaloid A 258 (Pl. LXV c), a surface find, which belongs to a lower level of conception and

execution. Yet both are germane and show Helladic glyptic making its own tradition at the end of LH II and the beginning of LH III.

TOMB 24

The work of yet another tradition but also related is seen in the motif of Λ 92 (Pl. LXVI a), a green steatite Cypriote conoid from Tomb 24 (15 × 10 mm.). The top of the seal has been lost by a fracture along the stringhole. Apart from its basic shape, the sculptural quality of its engraving of the foreparts of two goats conjoined advertise its Cypriote character. It is reminiscent of another example in the Cyprus Museum (1954.11.4.1), and by a more complicated version of the foreparts of three lions conformed on a similar shape of matrix of the turquoise in the British Museum (*BMCG* 96). The careful execution of the work in Λ 92 suggests an earlier phase of L. Cyp. III, and if this is so, predates the bulla-shaped talisman of red haematite with which it was found. Whether the fracture took place during the lifetime of its deceased owner, or whether it happened during the interment is not certainly known. The fracture, however, appears an old one. If the former, the seal was certainly valued, nor did its exotic character apparently militate against its value as a funerary offering.

TOMB 142

In Tomb 142, Λ 267 (Pl. LXVI c) and Λ 268 (Pl. LXVI b) were found. In some ways the most valuable find of all, since apart from the disparity of shape, use, material, subject and style, they may well be in stylistic analogy with other similar artifacts of contemporary manufacture. The cylinder is of haematite, length 34 mm., diameter 16 mm. A figure with the attributes of an Egyptian god wearing the crown of Upper and Lower Egypt is enthroned, holding the Staff of Power in his right hand and the Ankh sign on his left. Attended by a figure wearing a lion mask with the ceremonial fan, he receives an offering of an ibex from a winged human-headed being, and a long horned goat from a bull-man. In the field are schemata of the closed hand, a seated lion regardant, a crocodile and a flying goose.

While the Egyptian character of the divinity, his attributes, the crocodile and the flying goose is evident, Syrian characteristics can also be seen. The figure of the bull-man however, the style of his apparel and shoes, but above all the character of the two script quantities beneath the god's chair and in

front of the ibex suggest a Cypriote origin. The cylinder is rare in its theme, the worship of an Egyptian deity within an Eastern Mediterranean context, and is unique in that it provides an example of a traditional phase between Syro-Egyptian cylinders, known in Syria and Cyprus, and the style now recognised as indigenous Cypriote work. A 267 is representative of one stage in the general development of Cypriote cylinder glyptic, as the cylinder of Milataya (*SCE* I, Pls LXVII, CL) from the Bronze Age Sanctuary of Ayios Jakovos dated by Gjerstadt to Late Cypriote II, is another. Compared with *BMCG* III from Maroni — the acme of fine Cypriote work — both are representative of earlier but collateral stages, and may be near contemporary.

As such A 267 may match its companion, the cloudy creamy grey lentoid A 268 (diameter 19 mm., thickness 9 mm.) in character, if not in time. It bears a motif of three goats. One occupies the centre of the field standing with head erect. Another behind and to the rear, bends its head to lick its neck. The hind quarters of the animal are placed to the rear of the central goat, and part of the back is engraved above the body of the central goat. The foreparts of a third are seen to the right; belonging to this animal are two forelegs both found with the others and attached to the body of the central animal. The work, undoubtedly Helladic, (LH II B) should be contrasted with two others of the same subject in the British Museum — one (*BMCG* 34) of earlier and Cretan origin, the other, later and of Helladic origin, from Ialysos (*BMCG* 54). It will be at once seen that A 268, despite a lack of elegance, is more simple than *BMCG* 34, but more complicated than *BMCG* 54. While lacking, too, the ingenuity of A 258, or the beauty and execution of A 249, it marks a stage in the emancipation of Helladic glyptic from the Cretan tradition. Since on analogy with other more dateable Helladic work — A 268 does not appear to be contemporary with the pottery with which it was found — it is near in time to the work on the cylinder, and two instances of movement away from earlier and related traditions are seen. In the first case from the Syro-Egyptian phase to a truer Cypriote character, in the second from the earlier Cretan tradition to an Helladic one.

Thus the great range and eclectic nature of the engraved stones from the Perati tombs, suggest something of the character of seal use in LH III C. It is perhaps not complete without the evidence of the carnelian poppy-head beads, perhaps of Egyptian manufacture; the faience scarabs, or the other stones, glandular shape, amygdaloids and one cylinder, which are not engraved.

The finest work undoubtedly came from the past or from abroad, and even if there were the facilities for shaping and polishing semi-precious stones in the neighbourhood, it seems that the ability, except perhaps in one case, that of Α 14, was not there to engrave them. The finer products were no doubt admired, valued, and certainly thought the more fitting funerary offerings.

Aylesbeare

V. E. G. KENNA

ΟΙ ΕΚΤΟΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ BYZANTINOΙ ΔΗΜΟΙ

Εἰς τὴν σύνταξιν τῆς μικρᾶς ταύτης μελέτης με ὥθησεν ὁ προσφάτως δημοσιευθεὶς πάπυρος 2480 τῆς συλλογῆς Ὁξυρύνχου, ὅστις παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὰς περὶ τῶν Βενέτων τῆς πόλεως Ὁξυρύνχου πληροφορίας του.

Οἱ δῆμοι, ὥς καὶ τὰ λοιπὰ συναφῇ με τὴν διοίκησιν καὶ ὀργάνωσιν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτεύματος θέματα, ἀπλησχόλησαν κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας τοὺς ἐρευνητάς, οἵτινες ὅμως τὴν προσοχὴν των ἔστρεψαν περισσότερον εἰς τὴν ἀνίχνευσιν τῆς πολιτικῆς δραστηριότητος τῶν δήμων, εἰς μικροτέραν δὲ κλίμακα ἐνδιεφέρθησαν διὰ τὴν ὀργάνωσιν καὶ ἐσωτερικὴν λειτουργίαν των¹, τοσούτῳ δὲ μᾶλλον

¹ Ἐκ τῆς παλαιότερας καὶ νεωτέρας ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφίας σημειῶ τὴν σπουδαιότεραν. Τὴν παλαιοτάτην μελέτην τοῦ WILCKEN, *Die Parteien der Rennbahn vornehmlich im byzantinischen Kaisertum* ἐν *Abhandlungen der Preussischen Akademie Phil. hist. Kl.*, Berlin 1827, σ. 217 - 243 δὲν ἠδυνήθην νὰ συμβουλευθῶ. Ὁ Α. RAMBAUD διέγινωκε μὲν τὴν σπουδαιότητα τῶν ἐν Βυζαντίῳ δήμων, ἀλλὰ τὰ εἰς τὸ βιβλίον του: *De byzantino hippodromo et circensibus factionibus*, Paris 1870 ἐκτιθέμενα δὲν δεικνύουν πάντοτε ἐπαρκῆ κατανόησιν τῶν πηγῶν. ΤΗ. USPENSKIJ, *Partii cirka i Dimy v Konstantinoplje* ἐν *Vizantijskij Vremennik* 1, 1884, σ. 1 - 16 (ρωσ.), Γ. ΜΑΝΟJΛΟVIČ, *Le peuple de Constantinople*, μετάφρ. ἐκ τοῦ σερβοκροατικοῦ ὑπὸ Η. GRÉGOIRE ἐν *Byzantion* 11, 1936, σ. 617 - 716, YVONNE JANSSENS, *Les Bleus et les Verts sous Maurice, Phocas et Héraclius* ἐν *Byzantion* 11, 1936, σ. 499 - 536, Η. GRÉGOIRE, *L'empereur Maurice s'appuyait-il sur les Verts ou sur les Bleus?* ἐν *Annales de l'Institut Kondakov* 10, 1938, σ. 107 - 111, Α. Ρ. ΔΙΑΚΟΝΟΥ, *Vizantijskije dimy i fakcii (τὰ μέρη) v V - VII vekach* ἐν *Vizantijskij - Sbornik*, Moscow - Leningrad 1945, σ. 144 - 227 (βασικὴ μελέτη, ἐφ' ἧς ἔστηρίχθη ἡ μεταγενεστέρᾳ σοβιετικῇ βιβλιογραφίᾳ), Η. GRÉGOIRE, *Le peuple de Constantinople ou les Bleus et les Verts* ἐν *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, Paris 1946, σ. 568 - 578, F. DVORNIK, *The circus parties in Byzantium. Their evolution and their suppression* ἐν *Βυζαντινὰ - Μεταβυζαντινὰ* 1, 1946, σ. 119 - 133, Μ. LEVČENCO, *Venetij i prasini v V - VII vv* ἐν *Vizantijskij Vremennik* 26 (N.S. 1), 1947, σ. 164 - 183, L. BRÉHIER, *Les institutions de l'empire byzantin*, Paris 1949, σ. 195 ἐπ., Α. MARICQ, *La*

ὅσῳ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο αἱ πληροφορίες τῶν πηγῶν εἶναι ἔτι περισσότερον ἱσχυαὶ καὶ ἑλλιπεῖς, ἰδίᾳ ὅσον ἀφορᾷ τοὺς δήμους τῶν λοιπῶν πλὴν τῆς πρωτεύουσας πόλεων. Διὰ τῆς παρουσίας μικρᾶς συμβολῆς ἐπιχειρεῖται ἡ συγκέντρωσις τῶν σχετικῶν μὲ τὴν ὀργάνωσιν καὶ λειτουργίαν τῶν δήμων εἰς τὰς βυζαντινὰς ἐπαρχίας πληροφοριῶν. Αὗται προέρχονται κατὰ κύριον λόγον ἐκ παπύρων καὶ συνεπῶς ἀφοροῦν εἰς πόλεις τῆς Αἰγύπτου. Αἱ εἰς τὰ φιλολογικὰ κείμενα εἰδήσεις, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς ἐπαρχιακὰ κέντρα τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Αἰγύπτου περιορίζονται κυρίως μὲν εἰς θέματα πολιτικά, ἐνίοτε ὅμως ἀμέσως ἢ ἐμμέσως διαφωτίζουν διοικητικὰ ἢ ὀργανωτικὰ. Αἱ εἰς ἐπιγραφὰς μικρασιατικῶν ἰδίᾳ πόλεων ἀπαντῶσαι μνεῖαι ἐλάχιστα συμβάλλουν εἰς τὴν διευκρίνησιν τῆς λειτουργίας τῶν δήμων, ἀλλ' ἀφ' ἑνὸς πιστοποιοῦν τὴν διάδοσιν των καὶ ἀφ' ἑτέρου εἶναι ἐνδεικτικαὶ τῶν ἐκάστοτε πολιτικῶν ρευμάτων. Τὸ χρονικὸν ὄριον, εἰς ὃ ἀναφέρονται αἱ πληροφορίες, δὲν προχωρεῖ πέραν τοῦ Η' αἰῶνος καὶ τὸ μεγαλύτερον μέρος των ἀφορᾷ τοὺς Γ' καὶ Ζ' μέχρι καὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἡρακλείου περιλαμβανομένης. Οἱ πάπυροι, ἐν οἷς κατ' ἐμὴν γνώσιν ἀπαντᾷ μνεῖα δήμων αἰγυπτιακῶν πόλεων, ἐκτείνονται χρονικῶς ἀπὸ τοῦ ἔτους 315 μ.Χ. μέχρι καὶ τοῦ Η' αἰῶνος².

Ἐκ τοῦ συντόμου τούτου προλόγου εἶναι φανερόν ὅτι εἰς πολὺ ὀλίγα ἐρωτήματα εἶναι δυνατὴ ἱκανοποιητικὴ ὁπωσοῦν ἀπάντησις. Αἱ πῆγαί διέσωσαν ὀνόματά τινα ἡγετῶν δήμων ἐπαρχιακῶν πόλεων, ἀλλ' ἐλάχιστα συμπεράσματα ἐπιτρέπουν περὶ τῶν καθηκόντων καὶ τοῦ τρόπου ἀναδείξεώς των. Σκοτεινὸν εἶναι καὶ τὸ θέμα τῆς ὀνομασίας τοῦ ἔχοντος τὴν ἡγεσίαν.

Διὰ τὴν πρώιμον περίοδον οὔτε τῶν εὐρισκομένων ἐπὶ κεφαλῇς τῶν δήμων Κωνσταντινουπόλεως, οἵτινες κατὰ τὴν καμπὴν τοῦ Γ' πρὸς τὸν Ζ' αἰῶνα ὀνομά-

durée du régime des partis populaires à Constantinople ἐν Bulletin de l'Académie Royale de Belgique V 35, 1949, σ. 63 - 74, ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Factions du cirque et partis populaires*, αὐτόθι V, 36, 1950, σ. 396 - 421 (γνωστὸν μοι μόνον ἐκ παραπομπῆς), R. GUILLAND, *Les factions à Byzance* ἐν Ἑπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 23, 1953, σ. 1 - 26, ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *La disparition des courses* ἐν ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Études byzantines*, Paris 1959, σ. 89 - 107, J. JARRY, *Hérésies et factions à Constantinople du Ve au VIIe siècle* ἐν Syria 37, 1960, σ. 348 - 371, SABINE WINKLER, *Byzantinische Demeen und Faktionen* ἐν Deutsche Historikergesellschaft. Sozialökonomische Verhältnisse im Alten Orient und im klassischen Altertum, Berlin 1961, σ. 317 - 328 (γνωστὸν μοι ἐκ παραπομπῆς), R. GUILLAND, *Études sur l'Hippodrome de Byzance. À propos du chapitre 69 du Livre I du Livre des Cérémonies. Les courses à Byzance* ἐν Byzantinoslavica 23, 1962, σ. 203 - 230.

² Εἰς τὴν ἔρευναν περιέλαβον τοὺς ἑλληνικοὺς παπύρους ἀπὸ τῆς εἰς τὸν θρόνον ἀνόδου τοῦ Διοκλητιανοῦ (ἔτ. 284) καὶ ἐφεξῆς.

ζονται *δήμαρχοι* ἢ *διοικηταί*³, εἶναι ἀσφαλῶς γνωστὴ ἡ ὀνομασία⁴. Ὁ Μαλάλας π.χ., ἡ σχετικῶς πλουσιωτέρα πηγὴ διὰ τὴν περίοδον αὐτήν εἰς συναφεῖς μὲ τοὺς δήμους εἰδήσεις, ὁμιλεῖ περὶ «*πάτρωνος*», «*προστάτου*» (τῶν Πρασίνων)⁵ ἀλλ' οὐδαμοῦ χρησιμοποιοῖ τοὺς ὄρους *δήμαρχος* ἢ *διοικητής*. Ἐξ ἄλλου εἰς τὴν *Βασιλείον Τάξιν*, ἔνθα σημαντικὸς ἀριθμὸς σελίδων εἶναι ἀφιερωμένος εἰς τὴν λειτουργίαν τοῦ ἵπποδρόμου τῆς πρωτευούσης καὶ τὴν τέλεσιν τῶν ἀγώνων⁶, ἐπὶ κεφαλῆς ἑκατέρου δήμου φέρεται *δήμαρχος*⁷, ἀνώτερος ἐντὸς τῆς διοικητικῆς ἱεραρχίας ἀξιωματοῦχος, διοριζόμενος ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος, καὶ ἀπολαύων τῆς ἐμπιστοσύνης του.

Εἰς πάπυρον ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ Αὐρηλίου Ἰσιδώρου ἀπὸ 16 Σεπτεμβρίου 315 μνημονεύεται ὁ *φακτιονάριος* τοῦ μέρους τῶν Βενέτων Ἀλεξανδρείας Ἑφαιστίων⁸, ὃν οἱ ἐκδότης χαρακτηρίζουν «a leader of the Blue faction at Alexan-

³ ΘΕΟΦ. ΣΙΜ., VIII 7. 10 (de Boor, σ. 297): καὶ τοὺς *δημάρχους* εἰσκαλεσάμενος πρὸς τὰ βασιλεία, οὗς *διοικητάς* τῶν δήμων εἰωθε τὸ πλῆθος ἀποκαλεῖν. Ὁ συντάκτης τῶν *Πατρῶν Κωνσταντινουπόλεως* ἐν ΤΗ. PREGER, *Scriptores originum Constantinopolitanarum* II, Lipsiae 1907, σ. 182 12, ἀναφέρει ὀνομαστικῶς δύο *δημάρχους* ἐπὶ Θεοδοσίου Β', ἀλλ' εἶναι πιθανὸν νὰ χρησιμοποιοῖ ὄρον τῆς ἐποχῆς του (I' αἰ.).

⁴ Οἱ νεώτεροι ἐρευνῆται δὲν ἔχουν εἰσέτι διευκρινήσει τὴν συναφεῖ μὲ τοὺς δήμους ὀρολογίαν οὔτε κατὰ χῶρον οὔτε κατὰ χρόνον, ἀλλ' ὁμολογουμένως καὶ οἱ ἀσφαfeῖς διατυπώσεις τῶν πηγῶν δὲν συμβάλλουν. Τὰ κατὰ τὴν συγχρότησιν καὶ διοίκησιν τῶν δήμων Κωνσταντινουπόλεως ἠρεύνησε, κυρίως ἐπὶ τῇ βάσει τῆς *Βασιλείον Τάξεως*, ὁ R. GUILLAND, *Les factions à Byzance* (ἐνθ' ἄνωτ.). Πρβλ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Études sur l'Hippodrome* κλπ. ἐν *Byzantinoslavica* 23, 1962, σ. 206 ἐπ. Διὰ τὴν σημασίαν τοῦ ὄρου *διοικητής* βλ. ΥΝ. JANSSENS, ἔ.δ. σ. 505 - 506. Τὴν ἀποψιν τοῦ G. ΜΑΝΟΙΛΟΒΙČ, ἔ.δ. σ. 630 - 631, καθ' ἣν οἱ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἐκ δημοτῶν καταρτιζομένων στρατιωτικῶν ἀποσπασμάτων ἐκαλοῦντο πιθανῶς *δήμαρχοι*, ἐνθ' οἱ ἀρχηγοὶ τῶν καθ' αὐτὸ μερῶν ἢ δήμων (les chefs des partis proprement dits ou dèmes au sens large) θὰ ἐκαλοῦντο *προστάται*, δὲν συμμερίζομαι. Νομίζω ὅτι ὀφείλεται εἰς σύγχυσιν κατὰ χρόνον διαφόρου ὀρολογίας.

⁵ ΜΑΛΑΛΑΣ, 363 6: (ὁ κουβικουλάριος Χρυσάφιος) *κατήρχε πάντων τῶν Πρασίνων καὶ ἤρπαζε πάντα ἣν γὰρ πάτρων καὶ προστάτης τῶν Πρασίνων* (τοῦτον ὁ αὐτοκράτωρ Θεοδόσιος Β' μετ' οὐ πολὺ) *ἀπεκεφάλισε καὶ ἐδήμευσεν... ὡς πολλοὺς ἐπηρεάσαντα καὶ προσελθόντας κατ' αὐτοῦ καὶ ὡς προστάτην καὶ πάτρωνα τῶν Πρασίνων* ΜΑΛΑΛΑΣ, 395 4: *προαχθέντος ἐπάρχου πόλεως (= τῆς Κωνσταντινουπόλεως) Πλάτωνος, ὃς ὑπῆρχε πάτρων τοῦ Πράσι-νου μέρους (ἐπὶ Ἀναστασίου Α')*.

⁶ *Βασιλείος Τάξις*, σ. 303 - 369.

⁷ Εἰς τὴν *Βασιλείον Τάξιν* πολλαχοῦ ἀναφέρονται οἱ δῆμοι καὶ οἱ δήμαρχοι. Τὸ κεφ. I 80 (σ. 377 - 379) περιγράφει εἰδικὴν τελετὴν εἰς τὴν τοῦ *δημάρχου* *καλημέριον* τῇ *τρίτῃ* τῆς *Γαλιλαίας*.

⁸ AR. E. R. BOAK - H. CHAYYIM YOUTIE, *The archive of Aurelius Isidorus in the*

dria». Εἰς ἕτερον πάπυρον ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἀρχείου καὶ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς περιέχοντα ἀποδείξεις (18 Αὐγούστου 315, 11 Σεπτεμβρίου 315) παραλαβῆς φορτίου κριθῆς, προοριζομένου διὰ τὸν αὐτὸν Ἑφαιστίωνα (στίχ. 16: *χωρούσης Ἑφαιστίωνι*), οὗτος χαρακτηρίζεται ὡς «ἵπποτρόφος»⁹ Ἀλεξανδρείας¹⁰. Εἰς τρίτον πάπυρον τοῦ Ε' ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ Γ' αἰῶνος ἀγνώστου προελεύσεως, περιέχοντα λογοδοσίαν ἀναγράφεται τὸ δι' ὁδοιπορικὰ φακτιοναρίου δαπανηθὲν ποσόν¹¹.

Ἐπὶ Ἀναστασίου Α' παραδίδεται ὑπὸ τοῦ Μαλάλα, σ. 395-396, ὅτι *Καλλιόπας τις ἡνίοχος ἀπὸ φακτιοναρίων Κωνσταντινουπόλεως* καὶ ἐδόθη εἰς τὸ Πράσινον μέρος Ἀντιοχείας ἐπὶ Βασιλείου κόμητος Αἰδεσινοῦ καὶ παρέλαβε τὸν σταυλὸν τοῦ Πρασίνου μέρους λιπόμενον καὶ ἐνίκησε κατὰ κράτος. Ὁ αὐτὸς Καλλιόπας μετ' οὐ πολὺ ἔλαβε μέρος μετ' ἄλλων, μὴ ἀκριβῶς προσδιοριζομένων Ἀντιοχέων, εἰς τὴν πυρπόλησιν τῆς συναγωγῆς τῶν Ἰουδαίων, κειμένης ἐν τῷ προαστείῳ τῆς Ἀντιοχείας Δάφνῃ.

Ἐν ἔτει 899 ἡ ὑπηρεσία ἐκατέρου τῶν δύο δημάρχων — Πρασίνων καὶ Βενέτων — Κωνσταντινουπόλεως φέρεται συγκεκροτημένη ἐκ τῶν ἐξῆς ὑπαλλήλων: δευτερέων, χαρτουλάριος, ποιητής¹², γειτονιάρχης, μελιστής, νοτάριοι τῶν μερῶν,

*Egyptian Museum, Cairo and the University of Michigan (P. Cair. Isidor.), Ann Arbor [1960], ἀρ. 58: στίχ. 13-14: Ἑφαιστίωνι [φα]κτιωναρίῳ Ἀλ[ε]ξανδρείας καλλιεινῶν... Ὁ ὄρος «καλλάνος», «καλάινος» ἀπαντᾷ ἐπανειλημμένως εἰς παπύρους καὶ εἰς ἐπὶ μεταλλικῶν ἐλασμάτων καταδέσμους πρὸς δήλωσιν τῶν Βενέτων. Βλ. AUG. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, Lutetiae Parisiorum 1904, ἀρ. 15, 16, fragm. I, στ. 7, 11, 12, 13, fragm. X, στ. 2, 5, 14 (Γ' αἰ.), R. MOUTERDE, *Le glaive de Dardanos. Objets et inscriptions magiques de Syrie* ἐν *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, Beyrouth 15, 1930-1931, σ. 106-123, ἰδίᾳ σ. 117 (Γ' αἰ.).*

⁹ Δὲν πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τεχνικοῦ ὄρου, ἀλλὰ περὶ χρήσεως λογιωτέρας λέξεως.

¹⁰ Ἐκδ. Α. Ε. R. BOAK - H. CHALYIM YOUTIE, ἔ.ἀ. ἀρ. 57.

¹¹ *P. Lond.* 1904 (= *Greek Papyri in the British Museum V*, ἔκδ. ὑπὸ H. J. BELL, Oxford 1917), στ. 6-10:

ὑπὲρ ναύλου φακτιοναρίου

καὶ καμηλάσια (= τὸ ἀντίτιμον τῆς μεταφορᾶς διὰ καμήλου) καὶ ἀνάλομα ποταμοῦ? ἀνάλομα ποταμοῦ καὶ τοῦ (sic) διώρην[ος]

τοῦ νο(μισματίου) ἐνός, κ(ερατίου) (ἥμισυ) (ὄγδοον) γί(νεται) κ(εδ').

¹² Ἀκολουθεῖ ἐν τῷ κειμένῳ ἡ λέξις «ἄρχοντες», ἣτις κατ' ἐμὲ δὲν δηλοῖ ἰδίαν κατηγορίαν ὑπαλλήλων ἀλλ' ἴσως ἐχρησιμοποιήθη διὰ νὰ προσδιορίσῃ τοὺς ἀμέσως προηγουμένως μνημονευθέντας. Πάντως εἰς ἕτερον πρωτόκολλον (*Βασίλειος Τάξις*, σ. 798 20-799 15, 802 14-15, 803 18-804 13), χρονικῶς μὴ ἀφιστάμενον τοῦ συζητούμενου, μεταξὺ τῶν ὑφισταμένων τῶν δημάρχων Κωνσταντινουπόλεως δὲν ἀναγράφονται ἄρχοντες. (Βλ. κατωτ. σ. 332, σημ. 18).

ήνίοχοι, πρωτεῖα, δημόται¹³. Ἐξ ἄλλου ἐκ τῆς *Βασιλείου Τάξεως* πληροφορούμεθα, ἀλλὰ δι' ἐποχὴν μὴ δυναμένην ἐπακριβῶς νὰ καθορισθῇ, ὅτι οἱ *ήνίοχοι* ἐν εὐρείᾳ ἐννοίᾳ διεκρίνοντο εἰς τὰς ἀκολουθοῦσας κατηγορίας: α') *φακτιονάριοι*, β') *μικροπαννῖται* ἢ *δεύτεροι*, γ') *βιγάριοι* καὶ δ') *ήνίοχοι* ὑπὸ στενοτέραν ἔννοιαν¹⁴. Τὰς δμάδας ταύτας ἀνακατατάσσει ὁ R. Guiland ὡς ἀκολουθῶς. Κατηγορία Α: α') δύο *φακτιονάριοι*, β') δύο *μικροπαννῖται* ἢ *δεύτεροι*. Κατηγορία Β, οἱ *βιγάριοι*: α') *ἀπλοῖ βιγάριοι* (*sorte de cochers aspirants ou auxiliaires*), β') οἱ *βιγάριοι-ήνίοχοι* (*bigares - hénioques ou cochers en titre*)¹⁵. Ἡ *Βασίλειος Τάξις*, ἀποτελεσθεῖσα ἐκ διαφόρου χρονικῆς προελεύσεως πρωτοκόλλων μὲ προσπάθειαν προσαρμογῆς των εἰς τὸ καθεστὼς τοῦ χρόνου τῆς συντάξεως τοῦ ἔργου, διατηρεῖ εἰς πλεῖστα σημεῖα τὸ ἀρχαιότερον τυπικὸν καὶ δὲν εἶναι εὐχερὴς ὁ προσδιορισμὸς τῆς χρονικῆς περιόδου, εἰς ἣν τοῦτο ἀνταποκρίνεται. Καὶ εἰς τὴν προκειμένην περιπτῶσιν οὐδὲν τὸ θετικὸν δύναται νὰ λεχθῇ ὡς πρὸς τὴν ἐποχὴν, εἰς ἣν ἀναφέρεται ἡ ἐν τῷ κεφ. I 69 ἀπαντῶσα διάκρισις τῶν *ήνιόχων*, οὔτε ἐὰν αὕτη ἴσχυε τὴν ἐποχὴν τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου. Εἶναι μόνον φανερὸν ἐκ τῆς καθ' ὅλου φραστικῆς διατυπώσεως τοῦ κεφαλαίου καὶ τῆς συχνοτέρας χρήσεως λατινικῶν ὄρων ὅτι πρόκειται περὶ κειμένου ἀνήκοντος εἰς παλαιότερους αἰῶνας¹⁶. Ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὁποῖον κατ' ἐμὲ εἶναι ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας εἶναι ὅτι οἱ ἐν τῇ *Βασιλείῳ Τάξει* μνημονευόμενοι *φακτιονάριοι* οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουν μὲ τὴν ἡγεσίαν τοῦ δήμου.

Ἐκ τῶν μνημονευθέντων παπύρων καὶ τοῦ χωρίου τοῦ Μαλάλα καθίσταται φανερὸν ὅτι ὁ *φακτιονάριος* κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς πρώιμου βυζαντινῆς περιόδου δὲν περιορίζεται εἰς αὐστηρῶς ἡνιοχικὰ καθήκοντα, ὡς ἐμφανίζεται μετα-

¹³ *Κλητορολόγιον Φιλοθέου*, ἐκδ. J. B. BURY, *The imperial administrative system in the ninth century with a revised text of the Kletorologion of Philotheos*, 1911, σ. 142 (= Βόννης, σ. 720 13).

¹⁴ *Βασίλειος Τάξις*, σ. 327 - 331, ἐνθα ἐκτίθενται λεπτομερῶς αἱ εἰδικαὶ τελεταὶ περὶ τῆς ἀναδείξεως ἐκάστου τούτων. Πρβλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς Γ'*, ἐν Ἀθήναις 1949, σ. 33 - 34.

¹⁵ R. GUILLAND, *Études sur l'Hippodrome* κλπ. ἐν *Byzantinoslavica* 23, 1962, σ. 224.

¹⁶ Μία ἀσφαλὴς χρονολογία ἀπαντᾷ εἰς τὰ συναφῇ μὲ τὸν ἱππόδρομον κεφάλαια τῆς *Βασιλείου Τάξεως*, ἀλλὰ πρόκειται πιθανῶς περὶ προσθήκης εἰς παλαιότερον ὕλικόν. Μνημονεύεται ὁ ἐπὶ Μιχαὴλ Γ' (842 - 867) δρομεὺς τῶν Πρασίνων Βαμβαλούδης, ὅστις εἰς τὰ *ζυγιάσιμα* καὶ εἰς τὰς *πρόβας* οὐκ ἦν· ἐκράτηθη γὰρ ὑπὸ τοῦ πατρικίου *Πετρωνᾶ* (*Βασίλειος Τάξις*, 358 12). Σημειωτέον ὅτι τόσον ὁ Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ ὅσον καὶ ὁ R. GUILLAND εἰς τὰς ἐμπεριστατωμένας ἀναλύσεις των τοῦ κεφ. I 69 τῆς *Βασιλείου Τάξεως* δὲν ἐρευνοῦν τὸ πρόβλημα τῆς χρονικῆς ἰσχύος τῶν ἐν αὐτῷ ἐκτιθεμένων.

γενεστέως ἐν τῇ *Βασιλείῳ Τάξει*, ἀλλ' ἔχει εὐρύτερα καὶ σοβαρώτερα, δικαιολογούντα ἄλλωστε τὴν ἐπωνυμίαν του, ἥτοι ἡγέτου μιᾶς *factio* (= τμήματος, μέρους) ¹⁷. Οὗτος, κατὰ μὲν τοὺς παπύρους τοῦ ἀρχείου τοῦ Αὐρηλίου Ἰσιδώρου εἶναι ἐπιφορτισμένος μὲ τὴν παραλαβὴν σημαντικῆς ποσότητος κριθῆς ἐκ τῶν κρατικῶν ἀποθεμάτων, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα διὰ τοὺς ἱππους τοῦ βενέτου μέρους, κατὰ τὸν λονδίνειον πάπυρον ἔχει ἀναλάβει ταξίδιον πιθανῶς δι' ὑπηρεσιακούς λόγους, κατὰ δὲ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Μαλάλα ἐπεφορτίσθη μὲ τὴν ἀναδιοργάνωσιν τοῦ ἐν καταπτώσει εὐρισκομένου σταύλου τῶν Πρασίνων Ἀντιοχείας. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω μαρτυριῶν καθίσταται νομίζω φανερόν ὅτι ἀρχικῶς ὁ φακτιονάριος εἶχε τὴν ἡγεσίαν τοῦ «μέρους» μὲ ἀρμοδιότητα συναφῇ πρὸς τὴν λειτουργίαν τούτου ὥς ὁργανώσεως πρὸς τέλεσιν ἱππικῶν ἀγώνων. Ὅταν δὲ μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ἀλλὰ πάντως ἐντὸς τῆς πρώιμου περιόδου οἱ δῆμοι ἀπέκτησαν καὶ πολιτικὴν δύναμιν καὶ ἐπιρροήν, αἱ ἀρμοδιότητες τοῦ φακτιοναρίου περιεκόπησαν, οἱ δῆμοι ἐπροκίσθησαν μὲ ἴδιον πολιτικὸν ἡγέτην — τοῦλάχιστον ἐν Κωνσταντινουπόλει — καὶ τελικῶς ὁ φακτιονάριος περιωρίσθη εἰς τὰ καθήκοντα τοῦ ἀνωτέρας τάξεως ἡνιόχου ¹⁸. Ὁ φακτιονάριος κατὰ τὸ κείμενον τῆς *Βασιλείου Τάξεως*, ἀπροσδιορίστου μὲν χρονικῆς προελεύσεως ἀλλὰ πάντως σημαντικῶς παλαιότερας τῶν μέσων τοῦ Ι' αἰῶνος, διορίζεται ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος *παρέχοντος τὴν χρυσὴν βοῦλλαν, ἥγουν τὸν φακτίονα* (σ. 328 ₁₂).

Ὅνόματα ἡγετῶν δῆμων εἰς ἐπαρχιακὰ κέντρα διεσώθησαν ἐλάχιστα. Διὰ

¹⁷ Ὁ F. PREISIGKE εἰς τὸ εἰδικὸν παπυρολογικὸν λεξικὸν *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden*, Berlin 1925, s.v. παραπέμπων μόνον εἰς τὸν λονδίνειον πάπυρον — οἱ ἄλλοι δὲν εἶχον τότε (1925) ἐκδοθῆ — γράφει: *Abteilungsführer. Näheres unklar.*

¹⁸ Κατὰ τὴν καμπὴν τοῦ Θ' πρὸς τὸν Ι' αἰῶνα ὁ λαμβάνων τὸν τίτλον τοῦ πατρικίου κατέβαλεν εἰς τοὺς πραιποσίτους ὀρισμένον ποσὸν διὰ τὰ διανεμηθῆ εἰς κατηγορίας ἀξιωματούχων καὶ ὑπαλλήλων. Μεταξὺ ἄλλων φιλοδοροῦνται καὶ οἱ ὑφιστάμενοι ἑκατέρου τῶν δημάρχων Κωνσταντινουπόλεως διὰ τῶν ἐξῆς ποσῶν: ὁ δευτερεύων ἐν νόμισμα, ὁ γειτονιάρχης, ὁ χαρτουλάρχης, ὁ φακτιονάριος ἀνὰ 8 μιλιάρησια ἕκαστος, ὁ μικροπαννίτης λευκὸς καὶ ὁ μικροπαννίτης ρούσιος ἀνὰ 5 μιλιάρησια, ὁ ποιητὴς καὶ ὁ μελιστὴς ἀνὰ 6 μιλιάρησια, οἱ ἐπιστάται, οἱ κράκται, οἱ σημειωταί, οἱ μανδάτορες ἀνὰ 4 μιλιάρησια, οἱ βγάρριοι 5 μιλιάρησια, οἱ θεωρηταί 4, οἱ διασημειωταί 2, τὸ ὄργανον ἑκάστου μέρους 6 μιλιάρησια. (*Βασίλειος Τάξις*, 798 20 - 799 15, 802 14-15, 803 18 - 804 13). Ἐκ τοῦ καταλόγου τούτου διαπιστοῦται ὅτι λήγοντος τοῦ Θ' καὶ ἀρχομένου τοῦ Ι' αἰῶνος ὁ φακτιονάριος κατέχει τὴν πέμπτην θέσιν εἰς τὴν παρ' ἑκατέρω δημάρχῳ λειτουργοῦσαν ὑπηρεσίαν, λαμβάνει ὁμῶς ὡς «συνήθειαν» ὑπὸ τοῦ τιμηθέντος διὰ τοῦ τίτλου τοῦ πατρικίου τὸ αὐτὸ ποσόν, οἷον καὶ οἱ τὴν τρίτην καὶ τετάρτην θέσιν ἐν τῇ ἱεραρχίᾳ κατέχοντες γειτονιάρχης καὶ χαρτουλάρχης.

τὸ ἔτος 642 μνημονεύονται ἐν Αἰγύπτῳ ὁ ἀρχηγὸς τῶν Πρασίνων Μηνᾶς καὶ τῶν Βενέτων ὁ Κοσμάς, ὁ υἱὸς τοῦ Σαμουήλ¹⁹. Τὴν ἡγετικὴν φυσιογνωμίαν τοῦ Κοσμά υἱοῦ τοῦ Σαμουήλ²⁰, διαδραματίσαντος σημαῖνον πρόσωπον²¹ κατὰ τοὺς ἐν Αἰγύπτῳ διεξαχθέντας ἀγῶνας πρὸς ἐπικράτησιν τοῦ Ἡρακλείου ἐναντι τοῦ Φωκά (ἔτ. 610), σκιαγραφεῖ ὁ Ἰωάννης ἐπίσκοπος Νικίου. Ἡ ἀφήγησις τοῦ χρονογράφου, ἀναφερομένη εἰς τὴν δρᾶσιν Πρασίνων καὶ Βενέτων κατὰ τὰς ταραχώδεις ἐκεῖνας ἡμέρας, καίτοι δὲν ὀνομάζει ρητῶς τὸν Κοσμᾶν ἡγέτην δήμου, καθιστᾷ ἐν τούτοις φανερὸν ὅτι οὗτος εὗρίσκετο ἐπὶ κεφαλῇς δήμου καὶ δὴ τῶν Βενέτων.

Ἀξίαν μνείας κρίνω καὶ πληροφορίαν τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμῶνος — συγγράψαντος κατὰ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα τὰ πληρέστερα σχόλια εἰς τοὺς συνοδικοὺς κανόνας —, καθ' ἣν καὶ **κατώτεροι κληρικοὶ ἐγένοντο μέλη τῶν δήμων**. Ὁ Βαλσαμὼν κατὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ καν. 24 τῆς Πενθέκτης (ἔτ. 691) εἰς σειρὰν ἐπιχειρημάτων περὶ τοῦ ἐπιτροπευτοῦ ἢ μὴ τῆς τελέσεως ἱπποδρομιῶν ἀναφέρει καὶ τὸ ἐξῆς: *Προσετίθουν δὲ τοῖς λεγομένοις ὑπ' αὐτοῦ (sc. Ἰωάννου Χρυσοστόμου) δι' οὐδὲν ἕτερον ἀναγνώστας εἶναι δημότας σήμερον, ἀλλ' ἢ διὰ τὸ φαίνεσθαι κατὰ προτροπὴν ἐκκλησιαστικὴν τὰς ἱπποδρομίας γίνεσθαι καὶ τὴν προτέραν ἀταξίαν τῶν λαϊκῶν δημοτῶν, καὶ πάντα τὰ ἀπρεπῆ καὶ ἄσεμνα σχολάσαι. ἵνα τὶ γάρ, εἶπον, ἀναγνώσταις δημοταῖς μόνοις παρεχωρήθῃ ἐν ταῖς ἱπποδρομίαις παραβάλλειν, καὶ τοῦ δήμου κατάρχεσθαι τοῖς δὲ λοιποῖς ἀναγνώσταις, καὶ ἱερωμένοις, ἀπλῶς τὰς θύρας τῆς ἱπποδρομίας ἀπέκλεισαν; ἐχρῶντο δὲ πρὸς ἐπισύστασιν τοῦ λόγου αὐτῶν καὶ τῷ ε' κεφαλαίῳ τοῦ ἡ' τίτλου τοῦ ξ' βιβλίου τῶν βασιλικῶν...²². Ἐκ τῶν φράσεων ἀναγνώστας εἶναι δημότας σήμερον καὶ ἀναγνώσταις δημοταῖς μόνοις παρεχωρήθῃ συνάγεται σαφῶς ὅτι ἡ ἰδιότης τοῦ κατωτέρου κληρικοῦ μέχρι τοῦ βαθμοῦ τοῦ ἀναγνώστου δὲν ἦτο ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν τοῦ «δημότου». Γεννᾶται ὁμως ζήτημα,*

¹⁹ *Chronique de Jean évêque de Nikiou*. Texte éthiopien, publié et traduit par H. ZOTENBERG, Paris 1883, σ. 448 (κεφ. 118).

²⁰ Ὁ Κοσμάς οὗτος δὲν εἶναι βέβαιον, ἐὰν ταυτίζεται πρὸς τὸν ὁμώνυμον ἡγέτην τῶν Βενέτων τοῦ ἔτους 642.

²¹ Οὗτος διέθετεν ἐνόπλους ομάδας, ἀνεξαρτήτους τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ, ἐπέβαλλε τὰς ἀπόψεις του εἰς στρατηγούς καὶ ἐνήργει διὰ τὴν τιμωρίαν τῶν ἀντιπάλων του (ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΙΚΙΟΥ, ἔ.δ. σ. 424 - 427· κεφ. 107). Συλληφθεὶς ἀκολούθως ὑπὸ τοῦ Νικήτα, στρατηγοῦ τοῦ Ἡρακλείου, ἐκρατήθη, φαίνεται ὡς ὁμηρος, μέχρις ὀριστικῆς συντριβῆς τοῦ Βονόσου, στρατηγοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Φωκά, ἐν Αἰγύπτῳ. (Αὐτόθι σ. 428 - 430· κεφ. 108 - 109).

²² ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΒΑΛΣΑΜΩΝ ἐν Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων* Β', Ἀθήνησιν 1852, σ. 359.

πότε ἴσχυεν ἡ συνήθεια αὕτη καὶ τί νοεῖται διὰ τοῦ ὅρου «δημότης». Ἐκ τῶν ρημάτων «προσετίθον» καὶ «ἐχρῶντο» τοῦ χωρίου εἶναι φανερόν ὅτι πρόκειται περὶ παλαιότερων τοῦ Βαλσαμῶνος ἐρμηνευτῶν. Οἱ σχολιασταὶ τονίζουν ὅτι τὸ ἄλλοτε ἐπικρατοῦν ἐπαναστατικὸν πνεῦμα (ἀταξία) μεταξὺ τῶν λαϊκῶν δημοτῶν καὶ τὰ ἄκοσμα καὶ ἄσεμνα θεάματα ἀνήκουν εἰς τὸ παρελθόν (σχολάσαι). Εἶναι πρόδηλον ὅτι πρόκειται διὰ προκεχωρημένην ἐποχὴν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, καθ' ἣν οἱ δῆμοι δὲν εἶχον πλέον πολιτικὴν ὑπόστασιν καὶ δρᾶσιν. Ὁ ὅρος «δημόται» ἀπαντᾷ εἰς κείμενα τόσον τῆς πρωίμου περιόδου²³, ὅσον καὶ τῆς μέσης²⁴, ὅτε ἡ πολιτικὴ δραστηριότης τῶν δήμων ἔχει σημαντικῶς μειωθῇ. Εἰς τὰ πρῶτα δηλοῖ, νομίζω, τὰ ἐνεργὰ μέλη τὰ κατακεχωρισμένα εἰς εἰδικὰ καταστάσεις²⁵ καὶ οὐχὶ ἄπλοῦς ὁπαδοὺς ἐνὸς δήμου, εἰς τὰ μεταγενέστερα, ἐν οἷς καὶ τὴν *Βασίλειον Τάξιν*, πάλιν ἔχει τεχνικὴν σημασίαν, δηλῶν πρόσωπα ἀνήκοντα εἰς τὴν δύναμιν τοῦ δήμου²⁶.

Πληροφορίαι τοῦ Μαλάλα ἀφήνουν νὰ νοηθῇ ὅτι ἡ εἰς τὸν δήμον μιᾶς πόλεως ἔνταξις τῶν προσώπων τῶν ἐχόντων ὑπηρεσιακὴν σχέσιν πρὸς αὐτὸν ὑπέκειτο εἰς τὴν ρυθμιστικὴν παρέμβασιν τῆς πολιτείας. Ἡ χρονογραφία, ἥτις δὲν στερεεῖται πληροφοριῶν διὰ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν τῆς Ἀντιοχείας, ἰδιαιτέρας πατρίδος τοῦ συγγραφέως, παρουσιάζει δυσχερείας εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ κειμένου, ἔνεκα τῆς κακῆς συντάξεως, ἀσαφοῦς διατυπώσεως, μισοβαρβάρου γλώσσης, καὶ ὥς ἐκ τούτου αἱ ἐπιφυλάξεις μου διὰ τὴν ὀρθότητα τῆς ἐρμηνείας τῶν ἐνδιαφερόντων ἡμᾶς χωρίων. Ὁ ἀδελφὸς τοῦ αὐτοκράτορος Ζήνωνος (ἔτ. 474-475, 476-491) Λογγίνος, ὕπατος καὶ στρατηγὸς τοῦ *πραισέντου* (=magister peditum praesentalis) ἀπέλυσε τοὺς μέχρι τότε ὀρχηστὰς τῶν τεσσάρων μερῶν Κωνσταντινουπόλεως, καταβαλὼν εἰς αὐτοὺς σημαντικὰς ἀποζημιώσεις²⁷ καὶ εἰς τὴν θέσιν των ἔτο-

²³ Παραδειγματικῶς σημειῶ παραπομπὰς τινάς. ΜΑΛΛΑΛΑΣ, σ. 397 13, 474 22, 475 10, *Πασχάλιον Χρονικόν*, 622 21, 627 14, ΜΑΛΛΑΛΑΣ ἐν *Fragmenta Historicorum Graecorum*, ἔκδ. C. MÜLLER V, σ. 39. Πρβλ. G. ΜΑΝΟJΛΟΒΙČ, ἔ.ἀ. σ. 525 ἐπ. διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς σημασίας τῆς λέξεως.

²⁴ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ, *Ἱστορία* (ἔκδ. de Boor), σ. 4 9,15, 8 23, 14 25, 69 20, ΘΕΟΦΑΝΗΣ (ἔκδ. de Boor), σ. 184 4, 185 27, *Βασίλειος Τάξις*, σ. 294 12, 295 22, 312 6, 345 3,11, 348 8, 353 1, *Κλητορολόγιον Φιλοθέου* (ἔκδ. Bury), σ. 142 (= Βόννης, σ. 720 13).

²⁵ Ὁ ἀριθμὸς τῶν Πρασίνων ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸ ἔτος 602 ἀνῆρχετο εἰς 1500 καὶ τῶν Βενέτων εἰς 900. ΘΕΟΦΥΛ. ΣΙΜΟΚ. (ἔκδ. de Boor, σ. 297), VIII 7, 10-11.

²⁶ *Κλητορολόγιον Φιλοθέου*, σ. 142 (βλ. ἀνωτ., σ. 331).

²⁷ ΜΑΛΛΑΛΑΣ, σ. 386: ἦσαν γὰρ οἱ ὀρχούμενοι ἐν Κωνσταντινουπόλει εὐφημοὶ παλαιοὶ καὶ ἐποίησεν αὐτοὺς λῦσαι, πολλὰ χαρισάμενος αὐτοῖς.

ποθέτησεν ἑτέρους τέσσαρας, ἀνὰ ἓνα δι' ἕκαστον δῆμον, μετακαλέσας αὐτοὺς ἐξ ἐπαρχιακῶν πόλεων²⁸. Φακτιονάριος ὑπηρετῶν εἰς Κωνσταντινούπολιν μετεκλήθη εἰς Ἀντιόχειαν καὶ ἐδόθη εἰς τὸ Πράσινον μέρος Ἀντιοχείας ἐπὶ Βασιλείου κόμητος Αἰδεσσηνοῦ (= Ἐδεσσηνοῦ)²⁹. Τὴν κρατικὴν παρέμβασιν, εὐεξήγητον ἄλλωστε διὰ μοναρχικὸν καθεστῶς, μαρτυρεῖ καὶ ἕτερον χωρίον τοῦ αὐτοῦ χρονογράφου, καθ' ὃ μετὰ τὴν καταστολὴν ταραχῶν προκληθεῖσιν ὑπὸ τοῦ Βενέτου μέρους, ἀπηγορεύθησαν αἱ ἵπποδρομιαί, οἱ δὲ ὀρχησταὶ καὶ οἱ ἔχοντες ἐντὸς τῶν δήμων παρεμφερεῖς ἀσχολίας ἐξωρίσθησαν ἐκ τῶν πόλεων τῆς Ἀνατολῆς πλὴν τῶν τῆς Ἀλεξανδρείας τῆς Αἰγύπτου³⁰.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι τμήματα τῶν Πρασίνων καὶ τῶν Βενέτων συνεκρότουσαν εἶδος πολιτοφυλακῆς χρησιμοποιουμένης εἰς κρίσιμους στιγμὰς δι' ἀμυντικοῦ κυρίως χαρακτῆρος ἐπιχειρήσεις³¹. Οὕτως, ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ Μαυρικίου εἶχεν ἀνατεθῆ εἰς τοὺς δήμους ἡ φύλαξις τῶν τειχῶν ἐν ὧσιν τοῦ σλαυικοῦ κινδύνου (ἔτ. 583-584, 600) καὶ τῷ 602 κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ εἰς τὰ βόρεια σύνορα εὐρισκομένου στρατοῦ. Ἐκτὸς ἐπίσης τῶν ταραχῶν, τὰς ὁποίας προσεκάλουν ἑκάστοτε οἱ δῆμοι εἴτε κεχωρισμένως εἴτε ὁμοῦ, εἰς αἷς, ὡς εὐνόητον, ἐλάμβανον μέρος ἔνοπλοι ὁμάδες τῶν³², ἀναφέρεται διὰ τὴν Αἴγυπτον ὅτι ἐξωπλισμένα τμήματα Πρασίνων καὶ Βενέτων μετέσχον εἰς τὸν ἀγῶνα ἐπικρατήσεως τοῦ Ἡρακλείου ἐναντι τοῦ Φωκά, τὰ μὲν ὑπὲρ τῆς μιᾶς, τὰ δὲ ὑπὲρ τῆς ἑτέρας παρατάξεως³³, ὡς

²⁸ ΜΑΛΑΛΑΣ, σ. 386: καὶ παρέσχεν (sc. ὁ Λογγίνος) εἰς τὰ τέσσαρα μέρη Κωνσταντινουπόλεως ὀρχηστὰς ἐμμάλους μικροὺς τέσσαρας... ἔδωκε δὲ τοῖς Πράσινοις ἐμμάλον τὸν Αὐτοκύονα τὸν λεγόμενον Καράμαλλον ἀπὸ Ἀλεξανδρείας τῆς μεγάλης, καὶ τὸν Ρόδον τὸν λεγόμενον Χρυσόμαλλον, καὶ αὐτὸν Ἀλεξανδρέα, εἰς τὸ Βένετον, καὶ Ἑλλάδιον τὸν ἀπὸ Ἐμέτζης τῆς πόλεως εἰς τὸ Ρούσιον μέρος· ἔδωκε δὲ καὶ τὸν λεγόμενον Μαργαρίτην τὸν Κατζάμν τὸν ἀπὸ Κυζίκου ἐνεργῶν τοῖς Λευκοῖς.

²⁹ ΜΑΛΑΛΑΣ, σ. 395-396 (ἐπὶ Ἀναστασίου Α').

³⁰ ΜΑΛΑΛΑΣ, σ. 416-417 (ἐπὶ Ἰουστίνου Α').

³¹ Βλ. G. ΜΑΝΟΥΛΟΒΙΤΣ, ἔ.ἀ. σ. 622, 628 ἐπ., R. GUILLAND, *Les factions* κλπ., σ. 6 ἐπ.

³² Χαρακτηριστικὸν τὸ χωρίον Πασχαλίου Χρονικοῦ, σ. 625 12-24: ἦλθαν δὲ καὶ ἀπὸ Κωνσταντιανῶν νεώτεροι Πράσινοι, φοροῦντες ζάβας, σν', οἵτινες νεώτεροι ἦλθον ὡπλισμένοι = ΘΕΟΦ., 185 6: νεώτεροι Πράσινοι σ' λωρικᾶτοι (Στάσις τοῦ Νίκα).

³³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΙΚΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 426 (κεφ. 107): *Nicetas rassembla une nombreuse armée, composée de soldats réguliers, de barbares, de citoyens d'Alexandrie de la faction des Verts, de matelots et d'archers* (τὸ κόμμα (,) τοῦ ἐκδότου μετὰ τὸ *Alexandrie* πρέπει νομίζω νὰ διαγραφῇ)· σ. 428 (κεφ. 108)· σ. 431 (κεφ. 109): *beaucoup de gens notamment de la faction verte s'embarquaient avec lui* (sc. τοῦ Ἡρακλείου ἐκστρατεύοντος πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν)· σ. 450 (κεφ. 119): *Ménas enrôla beaucoup de gens de la faction verte et de soldats qui se trouvaient dans la ville...*

ἐπίσης καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἀραβικῆς εἰσβολῆς εἰς Αἴγυπτον, ὅτε ὁμως συνετάχθησαν μὲ τοὺς ἐπιδρομεῖς³⁴.

Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν πολιτοφυλακὴν τῶν δήμων πρέπει, νομίζω, νὰ ἐρμηνευθῇ τὸ ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Μαλάλα (368¹⁴⁻¹⁶) ρῆμα *στρατεύεσθαι*³⁵: *ὅστις* (sc. Μαρκιανὸς ὁ αὐτοκράτωρ, 450-457) καὶ *διάταξιν αὐτοῦ θέλαν* ἐξεφώνησε, *ταραχῆς γενομένης παρὰ τῶν τοῦ Πρασίνου μέρους, μὴ πολιτεύεσθαι Πρασίνους ἐκέλευσε μήτε στρατεύεσθαι ἐπὶ ἔτη τρία* ἦτοι ὁ αὐτοκράτωρ ἀπηγόρευσε τὴν ἐπὶ τριετίαν ὑπὸ τῶν Πρασίνων συγκρότησιν τῶν ἐξωπλισμένων τμημάτων των.

Δεδομένου ὅτι τὸ αἰθιοπικὸν κείμενον τοῦ Ἰωάννου Νικίου — τὸ ὁποῖον καὶ μόνον σήμερον σφύζεται — δέν μοι εἶναι γλωσσικῶς προσιτόν, δὲν θεωρῶ φρόνιμον νὰ στηρίξω συμπεράσματα ἀναφορικῶς μὲ τὴν σύνθεσιν τοῦ δήμου τῶν Πρασίνων, ἐφ' ὅσον ὁ μὲν γάλλος μεταφραστὴς γράφει «*La lutte entre Bonose et Nicetas avait fourni un prétexte aux partisans de la faction verte d'Égypte*» (ἐνθ' ἄνωτ. σ. 430, κεφ. 109), ἐνῶ ὁ ἄγγλος τὴν αὐτὴν φράσιν ἀποδίδει «*and taking advantage of the war between Bonosus and Nicetas the artisan guilds (i.e. the Greens) of Egypt...*»³⁶.

Συνεργασίαν τῶν Πρασίνων μὲ τοὺς ἀρμενογράφους, τεχνίτας κατασκευάζοντας τὰ ἱστία τῶν πλοίων, μαρτυρεῖ διὰ τὴν πόλιν τῆς Ρόδου κείμενον τοῦ Ζ' αἰῶνος. Καὶ ἐν Ρόδῳ τῇ πόλει ὡς πράσινος [ὁ Ἰάκωβος] μετὰ τῶν ἀρμενογράφων κακὰ ἐποίει τοῖς ἀπὸ ἀνατολῆς φεύγουσιν βενέτοις· καὶ παρεδίδου αὐτοὺς τοῖς ἀρμενογράφοις ὡς ἀνθρώπους τοῦ Βονόσου καὶ ἐβακκίζοντο³⁷.

Εἰς τὴν Βασίλειον Τάξιν κατ' ἐπανάληψιν γίνεται λόγος περὶ τῆς στολῆς τῶν δημάρχων Πρασίνων καὶ Βενέτων Κωνσταντινουπόλεως, ὡς καὶ τῶν ἡνιόχων³⁸. Διὰ τὸ ἔτος 614 ὑπάρχει μαρτυρία³⁹ βεβαιοῦσα ὅτι τὰ μέλη τῶν δήμων τῆς Ἱερου-

³⁴ ἸΩΑΝΝΗΣ ΝΙΚΙΟΥ, σ. 448 (κεφ. 118).

³⁵ Οὕτω καὶ Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 592.

³⁶ *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, translated from Zotenberg's ethiopic text, μετάφρ. R. H. CHARLES, London 1916, σ. 175.

³⁷ *Διδασκαλία Ἰακώβου Νεοβαπτίστου*, ἔκδ. BONWETSCH ἐν *Abhandlungen der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, Phil. hist. Kl. 12, 3, 1910, σ. 89, κατὰ παραπομπὴν τῆς Γv. JANSSENS, ἔ.ἀ. σ. 529.

³⁸ Βασίλειος Τάξις, σ. 271, 330, 352, 353, 355 κλπ.

³⁹ Ἡ ἄλλωσις τῆς Ἱερουσαλὴμ ὑπὸ τῶν Περσῶν, διήγησις μοναχοῦ καλουμένου πιθανῶς *Εὐστρατίου*, κατὰ μετάφρασιν C. CONYBEARE (ὅστις τὸν ἀναφέρει ὡς *Antiochus Strategos*)

σαλήμ ἔφερον στολὴν τοῦ χρώματος τοῦ δήμου εἰς ὃν ἀνῆκον, ἐξ οὗ καὶ ἡ ὀνομασία των εἰς Πρασίνους καὶ Βενέτους.

Ἐνταῦθα ἄς μοι ἐπιτραπῇ νὰ χρησιμοποιήσω, ὡς ἰδιαίτερος διαφωτιστικὰς, δύο πληροφορίας, καίτοι αὗται ἀναφέρονται εἰς τοὺς δήμους τῆς βασιλευούσης. Ἐξ αὐτῶν ἐμφαίνεται ὅτι τὸν 5' αἰῶνα τὰ μέλη τῶν δήμων ἔφερον ἰδιαίτεραν στολὴν καὶ μάλιστα πολυτελεστέρας κατασκευῆς ἐκείνης, ἥς ἤρμοζεν εἰς τὴν κοινωνικὴν των ὑπόστασιν⁴⁰. Τὸ ἔνδυμα, λίαν πλατὺ εἰς τὸ στέρνον, ἀπέληγεν εἰς μακρὰς χειρίδας, ἐσφιγμένας περὶ τὸν καρπὸν εἰς τρόπον, ὥστε οἱ οὕτως ἐνδεδυμένοι νὰ παρέχουν τὴν ἐντύπωσιν εὐρώστων, πλατυστέρνων ἀνδρῶν, ὅτε ὄρθιοι καὶ κινοῦντες τὰς χεῖρας παρώτρυνον τοὺς ἐν τῷ Ἱπποδρόμῳ ἀγωνιζομένους⁴¹. Πρὸς τοῦτοις αἱ ἐπωμίδες δὲ καὶ ἀναξυρίδες καὶ τῶν ὑποδημάτων τὰ πλεῖστα ἐς τῶν Οὐννων τό τε ὄνομα καὶ τὸν τρόπον ἀπεκέρκτο σφίσι⁴². Τὰ ἐνεργὰ μέλη τῶν δήμων διέφερον τῶν συγχρόνων των καὶ κατὰ τὴν διευθέτησιν τῆς κόμης, τοῦ μύστακος καὶ τῆς γενειάδος, ὡς παραδίδει ὁ Προκόπιος⁴³. Τὴν ἰδιαίτεραν στολὴν τῶν ἐντεταγμένων εἰς τὰς ἀνωτέρω ὁργανώσεις περιγράφει καὶ χρονογράφος διὰ τῶν ἐξῆς: *γενεθλίον δὲ ἱππικῶν*⁴⁴ *ἀγομένου καὶ τῶν μερῶν φορούντων στολὰς σωληνωτὰς ἀπὸ βλαττίου ὀξέος καὶ χλαμύδας παραπλησίας τοῦ βασιλικοῦ, ἔπαισε (sc. ὁ αὐτοκράτωρ Τιβέριος Α', 578-582) ταύτας φορεῖν διὰ τὸ μὴ εἰς ἀκαίρους χρόνους δαπανᾶσθαι τὰ χρήματα, ὀρίσας δακτυλλίους ὄρνας ἐν ταῖς στολαῖς αὐτῶν κόσμον χάριν φορεῖν*⁴⁵. Ἐὰν κατανοῶ ὀρθῶς τὸ χωρίον, τὰ μετέχοντα τῆς ἑορταστικῆς ἐκδηλώσεως ἐπὶ τῇ ἐπετείῳ τῆς ἰδρύσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως

ἐν *English historical review* 25, 1910, σ. 503. Τὸ κείμενον γνωρίζω μόνον ἐκ παραπομπῆς τῆς Υἱ. JANSSENS, ἔ.ἀ. σ. 533-534. Πρβλ. διὰ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως καὶ τὸ ἔτος, εἰς ὃ ἀναφέρονται τὰ γεγονότα Α. MARICQ, *La durée du régime des partis* κλπ., σ. 73, σημ. 1 καὶ τὰς ἐν αὐτῷ παραπομπάς.

⁴⁰ ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ, *Ἀνέκδοτα*, 7. 11-12, ἐκδ. J. HAURY - G. WIRTH, Lipsiae 1963, σ. 45: *Ἐπειτα δὲ τὰ ἐς τὰ ἱμάτια εὐδάρυφοι ἡξίον ἀπαντες εἶναι, κομπωδεστέραν ἢ κατὰ τὴν ἐκάστου ἀξίαν ἐνδιδυσκόμενοι τὴν ἐσθῆτα. κτᾶσθαι γὰρ αὐτοῖς τὰ τοιαῦτα ἐξ οὗ προσηκόντων παρῆν.*

⁴¹ Αὐτόθι σ. 45 (7. 12-13).

⁴² Αὐτόθι σ. 45-46 (7. 14).

⁴³ Αὐτόθι σ. 44-45 (7. 8-10). Πρβλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός Β' 2*, ἐν *Ἀθήναις* 1948, σ. 16.

⁴⁴ Πρόκειται περὶ τῶν ἱπποδρομιῶν, αἵτινες ἐλάμβανον χώραν τὴν 11ην Μαΐου ἐπὶ τῇ ἐπετείῳ τῆς ἰδρύσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐξ οὗ καὶ ἡ ὀνομασία *«γενεθλίον ἱππικόν»*. Βλ. *Βασίλειος Τάξις*, σ. 340 ἐπ. καὶ Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, ἔ.ἀ. Γ', ἐν *Ἀθήναις* 1949, σ. 27.

⁴⁵ ΣΚΥΛ. - ΚΕΔΡ., I, σ. 688.

μέλη τῶν δήμων παρουσιάζοντο μὲ ὁμοιομόρφους ἐνδυμασίας, φερούσας ραβδώσεις ἐκ βαθέος ἐρυθροῦ χρώματος προσομοιάζοντος πρὸς τὸ διὰ τὰς βασιλικὰς στολὰς χρησιμοποιούμενον. Ὁ αὐτοκράτωρ Τιβέριος διὰ λόγους οἰκονομίας κατήργησε τὰς οὕτω πολυτελέστερον διακεκοσμημένας στολὰς τῶν «δημοτῶν» καὶ ἐπέτρεψε ὡς διακοσμητικὸν στοιχεῖον τὴν ραφὴν ἣ ἐνύφανσιν εἰς τὴν παρυφὴν ταινίας πλάτους μιᾶς παλάμης⁴⁶. Διὰ τὰ προκύψῃ ἀξία λόγου οἰκονομικὴ διαφορὰ δικαιολογοῦσα τὴν αὐτοκρατορικὴν ἐπέμβασιν, εἰκάζω ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν φερόντων τὰς πολυτελεστέρας στολὰς θὰ ἦτο ὀλκωστὴν ἀξιόλογος. Ἡ ἐνέργεια τοῦ αὐτοκράτορος προδίδει καὶ οἰκονομικὴν ἐπιβάρυνσιν τοῦ δημοσίου;⁴⁷

Οἱ δῆμοι, ἔχοντες ἀρχικῶς ὡς κύριον μέλημα τὴν προετοιμασίαν ἱπποδρομικῶν ἀγώνων, συνετήρουν εἰδικευμένον πρὸς τοῦτο προσωπικόν, ἐν ᾧ ἐξέχουσαν θέσιν κατεῖχον οἱ ἡνίοχοι. Εἰς πάπυρον τῆς Ὁξυρύγχου ἀναφέρονται μετέχοντες εἰς ἑορταστικὰς ἐκδηλώσεις ἐπανειλημμένως μὲν οἱ ἡνίοχοι⁴⁸, ἀπαξ δὲ οἱ φιλι(τιανοί)⁴⁹ τοῦ μέ(ρου)ς τῶν Βενέτων...ἐν τῇ θεᾷ τῆς Κράστης. Ποῖον τὸ ἔργον τῶν φιλιτιανῶν καὶ ποία ἡ ἐν τῷ δήμῳ θέσις των δὲν ἔχει διευκρινηθῇ. Κατὰ τὴν ἐπικρατεστέραν ἄποψιν φαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ σώματος ἱππικοῦ⁵⁰.

⁴⁶ Διὰ τὰ «φορέματα ὀξέα», τὰ «βλαττία», τὰ «χρυσοσωληνοκέντητα» καὶ τὴν «ὄργαν» βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς* Β' 2, ἐν Ἀθήναις 1948, σ. 37, 39, 42, 47-48 ἀντιστοιχῶς.

⁴⁷ Πρβλ. κατωτέρω, σ. 340.

⁴⁸ *P. Oxy.*, ἀρ. 2480, στ. 82, 107 (ἐτ. 565/566).

⁴⁹ Αὐτόθι στ. 82.

⁵⁰ Βλ. τὰ σχόλια τῶν ἐκδοτῶν αὐτόθι καὶ Α. C. JOHNSON - L. C. WEST, *Byzantine Egypt: Economic studies*, Princeton 1949, σ. 225. Εἰς τὸν *P. Cairo Maspero*, ἀρ. 67057, χρονολογούμενον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 554 καὶ 559 (?) ἐξ Ἀνταίουπόλεως ἀπαντᾷ ἐν στίχ. 9:

Συνιτῇ τῇ ἡ φιλιτιανοῖς ὁ ἀρ [ῆη] κ/ῖς c (ὁ = νομίσματα, κ = κεράτια, c = 1/2).

Ὁ ἐκδότης συνάπτει τὴν λέξιν πρὸς τὸν ὄρον *φιλίτιον*, ἐρμηνεύων ὡς *repas, pris en commun* καὶ θεωρεῖ ὅτι ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰ ἀλλαχοῦ μνημονευόμενα *coenatica*. Ἡ ἐρμηνεία αὕτη δὲν εὐσταθεῖ. Ὁ πάπυρος οὗτος περιέχει ἀπόδοσιν λογαριασμοῦ διὰ καταβληθέντας μισθοὺς μεταξὺ ἄλλων εἰς στρατιώτας, ἱατρὸν προσληφθέντα ὑπὸ τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας διὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐκστρατείας, τὸν φύλακα τῆς πόλεως, διὰ τὴν συντήρησιν ζώων, ἅτινα πιθανῶς θὰ ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς μεταγωγικὰ κλπ. Εἰδικῶς περὶ τοῦ παπύρου τούτου βλ. Α. C. JOHNSON - L. W. WEST, ἔ.δ. σ. 277. Εἰς τὸν *P. Flor.* 297 (Γ' αἰ.) ἐκδ. ὑπὸ G. VITELLI, *Papiri greco-egizii III: Papiri Fiorentini*, Milano 1915, δὲν ἀπαντᾷ ὁ ὄρος *Φιλιτιανοί*, ὡς ὑποδηλοῦν οἱ ἐκδόται τοῦ *P. Oxy.* 2480, σ. 199 καὶ οἱ Α. C. JOHNSON - WEST, ἔ.δ. σ. 225 ἀλλ' ὁ ὄρος *φιλικ* δηλῶν φόρον ὀνομαζόμενον *φιλικόν*.

Διὰ τὸν καθορισμὸν τοῦ ἔργου τῶν ἐν *P. Oxy.* 152 (ἔτ. 618) μνημονευομένων ἀφετῶν⁵¹, οἵτινες «προσκαρτεροῦσι τοῖς ἵππ(οις) τοῦ ἱππικοῦ μέρ(ους) Βενέτων...» βοηθεῖ, νομίζω, χωρίον τῆς *Βασιλείου Τάξεως*, ἐν ᾧ γίνεται λόγος περὶ ἀνταλλαγῆς τῶν κληρωθέντων διὰ τὰς ἱπποδρομίας ἵππων τῶν δύο μερῶν οὕτως, ὥστε κατὰ τὸ μεσολαβοῦν διάστημα νὰ μὴ ὑπάρξῃ μεταξὺ τῶν μερῶν ὑπόνοια δόλου. Ὅταν ἐπιστῇ ἡ στιγμή ποιῆσαι τὸ διβέρσιον καὶ ἀνταλλάξαι τοὺς ἵππους... φέρουσιν οἱ ἡνίοχοι τοὺς ἀφέτας, τὰ ἱππάρια, τοὺς θυρανοίκτας καὶ τοὺς θεωρητάς καὶ παραδιδούσι ἀλλήλοις τὰ ἄρματα, μὴ ἀναλόντες τὴν κομβίαν τῆς πρωῒνης τοῦ α' βατοῦ μηδὲ τὰ κάγκελλα⁵², ἀλλ' ὡς εἴρηται, ἀντιπαραδιδούσι τοὺς ἵππους καὶ τοὺς ὑπουργοῦντας ὡς γνωρίζοντας τὰς τε ἑξεις καὶ τὰ κατάθηκα αὐτῶν⁵³. Τὸ χωρίον ρητῶς λέγει ὅτι τοὺς ἀνταλασσομένους ἵππους συμπαρακολουθοῦν καὶ ὠρισμένα πρόσωπα γνωρίζοντα τὰς συνηθείας τῶν. Ἡ ἀνταλλαγή γίνεται παρουσίᾳ τῶν θυρανοικτῶν⁵⁴, ἥτοι τῶν ἐχόντων τὴν ἐπιμέλειαν τῶν καγκελλωτῶν θυρῶν ἀφ' ὧν γίνεται ἡ ἐκκίνησις τῶν ἡνιόχων, καὶ τῶν θεωρητῶν, οἵτινες εἶχον τὴν ἀνωτέραν ἐποπτείαν τῆς προετοιμασίας τοῦ ἀγῶνος, ἀμφοτέρων κρατικῶν ὑπαλλήλων. Ποῖον τὸ ἔργον τῶν ἀφετῶν; Ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ τοῦ χωρίου τῆς *Βασιλείου Τάξεως* καὶ τῆς μαρτυρίας τοῦ παπύρου φαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ προσώπων ἀνηκόντων εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ «μέρους» (εἰς τὴν πόλιν Ὁξύρυγχον ἀναφέρονται δύο διὰ τὸ Βένετον) καὶ ἐχόντων τὴν ἐπιμέλειαν τῶν ἵππων τόσον ἐξ ἐπόψεως διαίτης, ὅσον καὶ ἐκγυμνάσεως, ἀντιστοιχούντων δηλ. ἐν πολλοῖς πρὸς τοὺς σημερινοὺς προπονητάς.

στ. 345: εἰσπραξ(ις) δημοσί(ων)... καταβλ(ηθέντων) ὑ(πέρ) τοῦ φιλικ(οῦ) τῆς ἐμβολ(ῆς), καὶ στ. 418, 484.

⁵¹ Τόσον ὁ ἐκδότης τοῦ παπύρου ὅσον καὶ ἡ GERMAINE ROUILLARD, *L'administration civile de l'empire byzantin*², Paris 1928, σ. 191, ἀποδίδουν τὸν ὄρον διὰ τοῦ «starters».

⁵² Περὶ τῆς σημασίας τῶν ὄρων κομβία, κάγκελλα, βατον κλπ. βλ. τὸ εἰδικὸν κεφάλαιον περὶ τοῦ βυζαντινοῦ ἱπποδρόμου καὶ τῶν ἱππικῶν ἀγώνων παρὰ Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς Γ'*, ἐν Ἀθήναις 1949, σ. 15 ἐπ., 41, 51 ἐπ.

⁵³ *Βασίλειος Τάξις*, σ. 336 9-15.

⁵⁴ Ὁ Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, ἔ.ἀ. σ. 40, δὲν ὁμιλεῖ περὶ τῶν ἀφετῶν εἰδικῶς ἀλλ' ἀναφέρει μόνον τοὺς ἀφετοθυρανοίκτας (*Βασίλειος Τάξις*, σ. 337 5), οἵτινες κατ' αὐτὸν ἦσαν ἐπιφορτισμένοι νὰ ἀσφαλίζουν, νὰ ἐπιτηροῦν καὶ ἀνοίγουν «τὰς καγκελλωτάς θύρας τῶν στοῶν, ἀφ' ὧν θὰ ἐξεκίνηουν οἱ ἡνίοχοι». Πράγματι ὁμως πρόκειται περὶ δύο διαφόρων ὑπαλλήλων, τῶν ἀφετῶν, ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν θυρανοικτῶν ἀφ' ἑτέρου, ὡς δεικνύει τὸ προμνησθέν χωρίον τῆς *Βασιλείου Τάξεως*, σ. 336 10. Εἰς τὸ κεφ. II 55 τῆς *Βασιλείου Τάξεως* χρονολογούμενον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Θ' ἢ ἀρχῶν Γ' αἰῶνος, εἰς ὃ ἀναγράφονται οἱ ἀνήκοντες εἰς τὴν τάξιν τοῦ ἱπποδρόμου, δὲν μνημονεύονται ἀφέται.

Τὴν πολιτικὴν σημασίαν τῶν δῆμων κατὰ τὴν πρώιμον βυζαντινὴν περίοδον ἀλλὰ καὶ τὸν πολιτικὸν προσανατολισμὸν τῶν δωρητῶν μαρτυροῦν αἱ **οἰκονομικαὶ ἐνισχύσεις** τῶν ὁποίων ἀπέλαυον οἱ δῆμοι ἐκ μέρους τοῦ κράτους, τῶν κατ' ἰδίαν πόλεων καὶ πλουσίων ἰδιωτῶν.

Ὅγδοήκοντα ἀρτάβαι κριθῆς ἀξίας $13\frac{1}{3}$ ταλάντων καταβληθέντων ὑπὸ τοῦ Αὐρηλίου Ἡρακλέου, ἐνεργοῦντος διὰ λογαριασμὸν τοῦ γραφείου τοῦ ἐπάρχου Αἰγύπτου⁵⁵, παραδίδονται εἰς τὸν φακτιονάριον τῶν Βενέτων Ἀλεξανδρείας Ἡφαιστίωνα παρὰ δύο κωμαρχῶν τῆς κώμης Καρανίδος (16 Σεπτ. 315).

Ἡ μισθοδοσία δύο ἀφειτῶν εὐρισκομένων εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Βενέτου μέρους, ἀνερχομένη εἰς $10\frac{5}{8}$ κεράτια ἀλεξανδρινοῦ μέτρου μηνιαίως βαρύνει τὴν πόλιν Ὁξύρυχον⁵⁶, ὡς δέχεται ἡ Germaine Rouillard (ἔτ. 618)⁵⁷.

Ἡ συμβολὴ τῶν ἰδιωτῶν δὲν εἶναι διόλου εὐκαταφρόνητος. Ὁ τραπεζίτης Ἀναστάσιος, ὑποθέτω τῆς Ὁξύρυγχου, δεδομένου ὅτι ὁ πάπυρος προέρχεται ἐξ αὐτῆς, κατέβαλεν ἐν νόμισμα μεῖον 4 κεράτια διὰ τὴν ἀγορὰν **μαλάγματος**⁵⁸ εἰς **χρεῖ(αν) τῶν ἵππων** τοῦ **δημοσίου** **κίρκου** **μέρους** **Πρασίνων**... καὶ $\frac{1}{3}$ νομί-

⁵⁵ Πάπυρος ἀρ. 58 τοῦ ἀρχείου τοῦ Αὐρηλίου Ἰσιδώρου (βλ. ἄνωτ. σ. 329, σημ. 8 τὴν πλήρη ἀναγραφὴν τῆς ἐκδόσεως)· στίχ. 6-7: ...ἀκολούθως τῆς κελευσθείσης ὑπὸ τῆς ἡγεμονείας... Μὲ φορτίον κριθῆς, προοριζόμενον διὰ τὸν αὐτὸν Ἡφαιστίωνα, ἀσχολεῖται καὶ ὁ πάπυρος 57 τῆς αὐτῆς συλλογῆς (βλ. ἄνωτ. σ. 330).

⁵⁶ P. Oxy. 152.

⁵⁷ GERMAINE ROUILLARD, *L'administration civile de l'Égypte byzantine*², Paris 1928, σ. 191.

⁵⁸ Ὁ ἐκδότης τοῦ παπύρου ἀποδίδει τὸ ἀντικείμενον τῆς ἀγορᾶς διὰ τῆς φράσεως «for an embrocation needed by the horses», ἥτοι ὡς προοριζόμενον δι' ἐντριβὴν τῶν ἵππων. Τὴν αὐτὴν ἐρμηνείαν δίδει καὶ ἡ G. ROUILLARD, ἔ.ἀ. σ. 113, σημ. 5, ὡς καὶ ὁ F. PREISIGKE εἰς τὸ εἰδικὸν παπυρολογικὸν λεξικόν του, παραπέμπων καὶ εἰς τὸ ἀνωτέρω χωρίον (=Heilpflaster). Εἰς τὰ *Ἱππιατρικὰ* περιέχεται ἐκτεταμένον κεφάλαιον περὶ *μαλαγμάτων*, ἐν ᾧ δίδεται πλῆθος συνταγῶν διὰ τὴν σύνθεσιν παρασκευασμάτων πρὸς θεραπευτικούς σκοπούς. *Corpus Hippiatricorum Graecorum I: Hippiatrica Berolinensia*, ἐκδ. EUG. ODER-CAR. HORPE, Lipsiae 1924, σ. 400 ἐπ. (κεφ. ρλ') Τούναντιον ὁ Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, ἔ.ἀ. σ. 38, ὁμιλῶν περὶ τοῦ στολισμοῦ τῶν ἵππων ἵπποδρομικῶν ἀγώνων, παραπέμπει ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς χωρίον τῆς *Βασιλείου Τάξεως*, 3415, ἐν ᾧ μνημονεύονται ἵπποι *φοροῦντες χρυσοσήμεντα σαγίσματα, μανιάκιά τε καὶ καπιστράκια* καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ παπύρου. Προφανῶς ἐκλαμβάνει τὴν λέξιν *μάλαγμα* ὑπὸ τὴν πανελλήνιον σήμερον σημασίαν τῆς *μάλαμα*, ἥτοι μίγμα χρυσοῦ καὶ ἀργύρου, καὶ συνεπῶς τὸ ἀντικείμενον τῆς ἀγορᾶς προωρίζετο διὰ τὸν στολισμὸν τῶν ἑξαρτημάτων τῶν ἵππων. Ἐνταῦθα ἡ λέξις πρέπει ἂν ἐκληφθῇ ὑπὸ τὴν πρώτην ἔννοιαν ἥτοι τὸ ἐκ διαφόρων ὕλικῶν παρασκεύασμα διὰ θεραπευτικούς σκοπούς. Τὴν σημασίαν τῆς ὑγιεινῆς περιποιήσεως τῶν ἵππων διαπιστοῦμεν καὶ εἰς τὸν P. Oxy. 2480, περὶ οὗ βλ. κατωτ. σ. 348 ἐπ.

σματος μείον $1\frac{1}{2}$ κεράτιον δι' ἄλλας δαπάνας (ὕπερ ἀναλωμάτων)⁵⁹. Τὴν ἀξίαν τῆς δωρεᾶς δεικνύει ἡ σύγκρισις τοῦ δωρηθέντος ποσοῦ πρὸς τὸ συμφωνηθὲν διὰ τὴν ἐν Ἡρακλεοπόλει Αἰγύπτου μίσθωσιν διωρόφου οἰκίας ἐκ δύο δωματίων, δώματος καὶ ἐξέδρας, ἀνερχόμενον ἐτησίως εἰς $\frac{1}{2}$ χρυσοῦν νόμισμα⁶⁰. Ἡ προσφορά αὕτη τοῦ ἰδιώτου καθιστᾷ εὐλογον τὴν εἰκασίαν ὅτι ὁ δωρητὴς θὰ ἦτο ὁπαδὸς τοῦ κόμματος τῶν Πρασίνων, ὅπερ σημειωτέον τὴν ἐποχὴν ἐκείνην (ἔτ. 552) δὲν ἦτο τὸ ὑπὸ τοῦ βασιλεύοντος ἡγεμόνος εὐνοούμενον.

Δωρεάν, καὶ δὴ εἰς σημαντικὴν ποσότητα, οἶνου παρέχει εἰς τὸ Βένετον μέρος τῆς πόλεως Ὁξυρύγχου ἡ γνωστὴ οἰκογένεια τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων Ἀπιόνων⁶¹. Αἱ παροχαί, κλιμακούμεναι εἰς πολλοὺς μῆνας (οἱ λογαριασμοὶ ἐν *P.Oxy.* 2480 ἀναφέρονται εἰς τὸ χρονικὸν διάστημα ἑνὸς ἔτους ἀλλὰ δὲν διεσώθησαν πλήρως), προωρίζοντο ἅφ' ἑνὸς μὲν διὰ τὸ προσωπικόν⁶², τὸ λαβὼν μέρος εἰς ἀγῶνας κατὰ τὴν διάρκειαν πανηγυρικῶν ἐκδηλώσεων, ἅφ' ἑτέρου δὲ διὰ τοὺς ἵππους⁶³ τοῦ Βενέτου μέρους. Μεταξὺ τῶν δωρεοδόχων περιλαμβάνονται ἐν τῷ *P.Oxy.* 2480 καὶ πολλὰ ἄτομα ἢ ομάδες στενῶς συνδεόμενα μὲ τὴν οἰκονομίαν τῆς ἰσχυρᾶς ταύτης ἀγροτικῆς μονάδος⁶⁴, ἐν οἷς καὶ οἱ χαλκεῖς, οἱ κατασκευάσαντες τὰ κλιδιά τοῦ ἀγωγοῦ τοῦ στάβλ(ου) τῶν ἵππων τοῦ ἵππικ(οῦ) μέρ(ους) Βενέτων (στ. 28). Οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ πιθανῶς εἴτε θὰ ἀνῆκον εἰς τοὺς τεχνίτας τοῦ ἀγροκτήματος — ἀλλὰι κατηγορίαι ἐργατοτεχνιτῶν ρητῶς δηλοῦνται ἐν τῷ παύρῳ ὅτι διετέλουν εἰς τὴν ἀποκλειστικὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἀγροκτήματος⁶⁵ — εἴτε θὰ προσελήφθησαν ἔξωθεν καὶ ἐμισθοδοτήθησαν ὑπὸ τῶν Ἀπιόνων.

⁵⁹ *P. Oxy.* 145 (ἔτ. 552).

⁶⁰ Πάπυρος *gr. Vindob.* 26271 ($\frac{1}{2}$ Z' al.), ἐκδ. ὑπὸ H. GERSTINGER, *Zwei neue Wohnungsmietverträge aus Herakleopolis Magna der Sammlung «Papyrus Erzherzog Rainer» in Wien ἐν Jahrbuch der Oesterreichischen byzantinischen Gesellschaft* 3, 1954, σ. 62 - 65 = *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten*, ἀρ. 9154.

⁶¹ *P. Oxy.* 2480 καὶ *PSI* ἀρ. 953 (= *Papiri greci e latini* VIII, Firenze 1927), περὶ στικῶς χρονολογηθέντες ὑπὸ τοῦ T. C. SKEAT ὁ μὲν πρῶτος τῷ 565/566, ὁ δὲ δεύτερος τῷ 567/568.

⁶² Μνημονεύονται οἱ ἡνίοχοι τοῦ μέρους Βενέτων (*P. Oxy.* 2480, στ. 82, 107), οἱ Φιλιτιανοὶ τοῦ αὐτοῦ μέρους (αὐτόθι, στ. 82), ὁ θυρωρὸς τοῦ γεουχικ(οῦ) θεωρίου τ(οῦ) ἵππικ(οῦ) (*PSI* ἀρ. 953, στ. 62).

⁶³ *P. Oxy.* 2480, στ. 10, 11, 22, 23, 81, 83, 90, 97, 98, 99, 101, 108, 118· *PSI* ἀρ. 953, στ. 42, 77.

⁶⁴ Μνημονεύονται: ἀντιγεοῦχος, τριβοῦνος, σχολαστικός, ναυπηγοί, τέκτονες, ἡλοκόποι, βουκελλάριοι, ἐργάται τοῦ ἀγροκτήματος κλπ.

⁶⁵ *P. Oxy.* 2480, στ. 2: Μακαρίῳ ἡλοκόπ(ω) ἀπὸ Μούχεως ἐργαζομ(ένω) εἰς τὰς λεπί-

Αἱ ἀνωτέρω οἰκονομικῆς φύσεως πληροφορίες, καίπερ κατεσπαρμέναι εἰς χρονικὸν διάστημα τριῶν αἰώνων, ἑναρμονίζονται ἀπολύτως μὲ τὰς ἄλλοθεν γνωστὰς καθαρῶς πολιτικοῦ περιεχομένου καὶ ἐνισχύουν τὴν ἐκ τῶν τελευταίων αὐτῶν παρεχομένην εἰκόνα. Τὸ ἐπίσημον κράτος διὰ τῶν κατὰ τόπους ὀργάνων του εὐνοεῖ τὸν δῆμον τῶν Βενέτων — ὡς γνωστόν, οἱ πλεῖστοι τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων μέχρι τῆς ἀνόδου τοῦ Ἡρακλείου ἠνύνησαν τοὺς Βενέτους⁶⁶. Κατὰ τὴν ἄρχουσαν σήμερον γνώμην οἱ ἰθύνοντες τὸν δῆμον τῶν Βενέτων προήρχοντο κυρίως ἐκ τῆς παλαιᾶς συγκλητικῆς ἑλληνο-ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων, ἐνῷ οἱ τῶν Πρασίνων ἀνῆκον εἰς τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιοτεχνίας καὶ εἰς τὰ στρώματα τὰ ἐκ τῆς Ἀνατολῆς προερχόμενα⁶⁷. Καὶ εἰς τοὺς ἀνωτέρω παπύρους ὁ τραπεζίτης Ἀναστάσιος, ἐκπρόσωπος τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας καὶ τῆς εὐπόρου ἀστικῆς τάξεως, ὑποστηρίζει οἰκονομικῶς τοὺς Πρασίνους, ἐνῷ ἡ ἰσχυρὰ οἰκογένεια τῶν μεγαλογαιοκτημόνων Ἀπιόνων εὐνοεῖ διὰ σημαντικῶν οἰκονομικῶν παροχῶν τοὺς Βενέτους.

Καταβολὴ χρηματικῶν εἰσφορῶν καὶ δὴ σημαντικοῦ ὕψους ὑπὸ ἰδιωτῶν συνδεομένων μὲ τοὺς Πρασίνους αἰγυπτιακῆς πόλεως — αὐτῶς μὴ ὀνομαζομένης — βεβαιοῦται καὶ εἰς πάπυρον τοῦ Ζ' αἰῶνος⁶⁸. Εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ παπύρου περιέχεται πίναξ τῶν εἰσφορῶν δώδεκα (ἐνδεχομένως δεκατριῶν) συντεχνιῶν, δύο ἄλλων ἐπαγγελματικῶν ὁμάδων ὡς καὶ ἐτέρων δύο προσώπων, ἀλλὰ δὲν δηλοῦται ὑπὲρ ποίου συνελέγησαν τὰ ποσά. Οἱ ἐκδότης τοῦ παπύρου στηριζόμενοι εἰς τὴν

δας τῆς γεουχικ(ῆς) [κα]ρίδος· στ. 15 : *Μηνᾶ ναυπηγ(ήτη) ἀπὸ Θαλμάου ἐργαζομ(ένω) εἰς τὴν γεουχικ(ήν) νέαν καρίδα*· στ. 24 : *τοῖς χαλκεῦσι τῶν κτημάτων...* κλπ.

⁶⁶ Αἱ ἀπόψεις τῶν διαφόρων ἐρευνητῶν ἐπὶ τῶν πολιτικῶν, κοινωνικῶν, θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων τῶν Πρασίνων καὶ Βενέτων ἐκφεύγουν τῶν πλαισίων τῆς παρουσίας μελέτης. Σημειῶ μόνον τὴν σύντομον ἐπισκόπησιν τῆς στάσεως τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ἀπὸ τοῦ Θεοδοσίου Β' μέχρι τοῦ Λέοντος Γ' ἔναντι τῶν δήμων παρὰ F. DVORNIK, *The circus parties* κλπ. ἐν Βυζαντινά· Μεταβυζαντινά 1, 1946, σ. 126 ἐπ. καὶ τὴν πλουσίαν εἰς πρωτοτύπους ἀπόψεις μελέτην τοῦ J. JARRY, *Hérésies et factions à Constantinople* ἐν Syria 37, 1960, σ. 348 - 371 περὶ τοῦ θρησκευτικοῦ προσανατολισμοῦ Βενέτων καὶ Πρασίνων καὶ τῶν ἀντιφάσεων, αἵτινες παρατηροῦνται μεταξὺ τῶν θεολογικῶν ἀντιλήψεων ἐνίων αὐτοκρατόρων καὶ τῆς πολιτικῆς των θέσεως ἔναντι τῶν δήμων.

⁶⁷ G. OSTROGORSKY, *Geschichte des byzantinischen Staates*³, München 1963, σ. 56. Τὰς μελέτας τοῦ A. P. DIAKONOV, *Vizantiskije dimy* κλπ., 1945, σ. 144 - 227 καὶ M. LEVČENCO, *Venetij i Prasinij v V - VII vv* ἐν *Vizantijskij Vremennik* 1 (26), 1947, σ. 164 - 183, γνωρίζω μόνον ἐκ τῆς χρησιμοποίησέως των ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ.

⁶⁸ *Greek Papyri in the British Museum* III, ἐκδ. ὑπὸ F. G. KENYON - H. J. BELL, London 1907, ἀρ. 1028 (σ. 276) = *P. Lond.* 1028.

ἐν στ. 18 φράσιν: *S* (= καὶ) τοῦ πρασίνου μέρ(ους) εἰκάζουν ὅτι αἱ ἐν στ. 1-17 εἰσφοραὶ συνεδέοντο μὲ τὸ βένετον μέρος. Τὴν τελευταίαν ταύτην ἐκδοχὴν θεωρῶ πλέον ἢ τολμηράν.

Ἐξ ἐξετάσωμεν ἐγγύτερον τὸ περιεχόμενον τοῦ παπύρου. Οἱ στ. 1-12 (ἐνδεχομένως καὶ 13, διότι οὗτος σφύζεται ἀτελῶς καὶ δὲν ἀναγιγνώσκονται αἱ πρῶται λέξεις) περιέχουν κατάλογον χρηματικῶν εἰσφορῶν δώδεκα (ἢ δεκατριῶν) ἐπαγγελματικῶν ὀργανώσεων· τὸ μεγαλύτερον ὑπ' αὐτῶν καταβληθὲν ποσὸν ἀνέρχεται εἰς 9 νομίσματα καὶ 3 κεράτια καὶ τὸ μικρότερον εἰς 1 νόμισμα καὶ 6 1/2 κεράτια.

Οἱ στ. 14-15 ἔχουν ὥς ἀκολουθῶς⁶⁹:

δ/ γνω/ Ἰωαννὸ πρ° τη γυναικ/ Πειρωνακιδ ὦ λζ η θc

δ/ γνω/ Θεοδ[ω]ρὸ ἀπο μειζ. τη κυρ- Ὑπερεχι ὦ νβ η ιζ

Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορισθῇ ἡ ιδιότης τῶν ἐνταῦθα μνημονευομένων προσώπων· πάντως συνεισέφερον λίαν ἀξιόλογα ποσά, 37 νομίσματα καὶ 9 1/2 κεράτια τὸ πρῶτον, 52 νομίσματα καὶ 17 κεράτια τὸ δεύτερον.

Εἰς τὸν στ. 16 ἀναγράφεται ἡ εἰσφορὰ τῶν ὑπουργ(ῶν) τῶν νοσοκομί(ων) ἐξ 8 νομισμάτων καὶ 9 κερατίων, εἰς δὲ τὸν στ. 17 τῶν ἐμπόρω(ν) [τ]οῦ Σεραπίου⁷⁰.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ στ. 18 ἔχει οὕτω: *S* (= καὶ) τοῦ πρασίνου μέρους ἀκολουθοῦν δὲ εἰς τοὺς στ. 19-25 τὰ παρὰ ἰδιωτῶν, κατοίκων ἔξ διαφόρων δδῶν ὀνομαστικῶς μνημονευομένων, συγκεντρωθέντα ποσὰ ἀνὰ ἐκάστην ὁδόν. Συλλέκται τῶν χρημάτων εἰς τὰς τέσσαρας ἐκ τῶν πέντε περιπτώσεων (εἰς τὴν ἕκτην ἑλλείπει τὸ σχετικὸν τμήμα τοῦ στίχου) εἶναι κληρικοί, προφανῶς ὥς ἀπολαύοντες ἰδιαιτέρας ἐμπιστοσύνης. Τὰ συλλεγένητα ποσὰ εἶναι λίαν σημαντικὰ καὶ καθ' ἑαυτὰ⁷¹ καὶ ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ὑπὸ τῶν συντεχνιῶν καταβληθέντα.

⁶⁹ δ/ γνω/ = δ(ιδ) γνώσεως (account) or γνωστήρος κατὰ τοὺς ἐκδότας· προ = προσμετρούμενα· κυρ- = κυρία· η = κεράτια· c = 1/2.

⁷⁰ Ὡς εἰσφορὰ τοῦτων εἰς τὴν στήλην τῶν νομισμάτων ἀναγράφεται ὁ ἀριθμὸς $\chi = 600$, ὁμολογουμένως ὑπέρογκος, ἐὰν βεβαίως ὁ ἀριθμὸς ἀνεγνωρίσθη ὀρθῶς ὡς χ .

⁷¹ Παραθέτω τοὺς στίχους, ἀναλύουσα τὰς βραχυγραφίας καὶ μεταγράφουσα ἐντὸς παρενθέσεως δι' ἀραβικῶν ἀριθμῶν τὰ ποσά: ν = νομίσματα, η = κεράτια, ψ = ὑπερ. Εἰς τὸν στ. 19 ἔχει ἐκπέσει τὸ ψηφίον τῶν δεκάδων εἰς τὰ νομίσματα.

19 δ(ιδ) Ζαχαρία διακό(νον) (ὑπερ) ρύμ(ης) τη(ς) ἀγί(ας) μεγά(λης) Εὐφη[μίας] ν · δ η κ (= · 4 νομ., 20 (;) κερ.).

20 δ(ιδ) Θεοδωρακί(ου) πρε(σβυτέρου) τοξοποι(ῶ) (ὑπερ) ρύμ(ης) Πεκλεγι[ο] ν η ζ η κ (= 97 νομ., 20 κερ.).

21 δ(ιδ) Μαριανο(ῦ) (καὶ) Θεοδώρο(υ) διακό(νων) (ὑπερ) ρύμ(ης) Πρ. ν ρκβ η · (= 122 νομ., ; κερ.).

Ἐκ τῆς ἀναλύσεως τῶν ὑπὸ τοῦ παύρου παρεχομένων στοιχείων προκύπτει, σαφῶς νομίζω, ὅτι οὗτος περιέχει ἑρανικὸν κατάλογον ὑπὲρ κοινωφελοῦς τινος σκοποῦ. Ἡ ἐντολὴ διὰ τὸν ἕρανον ἐδόθη ἄγνωστον ὑπὸ ποίου, ὑποθέτω ἀρχῆς τινος εἴτε τοπικῆς εἴτε κρατικῆς, ἣτις ἀντὶ τῆς συναλλαγῆς πρὸς τὰ καθ' ἕκαστον ἄτομα προετίμησε νὰ ἀπευθυνθῇ εἰς συλλογικὰ ὄργανα καὶ ἀναθέσῃ εἰς αὐτὰ τὴν συγκέντρωσιν τῶν χρημάτων. Ὁ πάπυρος διασφύζει τὸν πίνακα εἰσφορῶν ἐπαγγελματικῶν ὁργανώσεων, δύο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἰδιωτῶν καὶ τῶν διὰ τοῦ μέρους τῶν Πρασίνων συλλεγισῶν. Εἰς ποίαν σχέσιν πρὸς τὸ μέρος τῶν Πρασίνων διετέλουν οἱ καταβαλόντες τὰ χρήματα ἰδιῶται κάτοικοι τῶν μνημονευομένων ὁδῶν δὲν διευκρινίζεται ἐν τῷ παύρῳ. Θὰ ἡδύνατο βεβαίως νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ὡς κριτήριον διὰ τὸν καταμερισμὸν τῆς συλλογῆς τῶν εἰσφορῶν ἐλήφθη ἡ κομματικὴ ἐπιρροή, ἣν ἤσκουν οἱ δῆμοι εἰς τὰς διαφόρους περιοχὰς τῆς πόλεως, δεδομένης καὶ τῆς διαφόρου κοινωνικῆς συγκροτήσεως ἑκατέρου δήμου, ἀλλ' ὁ πάπυρος οὐδεμίαν παρέχει περὶ τούτου ἔνδειξιν. Πάντως εἶναι γνωστὸν ὅτι σήμερον τὰ πολιτικὰ κόμματα διαθέτουν διάφορον ἐκλογικὴν δύναμιν ἀνὰ τὰς συνοικίας τῆς αὐτῆς πόλεως, ἐξαρτωμένην κατὰ κύριον λόγον ἐκ τῆς συναρτήσεως τῆς κοινωνικῆς θέσεως καὶ οἰκονομικῆς καταστάσεως τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς πρὸς τὴν πολιτικοκοινωνικὴν τοποθέτησιν τοῦ κόμματος.

Ὁ Βαλσαμών, συγγραφεὺς τοῦ IB' αἰῶνος, ἰσχυρίζεται ὅτι κατὰ τοὺς παλαιότερους βυζαντινοὺς αἰῶνας, καὶ δὴ πρὸ τοῦ 691, οἱ δῆμοι εἶχον οἰκονομικὴν αὐτοτέλειαν, διαθέτοντες ἰδίαις ἐγκαταστάσεις διὰ τοὺς ἵππους των καὶ ἰδίαις προσόδους διὰ τὴν ὁργάνωσιν τῶν ἵπποδρομιῶν οὕτως, ὥστε οἱ δῆμοι ἐρρύνμιζον τὸν χρόνον καὶ τόπον τελέσεως τῶν ἀγώνων, προσκαλοῦντες τὸν βασιλέα. Ἀντιδιαστέλλει δὲ τὰ τότε κρατοῦντα πρὸς τὰς σήμερον τελουμένας (sc. ἵπποδρομίας) κατ' ἐπιτροπὴν καὶ παρουσίαν βασιλικήν⁷².

Τὸ ὑπὸ τοῦ Φ. Κουκουλῆ⁷³ λεγόμενον ὅτι ἐν Κωνσταντινουπόλει οἱ « χαρτουλάριοι ἐπώπτευνον ἄν οἱ δημόται ἐπλήρωναν τὰ εἰς αὐτοὺς ἐπιβαλλόμενα βάρη » μετὰ

22 δ(ιδ) Βίκτορος μολυβουργ(οῦ) (ὑπὲρ) ρύμ(ης) Π[.]βα ὶ λς ἡ κ (= 36 νομ., 20 κερ.).

23 - 24 δ(ιδ) Φοιβάμμωνος οἰκονόμου τοῦ ἀγί(ου) Σεργί(ου) (ὑπὲρ) τ(ῆς) ρύμ(ης) τοῦ ἀγί(ου) Μηνᾶ ὶ λγ [ἡ] κ (= 33 νομ., 20 κερ.).

25 δ(ιδ) Γεωργί(ου) ... [(ὑπὲρ) ρύμ(ης) τοῦ ἀγί(ου) ... ὶ ρε ἡ ια (= 105 νομ., 11 κερ.).

⁷² ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΒΑΛΣΑΜΩΝ ἐν Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων* Β', Ἀθήνησιν 1852, σ. 357.

⁷³ Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς* Γ', ἐν Ἀθήναις 1949, σ. 46.

παραπομπής εις τὸ *Κλητορολόγιον* τοῦ Φιλοθέου, σ. 799₂ καὶ τὸν A. Rambaud : *De byzantino hippodromo* κλπ., σ. 92, δὲν ἀποδίδει πιστῶς τὰ πράγματα. Ὁ τελευταῖος παραπέμπει εἰς τὸ κεφ. II 56 τῆς *Βασιλείου Τάξεως*, τὸ ὁποῖον εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς Βόννης φέρει τὸν ἀριθμὸν νζ' (= σ. 807 : *Περὶ συνηθειῶν τῶν πραιποσίτων ἐν τῇ τάξει τοῦ ἵπποδρομίου*), μὴ ὑπάρχοντος ἐν αὐτῇ κεφαλαίου ὑπ' ἀρ. νζ'. Ἰσως τοῦτο παρέσυρε τὸν Φ. Κουκουλὲν νὰ παραπέμψῃ εἰς τὴν σ. 799₂, ἐνθα τὸ κεφ. II νε' (= σ. 798₄ - 806₂₁ : *Περὶ τῆς διανομῆς τῶν κομβίων τῆς συνηθείας τῶν πραιποσίτων*) ὅλως διαφόρου περιεχομένου, πιθανῶς δὲ καὶ χρονικῆς προελεύσεως⁷⁴. Τὸ κεφ. νζ', μόνον ἐν ἀρχῇ σφζόμενον, ἀναφέρεται εἰς τὴν παρὰ τοῦ κράτους μισθοδοσίαν τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν *τάξιν τοῦ ἵπποδρομίου*, ἐνῶ τὸ κεφ. νε' ὁμιλεῖ διὰ τὰς «*συνηθείας*» ἥτοι τὰ φιλοδωρήματα, ὅντως λίαν σεβαστά, τὰ ὁποῖα οἱ τιμώμενοι διὰ τοῦ τίτλου τοῦ πατρικίου προσέφερον εἰς τοὺς πραιποσίτους, ἵνα δι' αὐτῶν διανεμηθῶν εἰς κατηγορίας ὅλας ἀξιωματούχων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ οἱ δῆμαρχοι Πρασίνων καὶ Βενέτων Κωνσταντινουπόλεως⁷⁵ καὶ οἱ ὑπ' αὐτοὺς τεταγμένοι ὑπάλληλοι⁷⁶.

Τὴν σημασίαν τῶν δῆμων εἰς τὴν ζωὴν τῶν πόλεων κατὰ τοὺς πρώτους βυζαντινοὺς αἰῶνας ἀντανακλᾷ ἡ **ὀνομασία τῶν ὁδῶν** ἐκ τοῦ ὀνόματός των, ὑποδηλοῦσα, νομίζω, πλησιοχώρους ἐγκαταστάσεις ἀνηκούσας εἰς τὸν φερώνυμον

⁷⁴ Τὸ κεφάλαιον *Βασιλείου Τάξεως* II 55 (νε') εἶναι περίπου σύγχρονον (κατὰ τὸν R. GUILLAND ἐν Βυζαντινὰ - Μεταβυζαντινὰ I 1, 1946, σ. 172 μᾶλλον ὀλίγον μεταγενέστερον) τοῦ *Κλητορολογίου* τοῦ Φιλοθέου, ἐνῶ τὸ κεφ. II νζ' φαίνεται νὰ προστεθῇ ἐκ τῶν ὑστέρων εἰς τὸ κείμενον τῆς *Βασιλείου Τάξεως*.

⁷⁵ Τὸ ὑπὸ τῶν πατρικίων προσφερόμενον ποσὸν διαφέρει ἀναλόγως καὶ τῆς λοιπῆς ἐν τῇ ἱεραρχίᾳ θέσεως τοῦ τιμωμένου. Οὕτως, ὁ *ἐμπρατος πατρικίος* ἥτοι ὁ κατέχων τὸ ἀξίωμα τοῦ στρατηγοῦ καὶ λαβὼν τὸν τίτλον τοῦ πατρικίου καταβάλλει διὰ τὰ φιλοδωρήματα 8 λίτρας χρυσοῦ, ἐξ ὧν ἕκαστος τῶν δημάρχων λαμβάνει ἀνὰ 36 νομίσματα. Ὁ *μεσόπρατος πατρικίος* ἥτοι ὁ κατέχων ἀξίωμα ἐν τῇ πολιτικῇ ἱεραρχίᾳ (= ὁ *ἐμπολιτικός ὀφφικιάλιος*) προσφέρει 7 λίτρας χρυσοῦ, ἐξ ὧν περιέρχονται εἰς τοὺς δύο δημάρχους ἀνὰ 30 νομίσματα καὶ ὁ *ἄπρατος πατρικίος* ἥτοι ὁ οὐδὲν λειτούργημα ἀσκῶν καὶ περιβεβλημένος μόνον τὸν τίτλον τοῦ πρωτοσπαθαρίου, γενόμενος πατρικίος, προσφέρει 6 λίτρας χρυσοῦ, ἐξ ὧν ἕκαστος δῆμαρχος λαμβάνει ἀνὰ 24 νομίσματα. Περὶ τῶν ὄρων βλ. R. GUILLAND, *Études administratives de Byzance. Le sens des termes* *λιτός, παγανός, ἐμπρατος, μεσόπρατος, ἄπρατος* dans le *Klétorologe de Philothée et dans certains chapitres du Livre des Cérémonies* ἐν Βυζαντινὰ - Μεταβυζαντινὰ I 1, 1946, σ. 165 - 179, ἰδίᾳ σ. 171 ἐπ.

⁷⁶ Τὰ εἰς ἕκαστον τούτων ἀναλογοῦντα ποσὰ ἀναγράφονται ἐν τῇ *Βασιλεῖ Τάξει*, σ. 798₂₀ - 799₁₅, 802₁₄₋₁₅, 803 - 804₁₃. Βλ. ἀνωτ. σ. 332, σημ. 18.

δήμον. Οὕτως, εἰς τὴν Ἡρακλεόπολιν τῆς Αἰγύπτου ἐπανειλημμένως γίνεται μνεία τῆς «λαύρας Βενέτων» (= ὁδοῦ τῶν Βενέτων)⁷⁷, ἣτις, ὥς προσδιορίζεται εἰς μισθωτήριον συμβόλαιον οἰκίας, ἔκειτο ἐν ἀμφόδῳ (= συνοικίᾳ) τ[ῆς] ἀγίας ἐκκλησι[α]ς Κύρου...⁷⁸. Ἐὰν ἡ χρονολόγησις τῶν παπύρων, ἐν οἷς μνημονεύεται «ἡ λαύρα τῶν Βενέτων», στηριζομένη ἀποκλειστικῶς ἐπὶ παλαιογραφικῶν κριτηρίων, ἦτο δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ἀσφαλής, θὰ ὑπῆρχε ὠραῖον δεῖγμα τῆς συνεχείας τῆς ζωῆς τῆς πόλεως, δεδομένου ὅτι τινὲς τῶν παπύρων τούτων χρονολογοῦνται ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν τὸν Ζ' αἰῶνα ἀρχόμενον, ἕτεροι δὲ τὸν Η'.

Πρὸς τὸν δήμον τῶν Βενέτων θὰ ἤθελον νὰ συνδέσω τὴν ἐν Ἀντιοχείᾳ μνημονευομένην *ρύμην* τῶν θαλασσίων⁷⁹.

Εἰς Ὁξύρυγχον εὐρέθη κίων φέρων τὴν ἐπιγραφὴν: *τόπος διαφέρων τοῖς βενέτοις*⁸⁰, τοποθετηθεὶς προφανῶς πρὸς δήλωσιν χώρου ἀνήκοντος εἰς αὐτοὺς. Ἐκ τῆς *Βασιλείου Τάξεως* γνωρίζομεν ὅτι εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὑπῆρχον δι' ἕκαστον δήμον παλαιόθεν καθωρισμένα σημεῖα κατὰ μῆκος τῆς διαδρομῆς, ἣν ἠκολούθει ἡ βασιλικὴ πομπή, ἔνθα οἱ ἐκπρόσωποι ἑκάστου δήμου ἐπευφήμουν τοὺς ἡγεμόνας, ὥς ὥριζε τὸ πρωτόκολλον. Ποῖαι συνήθειαι ἐπεκράτουν εἰς τὰς ἐπαρχιακὰς πόλεις κατὰ τὰς τοπικὰς ἑορτὰς δὲν εἶναι γνωστόν. Συμμετοχὴ τῶν δήμων εἰς ἑορταστικὰς ἐκδηλώσεις μαρτυρεῖται διὰ τὴν Ὁξύρυγχον, ἀλλ' οὐδεμία

⁷⁷ Πάπυρος τοῦ τέλους τοῦ Σ' ἢ πιθανώτερον τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ Ζ' αἰῶνος, ἐκδ. ὑπὸ H. GERSTINGER, *Zwei neue Wohnungsmietverträge aus Herakleopolis Magna der Sammlung «Papyrus Erzherzog Rainer» in Wien* ἐν *Jahrbuch der Oesterreichischen byzantinischen Gesellschaft* 3, 1954, σ. 62 - 65 = *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten*, ἀρ. 9154: ἐν τῇ αὐτῇ Ἡρ(ακλεο)π(όλει) [ἐν λ]αύρᾳ Βενέτου μ[έ]ρους], C. WESSELY, *Studien zur Palaeographie und Papyruskunde* (= *P. Stud. Pal.*) VIII, Leipzig 1908, ἀρ. 1180: ἀπὸ λαύ[ρα(ς)] Βενέ(των) πόλ(εως) Ἡρακλέ(ους) (Ζ' αἰ.), αὐτόθι, ἀρ. 1087: ἀπὸ λαύρ(ας) Β[ε]νέ[τ]ον] (Η' αἰ.), αὐτόθι X, Leipzig 1908, ἀρ. 197: ἀπὸ λαύρ(ας) [Β]ε[ν]έ[τ]ον πόλ(εως) Ἡρακλέ(ους) (Η' αἰ.), αὐτόθι, ἀρ. 225: λαύρ(α) Βενέ(των) (Η' αἰ.). Καὶ εἰς ἀπόδειξιν ἐπὶ παπύρου τοῦ Σ' αἰ., πάλιν ἐξ Ἡρακλεοπόλεως, ἀπαντᾷ ἡ λέξις *βενετς* ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατόν ἡ διαπίστωσις τῆς σχέσεως τούτων πρὸς τὸ λοιπὸν κείμενον. Παρὰ C. WESSELY, ἔ.ἀ. VIII, ἀρ. 1179.

⁷⁸ Παρὰ H. GERSTINGER, ἔ.ἀ. σ. 62 - 65 = *Sammelbuch*, ἀρ. 9154.

⁷⁹ ΜΑΛΛΑΛΑΣ, σ. 397 (ἐπὶ Ἀναστασίου Α').

⁸⁰ Τὴν πρώτην ἐκδοσιν ὑπὸ PARETI, *Verdi e azzuri ai tempi di Foca e due iscrizioni inedite di Oxyrhynchos* ἐν *Studi italiani di filologia classica* 19, 1912, σ. 305 ἐπ. δὲν ἠδυνήθη νὰ ἴδω. Αἱ ἐπιγραφαὶ ἀνετυπώθησαν ὑπὸ A. H(EISENBERG) ἐν *Byzantinische Zeitschrift* 22, 1913, σ. 271 καὶ ἐν *Sammelbuch*, ἀρ. 6018. Ὁ PARETI τὰς χρονολογεῖ μεταξὺ 607 - 610, ἡ δὲ YVONNE JANSSENS, ἔ.ἀ. σ. 531 - 532, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 603 - 610.

τοῦτο χορηγεῖται ἀπὸ τοῦ στόματος⁹⁵, δι' ὃ καὶ εἰς ἄλλα χωρία μνημονεύεται ὡς *προπότισμα*⁹⁶. Τὸν ὄρον *βροχή* δὲν συνήνητσα εἰς τὰ *Ἱππιατρικὰ* καὶ μόνον εἰς τὸ κεφ. ργ' 7 παρέχεται συνταγὴ μίγματος, μὴ περιέχοντος ὅμως οἴνου, πρὸς ἐπίθεσιν εἰς τοὺς κροτάφους τῶν Ἱππων καὶ τὸν δακτύλιον, χαρακτηριζομένου ὡς *ἐμβροχή* πρὸς κεφαλαλγίας Ἱππων. Ἐκ τῆς ἐν τῷ παπύρῳ χρήσεως τῶν ὄρων *βροχή* καὶ *ἐγχυματισμός* καὶ τῆς σημασίας τοῦ τελευταίου τούτου εἰς τὰ *Ἱππιατρικὰ* θεωρῶ λίαν πιθανὸν ὅτι ἀνάλογον ἦτο καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς λέξεως *βροχή*. Ἦτοι ἐδήλου αὕτη ὑγρὸν μίγμα μὲ βάσιν τὸν οἶνον, διδόμενον ἀπὸ τοῦ στόματος εἰς τοὺς ἵππους ὡς τονωτικόν, ἀναψυκτικόν καὶ θεραπευτικόν. Ἡ εἰς τὰ *Ἱππιατρικὰ* ἀποδιδομένη μεγάλη σημασία εἰς τὰς θεραπευτικὰς ιδιότητες τοῦ οἴνου καὶ δὴ καλῆς ποιότητος, ὡς ἐπανειλημμένως τονίζεται, προσδίδει μεγαλύτεραν βαρύτητα εἰς τὴν χορηγίαν τῆς οἰκογενείας τῶν Ἀπιόνων πρὸς τοὺς Βενέτους.

Ἐπιγραφαί, ἀνήκουσαι εἰς τὴν πρώϊμον βυζαντινὴν περίοδον καὶ προερχόμεναι ἐκ διαφόρων περιοχῶν τῆς αὐτοκρατορίας, ἰδιαιτέρως δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος αὐτῆς, περιέχουν συντόμους ἀναφωνήσεις δηλωτικὰς συμπαθείας ὑπὲρ τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου δήμου, προσηγουμένης κατὰ κανόνα τῆς λέξεως *Νικᾶ*. Ἐνίοτε προστίθεται τὸ ὄνομα τοῦ βασιλεύοντος ἡγεμόνος ἢ ἀορίστως ἐπευφημία αὐτοκρατόρων, σπανιώτερον δὲ τὸ ὄνομα ἡνιόχου ἢ τοῦ γράψαντος.

Πρόκειται συνήθως περὶ χαραγμάτων εἴτε ἐπὶ πλακῶν, συνήθως ἐξ ἀρχαίων κτισμάτων ἀπεσπασμένων (ἀρ. 3, 5, 8, 12, 13)⁹⁷, εἴτε ἐπὶ μελῶν βυζαντινῶν κυρίως οἰκοδομημάτων κεχαραγμένων. Οὕτως, ἐν Ἐφέσῳ ἐπὶ κιόνων στοῶν (ἀρ. 19, 20), ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς κλίμακος τῆς στοᾶς (ἀρ. 10), ἐπὶ τῶν θυρωμάτων τῆς πύλης τοῦ βυζαντινοῦ τείχους (ἀρ. 7), ἐπὶ τῆς βάσεως κιονοκράνου (ἀρ. 9)· ἐν Διδύμοις Μιλήτου ἐπὶ τοῦ ὑποβάθρου κλίμακος ναοῦ (ἀρ. 4)· ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπὶ τοῦ τείχους πλησίον κρήνης (ἀρ. 17)· ἐν Πριήνῃ ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ ἁγίου βήματος χριστιανικῆς βασιλικῆς (ἀρ. 2)· ἐν Umm idj Djimāl Συρίας ἐπὶ

κοῦ στοιχείου. Αὐτόθι, κεφ. ρκθ' 4: *λιτὸς ἐγχυματισμός· οἶνου χρηστοῦ ξέ(στην) α', ἐλαίου χρηστοῦ γο ἐξ κλπ.* ρκθ' 5: *θερμαντικὸς ἐγχυματισμός· οἶνου χρηστοῦ ξέ(στην) α'. κλπ.* ρκθ' 9: *ἐγχυματισμός ἐπὶ χλόης· οἶνου ἰταλικοῦ ξέ(στην) γ', ἐλαίου ξε. α', μέλιτος ἰταλικοῦ ξε. α', ὡὰ ἰβ', πεπέρεως γο α'.*

⁹⁵ Αὐτόθι, σ. 386: *ἐγχυματίζέσθω διὰ τοῦ στόματος.*

⁹⁶ Αὐτόθι, κεφ. ρκθ' 50: *προπότισμα ἀναψυκτικόν· οἶνου παλαιοῦ ξέ(στην). ἔνα, ἐλαίου πρωτείου ξε. ἐξ, σταφυλὰς ὄσας βούλει, ὕδατος ψυχροῦ τὸ ἀρκοῦν.*

⁹⁷ Οἱ ἐντὸς τῶν παρενθέσεων ἀριθμοὶ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν ἀρίθμησιν τοῦ ἀκολουθοῦντος καταλόγου.

Βενέτων πρὸς χρῆσιν ἡνιόχων καὶ ἵππων. Ὁ πάπυρος περιέχει καὶ ἐτέρας καταχωρίσεις χορηγίας οἴνου εἰς τοὺς Βενέτους ἀλλὰ δὲν προσδιορίζεται ἐπ' εὐκαιρίᾳ ποίου γεγονότος. Ἀναγράφεται μόνον ἡ ποσοστὴ ἡμέρα τοῦ μηνός, καθ' ἣν ἐπραγματοποιήθη ἡ χορηγία⁸⁸. Ὁ οἶνος προσφέρεται εἰς βροχ(ήν) τῶν ἱππ(ων) τοῦ ἱππικ(οῦ) μέρ(ους) Βενέτων⁸⁹, εἰς ἐγγυματισμ(όν) τῶν ἱππ(ων) τοῦ ἱππικ(οῦ) μέρ(ους) Βενέτων⁹⁰ καὶ εἰς ἐπιμέλ(ειαν) τῶν ἱππ(ων) τοῦ ἱππικ(οῦ) μέρ(ους) Βενέτων⁹¹. Περιέργος εἶναι ἡ χρῆσις τῆς λέξεως βροχή. Οἱ ἐκδότης τοῦ παπύρου ἀποκλείουν ὅτι δι' αὐτῆς δηλοῦται χρῆσις τοῦ οἴνου πρὸς ἐντριβὴν τῶν ἱππων καὶ πιστεύουν ὅτι πρόκειται περὶ εἶδους ροφήματος (drink), τὴν σύστασιν ὅμως τοῦ ὁποίου ἀδυνατοῦν νὰ προσδιορίσουν⁹². Διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ πράγματος βοηθεῖ, νομίζω, ἡ γνῶσις τῆς σημασίας, ὅφ' ἣν χρησιμοποιεῖται ἡ λέξις ἐγγυματισμός. Εἰς τὰ Ἱππιατρικὰ περιέχεται ἴδιον κεφάλαιον ὑπ' ἀριθ. ρκθ' *Περὶ ἐγγυματισμῶν σκευασίας*⁹³, ἐν ᾧ δίδονται ὁδηγίαι διὰ τὴν παρασκευὴν ὑγροῦ μίγματος ἐκ διαφόρων συστατικῶν, ἐν οἷς καὶ οἴνου⁹⁴, διὰ θεραπευτικούς σκοπούς. Τὸ μίγμα

ὅστις καλύπτει τὴν περίοδον 25 Ἰουνίου - 24 Ἰουλίου. Κατὰ τὸν ἐκδότην αὕτη συνδέεται πιθανῶς μετὰ τὴν μέτρησιν τῆς γῆς τῆς κατακλυζομένης ὑπὸ τοῦ Νείλου. Εἰς τὸ ἄρτι ἐκδοθὲν ἔργον τῆς DANIELLE BONNEAU, *La crue du Nil divinité égyptienne à travers mille ans d'histoire (332 a.v. - 641 ap. J.C.) d'après les auteurs grecs et latins et les documents des époques ptolémaïque, romaine et byzantine*, Paris 1964, ἐνθα καὶ εἰδικὸν κεφάλαιον περὶ τῶν συναφῶν μετὰ τὴν πλήμμυραν τοῦ Νείλου λατρειῶν, οὐδεμία τῶν ὡς ἄνω ἐορτῶν μνημονεύεται.

⁸⁸ Φαρμουῦθι ιδ' (στ. 97), κς' (στ. 98), Παχὼν δ' (στ. 101), κα' (στ. 99), Ἐπεῖφ ιε' (στ. 118). Ὁ μὴν Φαρμουῦθι καλύπτει τὴν περίοδον 27 Μαρτίου - 25 Ἀπριλίου, ὁ Παχὼν 26 Ἀπριλίου - 25 Μαΐου καὶ ὁ Ἐπεῖφ 25 Ἰουνίου - 24 Ἰουλίου.

⁸⁹ *P. Oxy.* 2480, στ. 10, 11, 22, 23, 81, 83, 90· πρβλ. καὶ στ. 90, 99, 108, 118. *Εἰς βροχ(ήν) τῶν ἱππ(ων) τοῦ ἱππικοῦ μέρ(ους) Β(ενέτων)* συνεπληρώθη καὶ ὁ στ. 77 τοῦ *PSI* 953 ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν τοῦ ὀξυρυγγείου παπύρου ἐπὶ τῇ βάσει τούτου.

⁹⁰ *P. Oxy.* 2480, στ. 101.

⁹¹ Αὐτόθι, στ. 97, 98.

⁹² Βυζαντινὸς χρονογράφος θέλων νὰ τονίσῃ τὸν ἀήθη ζῆλον, καὶ μάλιστα διὰ πατριάρχην, ὃν ἐπεδείκνυνεν ὁ υἱὸς τοῦ Ρωμανοῦ Α' Θεοφύλακτος (πατρ. ἀπὸ 2 Φεβρ. 933 - 27 Φεβρ. 956) διὰ τὰ ἵπποφορβεῖα, ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἰδιαιτέρας διαίτης εἰς ἣν ὑπέβαλλε τοὺς ἵππους του, παρέχων εἰς αὐτοὺς μεταξὺ ἄλλων καὶ *εὐώδη οἶνον*. ΣΚΥΛ. ΚΕΔΡ. II, σ. 331 - 332.

⁹³ *Corpus Hippiatricorum Graecorum I: Hippiatrica Berolinensia*, ed. EUG. ODER-CAR. HORRE, Lipsiae 1924, σ. 385 ἐπ. Γίνεται λόγος περὶ *καθαρκτικῶν ἐγγυματισμῶν ...καὶ ἄλλων χρησιμοποιουμένων ὡς βοηθήματα τοῖς ἵπποις* (σ. 386).

⁹⁴ Σημειῶ παραδείγματά τινα μαρτυροῦντα τὴν σπουδαιότητα τοῦ οἴνου ὡς συστατι-

τοῦτο χορηγεῖται ἀπὸ τοῦ στόματος⁹⁵, δι' ὃ καὶ εἰς ἄλλα χωρία μνημονεύεται ὡς *προπότισμα*⁹⁶. Τὸν ὄρον *βροχή* δὲν συνήνητσα εἰς τὰ *Ἱππιατρικὰ* καὶ μόνον εἰς τὸ κεφ. ργ' 7 παρέχεται συνταγὴ μίγματος, μὴ περιέχοντος ὅμως οἶνον, πρὸς ἐπίθεσιν εἰς τοὺς κροτάφους τῶν Ἱππων καὶ τὸν δακτύλιον, χαρακτηριζομένου ὡς *ἐμβροχή* πρὸς κεφαλαλγίας Ἱππων. Ἐκ τῆς ἐν τῷ παύρῳ χρήσεως τῶν ὄρων *βροχή* καὶ *ἐγχυματισμός* καὶ τῆς σημασίας τοῦ τελευταίου τούτου εἰς τὰ *Ἱππιατρικὰ* θεωρῶ λίαν πιθανὸν ὅτι ἀνάλογον ἦτο καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς λέξεως *βροχή*. Ἦτοι ἐδήλου αὕτη ὑγρὸν μίγμα μὲ βάσιν τὸν οἶνον, διδόμενον ἀπὸ τοῦ στόματος εἰς τοὺς ἵππους ὡς τονωτικόν, ἀναψυκτικὸν καὶ θεραπευτικόν. Ἡ εἰς τὰ *Ἱππιατρικὰ* ἀποδιδομένη μεγάλη σημασία εἰς τὰς θεραπευτικὰς ἰδιότητας τοῦ οἴνου καὶ δὴ καλῆς ποιότητος, ὡς ἐπανειλημμένως τονίζεται, προσδίδει μεγαλύτεραν βαρύτητα εἰς τὴν χορηγίαν τῆς οἰκογενείας τῶν Ἀπιόνων πρὸς τοὺς Βενέτους.

Ἐπιγραφαί, ἀνήκουσαι εἰς τὴν πρώϊμον βυζαντινὴν περίοδον καὶ προερχόμεναι ἐκ διαφόρων περιοχῶν τῆς αὐτοκρατορίας, ἰδιαιτέρως δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος αὐτῆς, περιέχουν συντόμους ἀναφωνήσεις δηλωτικὰς συμπαθείας ὑπὲρ τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου δήμου, προηγουμένης κατὰ κανόνα τῆς λέξεως *Νικᾶ*. Ἐνίοτε προστίθεται τὸ ὄνομα τοῦ βασιλεύοντος ἡγεμόνος ἢ ἀορίστως ἐπευφημία αὐτοκρατόρων, σπανιώτερον δὲ τὸ ὄνομα ἡνιόχου ἢ τοῦ γράψαντος.

Πρόκειται συνήθως περὶ χαραγμάτων εἴτε ἐπὶ πλακῶν, συνήθως ἐξ ἀρχαίων κτισμάτων ἀπεσπασμένων (ἀρ. 3, 5, 8, 12, 13)⁹⁷, εἴτε ἐπὶ μελῶν βυζαντινῶν κυρίως οἰκοδομημάτων κεχαραγμένων. Οὕτως, ἐν Ἐφέσῳ ἐπὶ κιόνων στοῶν (ἀρ. 19, 20), ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς κλίμακος τῆς στοᾶς (ἀρ. 10), ἐπὶ τῶν θυρωμάτων τῆς πύλης τοῦ βυζαντινοῦ τείχους (ἀρ. 7), ἐπὶ τῆς βάσεως κιονοκράνου (ἀρ. 9)· ἐν Διδύμοις Μιλήτου ἐπὶ τοῦ ὑποβάθρου κλίμακος ναοῦ (ἀρ. 4)· ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπὶ τοῦ τείχους πλησίον κρήνης (ἀρ. 17)· ἐν Πριήνῃ ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ ἁγίου βήματος χριστιανικῆς βασιλικῆς (ἀρ. 2)· ἐν Umm idj Djimâl Συρίας ἐπὶ

κοῦ στοιχείου. Αὐτόθι, κεφ. ρκθ' 4: *λιτός ἐγχυματισμός· οἶνου χρηστοῦ ξέ(στην) α', ἐλαίου χρηστοῦ γο ἐξ κλπ.* ρκθ' 5: *θερμαντικός ἐγχυματισμός· οἶνου χρηστοῦ ξέ(στην) α'. κλπ.* ρκθ' 9: *ἐγχυματισμός ἐπὶ χλόης· οἶνον ἰταλικοῦ ξέ(στην) γ', ἐλαίου ξε. α', μέλιτος ἰταλικοῦ ξε. α', ὡὰ ἰβ', πεπέρεως γο α'.*

⁹⁵ Αὐτόθι, σ. 386: *ἐγχυματίζέσθω διὰ τοῦ στόματος.*

⁹⁶ Αὐτόθι, κεφ. ρκθ' 50: *προπότισμα ἀναψυκτικόν· οἶνου παλαιοῦ ξέ(στην). ἔνα, ἐλαίου πρωτείου ξε. ἐξ, σταφυλὰς ὄσας βούλει, ὕδατος ψυχροῦ τὸ ἀρχοῦν.*

⁹⁷ Οἱ ἐντὸς τῶν παρενθέσεων ἀριθμοὶ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν ἀρίθμησιν τοῦ ἀκολουθοῦντος καταλόγου.

τοῦ ἀνωθύρου ναοῦ (ἀρ. 15)· ἐν Ἑλιουπόλει Συρίας ἐπὶ κίονος τοῦ περιστυλίου ναοῦ τοῦ Διονύσου (ἀρ. 14). Ἡ χάραξις δὲν εἶναι ἐπιμελής, τὰ γράμματα εἶναι ἀκανόνιστα, τὸ δὲ μέγεθός των ποικίλλει ἐντὸς τῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς. Τὸ μήκος τῶν χαραγμάτων ἐνίοτε εἶναι μέγα. Οὕτως, εἰς τὴν ἐν Umm idj Djimâl Συρίας ἐπιγραφὴν (ἀρ. 15) ἐκτείνεται ἐπὶ 0.71 μ. καὶ εἰς τὴν ἑτέραν (ἀρ. 16) τῆς αὐτῆς περιοχῆς ἐπὶ 0.985 μ.

Τὰ πολιτικὰ πάθη καὶ αἱ μεταστροφαὶ τοῦ λαϊκοῦ φρονήματος ἔχουν ἀφήσει τὰ ἴχνη των εἰς ἀρκετὰ τῶν ὡς ἄνω χαραγμάτων, διότι κατ' ἐπανάληψιν ἔχει ἀποξεσθῆ τὸ ἀρχικῶς κεχαραγμένον ὄνομα τοῦ δήμου καὶ εἴτε ἔχει ἀφεθῆ κενὸν εἴτε συμπληρωθῆ διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀντιπάλου δήμου (ἀρ. 8, 19, 20, 27).

Παραθέτω κατάλογον τῶν περιεχουσῶν τὰς ὑπὲρ τῶν δήμων ἀναφωνήσεις γνωστῶν εἰς ἡμᾶς ἐπιγραφῶν, κατατάσσουσα αὐτὰς κατὰ τὸ περιεχόμενόν των. Ἡ παραπομπὴ γίνεται εἰς τὴν τελευταίαν χρονικῶς ἔκδοσιν καὶ μόνον ὅπου εἶναι ἀναγκαῖον διὰ τὴν ἀνάγνωσιν ἢ ἐρμηνείαν σημειοῦται καὶ παλαιότερα δημοσίευσις.

Νικᾶ ἡ τύχη Πρασίνων,

Νικᾶ ἡ τύχη τῶν Πρασίνων,

Νεικᾶς τύχη Πρασίνων

1. Grégoire, *Recueil*⁹⁸, ἀρ. 243 bis· Στρατονίκεια Καρίας· Γ' ἢ Ζ' αἰών. Πρβλ. L. Robert ἐν *Hellenica* X, 1955, σ. 232, σημ. 1.

2. Grégoire, *Recueil*, ἀρ. 120· Πριήνη· ἔτ. 613 (;).

3. Th. Wiegand, *Didyma*. II: *Die Inschriften* ὑπὸ A. Rehm ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ R. Harder, Berlin 1958, ἀρ. 609· Δίδυμα. Κατὰ Grégoire, *Recueil*, ἀρ. 226 ter, Γ' ἢ Ζ' αἰών.

4. Th. Wiegand, αὐτόθι ἀρ. 610· Δίδυμα.

5. Th. Wiegand, αὐτόθι ἀρ. 611: *πρασινον εἰς τ.* Χάραγμα ἡμιτελές· ὃ ἐκδότης μετ' ἐπιφυλάξεως προτείνει: *πρασίνον εἰς τοὺς αἰῶνας*· Δίδυμα.

6. Margarita Guarducci, *Inscriptiones creticae*. IV: *Tituli Gortynii*, Roma 1950, ἀρ. 513. Μετὰ τὴν ἀναφώνησιν *Νικᾶ ἡ τύχ[η] Πρασίνων* ὑπάρχει χάσμα, εἰς ὃ κατὰ τὴν ἐκδότριαν περιείχεται τὸ ὄνομα ἡνιόχου, ὡς θεωρεῖ ὅτι εἶναι καὶ τὸ ἐν τῷ ἐπομένῳ στίχῳ *Ἰωάννης*. Γόρτυς Κρήτης· πιθανὴ χρονολόγησις κατὰ τὴν ἰδίαν, Γ' αἰών.

⁹⁸ Ὁ πλήρης τίτλος τῆς συλλογῆς εἶναι: H. GRÉGOIRE, *Recueil d'inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure*, Paris 1922. Τὸ ἔργον δὲν συνεπληρώθη.

Χριστιανῶν βασιλέων καὶ Πρασίνων πολλὰ τὰ ἔτη

7. Grégoire, *Recueil*, ἀρ. 114 ter. *Εφεσος. Χρονολογεῖται ὑπὸ τούτου μὲν τῷ 602 ἢ 610 ὑπὸ δὲ τῆς Υν. Janssens, ἔ.ἀ. σ. 526, τῷ 602 ἢ τὸ βραδύτερον 603. Κατ' ἐμὲ ὀρθότερον μετὰ τὸ 613⁹⁹.

8. Grégoire, *Recueil*, ἀρ. 114^b. *Εφεσος. Ἐνταῦθα ἡ λέξις *Πρασίνων* ἐγγράφη εἰς τὴν θέσιν τῆς ἀποξεσθείσης *Βενέτων*, δι' ὃ δ' ἐκδότης χρονολογεῖ τὸ ἀρχικὸν κείμενον τῷ 609-610, τὸ δὲ μεταγενέστερον (*Πρασίνων*) μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Ἡρακλείου (Ἰουλιανὸς 610). Πρὸς τὴν τελευταίαν ταύτην ἀποψιν συμφωνεῖ καὶ ἡ Yvonne Janssens, ἔ.ἀ. σ. 526-527, ἐνῶ τὸ ἀρχικὸν κείμενον (*Βενέτων*) χρονολογεῖ αὕτη μεταξὺ 603-613. Κατ' ἐμέ, ἡ προσθήκη *Πρασίνων*, πρέπει νὰ χρονολογηθῇ μετὰ τὸ 613, ὡς θὰ ἀναπτύξω εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 9 ἐπιγραφὴν, ἐνῶ τοῦ ἀρχικοῦ χάραγματος, ἐὰν πράγματι περιελάμβανε καὶ τὰς λέξεις «*χριστιανῶν βασιλέων*», ἀδυνατῶ νὰ προσδιορίσω τὴν χρονολογίαν.

9. *Ὁρθοδόξων Πρασίνων ≠ χριστιανῶν βασιλέων*

Τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην ἐξ Ἐφέσου, περιέχουσιν ὑπὸ μορφὴν μονογραμμάτων τὰς λέξεις «*ὀρθοδόξων*», «*Πρασίνων*», μεταγράφει ὁ H. Grégoire, *Recueil*, ἀρ. 114 bis, ὡς ἀκολούθως :

ὀρθοδόξων πρασίνων
≠ χριστιανῶν βασιλέων

καὶ χρονολογεῖ τῷ 602 ἢ 610, ἐνῶ ἡ Υν. Janssens, ἔ.ἀ. σ. 527, τὸ βραδύτερον τῷ 602 ἢ 603, ἀποδεχομένη προφανῶς τὴν μεταγραφὴν. Ἀμφότεροι δέχονται ὅτι διὰ τοῦ *ὀρθοδόξων* νοοῦνται ὁ αὐτοκράτωρ Φωκάς καὶ ἡ σύζυγός του Λεοντία, συνάπτοντες καὶ τὸ ἐπίθετον τοῦτο πρὸς τὴν ἀναφώνησιν *χριστιανῶν βασιλέων*. Ἡ ἐρμηνεία αὕτη δὲν μὲ εὐρίσκει σύμφωνον. Ὁ ὅρος *βασιλέων* προσδιορίζεται ἐπαρκῶς διὰ τοῦ *χριστιανῶν*, ὡς ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἑτέρας, ἀνωτέρω μνημονευθείσας (ἀρ. 7, 8), ἐξ Ἐφέσου ἐπιγραφάς, ἐνῶ ἡ λέξις *Πρασίνων* στερεῖται προσδιορισμοῦ, καίτοι ὑπάρχει τὸ *ὀρθοδόξων*. Δεδομένου δὲ ὅτι ἀμφότεραι αἱ λέξεις αὗται ἀποδίδονται διὰ μονογραμμάτων, ἅτινα συνήθως παρουσιάζουν ἀντιστοιχίαν καὶ συνάφειαν πρὸς ἄλληλα, θεωρῶ πλέον ἢ πρόσφορον τὴν ὑπ' ἐμοῦ προτεινομένην ἀνάγνωσιν :

ὀρθοδόξων Πρασίνων ≠ χριστιανῶν βασιλέων

Ἡ εὐφημία τῶν Πρασίνων ὡς ὀρθοδόξων¹⁰⁰ οὐδόλως πρέπει νὰ ξενίσῃ. Οἱ

⁹⁹ Βλ. κατωτέρω τὴν ὑπ' ἀρ. 9 ἐπιγραφὴν.

¹⁰⁰ Μὲ τὸν θρησκευτικὸν προσανατολισμὸν Βενέτων καὶ Πρασίνων ἡσχολήθη ὁ Fr. DVORNIK, *The circus parties* κλπ., σ. 119-133 καὶ τελευταίως ὁ J. JARRY, *Hérésies et*

ἀπὸ τῶν ἐπισήμων δογμάτων τῆς Ἐκκλησίας ἀποκλίνοντες, ὑπ' αὐτῆς μὲν ἐλογίζοντο αἵρετικοί, οἱ ἴδιοι ὁμῶς ἐθεώρουν ἑαυτοὺς ἀκριβεῖς ἐρμηνευτὰς τῶν γραφῶν καὶ συνεχιστὰς τῆς παραδόσεως καὶ μόνους γνησίους ὀρθοδόξους καὶ προέβαινον εἰς διακήρυξιν καὶ ἔξαρσιν τῆς ὀρθοδόξου πίστεώς των, ὡς εἰς τὰς ἐνταῦθα ἀναλυόμενας ἐπιγραφάς. Τὴν ἰδίαν ἀντίληψιν εὐρίσκομεν εἰς τὸν μονοφυσίτην χρονογράφον τοῦ Ζ' αἰῶνος λήγοντος Ἰωάννην ἐπίσκοπον Νικίου, ὅστις κατ' ἐπανάληψιν χαρακτηρίζει τὸν αὐτοκράτορα Ἀναστάσιον Α' ὀρθόδοξον, ἐνῶ εἶναι γνωστὴ ἡ πρὸς τὸν μονοφυσιτισμὸν ἀπόκλισις τοῦ ἡγεμόνος τούτου¹⁰¹.

Ἐξ ἄλλου καὶ ἡ χρονολόγησις τῆς ἐπιγραφῆς ὑπὸ τῶν ὡς ἄνω ἐρευνητῶν, στηριζομένη εἰς τὸ ὅτι διὰ τοῦ ὀρθοδόξου δηλοῦται ὁ αὐτοκράτωρ Φωκάς καὶ ἡ σύζυγός του Λεοντία, στερεῖται ἐδραίας βάσεως· διότι εἰς τὰς ἀναφωνήσεις τὸ σύννηθες εἶναι διὰ τοῦ ὅρου βασιλεῖς νὰ νοοῦνται οἱ ἐλάχιστοι συμβασιλεύοντες ἡγεμόνες — ἐνίοτε πλείονες τῶν δύο — καὶ οὐχὶ ὁ αὐτοκράτωρ μετὰ τῆς συζύγου του. Πολὺ πιθανώτερον θεωρῶ ὅτι ἐνταῦθα διὰ τοῦ βασιλέων νοοῦνται ὁ αὐτοκράτωρ Ἡράκλειος, εὖνους, ὡς γνωστόν, τοῖς Πρασίνοις, καὶ ὁ ἀπὸ τῆς 22^{ας} Ἰανουαρίου 613 συμβασιλεὺς υἱὸς του Ἡράκλειος — νέος Κωνσταντῖνος¹⁰², δι' ὃ καὶ χρονολογῶ τὴν ἐπιγραφὴν μετὰ τὸν Ἰανουάριον 613. Αἱ σκέψεις μου αὗται ἐνισχύονται ἀπὸ τὰς ἀμέσως ἐπομένους ἐπιγραφὰς ἀρ. 10 καὶ 11.

10.

Ἡρακλ(ή)ου καὶ

Ἡρακλήου τῶν θεω-

φυλάκτων ἡμῶν

δεσποτῶν

5

καὶ

προσθήκη μὲ ἀδεξίαν γραφὴν

τῶν Πρασίνων

πολλὰ τὰ ἔτη

factions à Constantinople du Ve au VIIe siècle ἐν Syria 37, 1960, σ. 348-371 ὅστις διέτύπωσε πρωτοτύπους ἀντιλήψεις, ὅσον ἀφορᾷ τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις τῶν Πρασίνων καὶ τοὺς δεσμούς των μὲ τὰς ἐξ Ἀνατολῆς αἱρέσεις.

¹⁰¹ Ἰωάννου Νικίου Χρονογραφία, ἐκδ. ZOTENBERG, ἔ.δ. σ. 380 (κεφ. 89), 381, 382 (κεφ. 90).

¹⁰² Βλ. ὡσαύτως GRÉGOIRE, *Recueil*, ἀρ. 80: *Κων[σ]ταντίνων τῶν νέων Ἡρακλήου καὶ Ἡρακλήου τῶν εὐσεβεστάτων καὶ θεοφυλάκτων ἡμῶν δεσπ(οτῶν)*. Σμύρνη. Αὐτόθι, ἀρ. 113: *Ἡρακλίου καὶ Ἡρακλίου τῶν νέων Κωνσταντίνων τῶν θεοφυλάκτων ἡμῶν δεσποτῶν*. Ἐφεσος. MARG. GUARDUCCI, *Inscriptiones creticae* κλπ. IV, ἀρ. 512. Γόρτυς. Πρβλ. καὶ τὴν παρὰ GRÉGOIRE, *Recueil*, ἀρ. 79 ἐκ Σμύρνης ἀλλ' ἀτελῶς σφωζομένην ἐπιγραφὴν.

R. Heberdey, *Vorläufiger Bericht über die Grabungen in Ephesos*, 1905/1906 ἐν Wiener Jahreshfte 10, 1907, Beiblatt, στ. 70. Οὕτε ὁ ἀναδημοσιεύων τὴν ἐπιγραφὴν Grégoire, *Recueil*, ἀρ. 114 (χρονολογεῖ τῷ 613), οὕτε ἡ Υν. Janssens, ἔ.ἀ. σ. 535, — χρονολογοῦσα ὀρθότερον « 613 τὸ ἐνωρίτερον » — σημειοῦν ὅτι οἱ στ. 5·7 εἶναι προσθήκη. — Ἔφεσος.

Μεταγραπτέα

11. Ὁ Θεὸς τῶν ἀρχαγγέλων
σύνπ[ρ]αξον τοὺς τῆ[ς]
κούμης μου πᾶσιν
καὶ Πρασίνων τῶν [ὁρ]-
θωδόξων

Ὁ Θεὸς τῶν ἀρχαγγέλων
σύμπραξον τοῖς τῆς κώμης
μου πᾶσιν καὶ Πρασίνων
τῶν ὀρθοδόξων

Grégoire, *Recueil*, ἀρ. 311, ὅστις χρονολογεῖ περὶ τὸ 610, ἐνῷ ἡ Υν. Janssens, ἔ.ἀ. σ. 527 - 528 τῷ 602 - 603. Κατ' ἐμὲ τὸ χάραγμα ἀνεγράφη εἰς περίοδον διώξεως τῶν Πρασίνων καὶ ὁ ἀδέξιος καὶ προφανῶς μικρᾶς παιδείας χαράκτης ἡσθάνθη τὴν ἀνάγκην νὰ ἐπικαλεσθῇ, ὁμολογουμένως μὲ συγκινητικὴν ἀπλότητα καὶ εἰλικρίνειαν, τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ ὑπὲρ τῶν ὁμοχωρίων του καὶ τοῦ δήμου τῆς προτιμῆσεώς του. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη εἶχεν ἀνευρεθῇ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἐκδόντος W. M. Ramsay εἰς Beuyuk Yaka. Ἡ ἐξακρίβωσις τῆς γεωγραφικῆς θέσεως τοῦ χωρίου κατέστη δυνατὴ διὰ τῆς λίαν ἐξονυχιστικῆς μελέτης τοῦ L. Robert¹⁰³, ὅστις τὸ τοποθετεῖ μεταξὺ τῶν λιμνῶν Yarısch καὶ Çocak εἰς τὴν Πακατιανὴν Φρυγίαν ἢ ἴσως εἰς τὸ ἄκρον τῆς βυζαντινῆς Πισιδίας¹⁰⁴.

12. Ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν Πρασίνων ὡς ὀρθοδόξων εἰς τὰς ὑπ' ἀρ. 9 καὶ 11 ἐπιγραφὰς καθιστᾷ λίαν πιθανὴν τὴν ὑπὸ τοῦ H. Grégoire, *Recueil*, ἀρ. 114 quater συμπλήρωσιν¹⁰⁵ ἑτέρου ἐξ Ἐφέσου χαράγματος, ὅπερ χρονολογεῖ τῷ 602 ἢ 610.

[Πρασίνων? τῶν ὀρθοδόξων πολλὰ τὰ ἔτη]

¹⁰³ L. ROBERT, *Inscriptions mal classées 1. Bōyuk Yaka ἐν Hellenica X*, 1955, σ. 228 - 239.

¹⁰⁴ Ὁ H. GRÉGOIRE κατέταξε τὴν ἐπιγραφὴν εἰς τὴν Παμφυλίαν ἀλλ' ἐσημείωσεν ὡς πιθανὸν τόπον προελεύσεως τὴν Φρυγίαν ἢ Καρίαν, ἐνῷ ὁ FR. HALKIN, *Inscriptions grecques d'Asie Mineure ἐν Analecta Bollandiana 71*, 1953, σ. 87, διετύπωσε τὴν ἀποψιν ὅτι τὸ χωρίον ἔκειτο εἰς τὸ vilayet τοῦ Denizli, kaza d'Acıpayam εἰς τὰ σύνορα Παμφυλίας, Φρυγίας, Καρίας.

¹⁰⁵ Ἡ Υν. JANSSENS, ἔ.ἀ. σ. 526 - 527, θεωρεῖ ἀδύνατον τὴν μετὰ πιθανότητος συμπλήρωσιν τοῦ ὀνόματος τοῦ δήμου.

Κατ' ἐμὲ ἡ χρονολόγησις ἐπισφαλής, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχει ἄλλη σαφεστέρα ἔνδειξις.

Νικᾶ ἡ τύχη τῶν Βενέτων (τῶν Βενήτων)

13. Grégoire, *Recueil*, ἀρ. 112· Ἐφεσος. Ὁ ἐκδότης τὴν χρονολογεῖ μεταξὺ 609·610, ἐνῶ ἡ Yv. Janssens, ἐ.δ. σ. 526, μεταξὺ 603·610.

14. H. Seyrig, *Antiquités syriennes* ἐν Syria 27, 1950, σ. 248, ἀρ. 8· Ἡλιούπολις Συρίας.

15. Enno Littmann - D. Magie Jr. - Duane Reed Stuart, *Syria. Publications of the Princeton University archaeological expeditions to Syria in 1904-1905 and 1909. III: Greek and Latin Inscriptions, Sect. A: Southern Syria*, Leyden 1907-1921, σ. 148 ἀρ. 256· Umm idj Djimāl Συρίας.

16. Αὐτόθι σ. 154, ἀρ. 266· Umm idj Djimāl Συρίας.

*Αμφοτέρως χρονολογεῖ ὁ ἐκδότης ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἢ ἐνδὸς τῶν ἀμέσων διαδόχων του. Διστάζω εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἀπόψεώς του, δεδομένου ὅτι ἐλλείπει οἰαδήποτε ἔνδειξις.

17. Τὴν ὑπὸ P. Thomsen, *Die lateinischen und griechischen Inschriften der Stadt Jerusalem und ihrer nächsten Umgebung* ἐν Zeitschrift des deutschen Palästina - Vereins 44, 1921, σ. 6, ἀρ. 10 δημοσιευθεῖσαν ἐπιγραφὴν συμπληροῖ ὁ R. Mousterde, *Sur le recueil des inscriptions grecques et latines de la Syrie* ἐν Mélanges de l'Université Saint Joseph, Beyrouth 11, 1926, σ. 178, σημ. 1:

Νικᾶ ἡ τύχη τῶν Β]ενέτ(ω)ν

π[ολ]λὰ τὰ ἔτη

*Ἡ συμπλήρωσις — ἣτις ἐγένετο δεκτὴ καὶ ἐν Supplementum Epigraphicum Graecum VIII, 1937, ἀρ. 213, με ὀρθότερον τονισμόν: *Νικᾶ*] — ὀρθῇ ὡς πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ δήμου, με εὗρίσκει σκεπτικὴν ὡς πρὸς τὰς λέξεις *νικᾶ ἡ τύχη*, διότι οὕτω ἐπέρχεται συσώρευσις ἀναφωνήσεων, ἀπευθυνομένων εἰς τὰ αὐτὰ πρόσωπα, ἐνῶ εἰς τὰ λοιπὰ ἐπιγραφικὰ παραδείγματα εἴθισται ἐκάστην δμάδα ἢ ἄτομα νὰ παρακολουθῇ μία ἀναφωνήσις. Ἐὰν ὁ στίχος 2 εἶναι πλήρης, ὡς φαίνεται, καὶ συνεπῶς δὲν ὑπάρχει πιθανότης ἡ φράσις *πολλὰ τὰ ἔτη* νὰ ἀναφέρεται εἰς ἄλλην δμάδα προσώπων ἢ τοὺς ἐν σι. 1 μνημονευομένους Βενέτους, μόνῃ δυνατότης μεταβολῆς παρουσιάζεται εἰς τὴν συμπλήρωσιν τοῦ στίχου 1 δι' ἐπιθέτου προσδιοριστικοῦ τῶν Βενέτων, ὡς ὀρθοδόξων, φιλοχρίστων.

18. Enno Littmann κλπ., III A, σ. 149, δὲν ἐπιχειρεῖται ἡ ἀποκατάστασις τοῦ ἐπὶ βωμοῦ ἐν Ὀρμᾶν χαράγματος:

νικᾶ ἡ τυχη τῶν ...ων κα(ι) ... τοῦ βασιλέως πολλὰ τὰ ἔτη

Οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι εἰς τὸ πρῶτον κενὸν περιείχετο τὸ ὄνομα τοῦ δήμου.

19. Φωκᾶ τῷ
θεοστεφῇ
ἡμῶν δεσπό(τη)
καὶ Βενέτοις
[Κ(ύρι)ε βοή]θησον

Grégoire, *Recueil*, αρ. 113 ter' ἐπὶ κίονος στοᾶς τῆς ἐν Ἐφέσῳ ἀγορᾶς. Τὴν χρονολογεῖ μεταξὺ 609·610. Ὁ πρῶτος ἐκδότης R. Heberdey, ἔ.ἄ. στ. 73, παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι « ὅλως ἀπεξεσμένη », ἐνῶ ὁ H. Grégoire οὐδὲν λέγει. Ἡ Υν. Janssens, ἔ.ἄ. σ. 526, τὴν χρονολογεῖ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 603·610 καὶ σημειοῖ ὅτι τὰ ὀνόματα ἔχουν ἰδιαιτέρως ἀποξεσθῇ, ἴσως συγγέουσα αὐτὴν μὲ τὴν ἐπομένην ἐπιγραφὴν.

20. Φωκᾶ τῷ θεο-
στεφῇ κ(αὶ) Βενέ-
τοις Κ(ύρι)ε βοήθη-
[σον]

Grégoire, *Recueil*, αρ. 113 bis' ἐπὶ κίονος στοᾶς τῆς ἐν Ἐφέσῳ ἀγορᾶς. Ἡ χρονολόγησις ὥς καὶ ἡ τῆς ἀμέσως προηγουμένης. Ὁ πρῶτος ἐκδότης, R. Heberdey, ἔ.ἄ. στ. 73, σημειοῖ ὅτι εἶναι ἐν μέρει ἀπεξεσμένη, ἰδίᾳ δὲ τὸ ὄνομα.

21. Νικᾶ ἡ τύχη Εὐ-
τοκίου ≠ καὶ Βε-
νέτων ≠ καὶ
τοῦ γραψαντο[ς]

Ἐκ Minet el Bassal Αἰγύπτου νῦν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀλεξανδρείας ἐπιγραφὴ ὑπὸ μορφὴν προσκυνηταρίου (0,49×0,35 μ.). 7' αἰών. G. Lefebvre, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Égypte*, Le Caire 1907, αρ. 37.

Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ Εὐτόκιος θὰ ἦτο ἡνίοχος τοῦ δήμου τῶν Βενέτων.

22. Τόπος διαφέρων τοῖς Βενέτοις

23. Φωκᾶ τοῦ εὐσεβεστάτου ἡμῶν δεσπότου πολλὰ τὰ ἔτη

Ἐπὶ ὀκταγώνου κίονος ἐν Ὁξυρύγχῳ. Περὶ τῶν ἐπιγραφῶν τούτων βλ. ἄνωτ., σ. 346·347.

24. Τὸ ζωηρότατον ἐνδιαφέρον τοῦ πληθυσμοῦ, οὐ μόνον τοῦ ἀνδρικοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ γυναικείου, διὰ τοὺς δήμους μαρτυρεῖ χάραγμα ἐπὶ γυναικείας κτενὸς ἔξ

ἐλεφαντοστοῦ. Αὕτη, ἀποκειμένη σήμερον εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Λούβρου, προέρχεται ἐκ τῆς αἰγυπτιακῆς πόλεως Ἀντινόης καὶ φέρει ὠραίαν ἐγγάρακτον παρὰ στασιν χορευτρίας, ἀνδρὸς ἀναπαυομένου καὶ ἐτέρας γυναικός, προσετέθη δὲ μεταγενεστέρως, διαθέουσα ἀμφοτέρως τὰς ὄψεις ἐπὶ τῆς παρυφῆς, ἡ φράσις :

† Νικᾷ ἡ τύχη † Ἑλλαδίας καὶ Βενέτων † ἀμῆν

A. Dain, *Inscriptions grecques du Musée du Louvre. Les textes inédits*, Paris 1933, σ. 187, ἀρ. 217. Ἡ ἐπιγραφὴ κατὰ τὸν ἐκδότην χρονολογεῖται περὶ τὸ τέλος τοῦ Ε' ἢ ἀρχὰς τοῦ Σ' αἰῶνος.

25. Νικᾷ ἡ τύχη Κωνσταντίνου μεγάλου βασιλέως τοῦ συστατικοῦ νικητοῦ καὶ Βενέτων τῶν εὐνοοῦντων

Ἡ ἐπιγραφὴ, ἣς τὰ ἔχνη σήμερον ἔχουν ἀπολεσθῇ, προέρχεται ἐκ Κωνσταντινουπόλεως. Παλαιότεραι δημοσιεύσεις ἐν *CIG* IV, ἀρ. 8788, E. Hula, *Nikeinschriften* ἐν *Festschrift für O. Benndorf*, Wien 1898, σ. 242, Enno Littmann κλπ., *Syria* III A, σ. 149. Κατὰ τὸν νεώτερον ἐκδότην H. Grégoire, *Notules épigraphiques I. Une inscription du nom de Constantin III où la liquidation des partis à Byzance* ἐν *Byzantion* 13, 1938, σ. 172 ὁ ἐν αὐτῇ μνημονευόμενος αὐτοκράτωρ εἶναι ὁ Κώνστας Β' ἢ ὁ Κωνσταντῖνος Δ', καὶ πιθανώτερον ὁ πρῶτος, διότι ἡ μνεῖα τῶν Βενέτων ὡς φίλα διακειμένων πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ὑπενθυμίζει τὰ προμνησθέντα φιλοβένετα ἐπιγραφικὰ κείμενα. Ἐκτὸς τοῦ ὅτι δὲν εἶμαι πεπεισμένη διὰ τὴν ὀρθὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἐπιγραφῆς ὑπὸ τῶν ἐπιγραφικῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, φρονῶ ὅτι ἡ ταύτισις, ἣν προτείνει ὁ H. Grégoire, δὲν ἔχει ἐδραίας βάσεις. Ἐξ ἄλλου ἡ προσφώνησις τοῦ αὐτοκράτορος ὡς μεγάλου βασιλέως ὑπενθυμίζει πολὺ περισσότερον μεταγενέστερα ἐπιγραφικὰ μνημεῖα¹⁰⁶, ἢ τὰ

¹⁰⁶ B. MEYER-PLATH, A. M. SCHNEIDER, *Die Landmauer von Konstantinopel*, Berlin 1943, ἀρ. 29 : [Νικᾷ ἡ τύχη Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου μεγάλων βασιλέων]· ἀρ. 64α : Μιχαὴλ καὶ Θεοφίλου μεγάλων βασιλέων· *CIG* IV, Berolini 1877, ἀρ. 8673 : Πύργος Θεοφίλου πιστοῦ ἐν Χ(ριστ)ῷ μεγάλου βασιλέως· ἀρ. 8676 : Πύργος Θεοφίλου μεγάλου ἐν Κυρίῳ βασιλέως καὶ αὐτοκράτορος· GRÉGOIRE, *Recueil*, ἀρ. 82 bis : Πύργος Μιχαὴλ μεγάλου βασιλέως ἐν Χ(ριστ)ῷ αὐτοκράτορος ἔτ(ει) ,ςτξς' (= 856/857)· *CIG* IV, ἀρ. 8669, 8670, 8671, 8672 = A. M. SCHNEIDER - W. KARNAPP, *Die Stadtmauer von Iznik (Nicaea)*, Berlin 1938, σ. 51, ἀρ. 36 καὶ σ. 52, ἀρ. 36 : Πύργος Μ[ι]χαὴλ μεγάλου βασιλέως ἐν Χ(ριστ)ῷ αὐτοκράτορος. Πρβλ. ΑΙΚ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Περὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀναδείξεως τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος ἐν Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* IB', 1961/1962, σ. 477 ἐπ.

χρονικῶς ἐγγύτερα τῶν ἀρχῶν καὶ μέσων τοῦ Ζ' αἰῶνος¹⁰⁷, δι' ὃ καὶ προτιμῶ νὰ ἀποφύγω τοὺς σκοπέλους ἐπισφαλῶν χρονολογικῶν ταυτίσεων.

26. Ἐπιγραφή ἐκ Συρίας συμπληροῦται μετὰ δισταγμοῦ ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν Enno Littmann κλπ., ἔ.δ. σ. 149 :

ΗΛΙΑΝ / Νικᾶ ἡ τύχη τῶν Κοχ/ (χίνων)

τῆς τελευταίας λέξεως δηλούσης κατ' αὐτοὺς τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Ρουσίου μέρους. Ἄλλ' ὥς αὐτὸς ὁ ἐκδότης παρατηρεῖ, αἱ βυζαντιναὶ πηγαὶ οὐδέποτε χρησιμοποιοῦν τὴν λέξιν *κόκκιννοι* πρὸς δήλωσιν τῶν Ρουσίων, δι' ὃ καὶ ἡ προταθεῖσα συμπλήρωσις οὐδὲν φιλολογικὸν ἔρεισμα ἔχει. Πρὸ πάσης ἄλλης σκέψεως θὰ ἔδει, νομίζω, νὰ ἐλεγχθῇ ἡ ὁρθότης τῆς ἀναγνώσεως τῆς ἐπιγραφῆς.

27. Ἡ ἐπὶ τῆς Β. πλευρᾶς τοῦ πύργου Menlevi - Hane Karu¹⁰⁸ τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπιγραφή, ἐκδοθεῖσα ἀρχικῶς ἐν *CIG* IV, ἀρ. 8688¹⁰⁹, ἀπεδόθη ὑπὸ τοῦ H. Grégoire εἰς τὸν Κώνσταντα Β', συμπληρωθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ δήμου τῶν *Βενέτων*, τοῦ στίχου εἰς ὃν κατὰ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ περιλαμβάνετο τοῦτο ἔχοντος ἀποξεσθῇ¹¹⁰. Ὁ F. Dölger¹¹¹ τοῦναντίον δὲν ἀποκλείει τὴν συμπλήρωσιν καὶ τῶν *Πρασίνων* καὶ θεωρεῖ πιθανωτέραν τὴν χρονολόγησιν εἰς τὸ ἔτος 682/683, ἐνῶ οἱ τελευταῖοι ἐκδόται τῶν ἐπὶ τῶν τειχῶν τῆς πόλεως ἐπιγραφῶν, διστακτικοὶ ἐνώπιον οἷα σδήποτε συμπληρώσεως, μεταγράφουν¹¹² :

¹⁰⁷ Βλ. τὰ παραδείγματα, ἀνωτ. ἀρ. 7, 8, 9, 10, 19, 20.

¹⁰⁸ Ὁ πύργος ἐταυτίσθη πρὸς τὸν τοῦ Ρησίου ὑπὸ τοῦ H. Grégoire, ἔ.δ. σ. 165. Ἡ παρακειμένη πύλη κατὰ τὸν R. JANIN, *Constantinople byzantine*, Paris 1950, σ. 259 - 260, φέρει τὰς ὀνομασίας *πόρτα Ρησίου*, *Ρηγίου*, *Πολυάνδρος*, *Μυριάνδρος*, *Κολιανδρος*.

¹⁰⁹ Ἡ ἐπιγραφή ἐξεδόθη ἀκολούθως ὑπὸ V. MILLINGEN, *Byzantine Constantinople*, London 1899, σ. 79, μετὰ τὴν συμπλήρωσιν « καὶ Ρουσίαν », ὁρθῶς ἀπορριφθεῖσαν ὑπὸ τοῦ H. Grégoire, ἔ.δ., εἰτα δὲ τοῦ H. LIETZMANN, *Die Landmauer von Konstantinopel* ἐν *Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften*, 1929, Phil. hist. Kl. Nr. 2, Berlin 1929, ἀρ. 30, ἄνευ συμπληρώσεως τοῦ τετάρτου στίχου.

¹¹⁰ H. Grégoire, ἔ.δ. σ. 173. Κατ' αὐτὸν ἡ συλλαβὴ « του » (*δεσπό/του*) εἶχεν ἀρχικῶς χαραχθῇ εἰς τὸν τέταρτον στίχον ἀλλὰ μετὰ τὴν ἀπόξεσιν τούτου προσετέθη εἰς τὸν τρίτον. Τοῦναντίον οἱ τελευταῖοι ἐκδόται B. MEYER - PLATH, A. M. SCHNEIDER, ἔ.δ. σ. 133, ἀρ. 36 βεβαίουν ὅτι τὸ « του » εἰς τὸν στίχον 3 δὲν προσετέθη βραδύτερον.

¹¹¹ F. Dölger ἐν *Byzantinische Zeitschrift* 38, 1938, σ. 582 - 583.

¹¹² B. MEYER - PLATH, A. M. SCHNEIDER, ἔ.δ. Οὕτως ἀναδημοσιεύει τὴν ἐπιγραφήν καὶ ὁ R. JANIN, ἔ.δ. σ. 261.

Νικα η τυχη

Κωνσταντινου του θεο-

φυλακτου ημων δεσποτου

† † †

Ἡ ἐπιχειρηματολογία πάντως διὰ τὴν συμπλήρωσιν Βενέτων ὑπὸ τοῦ H. Grégoire, ἰσχυριζομένου ὅτι οὗτοι ont presque sûrement contribué à la révolution qui a rendu seul maître en 641 le petit fils d'Héraclius¹¹³, δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ πράγματα. Αἱ μαρτυρίαι τῶν χρονογράφων ὥς καὶ τοῦ βιογράφου τοῦ ὁμολογητοῦ Μαξίμου ὁμοφώνως καὶ διὰ λίαν χαρακτηριστικῶν φράσεων ἀποδίδουν τὴν ἀνατροπὴν τῆς Μαρτίνης εἰς τὴν σύγκλητον¹¹⁴, οὐδὲν ὑπαινιγνόμεναι περὶ συμπράξεως τοῦ δήμου τῶν Βενέτων¹¹⁵. Τὸν ἐπίσης ἀνακριβῆ ἰσχυρισμὸν τοῦ αὐτοῦ H. Grégoire ὅτι μετὰ τὸ 641 «on ne trouve plus aucune trace du rôle politique des couleurs du Cirque» ἀνέτρεψεν ἤδη ὁ A. Maricq¹¹⁶.

Ὑπαρξίς δήμων μαρτυρεῖται εἰς τὰς ἀκολούθους ἐπαρχιακὰς πόλεις ἢ εὐρυτέρας γεωγραφικὰς περιοχάς.

Αἴγυπτος· Ἰωάννης Νικίου, ἔ.ἀ. σ. 420, κεφ. 104 (ἐπὶ Φωκά), σ. 409, κεφ. 97 (ἐπὶ Μαυρικίου), σ. 430, κεφ. 109 (ἔτ. 610), σ. 448, κεφ. 118 (ἔτ. 642).

Ἀλεξάνδρεια Αἴγύπτου· P. Cairo Isidor. ἀρ. 57, 58 (ἔτ. 315· βλ. ἄνωτ., σ.

¹¹³ Αὐτόθι σ. 175. Μετὰ σκεπτικισμοῦ προσβλέπει καὶ ὁ DVORNIK, ἔ.ἀ. σ. 129 - 130, πρὸς τὰς ἀπόψεις τοῦ βέλγου ἱστορικοῦ ἐπὶ τῆς ὥς ἄνω ἐπιγραφῆς, ἐνῶ ἀντιθέτως αὐταὶ εὗρον ἀπήχησιν παρὰ τῷ G. J. BRATIANU, *La fin du régime des partis à Byzance et la crise antisémite au VIIe siècle* ἐν *Revue historique du Sud-Est européen* 18 (ἄνευ ἔτους), σ. 49 - 52.

¹¹⁴ ΘΕΟΦ. σ. 341 = ΛΕΩΝ ΓΡΑΜΜ. 156 = ΣΚΥΛ. - ΚΕΔΡ. I 753: *Τούτῳ τῷ ἔτει ἀπώσατο ἡ σύγκλητος Ἡρακλωνῶν ἅμα Μαρτίνῃ...*, ΖΩΝΑΡΑΣ III, 217: *μισηθείσα γὰρ ἡ Μαρτίνα παρὰ τῆς γερονσίας... κατασπᾶται μὲν τῶν βασιλείων, ἐπαναστάσης αὐτῇ τῆς συγκλήτου...*, B. ΜΑΞΙΜΟΥ ἐν *Patr. Graeca* 4', στ. 81 († c. 662): *Ἀλλὰ τὸν Ἡρακλωνῶν ἡ σύγκλητος μισαχθείσα θᾶπτον μετακινεῖ τῆς ἀρχῆς...*, ΘΕΟΦ., σ. 342: *βασιλεύσας Κώνστας πρὸς τὴν σύγκλητον ἔλεγεν... ἦν (sc. Μαρτίαν) μάλιστα μετὰ τοῦ τέκνου ἡ ὁμιλέτρα σὺν Θεῷ ψήφος τῆς βασιλείας δικαίως ἐξέβαλεν...*, πρβλ. ΛΕΟΝΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΝ 157. Βλ. ἐπίσης ΑΙΚ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἐκλογή, ἀναγόμεναι καὶ στέφεις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος*, ἐν *Ἀθήναις* 1956, σ. 71 - 72.

¹¹⁵ Ἡ παρὰ ΘΕΟΦΑΝΕΙ, σ. 331, παραλλήλως πρὸς τὴν σύγκλητον μνεῖα τῆς «πόλεως» (: ἡ δὲ σύγκλητος καὶ ἡ πόλις Πύρρον ὥς ἀσεβῆ σὺν τῇ Μαρτίνῃ καὶ τῷ υἱῷ αὐτῆς ἐξέωσαν) δὲν δύναται βεβαίως νὰ ἐκληφθῇ ὥς δηλοῦσα τοὺς Βενέτους.

¹¹⁶ A. MARICQ, *La durée du régime des partis* κλπ., σ. 66 - 70.

329 - 330), Μαλάλας, σ. 386 (ἐπὶ Ζήνωνος), σ. 401 (ἐπὶ Ἀναστασίου Α'), ἐπιγραφὴ, ἀνωτ. ἀρ. 21, Ἰωάννης Νικίου, ἔ.ἀ. σ. 427, κεφ. 107 (ἔτ. 610), σ. 428, κεφ. 108 (ἔτ. 610), σ. 450, 451, κεφ. 119 (ἔτ. 642).

Ἀνατολῆς πόλεις ἰδίᾳ πρὸς τὰς ἀκτὰς τοῦ Αἰγαίου Ἰωάννης Νικίου, ἔ.ἀ. σ. 431, κεφ. 109 (ἔτ. 610), Θαύματα ἁγίου Δημητρίου ἐν *Patrologia Graeca* ΠΓ', στ. 1261 (ἐπὶ Φωκᾶ), Διδασκαλία Ἰακώβου νεοβαπτίστου, ἔκδ. W. Bonwetsch ἐν *Abhandlungen der königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, Phil. hist. Kl. 12.3, 1910, σ. 89 (κατὰ παραπομπὴν Yv. Janssens ἐν *Byzantion* 11, 1936, σ. 529).

Ἀντινὴ Αἰγύπτου ἐπιγρ. ἀνωτ. ἀρ. 24.

Ἀντιόχεια Συρίας Μαλάλας, σ. 389, 390 (ἐπὶ Ζήνωνος), σ. 393 - 396, 397 (ἐπὶ Ἀναστασίου Α'), σ. 417, 422, Θεοφάνης, σ. 166 (ἐπὶ Ἰουστίνου Α'), Μαλάλας, σ. 468 (ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ Α'), Ἰωάννης Νικίου, ἔ.ἀ. σ. 420 κεφ. 104, 105 (ἐπὶ Φωκᾶ), Διδασκαλία Ἰακώβου νεοβαπτίστου ἐν *Patrologia Orientalis* VIII, 5, 1912, σ. 777 (Ζ' αἰών).

Ἀσία (Μικρά) Θαύματα ἁγίου Δημητρίου, ἔ.ἀ. στ. 1261 (ἐπὶ Φωκᾶ).

Aykelaḥ πόλις Αἰγύπτου Ἰωάννης Νικίου, ἔ.ἀ. σ. 410, κεφ. 97 (ἐπὶ Μαυρικίου).

Γόρτυς Κρήτης ἐπιγρ. ἀνωτ. ἀρ. 6.

Δίδυμα Μ. Ἀσίας, παρὰ τὴν Μίλητον ἐπιγρ. ἀνωτ. ἀρ. 3, 4, 5.

Ἐμεσα Συρίας Μαλάλας, σ. 386 (ἐπὶ Ζήνωνος).

Ἐφεσος Μ. Ἀσίας ἐπιγρ. ἀνωτ. ἀρ. 7, 8, 9, 10, 12, 13, 19, 20.

Ἡλιούπολις Συρίας ἐπιγρ. ἀνωτ. ἀρ. 14.

Ἡρακλεόπολις Αἰγύπτου Πάπυροι ἐν *Sammelbuch*, ἀρ. 9154 (1/2 Ζ' αἰ.), *P. Stud. Pal.* VIII, ἀρ. 1179 (Ϛ' αἰ.), 1180 (Ζ' αἰ.), 1087 (Η' αἰ.), αὐτόθι X, ἀρ. 197 (Η' αἰ.), 225 (Η' αἰ.).

Ἱερουσαλήμ ἐπιγρ. ἀνωτ. ἀρ. 17, Εὐστράτιος (;) = Antiochus Strategos (;) ἐν *English historical review* 25, 1910, σ. 503.

Καيسάρεια Παλαιστίνης Θεοφάνης, σ. 230 (ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ Α').

Κιλικία Θαύματα ἁγίου Δημητρίου, ἔ.ἀ. στ. 1261 (ἐπὶ Φωκᾶ).

Κύζικος Μαλάλας, σ. 386 (ἐπὶ Ζήνωνος), σ. 491 - 492 (ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ Α').

Μενουφ πόλις Αἰγύπτου Ἰωάννης Νικίου, ἔ.ἀ. σ. 424, κεφ. 107 (ἐπὶ Φωκᾶ).

Μεσογείου Ἀνατολικῆς νῆσοι ἰδίᾳ πρὸς τὰς Μικρασιατικὰς ἀκτὰς Ἰωάννης Νικίου, σ. 431, κεφ. 109 (ἔτ. 610).

Ὁξύρυγχος Πάπυροι ἐν *P. Oxy.*, ἀρ. 145 (ἔτ. 552), 152 (ἔτ. 618), 2480

(ἔτ. 565/566), *PSI*, ἀρ. 953 (ἔτ. 567/568), *P. London*, ἀρ. 1028 (σ. 276), ἐπιγρ. ἄνωτ. ἀρ. 22, 23.

Ὀρμάν Συρίας ἐπιγρ. ἄνωτ. ἀρ. 18.

Παλαιστίνη Ἰωάννης Νικίου, ἔ.ἀ. σ. 420, κεφ. 104, Θαύματα ἁγίου Δημητρίου, ἔ.ἀ. στ. 1261 (ἐπὶ Φωκᾶ).

Πριήγη ἐπιγρ. ἄνωτ. ἀρ. 2.

Ρόδος Διδασκαλία Ἰακώβου νεοβαπτίστου, ἔκδ. Bonwetsch, ἔ.ἀ. σ. 89.

Στρατονίκεια Καρίας ἐπιγρ. ἄνωτ. ἀρ. 1.

Συρία ἐπιγρ. ἄνωτ. ἀρ. 26.

Umm idj Djimâl Συρίας ἐπιγρ. ἄνωτ. ἀρ. 15, 16.

Φρυγία Πακατιανή ἐπιγρ. ἄνωτ. ἀρ. 11.

Ἀθῆναι

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΟ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟΝ ΧΑΤΖΗ-ΓΙΩΡΓΑΚΗ ΣΙΩΤΟΥ

ΕΙΣ ΚΑΡΥΑΣ ΤΗΝΟΥ

(Πίν. LXVII - LXXVI)

Ἐπὶ ὅλῳ τῆς καταποντισθείσης Αἰγυπτίδος καὶ ἡ Τήνος ἀποτελεῖ μίαν τῶν πλέον γνωστῶν νήσων τῶν Κυκλάδων, ἰδίᾳ δὲ τόπον πανελληνίου προσκυνήματος ἔνθα πανοικεῖ κατ' ἔτος συρρέουν οἱ πιστοὶ λόγῳ τῆς θαυματουργοῦ εἰκόνης τῆς Παναγίας, τῆς « Μεγαλόχαρης » ὡς εἴθισται ν' ἀποκαλῆται. Ἐν τούτοις, ὅμως, ἡ καθ' ὅλου λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς νήσου ὀλίγον εἶναι γνωστὴ εἰς τοὺς ἐρευνή- τὰς διότι δὲν ἔχει μελετηθῇ ἐν πλάτει εἰδικῶς, ὡς θὰ ἔπρεπε, ἂν καὶ εἶναι τόσον χαρακτηριστικὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ τῆς ἔργα, ἐν πολλοῖς δὲ καὶ ἰδιόμορφα.

Ὡς Ἕλλην ἀρχιτέκτων ἀγαπῶν τὴν λαϊκὴν μας ἀρχιτεκτονικὴν καὶ θεωρῶν ταύτην ὡς κυρίαν γενεσιουργὸν δύναμιν ἵνα ἐκφρασθῇ σήμερον ὁρθῶς « ἐκ τῶν ἔσω », μία σύγχρονος ἐθνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ οὐχὶ « ἐκ τῶν ἔξω » διὰ τῆς ψυ- χροῦς μιμήσεως τῶν μορφῶν τῆς παραδόσεως, θλίβομαι ἰδιαιτέρως διαπιστῶν τὴν ὀσημέρῃ καταστροφὴν ποὺ ὑφίστανται τὰ παντοῖα ἔργα τῆς. Οὕτω συντόμως θὰ ἔλθῃ πλέον ἢ στιγμὴ καθ' ἣν θὰ στερούμεθα καὶ αὐτῶν τῶν προτύπων, ἅτινα δια- τηροῦν ἀκεραίαν τὴν παράδοσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἐξαφάνισις ποὺ ἀνέφερα προέρχεται εἴτε λόγῳ φυσικῆς ἐκ τοῦ χρόνου παλαιώσεως, εἴτε διότι ἐγκαταλεί- πονται τὰ χωρία ὑπὸ τῶν ἀποδημούντων Τηνίων, οἵτινες πλέον οὐδόλως ἐνδιαφέ- ρονται διὰ νὰ τὰ συντηρήσουν, εἴτε, καὶ τὸ χειρότερον πάντων, διότι μεταπλά- θονται πολλὰ κτήρια διὰ τροποποιήσεως καὶ ἀνακαινίσεων πρὸς ἐκσυγχρονισμόν κατὰ τρόπον ἀλόγιστον, ἐκ τῆς μανίας τοῦ νεωτερισμοῦ. Ὁ νεωτερισμὸς αὐτὸς ἔχει ἐξαπλωθῇ ἐπικινδύνως ἀπὸ ἄκρου εἰς ἄκρον τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀλλοιώνει βα- θμηδὸν καὶ ἀνεπανορθώτως τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ τὴν αἰσθητικὴν ὁλοκλήρων πόλεων καὶ χωρίων, ἔτι δὲ καὶ αὐτοῦ τοῦ τοπίου.

Πρέπει ν' ἀντιληφθῶμεν καλῶς ὅτι ἐπὶ καλῷ τοῦ ἰδίου ἡμῶν συμφέροντος ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐθνικοῦ, ἐπείγει ἡ διατήρησις ἢ ἡ διάσωσις τῶν λαϊκῶν μας μνη- μείων, ἂν ὅχι ὅλων, τοῦλάχιστον ὅμως τῶν σημαντικωτέρων ποὺ εἶναι καὶ ὀλιγα-ριθμώτερα, ἔστω καὶ ἂν ταῦτα σωθοῦν ἀποτυπούμενα, σχεδιαζόμενα καὶ φωτογρα-φούμενα. Καὶ αὐτὸ θὰ εἶναι μία συμβολή.

Οὕτω, λοιπόν, ὁρμώμενος ἀπετύπωσα τὸ σήμερον ἀκατοίκητον καὶ ἐτοιμόρ-

ροπον Ἀρχοντικὸν τοῦ Χατζῆ-Γιωργάκη Σιώτου ποὺ εὐρίσκεται εἰς τὸ ΝΔ. ἄκρον τοῦ χωρίου Καρυνές, εἰκοσάλεπτον περίπου ἀπέχον τῆς Χώρας Τήνου (πίν. LXVII α, β καὶ LXVIII α, β).

Κατωτέρω θὰ παρουσιάσω διὰ σχεδίων καὶ φωτογραφιῶν τὸ κτήριο ὡς ἔχει σήμερον καὶ θὰ τὸ περιγράψω, κατὰ τὴν ἀνάλυσιν δὲ ταύτην θὰ προσπαθίσω ν' ἀνεύρω καὶ ν' ἀποδώσω τὴν ἀρχικὴν μορφήν του διότι ἔχει ὑποστῇ κατὰ καιροὺς προσθήκας καὶ μεταλλαγάς.

Πλὴν ὅμως τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἐνδιαφέροντος ποὺ παρουσιάζει τὸ κτήριο καὶ ἄλλως τοῦτο μᾶς ἐνδιαφέρει, διότι, ὡς θὰ γνωρίσωμεν εὐθὺς κατωτέρω, ὁ Χατζῆ-Γιωργάκης Σιώτος ὑπῆρξε καθ' ὅλα σημαίνουσα προσωπικότης τῆς Τήνου. Ἴδου ἐν ὀλίγοις ἐν πρόχειρον βιογραφικὸν σημεῖωμα τοῦ Χατζῆ-Γιωργάκη ποὺ εἶχε τὴν εὐγενῆ καλωσύνην νὰ μοῦ εἴπῃ ὁ σημερινὸς μακρυνὸς ἀπόγονός του, κ. Γεώργιος Σιώτης, Μεταλλειολόγος - Μηχανικός, τὸν ὁποῖον βαθέως εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης.

Ὁ Γεώργιος Σιώτος ἐγεννήθη ἐν Τήνῳ τὸν 18ον αἰῶνα, ἄγνωστον ὅμως ποῖον ἔτος. Τῷ 1776 ὁ πατήρ του Ἰωάννης τὸν ἔστειλεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἔνθα μετὰ ζήλου ἐπεδόθη εἰς τὸ ἐμπόριον. Τῷ 1806 νυμφεύεται τὴν κόρην τοῦ Εὐσταθίου Πετρίδου, ὀνόματι Ζαφειρίτσα, μεθ' ἧς ἀπέκτησε τέσσαρα τέκνα.

Ὡν εἰς τὸ ἑπακρον φιλόθρησκος ἐπισκέπτεται τοὺς Ἀγίους Τόπους δι' ὃ ἔκτοτε φέρεται ἐν Τήνῳ μετὰ τὴν ἐπωνυμίαν Χατζῆ-Γιωργάκης Σιώτος.

Ἀπὸ τῆς ἐγκαταστάσεώς του εἰς Πόλιν συχνάκις ἐπισκέπτεται τὴν γενέτειράν του Τήνον διότι τὴν ὑπερηγάπα, ἂν καὶ τὴν περιουσίαν του ἀπέκτησεν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὑπολογιζομένη τῷ 1818 εἰς ποσὸν μεγαλύτερον τῶν δύο ἑκατομμυρίων γροσίων, προῖδον σκληροῦ μόχθου.

Λόγῳ τοῦ μεγάλου ζήλου, ὃν ἔτρεφε πρὸς τὴν πατρίδα του, μυεῖται τῷ 1819 εἰς τὴν Φιλικὴν Ἑταιρείαν, ἧς γίνεται ἑταῖρος καὶ πιθανῶς νὰ ἐβοήθησε ταύτην χρηματικῶς λόγῳ τοῦ πλούτου του.

Ἀμα τῇ Ἐπαναστάσει ἐπανέρχεται εἰς Τήνον. Ἡ ἀναχώρησίς του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν καταγγέλλεται εἰς τὴν Ὑψηλὴν Πύλιν, χαρακτηρίζεται δὲ αὕτη ὡς ἐπαναστατικὴ, δι' ὃ καὶ δεσμεύεται ὑπὸ τῶν Τούρκων ὁλόκληρος ἡ ἐκεῖ περιουσία του, ἣν καὶ ἀπώλεσε. Πάντοτε ὁ Χατζῆ-Γιωργάκης ἐπίστευεν ὅτι θ' ἀπέκτα πάλιν τὴν περιουσίαν του διότι ἡ Κωνσταντινούπολις θὰ ἐγένετο μίαν ἡμέραν Ἑλληνική, ὄνειρον ὃπερ δὲν εἶδε νὰ πραγματοποιηταί.

Τῷ 1823 ὁ Ἐπίσκοπος Γαβριὴλ ἐξέλεξε τὸν Σιώτον λόγῳ τῶν ἀρετῶν του Ἐπίτροπον τοῦ Ἱεροῦ Ἰδρυμάτος τῆς Τήνου, οὗτος δ' εἰργάσθη ἐκεῖ ἐπὶ δεκαε-

τίαν μετὰ ζήλου πρὸς ἀνέγερσιν τοῦ Ναοῦ τῆς Εὐαγγελιστρίας, ὡς καὶ Δημοτικῶν Σχολῶν.

Ὁ Σιῶτος ἀπέθανεν ἐν Τήνῳ τὴν 11ην Φεβρουαρίου 1851 ἀφοῦ διετέλεσε προεστὼς τοῦ Δήμου του, ἐνάρετος καὶ φιλόθρησκος Ἕλλην ἐνθέρμως ἀσχοληθεὶς μὲ τὸν ἀγῶνα τῆς Ἐπαναστάσεως. Ὁ τάφος του εὐρίσκεται εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Ἱεροῦ Ἰδρυμάτος τῆς Τήνου.

Γενικότητες. Πρὶν εἰσελθῶ εἰς τὴν ἀνάλυσιν τοῦ θέματος θὰ εἶπω συντόμως δύο λόγους περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Τήνου, ἵνα οὕτω βοηθήσω εἰς τὴν εὐκόλον καὶ ἀρτιωτέραν κατανόησιν τῆς μελέτης μου.

Ἡ Τήνος, ὡς ὅλοι σχεδὸν αἱ Κυκλάδες, εἶναι νήσος ξηρὰ καὶ βραχώδης μὲ ὀλίγας καλλιεργησίμους ἐκτάσεις, μὲ ἥπιον κλίμα, πληττομένη, ἰδίᾳ τὸ θέρος, ὑπὸ ἰσχυρῶν βορείων ἀνέμων, τὰ « μελέμια », καὶ λονομένη σχεδὸν καθ' ὅλον τὸ ἔτος ὑπὸ λαμπερῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων. Τὸ μεγαλύτερον τμήμα τῆς νήσου καλύπτεται ὑπὸ λευκοῦ ἢ πρασίνου μαρμάρου, καθὼς ἐπίσης καὶ ἐκ γρανίτου καὶ σχιστολίθου, ἥτοι ὕλικῶν τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν τὰ κύρια μέσα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐκφράσεως. Ἡ βλάστησις εἶναι περιορισμένη, παρατηρουμένη εἰς ὑπὲρ ἡμῶν περιοχάς, ἀποτελεῖται δὲ κυρίως ἀπὸ ἐλιά, συκιά, καρυδιά, κυπάρισσον καὶ φίδα, καθὼς καὶ τὰ συνήθη κηπευτικά.

Οἱ κάτοικοι τῆς Τήνου εἶναι γενικῶς πτωχοί, μὲ ἰδιότυπον χαρακτήρα, ἀσχολούμενοι μὲ τὴν ναυτιλίαν, τὴν γεωργίαν, τὴν κτηνοτροφίαν καὶ τὴν λατόμησιν. Ἡ ἱστορία των εἶναι πολὺ παλαιά, γνωστὴ ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων, τοὺς τελευταίους δ' αἰῶνας ὑπέστησαν τὰς πειρατικὰς ἐπιδρομάς, τὴν Ἐνετοκρατίαν (1207) καὶ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα τὴν Τουρκοκρατίαν. Πάντα τ' ἀνωτέρω ἀπετέλεσαν συνθήκας ἑνὸς ἀκάμπτου περιβάλλοντος ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔζησαν καὶ ἐδημιούργησαν οἱ τήνιοι τεχνίται, τὴν ἐπίδρασιν των δὲ παρατηροῦμεν τόσον εἰς τὴν σύλληψιν καὶ ἐκφρασιν, ὅσον καὶ τὴν κατασκευὴν τῶν ἔργων των. Παρὰ ταῦτα ὁ τήνιος τεχνίτης ἔπλασε μὲ ἀπόλυτον ἡρεμίαν καὶ εὐσυνειδησίαν μίαν δρῆν, Τηνιακὴν θὰ τὴν ἔλεγον, ἀρχιτεκτονικὴν, ἱκανοποιῶν χωρὶς συμβιβασμοὺς τὰς ἀνάγκας τῆς ζωῆς τοῦ κλίματος καὶ τῆς οἰκονομίας, ἐπιλύων συγχρόνως καὶ τὰ αἰτήματα τῆς αἰσθητικῆς. Τέλος, πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι τὰ ἔργα τῶν τηνίων, παρὰ τὰς μακραίωνας ἐπιρροὰς τῶν ξένων ἔχουν ἀποδεσμευθῇ τῆς μορφοκρατικῆς αὐτῶν ἐπιδράσεως καὶ αἱ τυχὸν ξένης καταγωγῆς μορφαὶ ποὺ χρησιμοποιοῦν ἔχουν ἀποδοθῇ μὲ ἑλληνικὸν ὕφος διότι ἔχουν ἀφομοιωθῇ ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου. Τοῦτο καὶ εἰς τὰς λοιπὰς Κυκλάδας παρατήρησα καὶ νομίζω ὅτι ἀποτελεῖ νίκην τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἐπὶ τοῦ ξένου.

Τοποθεσία. Τὸ χωρίον Καρυὲς (Καργιές) ἔχει ἰδρυθῆ ἐπὶ τῆς μεσημβρινῆς κλιτύος προβούνου τοῦ Τσικνιά, ἀπέχον πολὺ ὑψομετρικῶς τῆς θαλάσσης, σήμερον δὲ συνδέεται μετὰ τῆς Χώρας δι' ἀσφαλτοστρώτου ἀμαξιτῆς ὁδοῦ. Ἡ ἐπιλογή τῆς θέσεως ταύτης ἔχει γίνεαι, ἵνα ἐπιτευχθῇ ἀπόκρυψις ἀπὸ τοῦ πελάγους καὶ συνεπῶς ἀσφάλεια ἀπὸ τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν, προστασία ἀπὸ τῶν βορείων ἀνέμων, καὶ στροφή πρὸς τὸν καλὸν προσανατολισμόν. Εἶναι συνηθεστάτη ἐν Τήνῳ, ὥς καὶ ἀλλαχοῦ τῶν Κυκλάδων, ἡ ἐπιλογή παρεμφεροῦς θέσεως εἰς ὅσας περιπτώσεις δὲν διετίθετο ὁχυρόν τι σύστημα διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῶν νεωστὶ ἰδρυομένων χωρίων.

Τὸ ἀρχοντικὸν ὅμως τοῦ Σιώτου ἐπειδὴ ἔχει κτισθῆ, ὥς θὰ ἴδωμεν, τῷ 1807, δηλαδὴ καθ' ὃν χρόνον εἶχον πλέον ἐκλείψει οἱ κίνδυνοι ἐκ τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν, ἔχει ἀποχωρισθῆ τοῦ ὅλου συγκροτήματος τοῦ παλαιοῦ οἰκισμοῦ καὶ κατέχει θέσιν περιόπτον μὲ ἀπεριόριστον θέαν πρὸς τὴν θάλασσαν καὶ πρὸ τοῦ ἰσχυρῶς κλίνοντος ἐδάφους. Εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν εἶναι καὶ τὸ κτῆμα τοῦ Σιώτου, ἀρκετὰ ἐκτεταμένον κατὰ μῆκος τῶν ὑψομετρικῶν καμπυλῶν, διαρρεόμενον πρὸς τὸ κάτω πέρας τοῦ ὑπὸ μικροῦ ρεύματος, οὗ τὰς ὄχθας καλύπτει πυκνοτάτη βλάστησις. Σήμερον τὸ κτῆμα εἶναι σχεδὸν ἀνεκμετάλλετον, πλὴν ἐνὸς μικροῦ «μποστάνιοῦ» ποὺ καλλιεργεῖ ἕνας κολλίγας μὲ κηπευτικὰ προϊόντα καὶ ὁ ὁποῖος σταυλίζει τὰ μεταφορικά του ζῶα καὶ τὰ αἰγοπρόβατα ἐντὸς τοῦ ἰσογείου τοῦ παλαιοῦ ἀρχοντικοῦ.

Λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς κλίσεως τοῦ ἐδάφους τὸ ὅλον κτῆμα ἔχει λάβει μίαν βαθμιδωτὴν διαμόρφωσιν μὲ τὰς «αἵμασίαις» ἢ «σκαλάκια», ἥτοι μὲ μικροὺς ἀναλημματικοὺς τοιχίσκους ποὺ κατασκευάζονται δι' ἐντέχνου ἀργολιθοδομῆς, τῆς «ξηρολιθιάς», πρὸς συγκράτησιν τῶν χωμάτων.

Τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ κτήματος καὶ τὸ ὑψηλότερον αὐτοῦ σημεῖον κατέχει τὸ ἀρχοντικόν, ἐνῶ τὸ ἕτερον, πρὸς Δυσμάς, ὁ ἰδιόκτητος ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου μὲ τὸ μικρὸν νεκροταφεῖον τῶν προγόνων τῆς οἰκογενείας.

Δὲν εἶναι σπάνιον ἐν Τήνῳ τὸ φαινόμενον τῶν ἰδιοκτητῶν ναῶν, ὥς ἄλλωστε εἴθισται καὶ εἰς ὅλας τὰς Κυκλάδας. Ἴσως, ὅμως, εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Σιώτου τὸ μεγάλο μέγεθος τοῦ ναοῦ εἶναι πλέον δικαιολογημένον τόσον λόγῳ τῆς μεγάλης θρησκευτικότητος τοῦ ἰδρυτοῦ του, ὅσον καὶ λόγῳ τῆς οἰκονομικῆς του ἀνέσεως.

Ὁ Ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Τυπολογικῶς ὁ ναὸς ὑπάγεται εἰς τὰς μονοκλίτους καμαροσκέπεις βασιλικάς, ὧν ὅμως ὁ θόλος ἐνισχύεται καὶ διὰ τεσσάρων σφενδονίων. Τὸ σημερινὸν κτήριο δὲν ἔχει τὴν μορφήν ποὺ τοῦ ἐδόθη ἀρχικῶς, διότι ἐδέχθη μεταγενεστέρως διαφόρους προσθήκας, ὥς, πρὸς

Δυσμὰς τὸν γυναικωνίτην καὶ τὸ κωδωνοστάσιον καὶ πρὸς μεσημβρίαν μικρὸν πυλῶνα. Κατ' ἐπιγραφὴν ὁ ναὸς ἔχει ἀνακαινισθῆ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος χωρὶς, δυστυχῶς, νὰ γνωρίζωμεν καὶ πότε ἐκτίσθη. Ἴσως τὴν ἀπορίαν ταύτην μᾶς ἐπιλύσῃ ἡ ἀνάγνωσις ἐπιγραφῆς γεγραμμένης ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς καλυμμένης νῦν ὑπὸ τῶν στρωμάτων τῶν « γαλακτισμάτων » καὶ κειμένης ἄνω τῆς πρὸς μεσημβρίαν εἰσόδου τοῦ ναοῦ, ἐκεῖ ἔνθα κεῖται καὶ ἡ νεωτέρα ἐπιγραφὴ τῆς ἀνακαινίσεως.

Ὁ ναὸς εἶναι μεγάλων διαστάσεων, ἔχων κατὰ τὸ παλαιὸν τμήμα ἐσωτερικῶς μῆκος 11.60 μ. καὶ πλάτος 4.80 μ., συνολικὰς δὲ διαστάσεις ἐξωτερικῶς μετὰ τῆς προσθήκης 16.0×6.30 μ. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ἡ κάλυψις τοῦ ἔχει γίνεи μεταγενεστέρως διὰ κεράμων (πίν. LXIX α), οἷτινες καταλήγουν πρὸς Ἀνατολὰς εἰς « σκούφιαν ». Ἡ μορφὴ καὶ ἡ θέσις τῶν διαφόρων παραθύρων παρουσιάζει ἐπίσης ἰδιουτυπίαν. Μορφολογικῶς τὸ κτήριον διαφέρει τοῦ γνωρίμου πνεύματος καὶ τῆς κλίμακος ποὺ διέπουν τοὺς ναοὺς τῆς Τήνου. Τὸ νεώτερον κωδωνοστάσιον, μορφῆς πολυωρόφου πύργου, ἀπολήγει εἰς τὴν τόσον ἀγαπητὴν ἐν Τήνῳ κάλυπιν ἧς, ἡ καταγωγὴ εἶναι ἀσφαλῶς δυτικὴ (πίν. LXIX α).

Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς δὲν φέρει τοιχογραφίας, εἶναι δὲ κατάλευκος ἐκ τοῦ γαλακτίσματος καὶ περικυβεταὶ εἰς τὸ ὕψος τῶν γενέσεων τοῦ θόλου καὶ τῶν ὑψιθίων τῶν σφενδονίων ὑπὸ κλασσικίζοντος κυματίου (πίν. LXIX β).

Τὸ τέμπλον εἶναι ἔργον μεταγενεστέρων χρόνων καλῆς τέχνης καθ' ὅρισμένα μόνον τμήματά του, ὡς π.χ. τὸ ἐπιστύλιον μετὰ τοῦ δωδεκαόρτου καὶ τοῦ Ἑσταυρωμένου, καθὼς καὶ ἡ Ὡραία Πύλη μετὰ τοῦ βημοθύρου (πίν. LXIX β). Φαίνεται ὅτι ἔχει ἀποτελεσθῆ ἐκ διαφόρων τεμαχίων κάποιου τέμπλου καὶ ὅτι ἡ προέλευσις του δὲν εἶναι τηνία. Εἶναι ἐπίσης πιθανὸν νὰ ἦτο ἀκέραιον καὶ ὀλοκληρωμένον ἀλλὰ νὰ κατεστράφησαν ὅρισμένα τμήματά του, ἅτινα καὶ ἀντικατεστάθησαν διὰ τῶν σήμερον παρατηρουμένων ἀκόμψων.

Ἡ εἰκὼν τῆς Παναγίας ἐπὶ τοῦ τέμπλου ἔχει « ἀσημωθῆ », ἐπὶ τῆς ἐπενδύσεως δὲ ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἐπιγραφὴ :

*Ἡ συνδρομὴ ἡ τοιαύτη τῆς εἰκόνης πράξις τοῦ
πατᾶ Μαθέος καὶ ἀγαθὴ
χῆρ ταπεινοῦ Χρηστωφόρου Ἀντωνίου
τοῦ νικόλα ,αψητ᾽ (= 1788).*

Ἐπὶ τῆς εἰκόνης τοῦ Ἀγίου Ἐλευθερίου ὑπάρχει ἑτέρα ἐπιγραφὴ :

Ὑπὸ Γεωργίου Λεβαντῆ ΚΑΠΕΙ (;) (;) (;) 1864.

Ὡραιότατον εἶναι ἐν παλαιὸν εὐαγγέλιον ποὺ εὐρίσκεται ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ ἐκδοθὲν ὑπὸ Πάνου Θεοδοσίου ἐξ Ἰωαννίνων 1811.

Πλὴν ὅμως τῶν ἀνωτέρω καὶ διάφορα ἄλλα ἐνδιαφέροντα ἀντικείμενα παρετήρησα, ὥς μίαν παλαιὰν κολυμβήθραν, τεμάχια παλαιῶν τέμπλων κλπ.

Τὸ Ἀρχοντικόν. Κτηριολογικὴ ἀνάλυσις. Τὸ ἀρχοντικὸν Σιῶτου ὑπάγεται κτηριολογικῶς εἰς τὸν ἐπικρατέστερον ἐν Τήνῳ τύπον κατοικίας, ἥτοι τῶν ἡμιδιωρόφων, ὅστις συναντᾶται εἰς περιοχὰς μὲ ἰσχυρὰν κλίσιν ἐδάφους. Ἀναφέρω ἐπ' εὐκαιρίᾳ ὅτι πλὴν τοῦ τύπου τούτου διεπίστωσα ὅτι ὑπάρχουν καὶ οἱ ἐξῆς ἑτεροὶ τέσσαρες τύποι κατοικιῶν, ὥστε τὸ σύνολόν των ν' ἀνέρχεται εἰς πέντε.

Τὰ καθ' αὐτῷ διώροφα, ὥς π.χ. τὰ διώροφα σπίτια τῆς Χώρας, ἰδρυμένα καὶ ἐπὶ ὀριζοντίου ἐδάφους, τὰ μονόροφα, ἥτοι ἀπλᾶ ἰσόγειοι οἰκίαι θεμελιωμέναι ἐπὶ ὀριζοντίου σχεδὸν ἐδάφους, καὶ τὰ τριώροφα ἢ ἡμιτριώροφα ἀναλόγως ἂν κεῖνται εἰς κεκλιμένον ἢ ὀριζόντιον ἔδαφος.

Εἰς ἀπάσας τὰς περιπτώσεις, πλὴν τῆς μονορόφου οἰκίας, ὁ κάτω ὄροφος καλεῖται «κατώ» ἐνῷ οἱ λοιποὶ «ἀνώ». Αἱ ὀνομασίαι ἀνώ καὶ κατώ εἶναι λίαν διαδεδομέναι ἐν Ἑλλάδι γνωσταὶ δὲ ἤδη ἀπὸ τῶν Βυζαντινῶν χρόνων. Εἰς τὴν ἡμιδιώροφον ἢ ἡμιτριώροφον οἰκίαν τὸ κατώ τίθεται κατὰ τμήμα ἐν ἐκσκαφῇ, κατὰ τμήμα δὲν εἶναι ἰσόγειον. Πάντοτε εἰς τὸ κατώ ὑπάρχουν ἀποθήκαι καὶ βοηθητικοὶ ἐν γένει χώροι ἐνῷ εἰς τὸ ἀνώ ἀποκλειστικῶς οἱ χώροι κατοικίας.

Δὲν θὰ ἦτο ὅμως ὀρθὸν νὰ ἀγνοήσωμεν καὶ μίαν ἄλλην διάκρισιν, ἣν πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ κάνωμεν εἰς τὰς οἰκίας τῆς Τήνου, ἀδιαφόρως τοῦ κτηριολογικοῦ τύπου καὶ ἥτις ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς τάξεως τοῦ ἰδιοκτήτου των. Ἐχομεν λοιπὸν τὰ Λαϊκά, τὰ Νοικοκυρόσπιτα καὶ τὰ Ἀρχοντικά. Τὰ οὕτω κατατασσόμενα κτήρια διακρίνονται ἀναλόγως τοῦ μεγέθους των, τῆς πολλαπλότητος τῶν χώρων των καὶ τῆς ἐν γένει κατασκευῆς καὶ συνθέσεώς των.

Κατωτέρω θὰ ἐξετάσω ἕνα ἕκαστον τῶν ὀρόφων τοῦ Ἀρχοντικοῦ Σιῶτου ἀρχόμενος ἀπὸ τὸ κατώ.

Τὸ «Κατώ» (πίν. LXX α). Ἀποτελεῖται ἐκ μιᾶς τετραγωνικοῦ περίπου σχήματος κατόψεως, γενικῶν διαστάσεων 13.45×13.00 μ., ἥτις κατὰ δύο ἀντικείμενας διαγωνίως κορυφᾶς τῆς φέρει ἐν ἐπαφῇ δύο μικροὺς τετραγωνικοὺς χώρους πρὸς οὐδόλως ἐπικοινωνοῦν μετὰ τοῦ ὅλου τετραγώνου. Ὁ εἰς ἐξ αὐτῶν ἀνήκει εἰς τὸ ἡμιὑπαίθριον κλιμακοστάσιον πρὸς ὁδὸν ἐκ τῆς ὁδοῦ πρὸς τὸν ἐξώστην τοῦ ἀνωγίου, ἐνῷ ὁ ἄλλος εἶναι μικρὰ ἀποθήκη, ἣ τὸ πιθάνωτερον ὁ χώρος διὰ τὸ «θροφάρι», δηλαδὴ διὰ τὸν χοῖρον ὅστις τοσούτῳ συστηματικῶς ἐκτρέφεται ἐν Τήνῳ.

Ὁ μέγας ἄξων τῆς γενικῆς κατόψεως διατάσσεται παραλλήλως πρὸς τὰς ἰσοϋ-

ψεῖς τοῦ ἐδάφους, τοῦτο δὲ δὲν θεωρῶ σημαντικὸν ἀφοῦ ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο πλευρῶν τῆς κατόψεως εἶναι μόλις 45 ἐκ. καὶ ἐπομένως οὐδεμία οἰκονομία ἐπιτυγχάνεται εἰς τὴν ἐκσκαφὴν καὶ θεμελίωσιν τοῦ κτηρίου. Ἐξαιρουμένων τῶν ἀνωτέρω δύο ἐν ἐπαφῇ χώρων τὸ βασικὸν ὀρθογώνιον διαιρεῖται εἰς δέκα τρεῖς μικροτέρους χώρους, ἔξ ὧν, ἄλλοι μὲν εἶναι περίπου τετράγωνοι, ἄλλοι δὲ καταφανῶς ἐπιμήκεις καὶ ἐλαφρῶς μὴ ὀρθογώνιοι. Οἱ χωρίζοντες τὸ τετράγωνον τῆς κατόψεως τοῦ κατωγίου τοῖχοι, ἄλλοτε ἀντιστοιχοῦν μὲ τοὺς ὑπερκειμένους τοίχους τῶν δωματίων τοῦ ἀνωγίου, ἄλλοτε δὲ εἶναι τελείως ἄσχετοι.

Ἐπισταμένη ἔρευνα ἐπὶ τοῦ κατασκευαστικοῦ συστήματος καλύψεως τῶν καθ' ἕκαστα χώρων τοῦ κατωγίου, ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὸν τρόπον δομῆς τῶν τοίχων του, μὲ ἤγαγεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι δύο ἐξ αὐτῶν δὲν εἶχον κτισθῇ ἀπ' ἀρχῆς, καὶ συνεπῶς ἡ ὅλη κάτοψις εἶχεν διαιρεθῇ ἀρχικῶς εἰς ἔνδεκα μικροὺς καὶ μεγάλους χώρους. Ἄν δὲ ἐξαιρεθοῦν καὶ δύο ἐσωτερικοὶ τοῖχοι ἐκ τῶν ἀπ' ἀρχῆς δομηθέντων, θὰ ἴδωμεν ὅτι οἱ λοιποὶ ἀντιστοιχοῦν μὲ τοὺς ὑπερκειμένους τοῦ ἀνωγίου. Εἰς τοὺς δύο αὐτοὺς τοίχους, εἰς οὓς δὲν ὑπάρχει ἀντιστοιχία μετὰ τῶν χωρισμάτων τοῦ ἀνωγίου καὶ οἱ ὅποιοι εἶναι συνήθους μορφῆς « βόλτα », ἡ παρουσία των ἐπεβλήθη ἀπ' ἀρχῆς ἐξ ἀνυπερβλήτων στατικῶν καὶ οἰκονομικῶν λόγων. Οἱ μεταγενεστέρως ὁμως προστεθέντες τοῖχοι εἰς τὸ κατώγιον δὲν ἐπεβλήθησαν ἐκ λόγων κτηριολογικῶν, ἀλλ' ἀποκλειστικῶς ἐκ λόγων στατικῶν, διότι ἔχουν κτισθῇ ὑπὸ κυρίας ξυλίνους δοκοὺς πρὸς ἐνίσχυσίν των, διότι θὰ εἶχον προφανῶς « σελῶσει » ἐκ τοῦ μεγέθους τῶν φορτίων πὺν φέρουν.

Πλὴν ἐνὸς χώρου ἅπαντες οἱ λοιποὶ χώροι τοῦ κατωγίου ἐπικοινωνοῦν μεταξὺ των διὰ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων μικροῦ ἢ μεγάλου εὗρους, καθὼς καὶ δι' ἐσωτερικῶν μικρῶν παραθύρων, δι' ὧν ἐπιτρέπεται καὶ ὁ διὰ φυσικοῦ φωτὸς φωτισμὸς τῶν χώρων του. Χαρακτηριστικὸν ἐπίσης εἶναι πὼς ἅπαντες οἱ περιμετρικοὶ χώροι, πλὴν ἐνός, πάλιν ἐπικοινωνοῦν ἀπ' εὐθείας μὲ τὸν ἔξω χώρον, εἴτε διὰ θυρῶν, εἴτε διὰ παραθύρων, καὶ πὼς τὸ κατώγιον ἐπικοινωνεῖ διὰ θυρῶν εἴτε ἀπ' εὐθείας μετὰ τῆς ὁδοῦ, εἴτε καὶ μετὰ τοῦ κτήματος.

Ἡ ἀνωτέρω διάταξις τοῦ κατωγίου καὶ ἡ ἀντίστοιχος, ὡς θὰ ἴδωμεν, τοῦ ἀνωγίου οὐδεμίαν μέριμναν ἀσφαλείας παρουσιάζει. Ἄλλωστε, εἰς τί θὰ ἐξυπηρέτη αὕτη ὅταν ἔχουν ἐκλείψει πλέον οἱ κίνδυνοι ἐκ τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν καὶ ὅταν οἱ κάτοικοι τῆς νήσου χαρακτηρίζονται ἀνέκαθεν ἀπὸ τὰ φιλειρηνικά των αἰσθήματα.

Παρὰ ταῦτα, νομίζω, πὼς ἂν δεχθῶμεν ὅτι εἰς τὸ κατώγιον ἐφυλάσσοντο τὰ τρόφιμα, αἱ « σοδεῖαι » καὶ τὰ ἐργαλεῖς, θὰ ἔπρεπε κάπως οἱ χώροι οὗτοι νὰ περιορίζοντο καὶ νὰ ἡσφαλίζοντο, ἔστω καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ κινδύνου τῶν ζώων· δι' ὃ νομίζω πὼς ἀσφαλῶς θὰ ὑπῆρχε μία θύρα εἰς τὸν τοῖχον πὺν χωρίζει τὸν

χώρον Κ ἀπὸ τοῦ χώρου Η. Ἐν δὲ ἀναλογισθῇ κανεῖς ὅτι οἱ χώροι Ι, Κ, Λ, ἦσαν τὸ «καταστῆγί», δηλαδὴ τόπος διὰ τὴν διαμονὴν τῶν μεταφορικῶν μέσων, ὄνου, ἀλόγου, «κάρρου», τότε ἀσφαλῶς ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀνάγκην τῆς ἀπομονώσεως καὶ ἀσφαλείας τοῦ ὑπολοίπου κατωγίου. Οὕτως ἀπομονοῦται τμήμα τοῦ κατωγίου, ὅπερ ἐπικοινωνεῖ ἐσωτερικῶς ἀμέσως μὲ τὸ ὑπερκείμενον μαγειρεῖον τοῦ ἀνωγίου ἐνῶ ἐπιμήκης λωρὶς καθ' ὅλην τὴν ὄψιν τοῦ κτηρίου βλέπουσαν πρὸς τὴν αὐλὴν παραμένει ὡς ἡμιυπαίθριος χώρος καὶ ἐξυπηρετεῖ ἀμέσως τὰς ἀνάγκας τῆς.

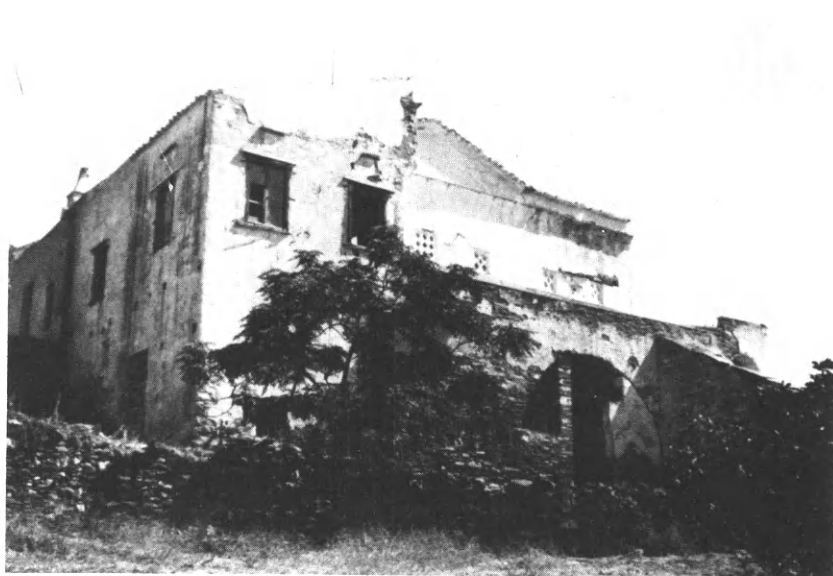
Δυστυχῶς, δὲν γνωρίζω τὸν ἀκριβῆ προορισμὸν ἐκάστου χώρου τοῦ κατωγίου διότι σήμερον ἅπαντες ἔχουν μετατραπῇ εἰς βρωμερὸν σταῦλον. Τὸ μόνον ποῦ παρατηροῦμεν εἶναι τὸ «πατητῆρι», ποῦ διατηρεῖται ἐντὸς τοῦ χώρου Ε, κατασκευὴ πολὺ γνωστὴ εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς κατοικίας τῆς νήσου. Συνεπῶς πρέπει νὰ εἰκάσω ἐξ αὐτοῦ ὅτι εἰς τὸ κατώγιον ἦτο καὶ ἡ ἀποθήκη τοῦ οἴνου μὲ τὰ βαρέλια.

Τὸ «Ἀνώγι» (πίν. LXX β). Οἱ χώροι ποῦ ἀποτελοῦν τὸ ἀνώγιον δὲν ἐκτείνονται εἰς ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν ποῦ κατέχει τὸ κατώγιον καὶ τοῦτο διότι πρὸ ὅλων σχεδὸν τῶν δωματίων — πλὴν ἐνὸς — ὑπάρχουν ἐξῶστα. Περιέργον εἶναι ὅτι πλὴν δύο κυρίων χώρων καὶ τοῦ μαγειρείου οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν ἐπικοινωνεῖ ἀμέσως δ' ἰδίας θύρας πρὸς τοὺς ἐξῶστας καὶ μόνον τὰ παράθυρά των δίδουν πρὸς αὐτούς.

Ἡ κτηριολογικὴ συγκρότησις τοῦ ἀνωγίου εἶναι ἀπλῇ, σαφὴς καὶ καλῶς ὁργανωμένη, οὐδὲν δὲ τὸ σκοτεινὸν καὶ ἀνεξήγητον παρουσιάζει αὕτη, ὡς δηλαδὴ συμβαίνει εἰς τὸ κατώγιον.

Ἡ προσπέλασις ἐκ τῆς ὁδοῦ πρὸς τὸν ὄροφον γίνεται δι' ἀνελίσσομένης κλίμακος μετ' εὐθέων βραχιόνων, οἵτινες διέρχονται ἄλλοτε διὰ καλυμμένων πλακοσκεπῶν καὶ ἄλλοτε δι' ἀνοικτῶν μικρῶν ὑπαιθρίων περιοχῶν. Ἡ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ «πορτοσιὰ» οὐδὲν ἐνδιαφέρον παρουσιάζει, τὴν θεωρῶ δὲ ὡς ὅλως μεταγενεστέραν κατασκευὴν ἀφοῦ κοσμεῖται καὶ δι' ὀδοντωτῶν πλινθίνων ταινιῶν (πίν. LXVII β). Ἡ ὅλη ἐξ ἄλλου διάπλασις τῶν μαζῶν τοῦ κλιμακοστασίου καὶ τῆς πορτοσιᾶς δημιουργοῦν μίαν ἀκαλαίσθητον μορφὴν, ἥτις προτασσομένη τοῦ ὅλου κτηρίου ἀποφράσσει τὴν πλεόν ἐνδιαφέρουσαν ἀρχιτεκτονικῶς πλευράν του. Τοῦναντίον ὅμως, αἱ ἐντυπώσεις ποῦ δημιουργοῦνται εἰς τὸν ἐπισκέπτην ὅταν διέρχεται δι' αὐτῶν καὶ ἀνέρχεται τὴν κλίμακα εἶναι ἄκρως εὐχάριστοι λόγῳ ἀκριβῶς τῆς ἐναλλαγῆς ποικίλων ἐντυπώσεων ποῦ τοῦ προσφέρει (πίν. LXX β). Ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἀναφέρω ὅτι εἰς τὰς οἰκίας τῆς Τήνου ἡ εἴσοδος γίνεται πλειστάκις μέσῳ ἀπλῆς πορτοσιᾶς ἐνίοτε δὲ καὶ μέσῳ μικροῦ ἐστεγασμένου χώρου.

Ἡ συνήθης πρὸ τῶν λαϊκῶν οἰκίῶν τῆς Τήνου μικρὰ αὐλὴ ἔχει ἀντικατασταθῇ εἰς τὸ ἀρχοντικὸν τοῦ Σιώτου δι' ἐπιμήκους ἐξώστου καλῶς προστατευμέ-

α. Τὸ ἀρχοντικὸν Χατζῆ - Γιωργάκη Σιώτου. Ὁψις πρὸς μεσημβρίαν

β. Ὁψις ἐκ τῆς ὁδοῦ. Ἡ « πορτοσιά »

α. Τμήμα ὄψεως πρὸς δυσμάς. Τὸ «μαγειργιὸ»

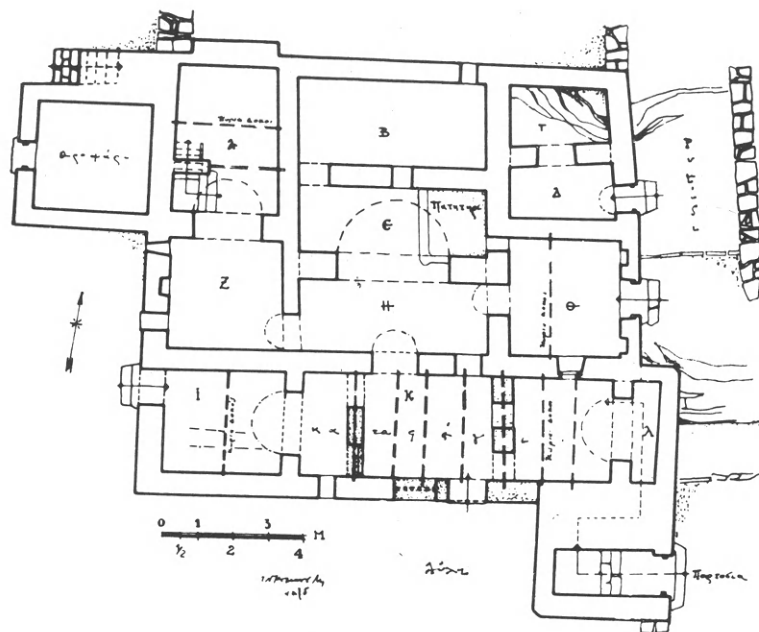
β. Ὅψις δυτικὴ

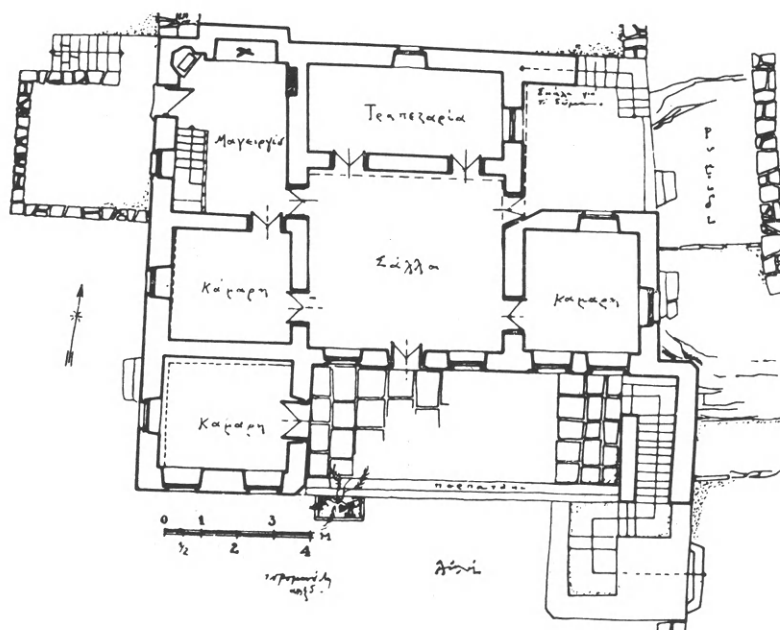
α. Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου μετὰ τοῦ νεωτέρου κωδωνοστασίου

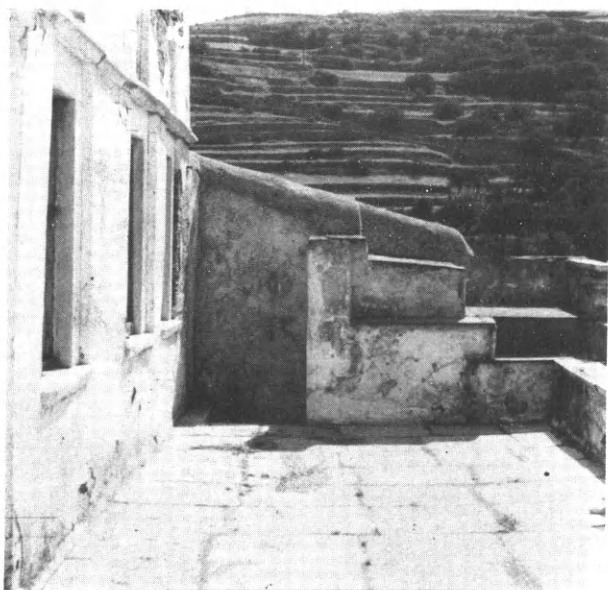
β. Ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ. Τὸ τέμπλον

α. Κάτοψις «Κατωγίου»

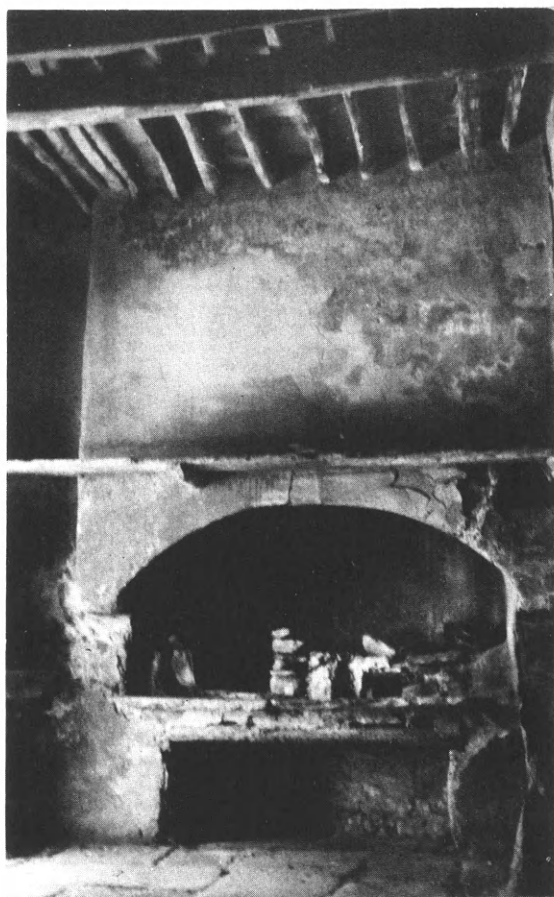
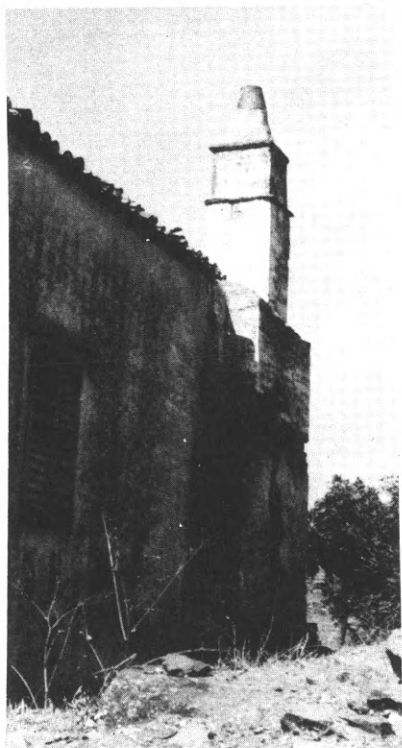
β. Κάτοψις «Ἀνωγίου»

α. Ἡ ἀφίξις τῆς κλίμακος
πρὸ τοῦ κυρίου ἐξώστου
καὶ τὰ « περπατάκια »

β. Τμῆμα τῆς νοτίας ὀψεως μετὰ τὴν « Κάμαρη »,
τὸν κύριον ἐξώστην καὶ τὸν πρόβολον διὰ τὰ ἄνθη

α. Ἡ ἐστία τοῦ «μαγειργιοῦ»

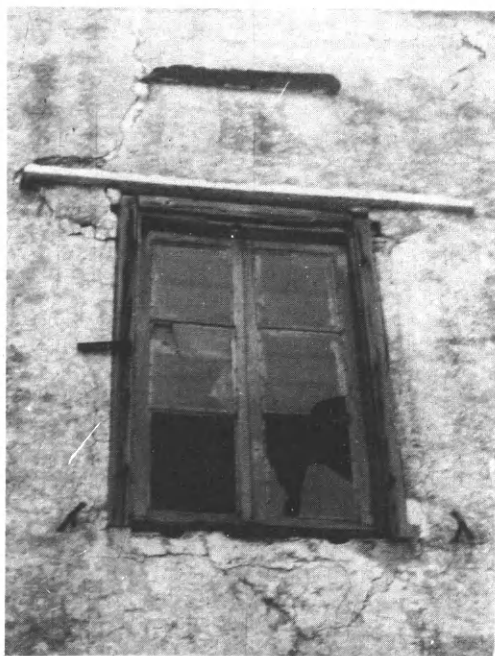
β. Ὁ Κάπασος τοῦ «μαγειργιοῦ»

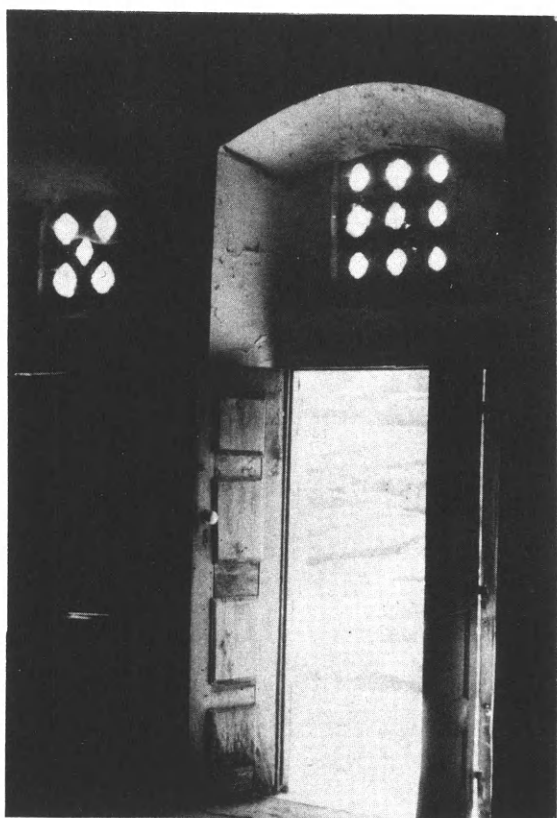
α. Ἡ ξυλίνη ὀροφή τῆς « Σάλλας »

β. Παράθυρον μετὰ σιδηροῦ κιγκλιδώματος

γ. Παράθυρον ἀπλοῦν μετὰ διπλοῦ γείσου

α. Οί φεγγίται
θεώμενοι ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς « Σάλλας »

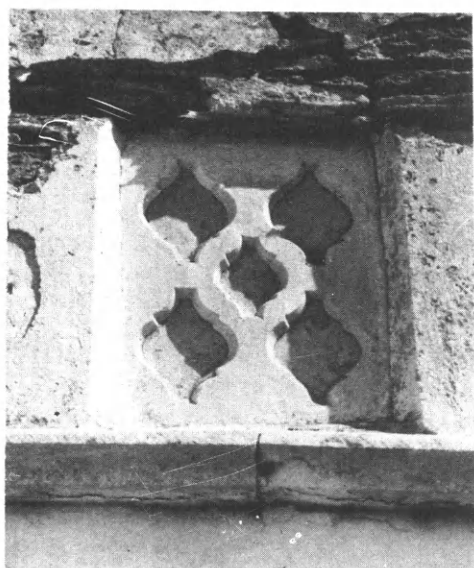
β. Μόρφωσις θύρας πρὸ τοῦ κυρίου ἐξώστου

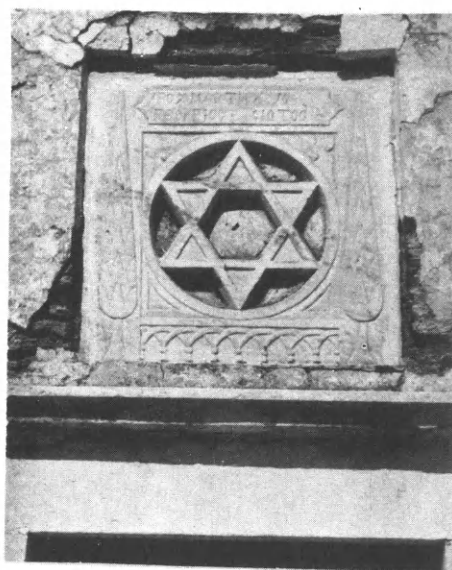
α. Παράθυρον
μετὰ φεγγίτου βλέπον πρὸς τὴν ὁδὸν

β. Φεγγίτης
παραθύρου « Σάλλας »

γ. Φεγγίτης « Κάμαρης »

δ. Τὸ ἐξάγραμμα καὶ ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ

Φεγγίτης ἐκ τῆς κυρίας θύρας τῆς « Σάλλας »
μετὰ τοῦ ὑπερκειμένου ἀναγλύφου δικεφάλου αἰετοῦ

νου ἐκ τῶν ἰσχυρῶν βορείων ρευμάτων, καὶ ἐστραμμένου πρὸς τὸν καλὸν προσανατολισμὸν καὶ τὴν μαγευτικὴν θῆαν πρὸς τὸ πέλαγος. Πρὸς ἐπίτευξιν ἀκριβῶς ὅσον τὸ δυνατόν μεγαλυτέρας θῆας ἢ μία γωνία τοῦ κτηρίου ἐπὶ τοῦ ἐξώστου ἔχει ἀποτηθηῇ, ἄνω δὲ ταύτης ὑπάρχει κρυσταλλικὴ ἀπόληξις τῆς ἀποτημήσεως, ὡς εἴθισται ἐν Ἀνατολῇ (πίν. LXXI β). Ἡ μορφή τοῦ ἐξώστου εἶναι ἀπλῆ, ὀρθογωνική, ἐστρωμένη δι' ὀρθογωνίων ἐπίσης πλακῶν, φέρει δὲ καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς ὁῶς τῆς ἐν πεζούλιον, τὸ «περπατάκι» ὅπερ ἀπαντᾷ συνήθως καὶ εἰς τὰς αὐλὰς τῆς Τήνου (πίν. LXXI α).

Ὁ ἐξώστης καὶ ἡ «Σάλλα», ἣν θὰ γνωρίσωμεν εὐθὺς κατωτέρω, ἀποτελοῦν τοὺς πόλους πέριξ τῶν ὁποίων στρέφεται ἡ ὅλη ζωὴ τῶν ἐνοίκων τοῦ ἀρχοντικοῦ, ὡς δηλαδὴ γίνεται καὶ εἰς κάθε κατοικίαν τῆς νήσου ἀδιαφόρως κοινωνικῆς τάξεως. Διὰ τοῦτο αἱ πλευраὶ τοῦ κτηρίου ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὰ νῶτα τοῦ ἐξώστου καὶ τὴν ὄψιν τῆς Σάλλας παρουσιάζουν τὴν πλεον ἐπιμελῇ διαμόρφωσιν ἀφοῦ ἀποτελοῦν κατ' οὐσίαν τὴν κυρίαν ὄψιν τῆς οἰκίας καὶ τὸ σημαντικώτερον σημεῖον παρατηρήσεώς της. Εἰς τὰς ὄψεις αὐτὰς δίδεται ἐπίσης εὐκαιρία εἰς τὸν τήνιον τεχνίτην νὰ ἐκφράσῃ τὴν ἰδιάζουσαν καλαισθησίαν καὶ ἀπλότητα ποὺ τὸν διακρίνει. Πρὸ τοῦ ἐξώστου ἔχει κατασκευασθῇ διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν πρόβολος μικρῶν διαστάσεων, εἰς ὃν ὑπῆρχεν ἡ γλάστρα μὲ τὰ ἀγαπητὰ εἰς τὴν οἰκοκυρὰν ἄνθη, ἐν προσέτι στοιχεῖον ἀποδεικτικὸν τῶν λεπτῶν αἰσθημάτων τῶν τήνιων (πίν. LXXI β).

Τὸ λειτουργικὸν κέντρον τοῦ ἀρχοντικοῦ κατέχει ἡ Σάλλα, ἥτοι αἵθουσα μεγάλων διαστάσεων 5.55×5.15 μ., μὲ πολὺ ὑψηλὴν ὀροφήν καὶ πολλὰς θύρας καὶ παράθυρα ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς ποὺ ὀδηγοῦν εἰς τοὺς πέριξ κλειστοὺς ἢ ὑπαίθριους χώρους. Δι' αὐτῶν ἐξυπηρετεῖται ἀρίστως, πλὴν τῆς κυκλοφορίας, καὶ ὁ ἀερισμὸς καὶ ὁ δροσισμὸς ὅλων τῶν χώρων. Αἱ ἀναλογίαι τῆς Σάλλας ὁμολογῶσι δὲν μοῦ ἀρέσουν διότι ἐγγίζουσιν τὰς τοῦ κύβου. Ὁ προορισμὸς τῆς εἶναι νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν διημέρευσιν τῶν ἐνοίκων τοῦ ἀρχοντικοῦ καθὼς καὶ τὰ «γλέντια» τῶν τὰς ἡμέρας τῶν ἐορτῶν. Ἡ Σάλλα ἀπαντᾷ εἰς ὅλας ἀνεξαιρέτως τὰς τηνιακὰς οἰκίας ἐξυπηρετεῖ τὰς αὐτὰς ἀνάγκας καὶ χαρακτηρίζεται πάντοτε ἀπὸ τὴν κεντρικὴν τῆς θέσιν καὶ τὰς μεγάλας τῆς διαστάσεις ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς λοιποὺς χώρους τῆς κατοικίας. Εἰς ὠρισμένας μάλιστα παλαιὰς οἰκίας ἐντὸς τῆς αἰθούσης διατηροῦνται ἀκόμη καὶ σήμερον τὰ ἔχνη προσαρμογῆς εἰδικῶν κατασκευῶν, τῶν «καλαμωτῶν», αἵτινες ἐχρησίμευον διὰ τὴν σηροτροφίαν, μίαν συνήθειαν ποὺ ἦτο εἰς τὸ κατακόρυφόν της ἐν Τήνῳ κατὰ τὴν Ἑνετοκρατίαν καὶ ἀργότερον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν. Σήμερον ἡ σηροτροφία ἔχει σχεδὸν ἐκλείψει.

Ἄλλος ἐνδιαφέρων κοινόχρηστος χώρος τοῦ ἀρχοντικοῦ εἶναι ἡ «Τραπεζα-

ρία», εὐρισκομένη ὀπισθεν τῆς Σάλλας, πρὸς Βορρᾶν. Τὸ σχῆμά της εἶναι ἐπίμηκες ἂν καὶ εἰς ὅσας περιπτώσεις ὑπάρχει εἰς τὴν τηνιακὴν οἰκίαν ἔχει σχῆμα μᾶλλον τετράγωνον.

Τὸ «Μαγειριὸν» κατέχει, ὡς συνήθως ἐν τῇ νήσῳ, τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ κτηρίου, ἔχει ἐπίμηκες σχῆμα καὶ φέρει «τῆρακι» μετὰ «παρασιὰ» μεγάλων διαστάσεων (πίν. LXXII α), νεροχύτην, ὡς καὶ μίαν κλίμακα, ἣτις ὁδηγεῖ πρὸς τὸ κατώγι. Εἶναι σύνηθες τὸ φαινόμενον τοῦτο ἐν Τήνῳ, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, ἥ δὲ σύνδεσις ἐσωτερικῶς τοῦ ἀνωγίου μετὰ τοῦ κατωγίου δυνατὸν νὰ ἐπιτυγχάνεται μέσῳ καταπακτῆς τῆς «γκλαβανῆς», καὶ διὰ λίαν ἀποτόμου κινήτης ξυλίνης κλίμακος. Ὁ «σταμνοστάτης», ἡ θέσις δηλαδὴ ἐναποθέσεως τῶν ὕδριων ἐντὸς τοῦ μαγειρείου πού τόσον συνηθίζεται ἐν Τήνῳ, ἐδῶ δὲν ὑπάρχει. Ἀντ' αὐτοῦ κατεσκευάσθη ἐντοιχισμένον «ἀρμάριον». Πρὸ τοῦ μαγειρείου ὑπάρχει μικρὸν δῶμα μορφούμενον ἐκ τῆς καλύψεως τοῦ κάτωθεν μικροῦ βοηθητικοῦ χώρου.

Τρία τετραγωνικῆς κατόψεως ὑπνοδωμάτια, οἱ «κάμαρες», ὁλοκληρώνουν τὸ συγκρότημα τοῦ ἀρχοντικοῦ. Αἱ διαστάσεις των εἶναι μᾶλλον ἀνεκταὶ ἥτοι: 3.70×3.15 μ., ἢ 3.35×3.17 μ., ἢ 3.30×3.47 μ. τοῦτο δὲ τονίζω ἰδιαιτέρως διότι ἐπικρατοῦν ἐν Τήνῳ αἱ μικρῶν διαστάσεων «κάμαρες». Εἰς τὰς λαϊκὰς οἰκίας αἱ μικραὶ διαστάσεις τῶν ὑπνοδωματίων, δικαιολογοῦνται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐντὸς αὐτῶν οὐδεμία ἄλλη ἐργασία συντελεῖται πλὴν τοῦ ὕπνου, ἀφοῦ οἱ ἐργαζόμενοι τήνιοι διαβιοῦν ἡμερησίως ἐν τοῖς ἀγροῖς. Ἀνεξήγητον κτηριολογικῶς παραμένει τὸ διατί μία «κάμαρα» ἔχει ἰδίαν ἀνεξάρτητον εἴσοδον ἐκ τοῦ κυρίου ἐξώστου, ἐνῷ αἱ ἄλλαι δύο συνδέονται μετ' αὐτοῦ μέσῳ τῆς Σάλλας ἐσωτερικῶς, ἡ μία δὲ τούτων ἂν καὶ περιβάλλεται ὑπὸ δύο ἐξωστῶν οὐδόλως ἐπικοινωνεῖ μετ' αὐτῶν.

Ὁ ὀπισθεν κείμενος ἐξώστης περατοῦται πρὸς Βορρᾶν εἰς μίαν μικρὰν καὶ ἰσχυρῶς κλίνουσαν κλίμακα, ἣτις ὠδήγει ποτὲ εἰς τὸ δῶμα. Ἐπ' εὐκαιρίᾳ τονίζω ὅτι ἀρχικῶς τὸ κτήριον ἐκαλύπτετο διὰ δώματος, ὡς ἀκριβῶς παρατηρεῖται εἰς τὴν Κυκλαδικὴν ἀρχιτεκτονικὴν, μεταγενεστέρως δέ, καὶ ἄγνωστον πότε, προσετέθη ἐπ' αὐτοῦ κεραμοσκεπὴς κάλυψις πρὸς καλυτέραν προστασίαν τοῦ κτηρίου. Ἡ προσθήκη τῆς στέγης μετέβαλεν τὴν καθ' ὅλου μορφήν καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ κτηρίου, ἐδημιούργησε δὲ δύσκολα προβλήματα αἰσθητικῆς εἰς τὴν ἀναμόρφωσιν τῶν ὀψέων του, ἰδίᾳ δὲ τῆς κυρίας, αἵτινα, δυστυχῶς, δὲν ἐπελύθησαν κατὰ τὸν ἀρμόζοντα αἰσθητικῶς τρόπον, δι' ὃ καὶ τὸ ὕψος τοῦ ἀρχοντικοῦ ἡλλοιώθη (πίν. LXVII α, β καὶ LXVIII α, β).

Περαίνων τὴν κτηριολογικὴν ἀνάλυσιν τοῦ ἀρχοντικοῦ σημειῶ ὅτι εἰς τὴν σημερινὴν κατάστασιν τοῦ κτηρίου οὐδόλως ὑπάρχει ἔνδειξις ὅτι εἶχε προβλεφθῇ ἐν αὐτῷ χώρος ἀποχωρητηρίου. Πάντως, ἂν ὑπῆρχεν ἀποχωρητήριον ἐντὸς τοῦ

κτηρίου τοῦτο ἀποκλείεται νὰ εὐρίσκετο εἰς τὸ ἀνώγιον, διότι οὐδεὶς μικρὸς ἐν αὐτῷ χώρος ὑπάρχει, καὶ συνεπῶς ἡ μόνη πιθανὴ θέσις ποὺ θὰ πρέπει ν' ἀναζητηθῇ τοῦτο εἶναι κάποιος χώρος τοῦ κατωγίου. Θὰ ἡδύνατο ἐπίσης νὰ υποθέσῃ κανεὶς ὅτι τὸ ἀποχωρητήριον ἦτο μικρὸς ἐλεύθερος οἰκίσκος κείμενος νῦν ἐν ἔρειπιοις ἐγγὺς τοῦ κτηρίου, λύσιν ἦν πολλάκις ἀπαντῶμεν εἰς συνήθεις λαϊκὰς οἰκίας τῆς Τήνου ἀλλὰ καὶ τῆς ὑπολοίπου Ἑλλάδος. Εἰς τὰ περισσότερα ὅμως γνωστὰ εἰς ἡμᾶς ἀρχοντικά τῆς Ἑλλάδος τὸ ἀποχωρητήριον ἀπετέλει ἀναπόσπαστον στοιχεῖον τοῦ σώματος τῶν κτηρίων, ὅπερ ἀνευρίσκομεν καὶ εἰς αὐτὰς τὰς οἰκίας τοῦ Μυστρά.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ κτηρίου καὶ αἱ ἐπὶ μέρους μορφαὶ του. Τὸ Ἀρχοντικὸν τοῦ Σιώτου, ἂν κρίνῃ κανεὶς ἐκ τοῦ τρόπου κατασκευῆς του καὶ ἐκ τῶν καθ' ἕκαστα λεπτομερειῶν του, θὰ ἴδῃ ὅτι εἶναι ἔργον τινῶν ἀποκλειστικῶς τεχνιτῶν, πλὴν ὅμως ἡ τεχνικὴ του δὲν εἶναι καὶ ἡ ἀρίστη. Τοῦτο λέγω διότι μετὰ πάροδον ἑκατὸν πεντήκοντα ἐπὶ ἑτῶν τὸ κτήριο ἔχει σχεδὸν κατερειπωθῇ, κατὰ τὴν δομὴν αἱ συναντήσεις τῶν τοίχων δὲν συμπλέκονται, οἱ τοίχοί του ἔχουν διαρραγῇ, ὅλα σχεδὸν τὰ ὑπέρθυρα ἔχουν καμφθῇ ἢ θραυσθῇ, τὰ δὲ ἐπιχρίσματα ἔχουν διογκωθῇ, πρᾶγμα ποὺ δὲν παρατηρεῖται εἰς ἄλλα σύγχρονα κτήρια τῆς νήσου. Διὰ τὴν κατασκευὴν του ἔχουν χρησιμοποιηθῇ ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον τὰ ἐγχώρια ὕλικά, ἡ δὲ τεχνικὴ τῆς δομῆς του εἶναι ἡ ἐν τῇ νήσῳ κρατοῦσα ἀπὸ παλαιοτάτων ἑτῶν, ἣτις βεβαίως σήμερον ἐλέγχεται ὑπὸ τὸ πρῶσμα τῆς ἐπιστήμης ὥς πολλὰ σφάλματα ἐμπεριέχουσα.

Οἱ φέροντες τοῖχοι ἔχουν κτισθῇ διὰ πλακοειδῶν λίθων ποικίλων διαστάσεων, ἐνίοτε δὲ μεσαζὺ αὐτῶν τίθενται καὶ μεγαλύτεροι λίθοι. Χαρακτηριστικὸν τῆς μορφῆς των εἶναι ὅτι φέρουν ἐπιπέδους ἄρμους ἐδράσεως, ἀκανονίστους δὲ ἄρμους ὥσεως. Ὡς συνδετικὸν ὕλικὸν δομῆς δὲν χρησιμοποιεῖται ἐν ἰσχυρὸν ἀβεστοκονίαμα ἀλλὰ ἀπλῶς « λάσπη » ἥτοι πηλὸς ποὺ πληροῖ τὰ μεταξὺ τῶν λίθων κενὰ χωρὶς οὐδόλως νὰ τοὺς συνδέῃ. Δι' ὃ θὰ ἡδυνάμεθα νὰ παραλληλίσωμεν τὴν κατασκευὴν αὐτὴν πρὸς ὠρισμένας προϊστορικὰς τοιαύτας, ἣ καὶ μεταγενεστέρας, ὅπου καὶ ἐφηρμόζετο ὁ μηχανικὸς τρόπος συνδέσεως τῶν λίθων, δηλαδὴ διὰ τοῦ βάρους των καὶ τῆς καλῆς ἐδράσεως, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν χημικὸν τρόπον συνδέσεως, ὅστις ἐπιτελεῖται διὰ τῆς σκληρύνσεως τοῦ κονιάματος.

Ὅλαι σχεδὸν αἱ τοιχοποιαὶ τῆς Τήνου οὕτω δομοῦνται, δι' ὃ καὶ τὰ πάχη των εἶναι μεγάλα πρὸς ἐπίτευξιν ἀντοχῆς καὶ ἀσφαλείας. Διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν βόλτων ἔχει χρησιμοποιηθῇ εἰδικὸς σχιστόλιθος ἢ « βολτόπετρα », δὲν γνωρίζω ὅμως διὰ τίνος συστήματος εἶχε μορφωθῇ ὁ ἀψιδότυπος. Καὶ τοῦτο διότι εἰς

πολλὰς νήσους τῶν Κυκλάδων, ὥς καὶ ἐν Τήνῳ, οἱ ἀψιδότυποι γίνονται εἴτε διὰ ξυλίνης κατασκευῆς, εἴτε διὰ λιθίνης, δηλαδὴ δι' ἀργολιθοδομῆς, ἀναλόγως τῆς περιστάσεως καὶ τῶν οἰκονομικῶν δυνατοτήτων τοῦ οἰκοδομοῦντος.

Εἰς τὴν κάλυψιν τοῦ κατωγίου παρατηρεῖται ἔμφανως ἡ προσπάθεια τοῦ κατασκευαστοῦ νὰ ἐλαττώσῃ τὰ ἀνοίγματα τῶν δοκῶν χρησιμοποιοῦν πρὸς τοῦτο τὸ σύστημα τῆς ἐπεκφορᾶς ἢ τῶν « μεσοδοκιῶν » ἢ τοῦ « βόλτου » ἢ, τέλος, καὶ περισσοτέρων τῆς μιᾶς κυρίων δοκῶν, ἐφ' ὧν ἐδράζονται αἱ δευτερεύουσαι δοκίδες (πίν. LXX α). Ἐπὶ τῶν δοκίδων ἐπικάθηνται σχιστόπλακες, τὰ « στεγάδια », ἅτινα μορφώνουν τὴν ὀροφὴν τοῦ κατωγίου, ἐπ' αὐτῶν δὲ κατασκευάζεται τὸ δάπεδον τοῦ ἄνωγίου. Παρεμφερὲς κατασκευὴ φαίνεται ὅτι ἔχει γίνεσθαι καὶ μὲ τὴν ὀροφὴν τοῦ ἄνωγίου, πλὴν ὅμως ἐδῶ εἰς τοὺς κυρίους χώρους τὸ σύστημα πού ἐφηρμοσθῇ ἔχει καλυφθῇ ὑπὸ ἀπλῆς ἐνιαίας ξυλίνης ὀροφῆς (πίν. LXXII α καὶ LXXIII α). Δὲν γνωρίζω ἐπίσης καὶ τὸν τρόπον κατασκευῆς τοῦ ὑπερθεῖν δώματος διότι, ὥς ἀνεφέρθη, ἔχει καλυφθῇ μεταγενεστέρως ὑπο κεραμοσκεποῦς ξυλίνης στέγης. Ἐνδιαφέρον ἀσφαλῶς θὰ παρουσιάξῃ ὁ τρόπος καλύψεως τῆς Σάλλας διότι ἔχουν ὑπερπηδηθῇ ὅλαι αἱ δυσκολίαι τοῦ μεγάλου ἀνοίγματος χωρὶς νὰ ἐμφανίζεται ἐντὸς τῆς αἰθούσης ἡ λύσις τοῦ « βόλτου », ἣν παρατηροῦμεν εἰς τὸν κάτωθεν ταύτης χώρον τοῦ κατωγίου.

Ἐπιχρίσματα ὑπάρχουν μόνον εἰς τὰς ἐξωτερικὰς παρειὰς τῶν τοίχων καὶ ἐσωτερικῶς μόνον εἰς τοὺς χώρους τοῦ ἄνωγίου. Εἰς τὸ κατῶ ἐπιχρίσματα δὲν ἐτέθησαν ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν παρειῶν τῶν τοίχων.

Ἡ καπνοδόχος, δηλαδὴ ὁ « κάπασος » εἶναι ὑψηλὴ, τούτου γενομένου διὰ τὸ καλῦτερον ἔλκυσμα τοῦ καπνοῦ· καθ' ὕψος χωρίζεται εἰς δύο, ἔχει ἐλαττουμένας πρὸς τὰ ἄνω τὰς διαστάσεις καὶ ἀπολήγει εἰς κόλουρον κῶνον (πίν. LXXII β). Ἡ δομὴ τῆς ἔχει γίνεσθαι διὰ ἀσβεστοκονιάματος πρὸς καλυτέραν ἀντίστασιν τῆς μάζης τῆς εἰς τὰς ἰσχυρὰς ἀνεμοπιέσεις. Τοῦτο συνηθίζεται ἐν Τήνῳ.

Τὰ κουφώματα εἶναι περαστὰ ἢ καὶ καρφωτά. Αἱ θύραι εἶναι δίφυλλοι, πλὴν τῆς θύρας τοῦ μαγειρείου (πίν. LXX α, β καὶ LXXIV α), τὰ δὲ παράθυρα ἀπλᾶ μετὰ ἢ ἄνευ κιγκλιδώματος ἀσφαλείας ἀναλόγως τῆς θέσεως πού κεῖνται (πίν. LXXIII β, γ). Τὰ παράθυρα ἔχουν ἐσωτερικῶς τὰ συμπαγῆ φύλλα των ἵνα οὕτω ρυθμίζεται ἡ ἔντασις τοῦ φωτισμοῦ ἐντὸς τῶν δωματίων κατὰ βούλησιν χωρὶς νὰ μετακινῶνται τῆς θέσεώς των ὑπὸ τῶν ἰσχυρῶν ἀνέμων. Αἱ πρὸς τὸν κύριον ἐξώστην θύραι παρουσιάζουν ἐπιμελῆ διαμόρφωσιν κοσμούμεναι δι' ἀπλοῦ μαρμαρίνου περιθύρου ὅπερ στέφεται καὶ διὰ τινος λοξοτμήτου γείσου (πίν. LXXIV β). Γεῖσον ἐκ λευκῶν μαρμάρων ἢ σχιστοπλακῶν ἔχουν καὶ ὅλα τὰ παράθυρα τοῦ ἀρχοντικοῦ, ἔνια δὲ καὶ διπλᾶ ὑπερκείμενα κατὰ 40 - 60 ἐκ. (πίν. LXXIII γ).

Ἄνωθεν ὄλων τῶν παραθύρων καὶ τῶν θυρῶν ποὺ βλέπουν πρὸς τὸν κεντρικὸν ἐξώστην, ἢ πρὸς τὴν ὁδόν, ὑπάρχουν ὀρθογωνικοὶ φεγγῖται φέροντες διάκοσμον διὰ ἀπλῶν γεωμετρικῶν μορφῶν (πίν. LXXV α, β, γ). Μόνον ὁ φεγγίτης τῆς θύρας ποὺ κεῖται κατὰ τὸν μεγάλον ἄξονα τοῦ ἐξώστου εἶναι κοσμημένος καὶ διὰ γεωμετρικῶν ἀλλὰ καὶ φυτικῶν στοιχείων (πίν. LXXV δ). Τὸ κεντρικὸν τοῦ στοιχείου εἶναι ἓν ἐξάγραμμα τεθὲν εἴτε συμβολικῶς, εἴτε ἐξ ἰσλαμικῆς διακοσμητικῆς προελεύσεως, χωρὶς πιθανῶς νὰ ἔχη σχέσιν τινὰ μὲ τὸ γνωστὸν τεκτονικὸν ἢ ἐβραϊκὸν σύμβολον. Τοῦτο λέγω διότι καὶ εἰς ἄλλους φεγγίτας παρατήρησα τὴν αὐτὴν μορφήν, εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ἀπαντᾷ καὶ εἰς φεγγίτας ἄλλων γειτονικῶν νήσων π.χ. Ἀνδρου. Τὸ ἐξάγραμμα περιβάλλεται κατακορύφως μὲν ὑπὸ δύο σχηματοποιημένων κυπαρίσσω, κάτωθεν δι' ἐνὸς πλέγματος ἐκ τόξων ποὺ καταλήγουν εἰς «κρόσσια» ὡς συνήθως ἀπαντῶμεν εἰς μουσουλμανικὰ ἀνάγλυφα, ἄνω δὲ διὰ τινος ἐπιμήκου πινακίδος ἰσλαμιζούσης νοοτροπίας ἐπὶ τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή:

1807. ΜΑΡΤΗΟΥ 10

ΓΕΟΡΓΙΟΣ. ΣΙΩΤΟΣ

Ἡ θέσις ἐντοιχίσεως τοῦ ἀνωτέρου ἐνεπιγράφου φεγγίτου ἐπεδιώχθη ἵνα εἶναι ἀμέσως ὁρατὴ εἰς πάντα εἰσερχόμενον πρὸς τὴν οἰκίαν ἢ κτητορικὴ αὐτῆς ἐπιγραφή, παρὰ τὸ δευτερεῦον τῆς θύρας. Ἀπαντες οἱ φεγγῖται ἔχουν κατασκευασθῇ ἐκ λευκῶν μαρμαροπλακῶν ποὺ τίθενται εἰς τὸ κενὸν μεταξὺ ὑπερθύρου καὶ ἀνακουφιστικοῦ τόξου. Οἱ φεγγῖται εἶναι πολὺ ἀγαπητὸν θέμα εἰς τοὺς τινίους καλλιτέχνας αἱ δὲ μορφαὶ των καὶ ὁ διάκοσμός των εἰς πλεῖστα παραδείγματα εἶναι ἀληθῆ ἔργα τέχνης. Οἱ φεγγῖται τοῦ ἀρχοντικοῦ τοῦ Σιώτου δὲν διακρίνονται διὰ τὴν καλλιτεχνικὴν των λεπτότητα.

Τέλος σημειῶνω ὅτι ἄνω τοῦ φεγγίτου τῆς κεντρικῆς θύρας τῆς Σάλλας ἔχει ἐντοιχισθῇ πλὰξ μετ' ἀναγλύφου παραστάσεως δικεφάλου αἰετοῦ, συμβόλου ἀσφαλῶς τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Γένους, ὅπως συνηθίζετο νὰ ἐνσωματοῦται κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν κυρίως εἰς τὰ δάπεδα καὶ τοὺς τοίχους τῶν ναῶν τῆς Τήνου ἀλλὰ καὶ γενικῶς τῶν Κυκλάδων (πίν. LXXVI). Ἴσως ἡ παρουσία τοῦ συμβόλου τούτου εἰς τὸ ἀρχοντικὸν τοῦ Σιώτου νὰ δικαιολογῆται καὶ λόγῳ τῆς ἀναμίξεως τοῦ Χατζῆ-Γιωργάκη εἰς τὸν Ἑθνικὸν Ἀγῶνα, ἀφοῦ ὑπῆρξε μέλος τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας.

Κριτικαὶ παρατηρήσεις. Κτηριολογικῶς ἡ μορφή τοῦ Ἀρχοντικοῦ τοῦ Σιώτου δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι εἶναι ἐξέλιξις τῆς λαϊκῆς τηνιακῆς οἰκίας, ἀφοῦ διατηρῇ βασικῶς τὰς αὐτὰς συνθετικὰς ἀρχὰς μὲ αὐτήν, μὲ τὴν μόνην δια-

φορὰν ὅτι οἱ χῶροί του μεγεθύνονται καὶ πληθύνονται, ἰδίᾳ τὰ βοηθητικά, πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν συνθετωτέρων ἀναγκῶν τῆς ζωῆς τῶν ἐνοίκων. Ἡ ὅλη ἐπίσης συγκρότησίς του διατηρεῖ τὰς βασικὰς ἀρχὰς τῆς Κυκλαδικῆς ἀρχιτεκτονικῆς χωρὶς οὐδεμίαν ἐπίδρασιν ἐξ ἀρχοντικῶν τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος νὰ ὑπάρχῃ, ὥς π.χ. συναντῶμεν εἰς ἄλλας νήσους, τὴν Σάμον, τὴν Μυτιλήνην, τὴν Θάσον, τὴν Ὑδραν κλπ.

Σήμερον εἶναι δύσκολον νὰ διακρίνῃ τις τὰς αἰσθητικὰς ἀρετὰς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς συνθέσεως τοῦ ἀρχοντικοῦ τοῦ Σιώτου, διότι τοῦτο ἔχει ὑποστῇ μεταγενεστέρως τροποποιήσεις, αἵτινες μάλιστα μετέλλαξαν βασικῶς τὴν μορφήν του. Παρὰ ταῦτα, ὅμως, διαφαίνεται μία ἀπλότης καὶ εὐρυθμία εἰς τὴν γενικὴν σύνθεσιν, ἀπλότης ἣτις ἐκκινεῖ ἀπὸ αὐτὴν τὴν κάτοψιν καὶ ἐξαπλοῦται καὶ εἰς τὴν παραμικρὰν λεπτομέρειαν. Νομίζω ὅτι τὸ μόνον ἀσθενὲς σημεῖον τῆς συνθέσεως ὅταν ἐξετάζωμεν τὴν πρὸς μεσημβρίαν ὄψιν εἶναι ἡ μικρὰ ἐπιφάνεια τῆς μάζης τοῦ ἀπομεμονωμένου ὑπνοδωματίου, ὅπερ δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἀπωθεῖται πρὸς τὸ κενὸν ὠθούμενον ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπον ἐπιμήκη μᾶζαν τῆς προσόψεως τοῦ κτηρίου. Δύσκολον ἐπίσης εἶναι νὰ ἐκφέρω γνώμην διὰ τὴν ἐπίδρασιν ποὺ θὰ εἶχεν ἐπὶ τῆς προσόψεως τοῦ κτηρίου, τὸ πρὸ τοῦ καταστεγιοῦ, κενὸν τῆς βόλτου πρὶν ἢ τοῦτο φραχθῇ καὶ διαμορφωθῇ ὥς ἔχει σήμερον μαζὺ μὲ τὴ πορτοσιὰ καὶ τὸ κλιμακοστάσιον. Δυσμενῶς ἐπίσης προδιαθέτει τὸν παρατηρητὴν καὶ ἡ ὅλη κατάστασις τοῦ κτηρίου λόγῳ τῆς καταστροφῆς καὶ τῆς ἐγκαταλείψεώς του.

Παρὰ ταῦτα, νομίζω πὼς τὸ ἀρχοντικὸν τοῦ Σιώτου διαφέρει τῶν λοιπῶν κτηρίων τοῦ χωρίου καὶ ἐπιβάλλεται μακρόθεν μὲ τὴν ἀπλότητα καὶ τὸν ὄγκον του, διότι διατηρεῖ λαμβάνοντα τὸν χαρακτῆρα τοῦ τηνιακοῦ ἀρχοντικοῦ.

Ἀθῆναι

ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

ΕΚ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ¹

(Πίν. LXXVII - LXXXI)

Εἰς Θεσσαλονίκην, πόλιν ἀκμάζουσαν κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους, εἶναι συχνὴ ἡ ἀνεύρεσις τάφων ἀναγομένων εἰς τοὺς χρόνους τούτους². Ὁ τελευταῖος τῶν ἐλθόντων εἰς φῶς εἶναι ὁ ἐνταῦθα δημοσιευόμενος, ἄξιος ἰδιαιτέρας προσοχῆς, ὅχι τόσον διὰ τὸν τρόπον τῆς κατασκευῆς του, ὅσον διὰ τὰ ἐντὸς τούτου εὐρεθέντα κτερίσματα.

Ὁ τάφος ἀνευρέθη κατὰ τὴν ἐσκαφὴν τῶν θεμελίων διὰ τὴν ἐπέκτασιν τῆς οἰκίας τοῦ Ἀβραάμ Σιωλιτζῆ, κειμένην ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἀκρίτα 10, εἰς τὸν συνοικισμόν Κυψέλης, παρὰ τὴν Ἡλιούπολιν, ἀριστερὰ τῆς ὁδοῦ πρὸς Λαγγαδᾶ.

Ἐντὸς τούτου εὐρέθησαν, δύο χρυσοὶ δακτύλιοι, ἐξ ὧν ὁ εἷς φέρει ἐπὶ τῆς σφενδόνης ἀμέθυστον, ὁ δ' ἕτερος παράστασιν χειραψίας, δύο δακτύλιοι χαλκοῖ, εἴκοσι καὶ ἓν χαλκᾶ νομίσματα, πόρπη χαλκῇ, τρεῖς ἥλοι χαλκοῖ, τεμάχια χαλκῶν ἐλασμάτων, πῆλινον ἄγγειον δίωτον καὶ πῆλινος λύχνος.

Α' Ὁ τάφος. Διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ τάφου³, ἐσκάφη ἐντὸς τοῦ ἐδάφους χώρος σχήματος ὀρθογωνίου, διαστάσεων 2.75×1.75 μ., ὅστις κατόπιν

¹ Εὐχαριστίαι ὀφείλονται εἰς τὸν καθηγητὴν Στ. Πελεκανίδην καὶ τοὺς Μ. Μιτσὸν καὶ Γρ. Σηφάκην, διὰ παρατηρήσεις των, αἱ ὁποῖαι ἐλήφθησαν ὑπ' ὅσιν.

² Διὰ βραχέων ἀναφέρεται ἡ ἀνεύρεσις τάφων εἰς τὴν ὁδὸν Σπάρτης (Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 9, 1924 - 1925, Παρ. σ. 66 - 67), χώρον Διεθνoῦς Ἐκθέσεως Θεσσαλονίκης (Ο. WALTER, ΑΑ 1942, σ. 163 - 164), Λεωφόρον Στρατοῦ, νοτίως πλατείας Συντριβανίου (Χ. ΜΑΚΑΡΩΝΑ, ΠΑΕ 1949, σ. 161). Πλὴν τούτων ὁμως καὶ πλῆθος ἄλλων τάφων ἤλθον εἰς φῶς, οἵτινες ἀνεσκάφησαν κυρίως ὑπὸ τοῦ καθ. Στ. Πελεκανίδου.

³ Διὰ τοὺς χριστιανικοὺς τάφους βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, Ἀθῆναι 1942, Α', σ. 35 ἔ., κυρίως ὁμως Δ. ΠΑΛΛΑ, *Σαλαμινικά. Γ'. Οἱ τάφοι. (Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν ταφῶν)*, ΑΕ 1950 - 1951, σ. 163 - 181 καὶ *Οἱ χριστιανικοὶ καμαρωτοὶ τάφοι (Καταγωγή καὶ λατρευτικαὶ ἰδέαι)*, ΑΕ 1937, σ. 847 - 865. Ἡ μελέτη τοῦ Ι. ΘΡΕΨΙΑΔΗ περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι χριστιανικῶν τάφων δὲν ἐπρόλαβε νὰ ἔλθῃ εἰς φῶς. Διὰ τὴν νεκρικὴν λατρείαν βλ. Α. GRABAR, *Martyrium, Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, Paris 1946 καὶ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς ἀνατολικῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου*, Ἀθῆναι

ἐπενεδύθη κατὰ τὰς πλευρὰς διὰ χονδροειδῶς λελαξευμένων μαρμαρίνων πλακῶν, δι' ὁμοίων δὲ πλακῶν ἐκαλύφθη. Αἱ πλάκες, ἀνίσου ὕψους, ἔχουν πάχος 0.30 μ., ὥστε ὁ πραγματικὸς χώρος ταφῆς ἔχει διαστάσεις 2.10×1.10 μ., ὕψος δὲ 1.40 μ. (πίν. LXXVII).

Ἐκάστη πλευρὰ ἐπενδύεται διὰ μιᾶς πλακός, ἀκριβῶς συνηρμοσμένης πρὸς τὴν παραπλεύρως αὐτῆς, πλὴν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ὅπου ἡ τεθεῖσα πλάξ, τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὰς ἄλλας πάχους, ἔχει μῆκος 0.88 μ. Ἡ τοποθέτησίς της ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὴν νοτίως ταύτης εὐρισκομένην, δημιουργεῖ πρὸς Βορρᾶν κενὸν χώρον 0.22 μ. μήκους μέχρι τῆς βορείας πλακός, χώρον ὁ ὁποῖος φράσσεται διὰ τοίχου συντεθέντος ἐξ εἴκοσι μιᾶς ὀριζοντίων στρώσεων ὀπτοπλίνθων, συνδεομένων δι' ἀσβεστοκονιάματος.

Ὁ τάφος ἐκαλύπτετο διὰ τριῶν μαρμαρίνων πλακῶν, ἐξ ὧν ἡ πρὸς Ἀνατολὰς ἦτο ἐνεπίγραφος, ἔχουσα τὰ γράμματα κατὰ τὴν κάτω ἐπιφάνειαν, εἶχε τεθῆ δ' ἐγκαρσίως. Αὕτη δὲν ἔβαινε, ὥς αἱ λοιπαί, ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν κατακορύφων πλακῶν, ἀλλ' ἐπὶ στρώσεως ἐξ ὀπτοπλίνθων καὶ ἀσβεστοκονιάματος.

Ἐντὸς τοῦ τάφου εὐρέθησαν ἐξ κρανία, ἐξ ὧν τὰ τρία κατὰ τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν, δύο κατὰ τὴν βορειοανατολικὴν καὶ ἓν εἰς τὸ κέντρον καὶ δυτικῶς. Τόσον τὰ κρανία, ὅσον καὶ τὰ ὀστέα τῶν νεκρῶν εὐρίσκοντο εἰς κατάστασιν διαλύσεως. Τὰ κτερίσματα εὐρέθησαν κατὰ τὴν ἀνατολικὴν στενὴν πλευρὰν τοῦ τάφου.

Ὁ τάφος ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν χαμοσορίων ἢ ὑποσορίων, κατὰ τὴν κατάταξιν τοῦ Δ. Πάλλα⁴, ἥτοι τῶν ἐκτισμένων ἐντὸς τοῦ ἐδάφους ὀρθογωνίων τάφων, τῶν καλυπτομένων δι' ἐπιπέδου καλύμματος, κατηγορίαν γνωστὴν καὶ παλαιότερον ἐκ Θεσσαλονίκης⁵.

1952, Εὐρετήριοι λ. τάφοι. Τέλος περὶ τῶν ἐν γένει ταφικῶν ἐθίμων βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμός*, Ἀθῆναι 1951, Δ', σ. 198-203.

⁴ Δ. ΠΑΛΛΑ, ΑΕ 1950-1951, σ. 171 καὶ σημ. 3. Τὸ χαμοσόριον μαρτυρεῖται ἐπιγραφικῶς καὶ πάλιν ἐκ Φιλίππων. (J. COUPRY - M. FEYEL, BCH 60, 1936, σ. 53, ἀρ. 4). Παλαιότερον οἱ ἐρευνηταὶ ἐθεώρουν τὸ ὑποσόριον ὡς ὀνομασίαν τῆς βάσεως τῆς σαρχοφάγου (Β. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΟΥ - Γ. ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ, *Ἀρχαῖαι ἐπιγραφαὶ Θεσσαλονίκης. Α' Ἐπιτύμβια μνημεῖα. Β' Ἐνεπίγραφοι βωμοί*, Θεσσαλονίκη 1946, σ. 17). Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους οἱ χτιστοὶ τάφοι ἐκαλοῦντο ἄρκλαι. (Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, ἔ.ἀ. σ. 190).

⁵ Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑ, ἔ.ἀ. τύποι β' καὶ γ'. Παλαιοχριστιανικὰ χαμοσόρια ἢ ὑποσόρια εὐρέθησαν καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν ἐκτὸς τῶν τειχῶν Φιλίππων (τάφοι Μ, Ν, Ξ, Ο, Π. ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ, ΑΕ 1955, σ. 161), εἰς τὴν σταυρικὴν βασιλικὴν τῆς Θάσου (Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ΑΒΜΕ Ζ', 1951, σ. 43, 46), εἰς Βέρροισιν (Β. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΟΥ εἰς «Γέρας Ἀντ. Κεραμοπούλλου», σ. 303-304), εἰς Ν. Ἀγχίολον (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1955, σ. 136, 1956,

Ἡ κατασκευὴ τοῦ τάφου τῆς Κυψέλης μαρτυρεῖ κάποια φροντίδα. Τοῦτο δεικνύουν αἱ διαστάσεις τοῦ τάφου καὶ ἡ ὑπαρξὶς τῶν μεγάλων μαρμαρίνων πλακῶν⁶. Αἱ πλάκες βεβαίως δὲν ἐλαξεύθησαν πρὸς τοῦτο, ἀλλ' ἐλήφθησαν πιθανῶς ἕκ τινος πλησίον κειμένου ρωμαϊκοῦ νεκροταφείου, ἐξ ἐπιτυμβίου βωμοῦ τοῦ ὁποίου ἀπεσπάσθη καὶ ἐχρησιμοποιεῖται ἡ καλύπτουσα τὸν τάφον ἐνεπίγραφος πλάξ⁷.

Διὰ τῆς ἀνευρέσεως τῶν ἐξ κρανίων προστίθεται ἐν ἀκόμῃ παραδείγμα ὁμαδικοῦ τάφου. Ἡ συνήθεια τῆς ταφῆς πολλῶν νεκρῶν εἰς ἓνα τάφον εἶναι γνωστὴ

σ. 115), εἰς Παναγιά στὴν Πέτρα (Α. ΣΚΙΑ, ΠΑΕ 1897, σ. 79), βασιλικὴν Βραυρῶνος (Ε. ΣΤΙΚΑ, ΠΑΕ 1952, σ. 84, εἰκ. 14, σ. 88, εἰκ. 20), βασιλικὴν Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου (Ν. ΚΟΤΖΙΑ, ΠΑΕ 1952, σ. 121), Σαλαμίνα (Π. Α. ΦΟΥΡΙΚΗ, ΑΕ 1916, σ. 2), Κόρινθον (C. MORGAN, AJA 42, 1938, σ. 370, εἰκ. 11, J. M. SHELLEY, Hesp. 12, 1943, 177 καὶ βασιλικὴν Σκουτέλας, Δ. ΠΑΛΛΑ, ΠΑΕ 1954, σ. 215), εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Λεχαίου (Δ. ΠΑΛΛΑ, ΠΑΕ 1956, σ. 173), εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Σικυῶνος (Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ΠΑΕ 1954, σ. 227), τέλος δὲ εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Κνωσοῦ (W. H. C. FRIEND - D. E. JOHNSTON, BSA 57, 1962, σ. 205 - 206). Πιθανῶς ἦτο χαμοσόριον καὶ ὁ ὑπὸ τὸ δάπεδον τῆς σαρκοφραγοειδοῦς ἀγίας τραπέζης τάφος τοῦ μάρτυρος, εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἀγίου Ἀλεξάνδρου τῆς Ρώμης (Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς ἀνατολικῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου, σ. 453, εἰκ. 416). Ὁ Δ. ΠΑΛΛΑΣ (ΑΕ 1937, σ. 353) θεωρεῖ ὅτι τὰ χαμοσόρια κατάγονται ἐκ τῶν καμαρωτῶν τάφων, ὅτι δὲ μεταξὺ τούτων μεταβατικὸς τύπος ὑπῆρξεν ὁ ἔχων δίοδον ἢ θυρίδα καὶ ἐπίπεδον κάλυμμα. Εἰς τὰ ὑπὸ τούτου ἀναφερόμενα παραδείγματά μεταβατικοῦ τύπου (ἔ.ά. σημ. 5) πρόσθετες καὶ τὸν τάφον παρὰ τὴν βασιλικὴν Δ' τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1935, σ. 60 ἔ., εἰκ. 11).

⁶ Δ. ΠΑΛΛΑ, ΑΕ 1950 - 1951, σ. 164, σημ. 1. Πλὴν τῶν ἀναφερομένων ἐνταῦθα παραδειγμάτων, μαρμαρίναι πλάκες ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ εἰς τάφους τῆς βασιλικῆς ἐκτὸς τῶν τειχῶν Φιλίππων (ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ, ἔ.ά. σ. 127, 151, 152, 161), εἰς τάφον τῆς Βερροίας (Β. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΟΥ, ἔ.ά. σ. 303), τέλος δὲ εἰς τάφον μεταγενεστέρων βυζαντινῶν χρόνων βασιλικῆς Ἰλισοῦ (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΕ 1919, σ. 29 - 30, εἰκ. 31).

⁷ Ἀρχαῖον ὕλικόν, ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τάφους τῆς Θεσσαλονίκης ἐπίσης (Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑ, ἔ.ά. σ. 149), εἰς τάφους τῆς βασιλικῆς ἐκτὸς τῶν τειχῶν Φιλίππων (ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ, ἔ.ά. σ. 127, 161), Θηβῶν (Α. Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΥ, ΑΔ 10, 1926, σ. 125), βασιλικῆς Ἰλισοῦ (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ά.), Ἀσκληπείου Ἀθηνῶν (Ι. Ν. ΤΡΑΥΛΟΥ, ΑΕ 1939 - 1941, σ. 58), Σαλαμίνας (Π. Α. ΦΟΥΡΙΚΗ, ἔ.ά. σ. 1 - 9), Κορίνθου (C. MORGAN, ἔ.ά. σ. 370) καὶ Ἐφέσου (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΔ 7, 1921 - 1922, σ. 171, πίν. Η', εἰκ. 43 - 44). Ἀλλαχοῦ, ὅχι μόνον ἐλάμβανον ἀρχαῖον ὕλικόν, ἀλλὰ καὶ ἐχρησιμοποιοῦν ἀρχαίους τάφους (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ ἀρχαιολογία*, σ. 40, σημ. 1). Ἐξ ἄλλου ἐνεπίγραφοι λίθοι ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὴν κατασκευὴν τάφων εἰς Βέρροϊαν (Β. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΟΥ, ἔ.ά. σ. 303 - 304), εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἰλισοῦ (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΕ 1919, σ. 29 - 30, εἰκ. 31) καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Κνωσοῦ (W. H. C. FRIEND - D. E. JOHNSTON, ἔ.ά. σ. 206 - 207).

καὶ ἄλλοθεν⁸. Ταύτην ἄλλωστε δηλοῦν καὶ οἱ ἐπιγραφικῶς μαρτυρούμενοι ὄροι μονόσωμος, δίσωμος, τρίςωμος καὶ τετράσωμος, ὡς καὶ οἱ μεταγενέστεροι ὄροι πολυάνδριον καὶ τάφοι φαμιλιάριοι⁹. Πιθανώτατα ἐξ ἄλλου ὁ τάφος τῆς Κυψέλης δὲν ἦτο μεμονωμένος, ἀν καὶ ἡ γενομένη μικρὰ ἔρευνα, λόγῳ τοῦ περιορισμένου τοῦ χώρου, οὐδὲν ἀπέδωκεν.

Ὁ τάφος ἔχει προσανατολισμὸν ἀπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς. Τὰ κρανία, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν κατὰ τὴν βορειοανατολικὴν καὶ νοτιοανατολικὴν γωνίαν προήρχοντο ἀσφαλῶς ἐξ ἀνακομιδῆς παλαιότερων ταφῶν. Μόνον ἓν κρανίον εὐρέθη εἰς τὴν ἀρχικὴν του θέσιν, κατὰ τὸ κέντρον καὶ δυτικῶς τοῦ τάφου, ἀνῆκε δ' ἀσφαλῶς εἰς τὴν τελευταίαν καὶ δι' αὐτὸν τὸν λόγον ἀδιατάρακτον ταφήν. Ὁ νεκρὸς βλέπει πρὸς Ἀνατολᾶς, δι' οὓς λόγους προσανατολίζονται καὶ οἱ ναοί, στρέφοντες πρὸς τὸ σημεῖον τῆς ἀνατολῆς τοῦ φυσικοῦ ἡλίου, «ἐξ οὗ λαμβάνει ἡ κτίσις τὸ φῶς, τὴν κίνησιν καὶ τὴν ζωὴν καὶ ὅστις εἶναι τὸ σύμβολον τοῦ Χριστοῦ, τοῦ νοητοῦ ἡλίου τῆς δικαιοσύνης»¹⁰.

⁸ ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 156. Εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Δ. ΠΑΛΛΑ (ΑΕ 1950 - 1951, σ. 164, σημ. 3) ἀναφερόμενα παραδείγματα, πρόσθετες καὶ τὸν τάφον Β' τῆς βασιλικῆς ἐκτὸς τῶν τειχῶν Φιλίππων (ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 153) τὸν τάφον τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου (Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ΑΒΜΕ Ζ', 1951, σ. 44), τῶν Φθιωτῶν Θηβῶν (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1953, σ. 60, 1955, σ. 136), τῶν Θηβῶν (Α. Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΥ, ΑΔ 10, 1926, σ. 135), τῆς βασιλικῆς τοῦ Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου (Ν. ΚΟΤΖΙΑ, ἔ.ἀ.), τοῦ Κεραμεικοῦ (Α. BRUECKNER, ΑΔ 2, 1916 Παρ. σ. 61), τῆς Σαλαμίνας (Π. Α. ΦΟΥΡΙΚΗ, ἔ.ἀ. σ. 1, 2), τῆς Κορίνθου (Ο. BRONNER, ΑΔ 39, 1935, σ. 55 εἰκ. 2, C. MORGAN, ΑΔ 40, 1936, σ. 473 - 474, 42, 1938, σ. 370, J. SHELLEY, ἔ.ἀ. σ. 178, βασιλικῆς Σκουτέλας Δ. ΠΑΛΛΑ, ΠΑΕ 1954 σ. 216), τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος (Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ΠΑΕ 1954, σ. 227), τῆς Σάμου (Ε. ΒΑΜΒΟΥΔΑΚΗ, ΕΕΒΣ 9, 1932, σ. 439), τῆς βασιλικῆς Β' τῆς Χερσονήσου Κρήτης (Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1959, σ. 152), καὶ τῆς βασιλικῆς τῆς Κνωσοῦ (W. H. C. FRENCH - D. E. JOHNSTON, ἔ.ἀ. σ. 204, 205, 206). Ἀντιθέτως τὸ ἔθιμον τῆς ταφῆς πολλῶν νεκρῶν ὁ Α. Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ (ΑΔ 3, 1917, σ. 106) θεωρεῖ ὡς «ἀλλότριον» τῶν Ρωμαϊκῶν χρόνων ἐν Ἑλλάδι, ὡς καὶ τῶν πρώτων χριστιανικῶν.

⁹ Μονόσωμος κλπ. (ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 160), πολυάνδριον (Γ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ, ΕΕΒΣ 20, 1950, σ. 150 - 151), φαμιλιάριοι (Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, ἔ.ἀ. σ. 198).

¹⁰ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς ἀνατολικῆς λεκάνης τῆς Μεσσηνίου*, σ. 84. Πρὸς Ἀνατολᾶς βλέπουν οἱ νεκροὶ εἰς τάφους τῶν Θηβῶν (Α. Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΥ, ΑΔ 3, 1917, σ. 235 καὶ 10, 1926, σ. 125) ὡς καὶ εἰς τάφους τῆς Ἐφέσου (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΔ 7, 1921 - 1922, σ. 188 σημ. 2), τῆς Σαλαμίνας (Π. Α. ΦΟΥΡΙΚΗ, ἔ.ἀ. σ. 8 - 9), τῶν Φθιωτῶν Θηβῶν (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1935, σ. 60, 1955, σ. 137) καὶ τῆς Κνωσοῦ (W. H. C. FRENCH - D. E. JOHNSTON, ἔ.ἀ. σ. 195, 204, 211). Ἀντιθέτως διὰ-

Ἴσως δὲν εἶναι ἄσχετον πρὸς τὸν προσανατολισμὸν τῶν τάφων καὶ τὸ ἄλ-
τον θέμα τοῦ προσανατολισμοῦ τῶν βασιλικῶν¹¹, δεδομένου ὅτι εἰς τινὰς τῶν
παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, ὑπὸ σαρκοφαγοειδῇ ἀγίαν τράπεζαν δὲν ἐτίθειτο
ἀπλοῦν ἐγκαίνιον, ἀλλ' ὀλόκληρον τὸ σῶμα τοῦ μάρτυρος τῆς πίστεως¹², ἀλλαχοῦ
δὲ ὑπὸ τὴν ἀγίαν τράπεζαν κατεσκευάζετο κρύπτη, ἣτις ἐπίσης περιέκλειε τὸ λεί-
ψανον τοῦ μάρτυρος¹³. Τοῦτο συνέβαινε ἀσφαλῶς καὶ εἰς τὸ πλῆθος τῶν κοι-
μητηριακῶν βασιλικῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἀγία τράπεζα ἰδρύετο ἐπὶ προϋπάρχοντος
τάφου μάρτυρος. Καθὼς ὅμως ἡ ἐπὶ τῆς ἀγίας τραπέζης ἱεροπραξία ἐτελεῖτο κατὰ
τὸν μακρὸν ἄξονα ταύτης, κείμενον ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς λόγῳ τοῦ προσανα-
τολισμοῦ τοῦ ὑπ' αὐτὴν τάφου, ἀναγκαίως ὁ μακρὸς ἄξων τοῦ ναοῦ θὰ ἔκειτο
ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον, ἥτοι τὸ ἱερὸν θὰ ἔκειτο ἢ πρὸς Βορρᾶν ἢ πρὸς Νότον¹⁴.
Ἐντεῦθεν πιθανῶς καὶ τὸ πλῆθος τῶν μετ' ἀποκλίσεων παλαιοχριστιανικῶν
βασιλικῶν¹⁵.

Β' Ἡ ἐπιγραφή. Ἡ δημοσιευομένη ἐνταῦθα ἐπιγραφή ἐκάλυπτεν, ὥς ἀνε-
φέρθη ἄνωτέρω, τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ τάφου, εἶναι δὲ
ἀπότμημα ἐκ τοῦ προσθίου τμήματος ἐπιτυμβίου βωμοῦ (πίν. LXXVIII). Διαστά-
σεις: Ὑψος 1.70 μ., πλάτ. βάσ. 0.86 μ., πλάτ. ἐπικράνου 0.835 μ., πάχος 0.20 μ.,
ὑψος γραμμάτων 0.02 μ. - 0.05 μ. Διάστιχα 0.02 μ. - 0.05 μ.¹⁶.

φορος προσανατολισμὸς εἰς παλαιοχριστιανικοὺς τάφους τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου
(Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ABME Z', 1951, σ. 44) καὶ τῆς βασιλικῆς τῆς Κνωσοῦ (W. H. C.
FRIEND - D. E. JOHNSTON, ἔ.ἀ. σ. 204, 207). Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ὁ νεκρὸς
ἔβλεπε πρὸς Ἀνατολὰς καὶ κατὰ τὴν πρόθεσιν (Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, ἔ.ἀ. σ. 161 - 183).

¹¹ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς ἀνατολικῆς λεκάνης
τῆς Μεσογείου, σ. 84 ἔ.

¹² Ἐ.ἀ. σ. 452.

¹³ Ἐ.ἀ. σ. 454, Α. GRABAR, ἔ.ἀ. σ. 436 ἔ.

¹⁴ Τοῦτο συμβαίνει εἰς τρίκογχον παρεκκλήσιον προσκεκολλημένον κατὰ τὴν νοτίαν
πλευρὰν τῆς βασιλικῆς τῆς Κορίνθου, τὸ ὁποῖον ἰδρύθη ἄνωθεν τάφου μάρτυρος (J. M.
SHELLEY, ἔ.ἀ. σ. 181). Ἡ βασιλικὴ τῆς Κνωσοῦ ἐξ ἄλλου ἔχει τὸν αὐτὸν προσανατολισμὸν
πρὸς τοὺς προϋπάρχοντας ἐκεῖ τάφους (W. H. C. FRIEND - D. E. JOHNSTON, ἔ.ἀ. σ. 210,
211, σημ. 52α). Χαρακτηριστικῶς καὶ δι' ἄλλον λόγον ὁ Δ. ΠΑΛΛΑΣ (ΑΕ 1937, σ. 860)
παρατηρεῖ ὅτι ἡ ταφή τῶν χριστιανῶν παρὰ τὰς ἐκκλησίας, ἡ ἐντὸς νεκροταφείων μετὰ
κοιμητηριακῶν παρεκκλησίων, ἔφερε τὴν νεκρικὴν λατρείαν εἰς στενὴν ἐπαφὴν πρὸς τὸν
χώρον τῆς τελέσεως τῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας.

¹⁵ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 85 ἔ.

¹⁶ Βωμός, μειούμενος ἄνω, ὥς ὁ ἡμέτερος εἰς Β. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΟΥ - Γ. ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ,
ἔ.ἀ. σ. 37, ἀρ. 9. Διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἐπιτυμβίων βωμῶν βλ. Σ. Ι. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, Ἡ μνη-

*Νου(μερίω;) Μεστρίω
Πρείσκω αγαθῶ
ἀνδρὶ βουλευτῇ
ἐνδόξω Τ(ίτος) Φλ(άβιος) Ἀρ-
τεμίδωρος τῷ
χρηστῷ πατρὶ.*

Πρὸ τῆς λέξεως Ἀρτεμίδωρος, ἐγγράκτον φύλλον κισσοῦ, ἕτερον δὲ μετὰ τὴν λέξιν πατρὶ.

Οἱ ἐπιτύμβιοι βωμοὶ εἶναι λίαν συχνοὶ κατὰ τοὺς ὑστέρους Ρωμαϊκοὺς χρό-
νους εἰς Θεσσαλονίκην, ἔχουν δ' ἀρκοῦντως μελετηθῇ, ὥστε ἡ ἀνεύρεσις ἐνὸς ἐπὶ
πλέον καὶ δὴ τεθραυσμένου, νὰ μὴ προσθέτῃ παρὰ μόνον προσωπογραφικὰ στοι-
χεῖα, ὥς ἀκριβῶς συμβαίνει ἐν προκειμένῳ.

Ἀμφότερα τὰ ἀναφερόμενα πρόσωπα, ὁ Τ. Φλ. Ἀρτεμίδωρος καὶ ὁ πατήρ
του βουλευτῆς Νου(μέριος) Μέστριος Πρεῖσκος, διὰ τὸν ὁποῖον ἱδρυσεν ὁ πρῶτος
τὸν ἐπιτύμβιον βωμόν, εἶναι ἄγνωστα ἄλλοθεν¹⁷.

Στ. 1. *Νου*. Οὕτω δηλοῦται βραχυγραφικῶς τὸ praenomen, ὥς ἐμφαίνεται
καὶ ἐκ τῆς ἀποστάσεως τοῦ γράμματος Υ ἀπὸ τοῦ γράμματος Μ. Εἶναι ἄγνωστον
ὅμως τὸ πλήρες ὄνομα, διότι ἐκ τῆς συλλαβῆς Νου, ἀρχονται πλείονα τοῦ ἐνὸς
ὀνόματα. Οὕτω εἰς ἑλληνικὰς καὶ λατινικὰς ἐπιγραφὰς τῆς Μακεδονίας ἀπαντοῦν
τὰ ὀνόματα Νουμέριος, Νουμήνιος, Νουκέσιος, Νουμίσιος καὶ Νουμέσιος, Numi-
sius καὶ Nutrius¹⁸.

Στ. 1. *Μεστρίω*. Συχνὰ ἀπαντοῦν εἰς τὴν Μακεδονίαν τὰ ὀνόματα Mestrius,
Μέστριος, Μεστρία, Mestria, Μέστρις καὶ Μεστριανός¹⁹

μεικτὴ διαμόρφωσις τῶν ἐπιγραφῶν, Θεσσαλονίκη 1956, σ. 64, ἐνθα ἐρμηνεύεται ὡς ἀπορ-
ρέον ἐκ τῆς ζωγραφικῆς ἀντιλήψεως τῆς ἐποχῆς.

¹⁷ Τ. Flavius Artemidorus ἀναφέρεται εἰς Ed. GROAG - A. STEIN, *Prosopographia
Imperii Romani*, Berlin 1933, III, σ. 139, ἀρ. 221, ἀσφαλῶς ὅμως ἄσχετος πρὸς τὸν ἡμέτερον.

¹⁸ Νουμέριος (Μ. ΔΗΜΙΤΣΑ, *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις καὶ μνημείοις σωζομέ-
νοις*, Ἀθῆναι 1896, ἀρ. 34 καὶ 1214 ἐκ Θάσου), Νουμήνιος (ἔ.ἀ. ἀρ. 563, Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗ,
Μακεδονικὴ προσωπογραφία, Θεσσαλονίκη 1955, ἀρ. 996), Νουκέσιος (Μ. ΔΗΜΙΤΣΑ, ἔ.ἀ.
ἀρ. 1344 ἐκ Θάσου), Νουμίσιος καὶ Νουμέσιος (ἔ.ἀ. ἀρ. 480, 481), Numisius (Δ. ΚΑΝΑ-
ΤΣΟΥΛΗ, ἔ.ἀ. ἀρ. 997) καὶ Nutrius (ἔ.ἀ. ἀρ. 998).

¹⁹ Mestrius (Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗ, ἔ.ἀ. ἀρ. 205, 928, 929), Μέστριος (Μ. ΔΗΜΙΤΣΑ, ἔ.ἀ.
ἀρ. 263, A. J. B. WACE - A. M. WOODWARD, BSA 18, 1911 - 1912, σ. 169, ἀρ. 2, Δ. ΚΑ-
ΝΑΤΣΟΥΛΗ, ἔ.ἀ. ἀρ. 926, 930), Μεστρία (Μ. ΔΗΜΙΤΣΑ, ἔ.ἀ. ἀρ. 695, P. PERDRIZET, BCH
23, 1899, σ. 341, Γ. Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας*, Ἀθῆναι 1915, σ. 19, ἀρ. 23),

Στ. 2. *Πρείσχω*. Τὸ ὄνομα Πρεῖσχος ἀπαντᾷ εἰς Μακεδονίαν ὑπὸ διαφόρων τύπων, τόσον ἐπὶ ἀνδρῶν, ὅσον καὶ ἐπὶ γυναικῶν, εἰς ἑλληνικὰς καὶ λατινικὰς ἐπιγραφάς, κατὰ σειρὰν συχνότητος δὲ Priscus, Πρεῖσκα, Πρεῖσκος, Πρίσκος, Πρισκίλλα, Priscianus, Πρίσσκος²⁰.

Στ. 3. *Βουλευτῆς*. Βουλευταὶ τῶν αὐτῶν χρόνων περίπου συναντῶνται καὶ εἰς ἄλλας ἐπιγραφὰς τῆς Θεσσαλονίκης²¹.

Στ. 4-5. *Ἀρτεμίδωρος*. Συχνότατα ἀνευρίσκονται σύνθετα ἢ ἀπλᾶ κύρια ὀνόματα, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ἔχοντα ὡς πρῶτον συνθετικὸν ἢ ρίζαν τὸ ὄνομα τῆς Ἀρτέμιδος. Ἀναφέρονται οὕτω παραδείγματα ἐκ τῆς γειτονικῆς Ἰλλυρίας, τῆς Θεσσαλίας, τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ Ἄργους, τῆς Θήρας, τῆς Μ. Ἀσίας καὶ ἄλλων τόπων²². Συχνότερον ὅμως ἀνευρίσκονται ταῦτα εἰς Μακεδονίαν, χαρακτηριστικὸν τῆς ἐπιδόσεως τῆς πρὸς τὴν θεὰν λατρείας²³. Κοινότερον τούτων εἶναι

Mestria (Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗ, ἔ.ἀ. 931), Μέστρις (ἔ.ἀ. ἀρ. 927), Μεστριανός (M. N. TOD, BSA 23, 1918-1919, σ. 72).

²⁰ Priscus (M. ΔΗΜΙΤΣΑ, ἔ.ἀ. ἀρ. 946, Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗ, ἔ.ἀ. ἀρ. 261, 358, 929, 1052, 1053, 1230, Φ. ΠΕΤΣΑ, AE 1950-1951, σ. 67 ἀρ. 10, σ. 69 ἀρ. 12), Πρεῖσκα (M. ΔΗΜΙΤΣΑ, ἔ.ἀ. ἀρ. 295, Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Θεσσαλονίκης κατεσφραγισμένον βιβλίον ἀνοιχθέν*, Θεσσαλονίκη 1907, σ. 3, Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗ, ἔ.ἀ. ἀρ. 209, 1232), Πρεῖσκος (M. ΔΗΜΙΤΣΑ, ἔ.ἀ. ἀρ. 745, Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗ, ἔ.ἀ. ἀρ. 737, 1231), Πρίσκος (M. ΔΗΜΙΤΣΑ, ἔ.ἀ. ἀρ. 370, 615, 745), Πρισκίλλα (M. ΔΗΜΙΤΣΑ, ἔ.ἀ. ἀρ. 295, Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗ, ἔ.ἀ. ἀρ. 61, 631), Πρίσκα ἐκ Θάσου (CH. PICARD, BCH 45, 1921, σ. 172 ἀρ. 42), Πρίσσκος ἐκ Θάσου (ἔ.ἀ. σ. 168, ἀρ. 20), Priscianus (Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗ, ἔ.ἀ. ἀρ. 1229). Τὸ ὄνομα γνωστὸν καὶ ἄλλοθεν. Βλ. H. C. PFLEUM, BCH 79, 1955, σ. 424-426).

²¹ Σ. ΠΕΛΕΚΙΔΗΣ, *Ἀπὸ τὴν πολιτεία καὶ τὴν κοινωνία τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1934, σ. 54 ἀρ. 5, σ. 59 ἀρ. 13, σ. 86 σημ. 3 καὶ Β. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΟΥ-Γ. ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 25, ἀρ. 2.

²² Ἰλλυρίας (H. KRAHE, *Lexikon altillyrischer Personennamen*, Heidelberg 1929, σ. 10-11), Θεσσαλίας (V. BÉRARD, BCH 16, 1892, σ. 228), Ἀθηνῶν (J. KIRCHNER, *Prosopographia Attica*, Berlin 1901, A', σ. 154-156, ἀρ. 2258-2290), Ἄργους (M. ΜΙΤΣΟΥ, *Ἀργολικὴ προσωπογραφία*, Ἀθήναι 1952, σ. 45-46), Θήρας (G. KAIBEL, *Epigrammata Graeca ex lapidibus conlecta*, Berlin 1878, σ. 327, ἀρ. 807a), Μ. Ἀσίας (A. SALAC, BCH 51, 1927, σ. 379, L. ROBERT, BCH 52, 1928, σ. 409), ἄλλων τόπων (HELEN POPE, *Non Athenians in Attic Inscriptions*, New York 1935, σ. 108-109, ED. GROAG-A. STEIN, ἔ.ἀ. τόμ. I, σ. 235, F. PREISIGKE, *Namenbuch*, Heidelberg 1922, σ. 56, 57, RE 21, σ. 1328).

²³ Διὰ τὴν ἐν Μακεδονίᾳ λατρείαν τῆς Ἀρτέμιδος βλ. M. N. TOD, BSA 23, 1918-1919, σ. 70, σημ. 1. P. COLLAR, *Philippe, ville de Macédoine depuis ses origines jusqu'à la fin de l'époque romaine*, Paris 1937, σ. 430-443, RE 2, σ. 1408, Φ. ΠΕΤΣΑ, BCH 81, 1957, σ. 387-390, τέλος δὲ G. DAUX, BCH 83, 1959, σ. 549-552.

τὸ καὶ ἐνταῦθα ἀναφερόμενον ὄνομα Ἀρτεμίδωρος, ἀπαντοῦν δ' ἐπίσης καὶ κατὰ τὴν σειρὰν τῆς συχνότητός των καὶ τὰ ὀνόματα Ἀρτεμιδώρα, Ἀρτεμᾶς, Ἀρτεμισία, Artemidorus, Ἀρτεμηδώρα, Ἀρτέμειν, Ἀρτεμεις, Ἀρτέμων, Ἀρτεμισία, Ἀρτεμεικλία²⁴.

Τὰ φύλλα τοῦ κισσοῦ, συνηθέστατα κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, ὡς διακοσμητικὰ στοιχεῖα, ἢ σημεῖα στίξεως, ἀπαντοῦν μέχρι καὶ τῶν βυζαντινῶν χρόνων²⁵.

Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς ἐπιγραφῆς δὲν ἔχομεν ἄλλας ἐνδείξεις, πλὴν τοῦ σχήματος τῶν γραμμάτων. Οὕτω, παρὰ τὰ γωνιώδη γράμματα, τὰ ὅποια εἶναι καὶ περισσότερα (Ν, Π, Τ, Γ, Χ), ἐμφανίζονται καὶ στρογγύλα (Ο, Θ, Ρ, Φ), ἐνίοτε δὲ τὰ αὐτὰ γράμματα ἀπαντοῦν καὶ ὑπὸ τοὺς δύο τύπους (Ε, Σ) ἢ παρὰ τοὺς γωνιώδεις τύπους συναντιῶνται καὶ μορφαὶ ἐλαφρῶς καμπύλαι (Α, Λ, Υ, Μ)²⁶. Πρὸς τοῦτοις ὁ χαράκτης δὲν ὑπῆρξεν ἰδιαιτέρως ἐπιμελής, ὡς εἶναι φανερόν καὶ ἐκ τῆς ὑπάρξεως ἢ μὴ ἀκρεμόνων, ἢ ἐκ τοῦ ἀπαντῶντος διπλοῦ τύπου τοῦ Ω. Ἐχομεν δηλαδὴ ἐνταῦθα μεταβατικὸν δείγμα γραφῆς, ἀπὸ τῆς στρογγύλης πρὸς τὴν γωνιώδη.

Ἡ ἐπιγραφὴ ἀνάγεται ἐπομένως εἰς τοὺς ἀμέσως μετὰ τὰ μέσα τοῦ Γ' μ.Χ. αἱ. χρόνους, ὅτε εἰσῆχθη ἡ γωνιώδης γραφή, ἀντικαταστήσασα βαθμηδὸν τὴν

²⁴ Ἀρτεμίδωρος ἐκ Μακεδονίας (Μ. ΔΗΜΙΤΣΑ, ἔ.ἀ. ἀρ. 160, 448, Α. STRUCK, AM 27, 1902, σ. 314, Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, AE 1911, σ. 172 ἀρ. 24, Γ. Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 18 ἀρ. 16, P. COLLART, BCH 53, 1929, σ. 80, J. PAPASTAVRU, *Amphipolis Geschichte und Prosopographie*, Klio Beiheft 37, Leipzig 1936, σ. 81 ἀρ. 9, σ. 82 ἀρ. 15, 16, σ. 84 ἀρ. 24, Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗ, ἔ.ἀ. ἀρ. 613, 1425) καὶ ἐκ Θάσου (IG XII 8, 303, 308, 309, 312, 325, 329, 354, 471, Ch. PICARD, ἔ.ἀ. σ. 173 ἀρ. 44), Ἀρτεμιδώρα ἐκ Μακεδονίας (Μ. ΔΗΜΙΤΣΑ, ἔ.ἀ. ἀρ. 180, 340, 414, 520, 826, 911, J. H. MORDTMANN, AM 21, 1896, σ. 98, A. M. WOODWARD, BSA 18, 1911-1912, σ. 156 ἀρ. 24, M. N. TOD, BSA 23, 1918-1919, σ. 72 ἀρ. 6, Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗ, ἔ.ἀ. ἀρ. 185, 1452) καὶ ἐκ Θάσου (IG XII 8, ἀρ. 450), Ἀρτεμᾶς (Μ. ΔΗΜΙΤΣΑ, ἔ.ἀ. ἀρ. 386, M. N. TOD, ἔ.ἀ. σ. 81, Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗ, ἔ.ἀ. 184, καὶ ἐκ Θάσου, IG XII 8, ἀρ. 508), Ἀρτεμισία (Μ. ΔΗΜΙΤΣΑ, ἔ.ἀ. ἀρ. 448, 488, 874), Artemidorus (Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗ, ἔ.ἀ. ἀρ. 706), Ἀρτεμιδώρα (Μ. ΔΗΜΙΤΣΑ, ἔ.ἀ. ἀρ. 845), Ἀρτέμειν (Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗ, ἔ.ἀ. ἀρ. 186), Ἀρτεμεις (Μ. ΔΗΜΙΤΣΑ, ἔ.ἀ. ἀρ. 122), Ἀρτέμων ἐκ Μακεδονίας (A. M. WOODWARD, ἔ.ἀ. σ. 162, ἀρ. 36) καὶ ἐκ Θάσου (IG XII, 8, 320, 335, 535), Ἀρτεμεικλία ἐκ Θάσου (ἔ.ἀ. 556) καὶ Ἀρτεμισία ἐπίσης ἐκ Θάσου (ἔ.ἀ. 612).

²⁵ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, AD 2, 1916, σ. 161, ἀρ. 28. Διὰ τὴν νεκρικήν σημασίαν τούτων, ἢ τὴν σύνδεσιν των πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ Διονύσου βλ. Β. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΟΥ-Γ. ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 28, σημ. 15, 16.

²⁶ Βλ. τὰς παρατηρήσεις τῆς F. ΠΑΡΑΖΟΓΛΟΥ, BCH 87, 1963, σ. 523.

στρογγύλην²⁷. Χαρακτηριστικῶς ἀναφέρεται ἐν προκειμένῳ ἡ ὁμοιότης τῆς δημοσιευομένης ἐπιγραφῆς πρὸς ἐπιγραφὴν ἐκ τῆς πλησίον κειμένης Λητῆς, χρονολογούμενην κατὰ τὸ ἔτος 269 μ.Χ.²⁸

Γ' Τὰ εὐρήματα. 1. Χρυσοῦς δακτύλιος φέρων κατὰ τὴν σφενδόνην ἀμέθυστον (πίν. LXXIX 3, 4). Στεφάνη ἀποτελουμένη ἐκ τριῶν λεπτῶν κοκκιδωτῶν συρμάτων, συναπτομένων κατὰ τὸ κατώτερον τμήμα διὰ ζευγῶν λεπτῶν κοκκίδων. Ἀπὸ τούτων καὶ μεταξὺ τοῦ κεντρικοῦ καὶ τῶν πλευρικῶν συρμάτων τῆς στεφάνης, ἐκφύονται ἕτερα τέσσαρα κοκκιδωτὰ σύρματα, αἵτινα καμπτόμενα δις κυκλικῶς καταλήγουν κατὰ τὴν σφενδόνην εἰς σπείρας. Τὰ δύο πλευρικά σύρματα τῆς στεφάνης προσκολλῶνται κατὰ τὴν σφενδόνην διὰ δύο εὐμεγέθων κοκκίδων, ἕνθεν καὶ ἕνθεν ταύτης. Σφενδόνη ὠσειδῆς ἐξ ἐλάσματος. Κατὰ τὴν εἰσέραν τῶν πλευρῶν ἐλλείπουν τμήματα τοῦ κοκκιδωτοῦ σύρματος τοῦ ἀπολήγοντος κατὰ τὴν σφενδόνην εἰς σπείρας. Κατὰ τὴν αὐτὴν πλευρὰν ἔχει λειανθῇ ἐκ τῆς χρήσεως ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κοκκιδωτοῦ σύρματος. Διάμετρος στεφάνης ἐσωτ. 0.015 μ., μεγ. διάμ. στεφ. 0.021 μ., μήκος σφενδόνης 0.011 μ., πλάτος σφενδόνης 0.008 μ. Σπανίως ἀνευρίσκονται χρυσοὶ δακτύλιοι εἰς τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς τάφους, καθὼς καὶ εἰς τοὺς βυζαντινοὺς, ἀντιθέτως πρὸς τοὺς χαλκοῦς²⁹. Εἶναι πιθανόν, ὁ δακτύλιος, ἀνευρεθεὶς παρὰ τὰ ἀνακομισθέντα ὀστᾶ, νὰ ἀνήκῃ εἰς ἕνα ἐκ τῶν πρώτων κατόχων τοῦ τάφου.

Ὁ δακτύλιος χρονολογεῖται τὸν Δ' μ.Χ. αἰ. Ἡ παλαιότητα τεχνικὴ τῆς κοκκιδώσεως ἐξακολουθεῖ καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους³⁰. Κατὰ τοὺς ἰδίους χρόνους ἀπαντοῦν ἐπίσης δακτύλιοι, ἔχοντες στεφάνην οὐχὶ ἐξ ἐλάσματος, ἀλλ' ἐκ συρμάτων, εἰς τινὰς δ' ἐξ αὐτῶν, ἀπὸ τῶν συρμάτων τούτων ἐκφύονται ἕτερα καμπτόμενα σπειροειδῶς³¹. Τέλος κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἀπαντοῦν καὶ αἱ εὐμεγέθεις

²⁷ Β. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΟΥ - Γ. ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ, ἔ.δ. σ. 12, 15, 18.

²⁸ Μ. Ν. ΤΟΒ, BSA 23, 1918 - 1919, σ. 72. ἀρ. 7, πίν. XIII, καὶ 24, 1919 - 1921, σ. 57. ἀρ. 59.

²⁹ Χαλκοὶ δακτύλιοι εὐρέθησαν εἰς τάφους τῶν Θηβῶν (Α. Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΥ, ΑΔ 10, 1926, σ. 126), τῆς Σαλαμῖνος (Δ. ΠΑΛΛΑ, ΑΕ 1948 - 1949, σ. 133 εἰκ. 13 - 14) καὶ τῆς Σικυῶνος (Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ΠΑΕ 1959, σ. 231), δακτύλιοι δ' ἐξ ἀργύρου ἀνευρέθησαν εἰς τάφους τῆς βασιλικῆς τῆς Κνωσοῦ (W. H. C. FRENCH - D. E. JOHNSTON, ἔ.δ. σ. 207, 210). Διὰ τὰ δακτυλίδια τῶν Βυζαντινῶν βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, ἔ.δ. Δ', σ. 389 - 391).

³⁰ FR. HENKEL, *Die römischen Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete*, Berlin 1913, σ. 42, ἀρ. 285, 286, πίν. XV).

³¹ F. H. MARSHALL, *Catalogue of the Finger Rings, Greek, Etruscan and Roman in*

κοκκίδες κατὰ τὰς πλευρὰς τῆς σφενδόνης, οὐχὶ μόνον εἰς χρυσοῦς³², ἀλλὰ καὶ εἰς ἀργυροῦς δακτυλίους³³, ἔνθα ἡ ὑπαρξίς των δὲν εἶναι ἀπαραίτητος.

Ὁ ἀμέθυστος, ὅστις κατὰ τὸν Πλίνιον ἐχρησιμοποιεῖτο κυρίως διὰ φυλακτά, εἶναι λίαν συνήθης κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους³⁴.

2. Χρυσοῦς δακτύλιος, φέρων παράστασιν χειραψίας (πίν. LXXIX 3, 5).

Στεφάνη ἀποτελουμένη ἐξ ἐλάσματος, πλατυνομένου κατὰ τὴν σφενδόνην, ἔνθα φέρει ἀνὰ δύο ζεύγη λοξῶν ἐγχαράξεων. Σφενδόνη ὠσειδῆς ἐξ ἰδιαιτέρου ἐλάσματος, ἀποκεκολλημένη κατὰ τὴν ἐτέραν τῶν πλευρῶν. Ἐπὶ ταύτης καὶ ἐντὸς πλαισίου κατὰ τὴν παρυφήν, ἔκτυπος παράστασις χειραψίας δύο δεξιῶν χειρῶν. Διάμ. στεφάνης 0.02 μ., μῆκος σφενδόνης 0.011 μ., πλάτος σφενδόνης 0.0085 μ.

Λόγῳ τῆς ἐπὶ τῆς σφενδόνης παραστάσεως ὁ δακτύλιος οὗτος εἶναι πλέον ἐνδιαφέροντος τοῦ προηγουμένου. Ἀντιθέτως ὅμως πρὸς ἐκεῖνον, δὲν εἶναι δυνατὴ παρὰ μόνον ἢ κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησίς του καὶ τοῦτο διότι τόσον ἡ τεχνικὴ του, ὅσον καὶ τὸ θέμα τῆς χειραψίας συναντῶνται εἰς μακρὰν περίοδον ἑτῶν.

Τὰ ἐπὶ τῆς στεφάνης καὶ παρὰ τὴν σφενδόνην ζεύγη τῶν λοξῶν ἐγχαράξεων ἀπαντοῦν εἰς δακτυλίους χρονολογουμένους κατὰ τοὺς ὑστέρους Ρωμαϊκοὺς χρόνους³⁵, ἀλλαχοῦ δὲ ἀπὸ τοῦ Γ' ἕως τοῦ Ε' μ.Χ. αἰ.³⁶

the Department of antiquities, British Museum, London 1907, σ. 97, ἀρ. 571, πίν. XVI, σ. 142, ἀρ. 869, 870, πίν. XXII, FR. HENKEL, ἔ.ἀ. σ. 41, 42, ἀρ. 283, 285, πίν. XV καὶ H. BATTKE, Geschichte der Ringes, Baden-Baden 1953, σ. 38, ἀρ. 47, πίν. IX. Εἰς τὸν Δ' αἰ. χρονολογεῖται καὶ ὁ τριπλοῦς δακτύλιος τοῦ Μ. Μπενάκη, ὁ ὅποιος φέρει παρομοίαν σπεῖρας, αἵτινες συνδέουν τὰς στεφάνας. B. SEGALL, Katalog der Goldschmiede - Arbeiten, Ἀθήναι 1938, σ. 114 - 115, ἀρ. 169, πίν. 36.

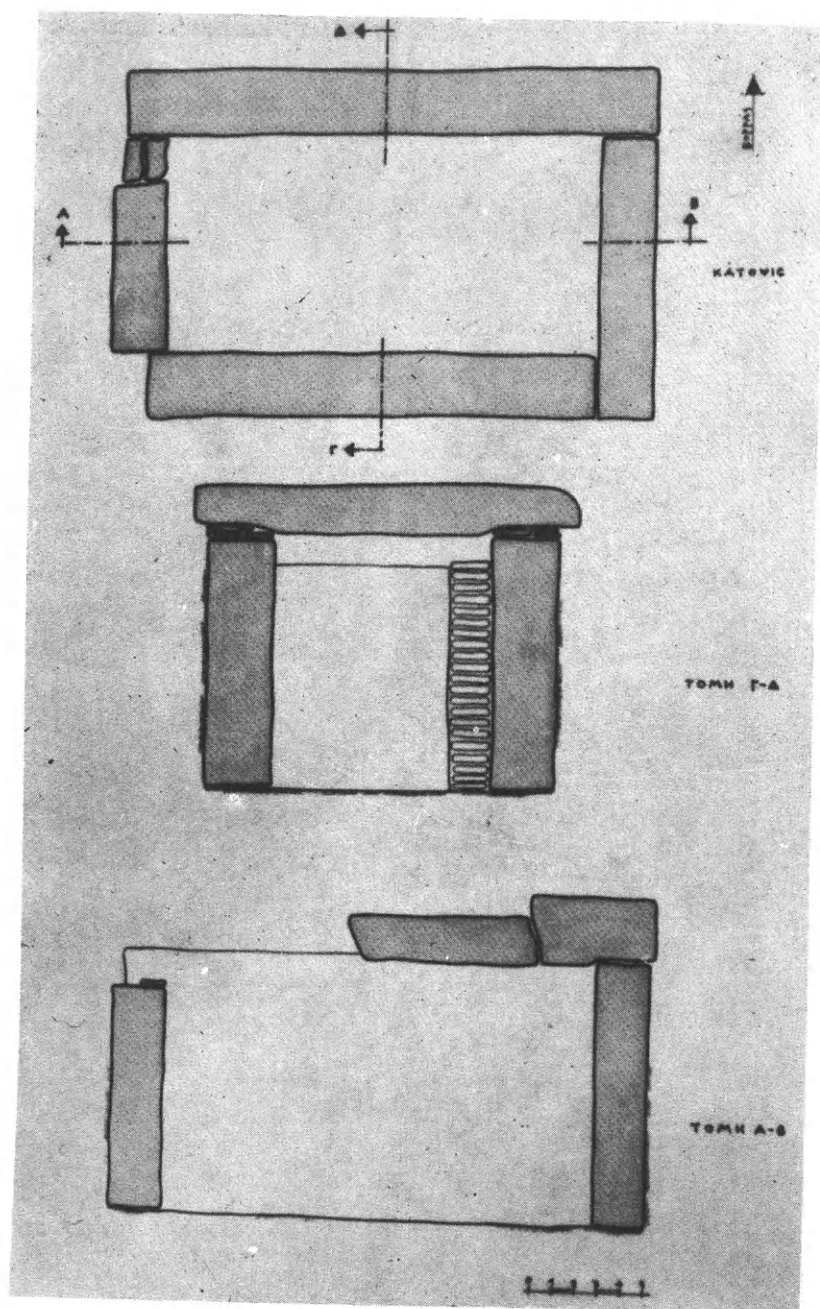
³² FR. HENKEL, ἔ.ἀ. σ. 41, ἀρ. 283, πίν. XV, F.H. MARSHALL, ἔ.ἀ. σ. 87, ἀρ. 509, 511, 512, πίν. XIV καὶ B. SEGALL, ἔ.ἀ.

³³ FR. HENKEL, ἔ.ἀ. σ. 64, ἀρ. 461, 464, πίν. XIV.

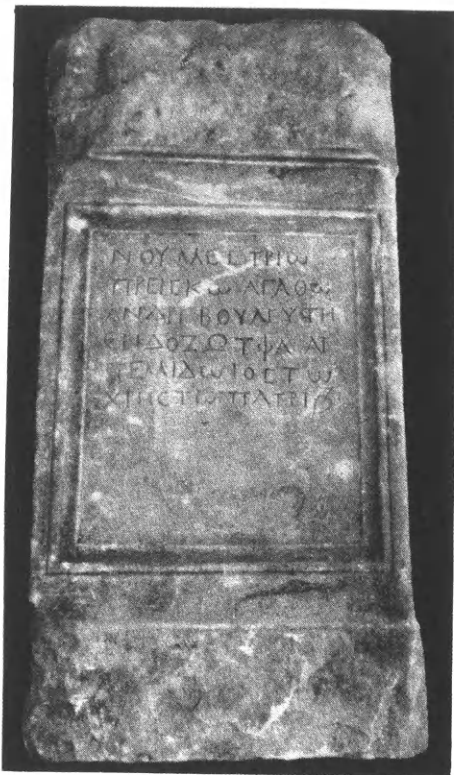
³⁴ F. H. MARSHALL, *Catalogue of the Jewellery Greek, Etruscan and Roman in the Departments of antiquities, British Museum, London 1911, σελ. LLIII καὶ G. M. RICHTER, Metropolitan Museum of Art. Catalogue of engraved Gems Greek, Etruscan and Roman, Roma 1956, σ. XXVII.*

³⁵ F. H. MARSHALL, *Catalogue of the Finger Rings, Greek, Etruscan and Roman in the Departments of antiquities, British Museum, London 1907, σ. 45 - 47, ἀρ. 261 - 265, 267 - 268, πίν. VI - VII, σ. 91, ἀρ. 537, πίν. XV, σ. 92 - 93, ἀρ. 539 - 540, 544 - 546, 549 - 550, πίν. XV - XVI, σ. 134, ἀρ. 820, πίν. XXI.*

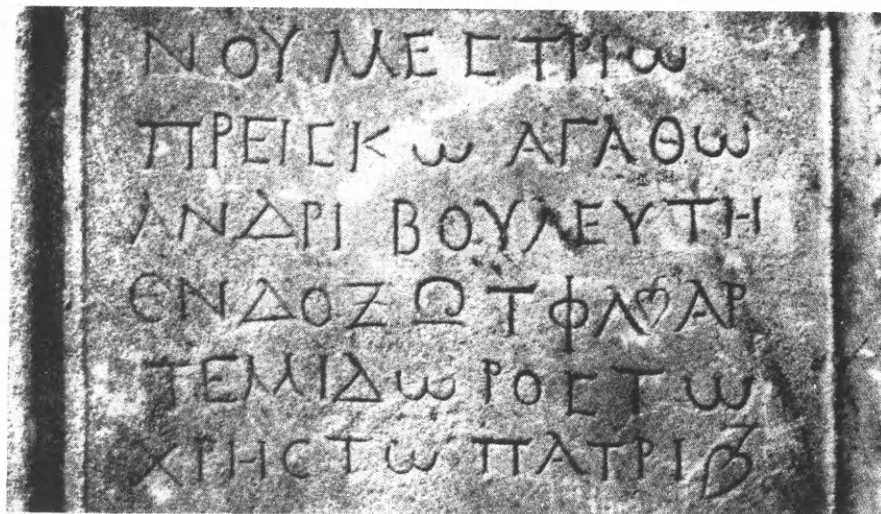
³⁶ H. BATTKE, ἔ.ἀ. σ. 34, 39, 40, ἀρ. 40, 48, 49, πίν. VII, IX καὶ FR. HENKEL, ἔ.ἀ. σ. 34, ἀρ. 239, πίν. XII.

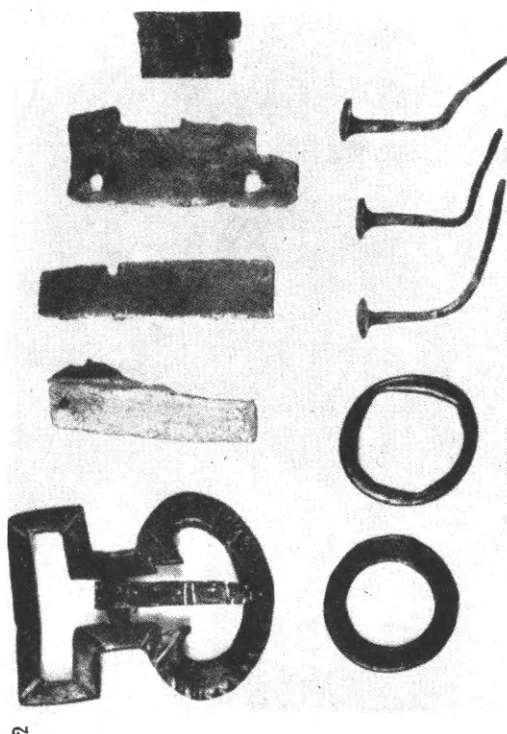
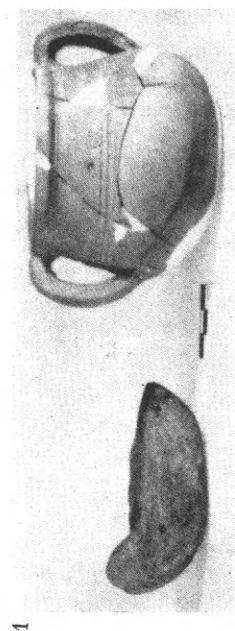
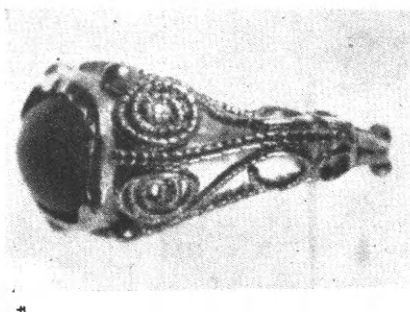
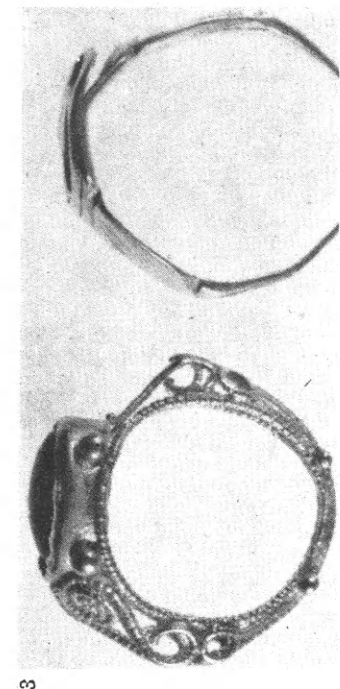
Κάτοψις καὶ τομαὶ παλαιοχριστιανικοῦ τάφου Θεσσαλονικῆς

1. Ἀπότμημα ἐπιτυμβίου βωμοῦ,
χρησιμοποιηθὲν διὰ τὴν κάλυψιν
τοῦ τάφου

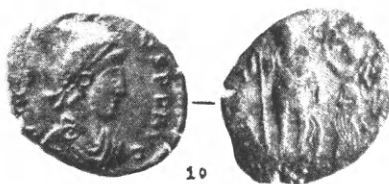
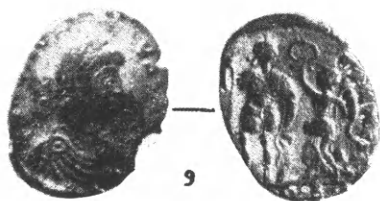
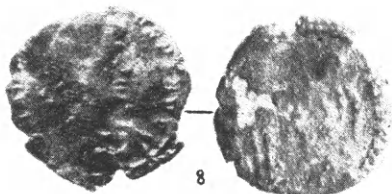
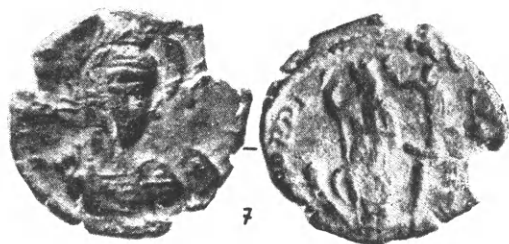
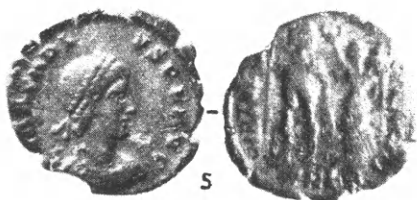
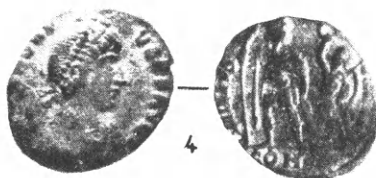
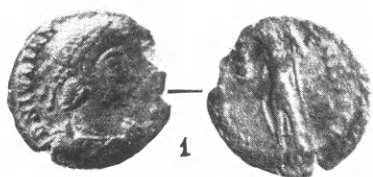

2. Λεπτομέρεια τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ βωμοῦ

Κτερίσματα τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ τάφου

1. Λύχνος καὶ ἀγγεῖον
2. Πόρπη, δακτύλιοι καὶ τεμάγια ἐλασμάτων ἐκ χαλκοῦ
3. Χρυσὸς δακτύλιος
4. Λεπτομέρεια τῆς κοκκιδώσεως χρυσοῦ δακτυλίου
5. Παράστασις χειραψίας ἐπὶ τῆς σφενδόνης χρυσοῦ δακτυλίου

Ἀσάρια τοῦ Ἰουλιανοῦ Β' (ἀρ. 1) καὶ τοῦ Ἀρκαδίου (ἀρ. 2-10)

Ἀσάρια τοῦ Ἀρχαδίου (ἀρ. 1-3) τῆς Εὐδοξίας (ἀρ. 4) τοῦ Ὀνωρίου (ἀρ. 5-8)
καὶ τοῦ Θεοδοσίου Β' (ἀρ. 9-11)

Τὸ θέμα τῆς χειραψίας ἐξ ἄλλου, μεμονωμένον ἢ συνοδευόμενον ὑπὸ διαφόρων συμβόλων, εἶναι συχνόν, ὅχι μόνον εἰς συμπαγεῖς δακτυλίους³⁷, ἀλλὰ κυρίως εἰς δακτυλιολίθους τῶν ὑστέρων Ρωμαϊκῶν χρόνων, οἵτινες θεωροῦνται συνήθως ὡς ἀνήκοντες εἰς γαμηλίους δακτυλίους³⁸.

3. Δύο δακτύλιοι χαλκοῖ (πίν. LXXIX 2), ἐξ ὧν ὁ εἰς λίαν πεπλατυσμένος. Διαστάσεις πρώτου: Διάμ. ἔσωτ. 0.015, διάμ. ἔξωτ. 0.023. Διαστάσεις δευτέρου: Διάμ. ἔσωτ. 0.018, διάμ. ἔξωτ. 0.023.

Χαλκοῖ δακτύλιοι ἄνευ σφενδόνης εὑρέθησαν καὶ εἰς τάφους παρὰ τὴν βασιλικὴν τοῦ Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου, τῆς Κορίνθου καὶ τῆς Σικυνῶνος³⁹.

4. Νομίσματα. Τὰ ἐντὸς παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν τάφων ἀνευρισκόμενα νομίσματα εἶναι συνήθως δανάκαι⁴⁰, οὐδέποτε δὲ καθ' ὅσον γνωρίζω, ἀνευρέθη ἐντὸς τάφου τοσοῦτος ἀριθμὸς νομισμάτων. Ἀντιθέτως αἱ πηγαί, ἃν καὶ μεταγενεστέρων χρόνων, ὁμιλοῦν διὰ τὴν κατάθεσιν νομισμάτων κατὰ τὴν ταφήν⁴¹. Οὕτω οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας καὶ οἱ νόμοι ἀπαγορεύουν τὴν κατάθεσιν ἐντὸς τοῦ τάφου νομισμάτων καὶ χρυσῶν κοσμημάτων, κατηγοροῦντες τοὺς ἐναντιουμένους ὡς ματαιοδόξους καὶ προκαλοῦντας τοὺς τυμβωρύχους.

Τὰ δημοσιεύόμενα ἐνταῦθα χαλκᾶ νομίσματα, καλύπτουν τὴν περίοδον ἀπὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Β' μέχρι καὶ τοῦ Θεοδοσίου Β'.

³⁷ FR. HENKEL, ἔ.ἀ. σ. 9, ἀρ. 61, πίν. III, σ. 11, ἀρ. 75, πίν. IV, σ. 13, ἀρ. 86, 87, πίν. V, σ. 45, ἀρ. 321, πίν. XVI, σ. 96, ἀρ. 1029-1034, πίν. XL, σ. 169, ἀρ. 1869, 1870, πίν. LXX, CH. CLÉMENT, *Catalogue des bijoux du Musée Napoléon III*, Paris 1862, σ. 159, ἀρ. 604, F. H. MARSHALL, ἔ.ἀ. σ. 48, 49, ἀρ. 275-277, πίν. VII, *Walters Art Gallery early Christian and Byzantine Art*, Baltimore 1947, σ. 105, ἀρ. 508, πίν. LXV, *Collection Hélène Stathatos: objets antiques et byzantins III*, Strassbourg 1963, σ. 288, ἀρ. 226, πίν. XLIV.

³⁸ C. W. KING, *Antique Gems and Rings*, London 1872, τόμ. I, σ. 269, A. DE RIDDER, *Collection de Clercq. Les bijoux et les pierres gravées*, Paris 1911, σ. 460, G. M. RICHTER, *Metropolitan Museum of Art. Catalogue of engraved gems of the classical style*, New York 1920, σ. 150, P. FOSSING, *The Thorvaldsen Museum. Catalogue of the Antique engraved Gems and Cameos*, Κοπεγχάγη 1929, σ. 221, ἀρ. 1636.

³⁹ N. KOTZIA, ἔ.ἀ. σ. 122, εἰκ. 18-19, C. MORGAN, ἔ.ἀ. σ. 474, εἰκ. 10, J. M. SHELLEY, ἔ.ἀ. σ. 178, A. K. ΟΡΑΝΔΟΥ, ΠΑΕ 1954, σ. 231.

⁴⁰ Εἰς τάφους τῶν Θηβῶν (Α. Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΥ, ΑΔ 3, 1917, σ. 104). Βλ. ἐπίσης Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, ἔ.ἀ. σ. 158. Νομίσματα ἀνευρέθησαν ἐπίσης εἰς τάφους τοῦ Θησαείου (W. B. DINSMOOR, *Hesp. Suppl. V*, σ. 9), τῆς Κορίνθου (J. M. SHELLEY, ἔ.ἀ. σ. 176) καὶ τῆς βασιλικῆς τῆς Κνωσοῦ (W. H. C. FRENCH - D. E. JOHNSTON, ἔ.ἀ. σ. 203-206).

⁴¹ Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, ἔ.ἀ. σ. 191, σημ. 3, 4.

Ἰουλιανὸς Β' (361-363).

Ἀσσάριον (Æ 3). Ἔμ. D. N. IULIAN-(US. NOB. C). Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς τὰ δεξιὰ, φέρουσα διάδημα. Ὅπ. (SPES REI)-PUB(LICE)-.... Ὁ αὐτοκράτωρ πρὸς τὰ ἀριστερά, φέρων στρατιωτικὸν ἔνδυμα καὶ κράνος, κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς σκῆπτρον, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς σφαῖραν. Διὰ τὸν τύπον βλ. H. Cohen, *Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain*, Paris 1892 VIII, σ. 48, ἀρ. 42, C. M. Edwards, *Coins, Corinth VI*, Cambridge 1933, σ. 108, ἀρ. 525. Χρονολογία τοῦ νομίσματος 355-363, λόγῳ ἑλλείψεως στοιχείων, ὥς πρὸς τὸν τίτλον τοῦ Καίσαρος ἢ τοῦ Αὐγούστου (πίν. LXXX ἀρ. 1).

Ἀρκαδῖος (395-408).

1. Ἀσσάριον (Æ 3). Ἔμ. D. N. ARCADI-US. P. F. AUG. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς τὰ δεξιὰ, φέρουσα διάδημα. Ὅπ. VIRTUS-(EX)ERCI(TI)-CONS (Κωνσταντινούπολις). Ὁ αὐτοκράτωρ ἱστάμενος κατ' ἐνώπιον, κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀσπίδα, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς δόρυ καὶ στεφόμενος ὑπὸ Νίκης ἱσταμένης πρὸς τὰ δεξιὰ. Βλ. Rodolfo Ratto, *Monnaies byzantines et d'autres pays contemporaines à l'époque byzantine*, Amsterdam 1959, σ. 6, ἀρ. 115⁴² (πίν. LXXX ἀρ. 2).

2. Ἀσσάριον (Æ 3). Ἔμ. D. N. ARCADI-US. P. F. AUG. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς τὰ δεξιὰ, φέρουσα διάδημα. Ὅπ. (VIR)TUS-(EXER)CI(TI)-CONS (Κωνσταντινούπολις). Ὁ αὐτοκράτωρ ἱστάμενος κατ' ἐνώπιον, κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀσπίδα, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς δόρυ, στεφόμενος ὑπὸ Νίκης ἱσταμένης πρὸς τὰ δεξιὰ. Βλ. ἀρ. 1 (πίν. LXXX ἀρ. 3).

3. Ἀσσάριον (Æ 3). Ἔμ. (D. N. A)RCAD(I)-US P. F. AUG. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς τὰ δεξιὰ, φέρουσα διάδημα. Ὅπ. VIRTUS-(EXER)CITI)-CONS (Κωνσταντινούπολις). Ὁ αὐτοκράτωρ ἱστάμενος κατ' ἐνώπιον, κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀσπίδα, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς δόρυ καὶ στεφόμενος ὑπὸ Νίκης ἱσταμένης πρὸς τὰ δεξιὰ. Βλ. ἀρ. 1 (πίν. LXXX ἀρ. 4).

4. Ἀσσάριον (Æ 3). Ἔμ. (D. N.) ARCADI-US. P. F. AUG. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς τὰ δεξιὰ, φέρουσα διάδημα. Ὅπ. VIRTUS-(EXER)CITI)-(S)MN(A (Νικομήδεια). Ὁ αὐτοκράτωρ ἱστάμενος κατ' ἐνώπιον, κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀσπίδα, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς δόρυ καὶ στεφόμενος ὑπὸ Νίκης ἱσταμένης πρὸς τὰ δεξιὰ. Βλ. R. Ratto, ἔ.δ. σ. 6, ἀρ. 119 (πίν. LXXX ἀρ. 5).

⁴² Νομίσματα τοῦ Ἀρκαδίου ἀνευρέθησαν ἐπίσης εἰς τάφους τῆς Θεσσαλονίκης (X. ΜΑΚΑΡΟΝΑ, ἔ.δ. σ. 160), τῆς βασιλικῆς ἐκτὸς τῶν τειχῶν Φιλίππων (ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ, ἔ.δ. σ. 175, εἰκ. 61, ἀρ. 3, 4) καὶ τῆς Κορίνθου (C. MORGAN, AJA 40, 1936, σ. 473).

5. Ἀσσάριον (Æ 3). Ἑμ. (D. N. ARC)AD(I)-(US. P. F. AUG). Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος κατ' ἐνώπιον μετὰ θώρακος καὶ κράνους, ἔχουσα τὴν λόγχην ἐπὶ τοῦ ὤμου. Ὅπ. CON CORDI-A. AUGG-SMNA (Νικομήδεια). Ἡ Κωνσταντινούπολις⁴³ καθημένη κατ' ἐνώπιον, κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς σκῆπτρον, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν, ἐφ' ἧς Νίκη. Βλ. R. Ratto, ξ.ἀ. σ. 5, ἀρ. 67 (πίν. LXXX ἀρ. 6).

6. Ἀσσάριον (Æ 3). Ἑμ. (D. N. A.)RC(ADI)-(US. P. F. AUG). Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος κατ' ἐνώπιον, μετὰ θώρακος καὶ κράνους, ἔχουσα τὴν λόγχην ἐπὶ τοῦ ὤμου. Ὅπ. (CON)CORDI-(A. AUGG)-.... Ἡ Κωνσταντινούπολις καθημένη κατ' ἐνώπιον, κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς σκῆπτρον, διὰ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν, ἐφ' ἧς Νίκη. Βλ. ἀρ. 5 (πίν. LXXX ἀρ. 7).

7. Ἀσσάριον (Æ 3). Ἀποτετριμμένον. Ἑμ. D. N. ARC(ADI)-US. P. F. AUG. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς τὰ δεξιὰ, φέρουσα διάδημα. Ὅπ. (VIRTUS)-(EXERCITI)-.... Ὁ αὐτοκράτωρ ἱστάμενος κατ' ἐνώπιον, κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀσπίδα, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς δόρυ καὶ στεφόμενος ὑπὸ Νίκης ἱσταμένης πρὸς τὰ δεξιὰ. Βλ. ἀρ. 1 (πίν. LXXX ἀρ. 8).

8. Ἀσσάριον (Æ 3). Ἑμ. (D. N. ARCADI)-US. P. (F. AUG). Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς τὰ δεξιὰ, φέρουσα διάδημα. Ὅπ. (VIRTUS)-(EXERCITI)-... Ὁ αὐτοκράτωρ ἱστάμενος κατ' ἐνώπιον, κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀσπίδα, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς δόρυ καὶ στεφόμενος ὑπὸ Νίκης ἱσταμένης πρὸς τὰ δεξιὰ. Βλ. ἀρ. 1 (πίν. LXXX ἀρ. 9).

9. Ἀσσάριον (Æ 3). Ἑμ. (D. N. ARCADI)-US. P. F. AUG. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς τὰ δεξιὰ, φέρουσα διάδημα. Ὅπ. (VIRTUS)-(EXERCITI)-.... Ὁ αὐτοκράτωρ ἱστάμενος κατ' ἐνώπιον, κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀσπίδα, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς δόρυ καὶ στεφόμενος ὑπὸ Νίκης, ἱσταμένης πρὸς τὰ δεξιὰ. Βλ. ἀρ. 1 (πίν. LXXX ἀρ. 10).

10. Ἀσσάριον (Æ 3). Ἐφθαρμένον. Ἑμ. (D. N. ARCADI)-US. P. F. (AUG). Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς τὰ δεξιὰ, φέρουσα διάδημα. Ὅπ. (VIRTUS)-(EXERCITI)-.... Ὁ αὐτοκράτωρ ἱστάμενος κατ' ἐνώπιον, κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀσπίδα, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς δόρυ καὶ στεφόμενος ὑπὸ Νίκης ἱσταμένης πρὸς τὰ δεξιὰ. Βλ. ἀρ. 1 (πίν. LXXXI ἀρ. 1).

11. Ἀσσάριον (Æ 3). Ἑμ. (D. N. ARCADI)-(US. P. F. AUG). Προτομή

⁴³ Διὰ τὴν διάκρισιν τῆς προσωποποιήσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὴν τῆς Ρώμης βλ. P. V. HILL - J. P. C. KENT - R. A. G. CARSON, *Late Roman Bronze Coinage*, London 1960, σ. 42.

τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς τὰ δεξιὰ, φέρουσα διάδημα. "Οπ. (VIRTUS)-(EXERCITI)- 'Ο αὐτοκράτωρ ἱστάμενος κατ' ἐνώπιον, κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀσπίδα, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς δόρυ καὶ στεφόμενος ὑπὸ Νίκης ἱσταμένης πρὸς τὰ δεξιὰ. Βλ. ἀρ. 1 (πίν. LXXXI ἀρ. 2).

12. *Ασσάριον (Æ 3). *Εμ. D. N. ARCADI-(US. P. F. AUG). Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς τὰ δεξιὰ. "Οπ. *Εφθαρμένον. VIR(TUS)-(EXERCITI)- Βλ. ἀρ. 1 (πίν. LXXXI ἀρ. 3).

Εὐδοξία⁴⁴ (Σύζυγος τοῦ *Αρκαδίου, 395-404).

*Ασσάριον (Æ 3). *Εμ. AEL. EUDO-XIA. AUG. Προτομή τῆς αὐτοκρατοίρας πρὸς τὰ δεξιὰ. *Ανωθεν τῆς κεφαλῆς τῆς χεῖρ κρατοῦσα στέφανον. "Οπ. GLORIA RO-MANORUM-CONO (Κωνσταντινούπολις). *Η αὐτοκράτειρα καθημένη κατ' ἐνώπιον ἐπὶ θρόνου. *Επὶ τοῦ πεδίου δεξιὰ σταυρός. *Ο τύπος ἄγνωστος ἐκ τοῦ νομισματοκοπείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Παραδείγματα ἐξ ἄλλων νομισματοκοπειῶν βλ. εἰς R. Ratto, ἔ.ἀ. σ. 7, ἀρ. 141, 142 (πίν. LXXXI ἀρ. 4).

*Ονώριος (393-423).

1. *Ασσάριον (Æ 3). *Εμ. D. N. HONORI-US. P. F. AUG. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος κατ' ἐνώπιον μετὰ θώρακος καὶ κράνους ἔχουσα τὴν λόγχην ἐπὶ τοῦ ὤμου. "Οπ. CONCORDI-A. AUGG-CONS (Κωνσταντινούπολις). *Η Ρώμη καθημένη, κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς σκῆπτρον, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν, ἐφ' ἧς Νίκη. M. Thompson, *Coins from the Roman through the Venetian Period, The Athenian Agora II*, Princeton 1954, σ. 61, ἀρ. 1615 (πίν. LXXXI ἀρ. 5).

2. *Ασσάριον (Æ 3). *Εμ (D. N. H)ONOR(I)-US. (P. F. AUG). Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος κατ' ἐνώπιον μετὰ θώρακος καὶ κράνους, ἔχουσα τὴν λόγχην ἐπὶ τοῦ ὤμου. "Οπ. (CONCORDI)-A. AUGG-(S)MHA (*Ηράκλεια). *Η Ρώμη καθημένη, κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς σκῆπτρον, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν, ἐφ' ἧς Νίκη. Βλ. ἀρ. 1 (πίν. LXXXI ἀρ. 6).

3. *Ασσάριον (Æ 3). *Εμ. D. N. HONORI-(US. P. F.) AUG. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος κατ' ἐνώπιον μετὰ θώρακος καὶ κράνους, ἔχουσα τὴν λόγχην ἐπὶ τοῦ ὤμου. "Οπ. (CONCO)RDI-A. AUGG- *Η Ρώμη καθημένη, κρατοῦσα

⁴⁴ Διὰ τὴν διάκρισιν τῶν νομισμάτων τῶν συζύγων τοῦ *Αρκαδίου καὶ τοῦ Θεοδοσίου Β', αἱτινες φέρουν τὸ ὄνομα Εὐδοκία ἢ Εὐδοξία βλ. H. GOODACRE, *A Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire*, London 1957, σ. 26, 35. Τὸ δημοσιευόμενον ἐνταῦθα νόμισμα ἀνήκει εἰς τὴν σύζυγον τοῦ *Αρκαδίου διότι πλὴν τῆς ἐπιγραφῆς GLORIA ROMANORUM (S. SABATIER, *Monnaies byzantines*, Paris 1862, A', σ. 111) καὶ ἡ ἐπιστέφουσα χεῖρ ἀπαντᾷ εἰς τὰ νομίσματα τοῦ *Αρκαδίου (R. Ratto, ἔ.ἀ. σ. 2-3, ἀρ. 20-28), ἐνῶ ἀπουσιάζει εἰς τὰ νομίσματα τοῦ Θεοδοσίου..

διὰ τῆς δεξιᾶς σκῆπτρον, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν, ἐφ' ἧς Νίκη. Βλ. ἀρ. 1 (πίν. LXXXI ἀρ. 7).

4. Ἀσσάριον (Æ 3). Ἐφθαρμένον. Ἐμ. (D. N. H)ONORI-(US. P. F. AUG). Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς τὰ δεξιὰ, φέρουσα διάδημα. Ὅπ. (VIR-TUS)-(E)XERCI(TI)-.... Ὁ αὐτοκράτωρ ἱστάμενος κατ' ἐνώπιον κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀσπίδα, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς δόρυ καὶ στεφόμενος ὑπὸ Νίκης. Βλ. H. Cohen, ἔ.ἀ. σ. 186, ἀρ. 56 (πίν. LXXXI ἀρ. 8).

Θεοδόσιος Β' ⁴⁵ (408-450).

1. Ἀσσάριον (Æ 3). Ἐμ. (D. N. TH)EODOSIUS. P. F. AUG. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος κατ' ἐνώπιον, μετὰ θώρακος καὶ κράνους, ἔχουσα τὴν λόγχην ἐπὶ τοῦ ὤμου. Ὅπ. CON(CORDI)-(A. AUGG)-SMKA (Κύζικος). Ἡ Κωνσταντινούπολις καθημένη κατ' ἐνώπιον, κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς σκῆπτρον, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν, ἐφ' ἧς Νίκη. Βλ. R. Ratto, ἔ.ἀ. σ. 10, ἀρ. 190 (πίν. LXXXI ἀρ. 9).

2. Ἀσσάριον (Æ 3). Ἐμ. D. N. THEODO-SIUS. P. F. AUG. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος κατ' ἐνώπιον μετὰ θώρακος καὶ κράνους, ἔχουσα τὴν λόγχην ἐπὶ τοῦ ὤμου. Ὅπ. CONCORDI-A. AUGG-CONS (Κωνσταντινούπολις). Ἡ Κωνσταντινούπολις καθημένη, κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς σκῆπτρον, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν, ἐφ' ἧς Νίκη. Βλ. ἀρ. 1. Ὁ τύπος ἄγνωστος ἐκ τοῦ νομισματοκοπείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς χαλκοῦν νόμισμα (πίν. LXXXI ἀρ. 10).

3. Ἀσσάριον (Æ 3). Ἐφθαρμένον. Ἐμ. (D. N. THEODO)-SIUS. P. F. AUG. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς τὰ δεξιὰ. Ὅπ. (GLORIA)-(ROMA) NORUM-.... Ὁ Θεοδόσιος Β' καὶ ὁ Βαλεντινιανὸς Γ', ἱστάμενοι κατ' ἐνώπιον, κρατοῦντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς δόρυ. Βλ. R. Ratto, ἔ.ἀ. σ. 10, ἀρ. 194 καὶ σημ. Χρονολογία νομισμάτων 425-455. (πίν. LXXXI ἀρ. 11).

Ὡς καταφαίνεται καὶ ἐκ τῆς ἀναλογίας τῶν δημοσιευομένων ἐνταῦθα νομισμάτων, ἐπιβεβαιοῦται ἡ παρατήρησις τοῦ R. Ratto (ἔ.ἀ. σ. 10, ἀρ. 201, σημ.) ὅτι λόγῳ τῆς κυκλοφορίας ἀφθόνων νομισμάτων τοῦ Ἀρκαδίου, ἐκόπησαν ὀλίγα μόνον χαλκᾶ νομίσματα ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου Β'.

Τέλος ἐπισημαίνεται ἡ ἀπουσία νομισμάτων προελθόντων ἐκ τοῦ νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης, ἃν καὶ τοῦτο ἔκοπτε νομίσματα κατὰ τὰς βασιλείας τοῦ Ἰουλιανοῦ (H. Cohen, ἔ.ἀ. σ. 43) τοῦ Ἀρκαδίου (H. Goodacre, ἔ.ἀ. σ. 25) καὶ τοῦ Θεοδοσίου Β' (ἔ.ἀ. σ. 32).

⁴⁵ Διὰ τὴν διάκρισιν τῶν νομισμάτων τοῦ Θεοδοσίου Α' ἀπὸ τοῦ Θεοδοσίου Β', βλ. H. GOODACRE, ἔ.ἀ. σ. 30. Νόμισμα τοῦ Θεοδοσίου Β', εὑρέθη καὶ ἐντὸς τάφου παρὰ τὴν βασιλικὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (W. H. C. FRIEND - D. E. JOHNSTON, ἔ.ἀ. σ. 208, 212, 236).

5. Πόρπη χαλκῇ (πίν. LXXIX, 2), ὀρθογωνίου σχήματος κατὰ τὸ σημεῖον προσδέσεως τοῦ ἱμάντος, ὠοειδοῦς δὲ κατὰ τὸ σημεῖον προσδέσεως τῆς γλωσσίδος. Κεκοσμημένη δι' ἐγχαράξεων. Μῆκος 0.046 μ., πλάτος 0.037 μ.

Χαλκαὶ πόρπαι εὐρέθησαν εἰς τάφους τῆς Ν. Ἀγχιάλου, τῶν Θηβῶν καὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου⁴⁶.

6. Τρεῖς ἥλοι χαλκοῖ (πίν. LXXIX, 2) φέροντες ἐγχαράκτους γραμμὰς κατὰ τὴν κεφαλὴν. Μέγ. μῆκος 0.045.

Ἅλloi εὐρέθησαν καὶ εἰς τάφους τῆς Ἐφέσου⁴⁷.

7. Τέσσαρα τεμάχια χαλκῶν ἐλασμάτων (πίν. LXXIX, 2) ἐξ ὧν ἓν κάμπτεται κατ' ὀρθὴν γωνίαν, ἕτερα δὲ φέρουν ὁπὰς.

Πιθανώτατα, τόσον οἱ ἥλοι, ὅσον καὶ τὰ χαλκᾶ ἐλάσματα, προέρχονται ἐκ ξυλίνων φερέτρων⁴⁸.

8. Δίωτον ἄγγειον⁴⁹ (πίν. LXXIX, 1), συγκεκολλημένον ἐκ τεμαχίων καὶ συμπεπληρωμένον. Χεῖλος ἔξω νεῦον, λαβαὶ ταινιοειδεῖς, κάθετοι, ἐλαφρῶς λοξαί. Βάσις ἐπίπεδος. Τρεῖς ὀριζόντιοι αὐλακώσεις κατὰ τὴν κοιλίαν, ἑτέρα δὲ κατὰ τὴν μίαν τῶν λαβῶν. Πηλὸς κιτρινωπός. Ἐπιφάνεια κιτρινέρυθρος. Ὑψος 0.07 μ., διάμ. βάσ. 0.075 μ., διάμ. χεῖλους 0.045.

Παρόμοιον ἄγγειον ἐκ τῆς βασιλικῆς τῆς Κνωσοῦ⁵⁰.

9. Λύχνος (πίν. LXXIX, 1). Πηλὸς κιτρινέρυθρος. Ἐπίχρισμα ἐρυθροπόν.

⁴⁶ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1956, σ. 115, πίν. 41 β, Α. Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΥ, ΑΔ 10, 1926, σ. 125, Ν. ΚΟΤΖΙΑ, ἔ.ά. σ. 122, εἰκ. 18. Διὰ τὰς ζώνας μεταγενεστέρων χρόνων βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, ἔ.ά. Β' 2, σ. 50 ἔ.

⁴⁷ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΔ 7, 1921-1922, σ. 188, σημ. 2. Βλ. καὶ Γ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ, ἔ.ά. σ. 152.

⁴⁸ Ὁ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ (ΠΑΕ 1935, σ. 161), ὑποθέτει χρῆσιν ἀπλῆς σανίδος εἰς τάφους τῆς Ν. Ἀγχιάλου. Διὰ τὰ φέρετρα τῶν βυζαντινῶν βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, ἔ.ά. Δ', σ. 175.

⁴⁹ Συχνὰ ἀνευρίσκονται ἄγγεῖα εἰς παλαιοχριστιανικοὺς καὶ βυζαντινοὺς τάφους (Α. Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΥ, ΑΔ 10, 1926, σ. 124-136). Πλὴν τῶν ἀναφερομένων ὑπὸ τοῦ Δ. ΠΑΛΛΑ (ΑΕ 1950-1951, σ. 165, σημ. 5), ἄγγεῖα εὐρέθησαν καὶ εἰς τάφους τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου (Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ΑΒΜΕ Ζ', 1951, σ. 43-46), τῆς Θεσσαλονίκης (Ο. WALTER, ΑΑ 1942, σ. 164), τῆς βασιλικῆς Βραυρώνας (Ε. ΣΤΙΚΑ, ἔ.ά. σ. 84, εἰκ. 15) τῆς βασιλικῆς τοῦ Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου (Ν. ΚΟΤΖΙΑ, ἔ.ά. σ. 122-123, εἰκ. 20-21), παρὰ τὸν Ἄρειον Πάγον (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΔ 2, 1916, σ. 136, εἰκ. 11-13, 138, σημ. 2), Λεχαιοῦ (Δ. ΠΑΛΛΑ, ΠΑΕ 1956, σ. 173, πίν. 72 β), Κορίνθου (J. M. SHELLEY, ἔ.ά. σ. 178), ὡς καὶ εἰς τάφους παρὰ τὴν βασιλικὴν τῆς Κνωσοῦ (W. H. C. FRIEND - D. E. JOHNSTON, ἔ.ά. σ. 195).

⁵⁰ W. H. C. FRIEND - D. E. JOHNSTON, ἔ.ά. σ. 236, εἰκ. 16, ἀρ. 37.

Δίσκος ἀκόσμητος. Τὸ περιχέλωμα κοσμεῖται δι' ἀναγλύφου βότρυος. Ἐπὶ τοῦ περιχειλώματος ἐπίσης ὀπὴ διὰ τὸν ἀέρα. Λαβὴ συμπαγῆς μετὰ καθέτων ἐγχαράκτων γραμμῶν. Κατὰ τὴν βάσιν ἐντὸς διπλῆς καρδιοσχίμου ἐγχαράξεως, ἐγχάρακτος κλάδος. Διαστάσεις: Ὑψος μετὰ λαβῆς 0.04 μ., ἄνευ λαβῆς 0.025 μ. Μέγιστον μῆκος 0.09 μ., διάμ. 0.065 μ.

Ὁ λύχνος χρονολογεῖται ἰὼν Δ' μ.Χ. αἰ.⁵¹

Λύχνοι εὐρέθησαν καὶ εἰς τάφους τῆς Ν. Ἀγχιάλου, τῆς Σαλαμῖνος, τῆς Κορίνθου καὶ τῆς Κνωσοῦ⁵².

Κατὰ ταῦτα ὁ τάφος τῆς Κυψέλης ἰδρύθη κατὰ τὸ τέλος τοῦ Δ' αἰ., ὅπως χρησιμεύσῃ, ὥς οἰκογενειακὸς τάφος πλουσίου τινος Χριστιανοῦ, αἱ δ' ἐντὸς τούτου ταφαὶ ἐξηκολούθησαν καὶ κατὰ τὸ β' τέταρτον τοῦ Ε' αἰ., ἐφ' ὅσον μεταξὺ τῶν νομισμάτων ἀπαντᾶται καὶ νόμισμα τοῦ Βαλεντιανοῦ Γ' (425-455).

Ἐκ τῶν κτερισμάτων ὁ φέρων τὸν ἀμέθυστον χρυσοῦς δακτύλιος, ὁ λύχνος καὶ πιθανῶς τὸ ἀγγεῖον ἀνάγονται εἰς τὰς πρώτας ταφάς, ἐνῶ τὰ θεωρούμενα ὥς σύνολον νομίσματα, κατετέθησαν μετὰ τῶν τελευταίων ταφῶν, ὁμοῦ πιθανῶς μετὰ τοῦ δακτυλίου τοῦ φέροντος τὸ θέμα τῆς χειραψίας.

Ἡράκλειον Κρήτης

Ι. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ

⁵¹ J. PERLZWEIG, *Lamps of the Roman period. The Athenian Agora* VII, ἀρ. 1515, 1562, 1570.

⁵² Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1955, σ. 136, 1956, σ. 114, Δ. ΠΑΛΛΑ, ΑΕ 1950-1951, σ. 166, J. M. SHELLEY, ἔ.δ. σ. 178, W. H. C. FRENCH - D. E. JOHNSTON, ἔ.δ. σ. 203, 205, 206, 209, 211. Βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, ἔ.δ. Β' 2, σ. 91 ἔ., Δ', σ. 191-200, Γ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ, ἔ.δ. σ. 161.

BYZANTINAI TOIXOΓΡΑΦΙΑΙ
ΕΝΤΟΣ ΛΑΞΕΥΤΟΥ ΤΑΦΟΥ ΕΝ ΒΕΡΟΙΑ¹
(Πίν. LXXXII-LXXXVIII)

Κατὰ τὸ ἔτος 1962 ἀνεκαλύφθη ἐν Βεροίᾳ λαξευτὸς τάφος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπάρχουν ὑπολείμματα Βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν ἀρίστης τέχνης ἀλλὰ κακῆς διατηρήσεως². Ὁ τάφος εὑρίσκεται ἐντὸς τῆς πόλεως, ὀπισθεν τοῦ Δικαστικοῦ Μεγάρου καὶ ἄνωθεν τοῦ γραφικοῦ ποταμοῦ Τριποτάμου ἢ Μπαρμπούτας, ὃ ὁποῖος παραρρέει τὴν Βέροϊαν³.

Ἡ περιοχὴ εἶναι πιθανὸν νὰ ἐχρησιμοποιήθη ὡς νεκροταφεῖον, διότι κεῖται ἀμέσως ἔξω τοῦ ἀρχαίου τείχους καὶ διότι τὸ ἐπικλινὲς τοῦ ἑδάφους καὶ ἡ ὑφὴ τοῦ πετρώματος, τὸ ὁποῖον εἶναι μαλακὸς βράχος, προσφέρονται διὰ τὴν κατασκευὴν λαξευτῶν τάφων. Μέχρι σήμερον ἐν τούτοις δὲν ἔχουν ἀνακαλυφθῇ ἄλλοι τάφοι εἰς τὰ πέριξ. Εἰς παρακείμενον ὁμῶς κτῆμα⁴, τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται κάτωθεν βραχώδους ἀνδρήρου, ὑπάρχουν ἐντὸς φυσικοῦ σπηλαίου ἱχνη δυσδιάγνωστα τοιχογραφιῶν καὶ ἐπιγραφῆς. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι τὸ δεύτερον τοῦτο σπήλαιον δὲν εἶχε ποτὲ ταφικὸν προορισμόν, ἀλλ' ὑπῆρξεν ἀπλῶς τόπος λατρείας, δεδομένου ὅτι εἶναι ἀνοικτὸν καὶ ἀβαθές, ἐκτεινόμενον κατὰ μῆκος τῆς προσόψεως τοῦ βράχου. Χρησιμοποιεῖται ἀκόμη σήμερον ὡς παρεκκλήσιον.

¹ Ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω τὰς εὐχαριστίας μου εἰς τὸν Ἐφορον Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων κύριον Φώτιον Πέτσαν, ὃ ὁποῖος μὲ ἐπληροφόρησε περὶ τῆς υπάρξεως τῶν ἐν λόγῳ τοιχογραφιῶν, καὶ τὴν κυρίαν Μαρίαν Γεωργίου Σωτηρίου, ἡ ὁποία ἐδιάβασε τὸ χειρόγραφον τῆς παρουσίας μελέτης καὶ μοῦ παρέσχε πολυτίμους συμβουλὰς καὶ ὑποδείξεις.

² Φ. ΠΕΤΣΑ, ΑΔ 18 (1963), Β'₂ - Χρονικά, 1965, σ. 212-213, σχέδ. 4. — Φ. ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, αὐτόθι σ. 251. Τὸ δημοσιευόμενον ἐνταῦθα σχέδιον τοῦ τάφου ἐξεπονήθη ὑπὸ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ σχεδιαστοῦ κυρίου Ἀναργύρου Κούντουρα, τὰ δὲ σχέδια τῶν τοιχογραφιῶν ἐγένοντο ὑπὸ τοῦ ζωγράφου - συντηρητοῦ τῆς Ὑπηρεσίας Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως κυρίου Σταύρου Μπαλτογιάννη.

³ Τὸ ἑδάφος ἀπὸ τοῦ σημείου ἐκείνου ἀρχίζει νὰ γίνεταί ἐπικλινές. Τοιοῦτοτρόπως ὁ μὲν τάφος κεῖται κάτωθεν τῆς αὐλῆς τῆς οἰκίας Π. Κορδονίδη, Ὁδ. Βερόης 6, ἐνῶ ἡ εἴσοδος γίνεται ἐκ τῆς εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον εὐρισκομένης αὐλῆς τῆς οἰκίας Μ. Ταταρίδη, Ὁδ. Δήμητρας 8.

⁴ Ἰδιοκτησία Ἀπόλλωνος Τσακίρη, Ὁδ. Βερόης 19.

Ὁ τάφος, ὁ ὁποῖος εἶναι διθάλαμος (σχέδ. 1), φαίνεται ὅτι ἀνήκει εἰς τοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους⁵, καὶ ὅτι μετεσκευάσθη εἰς χρόνους Βυζαντινοὺς, ὁπότε ἠνοίχθη ἡ διπλῇ κόγχῃ εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ κυρίου θαλάμου, ὡς μαρτυρεῖ ἡ διαφορὰ τῆς ἐργασίας τῆς λαξεύσεως. Τὰ ἐντὸς τοῦ τάφου κινητὰ εὐρήματα ἦσαν δύο Βυζαντινὰ ὄστρακα.

Τὰ τοιχώματα τοῦ τάφου φαίνεται ὅτι ἦσαν κατάγραφα. Κατὰ πληροφορίας ληφθείσας ἐπὶ τόπου ἀρκεταὶ τοιχογραφίαι διεσφζοντο μέχρι τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, ὅτε ὁ τάφος ἐχρησιμοποιήθη ὡς ἀντιαεροπορικὸν καταφύγιον. Σήμερον σφζονται μόνον μία παράστασις Δεήσεως ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοιχώματος τοῦ κυρίου θαλάμου παρὰ τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν αὐτοῦ (σχέδ. 1, 2, 1, 3 καὶ πίν. LXXXII, LXXXVI) καὶ μία παράστασις τοῦ Ἁγίου Νικολάου παρὰ τὴν Δέησιν ἐπὶ τοῦ βορείου τοιχώματος τοῦ αὐτοῦ θαλάμου, ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου (σχέδ. 1, 4 καὶ πίν. LXXXV, LXXXVIII). Ἡ Δέησις εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς καμαρωτῆς πλευρᾶς τοῦ τάφου καὶ οὕτως αἱ κεφαλαὶ τοῦ Τριμόρφου ἔχουν ζωγραφηθῇ ἐπὶ κοίλης ἐπιφανείας, ἐνῶ ὁ Ἅγιος Νικόλαος ἔχει ζωγραφηθῇ ἐπὶ ἐπιπέδου ἐπιφανείας. Ἐκάστη τῶν δύο συνθέσεων περικλείεται ἐντὸς πλαισίου ἐξ ἐρυθρᾶς ταινίας πλάτους κυμαινομένου μεταξὺ 0.04 μ. καὶ 0.07 μ. Ὁ κάμπος ἔχει χροῦμα βαθὺ κυανοῦν. Ἐπιγραφὴ δὲν ἀνευρέθη ἐπὶ τοῦ κάμπου. Αἱ διαστάσεις τῶν δύο συνθέσεων εἶναι μικραὶ, ἀνάλογοι μὲ τὰς διαστάσεις τοῦ τάφου. Οὕτως ἡ ἐπιφάνεια ἡ καταλαμβανομένη ἀπὸ τὴν σύνθεσιν τῆς Δεήσεως ἔχει ὕψος 1.45 μ. καὶ πλάτος 1.29 μ. ἀπὸ πλαισίου εἰς πλάσιον, ἡ δὲ ἐπιφάνεια ἡ καταλαμβανομένη ἀπὸ τὴν παράστασιν τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἔχει ὕψος 1.68 μ. καὶ σφζόμενον πλάτος 0.76 μ. Αἱ παραστάσεις ἀρχίζουν εὐθὺς ἀπὸ τοῦ ἐδάφους τοῦ τάφου καὶ παρὰ τὰς μικρὰς διαστάσεις τῶν ἔχουν ἓνα χαρακτῆρα μνημειώδη.

Τὸ θέμα τῆς Δεήσεως⁶ εἶναι ἐκ τῶν συνηθεστέρων εἰς χώρους μὲ ταφικὸν

⁵ Φ. ΠΕΤΣΑ, ἔ.ἀ.

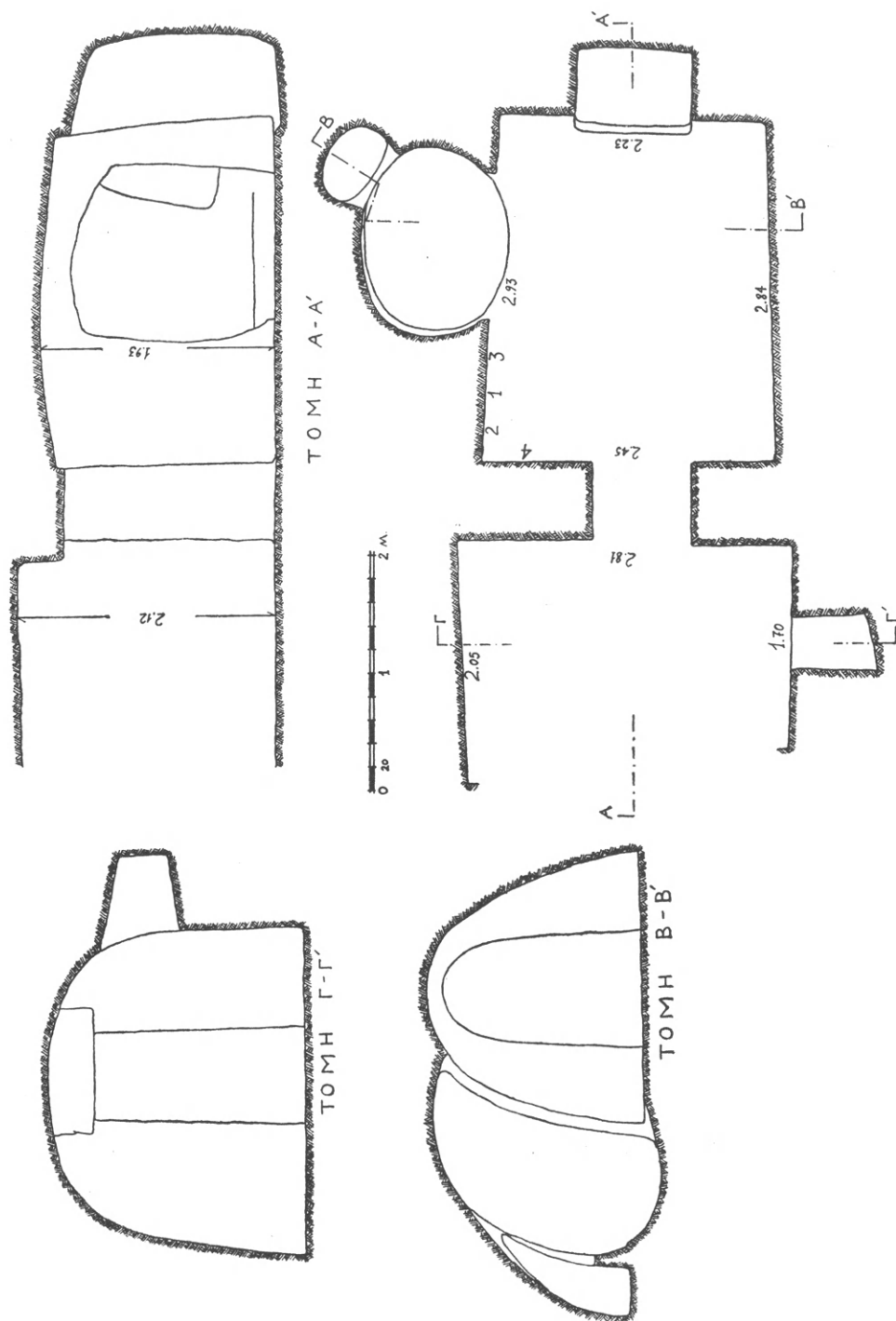
⁶ Περὶ τοῦ θέματος τῆς Δεήσεως γενικῶς ἴδ. βιβλιογραφίαν ἐν Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, Ὁ Ζωγράφος Εὐφρόσυνος, Κρητ. Χρον. 1956, σ. 276-281. — Μ. ΘΕΟΧΑΡΗ, Ἐκκλησιαστικὰ Ἄμφια τῆς Μονῆς Τατάρων, Θεολογία 27, 1956, σ. 147, σημ. 1. — V. N. LAZAREV, La scuola di Vladimir-Susdal, Arte Veneta X, 1956, σ. 9-18. — ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Trois fragments d'épistyles peintes, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. Δ' (= Τιμητικὸς Γ. Σωτηρίου) 1964, σ. 117-143 σποράδην. Ἰδ. ὡσαύτως TH. VON BOGAY, Déesis, Reallex. z. dt. Kunstgeschichte (1954), 1197-1206. — N. BEES, Zur Darstellung des Trimorphon, Römische Quartalschrift 26, 1912, σ. 97 κ.ἐ. — F. ŠMIT, Ἡ Δέησις εἰς τὴν Βυζαντινὴν καὶ Ρωσικὴν Τέχνην, Δελτίον τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Χαρκόβου, 1914 (Ρωσιστί). — G. J. HOOGWERFF, L'iconologie et son importance, Rivista di Archeologia Cristiana 8 (1931), σ. 53-82. — G. MILLET, La Dalmatique

προορισμόν⁷, δεδομένου ὅτι ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τοῦ θέματος τῆς Β' Παρουσίας καὶ ὅτι τὸ περιεχόμενον τῆς Δεήσεως αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ταυτίζεται μὲ τὴν προσευχὴν διὰ τὴν σωτηρίαν τῶν ψυχῶν. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος ἔξ ἄλλου συνδυάζεται συχνά, συχνότερον ἴσως τῶν ἄλλων ἁγίων, μὲ τὴν Δέησιν, ἄλλοτε ὑποκαθιστῶν τὸν Προδρόμον⁸ καὶ ἄλλοτε συνοδεύων τὸ καθιερωμένον Τρίμορ-

du Vatican, Paris 1941. — A. GRABAR, *Martyrium* 2, Paris 1946, σ. 229, 319. — ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Iconographie de la Sagesse Divine et de la Vierge*, Cahiers Archéol. 7, 1956, σ. 258. — N. P. KONDAKOF, *Ikonografia Gospoda Boga i spasa nasego Jesusa Christa*, Πετρούπολις 1905 (Ρωσιστί). Ὁφείλω νὰ εὐχαριστήσω τοὺς Καθηγητὰς κυρίους Ἀ. Ξυγγόπουλον, S. Radojčić καὶ Δ. Πάλλαν διὰ τὴν βοήθειαν τὴν ὁποίαν μοῦ παρέσχον ἐν σχέσει μὲ τὴν περὶ τοῦ θέματος τῆς Δεήσεως βιβλιογραφίαν.

⁷ A. GRABAR, *Une décoration murale byzantine au monastère de Batchkovo en Bulgarie*, Bulletin de l'Inst. Archéol. Bulgare 2, 1923 - 1924, σ. 61. — ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928, σ. 62. — ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Les sources des Peintres Byzantins des XII - XIV siècles*, Cahiers Archéol. 12, 1962, σ. 375. — R. LJUBINKONIC, *The Church of the Apostles in the Patriarchate of Peč*, Belgrade 1964, σ. XII, εἰς τὸ ἔξης LJUBINKONIC, *Peč* σ. XII. Ἰσως καὶ ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ ὑπόγειος ναὸς τοῦ Πραγαμάτου, ὅπου ὑπῆρχε ποτε παράστασις Δεήσεως, νὰ εἶχε ταφικὸν προορισμόν (Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Παράρτημα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου 1922 - 1925, σ. 64 - 65) ὡς ἐπίσης καὶ τὸ καλούμενον ἁγίασμα τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου (Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Byz. Zeit.* 1 (1892), σ. 483 καὶ 485 - 486. — Φ. ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, *ΑΔ* 18 (1963), Β' - Χρονικά, 1965, σ. 241). Πρβλ. ὡσαύτως τὴν μεγάλην ψηφιδωτὴν Δέησιν εἰς τὴν Μονὴν τῆς Χώρας τῆς Κωνσταντινουπόλεως (P. UNDERWOOD, *Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of Albert Mathias Friend. JR.*, Princeton 1955, σ. 254 - 260, πίν. 32 - 35 καὶ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Dumb. Oaks Pap.*, 12, 1958, σ. 284 - 287, πίν. 18). — Πρβλ. ὡσαύτως τὰ μεταγενέστερα παραδείγματα ἐν Ρουμανίᾳ (I. D. ȘTEFANESCU, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie*, Paris 1928, σποράδην. — ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie*, Paris 1929, Texte σ. 10 - 11, Album πίν. 1 - 2. — ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Les peintures du monastère de Dobrovăț*, *Mélanges Ch. Diehl* 2, 1930, σ. 187 - 189).

⁸ Π.χ. εἰς τὴν φορητὴν εἰκόνα τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης Σιναΐτικοῦ Μετοχίου (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *ΑΒΜΕ Θ'*, 1961, σ. 88, σημ. 1), τὸν Ἀγ. Νικόλαον τῆς Curtea de Argeș (αὐτόθι), τὸν Ἀγ. Νικόλαον Dorohoi (I. D. ȘTEFANESCU, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie*, Album, Paris 1928, πίν. XXIX), τὸν Ἀγ. Νικόλαον Dolhești-Mari (I. D. ȘTEFANESCU, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie*, Album, Paris 1929, πίν. 1 καὶ 2²), τὴν Μονὴν Râșka (I. D. ȘTEFANESCU, *Le monastère de Râșka*, *Byzantion* 10, 1935, σ. 556) καὶ τὴν φορητὴν εἰκόνα τοῦ Συμεὼν Nemanja καὶ τοῦ Ἀγίου Σάββα τῆς Μονῆς Morača τοῦ ἔτους 1645, ὅπου ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ ἀντὶ τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου ἵστανται ὁ Ἀγ. Νικόλαος καὶ ὁ Ἀγ. Λουκάς (S. RADOJČIĆ, *Les maîtres de l'ancienne peinture Serbe*, Belgrade 1955, πίν. LIII).

Σχέδ. 1. Λαξευτὸς τάφος ἐν Βεροίᾳ. Κάτοψις καὶ τομαί.
(Σχέδιον Α. Κούντου)

φον⁹. Αἱ τοιχογραφίαι ἔχουν ζωγραφηθῇ ἐπὶ στρώματος κονιάματος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου περιέχεται ἄχυρον. Ἡ σῆψις τοῦ ἀχύρου ἔχει προκαλέσει μέγα ποσοστὸν τῆς φθορᾶς τῶν τοιχογραφιῶν.

Εἰς τὰς μεγάλας ἐπιφανείας ἔχει χρησιμοποιηθῇ ἡ τεχνικὴ τοῦ fresco, αἱ δὲ λεπτομέρειαι ἔχουν προστεθῇ διὰ τῆς τεχνικῆς a secco. Τὰ χρησιμοποιηθέντα ὁμῶς χρώματα κατὰ τὴν τεχνικὴν a secco δὲν ἦσαν πυκνόρρευστα καὶ δὲν σχηματίζουν ἀνάγλυφον ἐπὶ τῆς ζωγραφημένης ἐπιφανείας. Οὕτω δίδεται ἡ ἐντύπωσις τοῦ καθαροῦ fresco.

Εἰς τὸ μέσον τῆς πρώτης συνθέσεως καὶ ὑψηλότερον τῶν μορφῶν τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Προδρόμου ἵσταται ὁ Χριστὸς ὄρθιος καὶ κατενώπιον (πίν. LXXXII καὶ LXXXVI). Διὰ τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστὸν εὐαγγέλιον. Σφύζονται ἱκανῶς ἐφθαρμένα ἡ κεφαλὴ καὶ τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος. Χαμηλὰ διακρίνονται ἴχνη τῶν πτυχῶν τοῦ ἱματίου καθὼς καὶ ἴχνη τῶν σανδαλίων αὐτοῦ. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ (πίν. LXXXIV α) εἶναι βαρεῖα, τῆς ἐντυπώσεως ἐπιτεινομένης ἀπὸ τὴν ὀγκώδη κόμην, ἡ ὁποία πίπτει ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου. Καστανέουθρον χρῶμα ἔχει χρησιμοποιηθῇ διὰ τὴν κόμην, ἐνῶ αἱ λεπτομέρειαι ταύτης σχεδιάζονται διὰ γραμμῶν μελανῶν καὶ χρώματος ὠχρα. Τὸ γένειον εἶναι μικρόν, στρογγύλον, μὲ τὰς ἐλευθέρας γραμμὰς τῶν τριχῶν καμπυλουμένας ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἐκ τῶν ὀφθαλμῶν σφύζεται μόνον ὁ δεξιός, ὁ ὁποῖος εἶναι μέγας ἀτενίζων τὸν θεατὴν. Ἡ ὀφρὺς, ὑπερυψωμένη καὶ καμπυλωμένη γωνιωδῶς, δίδει εἰς τὸ πρόσωπον ἓνα ἰδιαιτέρον τόνον ἀτομικότητος. Τὸ στόμα μὲ τὰ σαρκώδη χεῖλη ἀποδίδεται μὲ φυσικὴν λεπτότητα καὶ ἐλευθερίαν. Τὸ σφζό-

Πρβλ. ὡσαύτως τὴν τοιχογραφίαν τῆς Μονῆς Δοχειαρίου τοῦ ἔτους 1568, ὅπου ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἐνθρόνου βρεφοκρατοῦσης Θεοτόκου δέονται ὁ Ἄγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος καὶ ὁ Ἄγ. Νικόλαος (G. MILLET, *Monuments de l'Athos*, Paris 1927, εἰς τὸ ἐξῆς MILLET, *Athos*, πίν. 236). Ἡ ἀντικατάστασις προσώπων τῆς Δεήσεως ὑπὸ τοῦ Ἄγ. Νικολάου ἐξηγεῖται ὅταν ὁ ναὸς εἶναι ἀφιερωμένος εἰς τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου, ἢ εἰς εἰδικὰ περιπτώσεις, ὅπως π.χ. ὅταν ὁ ἅγιος τυγχάνῃ προστάτης τῶν ἀφιερωτῶν.

⁹ Π.χ. εἰς τὴν φορητὴν εἰκόνα τῆς Δεήσεως τῆς Μονῆς Σινᾶ τοῦ 11ου αἰῶνος (Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, Ἀθῆναι 1956 - 1958, εἰς τὸ ἐξῆς ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Σινᾶ*, ἀριθ. 48) καὶ τὴν τοιχογραφίαν τὴν ἀνακαλυφθεῖσαν μεταξὺ Ἄγ. Σοφίας καὶ Ἄγ. Εἰρήνης Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου ἡ Δέησις συνοδεύεται ἀπὸ τρεῖς ἁγίους, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Ἄγ. Νικόλαος (M. RAMAZANOGLU, *Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, Palermo 1951, 2, Roma 1953, σ. 233 - 234, πίν. LXVII καὶ F. DIRIMTEKIN, *Cahiers Archéol.* 12, 1962, σ. 176, εἰκ. 21). — Ὁ συσχετισμὸς τοῦ Ἄγ. Νικολάου μὲ τὴν Δέησιν φαίνεται ὅτι ἔχει κάποια ἰδιαιτέραν σημασίαν, ἡ ὁποία χρήζει περαιτέρω μελέτης.

μενον ἄκρον τῆς ρινὸς δεικνύει πλαστικὴν διάπλασιν εἰς σχῆμα τρίφυλλον. Τὸ δέσμα ἀποδίδεται διὰ χρώματος ἀνοικτοκιτρίνου, ἐνῶ ἐλαιοπρασίνη σκιά περιβάλλει τὸ πρόσωπον παρακολουθοῦσα τὸ περίγραμμα τῆς κόμης. Ὁ λαιμὸς τοῦ Χριστοῦ παρουσιάζει μίαν καμπύλην σκιάν περίπου παράλληλην πρὸς τὸ περίγραμμα τοῦ γενείου καὶ κυκλικὸν σχῆμα ἐπὶ τῆς δεξιᾶς κλειδός¹⁰.

Δεξιὰ τοῦ Χριστοῦ ἵσταται ἡ Παναγία δεομένη εἰς σιάσιν τριῶν τετάρτων, ἐλαφρῶς κλίνουσα τὴν κεφαλὴν (πίν. LXXXII καὶ LXXXVI). Τὸ πρόσωπον τῆς Παναγίας (πίν. LXXXIII καὶ LXXXVII) εἶναι ὄρειδὲς καὶ οἱ ὀφθαλμοὶ μεγάλοι μὲ πεπλατυσμένας τὰς ἱριδας. Ἐπὶ τοῦ λευκοφαίου βολβοῦ σφάζεται ἴχνος ἐντόνων λευκῆς κηλίδος, ἐνῶ τὸ κάτω βλέφαρον παρουσιάζει τὴν ἰδιομορφίαν νὰ «ξεχειλῶνῃ» κάπως πρὸς τὸν ἑξωτερικὸν κανθόν. Αἱ πεπλατυσμένοι ἱριδες καὶ ὁ «ξεχειλωμένος» κανθὸς προσδίδουν ὑγρότητα εἰς τὴν ἔκφρασιν. Ἡ γραμμὴ ἡ σχεδιάζουσα τὸ ἄνω βλέφαρον ἐκτείνεται μέχρι τινὸς πέραν τοῦ ἑξωτερικοῦ κανθοῦ¹¹. Αἱ ὀφρύες διαγράφονται μὲ τὴν αὐτὴν ἰδιάζουσαν ὑπερύψωσιν ὅπως τοῦ Χριστοῦ. Ἡ μύτη ἔχει καταστραφῇ. Σφάζεται ἴχνος μόνον τοῦ περιγράμματος, χρώματος ἐρυθροῦ. Εἰς τὸ στόμα, τὸ καμπύλον περίγραμμα τοῦ κάτω χείλους καὶ ἡ σκιά ἡ προεκτείνουσα τὸ ἄνω εἰς τὸ σχῆμα τὸ χαρακτηριζόμενον ὡς «χειλιδονοουράν»¹², προσδίδουν ὅλως ἰδιαιτέραν φυσικότητα. Ἡ σὰρξ ἀποδίδεται καὶ ἐδῶ διὰ χρώματος ἀνοικτοκιτρίνου, ἐνῶ ἐλαιοπρασίνη σκιά παρακολουθεῖ τὴν γραμμὴν τῆς κάτω σιαγόνος, καλύπτει τὸ ἄνω βλέφαρον καὶ τὴν μεταξὺ ὀφρύων ἀπόστασιν καὶ δημιουργεῖ τοξοειδὲς σχῆμα ὑπὸ τὸ κάτω χεῖλος. Ἐπὶ τοῦ βλεφάρου ἡ σκιά ἐπιτείνεται ἀπὸ μίαν ὑπερύψωτον γραμμὴν μεταξὺ βλεφάρου καὶ ὀφρύος. Σκιά ἐλαιοπρασίνη παρακολουθεῖ ἐπίσης τὸ περίγραμμα τοῦ μετώπου κάτωθεν τοῦ μαφορίου. Ὁ λαιμὸς ἀποδίδεται δι' ἐναλλασσομένων γραμμῶν φαιῶν, φαιοπρασίνων καὶ ὑπερύψων, κυμαινομένου πάχους, παραλλήλων πρὸς τὴν γραμμὴν τοῦ πώγωνος. Εἰς τὸ δεξιὸν κάτω μέρος τοῦ λαιμοῦ, ὑπεράνω τῆς κλειδός, διαγράφεται ἑλλειψοειδὲς σχῆμα¹³. Ἰχνος χρώματος ἐπὶ τῆς παρειᾶς τῆς Παναγίας ἀποτελεῖ

¹⁰ P. ΜΙΛΚΟΝΙĆ - ΠΕΡΕΚ, *La création du nouveau style monumental au XIIIe siècle*, Actes du XII Congrès International d'Études Byzantines, Ochride 1961, III, Belgrade 1964, σ. 311, εἰκ. 6.

¹¹ Εἰς τὰς δημοσιευομένας ἐνταῦθα φωτογραφίας (πίν. LXXXII, LXXXIII) ἡ ἐντόνος μελανὴ γραμμὴ, ἡ παρουσιαζομένη ἐπὶ τοῦ κροτάφου ὡς περαιτέρω συνέχεια τῆς προεκτάσεως τοῦ ἄνω βλεφάρου, ὀφείλεται εἰς φθορὰν τοῦ κονιάματος.

¹² P. ΜΙΛΚΟΝΙĆ - ΠΕΡΕΚ, ἔ.δ. σ. 311, εἰκ. 3 καὶ 4.

¹³ Ἰδ. σημείωσιν 10.

ἐνδειξιν ὅτι ἴσως ὑπῆρχε ροδίνη κηλὶς¹⁴. Τὸ μαφόριον εἶναι καστανέφυθρον μὲ ὠραίας πτυχὰς περὶ τὸ μέτωπον. Δὲν φέρει παρυφήν ἄλλου χρώματος. Κοσμεῖται μόνον ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ τῶν ὤμων δι' ὀκτακτίνου ἀστέρος χρώματος ἀνοικτοκιτρίνου. Κάτωθεν τοῦ μαφορίου διακρίνεται ἐλάχιστα ὁ κεκρύφαλος, κυρίως ὀπισθεν τοῦ λαιμοῦ. Τὸ δεξιὸν τμήμα τοῦ μαφορίου πίπτει κατακορύφως παραλλήλως πρὸς τὸν λαιμόν, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸν κολποῦται κυκλικῶς πρὸ τοῦ στήθους. Διακρίνεται ὡσαύτως ἡ ἀριστερὰ χεὶρ τῆς Θεοτόκου ὑψωμένη εἰς στάσιν δεήσεως καὶ ἐπὶ τοῦ ἐπιμανίκου αὐτῆς τὰ δάκτυλα τῆς δεξιᾶς χειρὸς. Ὅπισθεν τοῦ ἐπιμανίκου ἀναδιπλοῦται τὸ μαφόριον, ἡ συνέχεια τοῦ ὁποῖου διακρίνεται χαμηλότερον. Ἡ στάσις τῶν χειρῶν εἶναι ἀκριβῶς ὁμοία μὲ τὴν στάσιν τῆς Παναγίας τῆς Παρακλήσεως εἰς τὴν Σοροćani¹⁵.

Ἐκ τῆς μορφῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου (πίν. LXXXII, LXXXIV β, LXXXVI), ἡ ὁποία διατηρεῖται χειρότερον ἀπὸ τὰς ἄλλας, διακρίνεται ὁλόκληρος ὁ ἀριστερὸς ὀφθαλμός, τὸ ἄνω βλέφαρον τοῦ δεξιοῦ ὀφθαλμοῦ καὶ ἀμφότεραι αἱ ὀφρῦες ἐντόπως συνεσπασμέναι¹⁶. Τὸ κάτω βλέφαρον «ξεχειλῶνει» πρὸς τὸ μέρος τοῦ ἐξωτερικοῦ κανθοῦ, ὅπως εἰς τὴν μορφήν τῆς Παναγίας. Διακρίνεται ἐπίσης ἀμυδρῶς ἡ μακρὰ ρίς, τὸ γένειον, ἡ ἀκατάστατος κόμη μὲ τοὺς βοστρύχους πίπτοντας ἐπὶ τοῦ μετώπου, ὁ γυμνὸς ἀριστερὸς βραχίον καὶ ἡ μία τῶν χειρῶν. Ὡς πρὸς τὴν θέσιν τῶν χειρῶν δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτος βεβαιότης. Ὡρισμένα ὅμως ἴχνη, ἐνδεχομένως δακτύλων, πρὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου τοῦ Προδρόμου ἐνισχύουν τὴν ἄποψιν ὅτι αἱ χεῖρες διεσταυροῦντο ἐπὶ τοῦ στήθους. Ὁ Πρόδρομος φέρει τρίχινον ἔνδυμα. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἔφερεν ἄνωθεν αὐτοῦ ἱμάτιον ἐξ ὑφάσματος, δεδομένου ὅτι τὸ τρίχινον ἔνδυμα ἔχει τὸ αὐτὸ φαιοπράσινον χρῶμα μὲ τὸ ἱμάτιον τοῦ Χριστοῦ καὶ εἶναι ἀπίθανον νὰ εἴχε χρησιμοποιηθῇ τὸ αὐτὸ χρῶμα διὰ δύο παραπλεύρως ἱσταμένας μορφάς¹⁷. Εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου διακρίνονται

¹⁴ Αὐτόθι, σ. 310.

¹⁵ V. J. DJURIC, *Soroćani*, Beograd 1963, εἰς τὸ ἐξῆς DJURIC, *Soroćani*, πίν. LIV.

¹⁶ Αἱ ὀφρῦες φαίνονται καλύτερον ἐπὶ τοῦ σχεδίου (πίν. LXXXVI) καὶ ὅχι ἐπὶ τῶν φωτογραφιῶν (πίν. LXXXII καὶ LXXXIV). Αἱ ἐπὶ τῶν φωτογραφιῶν δύο παράλληλοι καμπύλαι ὑπεράνω τοῦ ἀριστεροῦ ὀφθαλμοῦ δὲν εἶναι παρὰ φθορὰ τοῦ κονιάματος.

¹⁷ Τρίχινον ἔνδυμα κατὰ τὸν Whittemore φέρει κάτωθεν τοῦ ἱματίου καὶ ὁ Πρόδρομος τῆς μεγάλης ψηφιδωτῆς Δεήσεως τῆς Ἀγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (T. WHITTEMORE, *The mosaics of Hagia Sophia at Istanbul, Fourth preliminary Report, Work done in 1934-1938, The Deesis panel of the South Gallery*, Oxford 1952, εἰς τὸ ἐξῆς WHITTEMORE, σελ. 19). Πρβλ. τὴν μίαν τῶν Δεήσεων εἰς τὸν ἄνω ὄροφον τοῦ ἐξωνάρθηκος τῆς Ἀγ. Σοφίας Ἀχρίδος, 14ου αἰῶνος (R. LJUBINKOVIC et M. ČORONIC - LJUBINKOVIC, *La*

ἴχνη γραμμῶν ἐνδεικτικῶν ὅτι ἴσως τὸ πλάσιμον τῆς μορφῆς αὐτῆς ἀπεδίδετο σχηματικῶς διὰ γραμμῶν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἄλλας δύο μορφὰς τῆς Δεήσεως, ὅπου τὸ πλάσιμον ἀποδίδεται μὲ φῶς καὶ σκιάν.

Ὁ Ἅγιος Νικόλαος σφύζεται ἐν τῷ συνόλῳ καλύτερον (πίν. LXXXV καὶ LXXXVIII). Διὰ τὴν ταύτισιν δὲν ὑπάρχει μὲν ἐπιγραφὴ, ἀλλὰ τὰ ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ συνήθως ἀποδιδόμενα εἰς τὸν ἐν λόγῳ ἅγιον. Ἐκ τῆς κεφαλῆς ἀπομένει ὁ ἀριστερὸς ὀφθαλμός, ἡ ρίς, καταλήγουσα εἰς σχῆμα τρίφυλλον, τὰ ὅσα καὶ τὸ χαρακτηριστικὸν στρογγύλον γένειον. Σφύζεται ὁλόκληρος ὁ κορμὸς τοῦ ἁγίου. Τὸ φαιλόνιον εἶναι ἀνοιχτοκίτρινον μὲ πτυχὰς ἀποδιδόμενας δι' ὑπερύθρου χρώματος, τὸ ὁμοφόριον φέρει μεγάλους μέλανας σταυροὺς καὶ τὸ στιχάριον διακρίνεται εἰς τὸν λαιμὸν καὶ περὶ τοὺς πόδας, ὅπου ἀναδιπλοῦται ὑπεράνω ἐκάστου ποδός. Μεταξὺ τοῦ φαιλονίου καὶ τοῦ στιχαρίου, διακρίνεται τὸ ἄκρον λώρου πλουσίως διακοσμημένου διὰ κεντημάτων καὶ κροσσῶν. Δὲν διακρίνεται ἄν εἶναι τὸ ἄκρον τοῦ ὁμοφορίου ἢ τοῦ ἐπιτραχηλίου. Ἡ παρὰ τὸν λαιμὸν παρυφὴ τῶν ἀμφίων καὶ τὸ ἐπιμάνικον κοσμοῦνται διὰ πυκνοῦ ἀτέρμονος ἐλικοειδοῦς φυτικοῦ κοσμήματος. Τὸ ἐγχείριον κοσμεῖται διὰ δύο διαφορετικῶν σχεδίων, ἐνὸς γεωμετρικοῦ καὶ ἐνὸς φυτικοῦ καὶ καταλήγει εἰς κροσσούς. Ἡ δεξιὰ χεὶρ εὐλογεῖ, ἐνῶ ἡ ἀριστερὰ κρατεῖ κλειστὸν εὐαγγέλιον. Μεταξὺ τῆς χειρὸς καὶ τοῦ εὐαγγελίου παρεμβάλλεται τὸ φαιλόνιον, τὸ ὁποῖον κολποῦται εἰς σχῆμα λοβοῦ πρὸς τὰ ἀριστερά.

Τὸ βλέμμα τοῦ ἁγίου εἶναι ἐστραμμένον πρὸς τὸ μέρος τῆς Δεήσεως εἰς ἐνδειξιν ὅτι ὁ Ἅγιος Νικόλαος δὲν εἶναι ἄσχετος μὲ τὴν ἐν λόγῳ σύνθεσιν. Καθ' ὅμοιον τρόπον παριστάνεται ὁ Ἅγιος Νικόλαος εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Δεήσεως τοῦ 11ου αἰῶνος τῆς Μονῆς Σινᾶ¹⁸, ὅπου ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστον μέρος τῆς ὅλης συνθέ-

peinture médiévale à Ochride, Recueil des travaux du Musée National d'Ochride, Ochride 1961, ὡς καὶ νεώτερα παραδείγματα ἐν Ν. Ρ. ΚΟΝΔΑΚΟΦ, *Ikonografia Gospoda Boga i spasa nasego Jesusa Christa*, Πετρούπολις 1905. Εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Whittemore, ἀναφερόμενα παραδείγματα, ἐνθα ὁ Πρόδρομος τῆς Δεήσεως φορεῖ μηλωτήν, προσθετέα ἡ Morača (V. J. DJURIĆ, *Un atelier de peinture dans la Serbie du XIIIe siècle*, *Starinar* XII, 1961, εἰς τὸ ἐξῆς DJURIĆ, *Atelier*, εἰκ. 13), ἡ κρύπτη τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου παρὰ τὸ χωρίον San Vito dei Normanni τῆς Ἀπουλίας (Α. ΜΕΔΕΑ, *Gli affreschi delle cripte eremitiche pugliesi*, Album, Roma 1939, εἰκ. 48) καὶ τὰ ἄφθονα παραδείγματα ἐν Καππαδοκίᾳ (G. DE JERPHANION, *Les églises rupestres de Cappadoce*, Deuxième album, Paris 1928, πίν. 98₁, 114_{1,2}, 126₁, Troisième album, Paris 1934, πίν. 166₁, 168₁ καὶ N. et M. THIERRY, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce*, Paris 1963, πίν. 58β).

¹⁸ *18. σημείωσιν 9.

σεως. Καὶ ἐκεῖ ὅπως καὶ ἐδῶ ἔχει τὴν αὐτὴν μετωπικὴν στάσιν καὶ τὸ βλέμμα ἑστραμμένον ἀριστερά. Ἄλλαι ὁμοιότητες δευτερευούσης σημασίας εἶναι ἡ εὐλογούσα χεὶρ καὶ ὁ ἀνάλογος τρόπος διὰ τοῦ ὁποίου κρατεῖ τὸ εὐαγγέλιον.

Οἱ φωτοστεφανοὶ τῶν μορφῶν περιγράφονται ἀπὸ δύο ἰσοπαχεῖς γραμμάς, μίαν καστανέρυθρον ἑσωτερικῶς καὶ μίαν λευκὴν ἑξωτερικῶς. Ὁ σταυρὸς ἐπὶ τοῦ φωτοστεφάνου τοῦ Χριστοῦ εἶναι φαιός. Ἐὰν τὰ σφζόμενα ἵχνη τῆς καθέτου κεραίας δὲν ἀπατοῦν, φαίνεται ὅτι ἡ κεραία εἶχε διαβαθμίσεις τόνων, ἥτοι παρουσιάζετο σκοτεινὴ πρὸς τὰ ἀριστερὰ καθισταμένη φωτεινότερα πρὸς τὰ δεξιὰ.

Τὰ εὐαγγέλια, τὰ ὁποῖα κρατοῦν ὁ Χριστὸς καὶ ὁ Ἅγιος Νικόλαος εἶναι διακοσμημένα μὲ πολυτίμους λίθους καὶ ἔχουν τὰ φύλλα ἑρυθρά.

Τὰ χρώματα εἶναι γενικῶς φωτεινά. Τόνοι ὥχρας διὰ τὰ πρόσωπα, τὰς χεῖρας, τοὺς φωτοστεφάνους καὶ τὸν χιτῶνα τοῦ Χριστοῦ, ἔλαιοπράσινον διὰ τὰς σκιάς, καστανέρυθρον διὰ τὸ μαφόριον τῆς Θεοτόκου, καστανέρυθμον, μέλαν καὶ ὥχρα διὰ τὴν κόμην τοῦ Χριστοῦ, φαιοπράσινον διὰ τὸ ἱμάτιον τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ τρίχινον ἔνδυμα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου. Δι' ἐρυθρᾶς γραμμῆς σχεδιάζεται τὸ περίγραμμα τῆς μύτης καὶ τῶν δακτύλων. Ἐρυθρωπὸν χρῶμα παρουσιάζεται ἐντὸς τῶν ὀφθαλμῶν, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι εἶναι μᾶλλον τὸ χρῶμα, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὸ προκαταρκτικὸν σχέδιον. Τὰ φωτεινότερα χρώματα στρώνονται ἐπάνω εἰς τὰ σκοτεινότερα. Οὕτως αἱ πτυχαὶ τοῦ ἱματίου τοῦ Χριστοῦ π.χ. ἀποδίδονται μὲ μέλαν χρῶμα, διὰ τῆς ἐξαιρέσεως τῶν ἀπὸ τὸν πρασινόφαιον χρωματισμὸν τοῦ ὑπολοίπου ἐνδύματος.

Ἡ πτυχολογία εἶναι ἀπλῆ, χωρὶς ἐπιτηδευμένας συστροφάς, μὲ γραμμάς σταθεράς καὶ ἑλευθέρας. « Χρυκοκονδυλιές » δὲν ἔχουν χρησιμοποιηθῇ.

Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου σχεδιάζονται σαφῶς διὰ γραμμῆς σκούρου καστανοῦ χρώματος, ἡ ὁποία προστίθεται εἰς τὸ τέλος μετὰ τὸ πλάσιμον.

Ὁ τρόπος, κατὰ τὸν ὁποῖον ἐξετελέσθησαν αἱ τοιχογραφίαι, εἶναι πλαστικὸς καὶ ὄχι ζωγραφικὸς. Διὰ τὰς λεπτομερείας τοῦ πλασίματος τῆς σαρκὸς δὲν εἶναι εὐκόλουν νὰ βεβαιωθῇ κανεῖς, λόγῳ τῆς μεγάλης φθορᾶς τῆς τοιχογραφίας. Ἀπὸ τὰ σφζόμενα τμήματα ὅμως συμπεραίνεται ὅτι τὸ πλάσιμον ἀπεδίδετο διὰ δύο κυρίως χρωμάτων, ἀνοιχτοκιτρίνου διὰ τὰ φωτιζόμενα μέρη καὶ ἔλαιοπρασίνου διὰ τὰ σκιαζόμενα. Εἰς μὲν τὰς μορφὰς τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Χριστοῦ τὸ πλάσιμον ἀπεδίδετο διὰ μεταβάσεων ἀπὸ φωτεινὰς εἰς σκιερὰς ἐπιφανείας. Εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Προδρόμου, ἐνδεχομένως δὲ καὶ εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἁγίου Νικολάου φαίνεται ὅτι ἔγινε χρῆσις τῆς γραμμῆς εἰς τὸ πλάσιμον. Ἰχνη λαμμάτων δὲν σφζονται.

Ἐντύπωσιν ἄμεσον προκαλεῖ ἡ ποιότης τῶν τοιχογραφιῶν, ἡ σοφὴ δεξιότης

τοῦ καλλιτέχνου, ἡ εὐγένεια τῶν μορφῶν καὶ ἡ πλουσία ἔκφρασις συναισθήματος. Τὸ σχέδιον εἶναι καλλίγραμμον, ἀλλ' ὄχι καλλιγραφημένον, ἐκτελεσμένον μὲ ἀκριβειαν συγχρόνως καὶ ἐλευθερίαν, μὲ τὴν ἀνεσιν δεξιότηχου ζωγράφου. Ἡ διατήρησις ὅμως τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι πολὺ κακὴ, εἰς τρόπον ὥστε αἱ παραστάσεις ἐκ πρώτης ὄψεως οὐδόλως διακρίνονται. Μόνον ἀφοῦ παρατηρήσῃ κανεὶς τὸ τοίχωμα ἐπὶ τι διάστημα, ἀρχίζουν νὰ διαφαίνωνται ὀλίγον κατ' ὀλίγον αἱ μορφαί.

Ἐντὸς τοῦ σκοτεινοῦ τάφου μὲ τὰ ἐφθαρμένα τοιχώματα ὁ Χριστὸς παρουσιάζεται μεγαλειώδης, ὡς θεία ἐπιφάνεια. Ἐναντι τοῦ αὐστηροῦ μεγαλείου τοῦ Χριστοῦ ἡ νεανικὴ, πλήρης λυρικῆς γλυκύτητος μορφὴ τῆς Παναγίας, μὲ τοὺς ὑγροὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὸ τρυφερόν ρεμβῶδες βλέμμα ἔχει ἔκφρασιν ἐλαφροῦς μελαγχολίας, χωρὶς ὅμως τὴν θλίψιν, ἡ ὁποία συνήθως ἀποδίδεται εἰς τὴν μορφὴν τῆς Παναγίας καὶ μάλιστα εἰς τὴν σύνθεσιν τῆς Δεήσεως. Ἀπὸ τὴν ἄλλην πλευρὰν τοῦ Χριστοῦ προσκλίνει ἡ βασανισμένη μορφὴ τοῦ Προδρόμου πλήρης πάθους καὶ δραματικότητος. Ὁ Χριστὸς συμβολίζει τὸ σταθερόν, τὸ ἀμετάβλητον, τὸ αἰώνιον, τὸ ἀναπότρεπτον. Αἱ δύο μορφαὶ ἑκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ δέονται διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς ψυχῆς τοῦ νεκροῦ. Καὶ διὰ τὰς δύο μορφὰς τὸ ἀντικείμενον τῆς δεήσεως εἶναι τὸ αὐτό, ἀλλ' ὑπάρχει ἀντίθεσις ὡς πρὸς τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον δέεται ἑκάστη. Ἡ Παναγία δέεται μὲ τὴν γαλήνην, ποὺ πηγάζει ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ μίαν ἐνδόμυχον αὐτοπεποιθήσιν καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τὴν ὑποταγὴν εἰς τὴν θεϊαν βούλησιν. Ὁ Προδρόμος δέεται μὲ τὴν ταραχὴν τοῦ ἀγωνιζομένου καὶ βασανιζομένου ἀνθρώπου.

Ἡ σωματικότης τῶν μορφῶν, ἡ φυσικότης καὶ ὁρθότης τῶν ἀναλογιῶν, ὁ μνημειώδης χαρακτὴρ τῆς συνθέσεως καὶ ὁ πλοῦτος τῆς ἐκφράσεως συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς χρονολογήσεως τοῦ ἔργου εἰς τὸν 13ον αἰῶνα. Ἐξ ἄλλου ἡ ἔλλειψις πάσης ἐκζητήσεως καθὼς καὶ ἡ ἔλλειψις παντὸς ἀκαδημαϊσμοῦ προδίδουν τὴν ἀρχὴν παρὰ τὸ τέλος μιᾶς ἐποχῆς. Τέλος ἡ σοφὴ δεξιότης, μὲ τὴν ὁποίαν ἀποδίδονται αἱ πληθεῖς εὐγενεῖας μορφαί, καὶ ἡ ἀκριβεία τοῦ σχεδίου ἐντάσσουν τὸ ἔργον εἰς ρεῦμα τέχνης καταγόμενον ἐκ τῆς πρωτευούσης.

Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τῶν τοιχογραφιῶν δὲν εἶναι εὐκόλος. Ὁ ἀπτικός, πλαστικὸς πάντως τρόπος τῆς ζωγραφικῆς καὶ ὁ περιορισμὸς τῆς χρήσεως τῆς γραμμῆς εἰς μόνον τὴν σχεδιάσιν τῶν χαρακτηριστικῶν ἀπαντᾷ κυρίως εἰς τὰ μνημεῖα τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 13ου αἰῶνος καθὼς καὶ εἰς μνημεῖα τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 12ου αἰῶνος, ἐξ ἑκείνων τὰ ὁποῖα δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς προδρομικὰ τοῦ 13ου¹⁹.

¹⁹ Διὰ τὴν ἀποψιν ὅτι μνημεῖα προδρομικὰ τῆς τέχνης τοῦ 13ου αἰῶνος ὑπάρχουν ἤδη ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 12ου ἴδ. Ο. DEMUS, *Die Entstehung des Paläologenstils in*

Εἰς μερικά ἀπὸ τὰ μνημεῖα τῶν ἀνωτέρω ἐποχῶν ἡ σχηματικὴ διὰ γραμμῶν ἀπόδοσις τοῦ πλασίματος διατηρεῖται διὰ τὰ ἡλικιωμένα πρόσωπα. Συνδυασμὸς τῶν δύο τρόπων παρατηρεῖται ἐπίσης εἰς τὴν μεγάλην ψηφιδωτὴν Δέησιν τῆς Ἀγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως²⁰, ὅπου διὰ μὲν τὸ πρόσωπον τῆς Παναγίας

der Malerei, Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress, München 1958 (IV₂), München 1958, εἰς τὸ ἐξῆς DEMUS, *Entstehung*, σελ. 7, 20-22 καὶ 26, ἔνθα καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. — Μ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Ἡ Πρώιμος Παλαιολόγειος Ἀναγέννησις εἰς τὰς χώρας καὶ τὰς νήσους τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα*, Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, περίοδος Δ', τόμος Δ', Τιμητικὸς Γ. Σωτηρίου, Ἀθῆναι 1964, εἰς τὸ ἐξῆς ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Πρώιμος Παλαιολόγειος Ἀναγέννησις*, σελ. 257. — D. TALBOT RICE, *The Twelfth century Renaissance in Byzantine Art*, An Inaugural Lecture delivered in the University of Hull on 28 October 1964, University of Hull Publications, 1965, εἰς τὸ ἐξῆς TALBOT RICE, *Renaissance*.

²⁰ CH. R. MOREY, *The Mosaics of Hagia Sophia*, Bulletin of the Metropolitan Museum of Art, II/7, 1944, σ. 201, ἔνθα χρονολογεῖται εἰς τὸν 11ον αἰῶνα. — WHITTEMORE, σ. 30, ἔνθα χρονολογεῖται περὶ τὸ 1130. — G. GALASSI, *Roma o Bisanzio*, II, Roma 1953, σ. 319-321, εἰκ. 181-183, ἔνθα χρονολογεῖται εἰς τὸ τέλος τοῦ 13ου ἂν ὅχι τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος. — S. BETTINI, *I mosaici dell'atrio di San Marco e il loro seguito*, Arte Veneta VIII, 1954, σ. 37-38, ἔνθα χρονολογεῖται εἰς τὸν 15ον αἰῶνα. — V. N. LAZAREV, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Ζωγραφικῆς*, Μόσχα 1947-1948 (Ρωσιστί), εἰς τὸ ἐξῆς LAZAREV, τόμ. I, σ. 166, πίν. XXVIII. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Τοιχογραφίαι Παλαιᾶς Ladoga*, Μόσχα 1960 (Ρωσιστί μετὰ Γαλλικῆς περιλήψεως), εἰς τὸ ἐξῆς LAZAREV, *Ladoga*, σ. 100, πίν. 90. — ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Les procédés de la stylisation linéaire dans la peinture byzantine des X-XII siècles*, Actes du XXV Congrès International des Orientalistes, Moscou 1960, Tome I, Moscou 1962 (Ρωσιστί), εἰς τὸ ἐξῆς LAZAREV, *Stylisation*, σ. 465, ἔνθα χρονολογεῖται εἰς τὸν 12ον αἰῶνα. — O. DEMUS, *The mosaics of Norman Sicily*, London 1949, εἰς τὸ ἐξῆς DEMUS, *Sicily*, σ. 431-433, ἔνθα θεωρεῖται ὡς πιθανὴ ἡ χρονολόγησις εἰς τὸν 13ον αἰῶνα, ἀλλ' εἰς προ-Παλαιολογικοὺς χρόνους. — ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Zwei Konstantinopler Marienikonen des 13. Jahrhunderts*, Jahrb. Öster. Byzant. Gesell. 7, 1958, εἰς τὸ ἐξῆς DEMUS, *Marienikonen*, σ. 95-98, εἰκ. 5, ἔνθα χρονολογεῖται εἰς τὸ 3ον τέταρτον τοῦ 13ου αἰῶνος. — DEMUS, *Entstehung*, σ. 16 καὶ 56, πίν. 21-22, ἔνθα χρονολογεῖται εἰς τοὺς πρώιμους Παλαιολογικοὺς χρόνους. — A. GRABAR, *La peinture byzantine*, Genève 1953, εἰς τὸ ἐξῆς GRABAR, *Peinture*, σ. 107, πίν. ἐν σ. 104-105 καὶ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Byzance, l'Art Byzantin du Moyen Age*, Paris 1963, σ. 116, ἔνθα χρονολογεῖται εἰς τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰῶνος. — D. TALBOT RICE, *The Art of Byzantium*, London 1959, εἰς τὸ ἐξῆς TALBOT RICE, *Art of Byzantium*, σ. 80, πίν. XXV-XXVII, εἰκ. 172, ἔνθα χρονολογεῖται ἡ ἀμέσως πρὸ τῆς Λατινοκρατίας ἐν Κωνσταντινουπόλει ἡ ἀμέσως μετὰ. — TALBOT RICE, *Renaissance*, σ. 15-18, ἔνθα γίνεται ἀναδρομὴ εἰς τὰς μέχρι τοῦδε ἐκφρασθεῖσας ἀπόψεις καὶ χρονολογεῖται ἡ Δέησις σχεδὸν μετὰ βεβαιότητος εἰς τοὺς πρὸ τοῦ 1204 χρόνους. — Καλὴ ἀπεικόνισις τοῦ ἐν λόγῳ ψηφιδωτοῦ εὗρηται ἐπί-

καὶ τοῦ Χριστοῦ ἡ ἀπόδοσις τοῦ ὄγκου ἐπιτυγχάνεται δι' ὁμαλῶν μεταβάσεων ἀπὸ τὰ φωτιζόμενα εἰς τὰ σκιαζόμενα μέρη, τρόπου χαρακτηριστικοῦ διὰ τὴν τέχνην τοῦ 13ου αἰῶνος²¹, εἰς δὲ τὸ πρόσωπον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου διὰ σχηματικῶν γραμμῶν, τρόπου χαρακτηριστικοῦ διὰ τὰ περισσότερα μνημεῖα τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 12ου αἰῶνος²². Ὁ αὐτὸς συνδυασμὸς τῶν δύο τρόπων παρουσιάζεται εἰς τὴν Βέροϊαν, ὅπου ὁμως χρησιμοποιοῦνται πολὺ ἀπλούστερα μέσα.

Μὲ τὴν μεγάλην ψηφιδωτὴν Δέησιν τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως ὑπάρχουν μερικαὶ ἀκόμη ὁμοιότητες. Ἡ κεφαλὴ τῆς Παναγίας ἔχει τὴν αὐτὴν σχεδὸν στάσιν καὶ τὸ μαφόριον ἔχει τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς διάταξιν μὲ τὸ δεξιὸν τμήμα καταπίπτον κατακορύφως, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸν περιβάλλει κυκλικῶς τὸν λαιμόν. Ἡ διάταξις αὕτη εἶναι σπανία, ἂν καὶ ἀπαντᾷ εἰς ὠρισμένα ἄλλα ἔργα²³. Ἐξ ἄλλου ὡς πρὸς τὸ συναισθηματικὸν περιεχόμενον ἡ Παναγία τῆς Βεροῖας ἔχει κατὰ ἀπὸ τὴν «ὑπέροχῃ συμπόνοια»²⁴ τῆς Παναγίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Δὲν ἔχει ὁμως τὴν θλίψιν καὶ τὸν πόνον ἐκείνης. Ἡ Παναγία τῆς Κωνσταντινουπόλεως δείχνει καταπονημένη. Εἶναι ὥσάν νὰ ἔχουν ἀφήσει τὰ ἴχνη τῶν ἐπάνω εἰς τὴν

σης ἐν C. MANGO, *Materials for the Study of the mosaics of St. Sophia at Istanbul*, Washington D.C., 1962, πίν. 19. Διὰ τὸν συνδυασμὸν τῶν δύο τρόπων, γραμμικοῦ καὶ πλαστικοῦ, ἴδ. WHITTEMORE, σ. 22 καὶ DEMUS, *Sicily*, σ. 431 - 432.

²¹ DEMUS, *Sicily*, σ. 436. — DEMUS, *Entstehung*, σ. 26 - 30. — ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Πρώτος Παλαιολόγειος Ἀναγέννησις*, σ. 257 κ.έ.

²² DEMUS, *Sicily*, σ. 369 - 436. — DEMUS, *Entstehung*, σ. 25. — Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Βυζαντινὲς Τοιχογραφίαι στὸν Ὁρῶπό*, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, περίοδος Δ', τόμ. Α', 1959, Ἀθῆναι 1960, εἰς τὸ ἐξῆς ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Ὁρῶπός*, σ. 102 - 103. — LAZAREV, *Ladoga*. — LAZAREV, *Stylisation*, σ. 463 - 469. — E. KITZINGER, *The Mosaics of Monreale*, Palermo 1960, εἰς τὸ ἐξῆς KITZINGER, *Monreale*, σ. 70 κ.έ.

²³ Π.χ. εἰς τὸν στεατίτην τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, 11ου - 12ου αἰῶνος (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ΑΒΜΕ, τόμ. Γ', 1937, σ. 202, εἰκ. 10. — Κατάλογος ἐκθέσεως «Ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη, Τέχνη Εὐρωπαϊκὴ», Ἀθῆναι 1964, εἰς τὸ ἐξῆς «Βυζαντινὴ Τέχνη», ἀριθ. 121), ὁ ὁποῖος δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι τμήμα παραστάσεως Δεήσεως, τὴν ψηφιδωτὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, περὶ τὸ 1065 (TALBOT RICE, *Art of Byzantium*, πίν. 155), τὸ ἀνάγλυφον τῆς Παναγίας εἰς τὴν Capella Zeno τοῦ Ἀγ. Μάρκου Βενετίας, 13ου ἢ 14ου αἰῶνος (O. DEMUS, *The Church of San Marco in Venice*, Washington D.C., 1960, σ. 121, 187 - 188, εἰκ. 35) καὶ τὴν Παναγίαν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς εἰκόνας μὲ σκηνὰς Δωδεκαῶρου τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, τέλους 13ου αἰῶνος (W. FELICETTI - LIEBENFELS, *Geschichte der byzantinischen Ikonenmalerei*, Olten - Lausanne 1956, πίν. 51).

²⁴ WHITTEMORE, σ. 18.

μορφὴν τῆς τὰ Πάθη τοῦ Χριστοῦ, ἡ Σταύρωσις, ἡ Ἀποκαθήλωσις, ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος. Τὰ « χρυσοκαστάνινα μάτια τῆς μετὰ τὸ ἀπροσμέτρητον βάθος »²⁵ δὲν ἀτενίζουν πονθενά. Τὸ βλέμμα εἶναι κουρασμένο καὶ γυρισμένο πρὸς τὰ μέσα. Ἡ Παναγία τῆς Βεροίας ἀντιθέτως ἔχει μίαν δροσερὰν νεανικότητα.

Ὁμοιότητές τινες παρατηροῦνται καὶ ὡς πρὸς τὴν μορφὴν τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου, ἰδίᾳ εἰς τοὺς ὀφθαλμούς, τὰς συνεσπασμένας ὀφρῦς, τὴν κλίσιν τῆς κεφαλῆς καὶ τὴν ἔκφρασιν.

Ὡς πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ ὅμως δὲν παρατηρεῖται ὁμοιότης. Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ εἶναι λεπτοφυῆς μετὰ τονισμένον τὸ υπερβατικὸν στοιχεῖον, ἐνῶ εἰς τὴν Βέροϊαν τονίζεται τὸ μεγαλεῖον καὶ ἡ ἐπιβλητικότητα. Ἐξ ἄλλου εἰς τὴν Βέροϊαν ὁ Χριστὸς παριστάνεται ὄρθιος.

Πάντως τὸ ἐν λόγῳ ψηφιδωτὸν δὲν δύναται νὰ βοηθήσῃ πολὺ εἰς τὴν χρονολόγησιν, διότι τὸ ἴδιον δὲν εἶναι μετὰ πλήρους βεβαιότητος χρονολογημένον, ἀν καὶ ἡ ἐπικρατεστέρα χρονολόγησίς του εἶναι ἴσως εἰς τὸ τέλος τοῦ 12^{ου} αἰῶνος²⁶.

Αἱ τοιχογραφίαι τῆς Βεροίας ἐξ ἄλλου ἔχουν ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τὰ ἀποδιδόμενα ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Ο. Demus εἰς τὰ μνημεῖα τῆς περιόδου 1230 - 1260, ἥτοι τῆς δευτέρας ἐκ τῶν τεσσάρων φάσεων, εἰς τὰς ὁποίας χωρίζει τὴν τέχνην τοῦ 13^{ου} αἰῶνος²⁷. Τὰ χαρακτηριστικὰ ταῦτα εἶναι 1) ὅτι αἱ μορφαὶ ἀποκτοῦν ὄγκον, 2) ὅτι τὸ σχέδιον ἀποκτᾷ κλασσικὴν ἀπλότητα, 3) ὅτι τὸ βλέμμα πλουτίζεται μετὰ ἔντασιν καὶ 4) ὅτι τὰ πρόσωπα παραμένουν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τῆς εἰκότος, μὴ δημιουργουμένης ἀκόμη τῆς ἐντυπώσεως τοῦ βάθους. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ὅμως, δηλαδὴ ἡ ἔλλειψις τῆς ἐντυπώσεως τοῦ βάθους, δὲν δύναται νὰ ἔχῃ σημασίαν διὰ τὴν χρονολόγησιν εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν, διότι ἡ Δέξις γενικῶς ὡς σύνθεσις δὲν προσφέρεται εἰς τὴν δημιουργίαν τοιαύτης ἐντυπώσεως.

Ἐπὶ μέρους ἐπίσης ὁμοιότητες παρουσιάζονται μετὰ μνημεῖα τῆς δευτέρας ταύτης φάσεως, ἥτοι τῶν ἐτῶν 1230 - 1260.

Ἡ Παναγία τῆς Βεροίας ὡς πρὸς τὸ ἦθος καὶ τὸ ὄφρος παρουσιάζει μεγάλην ὁμοιότητα μετὰ τὰς δύο Παναγίας, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἀφ' ἑνὸς²⁸ καὶ τῆς Ὑπαπαν-

²⁵ WHITTEMORE, σ. 18.

²⁶ Ἰδ. σημ. 20.

²⁷ DEMUS, *Entstehung*, σ. 29.

²⁸ G. MILLET - A. FROLOW, *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie*, I, Paris 1954, εἰς τὸ ἐξῆς MILLET - FROLOW, I, πίν. 64₂. — D. TALBOT RICE - S. RADOJČIĆ, *Jugoslawien, Mittelalterliche Fresken*, Paris 1955, εἰς τὸ ἐξῆς UNESCO, *Jugoslawien*, πίν. XII. — S. RADOJČIĆ, *Mileševa*, Beograd 1963, εἰς τὸ ἐξῆς RADOJČIĆ, *Mileševa*, πίν. XXIII.

τῆς ἀφ' ἐτέρου²⁹ εἰς τὴν Mileševa (1235)³⁰. Δὲν ἔχει βεβαίως τὸ πλατὺ σχέδιον ἐκείνων. Ὁμοιάζει ὅμως ὡς πρὸς τὴν νεανικότητα, τὴν γλυκεῖαν ρεμβώδη ἔκφρασιν καὶ τὴν στάσιν τῆς κεφαλῆς, ἡ ὁποία κλίνει ἐλαφρῶς, ἐνῶ ὁ λαιμὸς παραμένει ἄκαμπτος. Τὸ στόμα σχηματίζεται καθ' ὅμοιον τρόπον, μὲ τὸ κάτω χεῖλος διαγράφον ἔντονον καμπύλην καὶ τὸ ἄνω χεῖλος καταλήγον εἰς σχῆμα « χελιδονοου- ρᾶς »³¹. Ὁμοιότης ὑπάρχει ἐπίσης εἰς μερικὰς λεπτομερείας, ὅπως τὴν χρῆσιν ἐρυθροῦ χρώματος εἰς τὸ ἄνω βλέφαρον καὶ τὸ περίγραμμα τῆς μύτης, τὴν σκιὰν μεταξὺ κάτω χεῖλους καὶ πώγωνος, τὴν τοξωτὴν σκιὰν ἐπὶ τῆς ρινὸς μεταξὺ τῶν ὀφρύων καὶ τὴν ἐπὶ τῆς παρεῖας τῆς Παναγίας ροδίνην κηλίδα. Ἡ διαμόρφωσις τοῦ λαιμοῦ εἶναι διαφορετικὴ. Ἡ κακὴ διατήρησις τῆς τοιχογραφίας τῆς Βεροίας δὲν ἐπιτρέπει νὰ φανῇ ἂν ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ ὑπῆρχεν ἡ « ἐρριμμένη σκιά »³², ἡ δηλωτικὴ τοῦ φωτισμοῦ, ἡ ὁποία ὑπάρχει εἰς τὴν Mileševa. Τὸ πλάσιμον τῆς σαρκὸς πάντως διαφέρει, διότι εἰς τὴν Mileševa προεξάρχουν τόνοι ἐντόνως ρόδινοι καὶ ἐντόνως φωτεινοί· γίνεται δὲ χρῆσις πολλῶν χρωμάτων. Γενικῶς ἡ Παναγία τῆς Βεροίας εἶναι περισσότερον συντηρητικὴ καὶ ἰδανικὴ, ἐνῶ εἰς τὴν Mileševa αἱ μορφαὶ εἶναι περισσότερον φυσιοκρατικά.

Ἐξ ἄλλου ὁ Ἅγιος Νικόλαος τῆς Βεροίας ὁμοιάζει μὲ τὸν Ἅγιον Νικόλαον τῆς Mileševa³³ ὡς πρὸς τὴν μαλακότητα τῆς ἐκφράσεως καὶ ὡς πρὸς ὠρισμένας φυσιογνωμικὰς λεπτομερείας· π.χ. τὸ γένειον ζωγραφεῖται ὅμοιον καθὼς καὶ αἱ

²⁹ VL. PETKOVIĆ, *La peinture Serbe du Moyen Age*, Beograd 1934, εἰς τὸ ἐξῆς PETKOVIĆ, πίν. XI. — MILLET - FROLOW, I, πίν. 66₄. — DEMUS, *Entstehung*, εἰκ. 2.

³⁰ G. MILLET, *Étude sur les églises de Rascie*, Recueil Uspensky I, 1930, σ. 168 - 173, πίν. XV. — PETKOVIĆ, εἰκ. 18, πίν. VI - XVII. — S. RADOJČIĆ, *Portraits des souverains Serbes du Moyen Age*, Skopje 1934, πίν. III₄ καὶ πίν. IV₅. — P. GRUJIC, *Glasnik Skopskog Nausnog Drustva* 15 - 16, 1936, σ. 356. — N. OKUNEV, *Mileševa*, Byzantinoslavica 7, 1938, εἰς τὸ ἐξῆς OKUNEV, *Mileševa*, σ. 33 - 107, πίν. I - XXVI. — MILLET - FROLOW, I, πίν. 63 - 83. — UNESCO, *Jugoslawien*, πίν. XII - XIV. — DEMUS, *Entstehung*, σ. 27 καὶ 34 - 35, εἰκ. 1 - 2. — S. RADOJČIĆ, *Mileševske Freske Strasnog Suda*, Glas Srpske Akademije Nauka, CCXXXIV, 7, Beograd 1959, σ. 69 - 79. — O. BIHALJI - MERIN, *Byzantine Frescoes and Icons in Yugoslavia*, London 1960, εἰς τὸ ἐξῆς BIHALJI - MERIN, πίν. 32 - 34. — S. MANDIĆ, *Mileševa*, Turistica Stampa, Beograd 1961. — S. STOJKOVIĆ, *Mileševa*, Beograd 1963. — R. HAMMAN - MAC LEAN und H. HALLENSLEBEN, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert*, Giessen 1963, εἰς τὸ ἐξῆς HAMMAN - MAC LEAN und HALLENSLEBEN, πίν. 82 - 98. — RADOJČIĆ, *Mileševa*.

³¹ *Ιδ. σημείωσιν 12.

³² DEMUS, *Sicily*, σ. 432 - 433 καὶ DEMUS, *Entstehung*, σ. 56.

³³ MILLET - FROLOW, I, πίν. 77₂. — RADOJČIĆ, *Mileševa*, πίν. XIII.

ἐπὶ τῆς παρειᾶς παράλληλοι πρὸς τὸ γένειον ρυτίδες. Ἐπίσης ὑπάρχει ὁμοιότης ὡς πρὸς τὰς δύο τεθλασμένας γραμμάς, αἱ ὁποῖαι ἀρχόμεναι ἀπὸ τῶν ἄκρων τῶν χειλέων χωρίζουν τὸν μύστακα ἀπὸ τὸ γένειον.

Πάντως ὅμως αἱ συγκρίσεις μετὰ τὴν Mileševa δὲν δύνανται νὰ φθάσουν πολὺ μακράν. Εἶναι δύο τέχνηαι διαφορετικαί. Αἱ μορφαὶ τῆς Mileševa ἔχουν πλατειάν ἀπόδοσιν καὶ ἐξαιρετικῶς τολμηρὰν δήλωσιν τοῦ ὄγκου καὶ τοῦ βάρους. Ἀντιθέτως αἱ μορφαὶ τῆς Βεροίας, παρὰ τὴν σωματικότητα, τὴν ὁποίαν ἔχουν, παρουσιάζουν σχετικῶς λεπτὴν δομὴν, πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον διὰ μὲν τὸν 12^{ον} αἰῶνα εἶναι χαρακτηριστικόν, κατὰ δὲ τὸν 13^{ον} αἰῶνα ὑπάρχει εἰς ὀλίγα σχετικῶς μνημεῖα, ἥτοι τὴν ὁμάδα τῆς Mogača (1220-1252)⁸⁴, τὴν Bojana (1259)⁸⁵ καὶ τὴν Παρηγορήτισσαν (περὶ τὸ 1290)⁸⁶ τῆς Ἀρτης⁸⁷. Ἐξ ἄλλου πολλαὶ μορφαὶ τῆς Mileševa ἔχουν κατὰ τὸ σαρκῶδες, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον παρετήρησε πρῶτος ὁ Okunev⁸⁸. Ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖον δὲν ὑπάρχει ὁμοιότης μετὰ τὰς τοιχογραφίας τῆς Βεροίας, ὅπου αἱ μορφαὶ εἶναι νευρώδεις μᾶλλον παρὰ σαρκώδεις.

Μετὰ τὸ προαναφερθὲν μνημεῖον τῆς Mogača (1252)⁸⁹ αἱ τοιχογραφίαι τῆς

⁸⁴ DEMUS, *Entstehung*, σ. 27. — Πρὸβλ. καὶ Α. ΣΚΟΥΡΑΝ - ΒΥΚΤΣΕΝΙΤΣ, *Sbornik Radova CAN, Bizantoloski Institut 5, Beograd 1958*, εἰς τὸ ἐξῆς ΣΚΟΥΡΑΝ - ΒΥΚΤΣΕΝΙΤΣ, εἰκ. I - XIV καὶ DJURIĆ, *Atelier*, εἰκ. 1 - 19.

⁸⁵ Α. ΓΡΑΒΑΡ - Κ. ΜΙΑΤΕΒ, *Bulgaria, Mediaeval Wall-Paintings*, New York - Paris 1961, πίν. III - XVIII.

⁸⁶ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης*, Ἀθήναι 1963, εἰς τὸ ἐξῆς ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Παρηγορήτισσα*.

⁸⁷ Λεπτὴ δομὴ ὑπάρχει ἐπίσης εἰς τὰ περισσότερα Ἑλλαδικὰ μνημεῖα τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, πλὴν τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης (Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀρχ. Ἐφ. 1957 [1961], πίν. 2 - 4), τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀγ. Γεωργίου Ὁρωποῦ (ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, Ὁρωπός, πίν. 33 - 39. — «*Βυζαντινὴ Τέχνη*», πίν. 143. — Μ. ΣΑΤΖΙΔΑΚΙΣ - Α. ΓΡΑΒΑΡ, *La peinture byzantine et du haut Moyen Age*, Paris 1965, εἰς τὸ ἐξῆς ΣΑΤΖΙΔΑΚΙΣ - ΓΡΑΒΑΡ, πίν. 39) καὶ τῆς τοιχογραφίας τοῦ πρωτομάρτυρος Στεφάνου εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Καλυβίτου εἰς τὰ Ψαχνὰ Εὐβοίας (Α. Σ. ΙΩΑΝΝΟΥ, *Βυζαντινὴς Τοιχογραφίαι τῆς Εὐβοίας*, Ἀθήνα 1959, πίν. 7 - 8). Λεπτὴ δομὴ ὑπάρχει ἐπίσης εἰς τοὺς Ἀγ. Τεσσαράκοντα Τιγρόβου (Α. ΓΡΑΒΑΡ, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Album, Paris 1928, πίν. VI β) καὶ τὴν Berende Βουλγαρίας (Α. ΒΟΙΚΟΝ, *Bulgarian Art*, Sofia 1964, εἰκ. 13. — ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ἐν *La culture médiévale Bulgare*, Sofia 1964, πίν. ἐν σ. 98), ἔργα ἀκολουθοῦντα παλαιότερα πρότυπα. Πρὸβλ. καὶ DEMUS, *Entstehung*, σ. 26.

⁸⁸ OKUNEV, *Mileševa*, σ. 71.

⁸⁹ V. ΠΕΤΚΟΒΙΤΣ, *Vjesnik Hrvatskog Arheoloskog Društva*, 15, Zagreb 1928, σ. 31 - 32. — G. MILLET, *Étude sur les églises de Rascie*, Recueil Uspensky I, 1930, σ. 174 - 179, πίν. XVI - XVII. — Α. ΔΕΡΟΚΟ, *Starinar* III, 7, 1932, σ. 9 - 14. — Ν. ΟΚΥΝΕΒ, *Byzantinosla-*

Βεροίας παρουσιάζουν επίσης αρκετάς αναλογίας, ιδίᾳ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν λεπτὴν δομὴν τῶν μορφῶν⁴⁰, τὸ ἐνιαῖον, λεῖον πλάσιμον τῆς σαρκὸς καὶ τὸν σχηματισμὸν τῶν ὀφθαλμῶν⁴¹.

Ὑπάρχει ὁμως διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν ἔκφρασιν καὶ τὸ συναισθηματικὸν περιεχόμενον, διότι εἰς τὴν Morača αἱ μορφαὶ βαρύνονται ἀπὸ μίαν κατάθλιψιν ὅλας ξένην πρὸς τὰς μορφὰς τῆς Βεροίας. Ἐπίσης εἰς τὴν Βέροϊαν δὲν ὑπάρχει ἡ στρογγυλότης τῶν περιγραμμάτων τῆς Morača.

Μὲ τὴν Bojana (1259)⁴² αἱ τοιχογραφίαι τῆς Βεροίας ἔχουν τοῦτο τὸ κοινόν, τὴν λεπτότητα τῆς δομῆς. Κατὰ τὰ ἄλλα ὁμως δὲν ὑπάρχει ὁμοιότης. Εἰς τὴν Bojana ἡ τεχνοτροπία εἶναι τυπικῶς καθαρὰ καὶ λεπτολόγος. Αἱ μορφαὶ εἶναι ὑπεράγαν λεπταί. Τὰ χρώματα, σκοτεινὰ καὶ πυκνά, προβάλλουν ἀνάγλυφα ἐπὶ τῆς ζωγραφημένης ἐπιφανείας. Εἰς τὴν πτυχολογίαν χρησιμοποιοῦνται « χρυσοκονδυλιές ». Τὸ πνεῦμα εἶναι διάφορον.

Αἱ τοιχογραφίαι τῆς Βεροίας παρουσιάζουν ὁμοιότητος καὶ μὲ μνημεῖα τοῦ 13ου αἰῶνος μὴ ἀνήκοντα εἰς τὴν περίοδον 1230-1260.

Εἰς τὸν ἄγγελον τῆς Ἀναστάσεως τῆς Μονῆς Kintzvič (1207)⁴³ ἡ σὰρξ ἀποδίδεται μὲ ὁμαλὰς μεταβάσεις χρησιμοποιουμένων δύο κυρίως χρωμάτων, ἀνοικτοκιτρίνου διὰ τὰ φωτιζόμενα καὶ ἐλαιοπρασίνου διὰ τὰ σκιαζόμενα μέρη κατὰ τρόπον ἀνάλογον πρὸς τὸν τῆς Βεροίας. Ἡ πτυχολογία ὁμως τοῦ ἀγγέλου εἶναι εἰς τὸ ἔπακρον σχηματοποιημένη καὶ διακοσμητικὴ, μὲ πτυχάς, αἱ ὁποῖαι δίδουν τὴν ἐντύπωσιν τῶν χρυσῶν νημάτων εἰς τὰ περικλίστα σμάλτα.

Ὡς πρὸς τὸ πλάσιμον τῆς σαρκὸς μεγάλην ὁμοιότητα παρουσιάζουν αἱ τοιχογραφίαι τῆς Βεροίας μὲ τὰς τοιχογραφίας τῆς Κοσμοσωτείρας τῶν Φερῶν (13ου

vica VIII, 1939-1946, σ. 109-144. — MILLET-FROLOW, I, πίν. 85₂₋₄, 94. — SKOVAN - VUKČEVIĆ σ. 149-172. — DJURIĆ, *Atelier*, σ. 63-76, εἰκ. 1-19. — A. SKOVAN, *Morača*, Turistica Stampa, Beograd 1962. — HAMANN-MAC LEAN und HALLENSLEBEN, πίν. 80-81.

⁴⁰ Ἰδ. σημείωσιν 34.

⁴¹ MILLET-FROLOW, I, πίν. 85₂, 85₄. — SKOVAN - VUKČEVIĆ, εἰκ. 7. — DJURIĆ, *Atelier*, εἰκ. 14. — HAMANN-MAC LEAN und HALLENSLEBEN, πίν. 80.

⁴² Πλήρης βιβλιογραφία ἐν I. DUYČEN, Bulletin de l'Institut des Arts Plastiques VI, Sofia 1963, σ. 23-46 καὶ συμπληρωματικὴ ἐν ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, βιβλιοκρισίᾳ τοῦ βιβλίου « K. MIATEV, *Die Wandmalereien in Bojana*, Sofia-Dresden 1961 », Revue d'Histoire Ecclesiastique, LVIII, 3-4, 1963, σ. 998-999.

⁴³ C. AMIRANACHVILI, *Ἱστορία τῆς Γεωργιανῆς Τέχνης*, Μόσχα 1963 (Ρωσιστί), πίν. ἑνάντι σ. 224, καὶ πίν. 92. — LAZAREV, τόμ. I, σ. 184.

αἰῶνος)⁴⁴. Καὶ ἐκεῖ, ὅπως καὶ ἐδῶ, τὸ πλάσιμον εἶναι λεῖον ἐπιτυχανόμενον διὰ τῆς χρήσεως δύο κυρίως χρωμάτων. Εἰς τὴν Κοσμοσωτείραν ὁμως ὑπάρχουν μερικὰ ἔντονα φῶτα, τὰ ὁποῖα εἰς τὴν Βέροϊαν ἢ δὲν ὑπῆρξαν ποτὲ ἢ ἐξηφανίσθησαν λόγῳ τῆς μεγάλης φθορᾶς. Ἄλλο σημεῖον ὁμοιότητος εἶναι αἱ ἐντόνως ὑπερψωμέναι γωνιώδεις ὀφρῦες τῶν μεμονωμένων μορφῶν στρατιωτικῶν ἀγίων εἰς τὸ βόρειον καὶ νότιον τύμπανον τῆς Κοσμοσωτείρας⁴⁵.

Ὁ αὐτὸς τρόπος ἀποδόσεως τῆς σαρκὸς διὰ δύο χρωμάτων, ἀνοικτοκιτρίνου καὶ πρασίνου ἢ πρασινοφαίου, ἀπαντᾷ εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον τὸν Βάρδαν Ρόδου (1289 - 1290)⁴⁶.

Ἄλλο μνημεῖον, παλαιότερον τοῦτο, ἀλλὰ παρουσιάζον ὠρισμένας ὁμοιότητας, εἶναι ἡ Παναγία τοῦ Ἀράκου εἰς τὰ Λαγουδερά τῆς Κύπρου (1192)⁴⁷. Ἡ Παναγία τῆς Βεροίας ὁμοιάζει ὥς πρὸς τὴν ρεμβώδη ἔκφρασιν μὲ τὸν Χρῖ

⁴⁴ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Τὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Βήρας*, Θρακικά Δ', 1933, εἰς τὸ ἐξῆς ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Βήρα*, σ. 22 - 29, ἔνθα καὶ βιβλιογραφία περὶ τῆς μονῆς. — Μνεῖα τοῦ ναοῦ γίνεται ἐν DEMUS, *Sicily*, σ. 433 καὶ ἐν P. UNDERWOOD, *Dumbarton Oaks Papers* 9 - 10, 1955 - 1956, σ. 296.

⁴⁵ ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Βήρα*, εἰκ. 14 - 16.

⁴⁶ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ABME Γ', 1948, σ. 140.

⁴⁷ Α. ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Πειραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953, Α', Ἀθῆναι 1955, σ. 459 - 467, πίν. 142 - 157, ἔνθα ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία. — Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἀρχ. Ἐφ. 1953 - 1954, Εἰς Μνήμην Γ. Οἰκονόμου, Α' [1955], σ. 87 - 91, πίν. I. — Α. ΤΑΡΣΟΥΛΗ, *Κύπρος Α'*, 1955, πίν. ΚΘ' 17. — DEMUS, *Entstehung*, σ. 25. — Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Ἡ Ζωγραφικὴ τῆς Σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', Α', 1959 [1960], σ. 22, εἰκ. 20. — S. DER NERSESSIAN, *Two Images of the Virgin in the Dumbarton Oaks Collection*, *Dumbarton Oaks Papers* 14, 1960, σ. 81, εἰκ. 10. — Α. Η. S. MEGAW and E. HAWKINS, *The Church of the Holy Apostles at Perachorio, Cyprus*, *Dumbarton Oaks Papers* 16, 1962, εἰς τὸ ἐξῆς MEGAW - HAWKINS, *Perachorio*, σποράδην. — Α. Η. S. MEGAW and A. STYLIANOU, *Cyprus, Byzantine Mosaics and Frescoes*, Paris - New York 1963, εἰς τὸ ἐξῆς UNESCO, *Cyprus*, σ. 8, 14 - 16, πίν. XIV - XVIII. — *The Greek Heritage of Cyprus, Nicosia*, Cyprus 1963, εἰκ. ἐν σ. 47. — Α. Η. S. MEGAW, *Twelfth Century Frescoes in Cyprus*, Actes du XII Congrès International d'Études Byzantines, Ochride 1961, 3, Belgrade 1964, εἰς τὸ ἐξῆς MEGAW, *Twelfth Century*, σποράδην καὶ εἰκ. 4, 10 - 11, 14 - 15. — Α. and J. STYLIANOU, *The Painted Churches of Cyprus*, Cyprus 1964, εἰς τὸ ἐξῆς STYLIANOU, *Cyprus*, σ. 70 - 93, εἰκ. c καὶ 28 - 43, ἔνθα ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία. — CHATZIDAKIS - GRABAR, εἰκ. 37. — Κ. ΠΑΡΑΪΟΑΝΝΟΥ, *La Peinture Byzantine et Russe*, Lausanne 1965, εἰκ. ἐν σελ. 170. — Α. ΠΑΡΑΓΕΟΡΓΗΙΟΥ, *Masterpieces of the Byzantine Art of Cyprus*, Cyprus 1965, εἰς τὸ ἐξῆς ΠΑΡΑΓΕΟΡΓΗΙΟΥ, *Masterpieces*, πίν. XXII - XXVII.

στὸν τῆς Βαπτίσεως⁴⁸ καὶ ὡς πρὸς τὴν νεανικὴν χάριν μὲ τὴν Παναγίαν τῆς Γεννήσεως⁴⁹, ὃ δὲ Πρόδρομος τῆς Βεροίας ὡς φυσιογνωμία μὲ τὸν Συμεὼν τῆς Ὑπαπαντῆς εἰς τὰ Λαγουνδερά⁵⁰. Ὁμοιότης μεταξὺ Λαγουνδερῶν καὶ Βεροίας ὑπάρχει ἐπίσης ὡς πρὸς τὸν σχηματισμὸν τοῦ ὀφθαλμοῦ⁵¹. Αἱ διαφοραὶ ὅμως εἶναι μεγαλύτεραι ἀπὸ τὰς ὁμοιότητας, διότι εἰς τὰ Λαγουνδερά 1) ὑπάρχει εἰς μέγαλον βαθμὸν γραμμικὴ σχηματοποίησις, ἥ ὁποία εἰς μὲν τὰ ἡλικιωμένα πρόσωπα παρουσιάζεται ἐντονός⁵², εἰς δὲ τὰ νεαρά περιορίζεται εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ λαιμοῦ⁵³, 2) τὸ πλάσιμον τῆς σαρκὸς εἰς τὰ νεαρά πρόσωπα εἶναι μὲν λείον, ἀλλὰ μᾶλλον ἐπίπεδον καὶ 3) ὑπάρχουν αἱ ἐπιτηδευμένοι συστροφαὶ τῆς πυχυλογίας, αἱ ὁποῖαι εἶναι χαρακτηριστικαὶ ὁμάδος τοιχογραφιῶν τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνος⁵⁴. Αἱ τοιχογραφίαι τῆς Βεροίας παρουσιάζονται πολὺ περισσότερον προχωρημέναι ἀπὸ τὰ Λαγουνδερά. Ἐχουν ἀπομακρυνθῇ πλεον ἀπὸ τὴν συμβατικότητα, τὴν χαρακτηρίζουσιν τὸ πλεῖστον τῶν ἔργων τοῦ 12ου αἰῶνος⁵⁵ καὶ ἔχουν προχωρήσει πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν ἀντίληψιν τῆς τέχνης, ἥ ὁποία χαρακτηρίζει τὸν 13ον αἰῶνα⁵⁶. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ βεβαίως δὲν πρέπει νὰ λησμονηθῇ ὅτι

⁴⁸ STYLIANOU, *Cyprus*, εἰκ. 33.

⁴⁹ UNESCO, *Cyprus*, πίν. XV καὶ STYLIANOU, *Cyprus*, εἰκ. 30.

⁵⁰ STYLIANOU, *Cyprus*, εἰκ. 32.

⁵¹ Πρβλ. UNESCO, *Cyprus*, πίν. XV, XVI, XVII, XVIII καὶ STYLIANOU, *Cyprus*, εἰκ. 33.

⁵² STYLIANOU, *Cyprus*, εἰκ. 38 καὶ 39 — PAPAGEORGHIU, *Masterpieces*, πίν. XXVI.

⁵³ STYLIANOU, *Cyprus*, εἰκ. 30, 31, 34, 35, 39.

⁵⁴ ΧΑΤΖΗΛΑΚΗ, Ὁρωπός, σ. 103. — MEGAW, *Twelfth Century*, σ. 257 κ.έ. — MEGAW - HAWKINS, *Perachorio*, σ. 348. — M. ΡΑΪΚΟΝΙĆ, *Les Fresques de Kurbinovo et leur auteur*, Sbornik Radova CAN, Bizantoloski Institut 3, 1955, εἰς τὸ ἐξῆς ΡΑΪΚΟΝΙĆ, *Kurbinovo*, σ. 207 - 212.

⁵⁵ Περὶ τοῦ 12ου αἰῶνος γενικῶς ἴδ. LAZAREV, τόμ. I, κεφ. VII, σ. 104 - 156. — DEMUS, *Sicily*, σ. 369 - 436. — S. RADOJČIĆ, *Die Serbische Ikonenmalerei vom 12. Jahrhundert bis zum Jahre 1459*, Jahrb. Öster. Byzant. Gesell. 5, 1956, σ. 61 - 83. — DEMUS, *Entstehung*, σ. 24 - 26. — ΧΑΤΖΗΛΑΚΗ, Ὁρωπός, σ. 101 - 104. — KITZINGER, *Monreale*. — LAZAREV, *Ladoga*. — V. N. LAZAREV, Ἡ Ζωγραφικὴ τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος εἰς τὴν Μακεδονίαν (Ρωσιστί), Actes du XII Congrès International d'Études Byzantines, Ochride 1961, I, Belgrade 1963, σ. 105 - 134, ἀλλὰ καὶ O. DEMUS, αὐτόθι σ. 341 - 349, S. PELEKANIDIS, αὐτόθι σ. 351 - 355, S. RADOJČIĆ, αὐτόθι σ. 357 - 361. — MEGAW, *Twelfth Century*, σ. 257 κ.έ. — MEGAW - HAWKINS, *Perachorio*, σ. 279 κ.έ. — ΡΑΪΚΟΝΙĆ, *Kurbinovo*, σ. 207 - 212. — TALBOT - RICE, *Renaissance*.

⁵⁶ Περὶ τοῦ 13ου αἰῶνος γενικῶς ἴδ. N. OKUNEV, *Les styles de la peinture murale Serbe du XIII siècle*, IIème Congrès Intern. des Études Byzantines, Belgrade 1927, Bel-

καὶ ὁ 12ος αἰὼν ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ μνημεῖα μὲ ἐξόχως προοδευτικὰς τάσεις, ὅπως π.χ. τὸν Ἅγιον Δημήτριον τοῦ Vladimir (1195)⁵⁷ καὶ ὅτι ὑπάρχει ἡ ἄποψις ὅτι τὸ νέον στυλ ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 12ου αἰῶνος⁵⁸.

Ὡς πρὸς τὰς φυσιογνωμικὰς λεπτομερεῖας ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ (πίν. LXXXIV α καὶ LXXXVI) μὲ τὴν βαρεῖαν κεφαλὴν, τὴν ὀγκώδη κόμην, τὸ εὐθυτενὲς παράστημα καὶ τὸ αὐστηρὸν ὕψος τοῦ κριτοῦ ἔχει ἓνα χαρακτηριστικὸν ἐντελὲς ἰδιαίτερον καὶ εἶναι δύσκολον νὰ ἀνεύρῃ κανεῖς ὁμοιότηας μὲ ἄλλα μνημεῖα.

Τὴν ὀγκώδη κόμην ἀνευρίσκομεν εἰς τὸν Παντοκράτορα τῆς Παρηγορητίσσης τῆς Ἀρτς (1290 περίπου)⁵⁹. Ἀνευρίσκομεν ἐπίσης ἐκεῖ τὸ αὐτὸ σχῆμα τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τὸ γένειον μὲ τὰς τρίχας καμπυλουμένας πρὸς τὰ ἄριστερά.

Ἡ ὀγκώδης κόμη καὶ τὸ σχετικῶς μέγα ὕψος τοῦ ἄνω τμήματος τῆς κεφαλῆς ἐναντι τοῦ ὑπολοίπου προσώπου ὑπάρχει εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Monreale (1180 -

grade 1929, σ. 114. — ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Création iconographique chez les peintres Serbes aux XIII et XIV siècles*, Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Roma 1936, II, Roma 1940, σ. 304. — G. MILLET, *L'art des Balkans et l'Italie au XIII siècle*, Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Roma 1936, τόμ. II, Roma 1940, σ. 272 - 297, πίν. LXXVI - LXXXIX. — D. TALBOT RICE, *Italian and Byzantine Painting in the 13th Century*, Apollo 31, 1940, σ. 89 κ.έ. — K. WEITZMANN, *Gazette des Beaux - Arts* 25, 1944, σ. 203 κ.έ. — LAZAREV, τόμ. I, κεφ. VIII, σ. 157 - 207. — P. MURATOFF, *La peinture byzantine*, Paris 1928, σ. 117 - 131. — S. РАДОЈЧИЋ, *Die Serbische Ikonenmalerei vom 12 Jahrhundert bis zum Jahre 1459*, Jahrb. Öster. Byzant. Gesell. 5, 1956, σ. 64 - 83. — ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Études sur l'art du XIII siècle*, Glas Srpske Akademije Nauka CCXXXIX, τόμ. 7, Beograd 1959, σ. 95. — DEMUS, *Entstehung*, σ. 26 - 30. — S. РАДОЈЧИЋ, *Die Entstehung der Malerei der Paläologischen Renaissance*, Jahrb. Öster. Byzant. Gesell. VII, 1958, σ. 105 - 123. — DEMUS, *Marienikonen*, σ. 87 - 104. — P. МИЛКОВИЋ - ПЕПЕК, *La formation d'un nouveau style monumental au XIII siècle*, Actes du XII Congrès International d'Études Byzantines, Ochride 1961, III, Belgrade 1964, σ. 309 - 313. — S. РАДОЈЧИЋ, *La pittura in Serbia e in Macedonia dall'inizio del secolo XII fino alla meta del secolo XV*, X. Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina, Ravenna 1963, σ. 293 - 325, ἐνθα καὶ βιβλιογραφία. — ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Πρώτος Παλαιολόγειος Ἀναγέννησις*, σ. 157 - 276.

⁵⁷ Ἰδ. προχείρως I. GRABAR, *Die Freskomalerei der Dimitri Kathedrale in Wladimir*, Berlin 1926. — L. RÉAU, *Recueil Uspensky* II, Paris 1932, πίν. V - VIII. — LAZAREV, τόμ. II, πίν. 188 - 194. — M. K. KARGER, *Τοιχογραφίαι τῆς Παλαιᾶς Ρωσίας, Μόσχα - Λένινγκραντ* 1963 (Ρωσιστί), πίν. 34 - 36, 38 - 39, 41. — V. LAZAREV, *Old Russian Murals and Mosaics*, London 1966, σ. 80 - 92, εἰκ. 11, 58 - 68, 70.

⁵⁸ Ἰδ. σημείωσιν 19.

⁵⁹ ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Παρηγορητίσσα*, πίν. 1 καὶ 11.

1190)⁶⁰. Ἐκεῖ ὅμως ἡ κόμη ἀποδίδεται διὰ παραλλήλων γραμμῶν διατεταγμένων μὲ γεωμετρικὴν κανονικότητα, ἐνῶ εἰς τὴν Βέροϊαν αἱ παράλληλοι γραμμαὶ, αἱ ἀποδίδουσαι τὴν κόμην ἔχουν τὴν ἐλευθέραν κίνησιν, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν ἀφ' ἐνὸς⁶¹ καὶ εἰς τοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους τοῦ Ρεῥ (1233 καὶ 1250) ἀφ' ἐτέρου⁶².

Ἡ διαμόρφωσις τῆς πτυχολογίας τοῦ ἱματίου ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου τοῦ Χριστοῦ ἐν Βεροίᾳ εἶναι μία ἄδροτέρα ἀπόδοσις τῆς ἐξόχως ἐπιτυχοῦς καὶ μὲ φυσικὴν ἀλήθειαν πτυχολογίας ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν ψηφιδωτὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Λούβρου⁶³, χρονολογουμένην εἰς τὸ τέλος τοῦ 12ου ἢ τὸν 13ον αἰῶνα⁶⁴. Συγκρινομένη πρὸς ἐκείνην φαίνεται περισσότερο ἐπίπεδος καὶ γραμμική, ἐκτὸς ἐὰν τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν ἀπώλειαν τῶν χρωμάτων, διὰ τῶν ὁποίων ἀπεδίδοντο αἱ λεπτομέρειαι καὶ ἐπετυγχάνετο ἡ ἐντύπωσις τοῦ ὄγκου.

Ἡ μορφή τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου (πίν. LXXXII, LXXXIV καὶ LXXXVI) ὡς στάσις, φυσιογνωμία καὶ ἔκφρασις ἔχει πολλὰ παράλληλα. Παρατηρήθη ἤδη μία σχετικὴ ὁμοιότης μὲ τὸν Συμεὼν τῆς Ὑπαπαντῆς εἰς τὰ Λαγουδερά (1192) καὶ ἀκόμη μεγαλύτερα μὲ τὸν Πρόδρομον τῆς μεγάλης ψηφιδωτῆς Δεήσεως τῆς Ἀγίας Σοφίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀναλογίας παρουσιάζει ἡ μορφή τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου καὶ μὲ τὸν Συμεὼν τῆς Ὑπαπαντῆς τῆς Νερεζί (1164) κυρίως ὡς πρὸς τοὺς βοστρύχους, οἱ ὅποιοι πίπτουν ἐπὶ τοῦ μετώπου⁶⁵, ἃν καὶ εἰς τὴν Νερεζί οἱ βόστρυχοι παρουσιάζουν περισσότερο δυναμικὰς συστροφὰς καὶ αἱ γραμμαὶ εἶναι γενικῶς πολὺ βασανισμένα⁶⁶.

⁶⁰ Πρβλ. DEMUS, *Sicily*, πίν. 39, 40A, 50B, 61, 67A, 67B, 69B, 70, 76A, 88, 94A, 94B, 95A, 95B, 96B, 98B καὶ KITZINGER, *Monreale*, εἰκ. 51 καὶ 54, πίν. 6, 7, 12, 21, 49, 53, 59, 60, 61, 65, 67, 73 καὶ κυρίως 47.

⁶¹ Ἰδ. σημείωσιν 59.

⁶² ΡΕΤΚΟΝΙĆ, εἰκ. 5-17, πίν. XXII-XXIX. — LJUBINKOVIĆ, *Peć*, πίν. 13, 16 καὶ 25.

⁶³ H. SKROBUCHA, *Meisterwerke der Ikonenmalerei*, Recklinghausen 1961, πίν. IV. — CHATZIDAKIS - GRABAR, εἰκ. 62. — «Βυζαντινὴ Τέχνη», ἀριθμ. 163, ἐνθα καὶ βιβλιογραφία. — W. WEIDLÉ, *Les icônes byzantines et russes*, Milano 1962, ἀριθ. 19, πίν. LXXVI. — DEMUS, *Sicily*, σ. 430-431. — DEMUS, *Entstehung*, σ. 55.

⁶⁴ Ἐν DEMUS, *Sicily*, σ. 430-431 συσχετίζεται ἡ ψηφιδωτὴ Μεταμόρφωσις τοῦ Λούβρου μὲ τὴν μεγάλην ψηφιδωτὴν Δέησιν τῆς Ἀγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως καὶ χρονολογῶνται ἀμφότεραι εἰς τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰῶνος. Εἰς τὴν νεωτέραν ὁμως μελέτην, DEMUS, *Entstehung*, σ. 16 καὶ 55, χρονολογεῖται ἡ μὲν Μεταμόρφωσις εἰς τὸ τέλος τῆς Φραγκοκρατίας, ἡ δὲ Δέησις εἰς τοὺς πρῶτους Παλαιολογεῖους χρόνους.

⁶⁵ UNESCO, *Jugoslawien*, πίν. XI.

⁶⁶ Ἐν TALBOT RICE, *Renaissance*, σ. 17, γίνεται σύγκρισις τοῦ Συμεὼν τῆς Ὑπα-

Ὡς πρὸς τὸ ἐξωτερικόν της περίγραμμα ἡ κόμη τοῦ Προδρόμου εἶναι πολὺ συνήθης⁶⁷.

Αἱ συνεσπασμένα ὄφρυνες ἐξ ἄλλου ὑπάρχουν ἤδη εἰς τὸν Ὅσιον Λουκᾶν τῆς Φωκίδος (ἀρχῶν 11ου αἰῶνος)⁶⁸ καὶ ἀπαντοῦν εἰς μνημεῖα ὄλων τῶν ἐποχῶν μέχρι καὶ τῶν μεταβυζαντινῶν χρόνων⁶⁹. Εἶναι συνήθεις ὡς δηλωτικαὶ μεγάλης θλίψεως⁷⁰, σωματικοῦ πόνου⁷¹ καὶ βαθείας συγκινήσεως⁷². Εἰς τὰς παραστάσεις τῆς Δεήσεως συχνὰ ἀπαντοῦν αἱ συνεσπασμένα ὄφρυνες εἰς δῆλωσιν ἐντόνου συναισθηματος, ὅπως π.χ. εἰς τὴν Δέησιν ἐπὶ τοῦ θριαμβικοῦ τόξου τῆς Ἀγίας Σοφίας τῆς Ἀχρίδος (11ου αἰῶνος)⁷³ καὶ τὴν μεγάλην ψηφιδωτὴν Δέησιν τῆς Ἀγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως⁷⁴. Εἰς ἀμφοτέρω τὰ παραδείγματα αἱ ὄφρυνες καὶ τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου παρουσιάζουν σύσπασιν.

παντῆς τῆς Nerezi μὲ τὸν Πρόδρομον τῆς μεγάλης ψηφιδωτῆς Δεήσεως τῆς Ἀγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, μὲ τὸν ὅποιον συγκρίνεται ἀνωτέρω ὁ Πρόδρομος τῆς Βεροίας.

⁶⁷ Ἀνάλογον περίγραμμα παρουσιάζεται εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Προδρόμου εἰς τὸ Monreale, 1180 - 1190 (DEMUS, *Sicily*, πίν. 88), τὴν ψηφιδωτὴν εἰκόνα τοῦ Προδρόμου εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Ἀγ. Μάρκου (A. CAFFI, *Santi e Guerrieri di Bisanzio nell'Italia Meridionale*, Παράρτημα εἰς P. ORSI, *Le Chiese Basiliane della Calabria*, Firenze 1929, σ. 327, εἰκ. 18), τὴν εἰκόνα τῆς Μονῆς Βλαττάδων, 14ου αἰῶνος (A. ΧΥΝΓΟΡΟΥΛΟΣ, *Cahiers Archéol.* 3, 1948, σ. 114 - 128, εἰκ. 1, 3 καὶ «*Βυζαντινὴ Τέχνη*» ἀρ. 111, πίν. 199), τὸν Πρόδρομον τῆς Nerezi, 1164 (MILLET - FROLOW, I, πίν. 16₂), εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Σινᾶ*, ἀριθ. 48, 74, 103 ἐν πίν. 111, 117 ἐν πίν. 120, 218) κ.ἄ.

⁶⁸ E. DIEZ and O. DEMUS, *Byzantine Mosaics in Greece, Hosios Lucas and Daphni*, Cambridge (Mass.) 1931, πίν. XIII καὶ M. CHATZIDAKIS, *Monuments Byzantins en Attique et Béotie*, Athènes 1956, πίν. 13.

⁶⁹ Πρβλ. ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ, *Καστοριά*, Θεσσαλονίκη 1953, εἰς τὸ ἐξῆς ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ, *Καστοριά*, πίν. 162, 163, 184 καὶ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Τὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου*, Ἀθῆναι 1935, πίν. 108β.

⁷⁰ Πρβλ. παραστάσεις Σταυρώσεως, Ἀποκαθηλώσεως, Ἐπιταφίου Θρήνου καὶ Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (A. GRABAR - K. ΜΙΑΤΕΥ, *Bulgaria, Mediaeval Frescoes*, Paris - New York, 1961, πίν. III, IV. — РАДОЈИЋ, *Mileševa*, πίν. XX. — UNESCO, *Jugoslawien*, πίν. IX καὶ X. — Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Ψηφιδωτὴ Διακόσμησης τοῦ Ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 31 - 32).

⁷¹ Πρβλ. τὸν Ἀβελ εἰς τὸ Monreale (KITZINGER, *Monreale*, πίν. 19).

⁷² Πρβλ. τὸν Συμεὼν τῆς Ὑπαπαντῆς τῆς Nerezi (UNESCO, *Jugoslawien*, πίν. XI), τοὺς δραματιζομένους προφῆτας τῆς Παρηγορητίσσης τῆς Ἄρτης (ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Παρηγορητίσση*, πίν. 16, 17, 26, 27) καὶ τοὺς προφῆτας εἰς τὴν ψηφιδωτὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Λούβρου (CHATZIDAKIS - GRABAR, εἰκ. 62).

⁷³ HAMMAN - MAC LEAN und HALLENSLEBEN, πίν. 13.

⁷⁴ GRABAR, *Peinture*, πίν. ἐν σ. 104 - 105.

Σπανία λεπτομέρεια είναι αἱ διεσταιρωμέναι πρὸ τοῦ στήθους χεῖρες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου. Διεσταιρωμέναι εἶναι ἐπίσης αἱ χεῖρες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον τοῦ χωρίου Manastir πλησίον τοῦ Μοναστηρίου⁷⁵, ὅπου αἱ τοιχογραφίαι χρονολογοῦνται ἀκριβῶς εἰς τὸ 1271⁷⁶, ἀλλ' ἐντάσσονται εἰς ρεῦμα τέχνης καθυστερημένον⁷⁷, καὶ εἰς τὸ σπῆλαιον τοῦ Ὁσίου Πέτρου τοῦ Ἀναχωρητοῦ εἰς τὴν Koriša πλησίον τῆς Πρισερένης⁷⁸, ὅπου αἱ τοιχογραφίαι χρονολογοῦν-

⁷⁵ D. KOCO - P. MILJKOVIĆ - PEPEK, Actes du X Congrès International d'Études Byzantines, Istanbul 1955, Istanbul 1957, σ. 138 - 140, πίν. XXIII - XXIV. — ΤΩΝ ΑΥΤΩΝ, Manastir, Skopje 1958, εἰς τὸ ἐξῆς KOČO - MILJKOVIĆ - PEPEK, Manastir. — V. J. DJURIĆ, Fresques du monastère de Veljusa, Akten des XII. Intern. Byzantinisten - Kongresses, München 1958, München 1960, εἰς τὸ ἐξῆς DJURIĆ, Veljusa, σ. 119 καὶ 121. — O. DEMUS, Studien zur byzantinischen Buchmalerei des 13. Jahrhunderts, Jahrb. Öster. Byzant. Gesell. 9, 1930, σ. 86 - 88. — R. LJUBINKOVIĆ, La peinture murale en Serbie et en Macédoine aux XI et XII siècles, IX Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina, Ravenna 1962, σ. 430 - 431. — S. RADOJČIĆ, La pittura in Serbia e in Macedonia dall'inizio del secolo XII fino alla meta del secolo XV, X Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina, Ravenna 1963, σ. 300. — F. BARIŠIĆ, Deux Inscriptions Grecques de Manastir et de Struga, Mélanges Ostrogorsky II, Belgrade 1964, εἰς τὸ ἐξῆς BARIŠIĆ, Inscriptions, σ. 13 - 17, 28 - 29, εἰκ. 1 - 5.

⁷⁶ BARIŠIĆ, Inscriptions, ἔ.δ.

⁷⁷ Εἰς τὴν αὐτὴν ὁμάδα ἐντάσσονται ὁ Ἅγιος Νικόλαος εἰς Markova Varoš πλησίον τοῦ Πριλάπου, 1298 - 1299 (βιβλιογραφία εἰς V. J. DJURIĆ, Veljusa, σ. 116, σημ. 14. — Ἰδ. ὡσαύτως N. MAVRODINOV, Starobulgarskata Zivopis, Sofia 1946, εἰκ. 38 - 39. — HAMMAN - MAC LEAN und HALLENSLEBEN, εἰκ. 159), οἱ Ἀρχάγγελοι τῆς Struga, 1260 - 1280 (G. SUBOTIĆ, Recueil de Travaux de la Faculté de Philosophie, Université de Belgrade, tome VIII, Mélanges Mihailo Dinic 1, Belgrade 1964, εἰς τὸ ἐξῆς SUBOTIĆ, Struga, σ. 299 - 331, εἰκ. 6, 15), οἱ Ἀρχάγγελοι τοῦ Πριλάπου P. MILJKOVIĆ - PEPEK, Glasnik de l'Institut pour l'Histoire Nationale II, Skopje 1958)· ἐπίσης ὁ ὑπὸ τὰ θεμέλια τῶν Ἀρχαγγέλων τοῦ Πριλάπου προσφάτως ἀνακαλυφθεὶς παλαιότερος ναός, ὁ Ἅγ. Ἰωάννης Kaneo Ἀρχιδος, ὁ Ἅγ. Κωνσταντῖνος εἰς Zvetsani, καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ Dabniste πλησίον τοῦ Kavadarci (περὶ ὧν ὁ P. MILJKOVIĆ - PEPEK εἰς διάλεξιν δοθεῖσαν εἰς τὸ Συμπόσιον ἐπὶ τῇ ἐπτακοσιετηρίδι τῆς Sopoćani).

⁷⁸ G. BOSKOVIĆ - R. LJUBINKOVIĆ, Starinar VII-VIII, 1956 - 1957 (1958), σ. 91 - 112. — R. LJUBINKOVIĆ, La peinture murale en Serbie et en Macédoine aux XI et XII siècles, IX Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina, Ravenna 1962, σ. 432 - 435, ἐνθα αἱ τοιχογραφίαι χρονολογοῦνται εἰς τὸ τέλος τοῦ 11ου ἢ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 12ου αἰῶνος. — R. LJUBINKOVIĆ, Quelques observations sur le problème des rapports artistiques entre Byzance, L'Italie Méridionale et la Serbie avant le XIII siècle, X Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina, Ravenna 1963, σ. 188. — V. J. DJURIĆ, Sbornik Radova CAN., Bizantoloski Institut 5, 1958, σ. 173 - 202, πίν. 1 - 10, ἐνθα αἱ τοιχογραφίαι χρονολογοῦνται εἰς τὸ δεύτερον τέταρτον τοῦ 13ου αἰῶνος.

ται μὲν μετὰ πιθανότητος εἰς τὸ δευτέρον τέταρτον τοῦ 13^{ου} αἰῶνος⁷⁹, ἀλλ' ἀκολουθοῦν ἐπίσης παλαιότεραν παράδοσιν. Μὲ τὸ τελευταῖον τοῦτο μνημεῖον ὑπάρχει ἡ ἀναλογία ὅτι εἶχε καὶ αὐτὸ ταφικὸν προορισμόν. Ἡ τέχνη ὁμως τῶν τοιχογραφιῶν του εἶναι τελείως διάφορος, μὲ ἐντόνως μοναστικὸν χαρακτῆρα, συγκρινομένη πρὸς τὴν τέχνην τῆς Καππαδοκίας καὶ τῆς Νοτίου Ἰταλίας, τοῦ σπηλαίου τῆς Ἀγίας Σοφίας τῶν Κυθήρων καθὼς καὶ μερικῶν ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Βουλγαρικοῦ Ιβανονο⁸⁰. Διεσταυρωμέναι χεῖρες ἀπαντοῦν ἐπίσης εἰς νεώτερα παραδείγματα⁸¹.

Ὡς πρὸς τὴν μορφήν τοῦ Ἀγίου Νικολάου παρατηρήθη ἤδη κάποια ἀναλογία μὲ τὸν Ἅγιον Νικόλαον τῆς Mileševa⁸².

Τὸ ἀτέρμον ἑλικοειδὲς φυτικὸν κόσμημα, διὰ τοῦ ὁποῖου κοσμεῖται τὸ ἐπιμάνικον καὶ ἡ περὶ τὸν λαιμὸν παρυφή τῶν ἀμφίων, ἔχει παρατηρηθῇ ὅτι λαμβάνει μεγίστην ἐξάπλωσιν εἰς ὁμάδα μνημείων τοῦ τέλους τοῦ 12^{ου} αἰῶνος⁸³. Ἐξ ἄλλου τὸ κόσμημα τῆς παρυφῆς τοῦ ἐγχειρίου ἀπαντᾷ εἰς τὴν καμάραν τῆς νοτίας κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰς τὸν ναὸν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων εἰς τὸ Περαχωριὸν τῆς Κύπρου (1160-1180)⁸⁴. Ἡ χρῆσις ὁμως τῶν κοσμημάτων αὐτῶν δὲν ἀποτελεῖ τεκμήριον διὰ τὴν χρονολόγησιν εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν. Εἰδικῶς τὸ πυκνὸν ἀτέρμον φυτικὸν ἑλικοειδὲς κόσμημα ἀπαντᾷ καὶ εἰς παλαιότερας⁸⁵ καὶ εἰς νεώτερας ἐποχάς. Κατὰ τὸν 13^{ον} αἰῶνα ἀπαντᾷ συχνότατα, ἴσως ὅχι τόσο πυκνὸν καὶ χωρὶς τόσο εὐρείαν χρῆσιν ὅσον κατὰ τὸ τέλος τοῦ 12^{ου}⁸⁶.

⁷⁹ V. J. DJURIĆ, ἔ.δ. σ. 202.

⁸⁰ Λύτόθι, σ. 194.

⁸¹ Πρβλ. καὶ N. P. KONDAKOF, *Ikonografia Gospoda Boga i spasa nasego Jesusa Christa*, Πετρούπολις 1905, εἰκ. 90.

⁸² Ἰδ. σημείωσιν 33.

⁸³ A. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὰ Μνημεῖα τῶν Σερβίων*, Ἀθῆναι 1957, σ. 59. — MEGAW, *Twelfth Century*, σ. 257-258. — MEGAW-HAWKINS, *Perachorio*, σ. 341-342. — Σχετικὰ εἶναι τὰ περὶ ἀνθερωτῆς ἑλικος ἐν Δ. Ι. ΠΑΛΛΑ, Ἀρχ. Ἐφημ. 1953-1954, Εἰς Μνήμην Γ. Π. Οἰκονόμου, Γ', [1961], σ. 271-277.

⁸⁴ MEGAW-HAWKINS, *Perachorio*, σ. 343, εἰκ. 53.

⁸⁵ Π.χ. τὸ χειρόγραφον Coislinus 79 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, 1078-1081 (H. OMONT, *Miniatures des plus anciens Manuscrits Grecs de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1929, πίν. LXI-LXIV. — TALBOT RICE, *Art of Byzantium*, πίν. XXII καὶ εἰκ. 163).

⁸⁶ Πρβλ. προχείρως τὸ καθολικὸν τῆς Studenica, 1209 (HAMMAN-MAC LEAN und HALLENSLEBEN, πίν. 72), τὴν Sopoćani, 1265 (G. MILLET-A. FROLOW, *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie*, II, 1957, εἰς τὸ ἐξῆς MILLET-FROLOW, II, πίν. 13₃, 35₂, 35₄,

Αἱ δύο πλέον χαρακτηριστικαὶ φυσιογνωμικαὶ ἰδιομορφίαι, αἱ παρατηρηθεῖσαι εἰς τὴν Βέροϊαν, ἦτοι αἱ ὑπερυψωμέναι γωνιώδεις ὀφρύνες καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ κάτω βλεφάρου, τὸ ὁποῖον «ξεχειλώνει» πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν κανθόν, ἀπαντοῦν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον εἰς ὅλας τὰς ἐποχάς. Ὑπερυψωμένας γωνιώδεις ὀφρύνες συναντιῶμεν ἀπὸ τοῦ 4ου αἰῶνος εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον Θεσσαλονίκης⁸⁷ δι' ὅλων τῶν ἐποχῶν ἕως τὸ Πρωτᾶτον τῶν Καρυῶν (14ου αἰῶνος)⁸⁸ καὶ τὸν Ἅγιον Νικόλαον τῆς Στέγης⁸⁹ (15ου αἰῶνος) εἰς τὴν Κακοπετρίαν τῆς Κύπρου⁹⁰. Κατὰ τὸν 12ον καὶ 13ον αἰῶνα αἱ ὑπερυψωμέναι ὀφρύνες εἶναι ἀρκετὰ συνήθεις⁹¹. Ἡ

40₃, καὶ DJURIĆ, *Sopocani*, πίν. I, XIII, XVI, XVIII), τὸ Gradac, 1276 (MILLET - FROLOW, II, πίν. 51₁ καὶ 51₂), τὴν Arilje, 1296 (HAMMAN - MAC LEAN und HALLENSLEBEN, πίν. 148). Εἰς τὰ ἐν λόγῳ μνημεῖα τὸ ἀτέρμον ἐλικοειδὲς φυτικὸν κόσμημα ὑπάρχει καὶ εἰς πολλὰς μὴ δημοσιευθείσας εἰσέτι τοιχογραφίας. Ἀφθονώτατον κόσμημα τῆς μορφῆς αὐτῆς ἀπαντᾷ ἐπίσης εἰς τὸν Ἅγ. Νικόλαον τοῦ χωρίου Manastir πλησίον τοῦ Μοναστηρίου, ἀλλ' ἐκεῖ ὁ ζωγράφος ἀκολουθεῖ παλαιότερας πορσδόσεις (KOCO - MILKONIC - PEREK, *Manastir*, πίν. I, III, V - VIII, XXI, XXVI, XXVII, XXXIII).

⁸⁷ H. TORP, *Mosaikkene i St. Georg-Rotunden i Thessaloniki*, Oslo 1963, πίν. ἔναντι σ. 48, 83 καὶ πίν. ἔναντι σ. 78. — W. F. VOLBACH, *Frühchristliche Kunst*, München 1958, πίν. 126. — D. TALBOT RICE, *Byzantinische Kunst*, München 1964, πίν. ἔναντι σ. 32. — H. STERN, *L'art byzantin*, Paris 1965, εἰκ. ἐν σ. 18.

⁸⁸ MILLET, *Athos*, πίν. 40₃, 41₁, 42₁, 42₃, 46₁, 48₂, 50₂, 51₁, 53₂, 54₁, 56₃, 57₂.

⁸⁹ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Τὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου*, Ἀθῆναι 1935, πίν. 92.

⁹⁰ Ὁ σχηματισμὸς διαφέρει ἀπὸ μνημείου εἰς μνημεῖον. Ἄλλοι αἱ ὀφρύνες εἶναι περισσότερον καμπύλαι, ὅπως π.χ. εἰς τὴν Nerezi καὶ τὸν Ἅγ. Νικόλαον τὸν Κασνίτζη Καστοριᾶς (BIHALJI - MERIN, πίν. 16, 17, 21, 24, 25, 26. — Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *ABME Δ'*, 1938, εἰς τὸ ἐξῆς ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Καστοριά*, εἰκ. 99, 100, 102. — ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ, *Καστοριά*, πίν. 43 - 45, 46β, 48β, 52β, 53α, 54 - 56, 58, 61, 62β. Μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν μνημείων δηλαδὴ Nerezi καὶ Κασνίτζη ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι φυσιογνωμικαὶ ὁμοιότητες), ἄλλοι περισσότερον γωνιώδεις, ὅπως π.χ. εἰς Djurdjevi Stupovi (HAMMAN - MAC LEAN und HALLENSLEBEN, πίν. 48) καὶ ἄλλοι θλώνται πρὸς τὸ ἄκρον αὐτῶν, ὅπως π.χ. εἰς τὴν Κουμπελίδικη τῆς Καστοριᾶς (ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ, *Καστοριά*, πίν. 103β καὶ 106), ἐνῶ εἰς τὴν Βέροϊαν θλώνται κατὰ τὸ μέσον αὐτῶν.

⁹¹ Π.χ. εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν τῆς Μάνης, 12ου αἰῶνος (Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, *Βυζαντινὰ Τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης*, Ἀθῆναι 1964, εἰς τὸ ἐξῆς ΔΡΑΝΔΑΚΗ, *Μάνη*, πίν. 64 καὶ 72β), εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ τῆς Μονῆς Σινᾶ, 12ου αἰῶνος (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Σινᾶ*, ἀριθ. 68), τὴν ψηφιδωτὴν εἰκόνα τοῦ Ἅγ. Δημητρίου τῆς Μονῆς Ξενοφώντος, 12ου αἰῶνος (LAZAREV, τόμ. II, πίν. 197β), τὸν Ἅγ. Δημήτριον τοῦ Vladimir, 1195 (LAZAREV, τόμ. II, πίν. 189 - 190), τὴν Studenica, 1209 (HAMMAN - MAC LEAN und HALLENSLEBEN, πίν. 61), τὰς τοιχογραφίας τοῦ 13ου αἰῶνος εἰς τὴν Bogorodica Ljeviska τῆς Πρισρένης, 1220 - 1230 (UNESCO, *Jugoslawien*, πίν. XXI. — DJURIĆ, *Atelier*, σ. 63 ἑ.), τὸν Ἅγ. Γεώργιον τῆς Σόφιας,

ιδιομορφία τοῦ κάτω βλεφάρου, τὸ ὁποῖον «ξεχειλώνει» πρὸς τὸ μέρος τοῦ ἔξωτερικοῦ κανθοῦ, βοηθεῖ κάπως περισσότερο εἰς τὴν χρονολόγησιν. Ἡ διαμόρφωσις αὕτη, ἥ ὁποία παρουσιάζεται καὶ εἰς τὴν ζωγραφικὴν τῆς ἀρχαιότητος⁹², εἶναι μᾶλλον σπανία μέχρι τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, ἂν καὶ ἀπαντᾷ εἰς μερικά παραδείγματα⁹³. Ἀπὸ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος ἀρχίζει νὰ γίνεταί ἀγαπητὴ καὶ κατὰ τὸν 13^{ον} αἰῶνα υἱοθετεῖται πλέον εὐρύτατα⁹⁴.

13^{ον} αἰῶνος (B. FILOV, *Die Georgskirche in Sofia*, Sofia 1933, πίν. I. — N. ΜΑΥΡΟΔΙΝΟΥ, *Starobulgarskata Zivopis*, Sofia 1946, εἰκ. 53-54), τὴν Κοσμοσώτειραν τῶν Φερῶν, 13^{ον} αἰῶνος (ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Βήρα*, εἰκ. 14-15), τὴν Ἀγ. Σοφίαν τῆς Μονεμβασίας, 12^{ου}-13^{ου} αἰῶνος (ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ΠΑΕ 1958, Ἀθῆναι 1965, πίν. 198α-198β. — Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Μονεμβασία*, Ἡὼς 6, 1963, σ. 29-34), τὰς τοιχογραφίας 13^{ου} αἰῶνος εἰς τὸν Ἀη-Στράτηγον Μπουλαριῶν Μάνης (ΔΡΑΝΔΑΚΗ, *Μάνη*, πίν. 45β), τὸν Ἀγ. Νικόλαον τοῦ χωρίου Manastir πλησίον τοῦ Μοναστηρίου, 1271 (ΚΟΚΟ-ΜΙΛΚΟΝΙČ-ΠΕΡΕΚ, *Manastir*, πίν. I, II, XIV, XXVI, XXXVI, XXXVII) καὶ τὴν φορητὴν εἰκόνα τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ἐκ τῆς Struga Ἀρχιδός, 1266-1267 (V. J. DJURIĆ, *Ikónes de Yougoslavie*, Belgrade 1961, ἀριθ. 3, πίν. III. — ΒΑΡΙΣΙĆ, *Inscriptions*, σ. 17 ἑ., 29 ἑ., εἰκ. 6-7).

⁹² Π.Χ. λευκὴ λήκυθος τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (C. ZERNOS, *L'art en Grèce*, Paris 1934, πίν. 274).

⁹³ Π.Χ. εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ 7^{ου} αἰῶνος εἰς τὴν Santa Maria Antica τῆς Ρώμης (GRABAR, *Peinture*, πίν. ἐν σ. 82), τὴν Πλατυτέραν καὶ τὸν ἄγγελον τῆς Ἀγ. Σοφίας Κων. σταντινουπόλεως, 9^{ον} αἰῶνος (TALBOT RICE, *Art of Byzantium*, εἰκ. 88-89. — D. TALBOT RICE, *Byzantinische Kunst*, München 1964, εἰκ. 168) καὶ τὴν δεομένην Παναγίαν τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Νικαίας, 11^{ου} αἰῶνος (C. MANGO, *Dumb. Oaks Pap.* 13, 1959, εἰκ. 2).

⁹⁴ Ἀπαντᾷ εἰς τὰ ἑξῆς μνημεῖα: τὴν εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τοῦ Ustjug, 12^{ου} αἰῶνος (K. ONASCH, *Ikonen*, Berlin 1961, πίν. 15-16), τὴν εἰκόνα ἀρχαγγέλου τοῦ Σινᾶ, 12^{ου} αἰῶνος (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Σινᾶ*, ἀριθ. 73), τὴν Palatina τοῦ Palermo, μέσων 12^{ου} αἰῶνος (DEMUS, *Sicily*, πίν. 22), τὸ Monreale, 1180-1190 (KITZINGER, *Monreale*, πίν. 16, 31, 42, 49, 53, 63, 66, 72, 77, 81, 102), τὰ Λαγουδερά, 1192 (UNESCO, *Cyprus*, πίν. XIV-XVIII. — STYLIANOU, *Cyprus*, εἰκ. 33), τοὺς Ἀγ. Ἀναργύρους Καστοριάς, τέλους 12^{ου} αἰῶνος (ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ, *Καστοριά*, πίν. 7β, 23β καὶ ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ, *I più antichi affreschi di Kastoria*, XI Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina 1964, σ. 360-361. — ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Καστοριά*, σ. 60), τὸ παρεκκλήσιον τῶν Εἰσοδίων τῆς Πάτμου, μέσων 12^{ου}-ἀρχῶν 13^{ου} αἰῶνος (A. C. ORLANDOS, *Cahiers Archéol.* 12, 1962, εἰκ. 8 καὶ 10 καὶ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἡ ἐν Πάτμῳ Μονὴ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, «Βυζαντινὴ Τέχνη, Τέχνη Εὐρωπαϊκὴ»*, Διαλέξεις, Ἀθῆναι 1966, εἰκ. 44-45), τὴν τράπεζαν τῆς Πάτμου (Α. ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Πάτμος*, Ἀθήνα 1957, εἰκ. 60), τὴν Studenica, 1209 (MILLET-FROLOW, I, πίν. 34, 351-2, 381-2, 392, 402, 412), τὰς τοιχογραφίας τοῦ 13^{ου} αἰῶνος εἰς τὴν Bogorodiča Ljeviška τῆς Περισφένης, 1220-1230 (DJURIĆ, *Atelier*, εἰκ. 10, 16), τὸ Peč 1233 καὶ 1250 (LJUBINKOVIĆ, *Peč*, εἰκ. 1, 2, 8, 10, 12, 13, 15, 16, 24, 27), τὴν Mileševa, 1235 (ΡΑΔΟΙČIĆ, *Mileševa*, πίν.

Λαξευτός τάφος ἐν Βεροία. Τοιχογραφία τῆς Δεήσεως

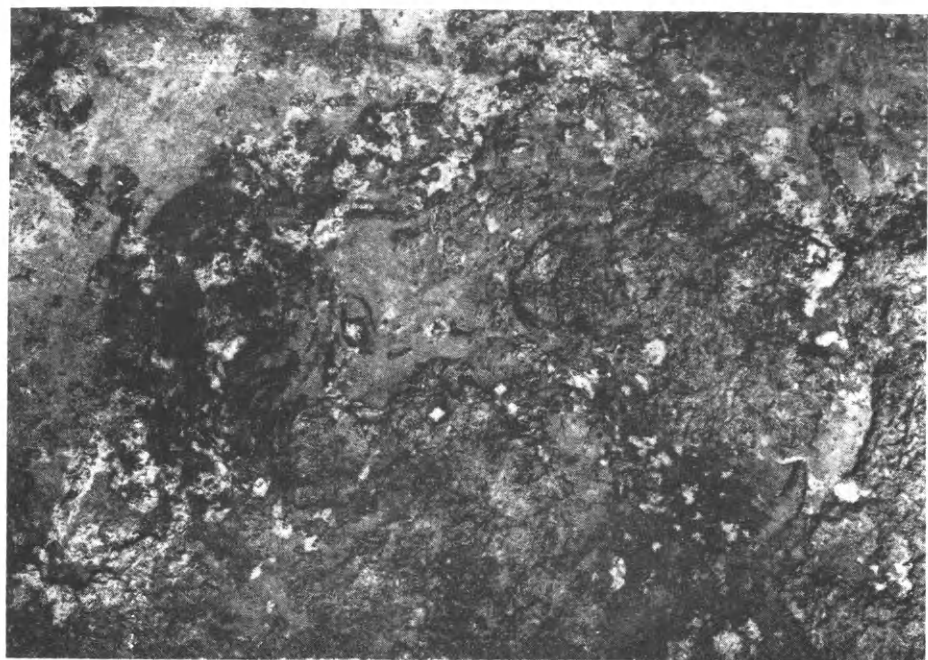

Λαξευτός τάφος ἐν Βερούα. Ἡ Παναγία τῆς Δεήσεως

α. Ὁ Χριστὸς τῆς Δεήσεως

Λαξευτὸς τάφος ἐν Βερούζ.

β. Ὁ Ἅγ. Ἰωάννης τῆς Δεήσεως

Λαξευτός τάφος ἐν Βερούα. Ὁ Ἅγ. Νικόλαος

Λαξευτός τάφος ἐν Βεροίᾳ. Τοιχογραφία τῆς Δεήσεως

(Σχέδιον Στ. Μπαλτογιάννη)

Λαξευτός τάφος ἐν Βεροῖα. Ἡ Παναγία τῆς Δεήσεως

(Σχέδιον Στ. Μπαλτογιάννη)

Λιξευτός τάφος ἐν Βερούα. Ὁ Ἅγ. Νικόλαος

(Σχέδιον Στ. Μπαλτογιάννη)

Ἐκ τῶν παρατηρουμένων γενικῶν χαρακτηριστικῶν καὶ τῶν ὁμοιοτήτων μὲ ἄλλα μνημεῖα φαίνεται ὡς πιθανὴ ἡ χρονολόγησις τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Βεροίας μεταξὺ τοῦ τέλους τοῦ 12^{ου} καὶ τῶν μέσων τοῦ 13^{ου} αἰῶνος. Ἀκριβεστέρα ἔνταξις παρουσιάζει δυσχερείας, διότι παρὰ τοὺς γενικοὺς χαρακτηρισμοὺς παρατηροῦνται κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην πολλαὶ διαφοραὶ, ὀφειλόμεναι ἴσως εἰς τὴν ἀναπτυχθεῖσαν προσωπικότητα τῶν καλλιτεχνῶν κατόπιν τῆς στροφῆς πρὸς τὴν Ἀναγέννησιν.

XVI, XXIII, XXVII), τὴν Morača, 1252 (MILLET - FROLOW, I, πίν. 85₂, 85₄. — DJURIĆ, *Atelier*, εἰκ. 8, 14), τὴν Sopoćani, 1265 (MILLET - FROLOW, II, πίν. 2₃, 4₄ καὶ 22₄. — DJURIĆ, *Sopoćani*, πίν. XXXVI), τὸ Gradac, 1276 (MILLET - FROLOW, II, πίν. 66₄), τὴν Arilje, 1296 (MILLET - FROLOW, II, πίν. 75₂, 81₃, 88₄), τὸν Ἅγιον Κλήμεντα τῆς Ἀχρίδος, 1295 (HAMMAN - MAC LEAN und HALLENSLEBEN, πίν. 170), τὴν Berende Βουλγαρίας, 13^{ου} αἰῶνος (Α. ΒΟΥΚΟΝ, *Bulgarian Art*, Sofia 1964, εἰκ. 13 καὶ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ἐν *La Culture Médiévale Bulgare*, Sofia 1964, πίν. ἔναντι σ. 98), τὴν Ἀγίτριαν Μάνης, 13^{ου} αἰῶνος (ΔΡΑΝΔΑΚΗ, *Μάνη*, πίν. 75α-β, καὶ 77), τὸν Ἀγ. Ἡρακλείδιον τῆς Μονῆς Ἀγ. Ἰωάννου Λαμπαδιστοῦ Κύπρου, 13^{ου} αἰῶνος (UNESCO, *Cyprus*, πίν. XX-XXII), τὴν Ἀγ. Τριάδα Σοφικοῦ, 13^{ου} αἰῶνος (Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΥ, *ABME A'*, 1935, σ. 53-90, εἰκ. 29), τὴν Κουμπελίδικη Καστοριάς, 13^{ου} αἰῶνος (ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ, *Καστοριά*, πίν. 106α-β), τὸν Ἀγ. Νικόλαον Σαγγαρίου Νάξου, 13^{ου} αἰῶνος (Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΟΣ, *Εἰς Μνήμην Κ. Ἰ. Ἀμάντου*, Ἀθήναι 1960, σ. 468 ἔ., εἰκ. 14), τὸν Ἀγ. Νικόλαον τοῦ χωρίου Manastir πλησίον τοῦ Μοναστηρίου, 1271 (ΚΟΚΟ - ΜΙΛΥΚΟΝΙĆ - ΠΕΡΕΚ, *Manastir*, εἰκ. 42-44, πίν. XIV-XVII), τοὺς Ἀρχαγγέλους τῆς Struga, 1260-1280 (SUBOTIĆ, *Struga*, εἰκ. 6 καὶ 15), τὸν Ἀγ. Νικόλαον εἰς Markova Varoš Πριλάπου, 1298-1299 (ΡΑΙΚΟΝΙĆ, *Kurbinovo*, εἰκ. 4), τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς Συλλογῆς Kahn, μέσων 13^{ου} αἰῶνος (DEMUS, *Marienikonen*, εἰκ. 4), τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας τοῦ Μουσείου Καλῶν Τεχνῶν τῆς Μόσχας, 13^{ου} αἰῶνος (DEMUS, *Marienikonen*, εἰκ. 6), τὴν εἰκόνα τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ἐν Μυτιλήνῃ, 13^{ου} αἰῶνος (Μ. CHATZIDAKIS ἐν *Frühe Ikonen*, Wien und München 1965, εἰς τὸ ἐξῆς *Frühe Ikonen*, πίν. 59), τὴν ἐν Σινᾷ εἰκόνα τῆς Παναγίας δεξιοκρατούσης, 13^{ου} αἰῶνος (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Σινᾶ*, ἀριθ. 192), τὴν εἰκόνα τοῦ Προφήτου Μωϋσέως τοῦ Σινᾶ, 13^{ου} αἰῶνος (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Σινᾶ*, ἀριθ. 195), τὴν εἰκόνα τοῦ Παντοκράτορος τῆς Μονῆς Χελανδαρίου, 1260 περίπου (S. ΡΑΔΟΙΣΙĆ ἐν *Frühe Ikonen*, πίν. 157). — Εἰς τὴν μεγάλην ψηφιδωτὴν Δέησιν τῆς Ἀγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως τὸ «ξεχείλωμα» τοῦ κάτω βλεφάρου παρουσιάζεται ἀνεπαίσθητον (WHITTEMORE, *ἔγχρωμος πίναξ* καὶ πίν. XV-XVIII). — Κατὰ τὸν 14^{ον} καὶ 15^{ον} αἰῶνα εἶναι ἐπίσης συνήθης ἡ ἰδιάζουσα αὕτη διαμόρφωσις τοῦ κάτω βλεφάρου. Ἀπαντᾷ π.χ. εἰς ὠρισμένας μορφάς εἰς τὴν Μονὴν τῆς Χώρας (TALBOT RICE, *Art of Byzantium*, πίν. XXXI καὶ εἰκ. 182), τὸ Πρωτάτον τῶν Καρυῶν (MILLET, *Athos*, πίν. 14₂, 16, 17, 35₂, 38₁, 39₁, 40₁, 41₁, 49₂, 51₁) καὶ πλείστα ὅσα ἔλλα παραδείγματα. Παρατηρεῖται ὁμοῦς διαφορὰ εἰς τὸν τρόπον τῆς σχεδιάσεως τοῦ ὀφθαλμοῦ. Ἐνῶ κατὰ τὸν 12^{ον} καὶ 13^{ον} αἰῶνα τὸ «ξεχείλωμα» τοῦ κάτω βλεφάρου γενικῶς παρουσιάζεται ἐλαφρόν, χωρὶς νὰ ἐπηρεάξῃ τὸ «ἀμυγδαλωτὸν» σχῆμα τοῦ ὀφθαλμοῦ, κατὰ τὸν 14^{ον} καὶ 15^{ον} αἰῶνα παρουσιάζεται πολὺ

Παρατηρήθη ἤδη ὅτι εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Βεροίας παρουσιάζονται τὰ χαρακτηριστικὰ τὰ ἀποδιδόμενα εἰς τὴν περίοδον 1230 - 1260⁹⁵. Νεωτέρα χρονολόγησις φαίνεται μᾶλλον ἀπίθανος, διότι εἰς τὴν Βέροϊαν δὲν ὑπάρχει ἀκόμη οὔτε ἡ μεγαλειώδης, ἐλευθέρα κυκλικὴ πτυχολογία, οὔτε ἡ ζωγραφικὴ τεχνικὴ, χαρακτηριστικὰ τῆς περιόδου 1260 - 1280, ἥτοι τῆς τρίτης φάσεως τοῦ 13ου αἰῶνος⁹⁶. Μία τοιαύτη χρονολόγησις θὰ ἦτο δυνατὴ μόνον ἂν αἱ τοιχογραφίαι ἠδύναντο νὰ ἐνταχθοῦν εἰς ἓνα κάπως καθυστερημένον ρεῦμα τέχνης, ἀλλ' ἡ ποιότης των μᾶλλον ἀποκλείει μίαν τοιαύτην ἔνταξιν.

Ἐξ ἄλλου μία χρονολόγησις παλαιότερα τῆς περιόδου 1230 - 1260 δὲν εἶναι ἀπίθανος. Στοιχεῖον συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς παλαιότερας χρονολογήσεως εἶναι ἡ λεπτότης τῆς δομῆς τῶν μορφῶν (ἂν καὶ ὑπάρχουν τοιχογραφίαι 13ου αἰῶνος μὲ λεπτήν δομήν)⁹⁷. Ἐπὶ πλέον εἰς τὴν Βέροϊαν ἔχει κανεῖς τὸ αἰσθημα ὅτι εὗρίσκεται εἰς τὴν ἀρχὴν μιᾶς ἐποχῆς. Αἰσθάνεται τὸν ἐνθουσιασμόν τοῦ ζωγράφου, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ νέας μορφάς. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ θὰ ἠδύνατο νὰ βοηθήσῃ καὶ πάλιν εἰς τὴν χρονολόγησιν ἡ πτυχολογία ἂν ἐσφίζετο καλύτερον. Μία πτυχολογία γραμμικωτέρα θὰ ἐδικαιολογεῖ μίαν χρονολόγησιν πλησιεστέραν εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ 1220 τῆς Ζίτσα, ὅπου ἡ πτυχολογία παρουσιάζει μὲν ἀπλοποίησιν, ἔχει ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τὴν ἐκζήτησιν καὶ ἐπιτήδευσιν, ἡ ὁποία παρατηρεῖται συνήθως εἰς τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰῶνος⁹⁸, ἀλλ' ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι γραμμικὴ⁹⁹.

τονισμένον, εἰς τρόπον ὥστε νὰ δίδεται κυκλικὸν σχεδὸν σχῆμα εἰς τὸν ὀφθαλμόν. Ὑπάρχουν ἐν τούτοις ἐξαιρέσεις ἐκατέρωθεν. Ἐξαιρέσιν διὰ τὸν 13ον αἰῶνα ἀποτελοῦν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων τοῦ Ρεζ, 1233 (LJUBINKONIC, Ρεζ, πίν. 1 - 20) ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς τοιχογραφίας τοῦ ἱεροῦ, 1250 (LJUBINKONIC, Ρεζ, πίν. 24 - 33), διὰ δὲ τὸν 14ον καὶ 15ον αἰῶνα ἡ Μονὴ τῆς Χώρας (TALBOT RICE, *Art of Byzantium*, πίν. XXXI καὶ εἰκ. 182), ἡ εἰκὼν τῆς Δεήσεως τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως Μετεώρων (M. CHATZIDAKIS ἐν *Frühe Ikonen*, πίν. 62), ἡ εἰκὼν τοῦ ἀρχαγγέλου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (M. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΔΧΑΕ περ. Δ', Α', 1959 | 1960 |, πίν. 31 - 32. — M. CHATZIDAKIS ἐν *Frühe Ikonen*, πίν. 64 - 65), ἡ εἰκὼν τῆς Παναγίας Πελαγονητίσσης τοῦ Μοναχοῦ Μακαρίου (S. RADOJČIĆ ἐν *Frühe Ikonen*, πίν. 199) κ.ἄ. — Εἰς τὴν Βέροϊαν ἡ διαμόρφωσις τοῦ βλεφάρου εἶναι ἡ συνήθης διὰ τὸν 12ον καὶ 13ον αἰῶνα. Τὸ σχῆμα δηλαδὴ τοῦ ὀφθαλμοῦ, παρὰ τὸ « ξεχειλίμα » τοῦ κάτω βλεφάρου ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι « ἀμυγδαλωτόν ».

⁹⁵ Ἰδ. σημείωσιν 27.

⁹⁶ DEMUS, *Entstehung*, σ. 29.

⁹⁷ Ἰδ. ἀνωτέρω σ. 405 - 406.

⁹⁸ Ἰδ. σημείωσιν 54.

⁹⁹ DEMUS, *Entstehung*, σ. 26. — V. PETKONIC, *Ziža*, *Starinar* 2, 1907, σ. 115, εἰκ. 6

Γενικῶς αἱ τοιχογραφίαι τῆς Βεροίας ἔχουν τὰ περισσότερα χαρακτηριστικά τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, Διατηροῦν ὅμως ἀναμνήσεις τινὰς ἐκ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Κατὰ τοῦτο δύνανται ἴσως νὰ καταλεχθοῦν εἰς τὴν σειρὰν τῶν μνημείων, τὰ ὁποῖα ὑποδηλώνουν μίαν φυσικὴν ἐξέλιξιν ἀπὸ τὴν τέχνην τοῦ 12^{ου} εἰς τὴν τέχνην τοῦ 13^{ου} αἰῶνος¹⁰⁰. Θὰ πρέπει πάντως νὰ τοποθετηθοῦν εἰς τὰ τελευταιῶν στάδια τῆς ἐξελίξεως ταύτης.

Ἐὰν ὑπῆρχον ἀσφαλῆ τεκμήρια διὰ τὴν χρονολογικὴν συσχέτισιν μὲ τὴν Ζίτσα, αἱ τοιχογραφίαι θὰ ἠδύναντο νὰ τοποθετηθοῦν εἰς τὴν δεκαετίαν 1220-1230, ἡ ὁποία εἶναι ἐποχὴ μεγάλης ἀκμῆς καθὼς καὶ τῆς μεγίστης ἐπεκτάσεως τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἑπείρου· εἶναι ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποίαν πρωτεύουσα τοῦ κράτους κατέστη ἡ Θεσσαλονίκη καὶ ὁ δεσπότης ἔλαβε τὸν τίτλον τοῦ αὐτοκράτορος συγκεντρῶνων συγχρόνως τὰς μεγαλυτέρας ἐλπίδας διὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐὰν ἐξ ἄλλου ὑπῆρχον ἀσφαλέστερα τεκμήρια διὰ μίαν κατὰ τι μεταγενεστέραν χρονολόγησιν θὰ ἠδύναντο νὰ τοποθετηθοῦν εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ ἀγῶνος διὰ τὴν ἐπικράτησιν εἰς τὴν Μακεδονίαν, κατὰ τὸν ὁποῖον ἡ Βέροια ἤλλαξε πολλὰς φορὰς χεῖρας, μέχρις ὅτου περιῆλθεν ὀριστικῶς εἰς τὴν Αὐτοκρατορίαν τῆς Νικαίας κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς μάχης τῆς Πελαγονίας τῷ 1259.

Τίθεται τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ ζωγράφου τῆς Βεροίας καὶ τοῦ καλλιτεχνικοῦ κέντρου, τὸ ὁποῖον ἐκπροσωπεῖ. Ἐκπροσωπεῖ ἄρα γε τὴν τέχνην τῆς Ἀρτης ἢ τὴν τέχνην τῆς Νικαίας; Τοῦτο δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ ἰδιαιτέραν σημασίαν, διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν τῆς διασπορᾶς τῶν καλλιτεχνῶν τὸ πιθανώτερον εἶναι ὁ ζωγράφος νὰ συγκαταλέγετο μεταξὺ τῶν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως προσφύγων.

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον κάμνει ἐντύπωσιν εἶναι ὅτι ὁ τάφος εἶναι μικρός, ταπεινός καὶ εἰς δευτέραν χρῆσιν, ἐνῶ αἱ τοιχογραφίαι εἶναι ἀρίστης ποιότητος. Πιθανὸν νὰ εἶναι ὁ τάφος κάποιας σημαινούσης προσωπικότητος, στρατιωτικῆς ἴσως, ἡ ὁποία κατὰ τὰ ταραχώδη ἐκεῖνα καὶ πλήρη πολεμικῆς δράσεως ἔτη ἐτάφη προχείρως εἰς τὸν ἑτοιμον ἤδη ἀρχαῖον τάφον. Ἐξ ἄλλου τίποτε δὲν ἀποκλείει τὴν ἐν Βεροίᾳ παρουσίαν ἑνὸς μεγάλου ζωγράφου. Ἀλλωστε εἰς τὴν Βέροϊαν ὑπάρχουν καὶ ἄλλα μνημεῖα μὲ τοιχογραφίας τῆς αὐτῆς περιόπου ἐποχῆς.

Ὁ τάφος αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν εἶναι μία κατασκευὴ ταπεινὴ, ἡ ὁποία φαίνεται

καὶ Starinar 4, 1909, σ. 27, εἰκ. 13. — ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Spasova Crkva u Ziti*, Beograd 1912. — MILLET - FROLOW, I, πίν. 531-3 καὶ 551-3. — HAMMAN - MAC LEAN und HALLENSLEBEN, πίν. 50 - 52. — G. SUBOTIĆ, *Ziti*, Turistica Stampa, Beograd 1960.

¹⁰⁰ Ἰδ. σημείωσιν 19.

ἀκόμη ταπεινότερα συγκρινομένη πρὸς τοὺς γνωστοὺς ταφικοὺς ναοὺς τοὺς ἰδρυθέντας ἢ μετασκευασθέντας ὑπὸ μελῶν τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας (Κοσμοσώτειραν Φερῶν, Μονὴν τῆς Χώρας, Μονὴν Παμμακαρίστου καὶ τὴν Μονὴν τοῦ Παντοκράτορος). Ἡ τοιχογράφησίς του ὅμως ἔγινε ὑπὸ ἀρίστου ζωγράφου.

Αἱ τοιχογραφίαι τῆς Βεροίας δύνανται νὰ ἐνταχθοῦν εἰς τὸ κύριον ρεῦμα τῆς τέχνης τοῦ 13^{ου} αἰῶνος καὶ νὰ συγκαταλέγωνται μεταξὺ τῶν ἔργων τῆς ἐξόχως δημιουργικῆς αὐτῆς ἐποχῆς.

Κόρινθος

ΦΑΝΗ Α. ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ

ΠΡΟΣΘΗΚΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΕΛΕΤΗΝ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤ. ΚΟΡΡΕ

Ἔρματα τρύληνα μορόεντα

Εἰς τὰς παλαιὰς ἀπεικονίσεις καὶ σχεδιάσεις τοῦ ἐνωτίου τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου ὑπῆρχον ὠρισμέναι διαφοραὶ ἔνεκεν τῶν ὁποίων ἐνόμισα ὅτι πρόκειται περὶ δύο διαφόρων ἐνωτίων εὕρισκομένων ἐν τῷ Βρεττανικῷ Μουσείῳ ἀφ' ἐνὸς καὶ ἐν ταῖς « Antiken Sammlungen » τοῦ Δ. Βερολίνου ἀφ' ἑτέρου.

Χάρις εἰς τὴν εὐγενῆ καλωσύνην τοῦ Διευθυντοῦ τῶν « Antiken Sammlungen » Dr A. GREIFENHAGEN καὶ εἰς τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ διευθύνοντος τὸ τμήμα τῶν Ἑλληνικῶν καὶ Ρωμαϊκῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου R. A. HIGGINS κατέστη δυνατόν νὰ διευκρινηθῇ ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ ἐνωτίου τοῦ εὕρισκομένου ἐν τῷ Βρεττανικῷ Μουσείῳ.

Οὕτω ἐν σ. 218, ἀντὶ τῶν στίχων 8 - 10 ἀνάγνωθι: Ἔτερον σχεδὸν ὅμοιον (ἀποτελοῦν παραλλαγὴν τῶν τῆς Ἑλευσίνος), προερχόμενον ἐξ Ἀθηνῶν, κατέχον ἐν τῷ Βρεττανικῷ Μουσείῳ. (Τὸ ἀναφερόμενον ὡς εὕρισκόμενον ἐν Βερολίνῳ ἐνώτιον εἶναι τὸ αὐτό, ἥτοι τὸ ἐνώτιον τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου.) Ἐπομένως καὶ ἡ ὑποσημείωσις ὑπ' ἀρ. 15 ἀναφέρεται εἰς τὸ ἐνώτιον τοῦ Βρετταν. Μουσείου.

Ἐπίσης ἐν σ. 219, ἀντὶ τῶν στίχων 6 - 7 ἀνάγνωθι: Ἐν κατακλείδι σημειοῦμεν ὅτι τὰ μνημονευθέντα ἐνώτια τῆς Ἑλευσίνος καὶ τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου προέρχονται ἅπαντα ἐξ Ἀττικῆς.

Γ. ΣΤ. Κ.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ ΣΤ.: *Πεμπτίδης*

	Σελ.
Σχ. 1. Τὰ τρία Καβείρια κατὰ Dörpfeld	16
Σχ. 2. Τομή ἐγκαρσία τῶν τριῶν Καβειρίων κατὰ Dörpfeld	16
Σχ. 3. Τὸ τρίτον Καβείριον μετὰ τοῦ Ἀνακτόρου	18
Σχ. 4. Κάτοψις τῆς Kultbildbasis κατὰ Dörpfeld	18

ΣΤΟΙΑΚΟΒΙĆ ANCA: *Quelques représentations de Salonique*

Fig. 1. St Démétrios chasse les Cumans de Salonique, Dečani	26
Fig. 2. St Démétrios relève la tour écroulée de la ville de Salonique, Dečani ...	27
Fig. 3. Archevêque Eusèbe de Salonique priant devant les reliques de St Démétrios (à gauche) et St Démétrios refoulant les ennemis de Salonique (à droite), Peć, Église de St Démétrios	28
Fig. 4. Reliquaire de Vatopède, XII ^e siècle (d'après Grabar)	32
Fig. 5. Luc et Cléopas informent les apôtres d'avoir vu le Christ, Gračanica	39
Fig. 6. Enseignement de St Jean Chrysostome, Lesnovo	40
Fig. 7. St Archange guérit sept lépreux, Lesnovo	41
Fig. 8. Visitation, Église de St Nicolas de Prilep	42
Fig. 9. Christ guérit la belle-mère de Pierre, Peć, narthex	43
Fig. 10. Plan de l'église de St Démétrios de Salonique avec le ciborium du côté gauche du milieu de la nef principale	46

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ Δ.: *Τὰ παρεκκλήσια τῆς Μονῆς Παναχράντου Ἀνδρου*

Εικ. 1. Ἡ κάτοψις καὶ αἱ τομαὶ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονος	53
Εικ. 2. Θωράκιον τέμπλου Ἀγίου Παντελεήμονος	56
Εικ. 3. Ἕτερον θωράκιον τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονος	56
Εικ. 4. Μαρμάρινον μανουάλιον	57
Εικ. 5. Ἡ κάτοψις καὶ αἱ τομαὶ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου	60
Εικ. 6. Ὁ κίων τῆς ἀξονικῆς τοξοστοιχίας τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου	61
Εικ. 7. Ἡ δικλινὴς ἐπικάλυψις, εἶδους ἐπικεραμώσεως, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου	64
Εικ. 8. Θωράκιον τέμπλου Ἀγίου Ἰωάννου	68
Εικ. 9. Ἡ διὰ θυρεῶν διακόσμησις τῶν ἀπολήξεων τοῦ τέμπλου τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου	69

ΧΑΡΙΤΩΝΙΑΔΗ Σ.: *Βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι τῆς Λέσβου*

Σελ.

Σχέδ. 1. "Ἅγιος Νικόλαος εἰς Κάλαμον Μιστεργῶν. Κάτοψις	74
Σχέδ. 2. "Ἅγιος Ἀλέξανδρος εἰς Μέγαν Λάκκον Ἐρεσοῦ. Κάτοψις ἐρειπίων	75

ΙΑΚΩΒΙΑΔΗ ΣΠ.: *Σχῆμα τῶν λαξευτῶν τάφων εἰς Βολιμίδια*

Σχέδιον 1. Τάφος Α8	99
Σχέδιον 2. Τάφοι Τ1, Κ3, Α8, Τ2, Α9	102
Σχέδιον 3. Λαξευτοὶ τάφοι, Βολιμίδια. Θολωτὸς τάφος Ι, Μάλθι - Δώριον	103

ΛΛΕΞΙΟΥ ΣΤ.: *"Οστρακὸν μὲ παράστασιν ἀνθρωπίνης μορφῆς ἐκ Κνωσοῦ*

Εἰκ. 1. Τμῆμα ΥΜ Π ἀγγείου ἐκ Κνωσοῦ (μῆκ. 8 ἐκ., πλ. 6 ἐκ., πάχ. 1,5 ἐκ.)	115
--	-----

ΔΟΝΤΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΠ.: *Appius Claudius Pulcher*

Σχέδ. 1. Τομή, πλαγία ὄψις καὶ λεπτομέρεια τοῦ περιφερειακοῦ κοσμήματος	126
---	-----

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ Ν. Κ.: *Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Μεγάλης Πρέσπας*

Εἰκ. 1. Σχέδιον τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ πίνακος XIV β	139
Εἰκ. 2. Σχέδιον τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ πίνακος XV	140
Εἰκ. 3. Μεγάλη Πρέσπα. Ἀσκητήριον τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης. Κάτοψις τοῦ ναοῦ καὶ κατατομή τοῦ σπηλαίου	143
Εἰκ. 4. Μεγάλη Πρέσπα. Ἀσκητήριον τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης. Διακοσμητικὰ καὶ συμβολικὰ θέματα εἰς τὴν ἐξωτερικὴν Α. πλευρὰν	145
Εἰκ. 5. Μεγάλη Πρέσπα. Ἀσκητήριον τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης. Λεπτομέρεια ἐγχρώμων διακοσμήσεων μιμούμεναι κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον καὶ ἐπιγραφαὶ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν Δ. ὄψιν	146
Εἰκ. 6. Ἀσκητήριον τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης. Ἐπιγραφή ἐπὶ τῆς Δ. ἐξωτερικῆς ὀψέως τοῦ ναοῦ. 1. "Ὅπως τὴν ἀντέγραψεν ὁ Μιλιούκωφ. 2. Σχέδιον τῆς ἐπιγραφῆς	148
Εἰκ. 7. Ἀσκητήριον τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης. Ἐπιγραφή εἰς τὴν Δ. πλευρὰν (ἐσωτερικῶς)	151

ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΗΣ V.: *Notes on some Centaurs from Cyprus*

Fig. 1. A seal impression showing a centaur and a human figure (?) (from the Collection of Mr. Zenon Pierides, Larnaca)	168
---	-----

ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗ Γ.: *Ἡ καταγωγή τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν*

Εἰκ. 1. Ναὸς τοῦ Salah	190
Εἰκ. 2. Χάρτης τῆς νήσου Κρήτης	191

ΚΟΡΡΕ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤ.: *Ἐρματα τεύγληνα μορόεγτα*

Εἰκ. 1. Χρυσὰ ἐνώτια ἐκ γεωμετρικῶν τάφων τῆς Ἐλευσίνος	217
---	-----

ΔΕΣΠΙΝΗ Γ. Ι. : *Ἀνδριάς ἱερέας ἐκ Μεσσήνης*

Εἰκ. 1. Νεαπόλεως	Σελ. 225
Εἰκ. 2. Λούβρου	225

ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΥ - ΔΕΪΛΑΚΗ ΕΥΑΓΓ. : *Μυκηναϊκὸς τάφος ἐξ Ἀργούς*

Σχεδιογράφημα 1. Μυκηναϊκὸς τάφος Ἀργούς. Κάτοψις, τομὴ Β/Β'	241
Σχεδιογράφημα 2. Μυκηναϊκὸς τάφος Ἀργούς. Τομὴ Α/Α'	243

ΜΠΟΥΡΑ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ : *Ὁ Ἅγιος Γεώργιος τῆς Ἀνδρούσης*

Εἰκ. 1. Ἅγιος Γεώργιος Ἀνδρούσης. Κάτοψις κατ' ἀποκατάστασιν	272
Εἰκ. 2. Ἅγιος Γεώργιος Ἀνδρούσης. Βόρειος ὄψις. Ὑπάρχουσα κατάστασις	273
Εἰκ. 3. Ἅγιος Γεώργιος Ἀνδρούσης. Δυτικὴ ὄψις. Ὑπάρχουσα κατάστασις	274
Εἰκ. 4. Ἅγιος Γεώργιος Ἀνδρούσης. Ἀνατολικὴ ὄψις. Ὑπάρχουσα κατάστασις	275
Εἰκ. 5. Ἅγιος Γεώργιος Ἀνδρούσης. Κατὰ μῆκος τομὴ: Α ὑπάρχουσα κατάστασις καὶ Β ἀποκατάστασις	276
Εἰκ. 6. Ἅγιος Γεώργιος Ἀνδρούσης. Κατὰ πλάτος τομὴ: Α ὑπάρχουσα κατάστασις καὶ Β ἀποκατάστασις	277
Εἰκ. 7. Ἅγιος Γεώργιος Ἀνδρούσης. Λεπτομέρειαι. Α περιμετρικὴ λιθίνη ζώνη τοῦ κυρίως ναοῦ. Β λιθίνη ζώνη τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Γ λιθίνη ἐπίστεψις κόγχης ἱεροῦ. Δ ζώνη με κόσμημα ἐκ ρόμβων. Ε καὶ Ζ λεπτομέρειαι τῆς τοιχοποιίας. Η ἀπολαξευμένη πλίνθος	278
Εἰκ. 8. Ἅγιος Γεώργιος Ἀνδρούσης. Λεπτομέρεια τῆς βορείου θύρας τοῦ μνημείου κατ' ἀποκατάστασιν	279
Εἰκ. 9. Ἅγιος Γεώργιος Ἀνδρούσης. Δυτικὴ ὄψις. Ἀναπαράστασις	280

ΣΤΙΚΑ ΕΥΣΤ. Γ. : *Ἡ ἐν Ἀργολίδι Μονὴ Ἀγνοῦντος*

Εἰκ. 1. Κάτοψις τῆς Μονῆς μετὰ τὸ καθολικὸν εἰς τὸ μέσον καὶ περίξ τὰ κελλία ΚΚ, Τ Τράπεζα, Μ Μαγειρεῖον	311
Εἰκ. 2. Τομὴ κατὰ μῆκος καὶ κάτοψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ἀγνοῦντος	313
Εἰκ. 3. Πρόσοψις καὶ κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ καθολικοῦ	314
Εἰκ. 4. Βόρειος πλευρὰ τοῦ καθολικοῦ	315

ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ Φ. : *Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι ἐντὸς λαξευτοῦ τάφου ἐν Βεροῖᾳ*

Σχέδ. 1. Λαξευτὸς τάφος ἐν Βεροῖᾳ. Κάτοψις καὶ τομαὶ	395
--	-----

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

ΚΑΡΔΑΡΑ ΧΡΥΣΟΥΛΑΣ : *Ἐριχθόνιος σπένδων*

Πίν.

I. Παράστασις κύλικος Ἀθηνῶν

II. Ἐριχθόνιος παραδίδων τὸν πέπλον εἰς τὸν Κέκροπα (Ἀνατολική πλευρά τῆς ζυφόρου τοῦ Παρθενῶνος)

III εἰκ. 3. Παράστασις πελίκης Λονδίνου

εἰκ. 4. Παράστασις στάμνου Μονάχου

ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗ Σ. : *Βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι τῆς Λέσβου*

IV α. Παναγία ἡ Τουρλωτὴ εἰς Πύργους Θεσμῆς

β. Παναγία ἡ Τουρλωτὴ Θεσμῆς. Ὁψίς τοῦ ἄνω μέρους ἀπὸ Ν.Α.

V α. Ἀγ. Στέφανος Μανταμάδου

β. Ἀγ. Στέφανος Μανταμάδου. Νοτιά πλευρά

VI α. Ἀγ. Νικόλαος εἰς Κάλαμον Μιστεγνῶν

β. Τσουκαλοχώρι. Ἀγ. Θεόδωρος Σαλβαράδων

VII α. Ἀγ. Ἀλέξανδρος Ἐρεσοῦ ἀπὸ Β.Δ.

β. Ἀγ. Βασίλειος παρὰ τὸν Γαβαθᾶν (Ἀντισσα)

ΒΡΑΝΟΥΣΗ Ε. Α. : *Πρόσταξις Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ*

VIII. Πρόσταξις Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ ὑπὲρ τῆς ἐν Πάτμῳ Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου

ΙΑΚΩΒΙΔΗ ΣΠ. : *Σχῆμα τῶν λαξευτῶν τάφων εἰς Βολιμίδια*

IX α. Ὁ δρόμος καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ τάφου Α4

β. Θολωτὸς τάφος Βουφράδος (Βοῦδοκοιλιᾶς). Φαίνεται ἡ μετάβασις ἀπὸ τὴν εὐθύγραμμον παραστάδα εἰς τὸ κυκλικὸν τοίχωμα τοῦ θαλάμου

X α. Ὁ θόλος τοῦ τάφου τῆς Κορώνης, ὀξυκόρυφος, με' ὀριζοντίας στρώσεις

β. Ἡ κορυφὴ τοῦ θόλου τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως με' τοὺς λίθους τοῦ τελευταίου ἐξισωτικοῦ δακτυλίου

ΜΙΤΣΟΥ Μ. Θ. : *Ἐκ τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου*

XI α. Ὁ ἐν IG II² 1766 κατάλογος πρυτάνεων

β. Ὁ ἐν IG II² 2051 κατάλογος ἐφήβων

ΔΟΝΤΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΠ.: *Appius Claudius Pulcher*

Πίν.

XII. Εικονιστική προτομή τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως ἀπὸ τὸν λόφον Φιλοπάππου

XIII α. Κόσμημα τοῦ πλαισίου τῆς εἰκονιστικῆς προτομῆς

β. Λεπτομέρεια τοῦ κοσμήματος ἐκ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ πλαισίου

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ Ν. Κ.: *Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Μεγάλης Πρέσπας*

XIV α. Μεγάλη Πρέσπα. Τοιχογραφία τῆς Παναγίας ἐπὶ τῶν βράχων τῆς ὁχθῆς τῆς λίμνης πλησίον τοῦ χωρίου Ψαράδες (Νίβιτσα)

β. Λεπτομέρεια τῆς ἐπιγραφῆς τῆς εἰκ. 1.

XV. Εἰκὼν τῆς Παναγίας Βλαχερνιωτίσσης ἐπὶ τῶν βράχων τῆς λίμνης τῆς Μεγάλης Πρέσπας ἔναντι τοῦ χωρίου Ψαράδες (Νίβιτσα). Διακρίνεται ἡ ἐπιγραφή ἐπὶ τοῦ τόξου (πρβλ. εἰκ. 2)

XVI α. Μεγάλη Πρέσπα. Ἀσκητήριον τῆς Μικρᾶς Ἀναλήψεως. Τοιχογραφία τῆς Α. ἐσωτερικῆς πλευρᾶς

β. Μεγάλη Πρέσπα. Ἀσκητήριον τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης. Ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος

XVII. Μεγάλη Πρέσπα. Ἀσκητήριον τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης. Ὁ Χριστὸς

XVIII α. Μεγάλη Πρέσπα. Ἀσκητήριον τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης. Ἐξωτερικὴ ἄποψις τοῦ καθολικοῦ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ σπηλαίου

β. Μεγάλη Πρέσπα. Ἀσκητήριον τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης. Λεπτομέρεια ἐπιγραφῆς ἐφ' ὕγρας (al fresco) εἰς τὴν ἐξωτερικὴν Δ. ὄψιν

XIX α. Μεγάλη Πρέσπα. Ἀσκητήριον τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης. Ἐσωτερικὴ ἄποψις. Διακρίνεται ἡ ἐπιγραφή ἐπὶ τοῦ ξυλίνου ἐλκυστήρος

β. Μεγάλη Πρέσπα. Ἀσκητήριον τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης. Ἐπιγραφή εἰς τὴν ἐσωτερικὴν κόγχην τῆς Ν. πλευρᾶς

XX α. Μεγάλη Πρέσπα. Ἀσκητήριον τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης. Ἐπιγραφή ἐφ' ὕγρας ἐπὶ τῆς Δ. ἐξωτερικῆς ὀψέως.

β. Μεγάλη Πρέσπα. Ἀσκητήριον τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης. Ἡ ἐπιγραφή ἐπὶ τοῦ ξυλίνου ἐλκυστήρος

V. KARAGEORGHIS: *Notes on some Centaurs from Cyprus*

XXI a. Bicephalic centaur from Enkomi (Copyright Prof. Schaeffer, Director of the French Archaeological Mission)

b. A statue of a horned god from Enkomi (Cyprus Museum)

XXII. Detail from an Early Bronze Age clay model of a sanctuary from Vounous showing figures wearing bull's masks (Cyprus Museum)

XXIII a-b. Terra-cotta figures of centaurs (minotaurs) from Ayia Irini (Cyprus Museum)

XXIV a-b. Terra-cotta figures of centaurs (minotaurs) from Ayia Irini (Cyprus Museum)

XXV a-b. A terra-cotta figure of a centaur (Cyprus Museum)

ΒΕΡΔΕΛΗ Ν. Μ.: *Πτυκτὸν κάτοπτρον ἐξ Ἐπιδαύρου*

Πιν.

- XXVI α. Χαλκοῦν κάτοπτρον ἐξ Ἐπιδαύρου (ἀνοικτὸν)
 β. Τὸ κάτοπτρον τῆς ἀνωτέρω εἰκόνος (ἡμιἀνοικτὸν)
 XXVII α. Χαλκοῦν κάτοπτρον ἐξ Ἐπιδαύρου: κάτω ἐπιφάνεια τοῦ δίσκου
 β. Χαλκοῦν κάτοπτρον ἐξ Ἐπιδαύρου: ἄνω ἐπιφάνεια πώματος
 XXVIII α. Χαλκοῦν κάτοπτρον ἐξ Ἐπιδαύρου: ἄνω ἐπιφάνεια μετὰ τοῦ κοσμοῦντος αὐτὴν ἀνα-
 γλύφου
 β. Χαλκοῦν κάτοπτρον ἐξ Ἐπιδαύρου: ἡ κοσμοῦσα τὸ πῶμα ἀνάγλυφος παράστασις
 ("Ἑλλήν καὶ Ἀμαζών)
 XXIX α. Φλασκοειδὲς μελαμβαφεὲς ἀγγεῖον Ἐθν. Μουσ. Ἀθηνῶν ὑπ' ἀριθ. 255/6 μὲ ἀνάγλυφον
 παράστασιν Ἑλλήνος καὶ Ἀμαζόνος
 β. Ἡ ἐτέρα πλευρὰ τοῦ ἀγγείου μὲ ὁμοίαν ἀνάγλυφον παράστασιν

ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗ Γ.: *Ἡ καταγωγή τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν*

- XXX α. Ναὸς τοῦ Salah
 β. Ναὸς εἰς Ἀλάγνι
 γ. Ναὸς εἰς Ἀρκαλοχώρι
 δ. Ναὸς τοῦ Salah

ΚΟΡΡΕ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤ.: *Ἐρματα τριγλήνα μορδέντα*

- XXXI. Ζεῦγος χρυσῶν ἐνωτίων ἐκ τοῦ τάφου τῆς Ἰσιδος τῆς Ἐλευσίνος

ΔΕΣΠΙΝΗ Γ. Ι.: *Ἀνδριάς ἱερείας ἐκ Μεσσήνης*

- XXXII. Μεσσήνης, προσθία ὄψις
 XXXIII. Μεσσήνης, ὀπισθία ὄψις
 XXXIV. Μεσσήνης α. ἀριστερὰ ὄψις β. δεξιὰ ὄψις
 XXXV. α. Κοπεγχάγης β. Βουθρωτοῦ γ. Μαδρίτης
 XXXVI α. Μουσείου Θερωμῶν β. Βερολίνου γ. Κωνσταντινουπόλεως
 XXXVII. Μεσσήνης, χεῖρ κρατοῦσα ξόανον
 XXXVIII. Μεσσήνης, κεφαλὴ *
 XXXIX. Μεσσήνης α,γ. χεῖρες κρατοῦσαι λιβανωτίδας β. ἄνω τμήμα ἐτέρου ξόανου

ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΥ - ΔΕΪΛΑΚΗ ΕΥΑΓΓ.: *Μυκηναϊκὸς τάφος ἐξ Ἀργους*

- XL α. Ἀποψις τοῦ τάφου
 β. Ὁ τελευταῖος νεκρὸς τοῦ τάφου μετὰ τῶν κτερισμάτων του. Τὰ ὀστέα δύο νεκρῶν συγ-
 κεντρωμένα εἰς τὸ βάθος
 XLI α. ΥΕ I ἀγγεῖον (ἀρ. 7) ἐκ τοῦ τάφου Ἀσπίδος Ἀργους
 β. ΜΕ (ἄνω δεξιὰ) καὶ ΥΕ ὀστρακα καὶ κομβία ἐκ τοῦ τάφου Ἀσπίδος Ἀργους

Πιν.

- XLII α. ΥΕ II άγγειον (άρ. 6) εκ του τάφου 'Ασπίδος 'Αργους
 β. ΥΕ II άγγειον (άρ. 5) εκ του τάφου 'Ασπίδος 'Αργους
 XLIII α. ΥΕ IIIα άγγειον (άρ. 2) εκ του τάφου 'Ασπίδος 'Αργους
 β. ΥΕ IIIα άγγειον (άρ. 3) εκ του τάφου 'Ασπίδος 'Αργους
 XLIV α. ΥΕ III άγγειον (άρ. 4) εκ του τάφου 'Ασπίδος 'Αργους
 β. ΥΕ III άγγειον (άρ. 1) εκ του τάφου 'Ασπίδος 'Αργους

ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ Κ.: Πρωτογεωμετρικά άγγεία εκ Χαλκίδος

- XLV. Πρωτογεωμετρικά άγγεία εκ Χαλκίδος
 XLVI. Πρωτογεωμετρικά άγγεία εκ Χαλκίδος
 XLVII. Πρωτογεωμετρικά άγγεία εκ Χαλκίδος
 XLVIII. Πρωτογεωμετρικά άγγεία εκ Χαλκίδος
 XLIX. Πρωτογεωμετρικά άγγεία εκ Χαλκίδος

ΜΠΟΥΡΑ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ: 'Ο 'Αγιος Γεώργιος της 'Ανδρούσης

- L α. "Αγιος Γεώργιος 'Ανδρούσης (Blouet)
 (Φωτογραφία 'Εθνικής Βιβλιοθήκης Παρισίων)
 β. "Αγιος Γεώργιος 'Ανδρούσης. 'Η κόγχη του ιεροῦ

ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ ΜΑΡΙΑΣ: Γράμμα ιερέως Νικήτα Καραντηνοῦ

- LI. Πανομοιότυπον του γράμματος του ιερέως και νομικοῦ των Παλατιών Νικήτα Καραντηνοῦ
 LI α. 'Η επί του νώτου διεύθυνσις του γράμματος του Νικήτα Καραντηνοῦ
 β. 'Η τελείωσις του πρατηρίου έγγραφου του έτους 1250

ΣΤΙΚΑ ΕΥΣΤ. Γ.: 'Η εν 'Αργολίδι Μονή 'Αγνούντος

- LIII α. Νοτία θψις της Μονής 'Αγνούντος με τον κυλινδρικών πυργίσκων εις την γωνίαν του ύψη-
 λοῦ περιβόλου
 β. ΝΑ. άποψις της Μονής 'Αγνούντος
 LIV α. Δυτική θψις της Μονής 'Αγνούντος με το διαβατικόν εις το μέσον και τους δύο εκατέρω-
 θεν πύργους
 β. ΝΔ. θψις του καθολικοῦ της Μονής 'Αγνούντος
 LV. 'Εσωτερική θψις των κελλίων της Μονής εις δύο όρόφους
 LVI α. Δυτική είσοδος με το διαβατικόν
 β. 'Εσωτερική θψις του διαβατικοῦ
 LVII α. Δυτική θψις του καθολικοῦ της Μονής
 β. 'Επιγραφή και τοιχογραφίαι του καθολικοῦ εις το νότιον παρά την είσοδον τυφλόν τόξον
 LVIII. Τοιχογραφίαι της άψίδος του ιεροῦ του καθολικοῦ της Μονής 'Αγνούντος
 LIX. Τοιχογραφίαι της 'Αναλήψεως του 'Αγίου Γεωργίου και του 'Αγίου Πέτρου εκ του έσωτε-
 ρικοῦ του καθολικοῦ της Μονής 'Αγνούντος

Πιν.

- LX. Φορητὴ εἰκὼν ἐπὶ τοῦ τέμπλου τοῦ Χριστοῦ ὡς Μ. Ἀρχιερέως μετὰ τῶν συμβόλων τῶν 4
Εὐαγγελιστῶν. Ἔργον τοῦ Εὐσταθίου Κούρτεση
- LXI. Φορητὴ εἰκὼν τῆς Παναγίας ἐπὶ τοῦ τέμπλου ὡς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων, βρεφοκρατούσης
καὶ στεφομένης ὑπὸ 2 ἀγγέλων. Ἔργον τοῦ Εὐσταθίου Κούρτεση
- LXII. Φορητὴ εἰκὼν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἐπὶ τοῦ τέμπλου. Ἔργον τοῦ Εὐσταθίου
Κούρτεση

KENNA V. E. G.: *Seals and Sealstones from the Tombs of Perati*

- LXIII. Cylinder and seals from Perati. Λ1, Λ6, Λ4
- LXIV. Seals from Perati. Μ4, Λ14
- LXV. Seals from Perati. Λ5, Λ249, Λ258
- LXVI. Seals and cylinder from Perati. Λ92, Λ268, Λ267

ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ Ι. Ν.: *Τὸ ἀρχοντικὸν Χατζῆ - Γιωργάκη Σιώτου εἰς Καρπὰς Τήνου*

- LXVII α. Τὸ ἀρχοντικὸν Χατζῆ - Γιωργάκη Σιώτου. Ὅψις πρὸς μεσημβρίαν
β. Ὅψις ἐκ τῆς ὁδοῦ. Ἡ «πορτοσιὰ»
- LXVIII α. Τμῆμα ὄψεως πρὸς δυσμάς. Τὸ «μαγειργιὸ»
β. Ὅψις δυτικῇ
- LXIX α. Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου μετὰ τοῦ νεωτέρου κωδωνοστασίου
β. Ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ. Τὸ τέμπλον
- LXX α. Κάτοψις «Κατωγιοῦ»
β. Κάτοψις «Ἀνωγιοῦ»
- LXXI α. Ἡ ἀφίξις τῆς κλίμακος πρὸ τοῦ κυρίου ἐξώστου καὶ τὰ «περπατάκια»
β. Τμῆμα τῆς νοτίας ὄψεως μετὰ τὴν «Κάμαρη», τὸν κύριον ἐξώστην καὶ τὸν πρόβολον διὰ
τὰ ἄνθη
- LXXII α. Ἡ ἐστία τοῦ «μαγειργιοῦ»
α. Ὁ Κάπασος τοῦ «μαγειργιοῦ»
- LXXIII α. Ἡ ξυλίνη ὀροφή τῆς «Σάλλας»
β. Παράθυρον μετὰ σιδηροῦ κιγκλιδώματος
γ. Παράθυρον ἀπλοῦν μετὰ διπλοῦ γείσου
- LXXIV α. Οἱ φεγγῖται θεώμενοι ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς «Σάλλας»
β. Μόρφωσις θύρας πρὸ τοῦ κυρίου ἐξώστου
- LXXV α. Παράθυρον μετὰ φεγγίτου βλέπον πρὸς τὴν ὁδὸν
β. Φεγγίτης παραθύρου «Σάλλας»
γ. Φεγγίτης «Κάμαρης»
δ. Τὸ ἐξάγραμμα καὶ ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή
- LXXVI. Φεγγίτης ἐκ τῆς κυρίας θύρας τῆς «Σάλλας» μετὰ τοῦ ὑπερκειμένου ἀναγλύφου δικε-
φάλου ἀετοῦ

ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ Ι. Α.: 'Εκ Θεσσαλονίκης

Πίν.

- LXXVII. Κάτοψις καὶ τομαὶ παλαιοχριστιανικοῦ τάφου Θεσσαλονίκης
- LXXVIII 1. Ἀπότμημα ἐπιτυμβίου βωμοῦ, χρησιμοποιηθὲν διὰ τὴν κάλυψιν τοῦ τάφου
2. Λεπτομέρεια τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ βωμοῦ
- LXXIX. Κτερίσματα τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ τάφου 1. Λύχνος καὶ ἀγγεῖον 2. Πόρπη, δακτύλιοι καὶ τεμάχια ἐλασμάτων ἐκ χαλκοῦ 3. Χρυσοὶ δακτύλιοι 4. Λεπτομέρεια τῆς κοκκιδώσεως χρυσοῦ δακτυλίου 5. Παράστασις χειραψίας ἐπὶ τῆς σφενδόνης χρυσοῦ δακτυλίου
- LXXX. Ἀσσάρια τοῦ Ἰουλιανοῦ Β' (ἀρ. 1) καὶ τοῦ Ἀρκαδίου (ἀρ. 2 - 10)
- LXXXI. Ἀσσάρια τοῦ Ἀρκαδίου (ἀρ. 1 - 3) τῆς Εὐδοκίας (ἀρ. 4) τοῦ Ὀνωρίου (ἀρ. 5 - 8) καὶ τοῦ Θεοδοσίου Β' (ἀρ. 9 - 11)

ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ Φ.: Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι ἐντὸς λαξευτοῦ τάφου ἐν Βεροίᾳ

- LXXXII. Λαξευτὸς τάφος ἐν Βεροίᾳ. Τοιχογραφία τῆς Δεήσεως
- LXXXIII. Λαξευτὸς τάφος ἐν Βεροίᾳ. Ἡ Παρθένος τῆς Δεήσεως
- LXXXIV. Λαξευτὸς τάφος ἐν Βεροίᾳ. α. Ὁ Χριστὸς τῆς Δεήσεως β. Ὁ Ἀγ. Ἰωάννης τῆς Δεήσεως
- LXXXV. Λαξευτὸς τάφος ἐν Βεροίᾳ. Ὁ Ἀγ. Νικόλαος
- LXXXVI. Λαξευτὸς τάφος ἐν Βεροίᾳ. Τοιχογραφία τῆς Δεήσεως
- LXXXVII. Λαξευτὸς τάφος ἐν Βεροίᾳ. Ἡ Παναγία τῆς Δεήσεως
- LXXXVIII. Λαξευτὸς τάφος ἐν Βεροίᾳ. Ὁ Ἀγ. Νικόλαος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ Β' ΤΟΜΟΥ

	Σελ.
ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ ΣΤ. Ν.: Πεμπτίδης. Σχέδ. 1 - 4.....	1 - 21
ΚΑΡΔΑΡΑ ΧΡΥΣΟΥΛΑ: Ἐριχθόνιος σπένδων. Πίν. I - III.....	22 - 24
ΣΤΟΙΑΚΟΒΙČ ΑΝΚΑ: Quelques représentations de Salonique dans la peinture médiévale serbe. Fig. 1 - 10	25 - 48
ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ Δ.: Τὰ παρεκκλήσια τῆς Μονῆς Παναχράντου Ἰωάννου. Εἰκ. 1 - 9	49 - 71
ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ Σ.: Βυζαντινὰ ἐκκλησίαι τῆς Λέσβου. Σχέδ. 1 - 2, Πίν. IV - VII	72 - 77
ΒΡΑΝΟΥΣΗ Ἐ. Α.: Πατμιακά*. Πρόσταξις τοῦ αὐτοκράτορος Μανουῆλ Α' Κομνηνοῦ ὑπὲρ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Χρονολογικὰ καὶ προσωπογραφικὰ ζητήματα. Πίν. VIII	78 - 97
ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ ΣΠ.: Περὶ τοῦ σχήματος τῶν λαξευτῶν τάφων εἰς τὰ Βολι- μίδια Μεσσηνίας. Σχέδ. 1 - 3, Πίν. IX - X	98 - 111
ΑΛΕΞΙΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ: Ὅστρακον μὲ παράστασιν ἀνθρωπίνης μορφῆς ἐκ Κνωσοῦ. Εἰκ. 1.	112 - 117
ΜΙΤΣΟΣ ΜΑΡΚΕΛΛΟΣ Θ.: Ἐκ τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου. Πίν. XI.....	118 - 120
ΔΟΝΤΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΠ.: Appius Claudius Pulcher. Σχέδ. 1, Πίν. XII - XIII	121 - 137
ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Κ.: Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Μεγάλης Πρέσπας. Εἰκ. 1 - 7, Πίν. XIV - XX	138 - 159
KARAGEORGHIS V.: Notes on some Centaurs* from Cyprus. Fig. 1, Pl. XXI - XXV	160 - 169
KENNA V. E. G.: Appendix	170 - 173
ΒΕΡΔΕΛΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ.: Πτυκτὸν κάτοπτρον ἐξ Ἐπιδάουρου. Πίν. XXVI - XXIX	174 - 186

	Σελ.
ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ Γ.: 'Η καταγωγή τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν. Εἰκ. 1 - 2, Πίν. XXX	187 - 211
ΖΟΥΜΠΟΣ Α. Ν.: Περί τινος «αἰσθητικῆς προστακτικῆς»	212 - 213
ΚΟΡΡΕΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤ.: Ἑρματα τρίγληνα μορόεντα. Εἰκ. 1, Πίν. XXXI	214 - 219
Ο ΑΥΤΟΣ: Προσθήκη	421
ΔΕΣΠΙΝΗΣ Γ. Ι.: Ἀνδριάς Ἱερείας ἐκ Μεσσήνης. Εἰκ. 1 - 2, Πίν. XXXII - XXXIX	220 - 238
ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΥ - ΔΕΙΛΑΚΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ: Μυκηναϊκὸς τάφος ἐξ Ἀργους. Σχέδ. 1 - 2, Πίν. XL - XLIV	229 - 247
ΑΝΔΡΕΪΜΕΝΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗ Κ.: Πρωτογεωμετρικὰ ἀγγεῖα ἐκ Χαλκί- δος. Πίν. XLV - XLIX	248 - 269
ΜΠΟΥΡΑΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ: Ὁ Ἅγιος Γεώργιος τῆς Ἀνδρούσης. Εἰκ. 1 - 9, Πίν. I	270 - 285
ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ ΜΑΡΙΑ: Γράμμα τοῦ ἱερέως καὶ νομικοῦ τῶν Παλατίων Νικήτα Καραντηνοῦ πρὸς τὸν ἡγούμενον τῆς ἐν Πάτρῳ Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (1256). Πίν. LI - LII	286 - 308
ΣΤΙΚΑΣ ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ Γ.: Ἡ ἐν Ἀργολίδι Μονὴ Ἀγνοῦντος. Εἰκ. 1 - 4, Πίν. LIII - LXII	309 - 319
KENNA V. E. G.: Seals and Sealstones from the Tombs of Perati. Pl. LXIII - LXVI	320 - 326
ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ: Οἱ ἐκτὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως βυ- ζαντινοὶ Δῆμοι	327 - 360
ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ν.: Τὸ Ἀρχοντικὸν Χατζῆ - Γιωργάκη Σιώτου εἰς Καρυὰς Τήνου. Πίν. LXVII - LXXVI	361 - 374
ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ Ι. Α.: Ἐκ Θεσσαλονίκης. Πίν. LXXVII - LXXXI ..	375 - 391
ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ ΦΑΝΗ: Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι ἐντὸς λαξευτοῦ τάφου ἐν Βεροίᾳ. Σχέδ. 1, Πίν. LXXXII - LXXXVIII	392 - 420
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	423 - 425
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ	426 - 431
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ Β' ΤΟΜΟΥ	432 - 433